અમદાવાદમાં "સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય"માં
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓનો આ આઠમો ભાગ છે, વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૨૨ મા (સંવત ૧૯૮૮ ના) વર્ષનું આ છેલ્લું (સળંગ અંક ૨૫૧-૫૨ મું) પુસ્તક છે. વળી ટુંકી વાર્તાઓના આગલા સાત ભાગની બીજી આવૃત્તિ જે ગ્રંથરૂપે છપાયલી હોવાથી આ તેનો નીજો ગ્રંથ છે.

અત્ર તરફથી આ પ્રકારની નાની વાર્તાઓની ચૂંટણી જે હેતુ તથા ધોરણથી થાય છે તે વિષે આની આગલા ગ્રંથોમાં લખાયું છેજ. જે સુયોગ્ય વાર્તા દ્વારા જે કાંઈ અગત્યનું તત્ત્વ વાંચનારાઓના ખાસ ધ્યાનપર લાવવું હોય તે તત્ત્વ એ વાર્તા પણ સીધી કે આડકતરી રીતે સૂચવતી હોય છે.

આમાંની ઘણીખરી વાર્તાઓ આપણા સામાન્ય, નિર્ધન અને અંત્યજ વગેરે બંધુઓની અનેકવિધ દુર્દશાઓ તથા તેઓમાં ચાલતા અયોગ્ય રીતિરિવાજ ઇત્યાદિ બાબતો અસરકારક રીતે રજુ કરે છે. કેટલીક વાર્તાઓ આ વાત પણ રૂડે પ્રકારે સમજાવે છે કે, દીનદીન જનસમાજની સેવા માટે કેવા સેવકો વિશેષ ઉપયોગી છે; ઉંડી લાગણીવાળા સેવકોની નીતિરીતિ કેવી હોય છે તથા તેમનાં હૃદય કેવા વિશાળ, ઉદાર, દિવ્ય અને નિઃસ્વાર્થ ભાવોથી ભરપૂર હોય છે.

આશા છે કે દરેક પાઠક બંધુ આમાંની દરેક વાર્તા ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી તેમાંથી ફલિત થતી દરેક અગત્યની પ્રેરણા અથવા સૂચના ધ્યાનમાં લેશે; કાળજીપૂર્વક વિચારશે; અને એ દિશામાં જેમનાથી જે કાંઇ પરોપકાર ઘરમાં, મિત્રોમાં, પડોશીઓમાં, જ્ઞાતિબંધુઓમાં અને ગામ તથા દેશમાં બની શકે તેમ હોય તે કરવા કરાવવા પણ નહિ ચૂકે.

આગલા ભાગોની પેઠે આ ભાગમાં પણ દરેક વાર્તાની સાથે તેના લખનાર સજ્જનનું નામ તથા તે જેમાંથી અહીં સંગ્રહાઇ છે તેનું નામ અપાયલું જણાશે. એ સર્વ લેખકો તથા પ્રકાશક સજ્જનોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની જણાવવાનું કે, આ પ્રકારના સંગ્રહોથી કાંઇ પણ લોકહિત થતું હોય તો તેનો યશ તે તે લેખક અને પ્રકાશક સજ્જનોને છે; પાઠક બંધુઓના સુભાગ્યને પણ છે; અને પરમ સુહૃદ સર્વેશ્વરને તો એ માટે જેટલો યશ અપાય તેટલો ઓછો છે.

કોઇ કોઇ સામયિક પત્રોના દરેક પૃષ્ઠ ઉપર તે પત્રનું નામ તથા સમય છપાતાં નથી તે છપાતાં રહે તો તે અહીં આપવામાં અગવડ રહે છે તે દૂર થાય.

શુભસંગ્રહના આ અગાઉ છપાયલા ભાગોમાં જે ટુંકી વાર્તા છપાઇ છે તેમાંની પણ ૧૬ વાર્તાઓ આમાં (પૃષ્ઠ ૩૯૩ થી ૪૭૫

સુધીમાં) લીધી છે. સાધારણ રીતે તે આમાં લેવાની જરૂર કે ફરજ નહોતી; પરંતુ તે વાર્તાઓ ખાસ ઉપકારક હોવાથી આ ટુંકી વાર્તાઓના પુસ્તક ભેગી છપાઇ અધિકાધિક વંચાય એ પણ અગત્યનું લાગવાથી પુસ્તકનું કદ વધવા દઇને તે આમાં લીધી છે. અને તેથી ૧૯૮૭-૮૮નો પૃષ્ઠમેળ ૨૨૨૦ ની સંખ્યાએ પહોંચ્યો છે.

ઘણીખરી વાર્તાઓ સહેજસાજ સંશોધન સિવાય લગભગ જેમની તેમજ લેવાયેલી છે. જે જે સામયિક પત્રોમાંથી જેટલી જેટલી વાર્તાઓ લીધી છે તેની વિગત નીચે મુજબ છે:—

૧૦ વાર્તાઓ હિંદુસ્થાન દૈનિક અને પ્રજામિત્ર કેસરીમાંથી, ૯ વાર્તાઓ **નવયુગ** માસિકમાંથી, ૭ વાર્તાઓ **વીસમી સદી** અઠવાડીકમાંથી, ૮ વાર્તાઓ **શારદા** માસિકમાંથી, ૫ વાર્તાઓ **ચિત્રમય જગત**માંથી, ૪ વાર્તાઓ **નવયુગ** અઠવાડિકમાંથી, ૪ વાર્તાઓ **સાહિત્ય**માંથી, ૩ વાર્તાઓ **સેવા** માસિકમાંથી, ૩ વાર્તાઓ **બે ઘડીમોજ**માંથી, ૨ વાર્તાઓ **નવચેતન**માંથી, ૧ **મુંબઇ સમાચાર**ના દિવાળી અંકમાંથી, ૧ **ગુજરાતી**માંથી, ૧ **કુમાર**માંથી, ૧ **આરામ**માંથી, ૧ **નાગરીક**માંથી, ૧ **સુધારક**માંથી, ૧ **પ્રસ્થાન**માંથી, ૧ **પ્રચારક**માંથી, ૧ **પુસ્તકાલય**માંથી, ૧ **લોહાણાહિતેચ્છુ**માંથી, ૧ **વિલાસ**માંથી, ૧ **કચ્છી**માંથી, ૧ **નવરોઝ**માંથી, ૧ **સમાચાર**માંથી, ૧ **સંદેશ**ના દિવાળી અંકમાંથી, ૧ **કૌમુદી**માંથી, ૧ **સ્ત્રી દર્પણ**માંથી, ૧ **બાલસખા**માંથી, ૧ **ક્ષત્રિય**માંથી, ૧ **જાગૃતિ**માંથી, ૧ **આર્યપ્રકાશ**માંથી, ૧ **રાષ્ટ્રશક્તિ**માંથી, ૧ **સુવર્ણમાળા**માંથી, ૧ **બાલજીવન**માંથી અને ૧ નામ જડ્યું નહિ તેમાંથી.

ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા શુભસંગ્રહ વગેરેમાં છપાતા ઉપકારક લેખો, પ્રથમ કોઇ સામયિક પત્રમાં છપાયા હોય તે ઉપરથીજ પસંદ કરીને છપાવવાનું બની શકે તેમ હોવાથી કોઇ પણ લેખક બંધુ પોતાનું મૂળ લખાણ અત્ર તરફ મોકલવા શ્રમ લે નહિ એની વિનંતિ છે.

આ સેવક તો આવા સંગ્રહો વડેજ વિવિધગ્રંથમાળા ચલાવવાની ઇચ્છા વર્ષો અગાઉ દર્શાવી ચૂક્યો છે; પરંતુ બીજા ખાસ ઉપકારક ગ્રંથોના સુયોગ સહજે મળ્યા કરવાથી હજી એ પ્રમાણે સર્વાંશે બની શક્યું નથી. વળી બેએક વર્ષ સુધી પ્રેસ બંધ રાખી આ પ્રકારની કામગીરી [illegible] આરામ લેવાનો વિચાર [illegible] થાય છે તે પણ હજી બર આવ્યો નથી. આમજ ઉપર ઇશ્વરેચ્છા।

[illegible] નામાયણની પ્રતો ખલાસ થવાથી તેની નવી આવૃત્તિ [illegible] સુધી હજી પણ ઓછા મૂલ્યે [illegible] ઇશ્વરના સ્મરણપૂર્વક [illegible] [illegible] ૧૯૮૮

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

उत्तम ग्रंथोनां मूल्य अने उपकार

("ભાગ્યના અંકાઓ"માંથી થોડો સારાંશ)

આ જમાનામાં છાપખાનાં તમને મહત્ત્વના ગ્રંથો નજીવી કિંમતે આપે છે; પણ તમે તેમાંના અખૂટ દિવ્ય જ્ઞાનભંડારનો જેટલી સહેલાઇથી લાભ લઇ શકો અને તેથી તમને તથા આસપાસનાઓને જે દિવ્ય અસર થાય તે ઉપરથી તેની કિંમત આંકો તો તે કેટલી થવા જાય ?

છાપખાનાંના પ્રતાપે સદ્‌ગ્રંથોના રૂપમાં હવે આપણે બહુ નજીવા ખર્ચે સમર્થ ઋષિમુનિઓ અને વિદ્વાનોનું એક આખું સૈન્ય આપણી સેવામાં હાજર કરી શકીએ છીએ ! ખરચેલા પૈસાનો આવો મહાન બદલો આપણને બીજે ક્યાંય મળે ખરો ? કે જેનો ઉપયોગ આપણે જેટલા વિચાર ને લક્ષપૂર્વક કરીએ તેટલો આપણને વધુ લાભ થાય ?

ઉત્તમ પુસ્તકોમાં જ્ઞાનરૂપી જે બહુ ઉપકારક દ્રવ્ય ભરેલું છે તે જોતાં ગરીબ માણસ પણ કેટલા થોડા ખર્ચમાં એ પુસ્તકો લઇ શકે છે ! અને પોતાના જ્ઞાનમાં, ચારિત્ર્યમાં અને સામર્થ્યમાં કેટલો બધો વધારો કરી શકે છે ! વ્યાસ અને વાલ્મીકિ, જ્ઞાનેશ્વર અને તુકારામ, શ્રીકૃષ્ણ અને રામચંદ્ર, ગાંધી અને કબીર, નાનક અને તુલસીદાસ, રામતીર્થ અને વિવેકાનંદ, હ૦ મહમ્મદ સલ૦ અને ગઝાલી, ખ્રીસ્ત અને પ્લેટો, દત્તાત્રય અને રંતિદેવ, ભગીરથ અને હનુમાન, બલિ અને પ્રહ્‌લાદ. હરિશ્ચંદ્ર અને શીબી, ગાર્ગી અને સાવિત્રી તથા રામદાસ અને સૉક્રેટિસ જેવા દિવ્યાત્માઓના અલૌકિક બુદ્ધિવૈભવ તથા ચારિત્ર્યચંદ્રોદયમાં હવે તે સહેલાઇથી આળોટી શકે છે: સઘળા યુગના મહાત્માઓ, મહાકવિઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, રાજદ્વારીઓ, મહાવીરો અને ગ્રંથકારો સાથે તે વાતચીત કરી શકે છે; શ્રીરામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ, અર્જુન, પ્રતાપ, શિવાજી, સીઝર, સિકંદર અને નેપોલિયન જેવાઓની પાછળ પાછળ તેમના યુદ્ધક્ષેત્રમાં પણ જઇ શકે છે, અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં ગૂઢ રહસ્યો પણ ઉકેલી શકે છે.

વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસ ઇત્યાદિ પરમસિદ્ધો તો પુસ્તકોના રૂપમાં ગરીબમાં ગરીબની ઝુંપડી સુધી જરાએ માન-મોટપ વિના પહોંચી જઇને રામાયણ તથા મહાભારત ઇ૦ ની અતિ ઉપકારક અને અસરકારક કથાઓ ચીંથરિયા માણસો પાસે પણ રજુ કરે છે–ગાય છે !

ભલે તમારૂં ઘર કિંમતી ગાલીચાઓ, ચિત્રો, પડદા, ગાલીચા વગેરેથી ભરેલું હોય પણ જો તેમાં ઉત્તમ ગ્રંથો ન હોય તો તે કેવું ખરાબ ! છતાં અફસોસ છે કે, એવાં ઘણાંયે ઘરોમાં સારાં પુસ્તકોજ હોતાં નથી !

માટે જો સઘળી વસ્તુઓ ખરીદવાની શક્તિ ન હોય તો તમે બીજી વસ્તુઓ પછી લેજો, પણ સારાં પુસ્તકો તો તરત ખરીદજો.

જો જરૂર પડે તો થીગડાં દીધેલાં કપડાં અને સાંધેલા જોડા પહેરજો, પણ પુસ્તકો લેવામાં કંજુસાઇ કરશો નહિ.

તમારાં બાળકોને પણ ઉત્તમ પુસ્તકો તો જરૂર આપજો, કે જેના સદુપયોગથી તેઓ ઉન્નત થઇ માન મેળવે. જે બાળકોના હાથમાં ઉત્તમ ગ્રંથો આવે છે તેઓ હાલની શાળાઓ કરતાં તો ઘણું ઉત્તમ અને વધારે શિક્ષણ મેળવી શકે છે.

खराब पुस्तकोनां नुकसान

("ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ" ઉપરથી)

ન્યૂ ગેટની જેલના ધર્મોપદેશકે પોતાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ઘણા માનવંત કુળના અને સુંદર દેખાવના છોકરાઓ વિષે લખ્યું છે કે "તરુણ સ્ત્રીપુરુષોની ગમ્મતને ખાતર પ્રકટ થતાં હલકાં વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો નાદ એક પણ અપવાદ સિવાય આ છોકરાઓને લાગ્યો હતો અને તેથીજ તેઓને જેલમાં જવું પડતું. આ દેશમાં એવી કોઇ પણ ફોજદારી કોર્ટ વા જેલ નથી કે જ્યાં આવા પ્રકારના ગુનાઓ ન જણાય. આ સમયમાં ખરાબ પુસ્તકોની અસરથી નીતિનો કેટલો નાશ થયો છે તેનું માપ ભાગ્યેજ કાઢી શકાય."

એક વાર એક છોકરાએ બીજા છોકરાને બીભત્સ ચિત્રો અને શબ્દોવાળું એક પુસ્તક બતાવ્યું અને તેણે તે માત્ર થોડીજ પળો હાથમાં લીધું હતું છતાં પાછળથી તે શ્રેષ્ઠ ધર્માચાર્ય થયા પછી એક મિત્ર આગળ બોલ્યો હતો કે "એ પુસ્તક જોવા કરતાં તો મેં અર્ધી મિલ્કત આપી દીધી હોત તો વધારે ઠીક થાત. કારણ કે તેમાંનાં અપવિત્ર ચિત્રો કેટલીક વાર પવિત્ર સમયે પણ વગર તેડ્યે મનમાં આવીને ઉભાં રહે છે!"

જેમ્સ ટી. ફીલ્ડ્ઝ એક ખૂની બાળકને જેલમાં મળ્યો ત્યારે તે બાળક બોલેલો કે, ખૂન અને બીજાં ભયંકર કામોના વર્ણનથી ભરેલી નવલકથાઓનો મને ઘણો નાદ લાગ્યો હતો. મેં તે ખૂબ વાંચી હતી અને તેથી એ પુસ્તકોએજ મારા મગજમાં ભયંકર વિચારો મૂકી મને ખુની કામો કરવાને પ્રેર્યો હતો એમાં જરાયે શક નથી."

બિશપ પોટરે કહ્યું છે કે "માણસ જે કચરાનાં પુસ્તકો વાંચે છે તેથી ચડતી દશાનો તે દાવ કરતો નથી; એ એક સિદ્ધ વાક્ય છે."

દુઃખોની વાત છે કે, આજકાલ તો આ દેશમાં કેટલાક બીભત્સ અને ક્રૂર વર્ણનવાળા લેખો લખવા અને છાપવા મંડી પડ્યા છે!

उत्तम जीवनचरित्रोनी दिव्य असर

અનુભવીઓના ઉદ્ગાર

કુટીબંધ મહાત્માઓ, કે જેમાંના દરેકે કોઇ મહાન ઉદ્દેશપૂર્વક ઉત્સાહથી કામ કર્યું છે અને લોકોની શારીરિક, માનસિક તથા નૈતિક દશામાં સુધારો કર્યો છે; તેમનાં જીવનચરિત્રોમાં જેટલી મોહકતા છે તેટલી 'અરેબિયન નાઇટસ'માં કે બીજી કથી વાર્તાઓમાં છે?

જીવનચરિત્રોનો-તેમાં પણ જેઓ જાતમહેનતથી મહાન અને ઉત્તમ બન્યા હોય એવાઓનાં ચરિત્રોનો-અભ્યાસ કરવાથી ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ વિચારો આવી ચારિત્ર ખીલે છે. કેમકે એવાં ચરિત્રો જેવી ઉત્તમતા વર્ણવે છે તેવી ઉત્તમતા બીજાઓમાં જગાડવાનો ખાસ હેતુ અને ઉત્સાહ એવાં ચરિત્ર યોજવામાં જરૂર રહેલો હોય છે.

ઉત્તમ જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું ખાસ દર્પણ છે. અરીસા વડે પોતાના ચહેરામાં ડાઘ જણાતાંજ મનુષ્ય તેને કાઢી નાખી કાંતિ વધારવા મથે છે; તેમ ઉત્તમ ચરિત્રરૂપી સ્વચ્છ આરસી વડે પોતાના ગુણદોષ જોઇ-સમજીને મનુષ્ય દોષો ટાળવા અને ગુણો ખીલવવા જાગ્રત થાય છે. આમ ઉપદેશથી જે કામ નથી થતું તે કામ રૂડાં જીવનચરિત્ર સહેજે પાર પાડે છે.

ઉત્તમ ચરિત્રો વાંચવાથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણામાં કૌવત, હિંમત, મહત્ત્વાકાંક્ષા અને શ્રદ્ધા જાગી ઉઠી રૂડાં અને મોટાઓનાં કામોમાં જોડાવા-ભાગીદાર થવા ઉત્તેજાઇએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ ચરિત્રોના સહવાસમાં આવવું એ તો તે તે ઉત્તમ આત્માઓનો અને મહાત્મા મંડળનો સહવાસ સેવવા બરાબર છે.

ઉત્તમ ચરિત્રો બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદ સુધી ઉત્તમ બનાવી શકે; કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે; કેવી ઉચ્ચ અસરો ફેલાવી શકે અને મહત્તા મેળવવાનો માર્ગ તો સર્વ કોઇ માટે ઉઘાડો છે.

"જે માટીના શરીરમાં સર્ગશક્તિ બિરાજતી હતી તે માટી તો પાછી ધૂળ થઇ ગઇ હોય છે અને કદાચ ત્યાર પછી યુગોના યુગો વહી ગયા હોય છે; પરંતુ એ મહાન મનુષ્યોનાં ચરિત્ર દ્વારા પ્રકાશિત થયેલાં નૈતિક અને બૌદ્ધિક સત્યો તો હજી પણ મહત્તા અને ગૌરવના માર્ગ પર પોતાનો દિવ્ય પ્રકાશ નાખ્યા કરીને બીજા માણસોને પણ તેજ સ્વર્ગીય માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપ્યા કરે છે." —એડવર્ડ એવરેટ

"કાર્યને વાવશો તો સ્વભાવ લણશો; સ્વભાવને વાવશો તો ચારિત્ર્ય લણશો; અને ચારિત્ર્ય વાવશો તો ભાગ્યને લણશો." બૉર્ડમેન

सारा–माठा प्रसंगे ज्ञान–लहाणी

ગરીબોને ગરીબાઇમાંથી ખેંચી કાઢવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ
ટાળવાની, બોજાવાળાનો બોજો ભુલાવવાની અને બિમારોને તેમનું
દર્દ ભુલાવવાની સારા ગ્રંથોમાં જેવી શક્તિ છે તેવી બીજા કશામાં
નથી. પણ દેશદશા એવી છે કે વાંચી જાણે તેવા પણ ઘણાખરા-
ઓ સારા ગ્રંથ મેળવી શકતા નથી. માટે તેઓમાં જ્ઞાન–ચારિત્ર્ય-
વર્ધક વાચન મફત ફેલાવવું એ પણ સમજુ દાતાઓની ફરજ છે.
પોતે જ્ઞાનસિદ્ધ થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઇક-
ચીજ બને; પરંતુ મહાત્માઓના જ્ઞાન–ચારિત્રવર્ધક સદુપદેશો અને
જીવનચરિત્રોનાં ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઇ બીજાઓને આપી શકે.
કોઇ કોઇ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઇક સદુપયોગ
કરે છે; પરંતુ વર્તમાન દેશદશા જોતા તો આ પ્રકાર સૌ કોઇએ
સારી પેઠે ચાલુ કરી તથા વધારીને ઉમદા રૂઢિરૂપે બનાવવો જોઇએ.
સારામાઠા પ્રસંગે બીજો ખર્ચ થોડો ઘટાડીને પણ સ્થૂળ ભોજન
સાથે માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ અને જ્ઞાન–ચારિત્રવર્ધક ઉમદા
પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પાડોશી, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, ગામ-
લોકો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવા બાહ્ય
મિષ્ટાન્નથી તો બહુ વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.
ઇચ્છા હોય તો "અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારક-
નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ" કે એવું કાંઇ મુખપૃષ્ઠ પર છપાવીને,
રબરસ્ટાંપથી છાપીને કિંવા હાથે લખીને આપી શકાય, કે જેથી
જનસેવા થવા સાથે તે તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ
પણ પાર પડે.

માટે આ સંસ્થાનાં અને બીજાં ઠીક લાગે તે તે ખાસ ઉપ-
કારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધન-
ના સદુપયોગ સાથે જ્ઞાનચારિત્ર જેવી ઉત્તમ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય
દરેક સમજુએ મેળવવું ઘટે છે.

છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સજ્જન ધારે તો કોઇ ઉપ-
કારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને પણ લહાણી કરી શકે
અને મધ્યમ ખર્ચ કરવો હોય તો ઉત્તમ પુસ્તકની યથાશક્ય પ્રતે
ખરીદીને વહેંચી શકે. વધુ જાતનાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તે
ભેટ લેનાર તેમાંથી મનગમતું પુસ્તક લઇ શકે. પાંચ–દશ રૂપિ
ખર્ચવા હોય તો ૨૫–૫૦ નાના પુસ્તકો અથવા નાની હજાર–પાંચ
પુસ્તિકાઓ તે વડે વહેંચી શકાય. અને એકાદ રૂપિયો ખર્ચવો હે
તો પણ અમ્રકોઇક શિખામણોના સો–બસો હસ્તપત્ર વહેંચી શકે
પુસ્તક જેની પાસે ન હોય તેને વાંચવા આપવું, વાંચી
નહિ તેઓને વાંચી સંભળાવવું એ પણ અગત્યની જ્ઞાનલહાણી

વિવિધ ગ્રંથમાળાનો સં० ૧૯૮૭–૮૮નો પૃષ્ઠમેળ

ગ્રંથાંક	ગ્રંથનું નામ		મૂલ્ય	પૃષ્ઠ
૨૪૧ થી ૪૪	શુભસંગ્રહ–ભાગ ૭ મો		૧॥	૬૩૬
૨૪૫ થી ૪૬	સુખીજીવનનાં સાધન		०॥।ॽ	૩૧૨
૨૪૭ થી ૫०	વૈદક સંબંધી વિચારો	અર્ધી મૂલ્યે	०॥।	૭૮०
		માર્ગવ્યય	०।ॽ	
૨૫૧ થી ૫૨	સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ ગ્રંથ ત્રીજો–ભાગ ૮ મો		૧॥	૪૯૨
		કુલ	૫)	૨૨૨०)

૧૫०० થી ૧૬०० પૃષ્ઠનું વાર્ષિક ધોરણ જોતાં ત્રણ પુસ્તક બસ થાત; છતાં ઉપર મુજબ થવાનું કારણ માત્ર ઇચ્છેચ્છાજ છે.

કાચાં પૂંઠાંના થોડાજ ગ્રાહક હોવાથી એ વર્ગ બંધ કરીને આ તેમજ આની આગલું પુસ્તક તે ગ્રાહકોને પણ પાકા પૂંઠાનુંજ મોકલાયું છે. અને હવેથી એ બંધુઓને પણ વાર્ષિક ૩ ૫) આપવાના છે.

આ ગ્રંથનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૨	૭	મહાષ્ટ્રનો	મહારાષ્ટ્રનો
૮૪	૨૩	નિયમાનુમાર	નિયમાનુસાર
૯०	૩૪	કોટે	કોટે
૯૧	૧૧	સાક્ષસ	રાક્ષસ
૧૨૫	૨૬	રાજા	રાજાએ
૧૨૬	૧૫	આવી.	આવી-
૧૪૨	૧૭	ક્રર	ક્રૂર
૧૫૭	૧૪	સાખ!	સખિ'
૧૬૭	૮	પ્રજતી	પ્રૂજતી
૧૭૩	૬૫	છે।?"	છે?"
૨०૫	૩૨–૩૩	વિદ્યાથીઓને	વિદ્યાર્થીઓને
૨૧૪	૩૪	શત્રજ	શત્રુજ
૨૬૧	૬	માનજાનિના	માનવજાતિના
૨૭०	૨૩	૯०	૧०
૨૭૧	૨૮	કોઇ	કાંઈ
૩०૧	૨૫	નિમોપ	નિમેષ
૩०૬	૨૨	પ્રેરકે	પ્રૂરકે

अनुक्रमणिका

सामाजिक टुंकी वार्ताओ

ग्रंथ त्रीजो

१–राजकुमार चंद्रनो स्वार्थत्याग

(લેખકઃ–શ્રી. રતિપતિરામ ઉદયરામ પંડ્યા, બી. એ.)

મેવાડ એટલે રાજસ્થાનનો રળીઆમણો પ્રદેશ, અને ચિતોડ એટલે મેવાડની રાજધાનીનો દુર્ધર્ષ દુર્ગ. રજપૂત રમણીઓનાં પડખાં સેવેલા વીરકેસરીઓ આ પ્રદેશમાં જન્મ્યા હતા, અને લોહી-ની હોળી ઉરાડી હોળી રમ્યા હતા.

રજપૂતોનો સ્ત્રીવિષયક શિષ્ટાચાર કાંઇક અસાધારણ હતો. સ્ત્રીની પવિત્રતા ખાતર તેમણે રાજ્યો તજ્યાં, બાળકો તથા પ્રાણ-પ્યારી સુંદરીઓનો સંહાર કર્યો, ને છેવટે પોતાની પણ આહુતિ આપી. આવા ઉચ્ચ ભાવનાવાળી રજપૂતોની રમણીઓ પણ ઉચ્ચા-ભિલાષિણી હતી. આબરૂની રક્ષા કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેમણે દેહના મોહમાં નહિ ફસાતાં, ભોગ અને લાલસાઓનો ત્યાગ કરવામાં પાછું વાળી જોયું નથી. પ્રાણાર્પણ એ તેમનો ઉલ્લાસ હતો; કીર્તિ વધારવી, એ એમનો શોખ હતો અને આબરૂ સાચવવી, એ તેમના જીવનનો મંત્ર હતો.

આવાં પ્રતાપી રજપૂત પુરુષોના ચિતોડ નગરમાં મહારાણા લક્ષ કરીને એક રજપૂત રાજા ઇ. સ. ૧૩૮૩માં રાજ્યાસને વિરાજ્યા. પદ્મિનીના રૂપમાં અંધ બનેલા મુસલમાન રાજા અલાઉદ્દીનના કોપા-ગ્નિથી ચિતોડ સ્મશાનવત્ ઉજ્જડ થઇ ગયું હતું. તે ચિતોડની પ્રાચીન જાહોજલાલી મહારાણા લક્ષના સમયમાં પુનઃ પ્રાપ્ત થઇ.

રાણા લક્ષ અનેક સંતાનોના પિતા હતા. તેમનો મોટો પુત્ર ચંદ હતો. રાજસ્થાનમાં બાપ કરતાં દીકરો સવાયો થવાનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. કુમાર ચંદ પણ રાણા લક્ષના કરતાં સવાયો

હતો. તેની મનોહર કાંતિ, તેનો સુદૃઢ બાંધો, ને તેની મી
વાણીથી તેના નામની યથાર્થતા સિદ્ધ થતી હતી.

મહારાણા લાક્ષ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. તેમનુ
ધ્યાન તથા ચિંતા હવે ચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવામાંજ છે. ક્યારે
ચંદ્ર રાજ્યાસને બેસે, ને હું નિવૃત્ત થાઉં, એવો ભાવ રાણા લાક્ષ-
ને થયો. પાટવી કુમાર રામનો રાજ્યાભિષેક કરવા પહેલાં તો મહા-
રાજા દશરથે પ્રાણ ત્યજ્યા હતા તે ઇતિહાસની ઘટના મેવાડના
રાજ્યમાં પુનરપિ જુદાજ સ્વરૂપે દર્શન દેશે તેની મહારાણા લાક્ષને
ખબર નહોતી. વિધિની અટપટી કળાના બિનઅનુભવી રાણા લાક્ષ
બધો સંસાર સરળ સમજતા હતા.

એક દિવસ દરબાર ભરાયો છે. મોટા મોટા સામંતો પોત-
પોતાને સ્થાને આવીને બેઠા છે. રાજ્યનાં મહત્ત્વનાં કામોનો મહા-
રાણા લાક્ષ વિચાર કરે છે, એટલામાં દ્વારપાળે આવી ખબર આપ્યા
કે "મહારાજ! મારવાડના રાજા રણમલ્લનો દૂત આપને મળવા માગે છે."

રાણાએ દૂતનો સત્કાર કર્યો, ને કામકાજ પૂરું થતાં સભા બર-
ખાસ્ત કરી. સભાજનો વીખરાઇ ગયા પછી રાણાએ રણમલ્લના કુશળ
સમાચાર પૂછ્યા, એટલે દૂત બોલ્યોઃ—"મહારાજ! રાજાજીએ આ
શ્રીફળ મોકલ્યું છે ને પોતાની પુત્રીનો અત્રે વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે."

રાણો જરા મશ્કરો હતો. તે તુરત બોલી ઉઠ્યોઃ 'અરે ભાઇ!
આ ધોળી દાઢી થઇ હવે વિવાહ કેવા?'

"હાં...હાં...મહારાજ!" દૂત વચમાંજ બોલી ઉઠ્યો.

"શું ત્યારે આ શ્રીફળ અમારે માટે નથી?" રાણાએ પૂછ્યું.

દૂતે ખુલાસો કર્યોઃ "મહારાજ! આ શ્રીફળ મારવાડેશ્વરે આપ-
ના જ્યેષ્ઠ કુમાર ચંદ્રને માટે મોકલાવેલું છે."

સભા બરખાસ્ત થઇ ત્યારે ચંદ્ર પણ પિતાની પાછળ પાછળ
આવીને ત્યાં આગળ ઉભો રહ્યો હતો. તેણે પિતા તથા દૂતની વચ્ચે
થતી વાત સાંભળી હતી. જે કન્યાને પિતાએ પોતાને વાસ્તે માગી
લીધી તે કન્યાને માતા તરીકેજ ગણવી જોઇએ, એવો વિચાર
ચંદ્રને આવ્યો. જ્યારે પિતાએ શ્રીફળ સ્વીકારવા વિષે ચંદ્રને કહ્યું,
ત્યારે કુમાર બોલ્યોઃ "પિતાજી! હું આ કન્યાનો સ્વીકાર કદી પણ
કરીશ નહિ. રણમલ્લકુંવરીનાનું પાણિગ્રહણ આપજ કરો, ને એમને
મારાં અપરમાતા તરીકે સ્થાપો."

"કુમાર, કુમાર! તું આ શું બોલે છે? રણમલ્લે તારે માટેજ
આ શ્રીફળ મોકલાવેલ છે. ને તું એનો સ્વીકાર નહિ કરે તો

રણમલ્લ જેવો રાજા અપમાન માની વૈર ઉભું કરશે. માટે તું આ શ્રીફળનો સ્વીકાર કર." રાણાએ કુમારને સમજાવતાં કહ્યું.

"નાહ નહિ પિતાજી!" કુમાર બોલી ઉઠયો: "મારાથી આ શ્રીફળનો સ્વીકાર નજ થાય. આપે મનથી આ કન્યાની સાથે પરણવાનો વિચાર કર્યો ને તે વિચાર આપે વાણીદ્વારા વ્યક્ત કર્યો. હવે મારાથી આ કન્યાનો સ્વીકાર કદાપિ થઇ શકે નહિ. આપ એ કન્યાને વરો, ને રણમલ્લને શ્વસુર તરીકે સ્વીકારો."

"ચંદ્ર! તું મને વૃદ્ધાવસ્થામાં પરણવાનું કહે છે, તે યોગ્ય છે? ભાઇ! પરણવા લાયક તો તું છે; માટે રણમલ્લને અપમાન ન લાગે, મારવાડ ને મેવાડ વચ્ચે સંધિ ચાલુ રહે, અને બે ઉત્તમ રજપૂત કુળ સંબંધમાં આવે એટલા માટે તું આ કન્યાનો સ્વીકાર કર."

"પિતાજી! ઝાઝું શું કહું? આ કન્યા તો મારી માતાને સ્થાને છે" આમ કહી કુમાર ભૂમિ તરફ જોઇ જ રહ્યો!!

મહારાણાને કુમારનું વર્તન જરા પણ ગમ્યું નહિ. રણમલ્લનું અપમાન થાય ને બન્ને દેશ વચ્ચે વિગ્રહ ઉભો થાય, એ બીકથી તેમને ચિંતા થવા લાગી. વૃદ્ધાવસ્થામાં સર્વ સાંસારિક કાર્યોથી નિવૃત્ત થવાની પોતાની તીવ્ર ઇચ્છામાં પોતાનો પુત્ર જ અંતરાયરૂપ થવાથી તેમને ઘણો ક્રોધ ચડયો. ગમે તે થાય, પણ શ્રીફળ તો પાછું ઠેલાયજ નહિ, તેથી તે ચંદને કહેવા લાગ્યા:—"કુમાર! હઠ જવા દે, કહ્યું માની જા, તેં હજુ સુધી મારૂં કહેવું માન્યું છે તો મારી આ વિનંતિ પણ સ્વીકાર નહિ માને તો તારે પસ્તાવું પડશે."

"મહારાજ!" મસ્તક નમાવીને કુમાર બોલ્યો "મને કશાનો લોભ કે મોહ નથી. આપની આ વિનંતિ હું કદી પણ સ્વીકારી શકીશ નહિ. આપ શિક્ષા ફરમાવશો તે હું ખુશીથી સહન કરીશ. રજપૂતકુમાર નીતિની મર્યાદાને કદી પણ ઉલ્લંઘશે નહિ. મારા પૂર્વજોએ નીતિના સંરક્ષણ માટે પોતાના પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે, તો હું પણ આપની શિક્ષા ખમી ને મારી નીતિનું રક્ષણ કરીશ." આમ કહીને નીચા મુખે ચંદ પિતાની સમક્ષ ઉભો રહ્યો અને પિતા શી શિક્ષા કરે છે, તે જાણવાને આતુર થયો.

હઠીલા કુમારને હવે રાણાએ શિક્ષા કરવાનું યોગ્ય ધારી, કુમારને કહ્યું:—"હઠન! હવે તું તારા અવિનયનાં ફળ ચાખી લે. હું જ હવે એ કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરીશ. કારણ કે રણમલ્લનું અપમાન થાય તે મને પસંદ નથી. જો એના ગર્ભથી પુત્ર થશે, તો રાજ્યાસન પરથી તારો અધિકાર નષ્ટ થશે. માટે પ્રતિજ્ઞા કર કે,

એ કન્યાના પુત્રને તું રાજ્યાસને સ્થાપશે, ને તારો હક ઉઠાવી લેશે."

આવાં કઠોર વચનો સાંભળ્યા છતાં ચંદ્રના મનમાં લેશ પણ વ્યથા થઇ નહિ. નીતિના સંરક્ષણમાં પિતાએ કરેલી આ શિક્ષા તે તેને કશી વિસાનમાં લાગી નહિ. તેણે તો પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તુચ્છ રાજ્ય જવાથી નીતિનું રક્ષણ થતું હોય, તો તેનો તેને હિસાબ નહોતો. તેણે પ્રફુલ્લ વદને રાણાને કહ્યું–"પિતાજી! હું વાયુ, સૂર્યદેવતા તથા મારા અંતરાત્માની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે, રણમલ્લદુહિતાના પુત્રને હું રાજા તરીકે સ્વીકારીશ, અને જ્યાં સુધી એ અને એના વંશજો હશે ત્યાં સુધી હું મારો હક આ રાજ્યગાદી ઉપરથી ઉઠાવું છું." આમ કહી કુમાર ચંદ્રે મહારાણાને પગે પડી પ્રણામ કર્યા. મહાનુભાવ પુત્રની આવી ઉદારતા જોઇ મહારાણા લાક્ષની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તેમણે પુત્રને ઉઠાડી છાતી સરસો ચાંપ્યો. અંતે રાણા લાક્ષે રણમલ્લની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં.

કાળની ગતિ વિચિત્ર છે. વિધાતાએ કુમાર ચંદ્રને માટે રાજ્ય નિર્માણ કર્યું જ નહોતું. તેર વર્ષની કન્યા સાથે બાવન વર્ષના રાણાએ લગ્ન કરવા છતાં વિધાતાના વિધાનથી કન્યાને ગર્ભ રહ્યો, ને કાળે કરીને પુત્રનોજ જન્મ થયો. મહાનુભાવ ચંદ્રને આ સમાચારથી લેશ પણ વ્યથા થઇ નહિ. ઉલટો તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને વધારે ઉત્સુક જણાવા લાગ્યો. રણમલ્લની પુત્રીને જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, તેનું નામ મુકુલ રાખવામાં આવ્યું.

મુકુલ પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે મુસલમાનોએ હિંદુઓના પુણ્યક્ષેત્ર ગયાજી ઉપર આક્રમણ કર્યાના સમાચાર રાણા લાક્ષને મળ્યા. મુસલમાનોના આક્રમણથી ગયાજીનું રક્ષણ કરવા હિંદુ રાજાઓ કટિબદ્ધ થયા. રાણા લાક્ષ પણ સૈન્ય સાથે સજ્જ થયા, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા અને મુસલમાનો જેવા ભયંકર શત્રુ સાથે વિગ્રહ, એ વિચારને લીધે તેમને ચિંતા થવા લાગી. તેમણે કુમાર ચંદ્રને બોલાવ્યો ને કહ્યું:—"ભાઇ! હું આ યુદ્ધમાંથી પાછો આવીશ કે કેમ તે વિષે મને શંકા રહે છે. જો કદાચ દૈવ પ્રતિકૂળ હોય, ને હું પાછો નજ આવું, તો મુકુલની આજીવિકાને માટે તું શો પ્રબંધ કરશે?"

"ચિતોડનું સિંહાસન" તેજસ્વી ચંદ્રે ધીર ગંભીર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો. રાણા લાક્ષને કુમારનાં વચનોમાં વિશ્વાસ આવતો નહોતો એમ જ્યારે કુમાર ચંદ્રે જોયું, ત્યારે તેણે બધા સામંતોને તેડાવી બોલાવીને પોતાનેજ હાથે મુકુલનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, ને

"મહારાણા મુકુલનો જય" બોલાવ્યો. પછી રાજ્યાસને વિરાજેલા મુકુલની આગળ પ્રથમ ચંદ્રેજ રાજસન્માન તથા આદર પ્રદર્શિત કર્યો, અને રાજાને વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. હવે રાણા લાક્ષના મનમાં ચંદ્રનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા બેઠી. તેમણે કુમારને મંત્રીઓમાં સર્વોચ્ચ પદ અર્પણ કર્યું અને હવે પછી જે કોઇ સામંતને ભૂમિવૃત્તિ પ્રદાન કરવામાં આવે તેના દાનપત્ર પર રાણાના હસ્તાક્ષરની ઉપર ચંદ્રના ખડ્ગનું ચિન્હ કરવામાં આવે, એવો પ્રબંધ વિધિપૂર્વક કરવામાં આવ્યો. ચિતોડના રાણાએ એ પછી જે જે ભૂમિવૃત્તિ આપી છે, તે સૌનાં દાનપત્ર પર સાલુમ્બ્રાપતિના ખડ્ગનું ચિહ્ન હજી પણ દેખાય છે.

× × × ×

કુમાર ચંદ્રના સ્વાર્થત્યાગની વાતો ચિતોડમાં-અરે આખા મેવાડ અને રાજસ્થાનમાં-ઠેર ઠેર થવા લાગી. સૌ કોઇ આ સ્વાર્થત્યાગી વીર તરફ માન ને મમતાની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. રાણા મુકુલના તથા સમગ્ર મેવાડના કલ્યાણ માટે ચંદ્ર ઘણો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મુકુલની માતા યુવાવસ્થામાં હતાં. મુકુલ હજી બાળક હતો. તેવા સમયમાં કુમાર ચંદ્રે વીરતા, દક્ષતા અને સહનશીલતાથી મેવાડનું રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. મુકુલની યુવાન માતા એક વાર ચંદ્રના પ્રભાવ અને ખીલતી યુવાવસ્થાથી મોહાંધ થઇ હતી. પોતે જેની પત્ની થવા સરજાઇ હતી તેના તરફ હવે પ્રેમ રાખવો ઉચિત નથી, એમ તેને વિચાર આવ્યો; પણ એ સામે હૃદયે બળવો ઉઠાવ્યો. ચંદ્ર વધારે તીવ્ર કસોટીમાંથી પસાર થાય એવી વિધિની ઘટના હતી.

એક દિવસ સાયંકાળ થઇ ગયો હતો. વસંત ઋતુનો આહ્‌લાદજનક પવન મંદ મંદ વાતો હતો. કોકિલના ટહુકા હૃદયને હચમચાવી નાખતા હતા. ચંદ્ર પ્રાસાદની અગાશી ઉપર ઊંડા વિચારમાં પડી આંટા મારી રહ્યો હતો. તે સમયે એક દાસીએ આવી કુમારને પ્રણામ કર્યા અને કહેવા લાગીઃ "કુમાર! રાજમાતા આપને મળવા ઇચ્છે છે."

રાજમાતાનું નામ સાંભળતાંજ કુમાર ચંદ્ર વિચારમાંથી ચમક્યો. તેણે માતાને આવવાની રજા આપી. થોડીજ વારમાં શ્વેત વસ્ત્રમાં તપેલા સુવર્ણ જેવા દેહવાળાં રાજમાતા કુમાર પાસે આવ્યાં, તેમનું દિલ અત્યારે તેમના હાથમાં નહોતું. તેમનો કંઠ અત્યારે રૂંધાઇ જતો હતો. મસ્તક ભમી જતું હતું, તાવ આવ્યો હોય તેમ તેમનું આખું શરીર તપી ઉઠયું હતું. તેમના શરીરનો કંપ સ્પષ્ટ જણાતો

હતો. માતાની આવી બાહ્યસ્થિતિ તો કુમાર તુરત કળી ગયા, પણ તેમને રાજમાતાનું હૃદય હજુ સમજાયું નહોતું. સદા સરળ હૃદય ચંદ્રને ક્યાં ખબર હતી કે દુનિયા જેટલી બહાર દેખાય છે, તેથી વધારે અંદર હોય છે.

"પધારો માતાજી!" મધુર કંઠે માતાને આવકાર આપતાં ચંદ્ર બોલ્યો.

"કુમાર! હું એક કામ માટે આવી છું." રાણી વધારે બોલી શકી નહિ.

"બોલો, બોલો, શી આજ્ઞા છે? તમારી આજ્ઞા થતાંજ ચંદ્ર પોતાનું મસ્તક અર્પણ કરવા તૈયાર છે. પણ માતાજી! આજ તમે આમ અસ્વસ્થ કેમ જણાઓ છો? રાજવૈદ્યને બોલાવો ને?"

"કુમાર! રાજવૈદ્યનું શું કામ છે? મારા શરીરમાં અસ્વસ્થતા છે પણ તેને દૂર કરવાને રાજવૈદ્યો નકામા છે. અને ખરા વૈદ્ય તો તમેજ છો."

"હું કેવી રીતે?" કશું ન સમજાયાથી કુમાર ચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો.

"કુમાર! મને શંકા રહે છે કે તમે હવે મારું કહ્યું કરશો કે નહિ? પ્રતિજ્ઞા કરો તો કહું. વાત ખાનગી રહે ને કાર્ય પાર પાડો એવી પ્રતિજ્ઞા કરો તોજ મારાથી મનનો અભિપ્રાય કહેવાય." રાજમાતા અંતે ધીમેથી બોલી.

કુમાર ચંદ્ર હજુએ કશું સમજ્યો નહોતો. તેણે ધાર્યું કે રાજમાતા કોઈ રાજ્ય છુતાવવા માગે છે, અથવા રાજ્યમાં કાંઇ સુધારા-વધારા કરાવવા ઇચ્છે છે, અથવા ગુરુકુલને માટે કશી માગણી કરે છે. આ સિવાય બીજો એકે અઘટિત વિચાર ચંદ્રને આવ્યો નહિ. જેમ તેના વિચાર સાદા ને સીધા હતા, તેમ તેણે પ્રતિજ્ઞા પણ સાદી ને સીધી રીતે આપી દીધી. કૈકેયીના વચનપાશમાં બંધાએલા દશરથની પેઠે કુમાર ચંદ્ર રાજમાતાના વચનમાં ફસાયો.

હવે રાજમાતા આવેશમાં ઉન્મત્ત થઇ કહેવા લાગી: "કુમાર! વહાલા કુમાર! પ્રિય ચંદ્ર! તમે જાણો છો કે પ્રથમ હું તમારે માટેજ સરજાઈ હતી. મારું શ્રીફળ તમારેજ માટે હતું પરંતુ વિધિએ બીજુંજ નિર્માણ કર્યું. તમારી સાથે રહીને હું કેવાં કેવાં સુખ ભોગવત, તેની કલ્પના થતાંજ મારું દેહ કંપી ઉઠે છે. કુમાર! મારી આ સ્થિતિ સુધારવી હવે તમારા હાથમાં છે. મારું યૌવન, મને અકાળે આવેલું વૈધવ્ય અને તમારી પ્રતિજ્ઞા, એનો વિચાર કરીને હવે તમને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે કરો."

રાજમાતાએ જેમ તેમ કરીને કહેવાનું કહી નાખ્યું. તેમના મુખ ઉપર શરમના શેરડા તો પડ્યા, પરંતુ કામાવેશની પ્રબળતા આગળ તેમનું દિલ વશ રહ્યું નહોતું.

રાજમાતાનાં વચનો કુમારને સ્વપ્ન સમાન લાગવા માંડ્યાં. તેને એક વાર તો એમ પણ લાગ્યું, કે રાજમાતા ગાંડાં થયાં છે. પરંતુ જેમ જેમ તેણે તેમનાં વાક્યોનો વિચાર કરવા માંડ્યો તેમ તેમ તેને લાગ્યું કે, રાજમાતાનું દિલ બદલાયું છે. આ સત્ય સમજાતાંજ ચંદ્રને શરીરે કંપ થયો. ચિતોડના પવિત્ર રાજ્યાસનનાં રાજમાતાના દિલમાં આવો અપવિત્ર વિકાર ક્યાંથી, એ વિચાર આવતાંજ ચંદ્રના દિલમાં કોપ વ્યાપ્યો. પરંતુ રાજમાતાની સ્થિતિનો વિચાર કરીને તેણે પોતાના કોપને શાન્ત પાડ્યો. ચંદ્ર ધીમેથી છતાં દૃઢતાથી માતાને કહેવા લાગ્યો કે "માતા! માતા! હું તમારી સ્થિતિ સમજું છું; પરંતુ તમે પણ મારી સ્થિતિ સમજો એમ હું ઈચ્છું છું. મારી પ્રતિજ્ઞાનો દુરૂપયોગ ન કરશો. ઈશ્વર આપણને જે સ્થિતિમાં મૂકે તે સ્થિતિમાં સંતોષ માની પવિત્ર જીવન ગાળવું, એ આપણી ફરજ છે. માતા! ચિતોડનું સિંહાસન પવિત્ર છે; એને કલંકિત કરવાની બુદ્ધિ જવા દો. માણસમાત્ર ભૂલને પાત્ર હોવાથી તમારી આ ભૂલ હું વિસરી જઈશ. માતા! તમે પણ આ પ્રસંગને ભૂલી જાઓ અને વિધિની ઘટનાને નભાવી લ્યો.

"ચંદ્ર! તમારાં બોધવચનો અગ્નિમાં ઘીની આહુતિ સમાન છે. તમને મારી સ્થિતિનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે? હું એકનિશ્ચયી છું, મેં પૂરો વિચાર કરી લીધો છે. તમારે મારી સાથે સંબંધમાં જોડાવુંજ પડશે." રાજમાતાએ સખત આજ્ઞાના રૂપમાં કુમારને કહ્યું.

હવે કુમાર ચંદ્રનો દબાવેલો ક્રોધ ઉકળી આવ્યો; છતાં સંયમપૂર્વક તે બોલ્યો: "માતા! જેણે માત્ર પિતાની વાણી ખાતર તમારો સ્વીકાર નથી કર્યો, તે ચંદ્ર હવે તમને–મારા પિતાનાં પત્નીને–તો કેવળ માતાનાજ ભાવથી જોશે. મારી પાસેથી બીજી કશી આશા રાખશો નહિ. હું તમારો આજ્ઞાંકિત પુત્રજ થઈને રહ્યો છું અને રહીશ. તમારું વૈધવ્ય એ તમારા પૂર્વના કોઈ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, માટે એ વિષે મનમાં ઘૃણા રાખશો નહિ. વૈધવ્યધર્મ બરોબર પાળી જીવન પવિત્ર બનાવી તમારો આવતો ભવ સુધારો. હું મારી આજની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા સમર્થ નથી. આ ચંદ્ર અનીતિનો માર્ગ કદી પણ નહિ સ્વીકારે."

कामात् क्रोधोऽभिजायते-રાણીનો કામ ન સંતોષાયો, એટલે

તે ક્રોધવશ થઇ કુમારને કહેવા લાગી: "ચંદ્ર! તમે એક વાર મા કહેવું કરો; નહિ તો તમારે ભયંકર પરિણામ ભોગવવું પડશે અને પછી પસ્તાશો. માટે તમે મારૂં કહેવું સ્વીકારો. આપણે બન્ને મેવાડનાં રાજ્યકર્તા થઇશું; માટે લક્ષ્મી ચાંદ્લો કરવા આવે છે તો તેનો તિરસ્કાર ન કરો."

ચંદ્ર તુરતજ બોલી ઉઠ્યો: "બસ કરો માતા! હું દુઃખથી ડરી જવાનો નથી. નીતિનું પાલન કરતાં જીવ પણ જતો કરવા તૈયાર છું. અને અનીતિથી રાજસુખ મળે તોપણ તે મારે નરકસમાન છે. જો રાજસુખની લાલસા હોત, તો મેં રાણા મુકુલને રાજગાદી આપીજ ન હોત. માતા! હજુ કહું છું કે, તમારી હઠ જવા દો. ખોટા મમતથી તમને ઘણું નુકસાન થશે તેનો વિચાર કરજો. મને સુખદુઃખની પરવા નથી."

સાણસામાં સપડાયેલો સાપ ફુંફાડો મારી છટકી જાય, તેમ રાજમાતા ક્રોધ કરી કુમાર પાસેથી જતાં રહ્યાં. રાજમાતા ગયાં એટલે જાણે વીજળી પડી હોય તેમ કુમારને દુઃખ થવા લાગ્યું; ચારે પાસ અંધકાર જણાયો અને નરમ થઇ જઇ આસન ઉપર ઢળી પડ્યો!

પાપમાં પ્રવૃત્ત થયેલો મનુષ્ય પાપની નીસરણીનું એક એક પગથિયું જાણે અજાણે ચઢતોજ જાય છે. એક પાપમાંથી બીજા પાપમાં તે ઘસડાયેજ જાય છે. મુકુલની માતાને પણ તેમજ થયું. પ્રથમ તેના પાપી મનમાં ચંદ્રને વશ કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો. ચંદ્ર વશ ન થયો ત્યારે હવે ચંદ્રનો કંટક દૂર કરવાના અનેક પ્રપંચ રચવાનો વિચાર કર્યો. પિતાના વચન ખાતર જેણે રાજગાદીનો અને સુકુમાર લલનાનો ત્યાગ કર્યો હતો, જે ચંદ્રની ખ્યાતિ મેવાડમાં ઘેર ઘેર ગવાતી હતી, જે ચંદ્રને 'મેવાડનો ભીષ્મ' કહીને પણ ઘણા સંબોધતા હતા; એવા ચંદ્રના કીર્તિસૂર્યના તેજથી રાજમાતાની આંખમાં ઝાંઝવાનાં નીર ઉભરાયાં. તેણે ચંદ્રના કીર્તિસૂર્યને ઢાંકી દેવાને ધૂળના ગોટેગોટ ઉડાડ્યા, પરંતુ 'કપટ તેનું ચપટ' એ ન્યાયે તે ધૂળ આખરે રાજમાતાનીજ આંખમાં પડી!

રાણા લાખ યુદ્ધમાં ગયા પછી તેમના કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. તેથી મેવાડ તાબાનાં કેટલાંક રાજ્યો બાળકરાજા મુકુલની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારતાં નહોતાં. રાજકુમાર ચંદ્રે મહાન સેના લઇ સર્વ ખંડિઆ રાજાઓની પાસે મેવાડનું સર્વોપરિપણું સ્વીકારાવ્યું, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાત અને દક્ષિણના પ્રદેશો ઉપર ચઢાઇ કરીને કેટલોક ભાગ મેવાડના રાજ્યમાં જોડી દીધો. આમ કુમાર ચંદ્ર

રાણા મુકુલના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાનો નિઃસ્વાર્થપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. આવા નિઃસ્વાર્થી અને રાજભક્ત ચંદ્રની કીર્તિને કલંક લગાડવું, એ કાંઇ સહેલું કામ નહોતું.

ધીમે ધીમે રાજમાતાએ પોતાની દાસીઓ દ્વારા એવા સમાચાર ફેલાવ્યા કે, કુમાર ચંદ્ર રાજ્યલોભી અને સત્તાલોભી થતો જાય છે. પિતા પાસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાથી હવે તે પસ્તાય છે, ને પાછું મેવાડનું રાજ્ય હાથ કરવા ઇચ્છે છે. નીચ વૃત્તિની રાજમાતા પોતાની સાથે ચંદ્ર સંબંધ કરવા ઇચ્છે છે, એવી જૂઠી વાત પણ ફેલાવતાં ચૂકમાઇ નહિ. પ્રથમ તો લોકો રાજમાતાની આવી વાતોને હસવા લાગ્યા; પરંતુ સમય જતો ગયો તેમ તેમ કુમાર ચંદ્રનાં કામોમાં લોકો શંકા રાખવા લાગ્યા. કેટલાક લુચ્ચા, દંભી ને શઠ લોકોને રાજમાતાએ ધનથી લોભાવીને તેઓ દ્વારા ચંદ્રના દુષ્ટ ભાવની વાતો ફેલાવવા માંડી. આ સર્વ વાતો ધીમે ધીમે ચંદ્રના કાન ઉપર આવવા માંડી. પોતાના નાના બંધુના કલ્યાણ માટેજ અત્યાર સુધી તેણે પ્રયાસો કર્યા હતા, પણ તેનું ફળ કેવળ આવું વિષમયજ આવેલું જોઇ હવે તેને રાજભક્તિમાં શ્રદ્ધા રહી નહિ.

યુદ્ધમાં તરવારના ઘાથી જે દુઃખ ચંદ્રને નહોતું થયું, તેથી સોગણું દુઃખ રાજમાતાની કૃતઘ્નતાથી તેને થયું. હવે તેણે ચિતોડનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે એકદમ રાજમાતા પાસે આવ્યો ને બોલ્યોઃ-"માતા! મને વગોવવાના તમારા પ્રયાસો મારી જાણમાં આવ્યા છે. મને રાજ્યની અભિલાષા હોત, તો તમે અત્યારે રાજમાતાજ થઇ શક્યાં હોત નહિ. હશે, તમારા આવા વર્તનથી મને તો કશી હાનિ થવાની નથી. પરંતુ મારે હવે ચિતોડ છોડવું પડે છે, તેનું મને દુઃખ થાય છે. હવે રાજ્યનો પ્રબંધ તમારા હાથમાં લેજો, રાણા મુકુલનું રક્ષણ કરજો અને ચિતોડને શોભે તેવો રાજ્યકારભાર કરતાં શીખવજો." આમ કહીને તરતજ કુમાર ચંદ્ર તેજદાર અશ્વ ઉપર બેસી ચિતોડની સરહદ ઓળંગી મારવાડ તરફ ચાલ્યો ગયો!!

કામ, દયા, દ્વેષ ને ક્રોધ આવી મિશ્ર લાગણીથી રાજમાતાતો ચંદ્રને જતો જોઇજ રહી! ચંદ્રને સમજાવવાને છેવટના બે શબ્દ બોલવાનો પણ તેને વખત મળ્યો નહિ. થોડી વાર તો રાજમાતા મુંઝવાઇ અને આખું મેવાડ તેના ઉપર ધસી પડતું હોય તેમ લાગ્યું, પરંતુ તેના સ્વાર્થપ્રિય હૃદયમાંથી થોડીજ વારમાં 'હાશ'નો સૂર નીકળવા લાગ્યો!

ચંદ્ર ગયો, એટલે રાજમાતાએ પોતાના પિયરિયાને મારવાડમાંથી મેવાડમાં તેડાવ્યા. તેમને ઉંચી પદવીઓ આપી. મુકુલના મામા

જોધાએ જોધપુર વસાવ્યું. મારવાડમાં ભુખારના રોટલા માટે ટળવળતાં મુકુલનાં મોસાળીઆં આવી તક મળતાં મેવાડના ફળદ્રુપ પ્રદેશનાં ધાન્ય ખાવા લલચાયાં, અને મુકુલની માતાના નિમં ત્રણથી રણમલ્લ પોતાનાં અગણિત સ્વજનો તથા સેવકો સહિ મેવાડમાં આવીને રહેવા લાગ્યો.

ક્રૂર અને કપટી માણસો નામનો ભાવ કોઇથી કદી ભૂલાતો નથી. કૃતજ્ઞતા કરતાં કૃતઘ્નતાનાં પ્રદર્શન આ સંસારમાં વિશે જોવામાં આવે છે. જે રાજમાતાને લીધે મારવાડવાસીઓ મેવાડમાં વસવા શક્તિમાન થયા હતા તેઓએજ હવે રાજમાતા તથા મુકુલ સામે પ્રપંચો રચવા માંડયા. મેવાડના ફળદ્રૂપ પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાને રણમલ્લ યત્ન કરવા લાગ્યો, રણમલ્લે મુકુલને કેવળ નામનોજ રાણો બનાવી દીધો. આથી હવે મેવાડના સરદારો બાપા રાવળના વંશ વિષે ચિંતા કરવા લાગ્યા.

સીસોદીઆ કુળનો સદાને માટે નાશ ન થઇ જાય, તે માટે એક ધાત્રીએ રાજમાતાને યોગ્ય પરિસ્થિતિ સમજાવી. ચતુર રાજમાતા મુકુલની સ્થિતિ તથા આખા મેવાડ રાજ્યની સ્થિતિ તુરત સમજી ગયાં. હવે રણમલ્લને છંછેડાય તેમ નહોતું. કેમકે રણમલ્લે પોતાની સત્તા પૂરેપુરી વધારી દીધી હતી. હવે રાજમાતા મુંઝાવા લાગ્યાં અને શું કરવું તેની સૂઝ પડી નહિ.

મેવાડથી નીકળીને ચંદ્રે અરવલ્લીના ડુંગરી પ્રદેશમાં પોતાનું નિવાસસ્થાન રાખ્યું હતું. તેના અનુચરો મેવાડના પ્રતિદિનના સમાચાર લાવતા હતા. આથી જ્યારે તેણે ચિત્તોડમાં રાજવંશનો લય થવાની વાત સાંભળી ત્યારે તેને ઘણું દુઃખ થયું. એક દિવસ ચંદ્ર પોતાના વિશ્વાસુ અનુચરો સાથે બેસીને સુખદુઃખની વાતો કરી રહ્યો હતો, તે વખતે રાજમાતાનો વિશ્વાસુ સેવક તેની પાસે આવ્યો અને મારવાડવાસીઓની સત્તા વધી પડી હતી, રણમલ્લ રાજ્ય કરતો હતો, એ બધા સમાચાર તેણે કુમારને કહ્યા. તથા રાજમાતાએ પોતાની ભૂલને માટે ક્ષમા માગીને તેની સહાય માગી હતી, એ વાત પણ તેને કહી. રાજમાતાના પશ્ચાત્તાપની વાત સાંભળી ચંદ્રને ઘણો હર્ષ થયો. એના મનમાં ચિત્તોડ પ્રતિનો પ્રેમ ઉભરાયો. અને પોતાના વહાલા નાના ભાઇ મુકુલને સંભારી મેવાડની વહારે ધાવા તૈયાર થયો. તેણે દૂત મારફતે રાજમાતાને કહાવી મોકલ્યું કે "ચિત્તોડની આસપાસનાં ગામડાંના લોકોને ઉજાણી કરાવવાને મિષે પુષ્કળ નોકરોને મોકલજો, અને યુક્તિથી તેમની સાથે મુકુલને

લઇને તમે પણ નગરમાંથી નીકળી જજો અને દિવાળીને દિવસે ચિતોડથી ઉત્તરે સાત માઇલ ઉપર આવેલા ગોમુંડા નગરમાં તમે રાણા સાથે આવી પહોંચજો. જો આમાં ભૂલ થશે તો બાજી આખી બગડી જશે."

દૂતે કુમારનો એ સંદેશો રાજમાતાને કહ્યો. કુમારનો સંદેશો સાંભળી રાજમાતાને ઘણીજ શાંતિ થઈ. મુકુલની માતા સાવધાન થઇ. કુમારની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં તેણે ઘડીનો પણ વિલંબ કર્યો નહિ. દિવાળીના દિવસ આવી પહોંચ્યા. આ વખતે મુકુલની માતા મુકુલને લઇને ગોમુંડા નગરમાં ગઈ. ધીમે ધીમે રાત્રિનો અંધકાર જગતને ઘેરી લેવા લાગ્યો. થોડીજ વારમાં ઘોડાના દાબડાનો અવાજ સંભળાયો. ચાળીસેક સ્વારોને મોખરે કુમાર ચંદ્ર હતો. તેણે મુકુલને નૃપોચિત માન આપ્યું. રાજમાતાને મળીને તે પોતાના માણસોને લઇને ચિતોડના સિંહદ્વાર પર પહોંચ્યો. કોઇ ચંદ્રની ગતિને રોકી શક્યું નહિ. ચંદ્રે રાજમહેલમાં જતાંજ સર્વ રાઠોડોને કેદ કરવા માંડયા. ચિતોડમાં જબરો કોલાહલ મચ્યો. પરંતુ ચંદ્રના અનુચરોએ જોતજોતામાં બધા રાઠોડોનો સંહાર કરી નાખ્યો અને આ યુદ્ધમાં રણમલનો પણ નાશ થયો.

આવી રીતે પાછું ચિતોડમાં રાણા મુકુલનું રાજ્ય સ્થપાયું અને કુમાર ચંદ્રનો સ્વાર્થત્યાગ, રાજભક્તિ તથા વીરતાનાં ગુણગાન મેવાડમાં ઘેરઘેર થવાં લાગ્યાં.

ચંદ્રને મેવાડનો ભીષ્મ કહીએ તો શું ખોટું ?

("ગુજરાતી"ના એક અંકમાંથી થોડા સંશોધન સાથે)

२-अनाथोनी इद

(લખનારઃ-શ્રી. 'નયન')

"બેટા! અમીના! આજે ત્રણ દહાડા થયા, તેં કશુંયે ખાધું નથી. અને આમ પથારીવશ હાલતમાં તું પડેલી છે; તારું આ સંકટ હવે મારાથી જોઈ શકાતું નથી!" અમીનાની મા ઝોહરાએ દીન વદને કહ્યું.

"અમ્મા! શું કરું? દર્દ એટલું બધું જોર જમાવી બેઠું છે, કે મને કશું ભાન રહેતું નથી અને હૃદય બહુ મુંઝાય છે!" ક્ષયરોગમાં પથારીવશ પડેલી હાડપિંજર સમી દેહે રડતી આંખે અમીના બોલી.

"પ્યારી બેટી! આમ તારું દર્દ દિવસે દિવસે વિશેષ થતું જાય છે; તબિયત સુધરવાનાં કશાંયે ચિહ્ન દેખાતાં નથી. હવે કરવું શું! તેજ વિચાર મને મુંઝવી રહ્યો છે!"

જોહરાએ અશ્રુભીની આંખે નિરાશા પ્રદર્શિત કરી.

પુત્રીની પથારી પાસે નિરાશ ચહેરે બેઠેલી ઝોહરાની ચશ્મોંમાંથી આંસુનો પ્રવાહ વહેતો હતો. તે બિમાર અમીનાના હાડપિંજર જેવા શરીર તરફ મીટ માંડી રહી હતી. ગરીબીનો ગજબ, બિમારીનું બળ, અને નિરાશાની નિશાની સિવાય ત્યાં અન્ય કશુંયે ન હતું. તેનો નાનો પાંચ વર્ષનો પુત્ર મજીદ, તેણીના ખોળામાં રડતો બેઠો હતો. રડતાં રડતાં તે બોલ્યોઃ

"મા! મને ભૂખ લાગી છે! ખાવાનું આપ!"

ઝોહરા કશો પણ પ્રત્યુત્તર આપી શકી નહિ. તેણીએ પોતાની નજર બેટી તરફથી વાળી તે પોતાના નાના બાળક મજીદ તરફ વાત્સલ્યભરી દૃષ્ટિએ જોવા લાગી. તે કશું પણ બોલી ન શકી. ચશ્મોંમાંથી વહેતાં આંસુમાં વિશેષ ભરતી આવીને અવાચક બની રડી રહી.

"કેમ જવાબ આપતી નથી? શું તું મને ખાવાનું નહીં આપે?" ભૂખ્યા બાળકે પોતાની હઠ પકડીને ફરી તેજ પ્રશ્ન કર્યો.

"આપણે તદ્દન કંગાલ છીએ!" ઝોહરાએ આંસુ લૂછી નિરાશ

વદને જવાબ આપ્યો: "બેટા! ગઇ કાલે રાત્રે આપણી પાસે થોડુંક અનાજ હતું. તે મેં તને આપ્યું હતું ને ત્યારે, વધારે ન હોવાથી, હું ભૂખીજ સુઇ રહી હતી. બહેન અમીના પણ આજ ત્રણ દિવસ થયા અનાજના એક પણ દાણા વગર પડી છે. પ્યારા બેટા! હવે આજે કશુંયે નથી. જે કંઇ છેલ્લું બાકી હતું તે ગઈ કાલેજ ખલાસ થઇ ગયું! આપણે...ગરીબ...નિરાધાર..."

બાળક આ શબ્દો સાંભળી વિશેષ રડવા લાગ્યો.

એક બાજુ પોતાની બિમાર પુત્રી અમીનાની દયાજનક હાલત, બીજી બાજુ ગરીબી, નિરાધાર દશા અને ત્રીજું દુઃખ આ નિર્દોષ ભૂખ્યા બાળકની નિર્દોષ હઠ. આવા ગુંચવણભર્યા મામલાએ બિચારી ઝોહરાનું ભાન ભુલાવી દીધું હતું. હૃદય રડતું હતું; કારણ કે તે વિધવા હતી, નિરાશ્રિત અને લાચાર હતી. પોતાની આવી દર્દમંદ કફોડી હાલત ઉપર વિચાર કરતી ઝોહરાને આશ્વાસન આપનાર અત્યારે ત્યાં કોઇ નહોતું. અમીના છેલ્લા ત્રણ માસ થયાં ક્ષયરોગની ભોગ થઇ પડી હતી. તેની ઉંમર દશ વર્ષની હતી. ગરીબીમાં ખાવાના સાંસા અને બેહાલ હાલતના પ્રતાપે તે આટલી નાની ઉંમરે આ જીવલેણ દર્દમાં સપડાઇ હતી. તે પોતાની અવદશા સમજતી હતી.

નિરાશામાં ડૂબેલી દુઃખી ઝોહરાએ પોતાની ભૂતકાળની સૃષ્ટિમાં કલ્પનાને દોડાવી, અને તે દશા ઉપર વિચારતાં વિચારતાં હૃદયનો ભાર ઓછો કરવા નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નાખતી તે અમીનાને જોઇને બોલી:–

"બેટી! મને આજની આ કફોડી હાલત ઉપર બહુ ખેદ થાય છે, હૃદય બળે છે, મને જુની હાલતની યાદ તાજી થાય છે.

"બેટા! તારા વાલીદ જન્નતનશીન થયાને આજે ત્રણ વર્ષ થઇ ગયાં. તેમની હયાતીમાં આપણે આપણું સ્વાશ્રયી અને સુખી જીવન ગાળતાં હતાં; પરંતુ કુદરતી સંજોગોએ તેમના ગયા બાદ, આપણી હાલત કફોડી થઇ ગઇ છે. છેલ્લા ત્રણ માસ થયાં તું બિમાર પડી છે. પણ તારી દવાદારૂ માટે અને કાંઇ ઘરકામ કરીને ગુજરાન માટે પણ કશું કરી શકી નહિ. એક તો વિધવા સ્થિતિ! નિરાધાર દશા! અને તારું દર્દ. એ સર્વની ચિંતાથી મારું દર્દ પણ વધી ગયું છે. બેટા! આપણે નિરાધાર થયાં. હવે આ દુનિયામાં આપણું કોઇ સગું નથી. તારા વાલીદની હયાતી વખતે તેમની ગાઢ મિત્રતાનો દાવો કરનાર સ્વાર્થી દોસ્તો આજે આપણી તરફ નજર પણ કરતા નથી.

ઝોહરા રડવા લાગી.

"ખુદા! ઓ ખુદા! શું આ જહાનમાં અમારૂં કોઇ નથી! અમે તમારો શો અપરાધ કર્યો છે! શું તેં પણ અમોને વિસારી દીધાં છે? અરે...રે! કુદરત કોપે છે ત્યારે ગરીબી અને આફત એકસાથે જોર જમાવે છે.

"ખુદા! જરા રહેમ કર! મારો ભૂખ્યો બેટો રડે છે! મારે શું કરવું? આજે ઇદનો દિવસ છે! બિમાર પુત્રી ત્રણ દિવસની ભૂખી છે. ત્રણે ભૂખ્યાં તરફડીએ છીએ. અમારો કોઇ આધાર નથી. હવે શું કરૂં? માલીક! રહેમ કર!......"

બહાર રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો એક જવાન આ છેલ્લા શબ્દો અને ચીત્કાર સાંભળીને એકદમ સ્થંભી ગયો. આશ્ચર્યચકિત ઉભો રહીને તેણે ઉપલા શબ્દો સાંભળ્યા અને તે તેના હૃદયમાં જડાઇ ગયા.

"અર...ર! શું આ કંગાલ નિરાધારોને મદદ કરનાર કોઇ નથી!" તે યુવકને દયા આવી. તે આ રંકની ઝુંપડી તરફ વળ્યો.

"બહેન! શામાટે રડો છો?" નવજુવાનનું નામ ઇબ્રાહીમ હતું. તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

"ભાઇ! તમે કોણ છો? કેમ આવ્યા?" રડતી ઝોહરાએ ગદ્‌ગદિત કંઠે કુતૂહલતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

"બહેન! હું મુસ્લીમ છું; મારૂં નામ ઇબ્રાહીમ છે. ઇસ્લામનો સેવક છું!" ઇબ્રાહીમે પોતાના મનનો ભાવ જણાવ્યો.

"ભાઇ! શું કહું મારૂં દારુણ દુઃખ! મને ન પૂછો! તમેય રડી પડશો, અમારી હાલત કફોડી અને..." બોલતાં તેણી ત્યાંજ અટકી ગઇ! ડૂસકાં ભરતી ઝોહરા અવાચક બની ગઈ.

"બહેન! હું આપનું દુઃખ તાજું કરવા નથી માગતો, પણ આપની આગળની અને હાલની હાલતથી વાકેફગાર થવા ઇચ્છું છું!"

"ઇબ્રાહીમે હૃદયનો નિખાલસ ભાવ જણાવ્યો.

ગરીબીમાં દિલાસો આપનાર દયાળુ વ્યક્તિને જોઇને ઝોહરાએ પોતાની આત્મકથા અથથી ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. તે ઘડીભર પોતાની બિમાર બેટી પ્રત્યે નિહાળતી તો ઘડીભર બેટા તરફ જોતી; ક્ષણભર ઇબ્રાહીમ પ્રત્યે દયા યાચતી તાકી રહેતી તો ઘડીભર દીનવદને ભૂમિ તરફ જોઇ રહેતી.

જેમ જેમ ઇબ્રાહીમ આ ગરીબીનો ગજબ સાંભળતો જતો હતો, તેમ તેમ તેના રોમેરોમ ખડાં થઇ જતાં. ઇબ્રાહીમ ગરીબનો મદદગાર હતો. તેની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી. તે શ્રીમંતનો પુત્ર

છતાં તેનામાં શ્રીમંતાઈનો ગર્વ કે ગરીબ પ્રત્યે તિરસ્કાર નહોતાં, સર્વને સમાન લેખતો.

"બહેન! ફિકર ન કરશો. હમણાંજ હું ખાવાનું લઈ આવું છું. આજ ઈદના દિવસે તમે આમ ભૂખમાં રહો છો તે મારાથી જોઈ શકાતું નથી! હું હમણાંજ આવું છું!"

ઈબ્રાહીમે આશ્વાસન આપ્યું, અને જવાની રજા લઈને ઉઠયો.

"ઠીક ભાઈ! તમારો અહેસાન!" રડતી ઓરતે હજારો નિરાશામાં આશાનું એક કિરણ જોતાં દીન વદને કહ્યું.

"મા! એ મા! તે કોણ છે? શું તે ખાવાનું લઈ આવશે? તે જે લાવશે તે હું ખાઈશ. પણ તે ક્યારે આવશે?" નાના મજીદે રડતાં રડતાં અધીરાઈથી પૂછયું.

ઈબ્રાહીમે જતાં જતાં આ શબ્દો સાંભળ્યા, ને ઘરને રસ્તે પડયો.

× × × ×

"મા! થોડુંક ખાવાનું આપો તો! એક ગરીબ મુસ્લીમ વિધવા, તેની બિમાર બેટી, અને રડતા ભૂખ્યા બેટાને તે આપી આવું!" ઈબ્રાહીમે પોતાની મા પાસે આમ માગણી કરતાં સર્વ ઘટના કહી સંભળાવી. મા અન્નનાં વાસણો ભરવાની તૈયારી કરવા લાગી; પણ જરા ઉતાવળથી ઈબ્રાહીમે કહ્યું:

"મા! જલદી આપોને! તેઓ બધાં બિચારાં ભૂખ્યાં છે. મારી રાહ જોઈ રહ્યાં છે. વિલંબ થાય તે ઠીક નહિ!"

આ ઉપલા શબ્દો, પાસેના ઓરડામાં બેઠેલા ઈબ્રાહીમના વાલીદ યાકુબે સાંભળ્યા. તેથી તે તુરત, જ્યાં ઈબ્રાહીમ અને પોતાની પત્ની હતાં ત્યાં આવ્યો અને તુરતજ પ્રશ્ન કર્યો:

"ઈબ્રાહીમ! આ શું છે? શું કરી રહ્યો છે? આ અન્ન, મિષ્ટાન્ન કયાં લઈ જાય છે?"

ઈબ્રાહીમે પોતાના પિતાને હકીકત કહી સંભળાવી.

યાકુબને શ્રીમંતાઈનો ગર્વ હતો. ગરીબ પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર હતો. તેણે ગુસ્સે થઈને કહ્યું: "એવાં તો ઘણુંય ભિખારી હશે! આપણને તેઓની શી પડી છે? તું મોટો ઉપકારી થઈ પડયો છે તે જાણ્યો! નાદાન! જો આમ સખાવત કર્યા કરીશ, તો બધુંય તું ખલાસ કરી દઈશ!"

નિષ્ઠુર યાકુબે પોતાનો સ્વભાવ બતાવી ખૂબ ઠપકો આપ્યો.

આ શબ્દો સાંભળીને, ઈબ્રાહીમની માતા વિનવવા લાગી: "આમ ન કરો! ગરીબને ભૂખ્યાં દેખવા છતાં મદદ ન કરીએ અને

આપણે મોજ કરીએ તે વાજબી નજ ગણાય. ખુદાએ આપણને આપ્યું છે, તો તેમાં ગરીબોનો પણ હિસ્સો છે! ખેરાત કરવાથી કંઇ ઓછું નહિ થઇ જાય પણ ખુદા પાક તેમાં વિશેષ બરકત આપશે."

યાકુબ વચ્ચેજ બરાડી ઉઠયો:

"અરે જા જા, ઉપદેશકની દીકરી! ચૂપ કર! જા, તારા બાપને ત્યાંથી લઈ આવીને તેઓને આપ! અહીં તારું કંઇ પણ નહિ ચાલે, હું કહું છું તેમજ કર અને તારો લવારો બંધ કર!"

પત્ની બિચારી ચૂપ રહી. શું કરી શકે?

ઇબ્રાહીમ સ્તબ્ધ થઇ સાંભળી રહ્યો હતો. તે નિરુપાય હતો, કારણ કે પરતંત્ર હતો. ગરીબોનો ચિતાર તેની દૃષ્ટિ સામે તરવરતો હતો. તેણે વિનંતિ કરી:

"અબ્બાજાન! આપણે મોજ કરીએ, ને ગરીબો રોટલાના કકડા માટે તરફડતા રહે, તે વાજબી ગણાય નહિ. ખુદાએ આપેલી ચીજોમાંથી, ગરીબો માટે આપવાની આપણી ફરજ છે."

કઠોર હૃદયનો યાકુબ તિરસ્કારથી બોલ્યો:

"તમારા બેઉનો આ બકવાદ મને અસર કરે તેમ નથી. ઉલટો મને કંટાળો ઉપજે છે, માટે ચૂપ રહો! નકામો લવારો ન કરો"

ઇબ્રાહીમ દીનવદને યાચના કરીને કહેવા લાગ્યો:

"અબ્બાજાન! ખોટા મોહ, લોભ, ગર્વ, એ સર્વ બરબાદીનું મૂળ છે. ખુદાએ આપેલી દોલતનો સદુપયોગ કરો, ગરીબ ઉપર રહેમ કરો અને આજે તેમને અન્ન આપવા દો; નહિતર એ કામદાર ગરીબ બિરાદરોની હાય આપણને......"

યાકુબે કરડી નજરથી, વચ્ચેજ ત્રાડ પાડી:

"ચૂપ રહે નાદાન! તારી આ નકામી વાતોથી મને ગુસ્સો ઉપજે છે!"

પરતંત્ર ઇબ્રાહીમ અને તેની અમ્મા શું કરી શકે? તેઓ લાચારીએ ચૂપ રહ્યાં.

ઇબ્રાહીમના હૃદયમાં, ગરીબોની દયાજનક દશા આગ સળગાવી રહી હતી. તેની કલ્પનામાં એ વિધવા, તેની બિમાર બેટી અને રડતો બાળક દેખાયા કરતાં હતાં.

પણ તે નિરુપાય હતો.

યાકુબ શેઠ બાગ ઉપર જઇને બેઠા. યાકુબ લોભી હતો, પણ પોતાનાં વખાણ થાય તેવી રીતે દાન કરવામાં તે ખુશી હતો. ખુદાઆંનાં નિરાધાર ગરીબોને આપવાથી તેના વખાણ કેમ થાય? બીજા માણસો કેમ જાણી શકે કે શેઠ દિલાવર છે!

યાકુબને પાત્ર-કુપાત્રની કદર નહોતી. કોઇ ભિક્ષુક તેની પ્રશંસા કરતો તો તેને તે તુરત સારૂં દાન આપતો. કારણ કે ૫૩ બુદ્ધિ-વિહીન અંધ હતો.

થોડા સમય પસાર થઇ ગયો. પોતાના વિજય ઉપર મલકાતો યાકુબ બેઠો હતો.

"યા...હ...ક! યા! અલ્લા...! દે!...દે! કુચ્છ અલ્લાહકે નામકા! આજ ઇદકા દિન હે! દે!...દે! સખી! અલ્લાં કે પ્યારે! દુલ્લે! દે...દે! અલ્લા ભલા કરે...ગા!...!" સ્વર સંભળાયો.

યાકુબે બારીમાંથી ડોકું કાઢીને નજર કરી તો તેની દૃષ્ટિ એક અલમસ્ત ભિક્ષુક ઉપર પડી. ભિક્ષુક હષ્ટપુષ્ટ લઠીંગો હતો. તેણે પણ યાકુબ શેઠને જોયો. તુરત પોતાની શબ્દજાળ પાથરી.

"દે! દે! અલ્લાહ કે નામકા! ઓ ઇમાનવાલે! ખુદા તેરી મેડી સલામત રખે! તુ સખી હે! મર્દ હે, અલ્લાહ કા હુકમ હુવા હય! દે...દે" તે અલમસ્ત ફકીરે ખૂબ ખોટાં વખાણ કરવા માંડયાં.

યાકુબ શેઠનું ઘર સરિયામ રસ્તા ઉપર હતું. ત્યાંથી રાહદારી-ઓની આવ-જાવ બહુ હતી, તેથી જે યાકુબ જે કાંઇ આપે તે રાહ-દારીઓ દેખે અને લોકોમાં પોતે ઉદાર તરીકે ઓળખાઇ વખાણ થાય. આવી સમજણથી તે ફુલાયો; અને તેણે અમુક ચાંદીના સિક્કા નીચે ફેંક્યા.

"અલ્લાહ આબાદ રખે! વાહ! દુલ્લા વાહ! ખુદા કા ફઝલ હોગા! તેરી મેડી આબાદ રહો!" આવા ઉદ્ગારો કાઢતો મસ્તાન ફકીર સિક્કા લઇને રસ્તે પડયો. રાહદારીઓએ આ જોયું. યાકુબે મલકાઇ સ્મિત કર્યું.

થોડો સમય ગયો કે યાકુબ મોટરમાં ફરવા જવા નીચે ઉતર્યો, તેનો પુત્ર ઇબ્રાહીમ પ.છો કરગરવા લાગ્યોઃ

"અબ્બાજાન! આવા લટકટાને શા માટે અયોગ્ય રીતે દાન આપો છો? જે ખરા હકદાર છે તેને તો આપવા માટે તદ્દન મનાઇ કરો છો, અને ઉલટા ખુદાના ગુનેગાર શા માટે થાવ છો?"

"ચૂપ રહે! નાદાન!" તિરસ્કારપૂર્વક આટલું કહી, યાકુબ મોટરમાં ફરવા ગયો.

યાકુબને ગયેલો જોઇને ઇબ્રાહીમ તુરત ખાવાનું લઇને તે વિધવાના ગૃહ તરફ રવાના થઇ ગયો.

પથારીવશ અમીનાના છેલ્લા શ્વાસ ખેંચાતા હતા. "યા! ખુદા!..." કહેતાં તેણીનો આત્મા ઉડી ગયો.

ઝોહરા ભિખારી પેઠે પોક મૂકી રડવા લાગી, નિર્દોષ મહંદ પણ રડારોળ કરવા લાગ્યો. આ ગરીબની ઝુંપડીમાં ગરીબીનો ગજબ હતો. કરણ કલ્પાંત હતું. બાળક પણ ભૂખમાં તરફડિયાં મારતો હતો અને બેશુદ્ધ હાલતમાં ડચકાં ભરતો હતો.

ઇબ્રાહીમ ઉતાવળો ઉતાવળો દોડયો જતો હતો.

ઇબ્રાહીમ આવી પહોંચ્યો; પણ તે થોડો મોડો થયો હતો.

તેણે આવીને શું જોયું? પથારીમાં પડેલી નિર્જીવ અમીનાની ફાટેલી આંખો, હાડપિંજર સમું પ્રાણહીન શરીર અથવા શબ, બેભાન ઝોહરા અને બેશુદ્ધ બાળક મરણના મુખમાં સપડાએલાં!

ઇબ્રાહીમ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયો. તે આ દૃશ્યથી બેબાકળો થઇ ગયો.

"અર..ર! મારી ભૂલના ભોગે દુઃખી અમીના સ્વર્ગે સીધાવી. માતા-પુત્ર પણ સૃષ્ટિથી વિદાય લેતાં છેલ્લા શ્વાસ ખેંચે છે. અર...ર! કેવું કરુણ દૃશ્ય!

તે બોલતાં બોલતાં અટકી ગયો "બ્હે...ન! ઝોહરા!" ઇબ્રાહીમનો સ્વર ફાટી ગયો.

જવાબ કંઈ ન મળ્યો. બાળક અને માતાની પણ છેલ્લી પળ હતી. શ્વાસોચ્છ્વાસ મંદ હતો. ઉપચાર હવે નકામા હતા. ભૂખનું દુઃખ, ગરીબીનો માર અને નિરાશાની ચોટને લીધે મરણના મુખમાં સપડાએલાં માતા તથા પુત્ર વિશ્વથી છેલ્લી વિદાય લેવાની તૈયારીમાં હતાં.

"બ્હે...ન!" ઇબ્રાહીમ બોલ્યો.

"યા ખુદા! મદ...દ!" બોલતાં ઝોહરાનો આત્મા પણ ઉડી ગયો. અને પછી બાળક મહંદ પણ પરલોકવાસી થયો.

આ પ્રમાણે માતા, પુત્રી અને પુત્ર ખુદાના દરબારમાં ગરીબીનો ગજબ વર્ણવવા અને જાલીમોની ફરિયાદ કરવા પહોંચી ગયાં. હવે રહ્યાં આ ગરીબની ઝુંપડીમાં ત્રણ શબ! અને આ ઇબ્રાહીમ!

આ હૃદયદ્રાવક દૃશ્યથી ઈબ્રાહીમના દયાળુ દિલ ઉપર ભારે અસર થઇ હતી.

"ભાઇ! ઓ...ભાઇ!" તેણે જોરથી એક અવાજ સાંભળ્યો. આંખ ખોલી તો ઇબ્રાહીમે પોતાના નોકરને જોયો.

"ભાઇ...! ઇબ્રાહીમ!...ઘેર...ચાલો...!"

"ભાઇ...! આપના વાલીદ...બાપુજી શેઠ..." તે વધારે બોલી શક્યો નહિ.

ઝુંપડીમાં ત્રણ શબ, અને ઈબ્રાહીમની ગમખ્વાર હાલત જોઈને તે પણ કંપી ઉઠ્યો, પણ હિંમત લાવીને બોલ્યોઃ

"ભાઈ !…આપના વાલીદ મોટરના અકસ્માતથી……ગુજરી ગયા !…! !"

ઈબ્રાહીમની ચશ્મોં ફાટી રહી. તે પોકારી ઉઠ્યોઃ

"શું ? મારા વાલીદ જન્નત…નશીન……ગુજરી…!" તે અટકી ગયો. ઘવાએલું હૃદય વધારે શું બોલી શકે ?

નોકર બળતા અને રડતા હૃદયે બધું દૃશ્ય આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. આંખો ભીની થઇ. પથ્થર પણ પીગળી જાય, એવું આ કરૂણ દૃશ્ય હતું; તો પછી ઇબ્રાહીમ અને તેનો નોકર શોકમાં ડૂબ્યા વગર રહેજ શી રીતે ?

ઈબ્રાહીમ હવે સહેજ ભાનમાં આવ્યો. તે તૂટેલા જીગરે, અને કંપતા અવાજે પોકારી ઉઠ્યોઃ "ખુદા ! ઓ ! ખુદા ! રહેમ કર !"

આ હૃદયભેદક દૃશ્ય ઉપર તે બેઉ જણા રડયા.

આજે આ બેઉની નજરમાં આફતથી ભરપૂર નવી દુનિયા દેખાતી હતી. પ્રલયકાળનો પ્રત્યક્ષ ભાસ થતો હતો.

ઇબ્રાહીમ અને તેનો નોકર બેઉ ખૂબ રડયા. બળતા જીગરે બેઉનાં મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળ્યાઃ "યા ખુદા ! યા ખુદા ! આ…શું ? અનાથોની ઇદ !"

જૂની પુરાણી ઝુંપડીમાં આ શબ્દો અથડાયા. પાછો તેવોજ પડઘો પડયોઃ "ગરીબોને માટે ઇદ નથી, પણ આ તો—"

(તા. ૧૪-૨-૧૯૩૨ના 'પ્રજામિત્ર કેસરી'માંથી)

૩—अद्दश्य

બેલાર્ડ
આનંદથી
હરીફાઈમાં
ચેનાલ તર
દાર યુવાન
રમેશ આ
હતો. જેના
માટે તેનાં

ડૉક્ટ
નીકળી પ
નીચે પગ

ટેબાને
સાથે મેવલી
પણ પોતાની
વતાની તો તેમને ટે

લેમિંગ્ટન રોડની
મકાને જવાનું હોટને મોટ
એકદમ મેટર ઉછળી અને
ગયું. મહામુશ્કેલીએ મારી મોટર
તે તપાસવા ડૉક્ટર નીચે ઉતર્યો.

જ... બે ... ની વચ્ચે એક
આથી ... પ્રેમા ડૉક્ટરને
ને. મહેમાન ... શું ? મારા ...
કારા ... 'મારી પ્રતિજ્ઞા! મારી

થશે? હું એક પ્રતિષ્ઠિત ડૉક્ટર! મારા હાથેજ આ બન્યું!" આવા અકસ્માતના કેસો ઉપર છરીઓ ચલાવતાં જેના હૃદય નહોતા ધ્રૂજતા તે આજે આ દર્દીને જોઇને સર્વાંગ કંપવા લાગ્યા.

ખુનીએ એકજ વિચારે એમને બહાવરા બનાવ્યા; પણ હવે કરવું શું? તુરતજ તેમને પણ મવાલીઓની માફક એકજ રસ્તો સૂઝયો અને પોતાની મોટર લઇ નાસી છૂટયા.

ઘેર જઈ મોટરને પોતાના હાથેજ સાફ કરી અને નિશ્ચિંત મને સૂવાના રૂમમાં ગયા; પણ ઉંઘ કેમ આવે?

'અરે! હજી કાંઇક કરવાનું મારા માટે બાકી છે! હા!... ......હા! પોલીસો ખૂનની જગ્યાએથી પૈડાંના પાટે પાટે આમ આવશે તો!' એ વિચારોએ તેમને ઉંઘવા ન દીધા. તુરતજ તેઓ ઉઠયા અને મોટરનાં ટાયર ફેરવી નાખ્યાં. બીજે દિવસે મોટર આખી જુદા રંગેજ રંગી નાખી.

મહિનાઓ પર મહિનાઓ એ વાતને વીતી ગયા, પણ કોઇએ આવ્યું નહિ. એટલે ડૉક્ટરે ધાર્યું કે કોઈ રખડુ હશે; પણ તેમના જીવનમાં ત્યારથી એક પલટો તો આવીજ ગયો કે, કોઇ દિવસ મોટર ઉતાવળી ન ચલાવવી, ટોળું હોય તો ઉભી રાખવી, વિંખાયા પછી પણ ખૂબજ ધીમેધીમે ચલાવીને લઇ જવી. આ પલટાથી તેમના મિત્રો તેમને 'ડરપોક' કહેવા લાગ્યા; પણ એ પલટાનું કારણ તો ડૉક્ટર અને પ્રભુ સિવાય કોણ જાણે!

આજે એ વાતને વીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે. ડૉક્ટરની પ્રેક્ટિસ ખૂબજ ધીકતી ચાલે છે. ઘડીની ફુરસદ વગર તેને રાત ને દિવસ કામ કરવું પડે છે, એના અંગે થોડા વખતથી તેની તબિયત બગડી છે, એટલે આરામ માટે પોતાના વાલકેશ્વરના બંગલે રહેવા ગયેલ છે.

બાર વર્ષની લીલી તેની આંખની કીકી સમાન છે, અને જનુ અત્યારે અઢાર વર્ષનો જુવાન છે. ખૂબજ ચાલાક છે, પણ ડૉક્ટરની હરરોજની તે બને બાળકોને એકજ શિખામણ છે કે, 'મોટર, ટ્રામ અગર ઘોડાગાડી દૂરથી દેખીએ એટલે ત્યાંજ ઉભા રહેવું, અને તે ગયા પછીજ ચાલવું!'

"આજે લીલી તથા જનુ કેમ નથી દેખાતાં?" ડૉક્ટરે ઘેર આવી પોતાની પત્નીને પૂછયું.

"આજે વજુભાઇ સૉલીસીટરના દીકરા વસંતની જન્મગાંઠ-નિમિત્તે જનુને આમંત્રણ હતું તેથી લીલીને લઇને જનુ ત્યાં ગયેલ છે!"

"પણ કાર તો ગેરેજમાં પડેલ છે. તે ચાલીને ગયા?"

"ના, તેઓ તેમની સાયકલ ઉપર ગયા છે; પણ તમને રોજની આટલી બાળકો માટે ચિંતા કેમ રહ્યા કરે છે? તેઓ કાંઇ થોડાજ મોટ છે? કારમાં જાય કે ચાલીને જાય કે પછી સાયકલ ઉપર જાય; પણ તેઓ અકસ્માતના ભોગ થાય એવા ભૂલ્યલ નથી. સાંજે તો તેઓ પાછા આવીજ જશે. ચાલો, તમે જમી લ્યો હવે!"

"અરે! તારી સાયકલ અને જમવાનું બન્ને જહન્નમમાં ગયું. તેં તેમને એકલા જવાજ કેમ દીધા? જરૂર, આજે કાંઇક અનિષ્ટ બનશે. ઘેલા! મારી કાર તૈયાર કર!" નોકરને કાર તૈયાર કરવાનું કહી ડૉક્ટર રાહ જોઇ ઉભા છે ત્યાં...'બે બાળકોને મોટર સાથે અથડાવાથી થયેલી પ્રાણઘાતક ઇજા! સંદેશનો ખાસ વધારો! કિંમત એક પૈ...સો!' ફેરીઆની બૂમ સાંભળી ડૉક્ટર થથરી ઉઠ્યા!

"અરે જા દોડ, એ વધારો લઇ આવ! પ્રભુ મારાં બાળકોને બચાવજે! વીસ વર્ષ પહેલાં આજ હાથે એવો અકસ્માત થયેલો! હા...હા.. શું તેનો ભયંકર ચહેરો!"

રામો 'સંદેશ'નો વધારો લઇને આવ્યો. ગેલેરી ઉપર ઉભા ઉભા ડૉક્ટર તે વાંચે છે, ત્યાં એક બંધ બારણાની મોટર દૂરથી આવતી દેખાઇ, લોકોનું ટોળું ગમગીનીથી તેની પાછળ ચાલતું હતું. આગળની સીટ ઉપર ડ્રાઇવરની પાસેજ પોલીસ બેઠેલો હતો તે બધું પાસે આવી ડૉક્ટરના બંગલાના દરવાજામાંજ દાખલ થયું ડૉક્ટર આભો બનીને દોડ્યો! હજી પૂરી સીડી ઉતરે તે પહેલાં તો તેની લીલીનો મૃતપ્રાય દેહ લઇને બે માણસો તેને સામે મળ્યા પાછળજ જનુને પણ એ સ્થિતિમાં લાવવામાં આવ્યો.

ડૉક્ટર એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર તદ્દન મૂઢની માફક જોઇ રહ્યા. ભાન આવતાં તે એકદમ દોડ્યો. પોતાના વાઢકાપના રૂમ તેમને લઇ ગયો, અને લીલી તથા જનુનાં, જીવન અને મૃત્યુમાં ઝો ખાતાં શરીરો તપાસવા લાગ્યો.

'બરાબર એજ ઠેકાણે! હા. હા. વીસ વર્ષ પહેલાં મારા પણ એક માણસને આજ ઠેકાણે અકસ્માત થયેલ. હું છૂટી નીકળ્યો મેં જાણ્યું કે હવે શું હરકત છે' પણ.....'

"હે દેવ! હવે શું થાશે!"

"રામા!" જલદી ડૉક્ટર દીકરાઓને ટેલિફોન કર! જા! જા, કેમ ઉભો છે?"

'ઉં.....હું ! ઉં.....હું.'

"અરે લીલી! અરે જનુ! હું જરા તમારા ઘા સાફ કરું છું, હમણાં મટી જશે હોં!"

'ના...ના. ઉં.....હું'

"ના ના, મારાં લાડીલાંઓ! તમારો વાંક નથી, મારા પાપેજ તમારે આ સહવું પડે છે. જાણ્યું કે વીસ વીસ વર્ષો પછી હવે મારું કોણ નામ લેનાર છે? પણ ના, એ મારો ભ્રમજ હતો. આટલી કાળજી છતાં કુદરતે મને નજર દોડ્યો! મારાં ફૂલડાંઓ! તમને, અરે...રે તમને શું થાય છે?"

દોરાબશા આવ્યા. શરીર તપાસી તેમને બહાર જવા કહ્યું. બે મિનિટ પછી લીલી ને જનુ માતાપિતાની સુંવાળી ગોદ છોડી પરીઓની ગોદમાં ભરાવા ચાલી નીકળ્યાં.

ડૉક્ટર કપાળે હાથ દઇ બેઠા છે, ત્યાં પોલીસો એક બુઝર્ગ માણસને તેની પાસે લાવ્યા, અને ડૉક્ટરને કહ્યું:—"સાહેબ! આ અકસ્માત કરનાર શખ્સ છે, આપ લેખિત આપો એટલે ફરિયાદ કરીએ!"

ડૉક્ટર તે બુઝર્ગના ચહેરા સામેજ જોઇ રહ્યા. 'અરે! એ કેમ બને!' એવું બબડી શાંત થઇ ગયા.

"ના, ના સાહેબ! હું તદ્દન નિર્દોષ છું. મેં ઘણુય હોર્ન માર્યો, પણ જાણે તેઓ બહેરાંજ આવ્યાં હોય તેમ આડીઅવળી સાયકલ લઇને પણ ભટકાયાં. સાહેબ! હું શું કરું? ખૂબજ કાળજી રાખી, પણ છેવટે ભટકાયાં. આપ મારો અગર બચાવો!"

"ભાઇ! હું કાંઇ કરવા માગતો નથી. મારું કિસ્મત!" પોલીસ તરફ ફરીનેઃ—

"ભાઇઓ! તમે કાળજી રાખીને તસ્દી લીધી તે બદલ આભાર! પણ હું કાંઇ નથી કરવા ઇચ્છતો. આપ તેને છોડી દો."

પણ પોલીસોએ તો પોલીસ કેસ કર્યો. છેવટે કોર્ટમાં ડૉક્ટરને જાતે જઇને કહેવું પડ્યું કે "મારાં બાળકોનો દોષ હતો, તેણે તો ઘણા હોર્ન માર્યા છતાં તેઓ ન ખસી શક્યાં તેમાં તેનો શું દોષ? માટે મારે ખાતર એક નિર્દોષ માણસનો ભોગ કોર્ટ નહિ લે એવી મારી પ્રાર્થના છે."

મોટર હાંકનાર છૂટી ગયો.

બીજે દિવસે ડૉક્ટરને તેનાં પત્ની બેઠેલ હતાં ત્યાં ટેલીફોન આવ્યો:

"હલો...કોણ ડૉક્ટર સાહેબ? હું આપને મળવા માગું છું.

આપે મારા ઉપર કરેલ ઉપકાર બદલ આપને વંદન કરવા ઇચ્છું છું. આશા છે કે, આપ અવશ્ય મારી માગણી સ્વીકારી મને ઉપકૃત કરશો."

"હું એનું મોઢું જોવા નથી માગતો!"

"પણ તેમાં શું? તમે આટલો ઉપકાર કર્યો છે એટલે બિચારો તમારો આભાર માનવા આવે તેમાં શું?"

ડૉકટરના દિલની વાત તેની પત્ની પણ નથી જાણતી કે તેને તે વખતે શું શું યાદ આવે છે! વીસ વર્ષ પહેલાંનો ઇતિહાસ એને કેટલો દુઃખી કરે છે!

"ના, ના; હું બગીચામાં બેસીશ."

ડૉકટરની પત્નીએ ટાઇમ આપ્યા મુજબ તે માણસ બીજે દિવસે મળવા આવ્યો.

"કેમ, ડૉકટર સાહેબ નથી? મારા ઉપકારદાતા મને એટલો પણ લાભ નહિ આપે?"

"ભાઈ! બેસો, હમણાંજ ડૉકટર બહાર ગયા. તમે મળવા આવશો એ તેઓ જાણતા હતા; પણ અગત્યનું કામ હોવાથી એમના વતી મને તમારો આભાર માનવાનું કહેતા ગયા છે. તમે જરા પણ દિલગીર ન થતા. એ તો બનવા કાળ બની ગયું!"

"અરેરે! કેટલો ઉપકાર!" કહી તે રડી પડ્યો. તે વખતે ડૉકટર બગીચામાંથી પડખેના રૂમમાં આવીને બેઠેલા; કારણ કે તેને તે મોઢું એક વખત ફરીથી જોવાનું મન થયેલ. વીસ વીસ વર્ષ પછી પેલી અંધારી ગલીમાં જોયેલ મુખરેખાઓનો એમાં આભાસ થતો હતો; પણ એ ભ્રમ છે. એ જીવીજ કેમ શકે, એમ થયા કરતું, પણ એ આભાસ દૃષ્ટિથી દૂર ન ખસતો.

રડતાં રડતાં તે બોલ્યો: "બહેન! અકસ્માત કરીને હું એક મવાલીની માફક ભાગી છૂટત. હું જગતની આંખમાં ધૂળ નાખવા સમર્થ થાત; પણ પ્રભુ મને કેમ છોડતે? જીવ્યો હોત તો એ જીવન કેવું અર્થ વગરનું થઇ જાત! મગજ તો તૂટીને ખાલી થઇ ગયું હતું. તેમનાં જીવન ખારાં અને ઓશિયાળાં બનત! પ્રભુએ તેમનો મર છૂટકો કર્યો એ સારું નથી શું?"

તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

"અરેરે બહેન! કોણ હતો અને અત્યારે કોણ છું! વીસ

વર્ષ પહેલાં હું પણ આવાજ અકસ્માતનો ભોગ થનાર એક માણસ છું. તે વખતે હું વીસ વર્ષની ભરયુવાનીમાં હતો. બે માસ પહેલાં-જ તાજો બેરીસ્ટર થઇને હું આવેલો. જીવનમાં કાંઇક સોનેરી આશાઓ અને ભાવનાઓ ભરેલી હતી, પણ એ કાળરાત્રિએ મારૂં જીવન હરી લીધું. હું જીવ્યા કરતાં મર્યો હોત તો વધારે સારૂં હતું!

“તે દિવસે રમેશ નામનો આપણો ભારતીય યુવાન ઇંગ્લેંડની તરવાની હરીફાઇમાં મહાત કરીને આવતો હતો; હું પણ ટોળાઓ સાથે અભિનંદન માટે ગયો હતો. મને ચાલવાનો શોખ એટલે નવ વાગે રાત્રે હું ચાલીને મારે ઘેર જતો હતો. ત્યાં એક દે-માર કરતી મોટર મારી સાથે અથડાઇ. મારૂં માથું છુંદાઇ ગયું. પછી જ્યારે મેં આંખો ઉઘાડી ત્યારે હું હૉસ્પિટલમાં હતો. મારે માથુંજ નથી એમ મને લાગ્યું. હું કાંઇ પ્રશ્નનો જવાબ પણ આપતો નહિ. ૭ માસ પછી હું ઇસ્પિતાલમાંથી બહાર નીકળ્યો. પણ અંતરના આઘાતથી હું ચિત્તભ્રમ થયો, અને પાંચ વર્ષ ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં ગાળ્યાં. મારૂં સર્વસ્વ ફના થઇ ગયેલું. હું મુંબઇમાં રસ્તાનો ભિખારી બન્યો, અને આજે પાંચ વર્ષથી મોટર ડ્રાઇવિંગ કરૂં છું. તેમા આ અકસ્માતે મને ખૂબજ વિહ્વળ બનાવી નાખ્યો. હું દુઃખિયારો સુખ નહિજ દેખું એમ મને લાગ્યું, મારા ઉપર ડૉક્ટર સાહેબે ઉપકાર......”

“અરે! બસ......બસ!” કહેતાં ડૉક્ટર પાસેનો રૂમ ઉઘાડી ગાંડાની માફક દોડી આવ્યા. ‘બ...સ’ કહેતા ટેબલ સાથે અથડાઇ પડયા અને શરીરનું સમતોલપણું ગુમાવવાથી પડી ગયા.

બન્ને, ડૉક્ટર પાસે દોડી ગયાં. ડૉક્ટરનું ધગધગતું અને ધ્રુજતું અંગ જોઇને ડૉક્ટરપત્ની ગભરાઇ ગયાં. તેઓ ટેલીફોન ઉપર ડૉક્ટર દોરાબશાને બોલાવવા જવા લાગ્યાં, પણ ત્યાં તો ગાંડાની માફક ઉઠી ડૉક્ટરે તેમને પકડ્યાં.

“બસ, રહેવા દે! મને કાંઇ નથી, હુંજ-હું એ...ખુની. હુંજ એ અકસ્માતનો પ્રણેતા છું. પ્ર...ભુ! મને માફ ક...રે.”

“આ શું' તમે શાંત થાવ. ડૉક્ટર સાહેબ! ભલે ગમે તે હો. હું તમારો ઋણી છું. હું તો ભટકતો ભિખારી થઇને પણ જીવું છું. પણ તમારાં બે બાળકોનો તો મેં ભોગ લીધો છે. હુંજ તમારો ગુનેગાર છું. મને ક્ષમા...કરો' કહેતાં તો તેના મગજ ઉપર સોદી મટી જવાથી મારેલ રેશા તૂટી ગયા અને તુરતજ તે ઢગલો થઇ

ઢ. ૩

પડયો. ડૉક્ટર પોતે બધી ચિંતા જવા દઇને દોડયો અને સાધનો લાવી તુરતજ ફરી ટેભા લીધા પછી ઉપચાર કરીને તેને શુદ્ધિમાં આણ્યો.

'ડૉક્ટર! તમે મને હવે ઉગારી નહિ શકો. થોડી મિનિટ છું. પ્રભુ તમને સુ...ખી...ક...રે' કહેતાં તો એનું પ્રાણપંખેરૂં ઉડી ગયું. ડૉક્ટર ને ડૉક્ટરપત્ની અવાક્ થઇ ઉભાં રહ્યાં.

'અરે...રે! મારા પાપે ત્રણ જી...વ' કહેતાં ડૉક્ટર બેભાન થઇ ગયા. પત્નીના ખૂબ ઉપચાર પછી શુદ્ધિમાં આવ્યા.

× × × ×

કુદરતના 'અદ્દશ્ય ન્યાય' ઉપર અચળ વિશ્વાસ રાખીને બંને જણ હાલ જીવન ગુજારે છે.

"મારાથી પણ આટલો વખત છાનું?"

"શું કરૂં! હવે તું સમજી હોઇશ કે હું કેમ બાળકોનું એટલું ધ્યાન રાખતો હતો! પાપ તો વારસે પણ ઉતરે, સમજી!"

બન્ને રડ્યાં. વધારે તો પેલા દુઃખિયારાના જીવન ઉપર.

(તા. ૬-૩-૧૯૩૨ના "વીસમી સદી"માંથી)

૪–પૈસાનો મદ

શ્રમજીવી મિલકામદારનું રેખાચિત્ર

(લેખકઃ–શ્રી. સોમચંદ મણિલાલ પરીખ)

વડવૃક્ષની ઘેરી ઘટાની શીતળ છાયામાં કૂવાના નવાણુ પર બેસી માધુ પોતાની પ્રિય વાંસની બંસી બજાવી રહ્યો હતો. તાજી ખેડેલી તેની જમીનમાં નાજુક નીલવર્ણો પવન સાથે ગેલ કરતો હરિયાળો મોલ ઉભો ઉભો મંદ હાસ્યે હસી રહેલો હતો. આકાશપટ પર ઝળહળતો ભાનુ સારાય દિવસના સતત પરિશ્રમથી કંટાળી અત્યારે પશ્ચિમ દિશાના વિશ્રાંતિભુવન પર જવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો. માધુની કલામય બંસી વનનાં મૂંગાં પશુપક્ષીઓને પોતાની તરફ આકર્ષી રહી હતી. બે ત્રણ મોરલાઓ માધુ તરફ મીટ માંડી થનગન થનગન નાચતા તેની બંસરીનું મધુર ગાન પોતાના હૃદય-ઉદ્યાનમાં ઝીલી રહ્યા હતા. નવાણુ પાસેના ખાડામાં લીલું તાજું ઘાસ ચરતી માધુની સફેદ ગાયો પોતાના પગનાં ઝાંઝર ખખડાવી, કાનની ટીસીઓ ઉભી કરી પોતાના માલીકના બંસીનાદ પર મંત્ર-મુગ્ધ બની હતી. આમ્રવૃક્ષના ઓથે છુપાયેલ કોકીલા મંજરીની સુવાસ લેતી, વારે ઘડિયે બંસીના પંચમ સૂર પર ફીદા બની જ્યારે જ્યારે ટહુટહુનો પોકાર કરતી ત્યારે ત્યારે માધુના ગુલાબી વદન પર અનેરું હાસ્ય પ્રકટ થતું.

"આમ બંસરી ક્યાં સુધી વગાડ્યા કરશો ?" કોઇએ પાછળથી સાદ કર્યો. માધુએ પીઠ ફેરવી જોયું અને પ્રિયતમા લક્ષ્મીને જોઈ તેનાં નયન હસી પડ્યાં, ને તેનું પ્રેમાળ હૃદય બોલી ઉઠ્યું:

"લક્ષ્મી ! જોને આજે મારી બંસી કેવા મીઠા સૂર કાઢે છે ?"

"ને એથીજ પેલી આમડાળે છુપાઇ બેઠેલી કોકીલા ટહુટહુનો પોકાર કરી રહી છે, એમજ ને ?" લક્ષ્મીએ ભાવભીનાં નયનો નચાવી હાસ્યરસનાં ફૂવારાં વેરતાં સામો પ્રશ્ન કર્યો.

"વહાલી ! આવું સુખી જીવન હમેશાં નભશે ?" માધુએ

વિચારવમળમાં ગંભીર મુદ્રાએ લુદ્રોજ પ્રશ્ન કર્યો.

"નાથ! આ જગતમાં હમેશાં પરિવર્તનો થયાજ કરે છે. જગતમાં એક પણ એવી વસ્તુ નથી કે જેનું રૂપાન્તર ના થતું હોય; તો પછી સૃષ્ટિને એ સૃજાયેલો ક્રમ આપણાં જીવન ફેરવે એમાં આશ્ચર્ય શું?"

પ્રિય વાચક! આ નવલિકાનો નાયક માધુ જંબુસર પાસેના એક ગામનો રહીશ નવયુવાન ખેડુત હતો. જાતે શ્રમજીવી હોવાથી તેના શરીરનો બાંધો સુઘડ, ઘાટીલો ને સુંદર હતો. હજુ તેના મુખ પર મૂછનો આછોજ દોરો ફૂટયો હતો, છતાં તેનું કદાવર શરીર શહેરના કસરતી યુવાનને શરમાવે એવું હતું. તેનાં માતાપિતા તેને સુખી જીવનમાં હરતો ફરતો મૂકી ગુજરી ગયાં હતાં. આજે તેના ઘરમાં જાતમહેનતના પ્રતાપે દૂધ-દહીંની છોળો ઊડતી હતી. સુખી દંપતી પાણી માગનારને દૂધ આપતાં. માધુ પોતાનું જીવન દેવી વસુંધરાની સેવામાં વીતાવતો, એથી કુદરત પણ એના આંગણે પ્રસન્ન થઇ અન્નભંડાર ભરતી. પાળેલાં પશુઓ પોતાની સેવામાં દૂધ દહીં ને માખણરૂપ જીવનપોષક અણમૂલાં સત્ત્વો માધુને ચરણે ધરતાં. માધુ આ કુદરતી ધનથી સંતુષ્ટ બની પોતાનું જીવન સુખમાં વ્યતીત કરતો. તેને ચાંદીના ચકચકીત સિક્કાનો મોહ નહોતો તેમ સુવર્ણનો સંગ્રહ કરી જગતમાં મોટા મનાવવાની પણ ઇચ્છા નહોતી, એટલે માનચાંદ ને પદવીની તો વાતજ શી?

માધુની અર્ધાંગના લક્ષ્મીમાં ઈશ્વરે સૌંદર્ય અને સદ્ગુણોનો છૂપો ભંડાર એકત્રરૂપે ભર્યો હતો. લક્ષ્મીના નિખાલસ દિલના નિર્મળ પ્રેમથી માધુનું જીવન સંસારબગીચામાં સુવાસિત બન્યું હતું. માધુ લક્ષ્મી માટે પ્રાણ પાથરતો, લક્ષ્મી માધુને આ ઉપાધિમય જગતમાં હસતો રાખવાને એક સુશીલ સ્ત્રીથી બનતા તમામ પ્રયત્નો કરતી.

આમ માધુ અને લક્ષ્મીનાં એકધારાં કેટલાંક વર્ષો વહી ગયાં; તે દરમિયાન તેમના આંગણે એક પુત્રરત્ન રમતું થવાથી તેમના આનંદમાં બેવડો ઉમેરો થયો. લક્ષ્મીએ લાડમાં પોતાના નામપરથી તેનું નામ લક્ષ્મણ પાડ્યું. લક્ષ્મણ બીજના ચંદ્રની માફક દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.

ઉષાની નાની બહેન સન્ધ્યાએ આકાશમંડપને વિવિધ રંગોથી શણગાર્યું હતું. દક્ષિણ દિશામાં મેઘધનુષ્યનો અનુપમ દેખાવ પોતાના ખેતરમાં કામ કરતા શ્રમજીવીઓને આકર્ષી રહ્યો હતો. અસ્તાચલે વિરાજતો દિવાકર કાળાં વાદળાંથી ઘેરાઈ બંદીવાન બન્યો

હતો. માધુના ખેતરને અથડાઇ વહેતાં દાદર નદીનાં શીતળ જળ, વાયુ સાથે ગેલ કરી ફેરફુદડીની રમત રમી રહ્યાં હતાં. આ વખતે લક્ષ્મી પોતાના લાડીલા ફૂલસમા પુત્ર લક્ષ્મણને લઇ, તેને વહાલભરી ગોદમાં બેસાડી, તેના ગુલાબી સુરખીભર્યા ગાલ પર પ્રેમની ચૂમીઓ લઇ રહી હતી; ત્યારે માધુ દરબારી ઠાઠે કાળી મુંજથી ભરેલા ખાટલા પર બેસી પોતાના બાળક પર વહાલભરી મીટ માંડતો તકલી પર સુતર કાંતી રહ્યા હતો.

ધીરે ધીરે આકાશમાં ગાજવીજનું તોફાન શરૂ થયું, પવને જોરથી ફૂંકાઈ ધૂળના ગોટેગોટા ઉડાડવા શરૂ કીધા, ને મુસળધાર વરસાદ અણધાર્યો વરસવા માંડ્યો. થોડી વારમાં પવનના એક પ્રચંડ વાવાઝોડે તેમની પર્ણકુટીર હતી ન હતી કરી નાખવાથી બંને સફાળાં ચોંકી ઉઠયાં, તેમનો આનંદ ઉડી ગયો.

એક બાજુ મુસળધાર વર્ષતો વરસાદ; બીજી તરફ ગગનભેદી ભયંકર ચમકારા કરતી વીજળી પળભર માટે પોતાની રોશની ફેલાવી પાછું જગતને અંધકારમય કરી મૂકતી; જોરથી ફુંકાતો પવન ઝાડોને કમરથી હલાવી મૂળથી ઉખાડવા પ્રયત્ન કરતો, ધીરે ધીરે ખેતરોની જમીન સમુદ્રની સપાટીરૂપ બની ગઇ. દાદર નદીનાં ઉભરાતાં પાણી રેલરૂપે ચારે તરફ ફરી વળ્યાં. દાદરનો વધતો જતો પ્રવાહ જોસભેર માધુ અને લક્ષ્મી પર ધસી આવવા લાગ્યો.

લક્ષ્મી અને માધુની ફિકરનો પાર ન રહ્યો. એક બાજુ એમને પ્રાણથી અધિક વહાલાં પોતાનાં પશુઓની ચિંતા હતી ત્યારે બીજી બાજુએ વર્ષભરની મહેનતે પકાવેલ પાકરૂપી કાચું સોનું આજ કુદરતના તોફાને ધૂળમાં મળી રહ્યું હતું. લક્ષ્મી પોતાના વહાલા પુત્રને સોડમાં છુપાવી થરથર ધ્રૂજતી વડવૃક્ષ નીચે ઉભી હતી. માધુ પોતાનાં વહાલાં ચક્ષુઓની ચિંતામાં ગમગીન બની પોતાની તરફ ધસી આવતા પ્રવાહ પર નજર નાખી રહ્યો હતો. અલ્પ સમયમાં લક્ષ્મી પાસે દોડી આવી માધુ બોલ્યોઃ

"લક્ષ્મિ! હવે વિલંબ કરવામાં સાર નથી. ચાલ, આ વૃક્ષ પર ચઢી જઇએ; નહિનર પળમાંજ આપણે હતાં નહોતું થઈ જઇશું." આટલું બોલી માધુએ લક્ષ્મણને પોતાના હાથમાં લઇ લીધો એટલે લક્ષ્મીએ સાડાનો કચ્છ મારી લીધો ને ત્યાર બાદ દંપતી એકબીજાના સહારાથી વડવૃક્ષ પર ચઢી એક મજબૂત થડિયા પર જઇ બેઠાં. જ્યારે પવનના સુસવાટે તે વૃક્ષ હાલી ચકડોળે ચઢતું ત્યારે લક્ષ્મી અને માધુ જીવનની આશા ખોઇ બેસતાં.

લક્ષ્મી અને માધુને વડવૃક્ષ પર ચઢ્યે અરધી ઘડી વીતી હશે ત્યાં તો ચઢી આવેલી ભયંકર રેલે એમનાં સર્વ પશુઓને ભક્ષી લીધાં. દંપતીએ આ કારમું દશ્ય અંધારી રાત્રિમાં વૃક્ષપર બેસી જોયું. એ વખતે લક્ષ્મી કારમી ચીસ નાખી બેભાન થઇ નીચે પડી જાય તે પહેલાં બળવાન માધુએ મહામહેનતે એને પકડી લીધી.

આ અતિવૃષ્ટિનું તોફાન એક દિવસ ને બે રાત્રિ ચાલ્યું. ગરીબ દંપતી ભૂખ્યાં ને તરસ્યાં નિર્જીવ વૃક્ષને સહારે પોતાના ફૂલસમા બાળકને ગોદમાં લપાવી લટકી રહ્યાં. ત્રીજા દિવસના સવારે દાદરનાં પૂર ઉતર્યાં ત્યારે તેઓ અર્ધબેભાન અને ઉન્માદ દશામાં નીચે ઉતર્યાં એ વખતની એમની મનોદશાનું કયા શબ્દોમાં વર્ણન થઇ શકે!

એમણે જમીન પર ઉતરી પોતાની થાક, દુઃખ અને ભૂખથી નિર્બળ બની ગયેલ આંખો વડે જોયું તો જે ખેતરો અણમોલ ઉભા પાકથી હસતાં હતાં તે આજે સ્મશાન જેવાં બની ગયાં છે. પોતાનું પ્રિય ઝૂંપડું, રાચરચીલું વગેરે સર્વનું ખેદાનમેદાન થઇ ગયું છે. સફેદ રંગની ઝાંઝરવાળી ગાયો, અને ગળામાં પીતળના અછોડાવાળા બદામી રંગના બળદિયા, આજે મૃત્યુને ભેટી સદાકાળની છેલ્લી નિદ્રાએ સુતા છે. આ કારમું દશ્ય જોતાં, બન્નેની આંખે અંધારાં આવી ગયાં ને બન્ને મૂર્છા ખાઇ જમીન પર ઢળી પડ્યાં. લક્ષ્મી મૂર્છાવશ થતાં તેના હૃદયે હાય પોકારી ધ્વનિ કર્યો કે "ઓ દૈવ, આ તારો કેવો કોપ?!"

એક માસ પછી

ઉપરના જળપ્રલયના તોફાનને વીત્યે આજે એક માસ વહી ગયો છે. હતભાગી માધુ અને લક્ષ્મી રહેલી કુદરતના ત્રાસે પેટનું પોષણ મેળવવા માતૃભૂમિને ત્યાગી આજે રાજનગરમાં આવી, ધી લૂટેરા મિલ્સ કું. લિ૦ માં કામદાર તરીકે પેટનું પોષણ મેળવી રહ્યાં છે. એમનો મિલમાલીક ......શેઠ અહિંસા પરમોધર્મનો પાલક હોવા છતાં, તેના હૃદયમાં ગરીબો માટે જરાએ દયાનું સ્થાન નહોતું. એની મિલના કામદારો પોતાના હક સામે, ઘણી વખત ફરિયાદ ઉઠાવી બૂમબરા પર જતા, છતાં દેશના આગેવાન નેતાઓના કાને પ્રમાણિક કામદારોની ફરિયાદ ના પહોંચે તે માટે તે અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ ચલાવતો, ને લોકસેવાના કાર્યમાં થોડાં નાણાંનો ભોગ આપી, દેશનેતાઓની નજરમાં દેશસેવક તરીકે ખપી પોતાનું ધાર્યું કરવામાં ફાવી જતો. લક્ષાધિપતિ ......શેઠ પોતાના નર્મદાના ચઢતા સીતા-

રાથી, અનેક મૂડીવાદના છૂપા કાવાદાવાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી, કામદારોના સરતા લોહીની લક્ષ્મીથી એણે અનેક બંગલા ને બાગીચા બનાવ્યા હતા; છતાં એનો પૈસાના મદમાં ભાન ભૂલેલો આત્મા, જગતને અંધારામાં રાખી કાવાદાવા ખેલવાના ધંધાથી ધરાયો નહોતો; અને હજી પણ વધારે ધન મેળવવા સારૂ દેશ અને ધર્મને કોડીના મૂલે વેચવા તૈયાર હતો.

સરકારે આવા આવા ...ભાઈના મહાન સદ્‌ગુણોની કદર સરકારી તથા ખાનગી ખાતામાં સખાવતરૂપે બે ચાર લાખ રૂપિયાના ખર્ચ કરાવ્યા બાદ, એમને સરના ઇલકાબથી નવાજ્યા હતા અને આગળપર નાઈટનો ઇલકાબ ઇનાયત કરવાની ગધલાળ ચખાડી હતી.

દુર્ભાગ્યના ચક્કરે ચઢેલાં માધુ અને લક્ષ્મી પાપી પેટનો ખાડો પૂરવા, આ શેઠના મિલ-યંત્રાલયના પાલવે પડ્યાં હતાં. એમનું ચેતનમય શરીરયંત્ર, મિલના રાક્ષસી જડ યંત્રની બરદાસ્ત કરતું, દિવસે દિવસે ઘસાતું જતું હતું. મૂડીદાર સર ......પોતાની મિલના જડયંત્ર માટે દર વર્ષે લાખ રૂપિયા ઘસારા ફંડમાં લઇ જતો, પણ કામદારોના ઘસાતા શરીરરૂપી યંત્રની એને જરાએ પરવા નહોતી.

એક દિવસે મિલ-યંત્રાલયમાં સતત કામ કરી દુર્બળ બની ગયેલ લક્ષ્મી, મિલ બંધ થયા બાદ પોતાના લાડકવાયા પુત્ર લક્ષ્મણને કેડ પર બેસાડી, પોતાની ઝુંપડીએ કાચોપાકો રોટલો કરી ખાવા જતી હતી ત્યાં મિલના કંપાઉંડમાંથી જોસભેર દોડી આવતી સર ......ની મોટર સાથે તે ઓચિંતી અથડાઇ પડી. હાથમાં તેડેલો કુળદીપક તેના હાથમાંથી છૂટી મોટરના બાર આગળ જઇ પડ્યો. સર ......ની રાક્ષસી મોટરના આગલા ચક્કરે, એ ગરીબ જનતાના કુમળા ફૂલ જેવા બાળકની ગરદન એક ક્ષણમાં છૂંદી નાખી. દુઃખી લક્ષ્મીના દિલાસારૂપ લક્ષ્મણ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આવી રીતે એક ઘમંડી મૂડીદારની મોટરનો ભોગ બની ગયો. શરીરે ઇજા પામેલી લક્ષ્મી પોતાની ઇજા ભૂલી જઈ, મરેલા લક્ષ્મણને ખોળામાં લઇ ચૂમવા લાગી. પ્રેમાળ માતા ઘડીભર માટે ભાન ભૂલી. તે સમજી ના શકી કે, હવે તો પોતાની ગોદમાં લક્ષ્મણ નહિ પણ લક્ષ્મણનું શબ છે. લક્ષ્મી પોતાના બાળકના મૃતદેહ પર ચૂમીઓ લેતાં આન્તરિક વેદનાએ બેભાન થઇ તમ્મર ખાઇ નીચે પડી.

સર ......આ અકસ્માતથી ગભરાઇ પોતા પર પોલીસ બેદરકારીનો આરોપ ન લાવે તે માટે લક્ષ્મી તથા એના પુત્રના શબને પોતાની મોટરમાં નાખી તેની પ્રાઇવેટ ચેમ્બરમાં લઇ આવ્યો. ત્યાં

લક્ષ્મી અને માધુને વડવૃક્ષ પર ચઢ્યે અરધી ઘડી વીતી હશે ત્યાં તો ચઢી આવેલી ભયંકર રેલે એમનાં સર્વ પશુઓને ભક્ષી લીધાં. દંપતીએ આ કારમું દશ્ય અંધારી રાત્રિમાં વૃક્ષપર બેસી જોયું. એ વખતે લક્ષ્મી કારમી ચીસ નાખી બેભાન થઇ નીચે પડી જાય તે પહેલાં બળવાન માધુએ મહામહેનતે એને પકડી લીધી.

આ અતિવૃષ્ટિનું તોફાન એક દિવસ ને બે રાત્રિ ચાલ્યું. ગરીબ દંપતી ભૂખ્યાં ને તરસ્યાં નિર્જીવ વૃક્ષને સહારે પોતાના ફૂલસમા બાળકને ગોદમાં લપાવી લટકી રહ્યાં. ત્રીજા દિવસના સવારે દાદરનાં પૂર ઉતર્યાં ત્યારે તેઓ અર્ધબેભાન અને ઉન્માદ દશામાં નીચે ઉતર્યાં એ વખતની એમની મનોદશાનું કયા શબ્દોમાં વર્ણન થઈ શકે!

એમણે જમીન પર ઉતરી પોતાની થાક, દુઃખ અને ભૂખથી નિર્બળ બની ગયેલ આંખો વડે જોયું તો જે ખેતરો અણમોલ ઉભા પાકથી હસતાં હતાં તે આજે સ્મશાન જેવાં બની ગયાં છે. પોતાનું પ્રિય ઝૂંપડું, રાચરચીલું વગેરે સર્વનું ખેદાનમેદાન થઈ ગયું છે. સફેદ રંગની ઝાંઝરવાળી ગાયો, અને ગળામાં પીતળના અછોડાવાળા બદામી રંગના બળદિયા, આજે મૃત્યુને ભેટી સદા કાળની છેલ્લી નિદ્રાએ સૂતા છે. આ કારમું દશ્ય જોતાં, બન્નેની આંખે અંધારાં આવી ગયાં ને બન્ને મૂર્છા ખાઈ જમીન પર ઢળી પડયાં. લક્ષ્મી મૂર્છાવશ થતાં તેના હૃદયે હાય પોકારી ધ્વનિ કર્યો કે "ઓ દૈવ, આ તારો કેવો કોપ?!"

એક માસ પછી

ઉપરના જળપ્રલયના તોફાનને વીત્યે આજે એક માસ વહી ગયો છે. હતભાગી માધુ અને લક્ષ્મી રૂઠેલી કુદરતના ત્રાસે પેટનું પોષણ મેળવવા માતૃભૂમિને ત્યાગી આજે રાજનગરમાં આવી, ધી લૂટેરા મિલ્સ કું. લિ૦ માં કામદાર તરીકે પેટનું પોષણ મેળવી રહ્યાં છે. એમનો મિલમાલીક ......શેઠ અહિંસા પરમોધર્મનો પાલક હોવા છતાં, તેના હૃદયમાં ગરીબો માટે જરાએ દયાનું સ્થાન નહોતું. એની મિલના કામદારો પોતાના હક સામે, ઘણી વખત ફરિયાદ ઉઠાવી ભૂખ-મરા પર જતા, છતાં દેશના આગેવાન નેતાઓના કાને પ્રમાણિક કામદારોની ફરિયાદ ના પહોંચે તે માટે તે અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ ચલાવતો, ને લોકસેવાના કાર્યમાં થોડાં નાણાંનો ભોગ આપી, દેશ-નેતાઓની નજરમાં દેશસેવક તરીકે ખપી પોતાનું ધાર્યું કરવામાં ફાવી જતો. ઇત્યાધિપતિ ......શેઠ પોતાના નસીબના ચઢતા સીતા

"સ્વર્ગમાં-પ્રભુના ખોળે" લક્ષ્મીએ રૂંધાતા કંઠે અશ્રુ સારતાં કહ્યું.

"લક્ષ્મિ! ખરેખર, આજ તું પાગલ બની ગઇ છે."

"નાથ! આપ સત્યજ કહો છો. હું લક્ષ્મણના અણધાર્યા અવસાને પાગલ બની છું. જુઓ જુઓ, પેલી ...ની રાક્ષસી મોટર મારા વહાલા લક્ષ્મણનો પ્રાણ લઇ રહી છે."

બિમાર માધુ સર્વ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. તેણે તાવથી ભરેલા શરીરે પથારીમાં બેઠા થઇ લક્ષ્મીને હૃદયાલિંગન આપી સર્વ વૃત્તાંત એની પાસેથી જાણી લીધો. માધુને લક્ષ્મણના અણધાર્યા મૃત્યુથી ભારે આઘાત થયો. છાતી ભરાઇ આવી ને આંખોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ ચાલવા માંડી.

એ દુર્ભાગી દિવસના કારમા બનાવથી દિવસે દિવસે માધુની બિમારીએ ભયંકર સ્વરૂપ પકડયું. ગરીબ નિરાધાર લક્ષ્મી ચોવીસે કલાક માધુની પથારી નજીક બેસી એની સારવાર કર્યા કરતી. પુત્રના મરણનો ઘા હજુ તાજોજ હતો ત્યાં વિધિએ એને માથે વહાલા પતિની મહાન બિમારીરૂપી આફત ખડી કરી. ગરીબ લક્ષ્મીએ પોતાના સૌભાગ્યછત્રની બિમારી ટાળવા ઘરનું રાચરચીલું વેચી દવાદારૂ કીધાં. ને પતિસ્નેહમાં ભૂખ અને ઉંઘ તજી દીધા. પણ ક્રૂર વિધિ લક્ષ્મીની આથી પણ વધુ કસોટી કરવા ઇચ્છતો હોય એમ વધુ ને વધુ રૂઠતો હતો.

લક્ષ્મી એક સાંજે ભરઉનાળાના ધગધગતા તડકામાં બળતા પગે ધિ લૂંટેરા મિલના કંપાઉન્ડમાં દાખલ થઇ. આ વખતે સર ...પોતાની ચેમ્બરમાં વીજળીના પંખાની હવા ખાતા ચીરટ ફૂંકી રહ્યા હતા. લક્ષ્મી સર ...ની રજાથી ચેમ્બર રૂમમાં પ્રવેશ કરી હાથ જોડી ઉભી રહી. ત્યાં સર ...એ ચીરટનો દમ મારી રૂવાબમાંજ પૂછયું:-

"લક્ષ્મિ! તું અને તારો ધણી પંદર દિવસથી કયાં હતાં? ને શું તમો પણ પેલી હડતાળ પાડનારી ટોળીમાં સામેલ થયાં છો કે!" સરે કડકાઇથી એકના બદલે ઉપરાઉપરી બે પ્રશ્નો સાથેજ કર્યા.

"સાહેબ! મારો ધણી પંદર દિવસથી ગંભીર માંદગીના બિછાને પટકાઇ પડયો છે, તેની દવા કરવા મારી પાસે હવે ફૂટી કોડી પણ નહિ હોવાથી હું મારો તથા મારા ધણીનો ગયા માસનો ચડેલો પગાર લેવા આવી છું. આપ દયા લાવી તે આપશો તો ઈશ્વર આપનું ભલું કરશે."

"હમણાં પગાર નહિ મળે."

"તેનું કંઇ કારણ?"

લક્ષ્મીની મૂર્છા થોડી વારે ઉતરી ત્યારે પોતાના મરેલા બાળકને જોઇ આંખમાંથી લોહીનાં અશ્રુ સારતી તે બોલી: "શેઠ! આજે તમારી મોટરેજ મારા નયનદીપકને ભક્ષી લીધો છે. લાવો! લાવો, મારો વહાલો બાળક તમે સત્વર લાવો!"

"લક્ષ્મિ! શાણી થા, બનવાકાળ વસ્તુ બની ગઇ. ચાહે તો દશ હજાર રૂપિયા તારા બાળકના બદલામાં માગી લે, હું કંઇ ઈશ્વર નથી કે તારૂં બાળક સજીવન કરી આપું." સર ...એ પૈસાની લાલચ બતાવી લક્ષ્મીના મનનું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

"શું તમારા દસ હજાર રૂપિયા મારા લક્ષ્મણને જીવતો બનાવી મારી ગોદમાં રમતો કરશે?" લક્ષ્મીએ ફાટી આંખે સામો પ્રશ્ન કર્યો.

"એ શકિત મારા પૈસામાં નથી." સર ......એ હતાશ બની જવાબ આપ્યો.

"તો તમારા એ પૈસા તમારી પાસેજ રહેવા દો. હું એ માતા નથી કે પુત્રના મૃત્યુ સાટે બદલો લઇ જીવનભર ધવરાવેલા પુત્રના પ્રેમને વેચું."

"ત્યારે શું તું આ વાત પોલીસને જાહેર કરી મારી ફજેતી કરાવવા ચાહે છે?"

સર ......એ હૃદયની બીક પ્રશ્નરૂપે રજુ કરી.

"હા, હું ધારૂં તો જરૂર એમ કરી શકું, પણ મારૂં હૃદય પુત્રના ભોગે પણ અન્નદાતાને બચાવી લેવા ચાહે છે, ને ફક્ત આપની મીઠી નિગાહ યાચી, ભરેલી ગોદ ખાલી કરી અત્રેથી આજ પર્વ ચાલી જાઉં છું." લક્ષ્મીના આ જવાબથી સર ......ની છાતી વેંત ઉંચી આવીને લક્ષ્મીને રીઝવવા જીભની કેટલીક મીઠાશ વાપર્યા બાદ, બાળકને અગ્નિસંસ્કાર કરવા પોતાનાં માણસોને વરધી આપી.

થોડી વારે લક્ષ્મી સર...ની ચેમ્બર રૂમમાંથી નીકળી અશ્રુ સારતી પોતાની ઝુંપડીએ આવી. આ વખતે માધુ તાવથી પટકાઇ બિછાને પડ્યો હતો. મિલ-યંત્રમાં એણે દિનરાત વૈતરૂં કરી પોતાની તાંબા જેવી કાયાને હાડકાના માળારૂપ કરી નાખી હતી. લક્ષ્મીની કેડમાં લક્ષ્મણને નહિ જોતાંજ માધુ બોલી ઉઠ્યો: "લક્ષ્મિ! આપણો લક્ષ્મણ ક્યાં છે?" લક્ષ્મી માધુને શું જવાબ આપે? બિચારી માધુના બિછાના નજીક બેસી જઇ ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોવા લાગી. આથી માધુ સમજી ગયો કે જરૂર કંઇ વિપરીત ઘટના બની છે. ફરી માધુએ એનો એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"વહાલો લક્ષ્મણ ક્યાં?"

"સ્વર્ગમાં-પ્રભુના ખોળે" લક્ષ્મીએ રૂંધાતા કંઠે અશ્રુ સારતાં કહ્યું.

"લક્ષ્મિ! ખરેખર, આજ તું પાગલ બની ગઇ છે."

"નાથ! આપ સત્ય કહો છો. હું લક્ષ્મણના અણધાર્યા અવસાને પાગલ બની છું. જુઓ જુઓ, પેલી ...ની રાક્ષસી મોટર મારા વહાલા લક્ષ્મણનો પ્રાણ લઇ રહી છે."

બિમાર માધુ સર્વ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. તેણે તાવથી ભરેલા શરીરે પથારીમાં બેઠા થઇ લક્ષ્મીને હૃદયાલિંગન આપી સર્વ વૃત્તાંત એની પાસેથી જાણી લીધો. માધુને લક્ષ્મણના અણધાર્યા મૃત્યુથી ભારે આઘાત થયો. છાતી ભરાઇ આવી ને આંખોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ ચાલવા માંડી.

એ દુર્ભાગી દિવસના કારમા બનાવથી દિવસે દિવસે માધુની બિમારીએ ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું. ગરીબ નિરાધાર લક્ષ્મી ચોવીસે કલાક માધુની પથારી નજીક બેસી એની સારવાર કર્યા કરતી. પુત્રના મરણનો ઘા હજુ તાજેજ હતો ત્યાં વિધિએ એને માથે વહાલા પતિની મહાન બિમારીરૂપી આફત ખડી કરી. ગરીબ લક્ષ્મી-એ પોતાના સૌભાગ્યજીવની બિમારી ટાળવા ઘરનું રાચરચીલું વેચી દવાદારૂ કીધાં. ને પતિસ્નેહમાં ભૂખ અને ઉંઘ તજી દીધા. પણ ક્રૂર વિધિ લક્ષ્મીની આથી પણ વધુ કસોટી કરવા ઇચ્છતો હોય એમ વધુ ને વધુ રૂઠતો હતો.

લક્ષ્મી એક સાંજે ભરઉનાળાના ધગધગતા તડકામા બળના પગે ધિ લૂરેરા મિલના કંપાઉન્ડમાં દાખલ થઇ. આ વખતે સર ...પોતાની ચેમ્બરમાં વીજળીના પંખાની હવા ખાતા ચીરૂટ ફૂંકી રહ્યા હતા. લક્ષ્મી સર ...ની રજાથી ચેમ્બર રૂમમાં પ્રવેશ કરી હાથ જોડી ઉભી રહી. ત્યાં સર ...એ ચીરૂટનો દમ મારી રૂઆબમાંજ પૂછ્યું:-

"લક્ષ્મિ! તું અને તારો ધણી પંદર દિવસથી ક્યાં હતાં? ને શું તમો પણ પેલી હડતાળ પાડનારી ટોળીમાં સામેલ થયાં છો કે!" સરે કડકાઇથી એકના બદલે ઉપરાઉપરી બે પ્રશ્નો સાથેજ કર્યા.

"સાહેબ! મારો ધણી પંદર દિવસથી ગંભીર માંદગીના બિછાને પટકાઇ પડ્યો છે, તેની દવા કરવા મારી પાસે હવે ફૂટી કોડી પણ નહિ હોવાથી હું મારો તથા મારા ધણીનો ગયા માસનો ચડેલો પગાર લેવા આવી છું. આપ દયા લાવી તે આપશો તો ઇશ્વર આપનું ભલું કરશે."

"હમણાં પગાર નહિ મળે."

"તેનું કંઇ કારણ?"

"કારણ કે, મિલનો ધારો પંદરમીએ પગાર આપવાનો છે."

"એ હું જાણું છું. પણ હું તો મારા પતિની બિમારી ટાળવા, ને દવા ખરીદવા ખોળો પાથરી દયાભાવે પગાર માગું છું. આપની દયા મારા પતિનો પ્રાણ બચાવશે એ પુણ્ય આપનેજ મળશે."

"લક્ષ્મિ! તને ખબર નથી કે, મિલના કાયદા ઇશ્વરી કાયદાથીએ કઠોર છે. તેમાં દયાને સ્થાનજ નથી." સરે મૂછ મરડતાં કહ્યું.

"તો પછી મરણ પથારીએ પડેલા મારા પતિનું શું?"

"એનું ગમે તે થાય, મારે તો મારા ધંધાની આબાદી જોવાની છે."

"ને આપના ધંધાને આબાદ કરવા દિનરાત જોયા વિના લોહીનો પસીનો વહેવડાવી છેવટે મરણને ખોળે સૂનાર માટે કંઇજ નહિ!"

"લક્ષ્મી! તારી આ વ્યર્થ વાતોથી મને હવે કંટાળો આવ્યો છે. તારી આ વિચિત્ર દલીલો જરાએ હૃદયસ્પર્શ કરતી નથી."

"ક્યાંથી સ્પર્શ કરે? સ્વાર્થે મૂઢીદ રોના બહેરા કાનમાં ગરીબાઇની વેદનાની કદીએ પડી છે! યાદ છે એ કાળો દિવસ કે જે દિવસે મારા એકના એક પુત્રને આપની રાક્ષસી મોટરે ચગદી નાખ્યો હતો!"

"એ દિવસને યાદ કરાવી તું શું કહેવા માગે છે?"

"હું એ કહેવા માગું છું કે, આપ એ દિવસે મારી પાસે દશહજાર રૂપિયાના ભોગે દયાની ભીખ માગતા હતા."

"લક્ષ્મી! આ તું શું બકે છે? તારા જેવી ભિખારણ પાસે મારા જેવો સર દયા યાચે! આ તો હાથી કીડીને નમવા જાય એવી વાત છે."

"ને શેઠ! એ ના ભૂલશો કે, મોટા હાથીનું મોત તુચ્છ કીડીથીજ થાય છે. આજ તો હું લાચાર હાલતને લીધે ચાલી જાઉં છું, પણ આપને ચેતવું છું કે ગરીબની હાય ભૂરી છે ને તે આપના આલેશાન મહાલયોને સળગાવી ભસ્મીભૂત કરશે."

આટલું બોલી લક્ષ્મી સર .. ...ની ચેમ્બર તરફ ચાલી નીકળી.

મિલના કંપાઉન્ડનો દરવાજો વટાવી નિરાધાર લક્ષ્મી રસ્તા પર આવી લાગી. સચિવાલય રસ્તાની એક બાજુએ તેની ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડી: "ઓ પ્રભુ! હવે હું શું કરું? મારા વહાલા નાથની જીંદગી કેમ બચાવું?" ત્યાં એની નજર હાથે પહેરેલી હાંતની ચૂડીઓ પર પડી. "શું, હું મારું આ સૌભાગ્યચિહ્ન વેચી મારા પ્રાણનાથની જીંદગી ન બચાવી શકું?" "પણ તે વેચાય કેમ? દુનિયા શું કહે? મારે દુનિયાથી શું નિસ્બત છે, મારે તો મારા નાથને બચાવવા છે ને! બસ, આજ વિચાર ઠીક છે."

પતિની બિમારીમાં ભાનભૂલેલી લક્ષ્મીએ પોતાના સૌભાગ્ય-સિંધુની રક્ષા કાજે સૌભાગ્યચિહ્નરૂપી હાથનાં કંકણુ તેજ ઘડીએ ઉતારી, ધા લુટેરા મિલ્સ ફંડની સામે એક આલમધા પાલણને ત્યાં ગીરવી મૂકી એની પાસેથી ફક્ત એકજ આનો લીધો, ને એનો બરફ ખરીદી તે પોતાની ઝૂંપડીએ પાછી ફરી.

ઝુંપડીમાં બિમાર માધુ ફાટેલા ગાભાની ગોદડીમાં તાવથી બકતો બેભાન હાલતે પડયો હતો. અસહ્ય તાવની ગરમી તેના મસ્તકે ચઢી હતી. લક્ષ્મીએ આવી ખિન્ન હૃદયે ફિક્કા પડી ગયેલા માધુના વદન તરફ જોયું, માથે હાથ મૂકયો ને પછી બરફ માધુના મસ્તકે ચોળવા માંડયો. એ વખતે લક્ષ્મીનું હૃદય પ્રભુને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યું કે "ઓ અનાથોના નાથ! હવે તું આ તારી રંક કિંકરીના સામું જો, હવે તો હદ થઇ ગઇ છે, મેં તો તારે ભરોસે મારૂં સૌભાગ્યચિહ્ન ઉતારી આણેલી છેલ્લી દવા છે." અનાથ લક્ષ્મીના દુઃખપી નિસ્તેજ બનેલ નયનમાંથી અશ્રુની ધારાઓ ચાલવા માંડી.

અનાથના નાથ, ગરીબના પાલનહાર પ્રભુએ આજ પળે લક્ષ્મીની શુદ્ધ હૃદયની પ્રાર્થના સ્વીકારી. માધુ તુરત ભાનમાં આવ્યો, ને જે કાર્ય શ્રીમંતોની સુવર્ણ અને હીરાની ભસ્મ ન કરી શકે એ કાર્ય લક્ષ્મીએ આણેલા એક આનાના બરફે પળમાં કર્યું. દિવસે દિવસે માધુની તબિયત સુધરવા લાગી, ને એકજ માસમાં માધુ પાછો સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત બની ગયો. આથી લક્ષ્મીના હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

હવે માધુ અને લક્ષ્મી નાની સરખી ઝુંપડીમાં રહીને જાત-મહેનત કરી ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યાં. એમને રોજ મજૂરી કરતાં જે રોઝી પ્રાપ્ત થતી, તે શ્રીમાનોની નજરે તુચ્છ હોવા છતાં આ ગરીબ દંપતિના ભૂખ્યા પેટ માટે આશીર્વાદરૂપ હતી. એ દિનભરની મહેનતનો ખરા પસીનાનો પૈસો હતો. એ પૈસાનું આણેલું મુઠ્ઠી-ભર અનાજ એ દંપતિની ભૂખ ટાળી, એમની રગેરગમાં અમી ભરતું.

માધુ એક સમીસાંજે પોતે કાંતેલું સૂતર રાજનગરના જાણીતા ખાદી ભંડારમાં આપવા ગયો હતો, ત્યાં રસ્તામાં કેટલાક આગ હોલવવા જતા બંબાઓને પૂરપાટ દોડતા જોયા. આથી માધુ પણ પરમાર્થવૃત્તિ હૃદે ધરી આગ હોલવવાના કાર્યમાં મદદ કરવા માટે જે દિશા તરફ બંબા ગયા હતા તે તરફ દોડયો. માધુએ આગ લાગેલા સ્થળે આવી જોયું તો, પોતાનાજ મિલમાલીક સર ....નો આલેશાન બંગલો લાગી રહ્યો હતો; આગના ભયાનક ભડકા દેખાઇ રહ્યા હતા; ધૂમાડાના ગોટેગોટ સર ......ના બંગલામાં ફેલાઇ

આકાશને અંધકારમય કરી મૂકતા હતા.

આ વખતે સર ......પોતાના બંગલાના પહેલાં મજલાના દિવાનખાનામાં હતા ને તે મજલાનો દાદર સળગી ગયેલો હોવાથી એમને બચાવવા ચારે તરફ શોરબકોર થઇ રહ્યો હતો. પણ જીવનું જોખમ ખેડી આગમાં ઝંપલાવી તેમને બહાર લાવવાની કોઇની હિંમત ચાલતી નહોતી.

ગરીબ માધુ પોતાના માલીકને બચાવવા એજ પળે તૈયાર થયો, ને બંબાવાળાઓએ આણેલી નીસરણી વાટે ચઢી, પ્રભુનું નામ લઇ, બારી વાટે દિવાનખાનામાં કૂદી પડયો. લોકો માધુની મર્દાનગી ભરી હિંમત જોઇ આભાજ બની ગયા, ને આંખના પલકારા જેટલા સમયમાં માધુ પોતાના બેભાન માલીકને લઇ પાછો સળગતા પહેલા મજલાની બારીએ આવી લાગ્યો. પછી એણે બંબાવાળાઓની મદદથી સર ......ને સહીસલામત નીચે ઉતાર્યા.

લોકોએ માધુને આ સાહસ માટે ધન્યવાદ આપ્યાં, પણ માધુએ તે તરફ નજર કરી જોયું પણ નહિ. આ વખતે માધુનું ચિત્ત પોતાના બેભાન માલીકની સારવાર માટે ગોઠવણી કરવામાં પરોવાયું હતું. માધુ અલ્પ સમય વિશ્રાંતિ લીધા બાદ એક ભાડુતી વિક્ટોરિયામાં બેભાન સર ...ને સુવાડી, તેમને તે પોતાની ઝુંપડીએ લઇ આવ્યો. સર ...ના સંબંધીઓને માધુનું આ પગલું બિલકુલ પસંદ ના પડયું, પણ માધુના મહાન ઉપકારે એમનાં મસ્તક શરમિંદા બનાવેલાં હોવાથી તેઓ મોઢેથી એક શબ્દ પણ બોલી શકયા નહિ. આથી માધુને પોતાનું ધાર્યું કરવામાં સફળતા મળી ગઇ.

માધુએ સર ...ને ઝુંપડીમાં લાવી બિછાના પર સુવાડી એમને શુદ્ધિમાં લાવવાના પોતાની શક્તિ મુજબ દંપતીએ પ્રેમપૂર્વક ઉપચારો શરૂ કર્યા. થોડી વારે સર ......એ શુદ્ધિમાં આવી આંખ ઉઘાડી જોયું તો પોતે એક ઝુંપડામાં ફાટયાતૂટયા ગાભાના બિછાના પર પડ્યા છે. પોતાનાં મિલકામદાર માધુ અને લક્ષ્મી પોતાની તનતોડ સારવાર કરી રહ્યાં છે. સર ......એ ધીમું રૂંધાતા અવાજે બોલવા માંડયું: "મને આગમાંથી બચાવી આ સ્થળે કોણ લઇ આવ્યું?"

"મારા માલીક! આ આપનો રંક સેવક અહીં લાવ્યો છે."

"માધુ, લક્ષ્મી! તમે ખરેખર ગરીબના અવતારમાં કોઇ દેવાંશી જીવ છો. જે નરાધમે પૈસાના મદમાં ભાન ભૂલી તમારા ફૂલ જેવા સુકોમળ બાળકને પોતાની મોટર તળે છુંદી નાખ્યું, જેણે તમારી સાચા હકની માનવજાતિ તરીકેની વર્તણુક માગણી-

ાને ઠોકરે મારીને પશુને છાજે એવું વર્તન ચલાવ્યું, એના તરફ
મારો આટલો વિશુદ્ધ પ્રેમ ?"

"મારા માલિક ! ગઈ ગુજરી ભૂલી જાવ, ને હવેથી કાળા ને
દ્રુપા મીલકામદારોનાં દૂણાં ને સુવાળાં હૈયાં ઓળખતાં શીખો.
એમના અર્ધનગ્ન શરીરમાં છુપા વસેલા સદ્ગુણોને ઉપરટપકે
ન જોતાં, વહેવારૂ બુદ્ધિથી પીછાણી તેની કદર કરો." માધુએ નરમ
અવાજે પોતાના માલીકને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

"માધુ ! તારા અને લક્ષ્મીના અનેરા ઉપકારે મારો પૈસાનો
મદ ગળી ગયો છે, ને આજથી હું ઈશ્વરની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા કરું
છું કે મારી માલિકીની મિલોમાં કામ કરતા કામદારો આજથી મારા
સેવક નહિ પણ શેર હોલ્ડરની પેઠે ભાગીદાર તરીકે રહેશે."

"લક્ષ્મી ! તું આજથી મારી ધર્મની બ્હેન બની છે; તો લે,
આ તારા ધર્મના ભાઈની ભેટ " આટલું કહી સર ......એ પોતાની
પચીસહજારની વિંટી લક્ષ્મીના હાથે પહેરાવી. લક્ષ્મી અને માધુ
સર ...ની ઉદારતા પર મુગ્ધ બની અનિમેષ નયને જોઈ રહ્યાં.

સરની ઉદારતાએ માધુનું દારિદ્ર ચાલ્યું ગયું. લક્ષ્મી અને
માધુ સર ...ની મિલમાં કામદાર મટી હવે ભાગીદાર તરીકે કામ
કરીને સુખી જીવન ગાળી રહ્યાં છે.

(તા. ૨૨ તથા ૨૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ના "હિંદુસ્થાન"માંથી)

૫–ગરીબી નથી ત્યાં–

(લેખકઃ-શ્રી. સનાતન જ. બૂચ)

વાલજ, આસપાસનાં ગામડાં કરતાં કાંઇક મોટું ગામડું હતું. ત્યાં દર શનિવારે બજાર ભરાતું હતું. એમાં પાંચ-સાત માઈલ ઉપરનાં આસપાસના ગામડાંના લોકો માલ વેચવા કે ખરીદવા આવતા. બજારને દિવસે વાલજ એક મોટા ગામ જેવું થઇ જતું. એની બે-ચાર શેરીઓ બધી જ માણસોથી ઉભરાઈ જતી. મોટી શેરીમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં બન્ને બાજુએ જુદી જુદી વસ્તુઓ વેચનારા ગોઠવાઇ જતા ને પોતાના માલની તારીફ મોટે સ્વરે કરી સંભળાવતા. માલ વેચનારાઓમાં ક્યાંક વ્યાપારીઓ હોય તો ક્યાંક ગરીબ ખેડુતની સ્ત્રીઓયે હોય. માત્ર એ ગરીબ સ્ત્રીઓ નાની નાની ધાન્યની ઢગલીઓ કરીને મૂંગે મોઢે બેઠી બેઠી કોઇ ગ્રાહકની આતુર આંખે વાટ જોતી હોય. વ્યાપારીઓને રૂપિયા એકઠા કરવાની જેટલી લાલસા હોય, તેટલીજ આ ગરીબ સ્ત્રીઓને પૈસા મેળવવાની આતુરતા હોય. લોકોનો સમૂહ જેમ જેમ વધતો જાય, તેમ તેમ એ સ્ત્રીઓની આતુરતાયે વધતી જાય કે કોઇ ગ્રાહક આવે તો સારું.

આજના બજારમાં, જ્યાં ખેડુતની સ્ત્રીઓ બેસતી એજ હારમાં, છેક છેલ્લે, એક પંદરેક વર્ષની છોકરી એક ચીંથરા ઉપર જુવારની નાની ઢગલી કરીને વેચવા બેઠી હતી. ઢગલીમાં એક રતલથી વધારે જુવાર હોય એમ જણાતું નહોતું. જુવાર પણ એકજ જાતની નહોતી લાગતી. છોકરી છેકજ ચીંથરેહાલ હતી. ઘુંટણ સુધી તેના પગ ઉઘાડા હતા, માથે ઓઢેલું ન ઓઢયા જેવું જ હતું; કારણ કે ફાટેલા લુગડામાંથી લગભગ આખું માથું દેખાતું હતું. વાંસા ઉપરનો ભાગ પણ એવોજ ફાટેલો હતો, પણ એની પરવા ન કરતાં અતિશય પવનને લીધે એ ચીંથરા જેવા લુગડાથી પોતાનો છાતીનો ભાગ ઉપરની દ્રષ્ટિએ ઢાંકીને રાખેલો હતો, છતાંયે બિચારીનો પ્રયત્ન છેક સફળ નહોતો થઈ શકતો.

બજારનો સમય જેમ જેમ વધે જતો હતો, તેમ તેમ એ

છોકરીની જુવાર વેચવાની અધીરાઇ વધતી જતી હતી; પણ એણે જોયું કે, પેલા વ્યાપારીઓ પાસેજ બધાં જુવાર લેવા જતાં હતાં અને એની જુવારનો ભાવ પૂછવાએ કોઇ નહોતું આવતું.

થોડી વારે એક માણસ અમલ બજાવતો બજાવતો બજારમાં આવ્યો અને ત્યાં બેસનારાંઓને ધમકી, ગાળો વગેરે દેવા લાગ્યો. એને આવતો જોઇ, સૌ વેચનારાં પાછળ ખસવા લાગ્યાં ને રસ્તો પહોળો થવા લાગ્યો. પેલી સ્ત્રીઓ જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં એ આવ્યો, એટલે એ સ્ત્રીઓ પણ થોડું થોડું પાછળ ખસીને એમણે પોતાનો માલ પણ ખસેડ્યો. એ બધાંએ એમ શા માટે કર્યું, એ પેલી છોકરીને ન સમજાયું અને તેથી એ જ્યાં હતી ત્યાંજ બેસી રહી. એને થયું કે, હવે જરાક હું આગળ બેઠી છું એટલે જરૂર કોઇક આવશે; પણ એટલો દિલાસો લે છે ત્યાં પેલો માણસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને એનું શીંદરું ને સાથેની જુવાર બધુંજ ઉંચકીને દૂર ફેંકી દીધું; અને છોકરીને રસ્તાની વચ્ચે બેસવા માટે ગાળો દઇ આમળ વધ્યો.

છોકરી બીકને લીધે કાંઇ બોલી ન શકી, પણ એની જુવાર ફેંકી દીધી કે તરત એ ઉભી થઇ; અને પોતાના બાળકને ઉંચકીને ફેંકી દીધું હોય, ને જેમ મા બાળક તરફ દોડે, તેમ એ જ્યાં જુવાર ફેંકી હતી ત્યાં ગઇ; પણ જઇને જોયું તો જુવારનો દાણે-દાણો ઉડીને એવી રીતે પડ્યો હતો કે, એને કશુંજ ન મળી શક્યું: એનું શીંદરું તો એને મળ્યુંજ નહિ. બિચારી હતાશ થઇને એક ઠેકાણે બેઠી ને ખૂબ રડી. એણે જોયું કે, એ બેઠી હતી એનાથીયે આગળ વ્યાપારીઓ બેઠા હતા, પણ એમને પેલા માણસે કશુંજ નહોતું કહ્યું.

સાંજ પડી, સૂરજ આથમ્યો. બજાર પણ પૂરી થઇ. પેલી છોકરી હજી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંજ બેસી રહી હતી. બધાં ઉઠીને ચાલ્યાં ગયાં. ત્યાર પછી એ ઉભી થઇ ને આખી શેરીમાં ફરી. જ્યાં જ્યાં ધૂળમાં થોડાયે ધાન્યના દાણા પડ્યા હતા, ત્યાંની ધૂળ તેણે એકઠી કરી પોતાના ખોળામાં ભરવા માંડી. ઠેકજ અંધારું થઇ ગયું ત્યારે એ ગામમાંથી નીકળીને પોતાને ગામડે ચાલી.

વાલજાથી અગિઆર માઇલ દૂરના એક નાના ગામડામાં એ રહેતી હતી. એના ગામડાની વસ્તી બહુ તો આડસોથી હજારની હશે. અંધારામાં એ ગામડા તરફ ચાલી નીકળી. એની પાસે ધાન્યના દાણાવાળી ધૂળની પોટલી સિવાય કશુંજ નહોતું. ધીમે ધીમે ચાલતી

ચાલતી એ લગભગ દોઢ કલાકે પોતાના ગામડા પાસે પહોંચી. એ પહોંચી ત્યારે એમ જણાતું હતું કે જાણે એ દસ પંદર માઈલ ચાલીને આવી છે. કારણ કે ગામથી એકાદ ફર્લાંગ દૂર રહી ત્યારે એ વિસામો ખાવા બેઠી હતી. થોડી વાર વિસામો ખાઈને એ ગામમાં જવાને રસ્તે ન વળતાં જરા જુદે રસ્તે ચાલી, ને એક ઝુંપડી પાસે પહોંચી.

એ ઝુંપડી એનું ઘર હતું. એને ઝુંપડી કહેવી એ યે એને માટે વધારે પડતુંજ કહેવા જેવું હતું. ઝુંપડીને છાપરૂં હોય છે ને ચાર ભીંતો જેવું હોય છે; પણ આને તો છાપરૂંજ નહોતું એમ કહીએ તો ચાલે, ને ભીંતો બે બાજુએ ઠીક ઠીક અને બીજી બે બાજુએ અરધી તૂટેલી હતી. બારણું તો હતુંજ નહિ, એટલે છોકરીને કશું ઉઘાડવા જેવું રહ્યું નહોતું. એનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાતાં ઝુંપડીમાંથી એક અવાજ આવ્યો: "કોણ રૂખી આવી?"

એ છોકરીના બાપનો અવાજ હતો. રૂખી ઝુંપડીમાં ગઈ ને બાપ પાસે લોચાની માફક પડી અને મોકળે મોઢે રડી પડી.

ઝુંપડીની અંદર અંધારૂંજ હતું. રૂખીનો બાપ, જમીન ઉપરજ થોડાં પાંદડાં જેવું પાથરેલું હતું એની ઉપર સૂતો હતો. એણે ફક્ત એક લંગોટ જેવું પહેર્યું હતું, તે સિવાય તે આખે શરીરે ઉઘાડોજ હતો. ઝુંપડીમાં, એક ખૂણામાં એક ભાંગેલું હાંડલું ને એક બે ઠીંકરાના મોટા કકડા સિવાય કશોજ સામાન જણાતો નહોતો. વધારાનું એક પણ વસ્ત્ર ઝુંપડીમાં નહોતું દેખાતું. જમીનમાં ખાડાઓજ જણાતા હતા, છતાં ઝુંપડીમાં કચરો ઓછો જણાતો હતો. એ ઉપરથી લાગતું હતું કે, રૂખી કાંઈક સ્વચ્છતા રાખતી હશે. એક ખૂણામાં ધૂળનો નાનો ઢગલો દેખાતો હતો. એ કદાચ, આજ રૂખી લાવી હતી એવી ધૂળનો હશે એમ જણાતું હતું.

રૂખી આવીને ઝુંપડીમાં પેઠી કે તરત પ્રયત્ન કરીને તેનો બાપ બેઠો થયો, ને એ રડવા લાગી એટલે એને શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. રડતાં રડતાં રૂખીએ આજની બધી હકીકત કહી.

"જુવાર એમ શા માટે વેચવા ગઈ હતી? તું તો વીણવાજ ગઈતી ને?" બાપે હેતથી રૂખીને પૂછ્યું.

"હા. પણ મને થયું કે, એટલી જુવાર વેચાય તો એના પૈસામાંથી તમારે માટે દવા લાવી શકું." રૂખીએ કહ્યું.

"દવા! મારે માટે દવા શું કરવી છે; અને તે માટે ગઈ હતી! રોજ જુવારમાંથી કેટલી લઈ ગઈ હતી?"

"બાજીજ."

"બધી જુવાર ?"

"હા."

"અરરર, કેટલી જુવાર હતી ?"

"શેર-સવાશેર હતી."

"અને ત્યારે આજ સુધી ખાધું શું ?" બાપે અતિશય દુઃખથી પૂછ્યું. રૂખીએ ઉત્તર ન આપ્યો.

"રૂખી ! સાચું કહે, તેં આજ આઠ દિવસથી શું ખાધું છે ?"

"અમેચંદ શેઠે ગયે રવિવારે મને એક પૈસો આપ્યો હતો, તેના મેં ચણા લીધા હતા; તે ત્રણ દિવસ ચલાવ્યા હતા. પછી વહેળા પાસે વડ છે તેના ટેટા લાવીને ખાતી હતી. હું કાંઇ ભૂખી નથી રહી." રૂખીએ ખરી હકીકત કહી દીધી.

"ભૂખી નથી રહી દીકરી! જુવાર હતી ને એમ શા માટે કર્યું ? અને વળી એમ ભૂખી હોવા છતાં આટલે દૂર શા માટે ગઇ ? મારે માટે દવાનું શું કામ હતું ? હવે અત્યારે તું શું ખાઇશ ?" બાપની આંખમાં પાણી આવી ગયાં, એનો કંઠ રૂંધાયો.

"બાપુ! એમ ન કહો, આજ ધૂળ લાવી છું. હું મારું કરી લઇશ."

"ક્યાંથી કરી લઈશ, બહેન ! અત્યારે અંધારામાં તું આજની ધૂળ પણ ક્યાંથી વીણી શકીશ ? અને પાછી તું ત્રણ દિવસની ભૂખી છે. અરરર, હું માંદો પડયો છું તેમાં તારા ભોગ ?" વળી બાપનો કંઠ રૂંધાયો.

"બાપુ ! હમણાં હું મારી વ્યવસ્થા કરું છું. તમે મુંઝાવ મા." રૂખી એટલું કહીને વળી ઉઠી ને ધીરે ધીરે બહાર નીકળી. રાતના નવનો શુમાર હતો.

"ક્યાં જાય છે ?" બાપે અંદરથી પૂછ્યું.

'હમણાં આવું છું.' રૂખીએ ઉત્તર આપ્યો અને એ ગામ તરફ ચાલી.

ગામમાં પહોંચતાં પહેલાં વળી એક વાર એ રસ્તામાં બેસી ગઇ. એનામાં ચાલવાની શક્તિ નહોતી રહી. એ બેઠી બેઠી વિચારમાં પડી. એ ક્યાં જતી હતી ! આ નાના ગામમાં એને ભિક્ષાની આશા હતી ? ના. ત્યારે એ કાંઇ ઉછીનું લેવા જતી હતી ? ના. કારણ કે એને હવે ઉછીનું આપે એવું ગામમાં કોઈ નહેતું રહ્યું. ત્યારે, એ કાંઇ વેચવા જતી હતી ? ના. વેચવાનું હવે ઝુંપડીમાં કશું રહ્યુંજ નહોતું. ત્યારે એ ક્યાં જતી હતી ? શામાટે જતી હતી !

રૂખી બાપ પાસે બેઠી બેઠી રડતી હતી ત્યારે, એને અચાનક યાદ આવ્યું હતું કે, હજી એક વસ્તુ વેચવાની બાકી રહી હતી. એ વેચવાને અત્યારે એ નીકળી હતી; પોતાના બાપને માટે અત્યારે એ નીકળી હતી. પૈસા આવે એમાંથી દવા લાવી બાપને સાજા કરવાનો એનો પહેલો અભિલાષ હતો. આજ સુધી ભીખ માગી, ધૂળ ભેગી કરી, જનાવરનો ખોરાક ખાઈને એ ચલાવતી હતી. મજૂરી મળતી નહોતી, ઘરમાં વેચવા જેવું જે હતું તે સઘળું વેચી નાખ્યું હતું; અને હવે જો પહેરેલું વસ્ત્ર ફાટે, તો ઘરની બહાર રાત સિવાય નીકળી ન શકાય એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. પણ આજ સુધી એને યાદ નહોતું આવ્યું કે, હજી એક કિંમતી વસ્તુ તો વેચ્યા વિનાની જ રહી ગઈ છે. એ જો હવે ન વેચે તો ચાલે એમ નહોતું.

રૂખી વળી ઉઠીને ચાલવા લાગી. આખા ગામમાં ફરી વળી અને અંતે જેવી ને તેવી પાછી વળી. આવડા ગામમાં ફરી તો વે જાણે શહેરમાં ફરી આવી હોય એટલી એ થાકી ગઈ. એ જે વસ્તુ વેચવા નીકળી હતી તે શી રીતે વેચવી એજ એને ન સૂઝ્યું. ઝુંપડીમાં આવીને વળી બાપ પાસે બેઠી ને રડી પડી.

"બાપુ! બાપુ! ક્યાંય કશું નથી મળતું. હવે તે શું કરું! ચાલો, આપણે જ્યાં ગરીબી હોય નહિ ત્યાં ચાલ્યાં જઈએ." રૂખી રડતાં રડતાં બોલી.

"બહેન! એમ તે ક્યાં જઈશું?"

"કોઈ શહેરમાં જઈએ. હું મજૂરી કરીશ. ત્યાં પૈસાવાળા ઘણા હોય છે."

"બહેન! આપણે માટે તો ત્યાંયે આવીજ ગરીબી છે. આપણા જેવાં કેટલાંયે ત્યાં જાય છે. પછી આપણને શું મળશે? એના કરતાં હું કહું ત્યાં ચાલ; ત્યાં ગરીબીજ નથી." નિર્બળ બાપ, જાણે શક્તિ આવી હોય એમ એ બેઠો થયો.

"ક્યાં જઈશું?" રૂખી ઉભી થઈ.

"મારી સાથે ચાલ" કહી બાપ પણ ઉભો થયો. બન્ને અંધારમાં બહાર નીકળ્યાં.

× × × × ×

બીજે દિવસે ગામના મંદિરનો પૂજારી વહેલો ઉઠીને કુવે પાણી માટે ગયો; ત્યારે એણે રૂખી અને એના બાપનાં મુડદાંને કુવામાં તરતાં જોયાં.

(તા. ૮-૧૧-૧૯૩૧ના "બે ઘડી મોજ"ના દિપોત્સવી અંકમાંથી)

૬–કપૂતની મા

(લેખકઃ—શ્રી. દફતરી)

જગતમાં 'મા'ની તો અસંખ્ય કહાણીઓ કહેવાઇ છે. જીંદગીની પહેલીજ ક્ષણોમાં રડી ઉઠીને વલખાં મારતા નાનકડા મોંમાં છાતીનાં અમી ભરી દેતી તે મા, અને જીંદગીની છેલ્લી પળે અસહ્ય દુઃખની હાય વહેવરાવતા શ્વાસ ભેળો નીકળતો શબ્દ તે પણ મા ! માનો મહિમા ન ગાઇ શક્યા માટે તો વાલ્મીકિ અને હોમર તથા વ્યાસ અને વર્જીલ, સપૂત અને કપૂતની કથાઓ ગાઇને બેસી રહ્યા.

મહાકથાના નાયકો વિષે લાખ લાખ શ્લોક રચીને પણ એ રચનારાઓએ આ વાત તો અણલખીજ રાખી કે તેઓ જેની કૂખે જન્મ્યા હતા અને શ્રોતાઓ એ આખી કથા સાંભળીને જેની કૂખનેજ સંભારે !

એવી માની આ વાત છે !

નગરની આસપાસ યવનો ઘેરો ઘાલી પડ્યા હતા. પ્રથમ દિવસો, પછી અઠવાડિયાંઓ અને હવે તો મહિનાઓની ગણત્રી થવા માંડી હતી. કિલ્લાની દિવાલ પાછળ નગરવાસીઓ પોતાનાં ખોરાકપાણીની ચિંતા કરતાં હતાં અને દિવાલ બહાર દુશ્મન પોતાની જાળની માવજત કરતો હતો. બેઉને જિતની અડગ આશા હતી. જેના પક્ષે કાળ ભગવાન ઉભો રહે તેની જિત નિશ્ચિત હતી.

કિલ્લા બહાર રોજ રાતે અસંખ્ય તાપણાંઓ બળતાં અને અંધકારને હૈયે જાણે નગરનાશના ભડકા સળગતા હોય તેવાં લાગતાં. દુશ્મનની ફાંસનું સરકણિયું દરરોજ અચૂક રીતે તંગ થયા કરતું હતું, એટલે પહેલાં તો તાપણાંજ દેખાતાં; પણ હવે તો તાપણાં પાસે કાળા આકારો પણ દેખાતા. પછી કોઇ કોઇ વાર ઘોડાઓનો હણહણાટ સ્પષ્ટ સંભળાતો, અને એક રાતે તો હથિયારનો ખણખણાટ પણ કિલ્લાપરના બરકંદાજોએ સાંભળ્યો, અને સાથેજ જાણે હસવાનો ખડખડાટ હોય, ઉંચે સાદે ગવાતાં ગીતનો લલકાર હોય એવા અવાજો પણ હવા ઉપર તરી આવવા લાગ્યા. દુશ્મનોના

અટ્ટહાસ્ય અને ગીતનો લલકાર એ બે સાંભળનારને હૈયે આશા તો ક્યાંથીજ રહે !

ખાઇમાં પડતાં મુડદાંઓની સંખ્યા દહાડે દહાડે વધવા માંડી હતી. શહેરમાં ફરવા નીકળતાં રાજપૂતોનાં શરીર ભૂખથી કરમાઇ ગયાં હતાં. ઘવાયેલાંના આર્તનાદ અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની રોકકળ સિવાય નગરવાસમાંથી બીજો અવાજ જાણે મરી ગયો હતો.

રાત્રે તો મહાસ્મશાન હોય તેવું લાગવા માંડયું હતું. કોઇક જ ઘરમાં દીવાબત્તી થતાં હતાં. હવાથી ભટકાતાં બારી-બારણાં અવાજથી પણ શહેરીઓની શ્વાનનિદ્રામાં ભડક પેઠી હતી. ગઢના દરવાજા તૂટયા-એ તૂટયા એમજ સૌને ધ્રાસ્કો પડતો હતો.

આ નગરમાં તે મા ભટકતી.

માઝમ રાતે પણ શહેરની ગલીએ ગલીએ તે ગાંડી બની ફરી રહેતી. એને અંગે ફાટાં તૂટયાં કાળાં વસ્ત્રો ટીંગાઇ રહ્યાં હતાં. એને આવતી જોઇ લોકો માર્ગ કરી દેતા હતા, પણ એની પીઠ પાછળ નિશાનીઓથી અથવા ધીમા સ્વરે વાતો કરતાં. એની કહાણી તો સૌ નગરવાસીએ સાંભળીજ હતી. કોઇએ એને જોઇ ન હોય તે પણ કહ્યા વગર એને ઓળખી લેતું અને પૂછવા ખાતર રસ્તે ચાલનારને પૂછતું કે:—

" પેલી આજને ? "

" હા "

અને બેય જણ એની પૂંઠ દેખાય ત્યાં સુધી થંભીને એને જોયા કરતાં.

રાત્રે શેરીઓમાં રોન મારતા સૈનિકો સિવાય જ્યારે કોઇ ન ફરકતું ત્યારે પણ એ તો જાણે નગરનું ભૂત હોય તેમ ગલીએ ગલીએ ઘૂમ્યાજ કરતી. કોઇ વાર કોઇ ચોકીદાર એને પડકારતો: "ફરી તું રખડવા નીકળી ને! રાતના કોઇ ફૂટી નાખશે તો પત્તો પણ નહિ મળે. આજ કોને કોની પડી છે કે જે તને ઘરભેગી કરે !"

પણ પેલી તો નીચું જોઇને ચાલ્યાજ કરતી, અથવા ઊંધું ઘાલી શેરી વચ્ચે ધૂળમાં બેસી રહેતી. ત્યાં રોન આવી ચડતી તો એ પથ્થર કે મુડદું હોય તેમ એને વટાવી ચાલી જતી, અને નગરની કમનસીબીનું એ મૂર્તરૂપ હોય તેમ એ તો સારી રાત અંધારામાં પડી રહેતી. એની આસપાસ અનેક અવાજો ઉઠતા અને શમી જતા. ભૂખ્યાનો આર્તનાદ, ઘાયલનો ચીત્કાર, અશક્તના ઘેરા ઉંહકારા, બાળકોની રડારોળ, નિરાશ થયેલા સૈનિકોના બબડાટ અને અવાજો વચ્ચે એ પથ્થર પેઠે પડી રહેતી અથવા હાહાકાર

પૂતળા પેઠે ઘૂમ્યા કરતી.

એ આ નગરવાસિની હતી. આ એની જન્મભોમ હતી. એનો પતિ આ નગર માટે કેસરિયાં કરી રાજપૂતીને ઉજાળવા સ્વર્ગે ગયો હતો. આજે એનો એકનો એક પુત્ર રણે ચઢતો હતો; પણ એનો પડાવ કિલ્લાની બહાર યવનસૈન્યમાં હતો. રાતદિવસ આ નગરને તારાજ કરવાની તે તદબીર લડાવતો હતો. સતી રાજપૂતાણીને પેટે એ વિદ્રોહી જન્મ્યો હતો અને તેણે રાજપૂતીનાં અમૃત પાયાં હતાં. તેની છાતી આજે નિરાશાથી તૂટી રહી હતી. જે હાથોએ એના પારણાની હીરદોરી ઝાલી હતી, તે હાથો હવે જીંદગીથી હેઠા પડયા હતા. જે આંખોએ એના ઉપર અમર આશીર્વાદો વરસાવ્યા હતા તે આંખોનાં બધાં આંસુ સુકાવી નાખનારી નિરાશાની આગ હવે સળગી રહી હતી.

પુત્રપ્રેમ અને રાજપૂતી વચ્ચે એના હૈયાના ટૂકડા થઇ રહ્યા હતા.

હવે તો રાતના એ રાજપૂતાણીના ઉપલા ઓળાને લોકો વહેમથી જોતા થઇ ગયા હતા. સૌને ભરખી ખાવા કોઇ ચૂડેલ હોય તેમ કાતર લોકો એને અંધારામાં જોઇ હબકી જતા હતા. એની રાતફેરી દિવસે દિવસે વધવા લાગી હતી.

એક વાર એક બીજી સ્ત્રીને એણે ગાંડા પેઠે અંધારામાં ભટકતી જોઇ. એ પાસે જઇને ઉભી અને સમભાવથી પૂછવા લાગી:

'કોણ વર ?'

'નારે-હું મુંઇ'

'ભાઇ ?'

પેલી ધ્રસકાં દેવા લાગી.

'મારો એકનો એક દીકરો-મારૂં રતન-પખવાડિયાં પહેલાં તો એનો બાપ સૂતો, આજે આ-ઓ મા......રે ' ક્ષણભર બેય એકબીજાને ટેકે ઉભાં. પછી પતિપુત્રનો ભોગ આપનારી સ્વસ્થ થવાનો યત્ન કરતાં બોલી:

'ભગવાન એકલિંગજી બધું જુએ છે-એનાથી કંઇ છાનું નથી. મને દુઃખ એ બે ગયાનું નથી; પણ હું શે જીવતી રહી ? એ તો રાજપૂતી સેહાવતા ગયા-એ કંઈ પેલી નનામીના કપૂત પેઠે પોતાની રાજપૂતી લજાવતા નથી ગયા.'

ગાંડીએ દોટ મૂકી અને અંધારામાં અદરય થઇ ગઇ.

રાજભવનની દોઢીએ ખળભળાટ મચી રહ્યો છે. ગાંડી અંદર જવા મથે છે, જ્યારે દોદિયાઓ આડી મ્યાન દઇ એને અટકાવે છે.

'મને ના અટકાવો, હું એની મા છું; હું એ કપૂતની મ છું મને કિલ્લા પરથી ખાઇમાં નાખી દો, હાથીના પગ તળે કચરી નાખો, તમારી તલવારથી મારા ટુકડા કરી નાખો. એ કપૂતની ફૂખ મને સાલે છે-મારા પર કોઇ દયા કરો!' એના અવાજથી આખો દરબારગઢ ધ્રૂજી ઉઠયો—

ઓચિંતી રણતૂરી વાગી. ટંકોરખાનામાંથી મોટી નોબતનો ધણુધણાટ આકાશ ભરી દેવા લાગ્યો, દૂર દૂરથી 'હર હર મહાદેવ'નો ભીષણ છતાં ઘેરો ઘોષ ઉઠયો—આજે રજપૂતો કેસરિયાં કરવાના હતા. કિલ્લાના દરવાજા ખુલી ગયા અને કેસરરંગી રણશૂરાઓ પહેલ-વહેલા થવાની હોંશમાં એકમેકને કચરતા, ભીંસતા, નાની કરાડમાંથી ધસતાં નદીનાં પૂર પેઠે મેદાને ચઢ્યા. એ કેસરિયા પૂર વચ્ચે એક કાળો આકાર-કાળાં વસ્ત્ર નજરે પડયાં અને ખાઇની ભેખડે ઉગેલાં કમરપૂર ઘાસ વચ્ચે લપાતો છૂપાતો એ આકાર યવન છાવણી તરફ અદશ્ય થઇ ગયો.

છાવણીમા શાન્તિ હતી. આખા દહાડાના યુદ્ધનું પરિણામ બેય પક્ષે અનિશ્ચિત હતું. છાવણીની વચ્ચે રાજશિબિરમાં બે જણાં ઉભાં હતાં. એક તો એ ગાંડી-અને બીજો એનો ગર્વોન્મત્ત વિજયી પુત્ર.

'મા, તને મેં કેટલી ઝંખી છે? એવા દગાબાજ નગરમાં વસવા કરતાં મારી સાથે રહી હોત તો મેં તને રાજસુખમાં રાખી હોત-પણ ખેર, હજુ કંઈ બગડયું નથી. એક વાર મારો હાથ આ નગર—"

'એ તો તારી જનમભોમ"-રાજપૂતાણીએ કચવાતાં કહ્યું.

"આખી દુનિયા મારી જન્મભોમ છે-આવાં સાંકડાં મન જોગીને શોભે, રાજ મેળવવા ધારનાર થઇને નહિ,-એ નગરની દિવાલ ને જમીનદોસ્ત કરી—"

"પણ એનો પદાણેપદાણો તને ફિટકાર દેશે!"

"એ વાત વટેમાર્ગુઓને શોભે-પદાણા તે પદાણા."

"પણ નગરજન શું કહેશે?"

"નગરજન! એ તો વિજયીને પોંખશે-ભૂખમરાથી મરનાર ને અન્ન સૂઝે, હાર ન સૂઝે!"

'અને તારી રજપૂતી!"

"જે જીતે તે રજપૂત અને હારે તે લોંકડી; પણ મા—આ હાથે વાતે હવે મારે-મને વર્ષોની ભૂખ ભાંગવા દે-મારો બોલ

આજે વર્ષો પછી પણ—"

તે બેઠી બેઠી પોતાના ખોળામાં લપાના ચહેરા સામે જોતી હતી એનું ઉન્નત માથું નીચું ઢળી પડ્યું હતું માતાનું હૈયું ધડકતું હતું. એની કાયરી બાની થઇ ગઇ હતી. આમ ને આમ રાત વીતી ગઇ. મા એટલે સર્જન, મા એટલે પ્રેમ. મા એટલે બલિદાન. માને ખોળે છોકરાને આશ્રય નહિ મળે તે દહાડે સૂર્ય આથમવાનું છોડી દેશે અને અખંડ ભડકે આ દુનિયાને બાળી નાખશે.

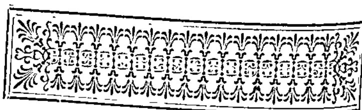
પ્રભાતનાં કિરણોથી નગરના કાંગરા રંગાવા લાગ્યા અને માની નજર એ રંગોમાં ચોંટવા લાગી. દિવાલની પછવાડે એનાં નગરજન ટળવળતાં હતાં. ત્યાં વીર રાજપૂતી રંગે ચઢી હતી. ત્યાં કેસરિયા કરવા જુવાનજોધ ઘેરે ચઢતા હતા. સોહાગણ માતાઓ દીકરાને યશતિલક કરી ઓવારણાં લઇ રહી હતી. કપાળે સૌભાગ્ય-કંકુ શોભાવતી કુમળી વહુઆરૂઓ માંડ માંડ આંખ સૂકી રાખી, પતિદેવની કેડે તરવાર બાંધી રહી હતી. અને એ સ્વપ્નને કટોકટ તોડતો ઝાંખો ઘેરો પણ બીજણ ઘોષ રાજપૂતાણીને કાને પડ્યોઃ 'હર હર મહાદેવ!'

માને ખોળે પુત્ર સળવળ્યો. માની નજર તો એ નગરને કાંગરે હતી, એના કાનમાં તો પેલો ઘોષજ વિંઝતો હતો. એ ક્ષણે મા થમી ગઇ, રાજપૂતાણી ધગી ઉઠી. એનો દેહ અતુલ બળથી ઉછળ્યો વીજળીની પેઠે તરવાર ઝબકી અને કપૂતનો દેહ ભોંયે ઢળી પડ્યો.

રાજપૂતી છતી, માના હારી.

જ્યારે વિજયી નગરજનોએ રાજશિબિરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે બે નિષ્પ્રાણ દેહ આરસપરસને વિંટાઇ પડ્યા હતા. એક દેહ તે પંથ-ભૂલેલા રજપૂતનો, બીજો દેહ તે કપૂતની કૂખનો દાઘ ટાળતી રાજપૂતાણીનો! ("નાગરીક"ના એક અંકમાંથી)

७–आपणा आर्य खेडूतनी खासियत

(લેખકઃ-શ્રી. ડાહ્યાભાઇ મનોરભાઇ પટેલ)

સવારના ચાર વાગ્યા હતા, વરસાદ વરસીને બંધ રહ્યો હતો, છતાં વાદળાં વીખરાયા ન હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીનાં ખાબોચીયાં ભરાયાં હતાં. તમરાં, દેડકાં અને અન્ય જીવોના અવાજ દિશાઓ ગજવતા હતા.

"ઉઠ જેહલા ! કૂકડો બોલ્યો છે, ચાર વાગ્યા હશે." ડોસાએ બૂમ પાડી.

તાપણું કરી ડોસાએ હુકો ગગડાવ્યોં. એટલામાં ડોસીમા ઉઠ્યાં.

"ઘરડા ! પરભુએ આજ મહેર કરી છે. રામનું નામ લઇને વાવણાં કરો."

"બી તૈયાર કરો" ડોસાએ ખુંખારો કર્યો.

"આ કર્યાં જાણો."

"ઉતાવળ કરજો."

"મોટાં વહુ હમણાં ઉઠશે."

"હમણાં શું ઉઠશે ? ઉઠાડ, વલોણું તાણવાનું હશે." ડોસાએ રાડ પાડી.

"હાઆઆ, સવાર થનામાં તો પરવારવું જોઇએ." ડોસીમાએ નમ્ર જવાબ આપ્યો.

ડોસા ઉઠીને દાતણપાણી કરવા લાગ્યા.

ડોસાની રાડ વહુના સાંભળવામાં આવી, અને તેથી બોલાવ્યા વિના ઉઠીને તે બહાર આવ્યાં.

"વહુ ! હું બેસો દોહું છું. તમે દહીં વલોવો, અને—"

"હા એજ કરું છું." મોટાં વહુએ વચમાંજ જવાબ આપ્યો.

"અને પછી બી તૈયાર કરો. આજ મેઘરાજાની મહેર થઇ છે."

વહુએ વલોણું તૈયાર કર્યું, અને જુવાન પતિને જગાડ્યા.

ધમ ધમ ધમ. જુવાન વરરાજ વલોણું તાણવા લાગ્યાં.

બીજી બાજુ ડોસાની મોટી દીકરી ઉઠી. ડોસીએ એને ઘઉં દળવા બેસાડી.

વલોણાનો ઘમઘમ અવાજ અને ઘંટીનો મધુર ઘોર બાળકોને વધારે મીઠી નિદ્રા આપવા લાગ્યો.

ડોસીમાએ ઢોરના વાડા સાફ કર્યા, દાણ મૂકયાં અને વેંસો દોહી.

ડોસાએ બળદને ગમાર મૂકયા. દાતણપાણી કરી સ્નાન કર્યું. એ દરમિયાન અને એ પછી પણ ઈશ્વરનું નામરટન ચાલતું હતું. એક ભજન પણ ગાયું. આળસ ખાતાં બાળકો વધુ મીઠી નિદ્રામાં ઘોરવા લાગ્યાં.

દાતણપાણી કરીને જુવાન દીકરો અને ચાકર ઉંચે મૂકેલાં ખેતીનાં ઓજાર ઉતારવા લાગ્યા. તરફણના બધા પાયા બરાબર બેસાડયા. સમાર અને બળદની જૂસરી પણ ઉતારી.

ઘઉં દળીને ડોસાની દીકરીએ દાતણપાણી કર્યું, સ્નાન કર્યું, સવાર થવાની તૈયારી હતી એટલે બાળકોને જગાડયાં. 'આ ઉઠયો' 'હમણાં ઉઠું છું' એમ બોલતાં બાળકો ઉંઘતાંજ હતાં.

ચાકરે ખાટલા વાડામાં મૂકયા, બળદને પાણી પાયું.

ઉજાસ થયો પણ તે ઉપાનો હતો. ભગવાન સૂર્યનારાયણ હજુ પૂર્વના અદૃશ્ય પ્રદેશમાં હતા. ઉઠવાની ના પાડતાં બાળકો હજુ આળોટતાં હતાં.

દધિમંથન થઇ રહ્યું. વહુએ દેવના સજગાવ્યો. માખણ તાવી ઘી કર્યું. એટલામાં પરવારીને નણંદ આવ્યાં. નણંદને કંસાર કરવાનો કહી વહુ દાતણ કરવા લાગ્યાં.

ડોસીએ દૂધની ગોરસીઓ ભરી. હજુ બી કોઇ તૈયાર નહોતું કરતું. 'મારા વિના કોને ગમ પડશે?' કહી ડોસીએ કોઠીઓ ઉઘાડી. જૂના અનુભવી મગજે દરેક જાતનાં બી સંભારી કાઢયાં.

જુવાન દીકરો નાહી-ધોઇને પરવાર્યો.

વહુએ સ્નાન કરીને પછી નણંદનું અધૂરૂં કામ હાથ લીધું.

હવે સવાર થયું. વાદળાં વીખરાયાં. સૂર્ય ક્ષિતિજ પર આવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પૂર્વદિશા વિવિધ રંગોથી પ્રકાશતિ થઇ. આછી આછી વાદળીઓ અવનવી રંગીન સાડીઓ પહેરવા લાગી. ભગવાન સૂર્યનારાયણની સવારી બહુ દૂર નથી એટલાથીજ પૃથ્વીમાં નવચેતન આવવા લાગ્યું. અંધકાર ગરુડરાજની પાંખ હરી પશ્ચિમ દિશામાં નાસવા લાગ્યો. પૂર્વનાં અદ્ભુત સાદૃશ્યોનો પ્રકાશ સર્વત્ર પડવા લાગ્યો. પક્ષીઓ કલ્લોલ કરવા લાગ્યાં.

બાલસૂર્યનાં મૃદુ કિરણો ઝાડની ડાળીઓમાં થઇને ઘરની

બારીમાં પડયાં, ત્યારે બાળકો આળસથી શરીર ફેરવવા લાગ
ડોસીમાએ બૂમ પાડીને તેમને ઉઠાડયાં.

ડોસા ફરીથી હુક્કો ગગડાવતા બેઠા હતા. બાળકો ડોસ
ગળે વિંટળાઇ વળ્યાં.

ડોસીમાએ સ્નાન કર્યું. વૃદ્ધ શરીર ટાઢથી ધ્રૂજતું તાપણ
પાસે ગયું. 'બા' અને 'દાદા' ના સંબોધનથી બાળકો ટોળ
કરવા લાગ્યાં. વૃદ્ધ નયન બાળકોને જોઇ અમી ભરવા લાગ્યાં. તેઓ
મુખચુંબન કરવા લાગ્યા; અને ખરબચડા હાથ તેમને શરીરે ફરવ
લાગ્યા. બાળકોને મન તો આ સ્વર્ગીય સુખ.

વહુએ ચાકરને ખાવાનું આપ્યું, અને બાળકોને દાતણ કરાવ્યું.
ડોસીમાએ તેમને દૂધ પાયું.

ડોસાની દીકરીએ ભાઇને તથા પિતાને કંસાર ખવડાવ્યો.

ક્ષિતિજ પર સૂર્ય દેખાય તે પહેલાં આ બધુ થઇ ગયું. સૌ
પરવાર્યાં. બીનાં પોટલાં બંધાયાં. ચાકરે હળ જોડયું. જુવાન દીકરે
બળદના અછોડા હાથમાં લીધા. ડોસાએ ચાકરને માથે બીનાં પોટલાં મૂકયાં.

ક્ષિતિજ પર સૂર્ય ડોકીયાં કરવા લાગ્યો, તેના મૃદુ કિરણમાં
સૌ સ્નાન કરવા લાગ્યાં.

એટલામાં થાળી લઇને ડોસાની દીકરી આવી. બળદને તથા
હળને તેણે ચાંલ્લા કર્યા. શિંગડે નાડુ બાંધ્યું; ભાઇને તથા પિતાને
ચાંલ્લા કર્યા, બળદને ગોળ ખવડાવ્યો. સૌને શકનમાં ગોળ આપ્યો,
અને કહ્યું: "ફતેહ."

"ફતેહ થાઓ અને ઉજળું વર્ષ આવો" ડોસીમાએ આશી-
ર્વાદ આપ્યો.

"જય રણછોડરાયની" કહી ડોસાએ હળ હાંકવા સાન કરી.
જુવાન દીકરાએ બળદ ઉપાડયા.

માથું ઝુકાવી 'જય રણછોડરાયની' એ શબ્દો ઝીલતા હોય
તેમ-ફતેહના આશીર્વાદ દેતા હોય તેમ-બળદ ઉપડયા.

"ઉગમણી બાજુથી વાવણાં કરવા માંડજો" કહી ડોસા
ધીમા ધીમા પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

સામો બ્રાહ્મણ મળ્યો. પ્રાત:કાલના આ રમણીય પ્રસંગે ડોસાને
તેને દક્ષિણા આપી. બ્રાહ્મણે અંતરના આશીર્વાદ આપ્યા: 'સ્વસ્તી
કલ્યાણમ્.'

દિશાઓ પણ એજ 'સ્વસ્તી કલ્યાણમ્' ઝીલતી હોય તેમ
સર્વત્ર તેનો પડઘો પડયો.

આપણા હૃદયમાં અને જીવનમાં પણ એજ 'સ્વસ્તી કલ્યા-
ણમ્' વસો.

(મે-૧૯૩૧ના "આદિત્ય"માંથી)

૮–प्रॉफेसरनुं परिवर्तन

(પ્રયોજકઃ-શ્રી. પી. જે. બી.)

પાટનગરપર અંધકારનાં આવરણો ખરયે થોડીજ ક્ષણ વીતી તી. અરુણના ઉદય સાથે શહેરનો ખળભળાટ પાછો શરૂ થયો તો. પ્રકાશના પગરવ સાથે શહેર પાછું ઉઠતું હતું. ટ્રામનો ટંકાર, ટેક્સીઓનો નાદ અને માનવસમૂહથી થતા અવાજો નિઃશબ્દતાના સાગરમાંથી જાણે પાછા ઉપર ન આવતા હોય તેમ દીસતું હતું.

પ્રકાશના ફેલાવા સાથે પાટનગરના એક પરામાં આવેલા સુંદર ભવનમાંથી પ્રૉફેસર સાહેબ આળસ મરડતા ઉઠયા. તેમણે બૂમ મારી કે 'રામા!' પણ અવાજનો પ્રત્યુત્તર કોઇએ આપ્યો નહિ. માત્ર તેનો પડઘો આખા બંગલામાં છવાઇ રહ્યો.

અધ્યાત્મવાદનાં સુંદર પુસ્તકો લખનાર પ્રૉફેસર સાહેબને જરા નવાઈ લાગી. ફરી જોરથી બૂમ મારી અને એ પછી એથી પણ જોરથી બૂમ મારી. 'રામા' 'રામા' એવી બૂમોથી આખો બંગલો ગાજી રહ્યો. પ્રૉફેસર સાહેબ તો એકદમ ગુસ્સામાં આવી જઇને રામા પર ગાલીપ્રદાન વર્ષાવતા વર્ષાવતા ઉભા થયા; ઉપર જઈ આવ્યા; નીચે જઇ આવ્યા; આગળ ગયા; પાછળ ગયા; પણ નોકરનું ન હતું નામ કે નિશાન. તે બહાર ગયો હશે એમ કલ્પના કરી પ્રૉફેસર સાહેબ આરામખુરશી ઉપર બેઠા અને એક કલાક થયો, બે કલાક થયા, ત્રણ કલાક થયા પણ પ્રૉફેસર સાહેબનો નોકર જરાયે દેખાયો નહિ.

'સાલો નાસી ગયો' એમ કહી તેઓ કોટ પહેરીને બંગલામાંથી બહાર આવ્યા.

સ્ટેશન તરફ

અધ્યાત્મવાદના ચિંતનમાં મશગુલ રહેતા પ્રૉફેસરને દુનિયાની જરાયે પરવા પડી ન હતી. જગતમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જાણવાની તેમને જરાયે જિજ્ઞાસા ન હતી. તે અને તેમનું પુસ્તકાલય. નવેમ્બર માસ હોવાથી વિદ્યાલયો લગભગ બંધ હતાં, એટલે અવારનવાર

શહેરમાં જવાનો પ્રસંગ પડતો તે પણ છેલ્લા માસથી ન હતો પ્રૉફેસર તો તેમના ચિંતનમાં મશગુલ હતા.

હવામાં લાકડી વિંઝતા પ્રૉફેસર પરાની શેરીઓમાં ફરવા લાગ્યા. રસ્તામાં તેમને જરાયે નવીનતા જણાઇ નહિ. પણે ઘોડાગાડીઓ ચાલતી હતી. પણે ટેકસીઓ ફરતી હતી. પણે શાળામાં છોકરાં શીખવા જતાં હતાં. બધું એમને સ્વાભાવિકજ લાગતું હતું. વિશ્રામગૃહો અને આરામગૃહો હમેશની માફક આજે પણ ઉઘાડાં હતાં.

સ્વાભાવિકતાના વાતાવરણમાં સુર પુરાવતા હોય તેમ પ્રૉફેસર સાહેબ પાછા આત્મા અને પરમેશ્વરના અજ્ઞેય સંબંધ સંબંધી વિચારવમળમાં પડયા.

પણ બાર વાગતાં ક્ષુધાએ પ્રૉફેસરને સંતાપ આપવો શરૂ કર્યો. પાસેના વિશ્રાંતિગૃહમાં જઈને જરા ખાધું. અને પાછા પ્રૉફેસર ચિંતનમાં પડી ગયા. બુદ્ધિ, મન અને આત્માના અરસપરસ સંબંધની અકળામણને ઉકેલવા માટે પ્રૉફેસરે તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા માંડયો.

હમેશની ટેવ પ્રમાણે પાછા પ્રૉફેસરે શેરીઓનું પર્યટણ આરંભ્યું. હમેશ મુજબ તેઓ આજે પણ સ્ટેશન પર આવ્યા. અને ત્રીજા વર્ગની 'વેઇટિંગ રૂમ'નાં દર્શન કરવાં ન પડે તેટલા માટે આજે પણ સીધા બીજા કલાસના વેઇટિંગ રૂમ તરફ વળ્યા.

હમેશની માફક તેમણે આજે પણ આ જગ્યાનું બારણું ઉઘાડ્યું. હમેશની માફક આજ પણ તેમણે આશા રાખી હતી કે, ત્યાં સ્વચ્છ કપડાંવાળા શિષ્ટ શહેરીઓ બેઠા હશે.

બારણું ઉઘાડતાંજ તેમાંનું દૃશ્ય જોઇને પ્રૉફેસર ચોંકીને પાછા પડી ગયા; કારણ કે આજનો દેખાવ કંઇક નવીનજ હતો.

વેઇટિંગ રૂમમાં

સેકંડ કલાસની વેઇટિંગ રૂમમાં જે કેટલાક મનુષ્યો વિશ્રાંતિ કરી રહ્યા હતા તેમનો પોશાક જરાયે સારો ન હતો. અને અજાયબી તો એ હતી કે, પ્રૉફેસરનો નોકર ત્યાં પ્રમુખ જેવો થઇને બેઠો હતો.

પોતાના નોકરને જોતાંજ પ્રૉફેસર હમેશ મુજબ અકળાઇ ગયા કે 'તું ક્યાં મરી ગયો હતો?'

નોકર એકદમ આગળ આવ્યો—"પ્રૉફેસર સાહેબ! હવે હું તમારો નોકર નથી. હવે હું શહેર પંચાયતનો પ્રમુખ છું. જ્યારે તમે તમારા બંગલામાં અધ્યાત્મવાદના અખાડા ઉકેલવામાં પડ્યા

હતા, ત્યારે શહેરમાં વર્ષોની તૈયારી પછી કામદારોએ ધનવાનોના પ્રપંચી તંત્રને ઉથલાવી પાડવા માટે પ્રજાજ મોરચા માંડ્યા હતા. આ ઉથલપાથલમાં ખેડુતો અને બીજાઓની મદદ વડે અમોએ એ તંત્રને ઉથલાવી પાડ્યું અને આજે આમવર્ગનો વાવરો ફરકે છે.

પ્રૉફેસર સામે પ્રહાર

પછી લોકસમૂહને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું કે, બંધુઓ! આ તેજ પ્રૉફેસર છે કે જેઓ હમેશાં આપણાં બાલકોને એમ શીખવતા કે, ભાઇ! પ્રભુ કરે તે ખરૂં! તેઓ અધ્યાત્મવાદનો આશરો લઇને કામદાર સમૂહનાં બાલકોને શીખવતા કે, તમારી ગરીબી તો તમારા પૂર્વજન્મના પાપને લીધે છે.

કામદાર બંધુઓ! આપણે એ બધું આજે જમીનદોસ્ત કર્યું છે. તેમણે શીખવેલા તત્વજ્ઞાનના આપણે ટુકડા કરી નાખ્યા છે. આપણને ભણાવેલા અવળા પાઠને આપણે અળગા કર્યાં છે."

પ્રૅફેસર તો જાણે સ્વપ્ન ન નિહાળતા હોય તેમ સ્તબ્ધ બનીને ઉભા રહ્યા. નિરક્ષર ગણાતા નોકરે જાણે તેમના મગજ પર સખ્ત ફટકો લગાવ્યો હોય તેમ તે દિગ્મૂઢ બની ગયા.

ઇસ્પિતાલમાં

પછી પ્રૉફેસર જાગ્યા ત્યારે કાંઇ જુદુંજ વાતાવરણ હતું. સ્ટેશનની વેઇટિંગ રૂમ દીસતી ન હતી, તેમ ત્યાં બેઠેલા શહેર પંચાયતના સભ્યો દીસતા ન હતા તથા તેમનો નિરક્ષર નોકર પણ દેખાતો નહિ.

અહીં તો વાતાવરણ જુદુંજ હતું. પણે સ્વચ્છ કપડાં પહેરેલી નર્સ ફરતી હતી. પણે ડૉકટરો ફરતા હતા. પાસેના ખાટલા પર એક બીજો દર્દી આરામ લેતો હતો. આ દર્દીને દવા આપવામાં નર્સ રોકાઇ ગઇ હતી.

પ્રૉફેસરે આંખ ઉઘાડી અને કંઇક શબ્દ બોલવા યત્ન કર્યો. તેમના તરફ નર્સનું ધ્યાન જતાં તે ત્યાં આવી. પ્રૉફેસરને ચેતનાત્મક દવા પાઇ. પ્રૉફેસરે પડખું ફેરવ્યું.

દિવસો જતાં પ્રૉફેસર સાજા થઇ ગયા, અને પછી પ્રૉફેસરે પોતાના ઘર પર જવાની તૈયારી કરી. વડા દાક્તર પાસે રજા માગી અને રજા પણ મળી.

પંચાયતની આજ્ઞા

પણ એકાએક ત્યાં શહેર પંચાયતના પ્રમુખનો પત્ર આવ્યો. પત્ર વાંચીને પ્રૉફેસર ફરી વિચારમાં પડી ગયા. પ્રૉફેસરને મળેલા પત્રમાં લખવામાં આવ્યું હતું કે-

શહેરી પ્રૉફેસર! તમો શહેરના નિવાસી હોવાથી, તેમજ

તમો શિક્ષિત હોવાથી તમારી સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી મોટી છે. આ જવાબદારી હજુ સુધી તમોએ જરાયે અદા ન કરી. તમારા પૂર્વજીવનમાં તમોએ ધનવાનોની સંસ્કૃતિને ટકાવવા સહાય આપી છે. ઉથલપાથલ થતાં સુધી તમોએ ઈશ્વરનાં ગી ગાયાં છે, અને અધ્યાત્મવાદનાંજ પોથાં ઉકેલ્યાં છે.

તેથી શહેરની પંચાયત એવા અભિપ્રાયની છે કે, તમોને પા કેળવણી મંડળમાં દાખલ કરી શકાય તેમ છે નહિ. અમારી નવી સંસ્કૃતિ અને નવા આદર્શોને અનુરૂપ શિક્ષણ આપવાની તમારી શક્તિ નહિ હોવાથી શહેર પંચાયતની સમિતિ તમોને કેળવણીની દિશામાં કોઈ પણ પ્રકારની જવાબદારી આપવા ઇચ્છા રાખતી નથી.

તેમજ તમારૂં મકાન જે પહેલાં પણ લોકસેવાર્થે હતું તે ઇસ્પિતાલના ઉપયોગને માટે વાપરવાની શહેર પંચાયતની ઇચ્છા હોવાથી તમોને આજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે, તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ કર્યા સિવાય આ મકાન શહેર પંચાયતની ઇસ્પિતાલ કમિટિને સોંપી દેવાનું છે.

તેમજ તમારૂં પુસ્તકાલય પણ મુખ્યત્વે પ્રજાકીય ઉપયોગનું હોવાથી તે પુરાતત્ત્વ મંદિરને સોંપાય એમ શહેર પંચાયત સમિતિની ઇચ્છા છે. માટે શહેર પંચાયતની પુરાતત્ત્વ કમિટિને તમારે આ પુસ્તકાલયનાં સઘળાં પુસ્તકો સોંપી દેવાં. આ કામ બદલ શહેર પંચાયત તમોને આ પુરાતત્ત્વ મંદિરના પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવા ને માટે પરવાનગી આપે છે.

તેમજ તમારા બંગલામાં જે કંઈ ફરનિચર હોય તે ફરનિચર પણ સાર્વજનિક હોવાથી શહેર પંચાયતની એવી ઇચ્છા છે કે, આ ફરનિચર પણ ઇસ્પિતાલના ઉપયોગમાં લેવું. આથી તમારે ફરનિચર શહેર પંચાયતની ઇસ્પિતાલ કમિટિને સોંપી દેવાનું છે.

તેમજ તમારા માટે શહેર પંચાયતની એવી સૂચના છે કે, તમોને હાલ કામ આપવાનું અશક્ય હોવાથી તમોને 'એક બેકાર' તરીકે ગણવામાં આવશે. અને તમારા ભોજન અને રહેઠાણ માટે તમારે 'બેકારગૃહ'ની મદદ લેવી જોઇએ. અહીં તમને દરેક પ્રકારની સગવડ મળે તેટલા માટે પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે.

તેમજ શહેર પંચાયતની સમિતિ તમોને સૂચવે છે કે, બેકાર તરીકે મદદ મેળવવા તમો ના પાડશો તો પછી તમારો કામ મેળવવાનો હક્ક અ.પો.આ.પ જતો રહેશે.

પ્રમુખ-શહેર પંચાયતની સહી.

શહેર પંચાયતના પ્રમુખનો પત્ર વાંચી પ્રૉફેસર તો ઉંડા વિચારમાં ઉતરી ગયા. તેમની માનસિક શાંતિ તૂટી ગઇ. સદાવ્રતખાનાની કલ્પનાથી તેઓ કકળી ઉઠયા. તેમણે તેમના જીવનભરમાં સદાવ્રતખાનું જોયું ન હતું.

તેમણે સદાવ્રતનું નામમાત્ર સાંભળ્યું હતું, અને એવા કોઇક ફંડમાં પૈસા ભર્યા હતા.

ઉથલપાથલ પછી આ પહેલો અનુભવ હતો. શહેર પંચાયતે તેમનું મકાન જપ્ત કર્યું અને પુસ્તકાલય લઇ લીધું. શ્રીમંતોની સંસ્કૃતિના ગુણ ગાનાર પાસેથી તેમની આવકનું સાધન લઇ લેવાથી સામાન્ય માનવસમુદાયમાં તેમને સરખું સ્થાન મળ્યું.

સદાવ્રતમાં

નસીબવાદ અને અધ્યાત્મવાદમાં માનતા આ પ્રૉફેસરે પહેલાં તો સદાવ્રતખાનાનો આશ્રય લેવા ના પાડી. એક દિવસ શેરીઓના સ્વાભાવિક પર્યટણમાં પૂરો થયો, પણ આ બાજુ ક્ષુધાનું જોર વધવા લાગ્યું. બીજે દિવસે તો તેમને કકડતી ભૂખ લાગી. આખરે પેટની આગે પ્રૉફેસરને તે તરફ વળવાની ફરજ પાડી.

બે દિવસની કકડતી ભૂખને લીધે લચકાતા લચકાતા પ્રૉફેસર આખરે સદાવ્રતની સમીપ પહોંચ્યા. તેમને ત્યારેજ ભાન થયું કે 'અન્ન એ શી વસ્તુ છે.' અન્ન ઉત્પાદનને પ્રભુની લીલા સમજનાર આ વ્યક્તિને ત્યારેજ ખબર પડી કે, સામાજિક રચના પ્રમાણે અન્ન દરેકને માટે સહજ નથી. સુંદર મકાનોમાં વસનાર આ પ્રૉફેસરને ત્યારેજ ખબર પડી કે, 'સદાવ્રત' એ શબ્દ જગતનાં અનેક ભૂખ્યાંઓ માટે કેટલો આનંદજનક છે! કકરો રોટલો અને મુઠ્ઠીભર ચોખાનું મહત્ત્વ તેમને તે ક્ષણે સમજાયું.

પણ પૃથ્વી પર આવડી વિશાળ સંખ્યા ભૂખમરો કેમ ભોગવે છે તેનાં મૂળ કારણોની ચર્ચા કરવાને બદલે પ્રૉફેસરને લાગ્યું કે, જો સદાવ્રતખાનાની સંખ્યા વધારવામાં આવે તો પૃથ્વીના ભૂખમરાનો ભયંકર પ્રશ્ન ઉકેલાઇ જાય. ટૉલ્સ્ટોયની માફક તેમને પણ કલ્પના થઇ કે, જો જગતમાં ગરીબોને દરરોજ થોડા પૈસા આપવામાં આવે તો ગરીબાઇ નાશ પામે.

પણ પ્રૉફેસરની એ કલ્પના તરતજ તૂટી પડી; કારણકે શહેર પંચાયતે સ્થાપેલા સદાવ્રતની બહારજ લખેલું હતું કે:–

શહેરીઓને!

આપણા શહેરના આશ્રય તળે વસનાર દરેક વ્યક્તિ પાસેથી

આશા રાખવામાં આવે છે કે, તે ઉત્પાદનના કાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપશે. આ ક્ષણે દરેક શહેરીએ પોતાને સ્થાને ઉભા રહેવાનું છે એ ન વિસરીએ.

છતાં જે શહેરીઓને કામ આપવામાં શહેર પંચાયત નિષ્ફળ નીવડયું હોય, તેઓને પણ કામ કરતાં શહેરી જેટલીજ સગવડ, સુખ અને હક્ક હોવા જોઇએ. કારણકે કામ કરવાની ઇચ્છા છતાં કામ ન મળી શકે તેવી વ્યક્તિઓને સંરક્ષવાની જવાબદારી સમાજની છે.

ભૂતકાળમાં જે બેકારોને ભૂખે મારવામાં આવતા, તેમને માટે કામ શોધવાની જવાબદારી હવે સમાજ સ્વીકારી લે છે.

દરેક બેકારને કામ માટે સગવડ થતાં તરતજ કામ આપવામાં આવશે. ત્યાંસુધી તેમને માટે અહીં સર્વ પ્રકારની સગવડ થશે.

પ્રમુખ, શહેર પંચાયત

આ નવા પ્રકારની નોટિસ વાંચીને પ્રૉફેસર પાછા અજાયબીમાં ઉંડા ઉતરી ગયા. તેઓ શીખ્યા હતા કે, બેકારી એ દરેક વ્યક્તિના આળસનું પરિણામ છે. પણ નવી સંસ્કૃતિ તેમને શીખવાડતી હતી કે, બેકારી એ મૂડીવાદી સમાજરચનાનું એક સીધું પરિણામ છે અને સમાજવાદી સંસ્કૃતિ સ્થપાતાં તે આપમેળે અદશ્ય થાય છે.

સદાવ્રતમાં પ્રૉફેસરને નિવૃત્તિની જરૂર જોઇને તેમને એ ઓરડો બહાર કાઢી આપવામાં આવ્યો. બધાની માફક તેમની પણ કાળજી લેવાતી. પ્રૉફેસર આખરે સદાવ્રતમાં રહેવા લાગ્યા.

દિવસો અહીં મહા મુસીબતે વીતવા લાગ્યા. કામ વગરના જીવનથી પ્રૉફેસરમાં અકળામણ ઉપજવા લાગી.

આખરે પ્રૉફેસરે કંઇક નિર્ણય કર્યો, અને શહેર પંચાયતના પ્રમુખની ઑફિસ તરફ પગલાં વાળ્યાં.

'કામ આપો'

શહેર પંચાયતના પ્રમુખની ઑફિસ માનવોથી ઉભરાઇ જતી હતી. કામદારોની આવજાવ અતિશય હતી; કારણ કે શહેરની પુનર્રચના ચાલતી હતી. ક્ષણે ક્ષણે નવી આજ્ઞાઓ બહાર પડતી હતી. જૂની સમાજરચનાને સ્થાને નવી સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરવા માટે પુરવેગથી કામ થઇ રહ્યું હતું. નવા આદર્શોને મૂર્તિમંત કરવાને માટે, અને નવું જીવન સ્થાપવા માટે મહાન યત્નો થતા હતા. આજે ઉદ્યોગો પર સમૂહમાલિકી સ્થાપવામાં આવી હતી. દાસમુદાયનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેમની પાસેથી દરેક પ્રકારના હક્ક લઇ લેવામાં આવ્યા હતા.

સમાજવાદી શાસન એક હાથે શ્રમજીવીઓના શત્રુઓને સંહારતું હતું. ત્યારે બીજી બાજુ સમાજવાદના સિદ્ધાંતો ઉપર નવું આલીશાન મકાન ઉભું થતું હતું. પ્રૉફેસર આ ઉછળતા તરંગોની નીચે જોઇ શકતા નહોતા. મહાસાગરનાં તોફાન જેમ ક્ષણિક હોય છે, તેમજ તેઓ માનતા કે આ તોફાનો પણ ક્ષણજીવી છે. આથી એ નવીનતા ખાતર, અને કામ વગરના જીવનની અકળામણ મટાડવા ખાતરજ પ્રૉફેસર આજે આ બાજુ વળ્યા હતા.

તે સીધા શહેર પંચાયતના પ્રમુખ પાસે ગયા અને તદ્દન ચોખ્ખા શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે "મને કામ આપો!"

પ્રૉફેસરની આ અચાનક માગણી સાંભળી પ્રમુખ મહાશય ક્ષણવાર વિચારમાં પડી ગયા. પોતાના પૂર્વપરિચયને પ્રતાપે તેઓ જાણતા હતા કે, પ્રૉફેસર વિચારક છે; તો પણ જૂની મૂડીવાદી સંસ્કૃતિના પૂજક હોવાથી તેમને કેળવણીનું કામ આપી શકાય તેમ હતું નહિ. પણ પ્રૉફેસરની આ માગણી જોતાં તેમણે આખરે કામ સોંપનાર કમિટિના સરનશીન પર એક પત્ર લખી આપ્યો.

પ્રૉફેસર આ પત્ર લઇને સીધા તે સરનશીન પાસે પહોંચ્યા. પ્રૉફેસરનું સશક્ત શરીર જોઇને આ સરનશીને કહ્યું કે, હાલમાં અમો તમને બૌદ્ધિક કામ તો આપી શકીએજ નહિ; છતાં જો તમોને શારીરિક કામ કરવાની આકાંક્ષા હોય તો અમો સ્ટેશન પર હેલકરીનું સ્થાન આપવા તત્પર છીએ.

પ્રૉફેસર તો મક્કમ નિર્ણયથી આવેલા એટલે તેમણે હા પાડી.

'પગાર કેટલો મળશે?' પ્રૉફેસરે પૂછ્યું.

'દરેક કામદારને જેટલો મળે છે તેટલો.'

'તમોને કેટલો પગાર મળે છે ?' કંઇક કુતૂહલતાથી પ્રૉફેસરે પૂછ્યું.

'તમો જેટલું મેળવશો તેટલોજ પગાર મને અને અહીંઆં દરેકને મળે છે!'

સરખા પગારનાં નવાં સૂત્ર સાંભળી પ્રૉફેસર સાહેબે કંઇક ચમકીને પૂછ્યું કે 'આમ કેમ?'

સવાલનો વિગતવાર જવાબ આપવાને બદલે પેલા સરનશીને 'સમાજવાદ'નું એક પુસ્તક પ્રૉફેસર તરફ ફેંક્યું.

પ્રૉફેસરે પુસ્તક ઉપાડીને સ્ટેશન તરફ વિદાય લીધી.

સ્ટેશન પર

શહેર પંચાયત નવું સ્ટેશન બાંધી રહી હતી. પહેલાં સરકારી

દષ્ટિબિંદુએ સ્ટેશનો બાંધવામાં આવતાં. આજે લોકહિતની દષ્ટિએ નવાં સ્ટેશનો બાંધવાની શરૂઆત થઈ હતી.

આવા એક નવા સ્ટેશન પર હેલકરીનો પાસ લઇ પ્રોફ઼ેસર ઉભા રહ્યા. સ્ટેશન પર તેમને પણ બીજાની માફક કામ સોંપવામાં આવ્યું. પ્રૉફ઼ેસર પણ શારીરિક શક્તિ સારી હોવાથી ઝપાટાબંધ કામ કરવા લાગ્યા.

કામદાર વર્ગના જીવને તેમના ઉપર નવી અસર ઉપજાવવા માંડી. શારીરિક કામે તેમના દષ્ટિકોણમાં દિશાપલટો કર્યો, કામદાર વર્ગના સહવાસે તેમનામાં નવા જીવનની સ્થાપના કરી.

કંઇક કુતૂહલતાથી પ્રૉફ઼ેસરને તેમના બંધુ કામદારોના પૂર્વ જીવનને જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉપજી. તેથી તેમણે સ્વાભાવિક રીતેજ તેમના સાથીદારને પૂછ્યું કે 'સમાજવિપ્લવ પહેલાં તમારી શી સ્થિતિ હતી?'

પેલાએ કહ્યું કે 'ભાઇ! હું તો સેન્ટ્રલ પર એક હેલકરી હતો. ભાગ્યે એક રૂપિયો મને મળતો. તે વખતે ગંદી ચાલીમાં મારે રહેવું પડતું. આજે સમાજપરિવર્તન પછી મારી સ્થિતિ એકદમ બદલાઈ ગઇ છે. હવે આપણા બધાનું એક મંડળ છે. અહીં આપણને સ્ટેશન માસ્તર જેટલોજ પગાર મળે છે. કારણ કે આપણે અને તે બન્ને સરખા ઉપયોગી છીએ. તમો તો કંઇક ભણેલા લાગો છો, એટલે તમોને મારા કરતાં વધુ ખબર. મને તો એટલીજ ખબર છે કે, સમાજવાદની સ્થાપના પછી આપણા જીવનને વિકાસની તક મળી છે.'

પેલા કામદારે તો પછી કલાક સુધી સમાજવાદના સિદ્ધાંતો ઉપર પ્રવચન કર્યું, પણ પ્રૉફ઼ેસરને તેમાં કંઇ રસ પડયો નહિ. પ્રૉફ઼ેસર તો સાંભળીજ રહ્યા. સ્ટેશન પર તેઓ હેલકરીના ધંધાનો સારો અનુભવ લઇ રહ્યા હતા, એટલે પેલા કામદારે સ્વાભાવિક રીતે સામોજ પ્રશ્ન કર્યો કે "ભાઇ! સમાજપરિવર્તન પહેલાં તમો શું હતા!"

'હું?' પ્રૉફ઼ેસર સાહેબને આ સવાલ પુછાતાં તેમને એકાએક પોતાનું પાછલું જીવન યાદ આવ્યું.

પ્રૉફ઼ેસર તરતજ હસી પડયા. પોતાના પાછલા જીવન પરનો પડદો ન ખસેડવાના નિર્ણયને વળગી રહીને તેમણે જવાબ આપ્યો:

"ભાઇ! હું પણ તારા જેવોજ કામદાર હતો. માત્ર મારી દિશા જુદી હતી. કામ જુદું હતું."

નવા યંત્રના શોધક

પ્રૉફેસર આમ દિવસ વીતાવવા લાગ્યા. એક ક્ષણે તેમને વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, આ મહેનત ઓછી કેમ કરવી? ઉતારૂઓના પ્રચંડ સામાનને સ્ટેશનની બહાર મૂકવામાં લગભગ સો જેટલી વ્યક્તિઓ આજે રોકાઇ ગઇ હતી. પ્રૉફેસરને વિચાર થયો કે, એવું કંઇ યંત્ર શોધાય કે જેથી આ સામાન ખસેડવામાં સરળતા પડે તો કેવું સારૂં!

ફિઝિક્સનું એક પુસ્તક લઇને તેઓએ રાત્રે વાંચવા માંડ્યું.

મહિનાઓ સુધીની સતત મહેનત પછી પ્રૉફેસર નવા મશીનને શોધવામાં સફળ થયા.

મશીનની શોધ સાથે શહેર પંચાયતે તેના પર અખતરા કરવાનું શરૂ કર્યું. વૈજ્ઞાનિકોએ આ મશીનની કુશળતાનાં વખાણ કર્યાં. નવા સ્ટેશન પર આ નવા મશીનને મૂકવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.

પ્રૉફેસર હવે ખરેખરા કામદાર જેવા બની ગયા હતા. નવા મશીનની શોધે તેઓ જોઇ શકતા હતા કે, આ કામ એકદમ સરળ અને સહજ થઇ પડશે. માત્ર પાંચજ કામદારોથી ચાલતા આ મશીન વડે તેઓ જોઇ શકતા હતા કે, હવે લગભગ ૮૦ જેટલા કામદારોને નિવૃત્તિ મળશે.

નવા મશીનની શોધે શહેર પંચાયત સમિતિ માટે નવો પ્રશ્ન ઉભો કર્યો. જો અત્યારનીજ સ્થિતિ ચાલુ રાખવામાં આવે તો ૯૦ ટકા જેટલા કામદારો માટે કંઇજ કામ ન હતું.

કેટલાય દિવસો સુધી વિચારણા કરી શહેર પંચાયત સમિતિએ પણ નિર્ણય કરી નાખ્યો. અને નવા મશીનને સામુદાયિક પ્રમાણ ઉપર ગોઠવવાની આજ્ઞાઓ અપાઇ. સ્ટેશન પર નવા મશીનને બંધબેસતાં યંત્રો ગોઠવાવા લાગ્યાં. યંત્ર ઉપજાવનાર ફેક્ટરીને નવું કામ મળ્યું. નવું મશીન ખુલ્લું મૂકવાનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

પરિવર્તન

આજે સ્ટેશન પર ધ્વજાઓ બાંધવામાં આવી હતી. આજે વાવટાઓ ફરકતા કરવામાં આવ્યા હતા. આજે ફૂલો વડે આખા સ્ટેશનને શણગારવામાં આવ્યું હતું. કારણ કે આજે નવા યંત્રનો ઉપયોગ ખુલ્લો મુકાનાર હતો.

સમય થતાં બધાજ બરાબર આવી ગયા. હેલકરી સમુદાય પણ આવીને ઉભો હતો અને તેમના મંડળના અગ્રણીઓએ લાંબી મસલત કરી હતી. અને કંઇ સારા સમાચાર પ્રસરી જવાથી તેઓ ખૂબ આનંદમાં આવી ગયા હતા.

પછી નવું યંત્ર ખુલ્લું મુકાયું. ખુલ્લું મૂકતાં શહેર પંચાયતના પ્રમુખે કહ્યું કે 'કામદાર બંધુઓ! આનંદો કે આજે એક કામદાર આ યંત્રનો ઉપયોગ આપણને શીખવાડે છે. આનંદો કે, આજે આપણી કામ કરવાની પદ્ધતિ સરળ બનતી જાય છે, આનંદો કે આજે આ નવા યંત્રની મદદથી તમને સરસામાન ખસેડવામાં પૂરા સહાય મળશે. કામદારો! આનંદો કે, આ શોધ સમાજવાદી શાસનમાં થઈ છે. જો આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં થઇ હોત તો આજે હેલકરીઓ હોત નહિ. કેમકે સંપત્તિવાનો આ શોધનો ઉપયોગ કરી એકલા હેલકરી રાખત. પણ આપણે નવી સંસ્કૃતિ સ્થાપીએ છીએ તેથી આ આખીયે શોધ હવે આપણે આપણા સર્વના હિત માટે ઉપયોગમાં લાવવાની છે. આથી અમો જાહેર કરીએ છીએ કે, કામદારોના કામ કરવાના કલાકો ઘટાડીને આ શોધનો ઉપયોગ કરવાની હેલકરી કામદારોની સૂચના સ્વીકારતાં અમોને ખૂબ આનંદ ઉપજે છે અને આજથી દરેક હેલકરીને માત્ર બેજ કલાક કામ કરવું પડશે. કામદારો! આનંદો. કારણ કે આ યંત્રના શોધક આજે સંપૂર્ણ હૃદયપલટો પામવા શક્તિમાન થયા છે. અહીં અનેકને ખબર નહિ હોય કે, તમારી સાથે હેલકરીનું કામ કરતા આ કામદાર બંધુ (પ્રૉફેસર તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીને) સમાજપરિવર્તન પહેલાં એક પ્રૉફેસર હતા. અને પેલા આલીશાન મકાનમાં સંપત્તિવાનોની સંતતિને શીખવાડતા હતા. આવા એક પ્રૉફેસર આપણા નવા આદર્શો ઝીલી શકે, એ જાતની તેમની શક્તિ જોઇને આપણે તેમને વંદન કરીએ છીએ.'

"હું પ્રૉફેસર હતો?" એક કામદારે બીજાને પૂછ્યું.

"કેટલું પરિવર્તન!" બીજાએ આનંદ સાથે ઉમેર્યું.

("નવયુગ"ના એક અંકમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે)

९-कामदारजीवननी करुण कथा

(લેખકઃ-શ્રી. મજૂર)

'એક હો જાઇએ, કામદાર લોક એક હો જાઇએ.' ઘૂઘવાતો સાગર ગર્જે તેમ વ્યાસપીઠ પરની ઉંચાઇ ઉપરથી ધુલાખાને ગર્જના કરી. આકાશેથી પડઘો પડ્યો 'કામદાર લોક! એક હો જાઇએ.' સમૂહમાંથી શબ્દ ઉઠ્યો 'એક હો જાઇએ, કામદાર લોક! એક હો જાઇએ.'

"બિરાદરો! કલસે અપની ખાણમેં માત્ર પાંચ ઘંટા તલકજ કામ હોનેવાલા હૈ. યહી બાત તો આપ સબ બિરાદરો કો અચ્છી તરહસે માલૂમ હો ગયી હૈં. ઇસકા જવાબ કહાં હૈ......"

ક્રોધિત જ્વાળામુખીમાંથી લાવા વહે તેમ ધુલાખાનના મુખમાંથી ધગધગતા શબ્દો નીકળવા લાગ્યા.

અને વનમાં અંગાર પડતાં જેમ દાવાનળ સળગી ઉઠે તેમ તિરસ્કાર અને વેરના વહ્નિથી સમૂહ સળગી ઉઠ્યો.

૧—બીજે દિવસે

'કાલથી અડધું કામ થશે.'

'પણ ભૂખ કાંઇ ઓછી અડધી લાગવાની છે?'

'કણીઆના કાવડીઆનું શું!'

'કહે છે કે વાણીઆઓએ આ ખબર સાંભળી વ્યાજના દરમાં વધારો કર્યો છે.' સમૂહમાંથી શબ્દ સંભળાયા. વીજલમાં આવેલી કોલસાની ખાણના વ્યવસ્થાપકોએ આર્થિક મંદીના ઓઠા નીચે કામના કલાકો ઓછા કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. લોકસમૂહનાં ટોળે ટોળાં ફરી ફરીને નોટિસમાં લખેલા એ કાળા અક્ષરો વાંચતાં હતાં. આ રહી તે નોટિસઃ-

કામદારોને—

વિશ્વમાં વ્યાપેલી ભયંકર આર્થિક મંદીના પ્રતાપે આપણી ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થતો કોલસો ખપાવવો અશક્ય બન્યો છે. આ

ઉપરથી સત્તાવાળાઓએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, ખાણુ
પાંચજ કલાક પુરતી રાખવામાં આવશે.

પહેલી ઑગસ્ટથી આ નિર્ણય અમલમાં મૂકવા ડાયરેક્ટરે
કરેલી ભલામણને અનુસરીને વ્યવસ્થાપક મંડળ કામદાર સમૂ
જણાવવાને ઇચ્છે છે કે, એ તારીખથી ખાણમાં કામ કરવાના ક
ઘટાડી પાંચ કલાક કામ કરવામાં આવશે. —વ્યવસ્થાપ

૨–નોટિસ પછી

નોટિસરૂપે કામદારોને અડધા ભૂખે રહેવાનું આમંત્રણ હ
આ નોટિસ તે તેમનાં બાલકોના દૂધને અટકાવવાની આજ્ઞા હતી
આ નોટિસ તે કામદાર સ્ત્રીઓને માટે સંતાપની સીધી ભેટ હતી.

ક્યાં જઈશું ? કેમ કરીશું ? શું થશે ?

કામદાર સમૂહના માનસમાં આ સવાલો જોરથી ઘોળા
કરતા હતા. તેમની આંખો ઉંડી હતી તેથી પણ વધુ ઉંડી ઉતરવા
લાગી. તેમના શરીરનું રક્ત વધુ વેગથી સુકાતું ચાલ્યું. ચિંતાના
ભારથી તેમની કેડ વધુ વાંકી વળતી ગઇ.

માત્ર ધુલાખાને દર્શાવેલો માર્ગ કંઇક આશાજનક હ
અંધકારમાં એજ એકમાત્ર આશાનું કિરણ હતું. દુઃખી કામદા
માટે અત્યારે આશ્વાસનનો આ એકજ તાંતણો હતો.

પહેલી ઑગસ્ટની સવાર પડી. ખાણનું એન્જીન ધપધપ થા
થયું, કામદારોને આમંત્રતી કારમી સીસોટી વાગી.

'હડતાલ ?' એન્જીનિયરે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'હડતાલ ?' દારપાળે સવાલ કર્યો.

'હડતાલ' વ્યવસ્થાપકના ટેલીફોન પર શબ્દ પહોંચ્યો.

વ્યવસ્થાપકની આ અન્યાયી આજ્ઞા સામે સામુદાયિક સામન
આ તો માત્ર પહેલું પગથિયું હતું.

૩–વેરવૃત્તિ

સમૂહના સામના સામે મૂડીવાદીથી ન ટકાયું. કામદારોના
કામ કરવાના કલાકોની વાત પડતી મુકાઈ. નફાના લાલચુ ડિરેક્
રોની આ કસેલઆમની યોજના અસફળ નીવડી; પણ ધુલાખાન મા
આ વિજય ન હતો. તેને તો કામ પરથી રજા મળી. અને સંગઠ
કરવાના ગુન્હા બદલ શહેરના રસ્તા ઉપર રખડતો થઇ ગયો.

મૂડીવાદ અનેક માર્ગે વ્યવસ્થિત રીતે વેર લે છે. ધુલાખાનને
આ પહેલો અનુભવ હતો. ધુલાખાન આ દુષ્ટ ભાવનાનો પહેલ
ભોગ થઇ પડયો.

માત્ર એકજ વ્યક્તિ માટે હડતાલ પાડવાની કામદારોમાં ન હતી તમન્ના કે તાકાત. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે, ધુલાખાન શેરીઓમાં ભમતો બન્યો.

પણ ધુલાખાન બહાદૂર હતો. તેનામાં સ્વર્ગીય ભાવના ખીલી હતી. કામદાર વર્ગના હિતને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની તેનામાં તમન્ના હતી. તેણે ડર રાખ્યા વગર ઝૂઝવા માંડયું.

ધુલાખાનની પત્ની પણ ઉપવાસથી સુકાતી ચાલી. અન્નના સાંસાએ આ વીર હૃદયને પણ વ્યાકુળ કરી નાખ્યું. કામ શોધવા તે બહાર પડયો.

પણ ધુલાખાનને કયાં ખબર હતી કે, મુડીવાદનું વેર કળવકળથી વ્યવસ્થિત હોય છે?

કોઇ પણ કારખાનાવાળાએ તેને કામ આપવા ના પાડી. કોઇ પણ મેનેજરે તેને કામ ઉપર લેવા જરાયે મરજી ના બતાવી.

અને રસ્તામાં તેના જેવા બેકારોનાં મોટાં ટોળાં રખડતાં હતાં. એક મિલથી બીજી મિલ...એક ખાણુથી બીજી ખાણુ...એક ફેક્ટરીથી બીજી ફેક્ટરીએ જતાં તેના પગમાં સોજા આવી ગયા......

બેકારીનાં ભયંકર દુઃખ ધુલાખાન ભોગવવા લાગ્યો.

× × × ×

એક મોટી લાકડાં કાપવાની ફેક્ટરીમાં તેને જગ્યા મળી. જગ્યા નાની, પગાર માત્ર પંદર રૂપીઆ! ધુલાખાનને લાગ્યું કે, કંઇ નહિ તો રોટલો અને મીઠું તો મળશે.

દિવસો વીત્યા અને અડધું વર્ષ પસાર થવા આવ્યું.

ધુલાખાન સવારના ઉઠીને કામ પર ગયો. મેનેજરનો માણસ ધુલાખાનની રાહ જોઇનેજ ઉભો હતો.

'મેનેજર તમોને બોલાવે છે.'

આ ટુંકા શબ્દોએ ધુલાખાનના હૃદયમાં ખૂબ વસવસો પેદા કર્યો.

'તમારૂં નામજ ધુલાખાન કે?'

'હાજી.'

'પેલી ખાણુના કામદારોમાં તમેજ ભાષણ કરેલું કે?'

'હાજી.' 'અને હજુ મજૂર ચળવળમાં તમો ભાગ લો છો કે?'

'હાજી'

'ઠીક. આ મહિનાનો પગાર લઇ લો. મારી ફેક્ટરીમાં આવા ધાંધલિયાઓની જરૂર નથી!'

દલીલ કરવી નકામી હતી.

પંદર રૂપિયા હાથમાં લઇને ધુલાખાન પાછો રસ્તામાં આવ્યો. એ ચળકતા સિક્કાઓ સામે તેણે ક્ષણવાર જોયું. આટલા માંથી તો મહિનો ચાલે તેટલું અનાજ આવી શકે તેમ હતું. આટલામાંથી તે દૂધ લઈ શકતો હતો, ચહા પી શકતો હતો.

રખે કોઇ ઝુંટવી લેશે એમ માની તેણે પોતાની અરધી મુઠીમાં પૈસા ખૂબ જોરથી દબાવીને દોટ મૂકી.

બેકારોના મોટા ટોળામાં એક જણનો ઉમેરો થયો. આ શોકજનક ઘટનાને દૂરથી નિહાળતો માત્ર કરાળ કાળ હસતો હતો.

તેનું જીવન એક સનાતન દર્દના ખંડકાવ્ય સમું બની ગયું.

આખરે એક કાગળના વેપારીને ત્યાં ધુલાખાનને નોકરી મળી. આ વેપારી છાપાંઓ વાંચતો નહિ હોવાથી ધુલાખાનને આશા હતી કે, કદાચ તે તેને નહિ કાઢી મૂકે.

પણ આ આશા પણ નિષ્ફળ નીવડી, મૂડીવાદના કૂતરાઓ સૂંઘતા સૂંઘતા આ વેપારીના ઘર સુધી આવ્યા, અને વેપારીના કાનમાં ફૂંક મારી કે–

'ધુલાખાન તો મજૂરોનો માણસ છે, જબરો ધાંધલિયો છે. તમારી દુકાનમાંજ સળવળાટ કરશે...કાઢી...મૂકો'...

શેઠને લાગ્યું કે ચળવળને ઉગતી દાબવી હોય તો ચળવળ-કારને કચડી નાખવો જોઇએ. આવી સોનેરી શિખામણની તે અવગણના થાય?

ધુલાખાન પાછો રસ્તા પર આવ્યો અને ભૂખ અને સંતાપ છતાં દિવસો વહેતા ગયા. સમય વેગથી વહેતો ગયો અને ધુલાખાનને એક પછી એક જગ્યાએથી રજા મળતી ગઇ.

ક્ષુધાના સંતાપ સહેવાની પણ સીમા હોય છે. પ્રાણીઓ પ ભૂખે ટળવળે છે. તરુઓ પણ પાણી વિના સુકાઇ જાય છે ; ધુલાખાન તો માનવ હતો.

× × × ×

શહેરની કોરોનરની કોર્ટ બેઠી હતી. રસ્તામાંથી રખડતા એ શબને ટેબલ પર મૂક્યું હતું.

તેના ગજવામાંથી એક કાગળ મળી આવ્યો હતો. તેમાં માત્ર એટલુંજ લખ્યું હતુંઃ 'મૂડીવાદ! તારી વેરની બટ્ટી ઉપર હું મારું બલિદાન આપું છું.'

("નવયુગ"ના એક અંકમાંથી)

१०–वंकाजीभाइनुं सरामणुं

(લેખકઃ–શ્રી. દાલચીવડા)

(૧)

"ભગત! છોકરાઓમાં શું છે?"

"પટેલ! પ્રભુનો દીધો વંકાજીભાઇ આંગણે ઉભો છે, રાજકુંવરથી પણ રૂપાળો નખરાળો વંકોજીભાઇ જ્યારથી જન્મ્યો છે ત્યારથી મને અને ઘરમાં સંતોષ વળી ગયો છે."

મટપુરનો દેવો કુંભાર તથા દેશળ વાવનો કુરો પટેલ મંગલપુરથી હટાણું કરીને પોતપોતાને ગામ સાથે જવા નીકળ્યા. મટપરનો દેવો કુંભાર પોતાના પંથકમાં પ્રભુનો માણસ ગણાતો.

દેવાએ સાઠ સાઠ દિવાળી વીતાવી હતી; પણ હજુ સુધી ઘેર ઘોડિયું બંધાયું નહોતું. દેવાને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હતી એટલે જે દિ પ્રભુને ગમશે તે દિ ઘેર ઘોડિયું બંધાતાં વાર નહિ લાગે, એ વિચારો એણે વર્ષો સુધી પોષ્યા હતા. એના નાતીલાઓએ એને બીજું ઘર કરવા ઘણીયે વાર સમજાવ્યો, પણ અભણ કુંભારે ભણેલાઓને શરમાવે એવો દાંપત્યપ્રેમ દાખવી એકપત્નીવ્રત પાળ્યું હતું.

કુંભારણને ઘોડિયું બાંધવાના કોડ હતા. દોરા, ધાગા, મંતર, જંતર, ધંતર કંઇ કંઇ કરી નાખ્યાં, પણ પ્રભુ ન ત્રુઠયો તે ન જ ત્રુઠયો.

મટપુરના એક બ્રાહ્મણનો દીકરો કાશીએથી પંડિત થઇને આવ્યો. કુંભારણે એ પંડિતનાં પગલાં કુંભારવાડે કરાવવા ભગતને સમજાવ્યા. કુંભારણની સાથે ભગતને પણ જોશી ઉપર આસ્થા હતી એટલે એ યુવાન પંડિત ચાખડીએ ચઢીને ભગતને ઝુંપડે આવ્યો. ગ્રહની કુંડળી કરતાં કરતાં એ અલેલટપ્પુ પંડિતે કુંભારને આંગણે ઉભેલાં ગધેડાં જોયાં, તેમાં એક ગધેડાનું બચ્ચું આ કાશીએ ભણી આવેલા બ્રાહ્મણપુત્રને બહુ ગમ્યું. એણે કુંભારણ અને કુંભારને પાસે પાસે બેસાડી કાનમાં વાત કીધી કે, એમને ત્યાં પુત્ર ગધેડારૂપે જન્મી ચૂક્યો છે. કુંભારે ખુશી થતાં થતાં એ પુત્રને ઓ-

ળખાવી આપવાની હાથ જોડીને જોશી મહારાજને અરજ ગુજારતાં પંડિતજી મહારાજે પેલું ગધેડાનું બચ્ચું બતાવ્યું અને એનું નામ વંકોજીભાઇ રાખવાની ચટકુંડલી કરી આપી.

બિચારો ભોળો ભલો કુંભાર અને કળજુગ વગરની કુંભારણે વંકોજીભાઇને વહાલ કરવું શરૂ કર્યું. એને પાપડીઆ ખારાથી નવડાવે, એના પગમાં રૂપાની ઝાંઝરી પહેરાવે અને ઘણી-ઘણી-આણી એને રોટલો ખવરાવીને પછી પોતે ખાય. વંકોજીભાઇનાં દર્શન ન થાય ત્યાંસુધી ભગતને સુખ ન વળે.

આજે મંગલપુરથી હટાણું કરીને દેશળવાવના કુરા પટેલ સાથે પાછા ફરતાં વંકોજીભાઇની વાત નીકળી એટલે ભગતનું પિતૃવાત્સલ્ય ઉભરાઇ ગયું અને જલદી ઘેર આવવાની જિજ્ઞાસા જાગી.

"પટેલ! આજે તો મટપર હાલો, બહુ દિવસથી આવ્યા નથી."

(૨)

પટેલ અને કુંભાર મટપરને પાદર આવ્યા. ત્યાં કુંભારણ નદીએ નાહીને રોતી રોતી ચાલી આવતી હતી. પોતાની ઘરવાળીની આ સ્થિતિ જોઇ કુંભારને ચિંતા ઉપજી અને ઉતાવળે પગલે તે પટેલ સહિત કુંભારણ પાસે આવી પહોંચ્યો.

"કેમ શું થયું ?" કુંભારે ઉતાવળથી પૂછ્યું.

જવાબમાં કુંભારણે ધડપીટ કરી મૂકી અને 'હાય વંકોજીભાઇ હાય'નું રાજીપાગીત મટપરના પાદરમાં ચલાવ્યું.

જવાબમાં કુંભારે પણ મોટો ખૂંખવો મૂક્યો. વંકોજીભાઇ રે વંકોજી !

કુંભાર ભગતનો એકનો એક લાડકવાયો ગુજરી ગયાની ખબર સાંભળી કુરો પટેલ પણ દુઃખી થયો. ડુસકાં ભરતા કુંભારનો હાથ પકડી કુરો કુંભારવાડે આવ્યો.

રડી રડીને કુંભારણે આઠ દિવસ સુધી આંખોનાં ચોપચાં ગુજારી નાખ્યાં. નવમે દિવસે પેલા પુરાન પંડિતને બોલાવી કુંભારે વંકોજીભાઇ પાછળ શું વિધિ કરવી એની હાથ જોડીને સમજણ માગી.

"વંકોજીભાઇના મદ બહુ મોટા હતા, પણ જીવાત્મા જ વિકાસરહિત એટલે આ દેહમાં રહી શક્યો નહિ." પંડિતજી બંડિત મહાર્યું.

"પણ મહારાજ! હવે શું કરવું ઇ અમને કહો."

"હવે વંકોજીભાઇનું પડું સરાવવું કરો. મરણ "

સિદ્ધપુર આને માટે સારાં સ્થળ છે."

"બાપુ ! સિદ્ધ બધાય હાલ્યા ગયા ઇ સાચી વાત, પણ વંકાજીભાઇનું સરામણું કઇ રીતે કરવું એ સમજાવો." ગયાજી અને સિદ્ધપુરનાં નામ સાંભળી કુંભારે પૂછ્યું.

કુંભારની અજ્ઞાનતા જોઇ માંખિયું મારતા આ પંડિતને મોઢું વધુ ગબ્યું કરવાનું મન થયું.

"જુઓ ભગત ! વંકાજીભાઇનું પાકું સરામણું કરો."

"કેટલી કોરી બેસશે માબાપ ?"

"ચાર વીસું કોરીના ઓછામાં ઓછો ખરચ કરવો જોઇએ; તો ફરીથી વંકાજીભાઇ હવે ગર્દભશરીર છોડીને પાછું મનુષ્યશરીર ધારણ કરશે."

શ્રદ્ધાળુ દેવા કુંભારે વંકાજીભાઇનું પાકું સરામણું કર્યું, અને માખિયું મારતા મહારાજને મહિના દિવસની ખોરાકી મળી ગઇ.

કુંભારે વંકાજીભાઇના માનમાં દાઢી, મૂછ, માથું બધું બોડાવી નાખ્યું.

રાતે વાળંદ દેવા ભગતને ત્યાં ભજન સાંભળવા આવ્યો. ભગતરાજનું મૂછ વગરનું સફાચટ મોઢું જોઇ વાળંદને કોણ મરી ગયું છે એ જાણવાની ઇંતેજારી થઇ.

"ભગત ! મૂછ કોને આપી ?"

"વંકાજીભાઇને" ભગતે ખાટલામાં સૂતાં સૂતાં ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

(૩)

"વંકાજીભાઇ વખતે રાજનું કોઇ મોટું માણસ હશે, એમ ધારી વાળંદે કુંભારને કંઇ પણ પૂછ્યા વિના બીજે સવારે પોતે પણ દાઢીમૂછને સફાચટ કરી દીધી. ગામડામાં મૂછ ઉતરાવે એટલે તુરત પ્રશ્ન થાય કે, કોણ મરી ગયું ? વાળંદ સવારે તલાટીની દાઢી કરવા ગયો ત્યારે તેને મૂછ ન જોતાં તલાટીથી પૂછી જવાયું કે—

"એલા રામલા ! ! કોણ મરી ગયું ?"

"સા'બ આપને ખબર નથી ? !"

"ના."

"સા'બ વંકાજીભાઇ ગુજરી ગયા."

તલાટીએ ધાર્યું કે, રાજાને રાણીઓની સંખ્યા મોટી છે. એકાદ રાણીનો બાપ વખતે ગુજરી ગયો હોય અને એનું નામ વંકાજીભાઇ હોય એ બનવાજોગ છે અને રાજાનો સાળો ગુજરે એટલે

રાજના બધાય નોકરે મૂછ મુંડાવવીજ જોઈએ, એ વિચારે તલાટીએ પણ ઠીકરના પાદર જેવું મોઢું કરી નાખ્યું.

બપોરે ઉનારામાં મસુદીએ તલાટીનું મોઢું સફાચટ જોતાં પૂછ્યું:

"સાકરલાલ ! કોણ ગુજરી ગયું ?"

"સાહેબ ! આપે કંઈ સાંભળ્યું નથી ?"

"કેમ ! ?"

"વંકાજીભાઈ ગુજરી ગયા !"

મસુદીએ પણ તલાટીના જેવીજ કલ્પના કરી અને બીજી સવારે એમણે પણ મૂછો કઢાવી નાખી.

મસુદી બીજી સાંજે કારભારી પાસે એક ઠુમારમાં સહી કરાવવા ગયા. મસુદીનું મૂછોવિહોણું મુખડું નિહાળી કારભારી ચોંક્યા.

"કેમ વેણીશંકર ! કોનો શોક પાળ્યો ?"

"સાહેબ ! આપ જાણીને દિલગીર થશો કે, વંકાજીભાઈ ગુજરી ગયા."

આ વંકાજીભાઈ કોણ હશે ? એની કલ્પના તો કારભારીને થઈ ન શકી. પણ પોતે રાજમાં દરેક વસ્તુથી પરિચિત હોવાનો ડોળ રાખતા હતા, એટલે વંકાજીભાઈ ગુજરી જવાના ખબર સાંભળી જાણે રાજનો કોઈ ભાયાત મરી ગયો હોય એવા દુઃખથી એણે મસુદી સામે જોયું.

"વેણીશંકર બહુ ભારે થઈ."

બીજી સવારે કારભારી સાહેબે પણ મોઢું સફાચટ કરાવ્યું.

કારભારીને જરૂરના કામે રાજાએ રાજમહેલમાં બોલાવ્યા. ધોળી પાઘડી અને મૂંડાવેલે મોઢે કારભારીને જોતાં રાજાને અચંબો થયો.

"કેમ ! કોણ ગુજરી ગયું ?"

"નામદારને ખબર હશે કે, વંકાજીભાઈ વૈકુંઠમાં પધાર્યા."

કારભારી આમ પોતાની હુશિયારી રાખવાની હોંસવાળા આ રાજવી પહેલાં તો વંકાજીભાઈ કોણ હશે, એની વિમાસણમાં પડ્યા; પણ પછી એમને લાગ્યું કે, છ રાણી છે એમાંની કોઈનો ભાઈ ગુજરી ગયો લાગે છે અને એ માટેજ કારભારીએ શોક પાળ્યો છે.

બીજી સવારે રાજાજીએ પણ દાઢીમૂછ મુંડાવી નાખ્યાં.

બપોરે રાજાનાં માનીતાં રાણીએ ભોજનથાળ પીરસીને રાજાના ઓરડામાં આવવા માંડ્યું ત્યાં તો રાજાજીનું મુખ મુંડાવેલું જોયું. ભોજનથાળમાં મિષ્ટાન્ન હતાં એટલે રાણી ચુપચાપ પાછી ફરી અને સાદા આહારની ભોજનમાં ખીચડી અને કઢી લઈને રાજા પાસે આવ્યાં.

"કૃપાનાથ ! કોને આ માન આપ્યું છે ?" રાણીએ રાજાની

મૂછ તરફ આંગળી ચીંધી.

"વંકાજીભાઇને."

રાણી બે ઘડી વિચારમાં પડી ગઇ. વંકાજીભાઇ કોણ? રાજાનો શું સગો થાય? જો ભાયાતભાયાત થતો હોય તો દરબારગઢમાં દશ દિવસ શોક પાળવો જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ રાણીએ રાજાજીને પૂછયું.

"વંકાજીભાઇ કિયા!"

"ઇ મને ખબર નથી."

"ત્યારે મૂછો કઇ રીતે આપી?"

"કારભારી સાહેબના કહેવાથી આપી."

"તો બોલાવીને પૂછો કે વંકાજીભાઇ કોણ? એટલે રીતસર શોક પાળવાની તજવીજ કરાય."

રાજાએ તુરત કારભારીને બોલાવ્યો. કારભારી આવતાં રાણીની હાજરીમાં રાજાએ પૂછ્યું: "આ વંકાજીભાઇ કોણ?"

"નામદાર! મને એ ખબર નથી. મેં તો મામલતદારની પાસેથી એ ખબર સાંભળી."

રાજાની જિજ્ઞાસા વધી. તુરત મામલતદારને રાજમહેલમાં તેડાવ્યો. મામલતદાર રાજાના આવા ઉતાવળા તેડાથી ગભરાયો અને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો.

"ભલા, આ વંકાજી કોણ? તમે મૂછો કોને આપી?"

"બાપુ! એ તો ભાઇએ મૂછો આપી એટલે મેં પણ આપી."

રાજાને હવે ગુસ્સો ચડયો.

"આ કિયા પ્રકારનું અંધેર. બોલાવો તલાટીને!"

રાણીએ રાજાનો પિત્તો ઉછળેલો જોયો.

"કોઇના પર ગુસ્સે થાઓ એ પહેલાં વિચાર કરજો કે, આપે શા માટે તપાસ કર્યા વગર આવું પગલું ભર્યું?" રાણીએ રાજાને ટોણો પાડ્યો.

તલાટી આવીને અદબસર ઉભો રહ્યો. રાજાએ એની સાથે વાત કરવા કારભારીને કહ્યું.

"તમે આ મૂછો કોને આપી?" કારભારીએ રુવાબમાં તલાટીને પૂછયું.

"વંકાજીભાઇને" તલાટીએ ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં ઉત્તર આપ્યો.

"વંકાજીભાઇ કોણ?"

"વંકાજીભાઇ કોણ ઇ તો મુખિયો વાઘજી જાણે મને તો એણે ખબર આપ્યા."

"બોલાવો એ મૂળિયા વાળંદને પાંચ વઢીએ બાંધીને" રાજાએ ત્રાડ પાડી.

"મૂળિયો વાળંદ કેદીની સ્થિતિમાં દરબારગઢમાં દાખલ થયો.

"મૂળિયા! આ વંકાજીભાઈ કોણ?" કારભારીએ પૂછ્યું.

"સાહેબ! ઇ તો દેવો કુંભાર જાણે. મેં તો એ નામ એની પાસેથી સાંભળ્યું છે."

રાજાની જિજ્ઞાસા હવે ખૂબ તીવ્ર બની. તુરત દેવા કુંભારને બોલાવવાની આજ્ઞા થઇ. દેવો રામ રામ કરતો દરબારમાં આવ્યો.

"એલા ભગત! આ વંકાજીભાઇ કોણ?" રાજાએ પોતે ઉતાવળમાં પૂછ્યું.

"બાપુ! ઇ તો મારા ગધેડાનું નામ હતું."

દેવાની વાત સાંભળીને રાણી તો ખડખડાટ હસી પડી.

"અને ગધેડાને તેં મૂછો આપી?"

"બાપુ! મારે ઘેર દીકરો નહોતો તે એ ગધેડાને મેં દીકરો કરી રાખ્યો હતો. એનું નામ વંકાજીભાઇ પાડયું હતું. એ બિચારો મરી......"

"અરે! મરી ભલે ગયો, પણ તેં મૂછો શા માટે મુંડાવી?"

"દરબાર! એ તો મેં વંકાજીભાઇનું સરામણું કર્યું. એટલે મૂછો મુંડાવવી પડી."

"વંકાજીભાઇનું સરામણું?" હવે તો રાજાને પણ હસવું આવ્યું.

× × × × ×

આ આખીએ કથા દરબારગઢમાં દાટી દેવા રાજાએ અને કારભારીએ બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ વાયે વાત પ્રસરી ગઇ અને ત્યારથી જ્યાં જ્યાં પટેલ હોય ત્યાં "વંકાજીભાઇનું સરામણું છે" એવી લોકકહેવત પ્રચલિત થઇ ગઇ. આ જમાનો એ પણ વંકાજીભાઇનું સરામણું જ છે ના?

("શારદા"ના એક અંકમાંથી)

૧૧–शिवाजीनुं अश्रुविन्दु

(લેખકઃ-શ્રી. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી)

આ નાનકડી વાર્તા, મહારાષ્ટ્રમાં ભગવો ઝુંડો ફરકાવનાર શિવાજી મહારાજના વખતની છે.

સ્થાન—શિવાજી મહારાજના દક્ષબાહુ તાનાજી માલુસરે, જેને માટે તેમણે કહ્યું હતું કે "ગઢ આલા પણ સિંહ ગેલા" તેનું જન્મસ્થાન નાનું સરખું ઉમરાઠે ગામ છે.

એ ગામમાં એક નાની ઝુંપડીમાં બિછાનામાં સુમારે આઠ દશ વર્ષનો એક છોકરો સૂતેલો છે અને તેની પાસે તેટલીજ ઉંમરનો એક બીજો બાળક બેઠેલો છે. સૂતેલા બાળકે પૂછયું કે "આપણા મહારાજના રાજ્યાભિષેક વખતે તું રાયગઢ જઈશ કે રાયબા ?"

બેઠેલો બાળક જેને 'રાયબા' તરીકે સંબોધીને પ્રશ્ન થયો હતો તેણે કહ્યું: "બાજી! મારા પિતા સરદાર હતા એટલે હું તો દરબારમાં જઈશજ. અહા ! એ રાજ્યારોહણપ્રસંગ જોવાનો જેને લાભ મળશે તેનાં ધન્યભાગ્યજ ગણાવાનાં ! સરદાર, માનકરી, શિલેદાર, કિલ્લેદાર, કારીગર, બારગીર વગેરે સર્વ જુદી જુદી જાતના મોટા લોકો તેમાં આવશે અને દરેક જણને તેમના માનમરતબા પ્રમાણે અનુક્રમે શિવાજી મહારાજ પાસે જઈને મુજરો કરવાનું માન મળશે. એટલુંજ નહિ પણ જેઓ શૂરવીર અને સત્કીર્તિવાળા મોટા લોકો હશે તેમને મહારાજને સ્વહસ્તે તલવાર ભેટ અપાશે. વધારે શું કહું, બાજી! એ વખતનો દેખાવ જોવો, એ તો ભાગ્યશાળીનુંજ ભાગ્ય!"

આ સાંભળીને બિછાને પડેલા છોકરાએ નિસાસો નાખ્યો. રાયબાએ તેને પૂછયું: "કેમ બાજી! શા માટે નિસાસો નાખે છે ?"

બાજીઃ "અરેરે! મારૂં નસીબ કેવું ફૂટેલું છે કે મને એ પ્રસંગ જોવા મળનાર નથી!"

રાયબાઃ "તું અપંગ છે એટલે તારાથી ત્યાં આવી શકાય નહિ એજ તારૂં દુઃખ છે ને?"

બાજી—"ના, એ એટલુંજ દુઃખ નથી. રાયબા! તું પ્રસિદ્ધ

શૂરવીર પિતાનો પુત્ર છે. તારા પિતાથી આજે મહારાષ્ટ્રમાં એક
નાનું બાળક પણ અજાણ્યુ નથી. તારા સ્વર્ગસ્થ પિતા તાનાજી
મલુસરેને કોંડનો કિલ્લો સર કરવાનું મહારાજાએ સોંપ્યું તેમાં તેઓ
પડયા, પણ કિલ્લો તેમણે મહારાજાને જીતી આપ્યો તેથીજ મહા-
રાજાએ તે કિલ્લાનું નામ સિંહગઢ પાડયું અને વળી ઉદ્દગાર કાઢયા
કેઃ-"ગઢ તો મળ્યો પણ સિંહ ગયો." મહારાષ્ટ્રનો પ્રત્યેક બાળક
આ વાત જાણે છે. આવા યશસ્વી પિતાનો હું પુત્ર એટલે હું
દરબારમાં જઈ શકે. કાંઈ મારાથી મારા પિતાની ઓળખાણ આપીને
પણ જઈ શકાશે ?"

રાયબા—"એમ કેમ બોલે છે ? તારા સ્વર્ગસ્થ પિતા હેમતરાવ
હેટકરી કાંઈ ઓછા શૂરવીર ન હતા. પન્હાળાનો કિલ્લો તેમણેજ
પોતાના બાહુબળથી શિવાજી મહારાજને અપાવ્યો હતો. મહારાજા-
એ તારા પિતાની એ સેવા યાદ લાવીને તને પણ રાજ્યાભિષેકના
દરબારમાં બોલાવવો જોઈએ." મને નિમંત્રણ નથી."

બાજી—"રાયબા ! એજ દુઃખ છે કે, બાજીએ કહ્યું:
રાયબા આ સાંભળીને વિચારગ્રસ્ત થઈ ગયો. થઈ તારી જાતે
"ભાઈ ! તું રાજ્યદરબારમાં જવા ભાગ્યશાળી રહ્યો રહ્યો કરતા
મહારાજાને મુજરો કરીશ, તો હું અહીં એમનું દીર્ઘાયુષ
કરીને ખરા અંતઃકરણથી મહારાજાને મુજરો કરીશ, રાજ્ય ચલાવી
ઇચ્છીશ અને તેઓથી આખા ભારતવર્ષ ઉપર પ્રાર્થના કરીશ."
વધારે ને વધારે કીર્તિ મેળવે એમ પ્રભુ પાસે આપતાં કહ્યું: "ધન્ય

રાયબાએ આ સાંભળીને તેને શાબાશી તેવોજ સ્વામીભક્ત
છે બાજી ! સ્વામીભક્ત હેમતરાવનો પુત્ર પણ રાજ્યાભિષેકનો
છે, એથી મને આનંદ થાય છે. મિત્ર ! તારા દિલમાં હું, પણ
દરબાર જોવાની બહુ ઇચ્છા છે એમ તો હું જોઈ શકું નથી; આ
તું અપંગ અને બિમાર છે તેમજ તને નિમંત્રણ પણ પડતી નથી.
એ મુશ્કેલીઓને લીધે હવે શું કરવું તેની મને સમજ ઉપજે છે
પણ તે છતાં તારું દિલ કરવાની મને અંતરથી લાગણી પાસે જઈ
જો તું કહેતો હોય તો હું હમણાંજ શિવાજી મહારાજ નિમંત્ર
અને તેમને તારી હકીકત નિવેદન કરી દરબારમાં તને
પણ અપાવું."

બાજી—"રાયબા ! એટલી બધી તસ્દી લેવાની જરૂર નથી. પ
દેવાની ઇચ્છાથી મહારાજાએ મને નિમંત્રણ આપ્યું છે. ડ
આનંદ થાય આ તો મળી લીધા જેવું થાય, અને દરબારમાં

આવું તોપણ મારાથી બેસી શકાય નહિ. હાય કિસ્મત! તારી આગળ હું લાચાર છું!"

આ નાના બાળકની આંખમાંથી એ વખતે ચોધાર આંસુ નીકળી પડયાં. એનું હૃદય શિવાજી મહારાજ માટે ખેંચાતું હતું, પણ તે અપંગ હતો-બિમાર હતો. દરરોજ તેને બપોર પછી તાવ આવતો, તેના હાથ અને પગ ખોડા હતા. બિચારો! નસીબના ઘાથી ઘવાયેલો અંતઃકરણની ઇચ્છા પૂરી કરી શકતો ન હોવાથી રડે નહિ તો બીજું શું કરે? રાયબા તેની સ્થિતિપર વિચાર કરવા લાગ્યો, આખરે તેને એક યુક્તિ સૂઝી. તેણે બાજીને કહ્યું: "લે, હું તને કાગળ, ખડીઓ અને કલમ આપું છું. હું લખાવું તેમ એક પત્ર લખ. પછી બીજી વાત."

બાજીને તેણે લખવાની સામગ્રી આપી અને લખાવ્યું; "પર-દુઃખભંજન ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ મહારાજા શિવરાયની પવિત્ર સેવામાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ સહિત નિવેદન કે આપનો રાજ્યારોહણ નિર્વિઘ્ને પરિપૂર્ણ થાઓ—"

બાજીએ રાયબાને કહ્યું: "હવે તું ન બોલીશ. શું લખવું તે હું સમજી ગયો." પછી "એણે તે પત્રમાં, પોતાના હૃદયમાં દરબાર-માં આવવા કેવી ઇચ્છા હતી પણ પોતે અપંગ હોવાથી કેવો લાચાર હતો; અને તે છતાં પોતે મહારાષ્ટ્રીઓના સાચા ઉદ્ધારક સ્વામી પ્રત્યે કેવો વફાદાર છે, એ બધું લખ્યું તથા છેવટે અંતઃકરણપૂર્વક પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે સમસ્ત ભારતવર્ષમા તમારો ભગવો ઝુંડો ફરકે અને પૃથ્વીના ચક્રવર્તી નરેશ તરીકે તમે પંકાઓ, એવી બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રભુ તમને આપે. છેવટે લખનાર તરીકે-'આઠ વર્ષનો એક ગામડીઓ બાળક' એમ લખ્યું.

(૨)

રાયબા બાજીનો પત્ર લઇને ત્યાંથી વિદાય થયો. તેના દિલમાં એમ હતું કે મહારાજ શિવાજી પાસે જાતે જઇને હું તે પત્ર આપી આવીશ. તે જેવો પોતાના ઘરમાં પેઠો કે તરતજ શેલારમામા (તાનાજી માલુસરેના મામા) જેમનું વય ૮૦ વર્ષનું હતું તેઓ સામા મળ્યા. તેમણે કહ્યુ કે "રાયબા, હું તને ક્યારનો શોધતો હતો. તું ક્યાં ગયો હતો! ચાલ, આપણે મહારાજા પાસે જવાનું છે."

રાયબાએ જવાબ દીધો: "મારા એક ગરીબ મિત્રને ત્યાં હું ગયો હતો. તે બિચારો રોગી છે. તેને મહારાજાનો રાજ્યાભિષેક નજર જેવો છે પણ મુશ્કેલી એ છે કે તેને નિમંત્રણ નથી."

શેલારમામાએ પૂછ્યું: "કોણ છે તારો એ ગરીબ મિત્ર?"

રાયબાઃ "મર્હૂમ હૈબતરાવ હેટકરી જેણે પન્હાળાનો કિલ્લો સર કર્યો હતો તેનો પુત્ર બાજી."

શેલારમામાએ કહ્યું: "ચાલ હું તને તેને સારૂ નિમંત્રણ પત્રિકા અપાવું. પછી તો તું રાજી થઇશને?"

રાયબાઃ "પણ તે એવો રોગી છે કે તેનાથી ચાલીને અવાય તેમ નથી."

શેલારમામાઃ "તો તેને માટે વાહન મોકલાવીશું."

રાયબાઃ "પણ તેને દરરોજ બપોરે તાવ આવે છે. તેના હાથ અને પગ ખોડા છે, બિચારો! કેવી રીતે દરબારમાં બેસી શકશે?"

શેલારમામાઃ "ભાણાભાઇ, એ તો મોટી મુશ્કેલીની વાત! હું શું કરૂં? એને વિષે આપણે વધુ શું કરી શકીએ?"

રાયબાઃ "મામા, એ છોકરાએ એક પત્ર મહારાજા ઉપર લખી આપ્યો છે. તે તેમને પહોંચાડીએ તો?"

શેલારમામાઃ "મહારાજા પણ શું કરી શકવાના હતા! બિચારા છોકરાનું પણ કમનસિબ! હૈબતરાવની સેવાઓ મહારાજ વિસર્યા નથી. આ દરબારમાં તેના છોકરાને એક જાગીર આપવામાં આવનાર છે એમ પણ સાંભળ્યું છે."

રાયબાઃ "મામા, જો એ વાત ખરી હોય તો મને મારા નાના મિત્રનો પત્ર મહારાજને આપવા દેશો? એનો પત્ર સ્વામિભક્તિથી છલોછલ છે. એનું નાનકડું હૃદય એ પત્ર લખવામાં તેણે ઠાલવી દીધું છે."

શેલારમામાઃ "એમ! લાવ જોઉં, તે પત્ર ક્યાં છે?"

રાયબાએ મામાને પત્ર આપ્યો અને તેમણે પોતે તે પત્ર શિવાજીને આપવાનું માથે લીધું.

(૩)

જ્યેષ્ઠ સુદ દ્વાદશીનો દિવસ હતો. આવતી કાલે ત્રયોદશીને દિવસે મહારાજ શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક થનાર છે. સમારંભની પુરજોશ તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. દ્વાદશીને દિવસે શેલારમામા અને રાયબા શિવાજી મહારાજને મળવા ગયા. વાતમાંથી વાત નીકળતાં શેલારમામાએ રાયબાનો પત્ર હજુરના પાદારવિંદમાં રજુ કર્યો. શિવાજી મહારાજે તે વાંચ્યો અને વિસ્મિત થઇ, વિચાર કરી થોડીવારે તેમણે કહ્યું: "આ બિચારો બાળક ક્યાં રહે છે!"

શેલારમામાઃ "ઉમરાણમાં."

શિવાજી: "મારા તાનાજીનીજ જન્મભૂમિમાં ?"

શેલારમામા: "હા, મહારાજ"

શિવાજી: "આજે રાતના આઠ વાગે હું, તમે અને રાયબા તેને ત્યાં જઇશું."

રાયબા સહસા આનંદાવેશમાં આવી જઇ બોલી ઉઠયો: "મહારાજનો કેવો સુંદર નિર્ણય ?"

શેલારમામાએ પૂછયું: "આપ જાતેજ તેને ત્યાં પધારશો ?"

શિવાજી: "બેશક. એ નાના રોગી અપંગ બાળકના આશીર્વાદ હું તેના મધુર મુખથી સાંભળવા ઇચ્છા રાખું છું. જો એની હું મુલાકાત ન લઉં તો મારૂં રાજ્યારોહણ નિરર્થક છે; મારા સરદારોનો અને મારો વૈભવ ફોકટ છે. આવાં દુઃખી બાળકોની હોંશ જો હું પૂરી નહિ કરૂં તો મને પ્રભુના શાપ લાગે."

(૪)

રાત્રિના આઠ વાગે ઉમરાઠેમાં બાજીના ઝુંપડામાં રાયબા એકલો દાખલ થયો. બાજીને તે વખતે પુષ્કળ તાવ આવેલો હતો. તેની માતા તેની પાસે બેઠેલી હતી. તાવમાં બાજી બસ એકજ લવારી કરતો: "ઓ પ્રભુ શિવરાય ! આપનું કલ્યાણ થાઓ. આપની કીર્તિ વધો. હું ગરીબ છું, અપંગ છું પણ મારી નસેનસમાં મારા પિતાનું લોહી વહે છે. જો હું શરીરે સાજો હોત તો તમારી સેવામાં હાજર થાત અને મારા પિતાના નામને અને મારી માતાની કુખને દીપાવત."

રાયબાએ ધીરે રહીને બાજીની માતાના કાનમાં કંઈક કહ્યું: તરતજ તે ઉઠીને ઉભી થઇ અને એક પાથરણું લાવીને બિછાના પાસે પાથરીને તે પોતાની ઝુંપડીના અંદરના ખંડના બારણાની આડમાં ઉભી રહી.

રાયબા બહાર ગયો અને મહારાજા શિવાજી તથા શેલારમામાને અંદર લાવ્યો. મહારાજાએ પગ મૂકતાં દેવજીરાવની વિધવાએ અંદરના ખંડમાંથી કહ્યું: "મુજ રંકની ઝુંપડી પ્રભુએ પાવન કરી તેનો બદલો હું અનાથ વિધવા કઇ રીતે વાળી શકીશ ?"

શિવાજી મહારાજે કહ્યું: "રાજા બદલા માટે કાંઇ કામ કરતા નથી, પણ પોતાની વિસરાયલી ફરજ અદા કરે છે. મારા અંગરક્ષક દેવજીરાવને હું કોઇ દહાડો ભૂલી શકું નહિ. તેના અવસાન પછી મારે તમારી પાસે જાતે આવીને તમને આશ્વાસન આપવું જોઇતું હતું. આવતી કાલે હું તમને જે જાગીર આપનાર છું તે મારે અત્યાર પહેલાં આપવી જોઇતી હતી. આ રોગી બાળકની સારવાર માટે

મારા રાજવૈદની મદદ અત્યાર પહેલાં મારે તમને પહોંચાડવી જોઇતી હતી. એ બધી વિસરાયલી મારી ફરજને માટે મને માફી આપશો."

અંદરથી અવાજ આવ્યો: "મહારાજ! આવું બોલીને અમને લજ્જિત કરો છો."

રાયબા બોલ્યો: "મહારાજનું કેવું મહાન્ હૃદય!"

એ વખતે બાજીએ તાવની બિમારીમાં લવારી શરૂ કરી. એના એ વાક્યો અને એની એ સ્વામીભક્તિની ખુશબો તેના શબ્દેશબ્દમાં હતી. શિવાજી મહારાજે તે છોકરાની પાસે બેસી તેના કપાળપર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું: "બાજી! મને ઓળખે છે? હું શિવાજી."

એ સાંભળતાંજ બાજીએ આંખ ઉઘાડી અને ખરેખર તેણે જોયું કે પોતાની સામે એજ મહાન્ વીરપુરુષ બેઠા છે. તે બોલ્યો: "હું સ્વપ્નમાં છું કે જાગું છું?"

રાયબાએ કહ્યું: "મિત્ર, તું જાગે છે, મહારાજશ્રીને મેં તારો પત્ર પહોંચાડ્યો હતો અને તે વાંચીને તેઓ તારી મુલાકાતે આવ્યા છે.

શિવાજી મહારાજે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: "બાજી, મને ઓળખે છે? હું શિવાજી."

બાજીએ મહારાજનો હાથ ઝાલીને કહ્યું:

"આપ એકલા શિવાજી નહિ-પ્રેમમૂર્તિ, પરદુઃખભંજન, સ્વદેશભક્ત, સ્વરાજ્ય સ્થાપનાર, અતુલ પ્રતાપી અને ઉદાર હૃદયવાળા મહારાજા શિવાજીરાજ છો. પ્રભુ! આજે હું કૃતાર્થ થયો. મારું જીવતું સાર્થક થયું. મારા પર આપે આવીને મોટી કૃપા કરી. એક નાના અપંગ ગરીબ છોકરાને ત્યાં આપ જેવા સમર્થ અને મહાન્ રાજવી જાતે પધાર્યા! અહો! કેવી મોટી તસ્દી લીધી? હું કયા મોંથી આપનો ઉપકાર માનું?"

શિવાજીએ કહ્યું: "બાજી, ઉપકાર માનવાની કાંઇ જરૂર નથી, તેં મારાપર પત્ર લખ્યો તેનો જવાબ હું જાતે આપવા હાજર થયો છું. સાંભળ, તારા અપંગ શરીરમાં તારો મહાન્ આત્મા રાજપ્રેમ એટલી બધી ભક્તિ અને વફાદારીથી ભરપૂર છે કે જો તેને ઓળખવા ખાતર રાજા જાતે તારી મુલાકાતે ન આવે તો તેને ધિક્કાર છે. તારા મર્હુમ પિતાની સેવાઓ બદલ તને આરની કાશના [illegible]રમાં જાગીર આપવાનું નક્કી થયું છે એટલે તું અને તારી માતા હવે નિરાંત કરી શકશો. કાબેલ રાજવૈદને હું તારી દવા કરવા મેં કહ્યું છે, હવે તારી બીજી કોઇ ઇચ્છા છે?"

બાજીની આંખમાંથી કોઈ અજબ તેજ ચમકવા લાગ્યું.

શિવાજી મહારાજની પ્રજાવત્સલ મૂર્તિ સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. તે બોલ્યો: " મારા કહેતા પહેલાં આપે મને એટલો બધો આભારી કરી દીધો છે કે જેનો બદલો હું જન્મોજન્મ પણ વાળી શકવા અસમર્થ છું મહારાજ."

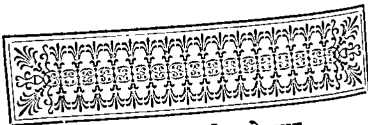
શિવાજીએ કહ્યું: " બાજી, રાજા તારી પાસે મોડો આવ્યો માટે તેને માફ કરજે. રાજાએ પોતાની ફરજ બજાવવા તારી પાસે આથી વહેલાં આવવું જોઈતું હતું."

આ સાંભળીને બાજીના હૃદયમાં કોઇ અવનવી લાગણી ઝણઝણાટ કરી રહી. તે બોલ્યો: "શિવાજી મહારાજ શ્રીમુખે મારી માફી માગે છે!" અને એ શબ્દો બોલતાંજ તેના ચહેરા ઉપર અત્યંત તેજસ્વિતા પ્રગટી. તેનો હર્ષ સમાયો નહિ. તાવવાળો આ છોકરો એકદમ હર્ષથી એટલો બધો છલકાઇ ગયો કે હર્ષના આવેશમાં આખા શરીરવડે તેણે ઉછાળો મારીને મહારાજાના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવવા માંડયું. પણ એ પ્રયાસ તેને ભારે પડી ગયો. અચાનક તે પથારીમાંથી બેઠો થવા જતાં પાછો પટકાઇ પડયો અને તરતજ તેનું હૃદય બંધ થઇ ગયું. "પ્ર.....ભુ! વં...દ...ન" એટલા શબ્દો સહિત તેનું પ્રાણપંખેરૂં તેના દેહપિંજરમાથી ઉડી ગયું!

શત્રુઓને હંફાવનાર, મર્દને છાજતાં કાર્યો કરનાર, શિવાજીની આંખમાંથી એ વખતે એક અશ્રુબિંદુ ખરી પડયું! ×

× મરાઠી ઉપરથી સૂચિત.

૧૨–પાનવાળાનો પરોપકાર

(લેખકઃ-શ્રી. મકનજી પરમાર)

મિ. રાવના સમાજજીવનના ઉંડામાં ઉંડા પ્રશ્નો ચર્ચતા લેખો તો ઘણાય વાંચેલ, પણ પ્રત્યક્ષ સમાગમ નહિ થયેલ. નસીબયોગે સમય જતાં અમારે એકજ ગામમાં રહેવાનો સંયોગ સાંપડ્યો અને કુદરતી રીતેજ અમારાં એકબીજાં પ્રત્યે દિલ ખેંચાયાં.

ખૂબજ સહૃદય અને ભાવનાશાળી એ મિત્રનો સંયોગ અમારા ગામમાં આવેલ એક પાનવાળાની દુકાનેથી થયો. સામાન્ય નિયમ મુજબ પાનવાળો એટલે 'એક હલકટ ધંધાદારી માણસ' સિવાય ભાગ્યેજ હું બીજી વ્યાખ્યા કરતો. પણ એવા માણસોનાંય હૃદયો વાંચવાથી કાંઇક મેળવી શકાય છે, તેની પ્રતીતિ મને એ મારા મિત્ર દ્વારા થઇ. ભાવનાઓ અને આદર્શો તો ભણેલાં અને શ્રીમંત મનુષ્યોજ સેવી શકે, એવી મારી કાંઇક માન્યતા હતી; પણ સમાજની દૃષ્ટિએ હલકટ ગણાતા માણસોમાં પણ ભાવનાઓભરી ઉન્નત ઉર્મિઓ ઉછળી રહી હોય છે તે તો મેં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું ત્યારેજ જાણ્યું.

હું સાત વર્ષથી અહીં રહેતો અને મિ૦ રાવને આવ્યાં હજી છ મહિના પણ નહિ થયા હોય ત્યાં તો તેમની શોધક દૃષ્ટિએ કેટલાંય હૃદયો વાંચી લીધેલાં!

"કયું મિયાંજી! યાર પાન તો ખિલાવ!" સાધારણ રીતે મિયાંજી સાથે અમે ગુજરાતીમાંજ વાત કરતા અને મિયાંજી તો ધંધાને અંગે ગુજરાતીજ ભાષા વાપરતા; પણ કોઈ વખત સહેરમાં અમે ભાંગીતૂટી મુસલમાની જબાનમાં આલાપો રાખતા.

'ઓ......હો! રાજુ રાવ! યાર બેસો તો ખરા, હમણાં બનાવી આપું.'

'નહિ યાર! અભી નહીં ઠેરેંગે, જરૂરી કામ હૈ!'

'અરે મહારાજ સાહેબ! કામ તો સદાય છે જ ને! ઘડી વખત બેસો તો ખરા!'

હું પણ ત્યાંજ ઉભેલો, એટલે મને થયું કે આવા સરસ લેખક એક પાનવાળા સાથે આટલી છૂટ કેમ લેતા હશે? જો કે મિયાંજી-નો સ્વભાવ તો ખૂબજ મળતાવડો હતો, પણ તેમની લહેરી લાલા જેવી વર્તણૂક જોઇને મને તેમાં સંસ્કારિતાની ગંધ પણ ન આવતી. હું તો તેમને એક પાનવાળાની દૃષ્ટિએજ જોવા ટેવાયેલો, એટલે મને સહેજે આશ્ચર્ય થાયજ.

હું પાન ખાઇને ચાલવાની તૈયારી કરતો હતો, પણ આજે મને મિયાંજી જવા દે તેમ નહોતા, એટલે તેમણે કહ્યું:

'અરે મનુભાઇ! જરા બેસો તો ખરા! આ મિ૦ રાવે તમારા લેખ વાંચ્યા છે હં!'

હું રાવ સામે જોઇ રહ્યો અને રાવ મારી સામે જોઇ રહ્યા. એટલે મેં કહ્યું:

'મિ૦ રાવ! તમે તો અજબ લખો છો. તમારા પરિચયથી મને ખૂબજ આનંદ આવશે.'

'ભાઇ! હું તો એક મહાસાગરમાં બિંદુસમાન છું. મારામાં તે શું હતું? આપણે તો ભાઇઓજ છીએ. મને તો અતડાઇ તરફ ઘૃણા છે.'

'કેમ મિયાંજી સાચું કહું છું ને?'

'અને મિયાંજી! તમે કાલે કેમ નહોતા દેખાયા? શું કોઇ નાજનીનાં નયનોની બૂરકી તો નહોતી લાગી ને?'

'અરે રાવ સાહેબ! તમે પણ કાં મને અન્યાય કરવા માંડ્યો?'

તે વખતે અમારી નજર મિયાંજી સામેજ હતી. તેમાં તરવરતી દિલની ઉંડી આહ જોઇ અમે ચમકી ગયા! અમને લાગ્યું કે, જરૂર આ મિયાંજીનું જીવન જાણવા જેવું છે.

એટલે મારા મિત્રે કહ્યું: 'મિયાંજી! ખૂબ દુઃખ લાગ્યું? માફ કરજો હં, એ તો જરા હસવાની વાત હતી.'

'ના ના! જરાય દુઃખ નથી થયું. તમારો દોષ શું? અમારો કપાળજ એવો છે કે મશ્કરી સહેજેજ થઇ જાય.'

'સલામ મિયાંજી! હવે રાત્રે મળીશું.' કહી હું તથા મારા મિત્ર ઘર તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં નિશ્ચય કર્યો કે, એક વખત તો મિયાંજીનું જીવન જાણવુંજ.

એક બે મહિના તો એમ ને એમ નીકળી ગયા. અમારો પરિ-ચય પણ ખૂબ વધી ગયો. એક દિવસ રસ્તે હું તથા મારા મિત્ર ફરવા જતા હતા ત્યાં મિયાંજી મળી ગયા; એટલે એઓ દુકાન

તરફ જવાનું માંડી વાળી અમને તેમને ઘેર લઇ ગયા. એક નાનકડા ઘરમાં તેઓ એકલાજ રહેતા. સ્વચ્છતા ને સુઘડતા એક સ્ત્રીના હાથે રહે તેના કરતાં પણ સરસ હતાં.

એક નાનકડા કબાટમાં નાનીશી લાયબ્રેરી હોય તેમ ચોપડીઓ ગોઠવેલ હતી. થોડાંક માસિકો ને અઠવાડિકો પણ પડેલ તે તેમની સાહિત્યપ્રિયતા બતાવતાં હતાં.

અમે હજી આ બધું જોતા હતા ત્યાં તો મિયાંજી ત્રણ કપ ચા બનાવીને અમારી પાસે લાવ્યા; એટલે અમે ત્રણે બેસીને ચા પીવા લાગ્યા.

મારા મિત્ર આ તકનો લાભ જવા દે તેવા ન હતા.

'મિયાંજી ! તમે આ ધંધો કેમ પસંદ કર્યો ? તમારું ઘર જોતાં તો સંસ્કારિતા તરી આવે છે.'

'ભાઈ રાવ ! તમને શું કહું ! મારું જીવન આપ જાણશો તો મારા પ્રત્યેનો સદ્ભાવ પણ ગુમાવી બેસશો; માટે જે છે તે આજ મારું જીવન સમજી લ્યો. એમાંજ મજા છે.'

'ના ના મિયાંજી ! આજ તો ભલે તમને દુઃખ થાય; પણ તમારું જીવન જણાવોજ ! '

"સાંભળો ત્યારે. હું એક લાખોપતિનું ફરજંદ છું. મારા પિતાની દારૂની દુકાન હતી. ખૂબજ ધીકતી ઘરાકી. આડોશપાડોશનાં ગામોમાં પણ અમારે ત્યાંથી દારૂ જતો. બિચારી કેટલીયે આશાભરી યુવતીઓના આશાદીપ ઓલવાઇ ગયા, કેટલાય ગરીબોને ધાનને તે સાંનને વેર થઇ ગયાં, એ બધાયના નિસાસાનો પૈસો અમારી તિજોરીમાં ભેગો થવા લાગ્યો.

"પૈસાની તો કંઇ કમી ન હતી, પણ મારા પિતાને એક સવાશેર માટીનીજ ખોટ હતી; પણ એ પાપી ઉપર પ્રભુ કોઇ ઉંડા આશિષથીજ રીઝયા અને મારા પિતાની ત્રીજી વખતની પરણેતરથી મારો જન્મ થયો. પૈસાની કમી નહિ, અને ઉતરતી ઉંમરે મારો જન્મ થયેલો એટલે હું ફૂલની માફક ઉછર્યો. સોળ વર્ષની ઉંમરે તો જગતમાં મારા જેવો કોઇકજ અનાચારી યુવાન હશે એવો હું બની ગયો.

"સત્તરમે વર્ષે એક પરીસુરત નાજની સાથે મારાં લગ્ન થયાં. લગ્ન પછી એક વર્ષ બાદ મારી સ્વચ્છંદતા જોતાં જોતાં કારુણ દર્દથી પીડાઇને મારાં માતા તથા પિતા ગુજરી ગયાં. હું સ્વતંત્ર થયો ! પછી બાકીજ શું ? કોઇ પણ વ્યસન કે દુર્ગુણની માત્રા બાકી ન રહી. આ એટલે દરસની પૂનમ એથી વધારે શું કહું

એ હૃદયને જાણવાની મને ફુરસદજ ન હતી.

"બિચારું એ પુષ્પ અકાળે કર...મા...ઇ ગયું."

મિયાંજીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં; પણ તેમને તો આજે હૃદયનો ભાર હલકો કરવો હતો એટલે તે લૂછીને પાછું શરૂ કર્યું.

"બીજી બાજુ મારી પાસે રહેલ સર્વ મિલકત ફના થઈ ગઈ અને ઉપર દેવું થઈ ગયું; પણ મને હજી સાન ન આવેલ, એટલે મારે રહેવાના બંગલા ઉપર ૧૦,૦૦૦ ઉપાડી મેં પાછું ફરી લગ્ન કર્યું. મારી સ્ત્રી ખૂબજ વ્યવહારૂ અને ભલી હતી. હું કાંઇ કમાતો ન હતો, એટલે બેઠી બેઠી સીવણ–ગૂંથણ કરતી અને ઘર ઉઘાડું ન પડવા દેતી.

"એક વખત હું બહારથી ઘેર આવતો હતો, ત્યાં ઘરમાંથી એક પુરુષને મેં બહાર નીકળતાં જોયો. ખરી રીતે તો તે પુરુષ મારી સ્ત્રીને સીવવા-ગૂંથવાનું કામ આપતો તે હતો, અને પૂરું થયેલ કામ લેવા માટે આવેલ; પણ મારૂં શંકિત હૃદય એ કેમ માને? મને થયું કે મારી સ્ત્રી જરૂર એની સાથે ચાલે છે. 'આંખમાં કમળો હોય તે પીળુંજ દેખે' એ ન્યાયે મારાં કૃત્યો એટલાં ખરાબ હતાં કે મારી દૃષ્ટિએ કોઇ સ્ત્રીને હું સારી જોઇજ ન શકતો. એમાંય આજે મારાજ ઘરમાંથી પુરુષને નીકળતો જોયો એટલે પછી પૂછવુંજ શું?

"ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં રાત તો માંડ માંડ પડી. રાત્રે આ હાથેજ એ કુમળા ફૂલને ગળું દબાવી છૂંદી નાખ્યું. અરે...રે એ વખતની શું તેની દયાર્દ્ર આંખો! રાવ...રાવ...શું કહું...હું બહુ પા...પી છું."

મિયાંજી આખા શરીરે ધ્રૂજવા લાગ્યા; તેમની આંખોમાંથી તો આંસુઓના ધોધ છૂટયા. અમને લાગ્યું કે, અમે ખરાબ કર્યું છે. બિચારાના જીગરને કેટલું દુઃખી કર્યું! અમે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને જવા માટે ઉભા થયા, પણ મિયાંજી તો આજે અમને જવાજ શેના દે?

"બેસો બેસો! એ દયાર્દ્ર આંખોમાંથીજ મેં મારૂં દર્દ પારખ્યું, મારા જીવનની મને ઝાંખી થઇ, મારા પિતાના પાપના પૈસાની મને યાદ આવી, હું ધ્રૂસક ધ્રૂસકે રોયો.

"સવારે મારી સ્ત્રીની લાશ લઈને સગાંવહાલાં ગયાં, પણ મને એટલો તો આઘાત થયેલો કે ચોવીસ કલાક તો હું ભાનસાન વગરજ પડ્યો રહ્યો! ખૂબજ ઉપચાર પછી મને શુદ્ધિ આવી. હું દારૂ! સાંઢની માફક હું...તે. નો...ખૂ... બોલવા જાઉં ત્યાં મારા

એક મિત્રે મારું મોઢું બંધ કરી દીધું. મને જાણ થઇ કે, એનો મારા એક સગાની લાગવગથી પંચક્યાસ પણ થઇ ગયો છે, અને હૃદયના રોગથી મૃત્યુ નીવડેલ છે, એમ જાહેર પણ કરી દીધું છે. જગતની દૃષ્ટિએ હું નિર્દોષ ઠર્યો, પણ મારું હૃદય તો હવે એ દયાઇ આંખો કેમ ભૂલે! ડગલે ને પગલે એ દૃશ્યમાંથી મને ખરું ભાન થયા કર્યું. મારા બંગલાને મેં ૧૨,૦૦૦ માં વેચી નાખ્યો. તેના ઉપર લીધેલ ૧૦,૦૦૦ ના વ્યાજ સહિત ૧૧,૦૦૦ આપી હું છૂટો થયો. ગામમાં બીજાં ઘરો હતાં, તે પણ વેચીને ગામનું દેવું ચૂકવી દીધું.

"બાકી મારી પાસે રૂ. ૫૦૦ રહ્યા. જ્યારે હજારોની છાકમછોળ ઉડતી ત્યારે મિત્રો પણ ખૂબ હતા. અત્યારે એ મિત્રો તો ગેબજ થઇ ગયા અને એ પૂરતો હું પ્રભુનો પાડ માનવા લાગ્યો.

"વધેલા રૂપિયામાંથી અત્યારે ચાલે છે તે પાનની દુકાન અને આ ઘર રાખ્યું. ઈશ્વરકૃપાથી દુકાન સારી ચાલે છે. એમાંથી આવતી આવકમાંથી હું મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું.

"હું મારા અધઃપતનનાં કારણો જાણું છું, એટલે શ્રીમંતોના પુત્રોને મારી દુકાને આકર્ષી લહેરીલાલા જેવી પહેલી વાતો કરું છું. દિલ જાણું છું અને પછી તેમને સારે રસ્તે વાળવા પ્રયત્ન કરું છું.

"ગામના ખરાબ લત્તામાં જઇ દુઃખની મારી પોતાના હૃદયને અકાળે કરમાવવા તૈયાર થતી સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરું છું. કેટલાંયનાં જીવન જોડી દઉં છું અને કેટલાંયને મારા ગજા પ્રમાણે આર્થિક મદદ કરી એ રૌરવની આગમાંથી ઉગારવા પ્રયત્ન કરું છું.

"જગત મને એક પાનવાળા તરીકે ઓળખે છે અને મારો એવા લત્તામાં અવરજવર રહે છે એટલે હું જગતની દૃષ્ટિએ લહેરી લાલા જેવો જણાઉં છું; પણ મારા એ કાર્યપ્રદેશમાં હું 'મિયાંબાપુ'ના નામથી ઓળખાઉં છું. મારું ને મારા પિતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું આ રીતે કરું છું. એમાં મારે જગતને શું દેખાડવાનું હોય? જગત ભલે બોલે! અને એમાં એનો દોષ પણ શો? હું આત્મસંતોષ માટે આ કરું છું અને મને આથી સંતોષ થાય છે. મારે શું જોઇએ? પ્રભુ મને આ ઝુંપડીમાં અને આવા જીવનમાં જીવતું રહેવા દે એથી વધારે મને કાંઇ ન જોઇએ!"

"ઓહ......હો! ગજબ થઇ ગયા! મિયાંજી! હવે તો જાણ્યું તમે તો ખરેખર ખાસ કામ કરી રહ્યા છો. પ્રભુ અવશ્ય તમારા પાપની માફી બક્ષશે. મેરી સલામ તારે!"

અને ઉઠ્યા! મિયાંજીની કરુણ કહાણીએ અમને બન્નેને ગં

બનાવી નાખેલા, મારા હૃદયમાં તો આવા સરસ માણસને અત્યાર સુધી ઘૃણાની નજરે જોવા બદલ પશ્ચાત્તાપ થતો હતો.

'કેમ મનુભાઈ! હવે તો સમજ્યાને? હું શા માટે આવા સાથે હળીમળીને વાતો કરું છું?'

"ખરેખર ભાઈ રાવ! તમારી લેખનસામગ્રી મેળવવાની રીત જોઈને મને તમારા પ્રત્યે ખૂબ માન ઉપજે છે. અરેરે! આવાં કેટલાંય ભમહૃદયો ઉપર અજાણતાં આળ ચઢાવી જગત રાચતું હશે? બાગબગીચા, મહેલમહોલાતોના મોહમાં આથડતા લેખકો જો આવાં હૃદયોને વાંચવા પ્રયત્ન કરે તો તેમની જીવનકહાણી સમાજ-ને કેટલી ઉપયોગી નીવડે?

ખરેખર રાવ! તમે મને નવીજ દૃષ્ટિ બતાવી છે!"

"ભાઈ! મહેલ અને મહોલાતોમાં રંગરાગ ઉડાવતા શ્રીમંતોને તો સમાજની કાંઈ પડી નથી, એટલે એમાંથી મેળવવાનું પણ શું હોય? પણ બટકું રોટલા માટે રઝળતા ગરીબોના ઝુંપડામાંથીજ સમાજનું ખરું દર્દ નિતારી શકાશે."

મારા હૃદયમાં પડઘો પડ્યો કે "ખરેખર! બટકું રોટલા માટે રઝળતા ગરીબોનાં ઝુંપડાંમાંથી સમાજનું સાચું દર્દ નિતારી શકાશે!

"અચ્છા સાહેબજી! રાત્રે મિયાંજીની દુકાને ભેગા થઈશું!" કહીને મારો મિત્ર તથા હું છૂટા પડ્યા.

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૩૨ના "નવચેતન"માંથી)

૧૩–હાલની પોલી પ્રતિષ્ઠાનું પોકળ

(લેખિકા:–શ્રીમતી બચુબહેન)

(૧)

સુશીલા સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં ઉછરી હતી. સ્વભાવે માયાળુ હતી, પણ દંભ અને અહંતાના રંગમાં પૂરેપુરી રંગાએલી હતી. સમાજસેવાનો તેને પાસ લાગ્યો હતો. ચપળતાને લીધે અને પોતાનો રસ્તો કાઢી લેવાની કુનેહને લીધે તે એક સમાજસેવક તરીકે જાણીતી થઇ હતી.

છેલ્લાં ચાર વર્ષથી તેણે મજૂરવર્ગનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. મજૂરવર્ગની રહેણીકરણી સુધરાવવી, તેમના હકો અપાવવા અને સમાજરચનામાં બને તેટલી ક્રાંતિ કરાવવાની તેને ઉમેદ હતી. મજૂરોની ચાલીઓમાં જાતે જઇ સુશીલા તેમને મદદ કરતી, એટલુંજ નહિ પણ તેમનું સંગઠન કરી તેમના હકો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતી.

હમણાં હમણાં તેની નિશાળની બહેનપણી મધુરીએ તેના કામમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો, એટલે તેના ઉત્સાહને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું.

મધુરીએ ગયા જૂન મહિનામાંજ બી. એ. ની ડીગ્રી લીધી હતી. મધુરી બીનઅનુભવી હોવા છતાં એટલી ભલી અને સરળ હતી કે સુશીલાને તેની સાથે કામ કરવામાં બહુ મઝાહ આવતી હતી. મધુરીને ચાલીએ ચાલીએ લઈ જઇ મજૂરોની કંગાલ સ્થિતિનું તેણે ભાન કરાવ્યું હતું. તેમની દયાજનક સ્થિતિ જોઇ તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને તે તત્પર થઈ હતી.

(૨)

નિયમાનુસાર એક દિવસ બપોરે જ્યારે તેઓ મજૂરોની ચાલીની મુલાકાતે ગયાં ત્યારે તેમને નીચેજ ખબર પડી કે પહેલે માળે એક બુઢ્ઢો મરણપથારીએ પડ્યો છે અને તેને મદદની જરૂર છે. તરતજ બન્ને જણાં તૂટેલા દાદર પરથી ઉપર ગયાં.

પેલા માજીની ઓરડી સુધી પહોંચે તેટલામાં તો તેમને

કમકમાટીભર્યો અનુભવ થયા. દ્વારની સામે જ એક ઓરડીમાં દારૂના નીશામાં ચકચૂર થએલો એક માણસ પોતાની સ્ત્રીને ઝૂડતો જણાયો. બીજી ઓરડીમાં ભૂખની ફીકિયારી મારતું બાળક નજરે પડ્યું. ચાલીમાં તો ઠેકાણે ઠેકાણે કચરો પડ્યો હતો. થુંક, લીંટ અને નાનાં બાળકોનું મેલું જ્યાં ત્યાં પડેલું તેમણે જોયું. મધુરીને આ બધું નિહાળીને કંપારી છૂટી; પરંતુ તેણે મન પર સંયમ રાખ્યો.

પેલા માંદા માણસની ઓરડી ખોલતાં અંદરથી એવી બદબો નીકળી કે બન્ને જણીને ઉલટી થશે એમ લાગ્યું. ઓરડીમાં ચારે તરફ અંધકાર પ્રસરેલો હતો, પણ દરવાજામાંથી પડતા આછા પ્રકાશમાં તેમને તરફડીઆં મારતો પેલો માણસ જણાયો. એની બાજુમાં ઉલટી પડેલી હતી અને બાજુમાં જ પાણીનું એક ગંદુ વાસણ હતું.

આ બહેનોને જોતાં તેનામાં કંઇક આશાનો સંચાર થયો હોય તેમ તે ધીરે સાદે બોલ્યો: "બહેનો! મને આ દોઝખમાંથી બહાર લઇ જાઓ. મારૂં આ દુનિયામાં કોઈ નથી. બૈરી અને છોકરો મને અહીંઆં અટૂલો મૂકી ચાલી નીકળ્યાં. એ તો આ પિશાચી વાતાવરણમાંથી છૂટ્યાં, પણ મારૂં તો ન રહ્યું કોઇ વહાલું કે ન રહ્યા ખાવાના પૈસા. ગયા વરસ સુધી મેં મારા શેઠની નિમકહલાલીથી નોકરી કરી, પણ માંદા પડતાં એ નિષ્ઠુર શેઠે મને કોઇ પણ જાતની મદદ વિના ખાલી દુનિયામાં ધકેલી દીધો. મારી ૨૦ વર્ષની નોકરીની તેણે જરા જેટલી કદરે ન કરી. તે દિવસનો હું માંદો છું. જેમ તેમ કરીને થોડાક પૈસા બચાવ્યા હતા તેથી થોડોક વખત ચાલ્યું. એક મહિનાથી તો મારા ભલા પાડોશીઓ પોતાની મુશ્કેલીનો ખ્યાલ કર્યો વગર મને થોડું થોડું આપતા હતા. બહેનો! હવે તો તમે અહીંથી લઇ જશો તો હું તમારો અત્યંત આભાર માનીશ."

બન્ને જણીઓ શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગી. એને તરત ત્યાંથી ખસેડવો જોઇએ એની તેમને ખાત્રી થઇ. વિચાર કરતાં સુશીલાને નિરાશ્રયીઓને માટે કાઢવામાં આવેલી એક સંસ્થા યાદ આવી અને તરત મધુરીને વાત કરી. તે સંસ્થાની ઑફિસ તરફ તેઓ રવાના થયાં. જતાં જતાં તેમણે પેલા ડોસાને આશ્વાસન આપ્યું.

સંસ્થાની ઑફિસમાંથી તેમને કહેવામાં આવ્યું કે, સંસ્થાના પ્રમુખની પરવાનગી વગર અમારાથી કોઇને દાખલ કરી શકાય નહિ; એટલે પ્રમુખનું સરનામું લઇ વગર વિલંબે તેઓ તેમને બંગલે ગયાં.

(૩)

બંગલાનાં આરસનાં પગથીઆં ચડતાં જ મધુરીના મુખ પર

દુઃખની છાયા તરવરી રહી. તેનાથી આવેશમાં એકદમ બોલી જવાયું કે "ક્યાં આ ધનિક બાઇનો આલીશાન મહેલ અને ક્યાં પેલી માણુસ-રૂપી જાનવરોને રહેવાની ચાલી!" સુશીલા તો ગંભીર થઇને તેની સામે જોઇ રહી, પણ કંઇ બોલી નહિ. કારણું કે એ તો આવા અનેક અનુભવમાંથી પસાર થઇ ચૂકી હતી.

સુશીલાએ પોતાનું કાર્ડ અંદર મોકલ્યું; પણ બાઇ બહાર જાય છે એટલે મળી શકશે નહિ, એવો ઉત્તર આવ્યો. સુશીલાએ લખી મોકલ્યું કે, ઘણાજ અગત્યના કામસર તેઓ આવ્યાં છે અને એક માણુસની જીંદગીનો સવાલ છે; છતાંએ શેઠાણી સાહેબનું મન પીગળ્યું નહિ. આમ છતાં બન્ને જણીઓએ જીદ લીધી કે, કોઈ હિસાબે અમે મળ્યા વગર જવાનાં નથી. આખરે જ્યોર્જેટનાં કપડાંમાં સજ્જ થએલી અને હીરામોતીના દાગીનાથી મઢાએલી શેઠાણીએ નછૂટકે તેમને દર્શન દીધાં!

સુશીલાએ તેને ટુંકામાંજ બધું કહી દીધું અને પરવાનગીની ચિઠ્ઠી માગી. આ સાંભળી બાઇસાહેબ એકદમ ગુસ્સે થઇ ગયાં. અને બોલ્યાં કે "મારે તો હમણાં ગવર્નર સાહેબની પાર્ટીમાં જવું છે. એવા એક ભિખારડાને માટે ચિઠ્ઠી લખવાનો મને બિલ-કુલ વખત નથી."

મધુરી તો બિચારી આ ધડાકો સાંભળીને આભીજ બની ગઇ અને એ શ્રીમંત બાઇની દાંભિકતા ઉપર તેને તિરસ્કાર છૂટ્યો. સુશીલાએ કાલાવાલા કર્યાં ત્યારે તે સંસ્થાના સેક્રેટરી કે જે એક તેના જેવી પૈસાદાર સ્ત્રીજ હતી તેને મળવાનું કહીને તે રૂઆબભેર સડસડાટ અંદર ચાલી ગઇ.

સેક્રેટરી સાહેબને મળવાનું નક્કી કરી તેઓ બહાર આવ્યાં. તેઓ બન્ને એટલાં ખિન્ન થઇને ગાડીમાં બેઠાં કે કોઇને કંઈ બોલ-વાનું સૂઝ્યું નહિ. આખરે મધુરીની ધીરજ ખૂટી અને તે બોલી:

"સુશીલાબ્હેન! પૈસાદારો આટલાં નિષ્ઠુર અને હલકટ હશે એનો મને આજેજ અનુભવ થયો. શું આ લોકો પોતાનું નામ બહાર લાવવાનેજ આવી સંસ્થાઓનાં પ્રમુખ થતાં હશે! આટલી બધી દાંભિકતા! આટલો બધો પૈસાનો કેફ! અને મોજમજાહને આટલો બધો શોખ કે એક માણુસની જીંદગી પણ તેની આગળ તેઓ તુચ્છ લેખે છે!"

"બ્હેન! એટલેજ હું કહું છું કે, મનુષ્યજાતિનો ઉદ્ધાર સમાજ કરવાનો છે." સુશીલાએ લાંબો નિસાસો નાખી.

"હું ક્યાં એની ના પાડું છું ? પણ સુશીલાબ્હેન ! આજકાલ સમાજની ક્રાન્તિ કરવાને નામે જેઓ અગ્રગણ્ય ભાગ લઇ રહ્યા છે તે બધાજ એ કામ ખરી લાગણીથી કરે છે તે માનવાની હું ના પાડું છું. તેમાંના કેટલાકમાં આ કારણને માટે જોઇતો આત્મ-ભોગ આપવાની ધગશ નથી કે તાકાત નથી. મોટી નામના મેળવવા માટે ફક્ત મોટી મોટી વાતો કરી મજૂરસમૂહમાં ઓતપ્રોત થઇ ગયાનો જે ડોળ કરે છે તેમને માટે મને જરાએ માન નથી. કંઇ પણ કામ હાથમાં લેવા પહેલાં તેને માટે ભોગ આપવાની પૂર્ણ તૈયારી હોવી જોઇએ."

"મધુરીબ્હેન ! તમારી આ માન્યતા ખોટી છે, એ થોડાજ વખતમાં હું તમને પૂરવાર કરી આપીશ." એટલુંજ સુશીલા બોલી.

તેટલામાં સેક્રેટરી સાહેબના ઘર આગળ ગાડી ઉભી રહી. બન્ને જલદી જલદી નીચે ઉતર્યાં. બંગલામાં ખબર કાઢતાંજ તેમને માલમ પડ્યું કે, સેક્રેટરી સાહેબ બે દિવસથી બહારગામ ગયાં હતાં. એટલે બંને નિરાશ વદને પાછાં ફર્યાં.

છેવટે ડોસા પાસે એક માણસ રાખી તેને થોડાઘણા પૈસાની મદદ કરવાનું અંદર અંદર નક્કી કરી તેઓ ચાલી તરફ વળ્યાં; પરંતુ ઓરડી આગળ આવતાંજ તેમની અજાયબી વચ્ચે ડોસાને તેમણે મરેલો જોયો; એટલે તેના અગ્નિસંસ્કાર માટે પાડોશીને પૈસા આપી હતાશ હૃદયે મૂડીવાદને શાપ દેતાં તેઓ ઘર તરફ વળ્યાં.

મધુરી ફક્ત એટલુંજ બોલી શકી કે "હાય ! આ ઉજળિયાત ગણાતા સમાજમાં મૂડીવાદની વેદી પર આવાં તો કેટલાંએ રંકોનાં બલિદાન દેવાતાં હશે !"

("નવયુગ"ના એક અંકમાંથી)

૧૪–શેઠને શબ્દે–

(લેખકઃ–શ્રી. ચીનુભાઇ ડૉક્ટર)

સાંતીડાં છોડીને ખેડુતો આડાઆવળા થયા. ફક્ત એક રબારી ભેંસોના કુંડાળા વચ્ચે ગોબાને ટેકે ઉભો રહી ઝાડને છાંયે પાવો બજાવતો હતો. સાવજને પણ પડકાર દે તેવી ભેંસો, પાવાના મધુર સંગીતમાં મુગ્ધ થઇ રૈકા રબારીના મોં સામું ક્ષણવાર જોઇ રહી. રૈકાનો નાનો ભાઈ વીરો બોલ્યોઃ 'અલ્યા રૈકા! હાંભળ્યું સે કે આ ચરો માના પટેલે રાખી લીધો સે." રૈકો પાવો બંધ કરી પાસે ઉભેલી ભેંસને પાડીને માથે હાથ ફેરવતાં બોલ્યોઃ "તે ઇમાં આપણે શું; ભલેને રાખ્યું." બેપરવાઇથી તે પાવો વગાડવા લાગ્યો. વીરાના મોં પર ચિંતાની વાદળી છવાઇ.

"પણ હવે આપણને અહીં ડોબાં ચરાવા નહિ દે તો!" વીરાની આ વાત સાંભળી પાવા પર નાચતી રૈકાની આંગળીઓ એકાએક સ્તંભી ગઇ.

"પટેલના માથામાં ગજ ધાલ્યા સે ને ? આ ચરો તો બામાશા શેઠે હેકાઓ થયાં ઢોરાં માટે અલાયદો કાઢ્યો સે. ઇમ માનો પટેલ કહે એટલે રાંય એના બાપનો થઇ ગીયો ?" રૈકાએ રાડ પાડી.

"કહે સે કે પટેલે ઉપરી સાહેબને લાંચ આપી કપટથી જમી[illegible] ઓઘ પાણીના મૂલે માન જેવી લખાવી લીધી સે !"

"અરે ! ઇ પટલિયાનાં તો સંધાય કામ કપટથીજ ભરેલાં સે!"

રબારીઓની વાતચીત આગળ વધી. ત્યાં તો ડાબા હાથમાં [illegible] ઘોડીની લગામ રમાડતો ખુદ માનો પટેલજ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. "કેમ આવ્યા રૈકા! મજામાં ને ?" રૈકો બેપરવા રહી ગોબાને ટેકે ઉભો રહ્યો. વીરો પટેલની નજીક આવી બોલ્યોઃ "આપની કારવ[illegible] કી બાપા !"

"આવા હવે કાઢયો ડોબ્બા ચરાવવા ના આવશો હો ! [illegible] જમીન તો મેં વેચાણ રાખી લીધી છે." પટેલે ઘણ સંભળા[illegible]

રૈકો ઠંડા મિજાજે બોલ્યો: "આટલાં વર્ષો પછી અમે કયાં જઇશું?"

"તારે ફાવે ત્યાં; કંઈ પારકી માલીકીમાં તો નહિ ચરાવે ને ?"

બીજે દિવસે

ગોચર નજીક આવતાંજ રૈકાએ કંઇક નવું દૃશ્ય જોયું. ચારે કોર કાંટાની વાડ ઉભી થઇ ગઇ હતી. રાતની રાતમાં જાદુની માફક એટલી લાંબી વાડ જમીનમાંથી જાણે ફૂટી નીકળી હતી. વાડ જોઇને રૈકાની આંખ લાલઘૂમ બની. ગોચરની જમીન પર વાડ જોતાં રૈકાની પાણીદાર ભેંસોનો પણ મિજાજ ગયો. માથું નીચું કરી સામટી વાડ તરફ ભેંસો ધસી આવી અને શિંગડે ભેરવી ભેરવીને ક્ષણવારમાં વાડને સાફ કરી નાખી.

ભેંસોએ કરેલાં કૃત્યો જોઇ રૈકાના મનમાં જરા આનંદ વ્યાપ્યો. ત્યાં આનો પટેલ ઘોડી પર આવી પહોંચ્યો. પૈસા ખરચી રાતોરાત ઉભી કરાવેલી વાડને વેરણછેરણ થયેલી જોઇ પટેલનું લોહી ઉકળી આવ્યું: "અલ્યા રૈકા! તારા બાપની મતા છે કે? દોડયો દોડયો ડોબાં ચરાવવા આવ્યો છે? અહીં તો પૈસા પડશે-વરસે દા'ડે રૂપિયા દોઢસો. નહિ તો માલ હરામનો નથી આવતો, સમજ્યો ને?"

"પટેલ લૂલી હમી રાખીને વાત કરજો. નીકર ભોડું રંગી નાખ્યું હમજજો! બાકી આ ચરો મૂળ તો ભામાશા શેઠનો. એ દાતાર વાણિયે આ છૂટો મૂકેલો. એમાં સરકારનું શું લાગે કે તમને વેચાણ દઇ દે?"

"એમ! ત્યારે લે ચાખ મજા" કહી પટેલે હોકારો કર્યો.

શેઠને શબ્દે-

બાજુમાંથી પટેલનો હોકારો સંભળાતાંજ એક ભાડુતી પઠાણ ધસી આવ્યો. રૈકાના દેહ ઉપર તેણે ડાંગ મારવા યત્ન કર્યો.

પણ રૈકો સાવધ હતો. તરતજ ત્યાં દ્વંદ્વ જામ્યું. પઠાણ અને રૈકાએ બાજનો મુકાબલો આરંભ્યો. ઘડીકમાં તેઓ નીચે પડતા તો ઘડીમાં રૈકો ઉભો થતો. ઘડીમાં પઠાણ ડાંગ વિંઝવા યત્ન કરતો.

આખરે પઠાણ કંટાળ્યો. કમર પરથી છરી કાઢી અને તરતજ રૈકાના દેહમાં ઘોંચી દીધી. ગોચરની ભૂમિ ઉપર રક્ત રેડાયું. રૈકાનું શરીર ક્ષણમાં જડવત્ બની ગયું. ચેતના ચાલી ગઇ.

ખુદ પટેલને પણ એમ નહિ લાગેલું કે, આ પરિણામ આવશે. રૈકાના ઉપર પડેલા ઘાથી પ્રથમ તો પટેલને બીક લાગી. ફાંસીનું

લાકડું તેની નજર સામે દેખાયું, અને પટેલે પડાણુને પડતો મૂકીને દોટ મૂકી. પાછું પણ ન જોયું.

રૈકાને લોહીલુહાણુ જોઇ વીરાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. બીજા રબારીઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રૈકાના શબને ખાટલે ઘાલી અને પહાણુને મુશ્કેટાટ બાંધી વીરો સીધો ફોજદાર પાસે પહોંચ્યો. ફોજદારે પડાણુને હાથકડી કરી પૂરી દીધો. પછી વીરાને એકાંતમાં બોલાવી ફોજદારે ચા-પાણી માગ્યાં: "વીરિયા! બોલ, શું આપે છે?" વીરો આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો: "આપે હું?" ફોજદાર તરફથી જવાબ મળ્યો: "ત્યારે ફોજદારી નોંધવા અહીં કોણુ નવરું છે?" છેવટે વીરા રબારીએ ફોજદારને રૂપિયા સો બક્ષીસ આપ્યા ત્યારે ફોજદારી નોંધવામાં આવી.

તે પછી ફોજદાર બોલ્યો: "જા, હવે ડૉક્ટરનું સર્ટિફિકેટ લખાવી લાવ."

ગામમાં ડૉક્ટર નહોતો, એટલે પાંચ ગાઉ લાશને ઉપાડી રબારીઓ ડૉક્ટરને ત્યાં પહોંચ્યા અને આ ડૉક્ટર પણ ફોજદારને આંટી મારે તેવો હતો. હકના રૂપિયા દસ લઇ સર્ટિફિકેટ લખી આપવા એણે ચોખ્ખી ના પાડી. વીરાએ છેવટે કબૂલ્યું: "ભલે સાંબ ભલે. તઇણ મણુ ઘી દેહું; પણ એવું લખી દેજો કે, એ કમબખ્ત પટેલિયાને ફાંસી મળે!"

લોહીમાં તરબોળ રબારીની લાશ આંખ સામે પડી હતી. કેસ સંગીન લખ્યા વિના ડૉક્ટરનો છૂટકો જ નહોતો, છતાં પણ ત્રણ મણુ ઘીના રૂપિયા સાઠ ટેબલ પર મુકાવ્યા પછીજ ડૉક્ટરે સર્ટિફિકેટ લખી દીધું.

પટેલને બધી વાતની ખબર પડી, એટલે રાતોરાત ફોજદારને ઘેર પહોંચ્યો અને રૂપિયા એક હજાર આપી ફોજદારનું મોં ભરી દીધું. પટેલને નામે સમન્સ કઢાવ્યા વિના તો ફોજદારનો છૂટકો જ નહોતો, પણ હાથકડી થાય તો પટેલની આબરૂ જાય એટલે માનભેર માના પટેલને પોતાની સાથે તેડી ગયો. અને ફોજદારની અમીદૃષ્ટિથી પટેલ જામીન પર છૂટો થયો.

કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. પાડોશે ચોખ્ખું કહ્યું કે "સાબ! હમો પટેલને રાખ્યા થા. હમેરા કોઇ કસુર નહિ હવ." પણ માના પટેલે વકીલ એમ સાબીત કરી દીધું કે, રૈકાના ખૂનમાં માના પટેલનો જરા પણ હાથ હતો નહિ. અને કોર્ટે કહ્યું કે "માના પટેલ નિર્

છે. પોતાના અંગત વેરને લીધેજ પઠાણે રેકાનું ખૂન કરેલું છે અને માત્ર પોતાના બચાવ માટે પટેલ જેવા આબરૂદાર ગૃહસ્થને પોતાના નીચ કૃત્યમાં સંડોવવા માગે છે; માટે પઠાણને દેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં આવે છે!"

રેકાનો કેસ લડવામાં વીરાની એકેએક ભેંસ વેચાઇ ગઇ, અને થોડા વખત પહેલાંનો તાલેવંત રબારી આજ છાલિયું છાશ માટે ઘરઘરનો ભિખારી બન્યો છે.

આજે પણ પટેલ ગામમાં ફરે છે. પટેલ પાછું વળી જોતા તો નથી, એવી ખાત્રી કરીને પછી કોઇ કોઈ પાછળથી શબ્દ ઉચ્ચારે છે કે "રેકાને મરાવનાર તે આ સાક્ષસ!!"

("નવયુગ"ના એક અંકમાંથી)

૧૫–एक गुलाम

(લેખકઃ–શ્રી.

(૧

સંધ્યાના અંધકાર શહેર પર
થયું હતું. કારખાનાની વ્હીસલો
માં આરામનો કાળ પગલાં મૂકતો

આજે વિઠુ જલદીથી ઘર
ન હતું. તેનું મોઢું પણ ફિક્કું
પણ વિઠુ પાછો લાવ્યો હતો. તે
હતી. તેણે કહ્યું કે, તેને આજે

વિઠુને બે પુત્રો હતા. બ
ઉપર તેઓ નજર રાખતા. પહે
અને બીજાનું નામ હતું બાલકૃ

સુખદેવ જરા પાતળો, ઉં
ના પ્રમાણમાં મોટો દેખાતો
ચારીનું હતું.

બંને બાળકો મ્યુનિસીપા
આપેલા પાઠો ગોખી રહ્યાં હતા.

ખૂણામાં ઘાસતેલના કાળકાં
અને એ અજવાળે બાળકો અદ

સણગારમાં ચોખા રંધાઇ
બાળકોને પીરસાઇ ગઈ.

ઓસરીમાંથી ટપેટપ જ
એ ખાતો મદદ કરીને ઉપર
બાળકોએ પાઠ ગોખવા શરૂ
કંઇ ખાસ લાગતું ન હતું.
સામાન્ય હતો. તેઓ મ

સૂતો.
પાછી તેની શી !' પતી-

કેમ અકળાયા ?' વિઠુનો

વાતાવરણ વધુ ગમગીન
પ્રસરી ગઇ કે, વિઠુ આજે

મજદારોને આમંત્રી
સંભળાવવા લાગી.
હતી.
વ બન્યા. એકસાથે
વાર કાપડ વણ્યું.
ઝરની આંખ ફરી.

સવાલ કર્યો.

નથી આવ્યો!'
સમજ્યા! તરત

હમેશાં મે

તક આવી

મિલન

(૨)

"પેટમાં દુઃખે છે?" અવાજમાં મૃદુતા હતી.

'બહુજ.'

'કયા ભાગમાં?'

'ડાબા પડખામાં.'

'અરેરે! પણ કેમ દુઃખવા આવ્યું?'

'કોને ખબર! પણ સાંજે સંચો ચલાવતાં એકદમ શૂળ ઉપડ્યું. હું તો બેસીજ ગયો.' અવાજમાં અસત્ય જણાઇ આવતું હતું.

'ખરેખર!'

'ઓ રે!' વિઠુએ પેટમાં કળતર થતી હોવાથી બૂમ મારી.

'કંઇ ટપાટપી તો નથી થઇને?'

'ના, ના.'

પત્નીએ પાણી ગરમ કર્યું. ઘાસતેલના શીશામાં પાણી નાખ્યું અને બાટલી પેટ પર મૂકી. શેકથી જરા આરામ થયો. વિઠુને કંઇક સ્વસ્થતા આવી.

'દાક્તર કયાંથી લાવીશું?' પત્નીએ પ્રશ્ન કર્યો.

'દવાખાને જઇએ ત્યારે!'

'પણ છોકરાંનું શું?'

'કાલ સવારે જઇશું. રાતના દુઃખ શમી જશે અને કાલ વધારે થશે તો પછી દવાખાનું તો છેજ ને!' વિઠુએ ઉકેલ કાઢયો. પત્નીને પણ જરા શાંતિ થઇ.

'બા! અમો સુઇ જઇએ છીએ' સુખદેવનો અવાજ આવ્યો.

'સારૂં.' માતાએ સંમતિ આપી. ગોદડીઓ પથરાઈ ગઇ. થોડી ક્ષણોમાં બાળકો ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યાં.

કામદારગૃહમાં પાછું શાંતિનું જોર જામ્યું. આઘે ટાવરમાંથી ટોરા સંભળાયા.

'નવ વાગ્યા!' પત્નીએ પતિ સામું જોઇને શબ્દ ઉચ્ચાર્યો.

'ત્યારે તું સુઈ જા' વિઠુએ આશ્વાસન આપ્યું.

ઘાસતેલના દાબડાનો દીવો ઓલવાયો. વિઠુએ શેક કરવા માંડ્યો. રસ્તાના ગેસલાઇટનાં અજવાળાં કંઇક કંઇક ઉતરતાં હતાં. રસ્તાના દીવાનો પ્રકાશ ઘરમાં કંઇક અજવાળું આપી રહ્યો હતો, અને એ ઓછા અજવાળામાં વિઠુ પોતાના પેટ પર ગરમીની બાટલી ફેરવી રહ્યો હતો; પણ પીડા ઓછી નહિ. કેમ જાણે કેમ, પણ વિઠુને પણ લાગી ગયું હતું કે,

१५–एक गुलाम ओछो थयो.

(લેખકઃ–શ્રી. પી. જે. ભટ્ટ)

(૧)

સંધ્યાના અંધકાર શહેર પર ઉતરતા હતા. દિવસનું અવસાન થયું હતું. કારખાનાની વ્હીસલો વાગતી હતી. સમગ્ર કામદારલતામાં આરામનો કાળ પગલાં મૂકતો હતો.

આજે ત્રિકુ જલદીથી સુઇ ગયો. સવારથી તેણે કંઇ ખાધું ન હતું. તેનું મોઢું પણ ફિક્કું પડી ગયું હતું. બપોરની ભાખરી પણ ત્રિકુ પાછી લાવ્યો હતો. તેની પત્નીને આથી ચિંતા થતી હતી. તેણે કહ્યું કે, તેને આજે પેટમાં શૂળ ઉપડયું હતું.

ત્રિકુને બે પુત્રો હતા. બંને નાના છતાં ઘરના કામકાજ ઉપર તેઓ નજર રાખતા. પહેલા બાળકનું નામ હતું સુખદેવ અને બીજાનું નામ હતું બાલકૃષ્ણ.

સુખદેવ જરા પાતળો, ઉંચો અને તેની આઠ વર્ષની ઉંમરના પ્રમાણમાં મોટો દેખાતો હતો; જ્યારે બાલકૃષ્ણનું શરીર ઘાટીલું હતું.

બંને બાળકો મ્યુનિસીપાલિટીની મફત નિશાળના માસ્તરે આપેલા પાઠો ગોખી રહ્યાં હતાં.

ખૂણામાં ઘાસતેલના દાબડામાંથી ઓરડીમાં પ્રકાશ પડતો હતો, અને એ અજવાળે બાળકો અક્ષરો ઉકેલવાનો યત્ન કરતાં હતાં.

દાળભાતમાં ચોખા રંધાઇ ગયા. માએ છોકરાંઓને બૂમ મારી. થાળીઓ પીરસાઇ ગઈ.

છોકરાંઓએ ટપોટપ જમી લીધું. તેમની માતા ત્રિકુને માટે એક પ્યાલો સદા કરીને ઉપર ગઇ. ઘાસતેલના દાબડા નજીક પાછાં બાળકોએ પાઠ ગોખવા શરૂ કર્યા. પિતાની માંદગી વિષે બાળકોને કંઇ ખાસ લાગતું ન હતું. આવી માંદગીનો અનુભવ તો તેમને સામાન્ય હતો. તેઓ માનતા કે કાલે સવારે મટી જશે.

(૨)

"પેટમાં દુઃખે છે ?" અવાજમાં મૃદુતા હતી.

'બહુજ.'

'કયા ભાગમાં ?'

'ડાબા પડખામાં.'

'અરેરે ! પણ કેમ દુઃખવા આવ્યું ?'

'કોને ખબર ! પણ સાંજે સંચો ચલાવતાં એકદમ શૂળ ઉપડ્યું. હું તો બેસીજ ગયો.' અવાજમાં અસત્ય જણાઇ આવતું હતું.

'ખરેખર !'

'ઓ રે !' વિઠુએ પેટમાં કળતર થતી હોવાથી બૂમ મારી.

' કંઇ ટપાટપી તો નથી થઇને ?'

' ના, ના.'

પત્નીએ પાણી ગરમ કર્યું. ઘાસતેલના શીશામાં પાણી નાખ્યું અને બાટલી પેટ પર મૂકી. શેકથી જરા આરામ થયો. વિઠુને કંઇક સ્વસ્થતા આવી.

'દાક્તર ક્યાંથી લાવીશું ?' પત્નીએ પ્રશ્ન કર્યો.

' દવાખાને જઇએ ત્યારે !'

' પણ છોકરાંનું શું ?'

' કાલ સવારે જઇશું. રાતના દુઃખ શમી જશે અને કાલ વધારે થશે તો પછી દવાખાનું તો છેજ ને!' વિઠુએ ઉકેલ કાઢ્યો. પત્નીને પણ જરા શાંતિ થઇ.

' બા ! અમો સુઇ જઇએ છીએ ' સુખદેવનો અવાજ આવ્યો.

' સારૂં. ' માતાએ સંમતિ આપી. ગોદડીઓ પથરાઈ ગઇ. થોડી ક્ષણોમાં બાળકો ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યાં.

કામદારગૃહમાં પાછું શાંતિનું જોર જામ્યું. આઘે ટાવરમાંથી ટકોરા સંભળાયા.

' નવ વાગ્યા !' પત્નીએ પતિ સામું જોઇને શબ્દ ઉચ્ચાર્યો.

' ત્યારે તું સુઈ જા ' ' વિઠુએ આશ્વાસન આપ્યું.

ઘાસતેલના દાબડાનો દીવો ઓલવાયો. વિઠુએ શેક કરવા માંડ્યો. રસ્તાના ગૅસલાઇટનાં અજવાળાં કંઇક કંઇક ઉતરતાં હતાં.

રસ્તાના દીવાનો પ્રકાશ ઘરમાં કંઇક અજવાળું આપી રહ્યો હતો, અને એ ઓછા અજવાળામાં વિઠુ પોતાના પેટ પર ગરમ પાણીની બાટલી ફેરવી રહ્યો હતો; પણ પીડા ઓછી નહોતી થતી જાણે કેમ, પણ વિઠુને પણ લાગી ગયું હતું કે,

સાથે મારામારી કરી હતી.'

'હં !'

'હા, સાહેબ!'

'અને મારાથી તેના પેટ પર જરા મુક્કો વાગી ગયો હતો.

'આવા માણસો નજ જોઇએ' સુપરવાઇઝરે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો.

'સાહેબ! તેને રજા આપી દો તો ઠીક!'

'હા બરાબર છે! સાલાને રજાજ આપી દો' સુપરવાઇઝરે સંમતિનો સ્વર ઉચ્ચાર્યો. અને સંધ્યાકાળ પડતાં પહેલાં વિઠ્ઠલના સંચા ઉપર બીજો માણસ નિમાઇ ચૂકવાની પણ વાત ચાલી.

(૪)

"સાહેબ! હું ખરું કહું છું કે, જોબરેજ વિઠુના ઉપર હુમલો કર્યો હતો!' સોનામહોરના કામદારે મજૂર સંઘના મંત્રીને કહ્યું. 'જુઓ, વાત એમ બની કે, અમોને ઉંચા કાઉંટનાં સૂતર ઉપર આજ પગારે કામ કરવાને જોબરે કહ્યું; પણ વિઠુએ વાંધો લીધો. તેણે અમને એકત્ર કર્યા, અને અમો મજૂર મહાજનમાં આજે ફરીઆદ નોંધાવવા માટે આવનાર હતા; પણ કાલે બોલાચાલી થયેલી તેમાં વિઠુ અને જોબર આથડી પડેલા. આ અથડામણમાં જોબરે વિઠુને પેટ પર જોરથી મુક્કો માર્યો એટલે તે ત્યાંજ તમ્મર ખાઇને પડી ગયો. કંઇક કળ વળતાં ઘેર ગયો....

"અને આજે તે આવ્યો નથી એટલે એ બહાનાસર જોબરે તેને નોકરી પરથી કઢાવી મૂક્યો." મજૂર સંઘના મંત્રીને ફરિયાદ કરતાં કામદારે પોતાની વાત પૂરી કરી. મંત્રીના કપાળે જરા કરચલીઓ પડી.

"પણ વિઠુને આજે કેમ છે!" મંત્રીએ ચિંતાજનક સ્વરે પૂછ્યું.

'સાહેબ! તેની તો અમને ખબર નથી. આજે તે કામ પર આવ્યો નથી, એટલે શું જાણીએ!"

"ત્યારે તો ચાલો વિઠુની ખબર કાઢીએ!"

(૫)

પણ તેઓ સર્વ મોડા હતા. વિઠુનો નાશ અનિવાર્ય હતો. પથારી ઉપર વિઠુ છેલ્લો શ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. તેની પાસે બેઠેલી પત્ની તેની છેલ્લી ક્ષણોમાં પણ આરામ આપવાનો યત્ન કરી રહી હતી.

દૂર ગોદડા ઉપર બેઠેલાં બે બાળકો આ ઘટના સમજવાનો યત્ન કરતાં હતાં. તેઓ જાણતાં કે, માંદગી સામાન્ય છે. મૃત્યુની તો તેમની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય!

બહુ ઊંડી છે.

'અરેરે!' વિઠુએ ઉન્હો નિઃશ્વાસ મૂકયો.

'દાક્તરને પણ કયાંથી બોલાવીએ? પાછી તેની ફી!' પત્નીના શબ્દોમાં નિરાશા હતી.

'અરે ભગવાન! અમે ગરીબ કેમ જન્મ્યાં?' વિઠુનો અવાજ સંભળાયો.

પત્નીની આંખમાં એક આંસુ આવ્યું. વાતાવરણ વધુ ગમગીન બન્યું. આજુબાજુના લત્તામાં પણ વાત પ્રસરી ગઇ કે, વિઠુ આજે સખત માંદો પડયો છે.

અને એમ રાત્રિ પસાર થઇ ગઈ.

(૩)

પ્રભાતનો પ્રકાશ પરેલ પર પથરાયો. કામદારોને આમંત્રતી કારખાનાની કાળચીસો વાતાવરણમાં દૂર દૂર સંભળાવા લાગી. 'ચાલો ચાલો, કામ પર ચાલો,' એ તેની હાકલ હતી.

મિલની બીજી વ્હીસલ વાગી. સંચાઓ સજીવ બન્યા. એકસાથે લાખ્ખો હાથ હેંડલ ઉપર ફર્યા. એકસામટું સેંકડો વાર કાપડ વણાયું.

પણ વિઠ્ઠલનો સંચો ખાલી હતો. સુપરવાઇઝરની આંખ ફરી, જોબરને જરા ચિંતા થઇ.

'આ સંચો ખાલી કેમ છે?' સુપરવાઇઝરે સવાલ કર્યો.

'માણુસ નથી આવ્યો.'

'કેમ? માંદો છે?'

'ના સાહેબ! પણ હું જાણતો નથી કે, કેમ નથી આવ્યો!'

'જુઓ, સંચો બંધ પડી રહે એ ન પાલવે, સમજ્યા! તરત બીજો માણુસ મૂકો.'

'સાહેબ! મારી પાસે માણસો નથી!'

'તો નવા રાખો, પણ સંચો બંધ...'

'સાહેબ! મને ખબર છે; પણ આ માણુસ તો હમેશાં ગેરહાજર રહે છે!'

જોબરને લાગ્યું કે, આખરે વિઠુને કાઢી મૂકવાની તક આવી પહોંચી છે.

'ખરેખર!'

'હા, સાહેબ! એને રજા આપી દેવાની જરૂર છે. બહુ મિજાજી માણુસ છે. એણેજ આપણા ખાતામાં હડતાળ પડાવી હતી.'

જોબરે વચ્ચે કાપતાં કહ્યું: 'અને સાહેબ! હાલ તો એને માંદ

સાથે મારામારી કરી હતી.'

'હેં ?'

'હા, સાહેબ!'

'અને મારાથી તેના પેટ પર જરા મુક્કો વાગી ગયો હતો.

'આવા માણસો નજ જોઇએ' સુપરવાઇઝરે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો.

'સાહેબ! તેને રજા આપી દો તો ઠીક!'

'હા બરાબર છે! સાલાને રજાજ આપી દો' સુપરવાઇઝરે સંમતિનો સ્વર ઉચ્ચાર્યો. અને સંધ્યાકાળ પડતાં પહેલાં વિઠ્ઠલના સંચા ઉપર બીજો માણસ નિમાઇ ચૂકવાની પણ વાત ચાલી.

(૪)

"સાહેબ! હું ખરૂં કહું છું કે, જોબરેજ વિઠુના ઉપર હુમલો કર્યો હતો!' સોનામહોરના કામદારે મજૂર સંઘના મંત્રીને કહ્યું. 'જુઓ, વાત એમ બની કે, અમોને ઉંચા કાઉંટનાં સૂતર ઉપર આજ પગારે કામ કરવાને જોબરે કહ્યું; પણ વિઠુએ વાંધો લીધો. તેણે અમને એકત્ર કર્યા, અને અમો મજૂર મહાજનમાં આજે ફરીઆદ નોંધાવવા સારૂ આવનાર હતા; પણ કાલે બોલાચાલી થયેલી તેમાં વિઠુ અને જોબર આથડી પડેલા. આ અથડામણમાં જોબરે વિઠુને પેટ પર જોરથી મુક્કો માર્યો એટલે તે ત્યાંજ તમ્મર ખાઇને પડી ગયો. કંઇક કળ વળતાં ઘેર ગયો....

"અને આજે તે આવ્યો નથી એટલે એ બહાનાસર જોબરે તેને નોકરી પરથી કઢાવી મૂક્યો." મજૂર સંઘના મંત્રીને ફરિયાદ કરતાં કામદારે પોતાની વાત પૂરી કરી. મંત્રીના કપાળે જરા કરચલીઓ પડી.

"પણ વિઠુને આજે કેમ છે?" મંત્રીએ ચિંતાજનક સ્વરે પૂછ્યું.

"સાહેબ! તેની તો અમને ખબર નથી. આજે તે કામ પર આવ્યો નથી, એટલે શું જાણીએ?"

"ચાલ તો ચાલો વિઠુની ખબર કાઢીએ!"

(૫)

પણ તેઓ સર્વ મોડા હતા. વિઠુનો નાશ અનિવાર્ય હતો. પથારી ઉપર વિઠુ છેલ્લો શ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. તેની પાસે બેઠેલી પત્ની તેની છેલ્લી ક્ષણોમાં પણ આરામ આપવાનો યત્ન કરી રહી હતી.

દૂર ઓટલા ઉપર બેઠેલાં બે બાળકો આ ઘટના સમજવાનો યત્ન કરતાં હતાં. તેઓ જાણતાં કે, માંદગી સામાન્ય છે. મૃત્યુની તો તેમની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય!

અને આખરે મૃત્યુએ વિઠુના શરીરને સ્પર્શ કર્યો અને ક્ષણ-વારમાં તેને અંતિમ આલિંગન આપ્યું.

અને બારણા ઉપર ટક્ ટક્‌ના ટકોરા સંભળાયા.

× × × ×

મજૂર મહાજનની ઑફીસની કોઠી ઉપરનો વાવટો અડધો ઉતારવામાં આવ્યો. વિઠુના શબ ઉપર વિશાળ કામદાર વાવટો તેમણે ઓઢાડ્યો. એ વાવટાની આસપાસ કામદારોએ લાલ ફૂલો વેર્યાં.

શબને અગ્નિદાહ આપવા કામદારો ભેગા થયા. ધીમે ધીમે ગુલાલ છંટાયું. ધીમે ધીમે લાલ રંગ તે મૃતદેહ પર છવાઇ રહ્યો. કેટલાકની આંખમાં આંસુ હતાં, કેટલાક ગમગીન હતા. નિરાશાનું વાતાવરણ જામતું ચાલ્યું.

ધીમે ધીમે કામદારો ગોઠવાયા. મજૂર મહાજને નિર્ણય કર્યો હતો કે, વિઠુને ભવ્ય અંતિમ માન આપવું.

થોડીજ વારમાં વાવટા ફરકયા. સરઘસ ગોઠવાયું. શબને છેલ્લા સંસ્કાર આપવાને માટે સૌ કોઇ નીકળ્યાં. સરઘસ ધીમેથી આગળ વધ્યું. રસ્તા પર જનારાઓની કુતૂહલવૃત્તિ રોકાવી અશક્ય હતી. કેટલાક સવાલ કરતાં અધૂરા જવાબો મળતા.

સોનામહોર મિલના દરવાજા આગળ સરઘસ સ્તંભ્યું. કામદાર-નેતાએ સમયોચિત ભાષણ આપ્યું. મૂડીવાદના નાશના પ્રબળ પોકાર કર્યા અને સરઘસ આગળ ચાલ્યું.

× × × ×

“એય, કોણ મરી ગયું?” મેનેજરે કારકુન સામું જોઈને સવાલ કર્યો.

“સાહેબ! આપણી મિલનો વિઠુ કામદાર!”

“ચાલો, એક ગુલામ ઓછો થયો!” મેનેજરના મુખમાંથી ઉદ્‌ગાર બહાર પડયા.

કારકુને દાંત કચકચાવ્યા! એ સિવાય તે બીજું શું કરી શકે તેમ હતો?

(“નવયુગ”ના એક અંકમાંથી)

૧૬–નવું રેલવે સ્ટેશન

(લેખકઃ–શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ)

(૧)

સાંગલપુર ગામના પાધરમાં થઈને રેલવેના પાટા જતા હતા, અને દામુશેઠે ઘણીએ અરજીઓ કરી, પણ રેલવે કંપનીએ સાંગલપુર ગામે નવું સ્ટેશન નાખ્યું નહિ. શેઠને અને ગામના બીજા વાણિયાઓને રૂનો બહોળો વેપાર હતો, એટલે તેમને વીરમગામ અને અમદાવાદ બીજે–ત્રીજે દિવસે જવું–આવવું પડતું. ગામથી સાણંદનું રેલવે સ્ટેશન ત્રણ ગાઉ દૂર પડે, અમદાવાદથી સાંગલપુર સાત ગાઉ દૂર રહ્યું અને વીરમગામ તથા સાંગલપુર વચ્ચેનું છેટું પણ ૭ સાત ગાઉથી ઓછું નહોતું. આથી મુસાફરીની બહુ તકલીફ પડતી. ગામમાંથી બળદગાડીમાં કે માંદલા ઘોડાના ટાંગામાં બેસીને સ્ટેશન પર જવું પડે અને ત્યાંથી રેલવે ગાડીમાં બેસે તો અમદાવાદ કે વીરમગામ જવાય. પાછા ફરતાં રેલવે સ્ટેશનથી ત્રણ ગાઉની ટાંગાની કે બળદગાડીની મુસાફરી ખરીજ. માલ–યાલ લાવવો હોય તોપણ ભારે અડચણ પડતી. સાંગલપુર ગામ જરા સારું રહ્યું, એટલે ગાડીએ રોજ પંદર–વીસ ઉતારુ ઉતરે, પંદર–વીસ બેસે અને માલનાં ગાડાં તો અમદાવાદ, વીરમગામ કે રેલ્વે સ્ટેશન અને સાંગલપુરની વચ્ચે ફરતાંજ હોય. સાંગલપુરને રેલવે સ્ટેશન વિના નજ ચાલે એવી દામુશેઠની ગણતરી હતી; પરંતુ રેલવે કંપની એવી અવળચંડી હતી કે, અરજીઓ ઉપર તે ધ્યાનજ આપતી નહિ! શેઠે ગામલોકોની અને વાણિયાઓની સહીઓ કરાવીને અરજીઓ કરેલી, પણ કોઈ દાદ દેતું નહોતું. હવે તો શેઠ અરજીઓ કરીને થાકયા હતા અને પોતાને ગામે નવું રેલવે સ્ટેશન ઉઘડે એવી આશા મૂકી હતી.

શેઠના દીકરા રણછોડને એક યુક્તિ સૂઝી હતી. પાંચ–સાત હજાર રૂપિયા રોકીને બે ત્રણ મોટરના 'ખટારા' લેવા અને અમદાવાદ તથા સાંગલપુરની વચ્ચે ભાડે ફેરવવા; તેથી મુસાફરીનું દુઃખ જાય, ઉતારુઓ મળી પેટે મળે, માલ પણ એક કલાકમાં અમદાવાદથી

સાંગલપુર પહોંચે એટલે ગામને પણ સુખ થાય; પણ શેઠને એ વાત ગમી નહિ. "ભાડે ગાડીઓ ફેરવવાનો ધંધો કરવો એ આપણા જેવા મોટા વેપારીને શોભે નહિ" એવો શેઠનો અભિપ્રાય હતો.

એક વાર દામુ શેઠ અને રણછોડ વીરમગામથી આવીને સ્ટેશને ઉતર્યા. સાંગલપુરનો અભરામ પોતાનો ભાડૂતી ટાંગો લઈને આવ્યો હતો, તેને શેઠે ગાડીના ડબ્બામાંથી ઉતરતાંજ વરધી આપી દીધી કે "અલ્યા અભરામ! તારી ગાડીમાં અમે બેસવાના છીએ. બે જણની જગ્યા રાખજે."

સ્ટેશન ઉપર ચાર બળદના એક્કા અને બે ઘોડાના ટાંગા હતા. બધાં વાહન ખડખડ પાંચમ જેવાં હતાં. ઉતારુઓ વાહનોમાં ગોઠવાયાં અને વાહનો સાંગલપુરની સડકે ચઢ્યાં. અભરામના ટાંગામાં દામુશેઠ અને રણછોડ ઉપરાંત એક બીજો ઉતારુ બેઠો હતો; તે ઉપરાંત અભરામ તો ખરોજ.

ઘોડો ઘરડો હતો, થાકેલો હતો અને ચાર જણનો ભાર ઉંચકીને ખદક-ખદક ચાલતો હતો. ટાંગાનાં હાડ-પાંસળાં હચુડ-હચુડ બોલતાં હતાં. શેઠનું ભારે શરીર ટાંગામાં હચમચતું અને હાંફતું હતું. ઘોડાને ઉતાવળે ચલાવવાને અભરામ મથતો હતો. ઘોડાને ચાબુક મારે, ચાબુકની લાકડીને છેડે નાખેલી આર ઘોંચે, ત્યારે પંદર-વીસ ડગલાં ઘોડો ઉતાવળો ચાલે; પણ પાછો ખદક, ખદક, ખદક!

"અલ્યા અભરામ! ઘોડાને ચંદી આપછ કે નહિ?"

"આપું છું બાપા!"

"ત્યારે ઘોડો ધીમો કેમ ચાલે છે?"

"ઘોડો જરા બોઠીલો છે બાપા! માર્ગે પડશે એટલે પછી પવનવેગે ઉડ્યો સમજો." 'પવનવેગ' એ ઉતારુઓને માટે અભરામનું રોજનું આશ્વાસન હતું.

અભરામ ટાંગા પરથી ઉતર્યો, ઘોડાને બે-ચાર ચાબુક લગાવી દીધા. બે-ત્રણ વાર આર ઘોંચી, પાંચ-સાત ગાળો દીધી અને ઘોડાની રેન પકડીને ટાંગાની સાથે થોડું દોડ્યો. ઘોડો જરા ઉતાવળો ચાલ્યો કે તુરત તે પાછો ટાંગા પર ચઢી બેઠો. ભાર વધ્યો એટલે ઘોડો ધીમો પડ્યો અને પાછી ફરી અભરામની ચાબુકબાજી ચાલુ થઈ. ઘોડાએ દોડ જરા વધારી એટલામાં તેને ઠોકર વાગી, ઘોડો ઘુંટણભેર થઈ ગયો, ટાંગો નમી ગયો, ગભરાયેલા દામુશેઠના મોંમાંથી રાડ નીકળી ગઈ; પણ અભરામે તુરત છલાંગ મારી અટ- કાવ્યો ઘોડાને, ટાંગાને અને ઉતારુઓને બચાવી લીધા.

"અરરર!" શેઠ ફફડી ઉઠયા: "અભરામ! બિચારા ઘોડાને એક ફેરામાં તું આટલો માર મારેછ, ત્યારે ચાર ફેરામાં તો તું શુંએ કરતો હોઇશ! જરા દયા રાખતો હોય, તો ખુદાય રાજી રહે."

"પણ બાપા! મારૂં ને ઘોડાનું બેયનું પેટ તો ભરવું ને!" અભરામે દલીલ કરી.

રણછોડ બોલ્યો: "બાપા! મોટર હોય તો આવું કશું જોવું પડે નહિ. નહિ ઘોડાને ચાબુક મારવો કે નહિ બળદને આર ઘોંચવી. સાચું કહો તો ઘોડાની કે બળદની ગાડીમાં બેસવું એજ આપણા જૈન ધર્મ પ્રમાણે પાપનાં પોટલાં છે. આવાં કરમ આપણા-થી જોયાં જાય?"

શેઠને લાગ્યું કે, ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ઘોડાને માર ખવરા-વવાનું પાપ કાંઇ જેવું તેવું નથી. મૂંગા પ્રાણીને માર ખવરાવવાનું પાપ મોટરમાં ન લાગે એમ તો શેઠ સમજતાજ હતા.

રણછોડ આગળ બોલ્યો: "હું તો કહું છું કે, સરકારે રેલ ને મોટર કાઢીને આ મૂંગાં જનાવર ઉપર ભારે દયા કરી છે. મોટરનો શોધનારો કોઇ સાચો દયાળુ માણસ હશે."

દામુ શેઠે બળદગાડીમાં અને ઘોડાગાડીમાં બેસીને ઘણીએ વાર ભારવાહી જાનવરોનાં દુઃખ જોયાં હતાં. પેટ્રોલથી ચાલતી મોટર એ જાનવરોને દુઃખમાથી છોડાવવાનું વાહન હતું, એ મીમાંસા શેઠના અંતરમાં ઉતરી ગઈ.

એક અઠવાડીઆની અંદર દામુ શેઠની માલિકીની ત્રણ ભાડૂતી મોટરો રણછોડની વ્યવસ્થા હેઠળ અમદાવાદ અને સાંગલપુરની વચ્ચે ફરવા લાગી ગઇ. શેઠને લાગ્યું કે, બિચારા બળદ અને ઘોડાની ખાંધેથી ધૂંસરાં છોડવાનું પુણ્ય કર્યું હતું. શેઠને મન તેમાં ધંધા કરતાં વધુ તો ધર્મ માલૂમ પડગો હતો.

(૨)

આજ સુધી સાંગલપુરની સમૃદ્ધિ ઠાવકી અને ગંભીર હતી તે હવે ચમકારા મારવા લાગી. રેલવે સ્ટેશને રોજ સાંગલપુરના પંદર-વીસ ઉતારૂઓ ચડતા-ઉતરતા, પરંતુ અમદાવાદ અને સાંગલ-પુરની વચ્ચે આવ-જા હવે ખૂબ વધી પડી હતી. ત્રણે મોટરો ખચોખીચ ભરાઇને રોજ બે ત્રણ વાર આવ-જા કરતી. સગવડ વધી હતી એટલે ઉતારૂઓ વધ્યા હતા. સ્ટેશને ઉતારૂઓ લાવવા-લઇ જવાનું કામ પણ હવે બળદના એક્કા અને ઘોડાના ટાંગાને બદલે દેરની મોટરો કરતી હતી. દૂધ ત્રણ પૈસે શેર મળતું તેનો

ભાવ વધીને ૭ પૈસા થયો; ઘી રૂપિયાનું બશેર મળતું તેનું સવા-
શેર થઈ ગયું; છાશનાં દોણાં પણ મોટરમાં ચઢી ચઢીને અમદા-
વાદની પોળોમાં ઠલવાવા લાગ્યાં. પછી કણબણ પાડોશણને મલકાતી
કહેતી: "બાઈ! રોજ ચાર ડોબાંની છાશ ઉકરડે ઢોળવી પડતી,
પણ હવે દામુ શેઠની મોટર થઈ છે એટલે રોજ છાશનોજ રોકડ
રૂપિયો ઉપજે છે. દશ આના ભાડાના જાય તોય ચૌદ આના મળે ને!"

સાંગલપુર અને અમદાવાદ વચ્ચે ભાડાની મોટરો ફરવા લાગી.
તેની અસર સાંગલપુર ઉપર બે પ્રકારની થઈ. લોકોની મુસાફરીની
અગવડ ગઈ; દૂધ-ઘીના વધુ પૈસા ઉપજવા લાગ્યા અને પહેલાં
ત્રણ દિવસે મેળવી શકાતી ચીજ હવે સાંગલપુર બે કલાકમાં હાજર
થવા લાગી. પછી કણબણનો કરસનીઓ એક વાર માંદો પડ્યો અને
તાવમાંથી ત્રિદોષ થઈ ગયો. ઘરગથ્થુ ઉપચારો કર્યા, પણ તે સાજો
થયો નાહ; એટલે અમદાવાદથી મોટરમાં ડૉક્ટર બોલાવ્યો. પંદર
રૂપિયા ડૉક્ટરને આપ્યા અને દવા તથા મોટરભાડાના બીજા પચીસ
રૂપિયા થયા, પણ કરસનિયો મરતો મરતો બચ્યો તેથી પછી
કણબણ મોટરવાળા દામુ શેઠ ઉપર આશિષોનો વરસાદ વરસાવતી.

સાંગલપુર ઉપર બીજી અસર થઈ તે સાંગલપુરના લોકોના
સમજવામાં આવતી નહોતી. અમદાવાદનો ચેપ સાંગલપુરના ખેડૂતો
તથા વાણિયાના જુવાન છોકરાઓ ઉપરજ નહિ, પણ મોટેરાઓ
અને ઘરડાઓનેય લાગતો જતો હતો. કરસનિયો છાશ વેચવા રોજ
અમદાવાદ જતો અને પૈસા લાવતો; પરંતુ તે સાથે તે રોજ અમ-
વાદની હોટલોની મોજ ચાખતો આવતો તેની, તેની માને ખબર ન
હતી. ગામમાં સાંગલપુરના મોચીના સીવેલા દેશી જોડાને બદલે રાતા-
કાળા પૉલીશ કરેલા સ્લીપર અને દોરી બાંધવાના બૂટ થોડે થો
દેખાતા જતા હતા. એક રૂપિયાની જરૂર જણાતાં અમદાવાદને
ફેરો ખાનારા "બેગમબેગી" ચાર રૂપિયાની જણસો વહોરી લા
નારા તો સાંગલપુરમાં ખૂબ વધ્યા હતા. દૂધ વેચવા જનાર
અમદાવાદમાં બે ત્રણ સિનેમાના ખેલો જોવા વિના પાછા આવ
નહિ. દામુ શેઠના રણછોડના અઢાર વરસના મંદુને તો ઘર
મોટર હતી, એટલે તેની અમદાવાદની સહેલગાહો ખૂબ વધી
હતી. ઘી, દૂધ, છાશ, ધાન કે એવી બીજી ચીજોના વધુ
ઉપજતા તે સાંગલપુરના બેડૂતોને મોટા લાગતા, પણ તે પૈસા અ
દાવાદના ચેપની પાછળ ખરચાઈ જતા હતા અને તેમના
મનની જીવનમાં કૃત્રિમતા તથા તૃષ્ણા વધતી જતી હતી.

દૂધ ખાનારા હવે દૂધ ખાવાનું ઓછું કરતા હતા, ચાદના પ્યાલા ઘેર ઘેર ખખડતા અને મોટર શરૂ થયા પછી છએક માસે તો અમદાવાદના એક કણબીએ સાંગલપુરમાં હોટેલ પણ નાખી દીધી.

(૩)

ચંદુ ત્રણ માસ સુધી મુદતિયા તાવથી પીડાઇને માંડ માંડ સાજો થયો હતો. શેઠને દવા–દાકતર પાછળ પાંચસોક રૂપિયા ખર્ચવા પડ્યા હતા, પણ તેમ કરતાંય ચંદુ સાજો થયો અને આજે તે જરા ઓસરીમાં આવીને બેઠો તેથી શેઠ આનંદમાં હતા. શેઠે ઉમળકાથી કહ્યું: "બેટા ! જરા દૂધ–ભાત ખાઇને આજ તો દુકાને ચાલ."

ઓરડામાંથી ચંદુની વહુએ ગુમાસ્તા પાસે કહેવડાવ્યું કે "આજે ગાયે દોહવા દીધું નથી, તો ગામમાંથી દૂધ મંગાવી આપો."

"માધા ! જા, પશી કણબણને ત્યાંથી દૂધનો લોટો ભરી આવ." શેઠે ગુમાસ્તાને ફરમાવ્યું. માધો એક કલાકે દૂધ લઇને આવ્યો. શેઠે ચીડાઇને પૂછ્યું: "અલ્યા આટલી બધી વાર ?"

"શું કરું બાપા ! પશી ડોશી કહે કે ઘરમાં દૂધ નથી. રાજી ભરવાડણ કહે કે દૂધ અમદાવાદ વેચાવા ગયું છે અને ઢોરાં સીમમાં ગયાં છે. મગન મહારાજ કહે કે મારી ગાય આજ વટકી છે એટલે દૂધ નહિ દે."

શેઠ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. "ત્યારે તું દૂધ લાવ્યો ક્યાંથી ?"

"ત્રણ આના આપીને હોટેલમાંથી શેર દૂધ લાવ્યો."

શેઠ વિચારમાં પડી ગયા. દૂધ માટે ત્રણ ઘેરથી નકાર મળ્યા પછી હોટેલમાંથી વેચાતું દૂધ લાવવું પડ્યું તે તેમને સાલવા લાગ્યું. જમી લઇને શેઠ ચંદુને લઇને દુકાને ચાલ્યા, માર્ગમાં ચાર ચમારને ઘોડાનું મુડદું ઉંચકી જતા જોઇને શેઠે પૂછ્યું: "અલ્યા, આ કોનો ઘોડો મૂઓ ?"

"અભરામ મિયાંનો, બાપા !"

"ગાડીવાળો અભરામ ?"

"હા બાપા !"

દુકાને રણછોડ મોટરના ભાડાની આવકનું નામું લખતો હતો. દુકાનમાં પશી પટલાણી, રામો પટેલ, જગો મોચી અને અભરામ મિયાં બેઠાં હતાં. અભરામની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. શેઠ આશ્વાસેન બોલ્યા: "અભરામ ! તારો ઘોડો તો મરી ગયો !"

"હા, બાપા ! તમે મોટર ફેરવવા માંડી, ત્યારથીજ હું એને મૂએલો તો દેખતો'તો; પણ આ'ટલો મોડો મૂઓ અને હું બીખકેજે બચ ગયો."

"અલ્યા, એમાં મારો શો વાંક ?"
"તમારો વાંક નહિ, તો મારા નસીબનો તો ખરો. ઘોડો
કમાતો'તો ત્યારે હું તેને ખવરાવતો અને મારું પેટિયું નીકળતું. આ
બાર મહિનામાં ઘરનાં વાસણ વેચીને મેં ને ઘોડાએ ખાધું. આજ
હવે બે મણ બાજરી આપો, નહિ તો ઘોડાની પાછળ મારું એ મોત."
શેઠ અભરામનાં આંસુ જોઈ રહ્યા, અને કશું બોલ્યા નહિ.
પછી તરફ નજર કરીને શેઠ બોલ્યા: "પટલાણી ! તમે કેમ આવ્યાં છો?"
પટલાણીએ ઘૂમટાની આડેથી કહ્યું: "પચાસ રૂપિયા આપો
શેઠ ! વ્યાજ જોઈએ તે લેજો."
"તમારે વળી શી ખોટ પડી ? હવે તો દૂધ ઘી ને છાશની
બહુએ આવક થઈ છે ને ?"
"બળી એ આવક ! કરસનિયો ત્રણ વાર માંદો પડ્યો, ને સો
રૂપિયા ખરચ થઈ ગયું ! તેની વહુને આણું વાળીને લાવવી છે
એટલે તમારી પાસે આવીને વેણ નાખ્યું છે, શેઠ!" પટલાણી બોલ્યાં.
"માંદગી આવે તેમાં શું કરીએ ? જેવા કરમના લેખ. અમારા
ચંદુની માંદગી પાછળ પાંચસો રૂપિયા થયા."
"માંદગી પણ જેવી તેવી ? બાપલિયા ! પાણીની જેમ પૈસા
ખરચ્યા. મારો રડ્યો રોજ અમદાવાદ જાય ને હૉટેલમાં ભજિયાં
ને પૂરી ખાય. અર્ધાં કાચાં ને અર્ધાં પાકાં. ઉપરથી રાતે નાટક
જુએ અને ઉજાગરા કરે. ચાહનાં પવાલાંનો તો સુમાર નહિ. પૂછો
તમારા ચંદુને; બેઉ સાથે ફરતા ને ખાતા. પછી માંદા ન પડે તો
બીજું શું થાય !"
શેઠે ચંદુ સામે જોયું. ચંદુ શરમાઈને નીચું જોઈ રહ્યો. દ
બબડ્યાઃ "આપણા ગામને ય અમદાવાદનો ચેપ લાગ્યો."
શેઠે રામા સામે જોયું. તે બોલ્યો: "બાપા' દાણા લેવા આવ્યો છું
"તારે વળી દાણા શું કરવા છે.? હજી હમણાં જ ખ
ભરાયાં છે ને ?"
"પણ ખળાંમાંથી મણ દાણો ય ઘેર આવ્યો નહિ. આ
ચોમાસે તમારું બીજું ય દેવું કરવું પડશે."
"એમ કેમ ? તારે વળી દેવું કરવાનું હોય ?"
"કોઈ વરસ નહિ ને આ વર્ષે કરવું પડશે શેઠ ! ખળાં
દાણો આવે કે ન આવે, પણ ઉનાળે અમે ભાડાં કરીને
હોત અસલવાન. હવે તમારી મોટર થઈ એટલે ભાડું મળે નહિ
કરું શું ? મારો ગાડા મારો પોઠિયો, અને રાતે રખારી કરે

પાઓ. પણ મારે ખાવા દાણો મળે નહિ, ને બળદને ઘી ક્યાંથી ? એટલે એને પાંજરાપોળે મૂકો ને બીજાને વેચી નાખ્યો."

શેઠે રણછોડ સામું જોયું. રણછોડ સરવાળો કરી રહ્યો હતો; બોલ્યો: "બાપા ! આ મહિને સાડાસાતસોની આવક થઈ અને પાંચસોનું ખર્ચ થયું. સવાબસોનો વધારો વધ્યો."

જગો વચ્ચે બોલ્યો:"બાપા!હું ય પચીસ રૂપિયા લેવા આવ્યો છું.

"અલ્યા, ગામમાં કોઇ જોડા પહેરતું નથી કે શું ? તારે વળી તાણ પડી ?"

"જોડા તો સૌ પહેરતા હશે, શેઠ! પણ આ વર્ષ મારો ધંધો બરાબર ન ચાલ્યો, કોણ જાણે શાથી."

"દાદા ! હું જઉં છું, દવા પીવી ભૂલી ગયો છું" એમ કહી ચંદુ ઉઠ્યો. ક્રોમ લેધરના ચકચકિત બૂટ પહેરીને તે દુકાન પરથી ઊતર્યો. શેઠનું ધ્યાન બૂટ તરફ ગયું અને તેમને બહુજ ગ્લાનિ થઇ આવી. શેઠ નિસાસો નાખીને તકિયા પર પડ્યા અને બેઉ હાથે તેમણે મોઢું ઢાંકી દીધું.

(૪)

"ભોં ભોં ભોં" કરતી એક મોટર આવીને શેઠની દુકાન સામે થોભી. માંહેથી એક યુરોપિયન અને પારસી ઊતર્યા. પારસીએ પૂછ્યું: "ડામોડર સેઠ આપનુંજ નામ કે ?"

"જી હા. કહો શું કામ છે ?"

"તમે સાંગલપુરનું સ્ટેસન ખોલવા રેલ્વે કંપનીને અરજી કરીં'તી કે?"

"જી હા, તેનું હવે શું છે ?"

"તમારા ગામમાં વાનીઆનાં ઘર કેતલાં ?"

"થોડાં."

"થોડાં એતલે કેતલાં ?"

"પાંચ-સાત-દસ."

"બીજી ઉચી કોમોનાં ઘર કેતલાં ?"

"ચાર-પાંચ."

"બાકી બઢા ખેડૂતોનો ઢંદો કરટા હોસે ?"

"જી હા."

"સાનંદને સ્ટેસને તમારા ગામના કેતલા ઉતાર ચડના-ઉતરનારા હસે ?"

"બે-બે."

"એમ કાંય ? તમો અરજીમા લખા છો કે વીસ-પચીસ [illegible] ઉતરે છે."

"એ દાંડા વહી ગયા."

"તેનું કારણ શું ?"

"અમારે ગામ મોટર ફરે છે."

"એમ, તો હવે તમારે નવું સ્ટેસન ખોલવાની જરૂર નથીનો

"જી, ના."

"પારસીએ પેલા યુરોપિયનને મોટરમાં પાછા બેસતાં કંઈ
અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું અને મોટર પાછી ચાલી ગઈ.

રણછોડ ખુશ થતાં બોલ્યોઃ "બાપા! તમે ઠીક જવાબ આપી
દીધો. વધુ ઉતારૂ કહ્યા હોત, તો હવે કંપની નવું સ્ટેશન ખોલ
અને આપણો મોટરનો ધંધો પડી ભાગત."

"પણ મારે તો હવે મોટરેય જોઈતી નથી ને નવું સ્ટેશને જોઈતું
નથી. બસ, આજ ને આજ તું અમદાવાદ જા અને ત્રણે મોટર વેચી
નાખ." શેઠ આવેશમાં આવી જતાં બોલ્યા.

રણછોડ આ કારમી આજ્ઞાથી સ્તબ્ધ બની ગયો. તેણે પૂછ્યું
"એનું કાંઈ કારણ ?"

"મારે સાંગલપુરની ખરાબી થવા દેવી નથી."

"એમાં વળી ખરાબી શી ?"

"જોતો નથી ? ગામને અમદાવાદનો ચેપ લાગે છે, રોગ
ઘર ઘસાતાં જાય છે, લોક દેણદાર થાય છે, ગરીબોના ધંધા
પડે છે, લોકોનાં મન શહેરીઓના જેવાં ચોર થતાં જાય છે
બધો તારી ભાડાની મોટરનો પરતાપ."

"બાપા! પણ આપણે મોટરના ૭ હજાર ખર્ચ્યા છે અને
હવે પૂરા ત્રણ હજાર પણ ઉપજશે નહિ."

"બે હજાર કેમ ઉપજતા નથી! મારે હવે એ નજ
શહેરથી દૂર મારું સાંગલપુર વધારે સારું છે. અને હા, એ મોટરે
પૈસા ઉપજે તે પણ ગામમાં વગરવ્યાજે ધીરવાના છે એ ધ્યાનમાં રા

"તમે ફરીથી બળદની ખાંધે ધૂસરાં નંખાવો છો!"

"અરે, સારું છે બાપ! બળદની ખાંધે ધૂંસરું નહિ દે
બળદ ભૂખે મરશે. એવું મોટું દયાળુપણું મારે નથી જોઈ
અમદાવાદ જા!"

રણછોડ બાપની સામે જોઈ રહ્યો. અમરામ આં
શેઠનો દીકરો ખોળામાં માથું નાખીને પડ્યો અને બોલ્યો
મુઝે દયા આજ મેં તમાશામાં જોઈ!" ("પ્રસ્થાન" માં

१७–भोग–एक सत्य घटना उपरथी

(લેખકઃ–શ્રી. ચંદ્ર)

(૧)

સુભદ્રાને પરણ્યે પૂરાં બે વર્ષ થયાં હતાં, પણ એકેય ઘડી તેણે સુખની જોઈ નહોતી. જ્યારથી સાસરે આવી હતી ત્યારથી કજીઆ-કંકાસથી આખું ઘર દુઃખી હતું. સુભદ્રાની સાસુ મહાકર્કશા હતી. તેની વિધવા નણંદ બળતામાં ઘી હોમતી. નિશાળમાં સુભદ્રા જ્યારે ભણતી હતી ત્યારે ભવિષ્યના જીવન માટે તેણે ઘણી આશાઓ બાંધી હતી; પણ સાસરે આવ્યા પછી બધી આશાઓ પર પાણી ફરેલું તેણે જોયું.

તેનો પતિ મિલમાં કારકુન હતો. તે ભણેલો અને સમજુ હતો. પણ માતાપિતાની આજ્ઞાને આધીન રહી તે પોતાનું ગાડું ગબડાવી રહ્યો હતો. વહુ કરતાં તે માતાને વધારે માનતો, પરિણામે વહુ બિચારી મહાદુઃખ ભોગવતી. તેની ફરિયાદ સાંભળનાર કોઇજ ન મળે. ભૂલેચૂકે તે પાડોશી સાથે વાત કરતી અથવા કંઇ વાંચી સંભળાવતી તો ગાળોના પ્રહારને પાત્ર બનતી.

એક દિવસ સાંજના પાંચેક વાગ્યાનો સમય થયો હતો. ચોપડી વાંચતાં તે નિદ્રાધીન થઇ ગઇ. એ જોઇ સાસુએ તેનાપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

એવામાં રમણભાઇ પોતાની ઑફિસેથી પાછા આવ્યા. તેમણે પોતાની માતાને આવી રીતે વર્તતી જોઇ ત્યારે તેમને મહાદુઃખ થયું. માએ દીકરાને ઉદ્દેશી કહ્યું:

'જોયા તારી વહુના ચાળા! આખો દિવસ વાંચ, વાંચ ને વાંચ-જ કર્યો કરે. ઘરની કે કામની પરવા કોણ કરે છે! જાણે નોકરી નહીં કરવાની. આવા ભણતરમાં ધૂળ પડે. ન સૂઝે સાંજ કે ન સૂઝે સવાર. આખો દિવસ ચોપડી કે ચોપાનિયું. હું તો એને બિલકુલ સંઘરવાની નથી. જાય કાલે ત્યાં અને કરે નોકરી.'

આજ સુધી બધું શાંતચિત્તે સાંભળતી રહેનારી સુભદ્રા પોતા-
ના પતિને જોઇ બોલી:

" બા! તમે મને નકામો ઠપકો આપો છો, તમારું અથવા
ઘરનું કામ જો અટકી રહેતું હોય અથવા હું પૂરું ન કરતી હોઉં
ત્યારે કહો તો તે ઠીક. પણ વાતવાતમાં નકામો દોષ કાઢી મને
ગાળો ભાંડો તે તમને કેમ શોભે ?"

'ચાલ આવી છે અમને શિખામણ આપવા' નણંદ ગર્જના કરી.

'બહુ ભણી એટલે આવ્યું ડહાપણ. ખબરદાર, જો અક્ષર વધુ
બોલી તો.' સાસુના આ શબ્દો સાંભળતી સુભદ્રા પોતાના પતિ સામે
જોતી ઉભી હતી. તેનું હૃદય ફાટફાટ થઇ રહ્યું હતું.

રમણભાઇને પણ કંઇ સઝતું નહોતું. જીવન કષ્ટપૂર્ણ વરતુ છે.
આખી જીંદગી સુધી આમ કેવી રીતે જીવન ગાળવું, એ સવાલ
થયો. વહુ બિચારી વધુ શું કરી શકે ? તેણે પોતાના ભાગ્યનો દોષ
કાઢી થોડાં આંસું સારવ્યાં. એવી ઘણી રાત્રિઓ તેણે આવી ગાળી
હતી. વારંવાર તેને એજ વિચાર આવતો–મારે જીવવું શા માટે!
કોઇ પણ વસ્તુની ઇચ્છા શા માટે કરવી ? નાનું સરખું ઘર હું
સુધારી શકતી નથી, ત્યારે મારું ભણતર શા કામનું ? ક્યાં સુધી હજી
મારા ભાગ્યમાં દુઃખ જડાયાં હશે ?

(૨)

ચિંતાગ્રસ્ત શરીરમાં રોગ પેઠો. સુભદ્રા દિવસે દિવસે સુકાતા
લાગી. રમણલાલ આજે ઑફિસથી વહેલા આવ્યા હતા. તેમની
બદલી મિલની ઑફિસેથી મિલની દુકાને બીજે ગામ થઇ હતી.
સુભદ્રાને એ હવે કોઇ રીતે સુખી કરી શકશે કે કેમ, એ વિચારે
વમળમાં બહારગામ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા; પણ સુભદ્રાને
પોતાની સાથે તૈયાર થવા કહેવાની હિંમત રમણભાઇમાં ન હતી.
તે સાડાચારની ગાડીમાં જનાર હતા. સુભદ્રા તેમની પાસે આ
વિનીતભાવે કહેવા લાગી:

'તમારા વગર મારાથી આ ઘરમાં એક પળ પણ હવે રહે
નહિ, માટે દયા લાવી મને સાથે લઇ જાવ.'

પેન્શન લઇ રામભજન કરતા પોતાના પિતાને રમણ
એ વાત પૂછવા ગયા. ઢગ હાથે ડોસાએ સાંભળ્યું અને
'દીકરા! આજે તને ૪૦ રૂપીઆની નોકરી મળી એટલે
ફૂટના આવી? વહુને સાથે લઈ જવાની માગણી કરતાં
શરમ ન આવી! જા, પૂછ તારી માને.'

એ વાત પૂછવાને ભાઇએ ઘણુંએ મન કઠણ કર્યું, પણ તે પોતાની મા સમક્ષ એકેય શબ્દ ઉચ્ચારી શક્યો ના. ગાડીનો સમય થયો. તે ઉપડ્યો. બિચારી સુભદ્રાની એકમાત્ર સાંત્વના તેનાં આંસુ હતાં. તે રડીને થાકી સુઇ ગઇ, અને આ દુઃખમય સંસાર ક્ષણભરને માટે વિસરાઇ ગયો.

(૩)

તેની સ્થિતિ ઘણી નબળી પડી ગઈ હતી. દિવસો ઝડપથી પસાર થતા હતા. માંદગીથી તેનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો. લોહી ઉડી ગયું હતું. રજા લઇ રમણ ઘેર આવ્યો હતો અને સુભદ્રાને ખાટલે તે લમણે હાથ દઇ બેઠો હતો. આંસુ સરતાં હતાં. તે બોલ્યોઃ

'સુભદ્રા ! તું શ્રીમંત અને ભણેલીની આ સ્થિતિ ! મારે લીધે-જ તારી આ દશા થઇ ? ક્ષમા પણ મને કેમ મળે ?'

'તમે ભૂલો છો. તૂટતા સ્વરે સુભદ્રાએ કહ્યુંઃ "તમારાથી બનતું તમે કર્યું. ઈશ્વર તમારૂં રક્ષણ કરો. મારા અપરાધ માટે તમારી ક્ષમા માગું છું. એકેય ઘડી હું તમને સુખ દઇ શકી નહિ. લાચાર! તમે ફરી પરણશો, પણ મારી છેલ્લી અરજ સાંભળો. તેને ખોટી લોકલાજ અને મર્યાદામાં રાખી રીબાવતા નહિ. હિંદુસમાજની આ ખોટી ભાવનાઓને ઓ પ્રભુ ! તું દૂર કર. દલિત અબલા સ્રીજાતિનો તુંજ રક્ષણહાર છે. મારી બહેનો સાચી આદર્શ ગૃહિણીઓ બને તેવી શક્તિ તુ દે. નિર્દયી ભાવનાઓને કચરનારી તે થાય. હે અંધ સમાજ ! ઈશ્વર તારૂં કલ્યાણ કરે. મેં આત્મજનોને સુખી રાખવા મારો ભોગ આપ્યો છે. આ બલિદાન ફલસ્વરૂપ થાઓ એજ પ્રાર્થના.'

જોતજોતામાં તેની જીભ અટકી. તેણે પાણી માગ્યું, અને આ ક્રૂર સમાજની મર્યાદાને પદદલિત કરતી હંમેશ માટે તે ચાલી ગઇ.

("પ્રચારક"ના એક અંકમાંથી)

૧૮—કમળા અને શારદા

બે બહેનોનું ઘડતર

(લેખકઃ-શ્રી. પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા)

[વિવિધ રંગોથી મનોરમ્ય રંગોળી એક બાજઠ ઉપર શારદા પૂરી રહી છે. ત્યાં કમલા પ્રવેશે છે.]

કમલા—શારદા! અલી શારદા!! ક્યારની તને શોધું છું. વળી તું આ શું માંડીને બેઠી છે?

શારદા—આવોને મોટી બહેન! જુઓ આ રંગોળી પૂરું છું.

કમલા—(નીરખીને) વાહ! સુંદર કામ કરતી જણાય છે. ચો... તરફ વેલબુટ્ટાના મધ્યભાગે આ કોણ બિરાજે છે? આ શું અક્ષરો લખે છે? અને વળી આજે રંગોળી કેવી? રંગોળી તો દિવાળીએ હોય

શારદા—આજે જ્ઞાનપંચમી છે. વડોદરા રાજ્યના ગામેગામડે આજે પુસ્તકાલય પર્વણી ઉજવાશે. સ્થળે સ્થળે સભા ભરાશે અને તેમાં ભાષણો, રાસ અને સંવાદો થશે, જેમાંથી જ્ઞાન અને પ્રેરણા મળશે. ઘણે સ્થળે જ્ઞાનઝોળીમાં ભિક્ષા લેવાશે.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રેરક-આદ્યપ્રેરક પુણ્યશ્લોક મહારાજ સયાજીરાવનું ચિત્ર ચિતરું છું. જેની સદ્ભાવવંતી આ પુણ્ય પ્રતિ... નો આ આત્મા ઘણે અંશે ઋણી છે. અને...

કમલા—અરે શારદા! પરણી તોયે તું કેવળ ભાવનામય... રહી! અને આ અક્ષરો વળી શું લખવા બાકી છે!

શારદા—"જયતુ જયતુ લોકે જ્ઞાનમૂર્તિઃ સયાજિઃ" એ... લખી રહી છું.

કમલા—કલાની દૃષ્ટિએ આ કામ અદ્ભુત છે; અને સંસ્કા... દાતા રાજવી પ્રત્યેની તારી કૃતજ્ઞતા પણ હું સ્વીકારું છું. પ... પરંતુ ને પછી પુસ્તકો અને વાચન એ બીજાઓ માટે શું કામનું છે... જે ભણતરની કેળવણી બાપુજીએ તને અને મને આપી છે, તે ...

નથી? વાંચવાલખવાની પણ ઉંમર હોય છે. જીવનભર પુસ્તકો પાછળ ગાંડાની માફક સમયનો દુર્વ્યય કરવો, અને દિવસભર એવી ઉપાધિઓ કર્યાજ કરવી એનો અર્થ શો? આજે સાત દિવસથી હું તારી મહેમાન બની છું; પણ મને તો તારી દયા આવે છે. મારા બનેવીને પણ મેં ઠપકોજ આપ્યો છે. પ્રભુએ અવતાર આપ્યો છે, તે આમ એળે કાઢી નાખવા નહિ. અને વસંતલાલ પણ ચોપડીઓમાંથી નવરાજ થતા નથી. તેને મારા કહેવાની શી અસર થાય? અમારા સુખી જીવન તરફ તો જો. ચોપાટી ને પાલવા; ઝૂલતું ઉદ્યાન કે મહાલક્ષ્મી; કાશ્મીર કે ગોકુલમથુરાં; નાટક કે સિનેમા; ચોપાટ કે ગંજીફો; સ્નેહભોજનો અને મેળાવડા; જલસા અને જલવિહાર–આ બધામાં જીવનની મોજ છે.

શારદા—બહેન! માફ કરજો. તમે તો મારા કરતાં બે વર્ષ મોટાં છો. જે ભણતર આપણને બાપુજીએ ભણાવ્યું, તેનું ધ્યેય વિલાસી જીવન ન હતું. શાળાનું શિક્ષણ એ ધ્યેય નથી, પરંતુ ખરૂ જીવન જીવવાનું પ્રથમ પગથિયું અને માર્ગસૂચનજ માત્ર છે. નાનાં હોઇએ ત્યારેજ વાંચવું લખવું અને પછી ભૂલી જવું, એનો કંઇ અર્થજ નથી. 'જીવન માટે કેળવણી અને કેળવણી માટે જીવન' એ મેં મારૂં ધ્યેય રાખ્યું છે. વિદ્યાર્થી વયના સંસ્કારોનું ઘડતર અહીં આવી પુસ્તકોએ પૂરૂં કર્યું છે, અને તેનો યશ અહીંના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયને ઘટે છે. કમલા બહેન! આમાં શુષ્કતા નથી, પણ રસિકતા–સજીવતા છે, આનંદ છે. પુસ્તકોના પાને પાને જ્ઞાનનોજ દિવ્ય નિર્ઝર ભર્યો છે. તેનું અમૃતપાન કરતાં હું ધરાતીજ નથી.

(શારદાની સખી ઉષા આવે છે)

ઉષા—જય જય કમલાબહેન! વંદેમાતરમ્ શારદા! મોટી બહેન સાથે શો વિનોદ ચલાવી રહી છું?

કમલા—આવ ઉષા! જો, તારી સખી મને પણ જ્ઞાનામૃતની ઘૂંટડી નાખી તમારા જેવી પુસ્તકઘેલી કરવા મથી રહી છે.

ઉષા—અહો કમલિની! એ જ્ઞાનબળે તો તે આજે સ્ત્રીસમાજ શોભાવે છે. તે બળે તે સુધરાઈની સભ્ય બની સફળતાપૂર્વક સ્ત્રી-વર્ગની સગવડોના પ્રશ્નો ચર્ચા સેવા બજાવે છે. અને એજ સંસ્કારે તેને ધારાસભાની ચૂંટણી માટે ઉમેદવાર બનાવી છે; જ્યાં જઇ તે સ્ત્રીઓને ઉચિત હકો અને સ્ત્રીસન્માન માટે લડશે. કદાચ તમારી પેઠે ધનબળે જે. પી. નહિ થઇ શકે, પણ જ્ઞાનબળે પ્રજારત્ન તો જરૂર બનશે.

(સ્ટીરીઓસ્કોપ જોતા જોતા કમલાનો પુત્ર ધનંજય અને શારદાનો પુત્ર અરુણ આવે છે)

ધનંજય—અરુણ! આ બાગ કેવો સરસ છે! ક્યાંનો છે!

અરુણ—ધનંજય! એ કમળફૂલોથી શોભીતું અને વનરાજીથી સુમનોહર-ભારતની સ્વર્ગભૂમિનું વિખ્યાત ઉદ્યાન છે.

ધનંજય—હા, બા! આપણે કાશ્મીર ગયાં હતાં, ત્યારે જોવા ગયાં હતાં, ખરું ને? (જોતાં જોતાં) અહો! આ કેટલું બધું સુંદર છે!

(ઉષા અને શારદા સ્મિત કરે છે)

ઉષા—ધનંજય! આવ બેટા! તને હું કંઇક પૂછું. જવાબ આપીશ!

ધનંજય—પૂછોને, માશીબા!

ઉષા—તારા જીવનનો આદર્શ શું છે?

ધનંજય—એટલે?

ઉષા—તું ભણી ગણીને મોટો થઇશ, ત્યારે કેવું જીવન જીવવા માગે છે?

ધનંજય—(ઘડીભર તેની બા સામું જોઇ રહે છે. પછી ઉત્તર વાળવા મથે છે) હું મોટો થઇશ, ને મોટરમાં ફરીશ, મિત્રોમાં જઇશ, મોટાંઓની સાથે હરીશ ફરીશ, મોટો ઇલકાબ મેળવીશ, મોટો માણસ ગણાઇશ.

ઉષા—અને અરુણ, તારું ધ્યેય શું?

અરુણ—મારી આંખ આગળ પ્રતાપ અને શિવાજી ઉભા છે. નેપોલિયન, લિંકન, ગારીબાલ્ડી, રામ, કૃષ્ણ વગેરે મારો આત્મા વલોવી રહ્યા છે. જીવનચરિત્રનાં પુસ્તકોમાંથી તેના નાયકો ઉઠી ઉઠી મને મહાન-મહાન બનવા કોઇ અજબ પ્રેરણા આપી રહ્યા છે. હું શું થઇ શકીશ તે કહી શકતો નથી, પણ મારી આશાઓ તો અજબ ઉન્નત છે. મનુષ્યમાંથી દેવ સર્જાઇ શકે છે એમ હું માનું તો છું જ, અને તેવો થવા પ્રયાસ કરું છું. પુસ્તકોએ મારી એ મહત્ત્વાકાંક્ષાને સતેજ બનાવી છે. તેને જીવનમાં ઉતરવા અને સિદ્ધ કરવા હું પ્રત્યેક પળે પ્રયાસો કરું છું. અત્યારે તો સ્વપ્ન છે, પણ કોઇ કાળે તે સત્ય બનશે એમ મારું અંતર કહે છે. (ઘડિયાળ સામું જોઇ) અહો! આજની પત્રંજીની સભાનો સમય થવા આવ્યો. અમે જઇએ કે બા! ચાલ ધનંજય!

(બન્ને જાય છે. કમલા સ્તબ્ધ થઇ જોઇ રહે છે)

ઉષા—જોયું બહેન! પુસ્તકો જીવનમાં અનેરું પરિવર્તન કરે છે તેનું આ જીવંત દૃષ્ટાંત!

કમલા—અદ્‌ભુત! અદ્‌ભુત!! આનું નામજ ઘડતર. આનુંજ નામ સંસ્કાર. આવું ઘડતર જે પુસ્તકો દ્વારા થાય છે તે જરૂર વંચાવાં જોઇએ.

શારદા—ચાલો જઇશું? પર્વણીના મહોત્સવનો સમય થઇ ગયો છે. કાર્યક્રમની શરૂઆત પહેલાં પહોંચીએ તોજ જવું ઇષ્ટ ગણાય.

કમલા—ચાલો. મારે પણ હવે જરૂર આવવું છે.

(અજવાળી આવે છે)

અજવાળી—ચાલો શારદાબ્હેન! સૌ નીચે આવી ઉભાં છે. (કમલા તરફ ફરી) વંદન છે મોટી બ્હેન!

શારદા--આ અમારા મિલકામદારનાં ધર્મપત્ની છે. અમારી મિલની બાલશાળા સ્નેહ-સેવાભાવે તે ચલાવે છે. અને મિલની પુસ્તકશાળાનાં તે માનદ ગ્રંથપાલ છે. ચાલો હવે આપણે જઇએ. મિલમાંથી આવેલી બીજી બ્હેનો આપણી રાહ જોતી હશે.

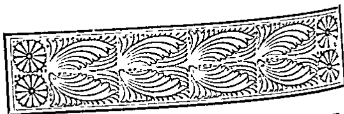
ઉષા—કેવળ થોડાં ભણેલાંનેજ નહિ, પણ દરેક કોટિનાં માણસને જ્ઞાનપ્રદાનની પુસ્તકાલયયોજના દ્વારા ઝુંપડે ઝુંપડે જ્ઞાન-જ્યોતિ પ્રકટાવવાની અમારા શ્રીમંત મહારાજાની યોજના છે. અને આ યુગનું પુસ્તકાલય એટલે વાંચનારાઓને સંતોષે એટલુંજ નહિ પણ નવા વાચકો પણ સર્જે.

કમલા—ચાલો આપણે મોડું થાય તે પહેલાં પહોંચવું જોઇએ.

(બધાં જાય છે.)

(જૂન-૧૯૩૨ના "પુસ્તકાલય"માંથી)

१९–वात्सल्य करतां कर्तव्य श्रेष्ठ–एक पत्र

(લેખકઃ–શ્રી. મકનજી પરમાર)

પ્રાયશ્ચિત્ત

પ્રિય અ......!

જ્યારે તને આ પત્ર મળશે ત્યારે તો ઘડીભર તું આશ્ચર્ય પામી જઈશ. દશ દશ વર્ષ પછી અચાનક મારી કલમ તને પત્ર લખવા પ્રેરાય એ વસ્તુજ ખરેખર જરા વિચારમાં તો નાખી દેશે ને! જીવનની કેટલીએ પ્રવૃત્તિઓએ તને આપણા બાળપણનાં ને વિદ્યાર્થીજીવનનાં કેટલાંય સ્મરણો ભુલાવી દીધાં હશે. આ આક્ષેપ નથી, અનુભવ છે. કારણ કે જો મારા જીવનમાં પલટો ન આવ્યો હોત, તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે, એ સ્મરણો મને પણ તાજાં ન થાત.

પણ જીવન કોઈનાં એકસરખાં વીત્યાં છે તે આપણાં વીતે! મારી બાપુકી આલીશાન ઈમારતની અટારીએ બેસી આપણે કેવા કિલ્લોલ કરતા? તે વખતે ગરીબાઈનાં સ્વપ્ન પણ હતાં!

એકજ દિવસમાં ચા, પાન અને સીગારેટ પાછળ કેટલા પૈસાનું પાણી કરતા? બજારમાં મિત્રવૃંદ સાથે હું નીકળતો ત્યારે મારી પાછળ કેટલા ભમરાઓ ભટકતા? તે વખતે કંગાલિયતની પ્રતિમૂર્તિ સમા આપણાં કેટલાં ભાઈભાંડુઓ મારી પાસેથી પૈસાની આશા રાખતાં ઉભાં રહેતાં? પણ હું તેમના તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરતો; જ્યારે બીજી તરફ મારી ખુશામત કરનાર અને મને સલામો ભરનારને માટે હું કેટલા પૈસાનું પાણી કરતો!

હું તે વખતે નગરશેઠનો દીકરો! ગામમાં મારા બાપુની હાક બોલાતી. પૈસાની તો છોળો ઉડતી. લક્ષ્મી ચંચળ છે તે ખ્યાલ તો તે વખતે અરધાને હતો. મદઝરતા હાથીની માફક હું એ ક્ષણિક મદમાં મસ્ત રહેતો.

છતાં એ વખતેય તું મારો રોગ વહોરીને પણ મને શુભ સુણાવતે, લક્ષ્મીની ક્ષણિકતા પરત્વે મારું લક્ષ ખેંચતો, અને કર્ત-

માંથી બચાવવા પ્રયત્ન કરતો. તું ગરીબ હતો છતાં તારી પ્રતિભા અવશ્ય મારા ઉપર અસર કરતી. ખરું કહું તો એ તારા શબ્દોથીજ અત્યારે મારા જીવનમાં પલટો આવ્યો છે. સારો સહવાસ કોઈક વખત પણ જીવન ઉપર અસર કરે છેજ, એ હું દૃઢપણે માનતો થયો છું.

મેટ્રીક પછી આપણે હાઈસ્કૂલમાંથી છૂટા પડયા. તારી નબળી સ્થિતિના અંગે તું અભ્યાસ છોડી નોકરી ગોતવામાં પડયો, અને હું બાપના પૈસે તાગડધિન્ના કરતો કૉલેજજીવન ગાળવા ગયો.

તારા જેવા ગરીબો ભલે તેજસ્વી હોય, ભાવનાશાળી અને આદર્શસેવી હોય છતાં આપણા ગુલામ દેશમાં તેઓ માટે કૉલેજની ખર્ચાળ કેળવણી લગભગ અશક્યજ હોય છે. તે માણી શકનાર તો ફક્ત શ્રીમંત, અગર કેટલાય શ્રીમંતોની ખુશામત કરી, ઓટલા ઘસી સ્કૉલરશીપ મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓજ હોય છે. બિચારા કેટલાય તો રાજા મહારાજાઓ અને કંપનીઓને ગુલામી ખત લખી આપી પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારે છે. પાસ થયા પછી તે રાજ્ય કે સંસ્થામાંજ નોકરી કરવી પડે છે. આ વસ્તુ કેટલી ભયંકર છે? કારણ કે એ વસ્તુ કેટલાય ભાવનાશાળી યુવાનોને ગુલામ બનાવે છે. બાળપણમાં ને હાઈસ્કૂલમાં સેવેલ સ્વપ્નો અને આદર્શોનો ભૂકો બોલાવી જીવનને એકજ ધ્યેય પાછળ ધકેલવા તૈયાર થાય છે, અને તે 'લક્ષ્મી મેળવવી.' લક્ષ્મી જેટલી ચંચળ છે તેટલીજ ચંચળતા તે તેને મેળવનારમાં રેડે છે. એટલે કે જ્યાંસુધી તેનો મોહ હોય છે, ત્યાં સુધી જીવનને તે ખાસ કોઈ બીજા આદર્શો તરફ વળવાજ નથી દેતી.

પણ તમે પ્રશ્ન કરશો કે 'મોતીલાલજી અને જવાહીરલાલજી જેવા લક્ષ્મીના લાડીલા પુત્રોએ શું કાંઈ ઓછો ભોગ આપ્યો છે?'

અલબત્ત! પણ એ ભોગ આપવા સમર્થ ક્યારે થઈ શક્યા? પેરિસથી ધોવાઈને આવતાં કપડાં, આનંદભુવન જેવા શાહી મહેલો, અને લાખોની ધીકતી પ્રેક્ટીસો છોડી, ખાદીનું ફડતું અને ટીંચણ સુધીનું પંચિયું પહેરતા થયા ત્યારેજ! લક્ષ્મીનો મોહ છોડી સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારી ત્યારેજ આદર્શ અને ધ્યેય ફેરવી શક્યા. આથી હું ગરીબાઈને મહત્ત્વ આપી શ્રીમંતાઈને ઉતારી પાડું છું, એમ ના સમજતો! મારો આશય જુદોજ છે અને તે 'શ્રીમંતોએ પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ ગરીબોનાં દર્દચિત્રો સદાએ ખડાં રાખતા રહેવું, ચંચળ લક્ષ્મીમાં લુબ્ધ બનતા પહેલાં તે ચિત્રોનું પૃથક્કરણ કરતા રહેવું.'

રાતદિવસ ભૂખ્યા પેટે મજૂરી કરી લાખો કમાવી આપનાર કામદારોનો પણ પોતાની લક્ષ્મી ઉપર હક્ક છે, એ ખ્યાલને અળગો ન કરે તેજ સાચો શ્રીમંત! 'ઓલ્ડ એન્ડ યન્ગ બ્લડ' જુદાં પાડતાં પહેલાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર કામદારે વૃદ્ધાવસ્થા મેળવી કયાંથી ? તે વિચારવું જોઇએ. જીવનની પળે પળ, લોહીનું ટીપેટીપું ખર્ચી વૃદ્ધ બનેલને ઉતરેલ ઘોડાની માફક હડધૂત ન કરતાં, શ્રીમંતે તેની શ્રીમંતાઇમાં તેનો પણ ભાગ છે એમ સમજવું જોઇએ.

તું કહેશે કે, આટલો બધો હું કેમ ફેરવાઇ ગયો ? તારા શબ્દોની એકદમ મને કેમ યાદ આવી ગઇ ? પણ વીસ દહાડા પહેલાંજ એક એવો બનાવ બની ગયો છે, કે જેણે મને પત્ર લખવા પ્રેર્યો છે. તું અમારે ત્યાં કામ કરનાર ડાહ્યાભાઇને તો જાણે છેજ. તે ડાહ્યાભાઇએ મારા બાપુને પણ તેના ખોળામાં ખેલાવેલા, અને મને પણ તેના ખોળાનું સુખ મળેલું. એ ડાહ્યાભાઇની રાતદિવસની સતત મહેનતે અમારી પેઢીમાં કેટલોય નફો કરી આપ્યો હતો. તે સાઠેક વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા હતા. એટલે પહેલાંની માફક કામ કરવાની તો સ્ફૂર્તિ કયાંથી હોય ? મારા બાપુ કે જેઓ યુવાનોના ચાહક હતા તેઓ આ ડાહ્યાભાઇને જોઇને મુઝાતા અને તેમને રજા આપવાની વેતરણ કરી રહ્યા હતા; ભોળા ડાહ્યાભાઇને તો તેઓ બાળક જેવા લાગતા. તેને આ વાતની ખબર પણ કયાંથી હોય!

એક દિવસ હું તથા મારા પિતાશ્રી બેઠેલા હતા એટલામાં ડાહ્યાભાઇ આવ્યા. એ વૃદ્ધના મોઢા ઉપર પણ પ્રમાણિકતા અને સચ્ચાઇની રેખાઓ તરી આવતી હતી.

તેઓને પોતાની એક ઉમ્મરલાયક થયેલ દીકરીનાં લગ્ન કરવાં હતાં, અને તે માટે પૈસાની જરૂર હતી. એટલે તેઓએ મારા પિતાશ્રી પાસે તેની માગણી કરી. પિતાશ્રીએ ૨૫૬ ના સુમારે તે ખૂબ કરગર્યા, પણ બધું 'પથ્થર ઉપર પાણી!' બાપુ એકના બે નજ થયા. તેણે પગાર પેટે રૂપિયા માગ્યા. એટલે તો બાપુએ જરા પણ શરમ વગર રોકડું પરખાવ્યું કે: 'તમારા જેવા બુઢ્ઢાઓનું હવે મારે કામ નથી, તમને હું છુટા કરૂં છું. પ્રભુભજન કરો.' કેટલી નિર્દય ઠેકડી! શું ગરીબો શ્રીમંતોનાં રમકડાં હશે!

'પ્રભુભજન!' પણ પ્રભુભજન થાય કેવી રીતે ? પેટમાં ખાડા પડતા હોય, કુટુંબ ભૂખના દુઃખે ટળવળતું હોય ત્યારે ભજન કરવું કેવી રીતે?

પણ શ્રીમંતાઇના મદમાં મારા પિતાને એ જવાબ ૧૮૮

ય! બિચારા ડાહ્યાભાઇ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર ત્યાંથી ાલ્યા ગયા. ત્રણજ દિવસ! ફક્ત ત્રણજ દિવસમાં એ વૃદ્ધ અંતર- ા આઘાતથી પંચત્વ પામ્યા. હું એના મોતનું કારણ જાણતો હતો. ને સખત આઘાત થયો. એ આઘાતેજ મારા જીવનમાં પલટો આણ્યો.

કહેવાય છે કે, બહુ તોફાની મોટા થતાં શાંત થાય છે, તેમજ બહુ સ્વચ્છંદીના જીવનમાં પલટો આવે છે ત્યારે એકદમ આવે છે. આ સિદ્ધાંત મને સ્વાનુભવથી સમજાયો છે.

વૃદ્ધના મૃત્યુદિનની રાત મેં રોઈ રોઇને કાઢી. મારું અંતર વલોવાઈ જતું હતું. અંતરમાં કોઇ અગમ્ય વેદના થતી હતી. મનમાં સવાલો ઉઠતા હતાઃ 'શું પિતાના મૃત્યુ બાદ હુંજ આ લક્ષ્મીનો માલીક થઇશ? આ આસુરી લક્ષ્મી મારા જીવનમાં પણ આવી આસુરી વૃત્તિ નહિ રેડે તેની ખાતરી શું? પુત્ર તરીકે મારી ફરજ શી છે? મારા પિતાના પાપનું નિવારણ શું?' છેલ્લા સવાલે તો મારા અંધારે અટવાતા અંતરમાં જ્યોત જગાવી દીધી. હું મક્કમ નિશ્ચયી બની ગયો. 'બસ, એજ પિતાના પાપનું નિવારણ!'

સવાર પડી. મારી રોઇ રોઇને સૂજી ગયેલ આંખો જોઇ પિતા આશ્ચર્ય પામ્યા. તેઓ બોલ્યાઃ

'બેટા! કેમ આજ આંખો આટલી બધી સૂજી ગઇ છે? તું રડ્યો હોય તેમ લાગે છે. શું કારણ છે?'

પણ પિતાના પ્રશ્નોનો જવાબ આપ્યા વગરજ હું ત્યાંથી સડસડાટ બહાર નીકળી ગયો. સીધો ડાહ્યાભાઇના ઘેર પહોંચ્યો. ત્યાં જઇ તેમની સોળ વર્ષની કુંવારી કન્યા સાથે થોડી વાતચીત કરી. મને તેનામાં સંસ્કારિતા અને સુઘડતા જણાઇ આવી.

અમે એકાંત શોધી થોડીક ખાનગી વાત કરી.

બીજેજ દિવસે પેપરોમાં કોઇ બૉમ્બ પડ્યો હોય તેવી કુતૂહલતાથી જગતે ને મારા પિતાએ વાંચ્યું કે 'હું ડાહ્યાભાઇની લતા સાથે કોર્ટ દ્વારા પરણ્યો છું.'

મારા પિતા તો આભાજ બની ગયા. તુરતજ તેમણે મને બોલાવ્યો અને એક સિંહની મિસાલ ગર્જી ઉઠ્યાઃ

'છોકરા! તેં મારૂં નામ વગોવ્યું. એક નાચીઝ નોકરની છોકરી સાથે પરણતા પહેલાં મારા જેવા મિલમાલેકના ફરજંદ તરીકેનું તને કાંઇ ભાન હતું કે નહિ?'

'બાપુ! મને પૂરેપુરં ભાન હતું અને હજી છે. મેં જે કર્યું છે

તે યોગ્યજ છે. આપની દષ્ટિએ અયોગ્ય લાગતું મારી દષ્ટિએ યોગ્ય છે. મારા જીવનની ચિંતા તમારા કરતાં મને વધારે છે.'

'નિર્લજ્જ! શું તું આ વાતમાં બરાબર મક્કમ રહેવા માગે છે?'

'હાજી!'

'પરિણામ જાણે છે? ભૂખે ક્યાંય રખડીને મરી જઇશ.'

'એ મારે જોવાનું છે. આપ આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો' કહી હું સડેડાટ ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે બાપુના બંગલામાં મારા માટે સ્થાન ન હતું, એટલે તેજ રાત્રે હું તથા લતા કલકત્તા ઉપડયાં. કલકત્તામાં સ્થાયી થઇનેજ આ પત્ર તને લખું છું. અહીં એક નાનકડું ઘર અમે લઇ લીધું છે. હૃદય ઉપરથી સવામણનો પથ્થ ઉંચકાઈ ગયો હોય તેવું શાંત હૃદય થઇ ગયું છે. એક શ્રુની મિલમાં હું રૂપિયા સોના પગારથી નોકર પણ રહી ગયો છું. મેં તથા લતાએ તે સો રૂપિયા કેમ વાપરવા તે પણ નક્કી કરેલ છે.

રૂા. ૨૫-૦-૦ ની દર મહિને ઘરગથ્થુ દવાઓ લાવવી, તથા કામદારોને યોગ્ય પુસ્તકો વસાવવાં.

રૂા. ૧૦-૦-૦ કોઇ અનાજ કે લુગડાં વગર પીડાતું હોય તેને માટે.

„ ૫-૦-૦ સ્કૉલરશીપ.

„ ૬૦-૦-૦ ઘરખર્ચ માટે રાખવા. દવા તથા પુસ્તકો માટે પડખેજ એક નાનકડું મકાન પણ રાખ્યું છે. તેમાં સવારના આઠથી અગિયાર દવાઓ આપું છું, અને સાંજે ૭ થી આઠ લાઇબ્રેરી ચાલે છે. નાનકડું કુટુંબ જામતું જાય છે. રાતના પણ ઘણી વખત બેસીએ છીએ. તેમાં કેટલાય પ્રશ્નો ચર્ચાય છે. કામદારો રોજના પોતાના અનુભવ કહે છે. આ આનંદ, આ મજા! હું મારા બાપની મહેલાતોમાંથી ન મેળવી શકત તે જીવનની ખોજ મેળવી માણું છું. હજી મને આવ્યાને પંદર દહાડા થયા છે પણ જેમ જેમ વખત જતો જશે, તેમ તેમ હું મારા મારાં અને ભાવનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા મહેનત કરીશ. જીવનમાં આવેલ આવો ખુમોશ લઇ એેને નદિ જવા દઉં. બાપુની મિલ્કતની સ્પૃહા એક રતી માત્ર પણ મને નથી રહી; છતાં જો તે મને મળશે તો તેની વ્યવસ્થા માટે મેં એક યોજના ઘડી રાખેલ છે.

એ યોજનાને અમલમાં મૂકી જગતભરના શ્રીમંતો ઉપર હું નવોજ દાખલો બેસાડવા માગું છું.

પ્રિય બંધુ! ડાહ્યાભાઇના આત્માને સંતોષવા અને પિતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે આ સિવાય મને એકેય રસ્તો નહોતો સૂઝતો. તને આ યોગ્યજ લાગશે એમ ધારૂં છું.

તું ક્યારે આવીશ? સુલોચના ભાભીને પણ સાથેજ લાવવાનાં છે! નહિતર લતા સવાલો પૂછી દમ કાઢી નાખશે! લતાને મેં જ્યારથી વાત કરી છે ત્યારથી તે તમો બન્નેને મળવા તલસે છે. તું એ સ્નેહાળ મૂર્તિને એક વખત જોઇશ એટલે તને થશે કે 'રંકને ત્યાં રતન હોય છે.' મારા ગુરુ! અવશ્ય આવજે. વધારે શું?

લિ૦ તારા મ.....ના વંદન

(તા. ૧૮-૯-'૩૨ ના "વીસમી સદી"માંથી)

२०–मारा विश्वासे !

(લેખકઃ–શ્રી. મકનજી પરમાર)

‘અલ્યા ભિખો છે કે ઘરમાં ?’

‘કોણ છે ઈ......’

‘એ તો હું.........!’

‘કોણ મનહરભાઇ કે ? આવો આવો ! શું કાંઈ કામ છે!’

‘હા ! કાલે તારો એકો કુડબા લઈ જવો છે. બોલ શું ભાડું લઈશ ?’

‘તમારું તે હવે કાંઇ વધારે લેવાશે ? જે લેવાતું હશે તે લઈશ! બોલો, કાલે ક્યારે જવું છે ?’

‘ના ના ! કાંઇક નક્કી કરીએ તો ઠીક ને ? સંબંધીમાં ઝાઝી ઘાલમેલ નહિ સારી !’

‘ત્યારે બીજાના તો ઠીક, પણ તમારા બે રૂપિયા લઈશ. કે હવે છે કાંઇ!’

‘અરે ભલા માણસ’ તુએ ઓળખીતો સિપાઇ બે ઘોડા વધારે મારે એવું કરે છે ને ! અહીંથી કુડબા પાંચ ગાઉ થાય છતાં બે રૂપિયા !’

‘ભાઇ ! હું ભિખો બારોટી હો! બે રૂપિયા તો મારી ઓળીનાજ બેસે, પણ આ તો ઠીક ! નહિતર બીજાને તે વળી ત્રણથી ઓછુંજ કોણ કહે !’

‘એ તો ઠીક હવે ! રૂપિયો દોઢ આપીશ. આજે રાત્રે ઠંડે પહોરેજ અહીંથી ઉપડીશું. ઠીક ને ?’

‘ના ભાઇ ! એમાં એક પાઇ ઓછી લેવી હરામ છે; નહિ તર કહો તો મફત આવું !’

‘ઠીક હવે બે તો બે ! પણ આજે ચુકાય નહિ !’

‘અરે એ શું બોલ્યા ! કાલે રાત્રે અહીં વાગે મારું ગાડું મેદાને સ્ટ.રમાં ત્યાં’

ભિખો અમારા ગામમાં બળદનો એક્કો હાંકતો. જાતે રજપૂત હતો. સુદૃઢ શરીર અને ધીંગાણામાં પણ એક્કો હતો, એટલે ગામમાંથી કોઇને રાતવરત કે જરજોખમ સહિત જવું હોય તો ભિખાનોજ એક્કો બાંધતા. જાતે ખાનદાન અને વખત આવ્યે પોતાના નોકને ખાતર એક્કામાં બેઠેલ ભાડુતો માટે માથું પણ આપી દે તેવો.

એક બૈરું તો મરી ગયેલું. બારેક માસ થયાં બીજા બૈરા સાથે ઘરઘરણું કરેલું. કુટુંબમાં તે, તેની બૈરી અને આગલા ઘરની એક દીકરી. એક્કો હાંકે અને એમાંથી જે કાંઇ આવે તેની રાબ–ઘેંસ રાંધીને ખાય અને સંતોષથી રહે. દીકરી પણ હવે તો ઉંમરલાયક થયેલી તેના માટે મૂરતિયો ગોતવાની અને સગપણ તથા લગ્ન સાથે કરી નાખવાની ભિખાને ચટપટી લાગેલી; એટલે હમણાં હમણાં તેણે એક્કાનું ભાડું પણ વધારેલું. છતાં એક્કો તો તેનોજ લેવા માટે માણસો મરી પડતા. કારણ કે તેની મર્દાઇ અને ખાનદાનીના અંગે ચાર આના વધારે ઓછા આપવા કોઇને ખટકતા નહિ.

બરાબર બેના ટકોરા થયા અને અમારા ગામની નાનકડીશી જેલના ચોકીદારે પોકારેલ 'આલબેલ'ની બાંગનો સૂર હજી હવામાં બાજતો હતો ત્યાં તો—

'એ મનહર ભાઇ...જાગો છો કે?'

કહેતોકને ભિખો એક્કા સાથે આવી પહોંચ્યો.

'ભિખાઃ બહુ વહેલો આવ્યો!'

'અરે ભાઇ! એ તો એમજ અવાય, હજી તમને તૈયાર થતાંય અધોક કલાક જશે. એટલે બરાબર અઢી વાગ્યે જ આપણે ઉપડીશું.

આવી તો ભિખાની નિયમિતતા હતી!

અડધા કલાકમાં તો અમે તૈયાર થઇ ગયા. જોખમમાં તો થોડુંક ઘરાણું ગાંઠું અને રૂપિયા હતા; છતાં બીક ન હતી. કારણ કે ભિખો એટલામાં પંકાતો એટલે એના એક્કાનું જવલ્લેજ કોઇ નામ લેતું. એટલા પૂરતી નિરાંત હતી.

પાંચ ગાઉ, પણ એ તો પાંચાળના!

આ બધું ભિખો જાણતો એટલે એણે તો એક કડિયાળી ડાંગ પણ સાથે લઇ લીધેલી.

ઊંચા પહાડના દુહા લલકારતો લલકારતો ભિખો એક્કો હાંકયે જાય છે. તેની ચપળ આંખો દૂર દૂરની ભૂમિની ખબર પણ લેતી હોય છે. અને તેઃ આંધી ઉપે ઊભા એટલે ૩.૩ે ચઢી ગયા. બેએક ગાઉનો પંથ કાપ્યો હશે ત્યાં બેંસુજાળ પાસેના ઊંચા ખાતરા નજીક અમે

પહોંચી ગયા. તેને વટાવતા પહેલાં ભિખો પણ જાણે આગમ જાણતો હોય તેમ તેની લગામ સંભાળી અને એકાને ખાતરામાં ઝીક્યો.

'અલ્યા કોણ છે એ એકામાં?'

'કાં ભાઇ! તારે શું કામ છે? માટીમારનો દીકરો હો તો આગળ આવ ને?'

'એલ્યા બહુ પાણિયાળાનો દિકરો થવાનું રહેવા દઇને ઓળ દેજો રાખ અને દૂર જઈ જોયા કર!'

કહીને બે બુકાની બાંધેલ જુવાનડાઓ હાથમાં કડિયાળી ડાંગો તોળીને આડા ઉભા રહ્યા. અમારી નિંદર પણ ઉડી ગઇ અને હવે શું થશે તે થરથર કાંપતા જોવા લાગ્યા.

'અલ્યા તમે કોઇક અજાણ્યા દેખાવ છો. હું ભિખો ભારાડી મારા એકાનું નામ લેતાં પહેલાં તો માથાં રંગાઇ જશે. તમારી લોદકાઇ બીજે હાંકજો, નહિતર જોવા જેવી થશે હં...!'

પેલા બેઉ શેઠ તો ખાઇ ગયા; પણ જુવાન અને ભિખાથી અજાણ્યા એટલે તેમણે કહ્યું:

'ભાઇ! અમારે તારૂં કામ નથી. તું તારે જોયા કર ને, અમારે તો તારા એકા માયલું મધ ખંખેરવું છે. ઘરાણા-રૂપિયા કાંઇ આપે એટલે અમે ચાલતા થઇએ!'

'એલ્યા પણ એ તો મારા એકામાં બેઠા છે. મારા વિશ્વાસે બેઠા છે, એના ઉપર તમારી આગળી મારો દેહ છે ત્યાંસુધી ટ[illegible] નહિ અડે! મારે રસ્તે પડો, રસ્તે!'

તે વખતે આંખ આગળ આવું તોફાન અને જીવનમરણ[illegible] ના સોદા થઈ રહ્યા હતા ત્યારે પણ, જ્યારે ભિખો બોલ્યો કે 'મા[illegible] વિશ્વાસે બેઠા છે' ત્યારે મારા હૃદયના કોઇ અગમ્ય ઉંડાણમાંથી[illegible] ધ્વનિ ઉઠયો કે, આ એકાવાળો આપણા સુધરેલ સમાજ [illegible] આદર્શમાં ચડે કે ઉતરે!

જીવનની ટાપટીપ અને દંભી વાગ્જાળ સિવાય આપણ[illegible] અત્યારે કયો આદર્શ રહ્યો છે? ખરે...ખર.

હું તો હજી વિચારજ કરતો હતો ત્યાં તો ટપાટપી શ[illegible] થઇ. મારા ભાણો પણ રડવા લાગ્યાં. ભિખો લાકડી ફેરવતો [illegible] અને 'મનહરભાઇ બીશો માં, હં...' કહીને હિંમત દેતો જાય, [illegible] ધા પર ધા ઝીલતો જાય. જોતજોતામાં તો તેણે એમને [illegible] એને પણ પાંચ છ ધા પડેલા. માથામાંથી લોહી છુટતું હતું. [illegible] ના પેંડા જેવો ભિખો લોહી રેડાને ખરેખરો રંગમાં [illegible]

તેની નસેનસમાં રજપૂતાઇનું ગૌરવ ઝણેણી ઉઠયું. એક પડયો એટલે બીજામાંથી હિંમત ગઇ. તે નાઠો! પણ નાસતાં નાસતાં ભિખાને એક છાતીનો ઘા કરતો ગયો. ઘડીક તો ભિખાને તમ્મર આવી ગઇ, પણ પડતાં પડતાં શરીરનું સમતોલપણું સાચવી રાખ્યું, અને નાઠેલાની પાછળ પડવા તૈયાર થયો. મેં તેને ઝાલી રાખ્યો. ભાગતા પર ધાન કરવા વિનવ્યો. ભિખો રોકાયો ખરો, પણ લોહી શાંત પડયું એટલે એ ઢગલો થઇને પડી ગયો.

અમે કુડલા જવાનું માંડી વાળી ભિખાને એકામાં નાખી પાછા ઘર તરફ વળ્યા. રસ્તાની ટંડી હવાથી ભિખાને કળ વળેલી; દર્દ પણ થતું હતું. એટલે મેં કહ્યું:

'ભિખા! આટલો બધો દાખડો શામાટે તેં કર્યો! હજારોનું ઘરાણું કેમ નથી હોતું છતાં તારા શરીરથી કાંઇ વધારે છે?'

'ભાઇ! આપની ખાનદાની બદલ હું આભાર માનું છું; પણ આમાં પૈસાનો સવાલ કયાં છે? આ તો મારા વિશ્વાસે રહીને આપ આવો અને હું દૂર ઉભો રહી આપને લુંટાવા દઉં તો મારા જેવો પાપી વિશ્વાસઘાતી કોણ કહેવાય? આ તો મારા નાકનો સવાલ હતો સમજ્યા?'

હું તો અત્યાર સુધી જગતમાં રહી એવા સમાજના સંસર્ગમાં આવેલો કે આ એક એકાવાળાના શબ્દો સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થયું, સહેજે મારા મોઢામાંથી નીકળી પડયું કે 'વાહ ભિખા વા...હ!'

ગામમાં આવીને એકાને સીધો દવાખાને લઇ ગયા. માથા ઉપર તથા બીજે જ્યાં જ્યાં ઘા થયેલ ત્યાં પાટાપટી કરાવી.

પંદરેક દહાડે ઘા તો રૂઝાયો, પણ છાતીનું દર્દ એને ન મટયું.

'મનહરભાઇ! તમે બહુ મહેનત લીધી, પણ મને હવે આ છાતીના દર્દ ઉપર ભરોસો નથી. હું કયારે મરીશ તે નક્કી ન કહેવાય. જીવનમાં હવે તો બીજી કાંઇ ઇચ્છા નથી રહી, ફક્ત આ દિકરીને ઠેકાણે પડાય તો મને શાંતિ થાય!'

'મુરતિયા તો ઘણાય છે ભિખા?'

'પણ મારે મુરતિયો એવો જોઇએ કે મારા એકાની આબરૂ વધારે!'

'ઠીક, હું પણ તપાસ કરાવીશ! પણ ભિખા! તારો એકો હમણાં બંધ છે એટલે તારે પૈસાની તો જરૂર રહેતી હશે. થોડાક તો રૂપિયા લે?'

'ના ભાઇ! હું કાંઇ તમારી ખાતર નહોતો લડયો, એ તો મારા નાકને ખાતર! તમે તો મારા વિશ્વા........'

'હા......હા! તારા વિશ્વાસેજ અમે નિર્ભય હતા, પણ હું

તને એના બદલાના નથી આપતો. આ તો અત્યારે તારે ભીડ છે એટલે મારે જાણવું તો જોઇએ ને ?'

'ના ભાઇ ! મારે તો એક દિકરી ઠેકાણે પડે એટલે ગંગા નાહ્યા!'

મેં તાણ કરવી છોડી દીધી અને એની દીકરીને ઠેકાણે પાડવા માટે કાંઇ મહેનત કરવી એમ વિચારી ઘેર ગયો.

રોજ સાંજરે સ્ટેશન ઉપર ફરવા જવાની મારે ટેવ હતી. આજે પણ ગયેલો, ત્યાં એક જુવાનને આંટા મારતો જોયો.

'અલ્યા જુવાન ! કેવા છો ?'

'કેમ ભાઇ ! રજપૂત છીએ !'

'એમ ! અહીં કોને ત્યાં આવ્યા છો ?'

'મારા ભાઇની આ સ્ટેશન ઉપર સાંધામાં દશેક દહાડાથી બદલી થઇ છે એટલે અમે આવ્યા છીએ.'

'ઠી...ક. આ ગામમાંય રજપૂતનાં ખોરડાં છે. કોઇને ઓળખો છો!'

'ના ભાઇ ! મારા ભાઇ ઓળખતા હોય તો ! હું તો નથી ઓળખતો !' એ તો ચાલ્યો ગયો, પણ મને થયું કે કે જુવાન છે તો લોંઠકો. જો આની સાથે કાંઇક ટેટો બાઝી જાય તો બિચારા ભિખાની સદ્‌ગતિ થાય અને મારા કર્તવ્યપૂરતો મને પણ સંતોષ થાય.

રોજ સ્ટેશન ઉપર જવાનું એટલે જરા સાંધાવાળા સાથે ઓળખાણ પણ થયેલી. એક દિવસ તેને ભિખા પાસે તેડતો આવ્યો. તેઓ નાતીલા નીકળ્યા. વાત ઓડે વાત નીકળતાં તેનો ભાઇ કુંવારો છે એમ પણ જાણી લીધું.

'મનહરભાઇ ! ત્યારે એક વખત એ છોકરાને મહેરબાની કરીને તેડાવોને ભાઇ ! આપ સુંવાળુ માણસ મારા જીવનમાં હમણાં હમણાં બહુ રસ લઇ રહ્યા છો. એ ગણનો બદલો હું હવે કેમ વાળી શકીશ !'

આવો તો ભિખો નિખાલસ !

અમારા ચાર–ચારે જીવ બચાવ્યા એવું તો એને લાગે કાંઇ નહિ, અને હું જરા તેની પાસે આવું અને છંછુ નોધું તેમાંય ટેટ બિચારાને લાગ્યું કે મને તસ્દી પડતી હશે !

ભિખાની તબિયત બગડતી જતી હતી, એટલે મને પણ ચિંતા થયેલ કે બિચારો આશાભર્યો જશે તો !

બીજેજ દિવસે એ છોકરાને હું ભિખાને ઘેર તેડતો આવ્યો. એ અદીખમ જુવાનને જોઇ ભિખાને કાંઇક સંતોષ થયો. પણ મેં જોઇને ચાંદો કરે એવો ભિખો ન હતો. કોણે પૂછ્યા કાંઇ:

'કેમ કાંઇ કામ કરો છો ?'

'ના'

'ત્યારે મારો એકો હાંકશો?'

'હા, શા માટે નહિ? મારા ભાઇને પૂછી જોઇશ.'

'પણ એકા હાંકવા બહુ કપરા હોય છે સમજ્યા! વખત છે આપણા એકાંમાં બેઠેલ ઉતારૂઓ ઉપર ભેર આવે તો શું કરો?'

'બીજું શું! નોકને ખાતરે અને આપણા વિશ્વાસે બેઠેલ ભાડુતેને ખાતર મરી મટીએ! ઓહ...હો! જીવન કાંઇ નોકથી વધારે છે?"

'હા...શ?'

ભિખાના દિલમાં જાણે ટાઢો શેરડો પડયો, પણ તેની સ્થિતિ ઘાયલ માણસના બંધ છૂટી જાય અને જેવી થાય તેવી થઇ ગઇ. અત્યાર સુધી જેને ખાતર જીવન ટકાવેલું તેનું નિરાકરણ થતાં એનું દર્દ વધી પડયું. હોલવાતા પહેલાં દીપક જેમ તેજ થાય તેમ તે ખાટલામાંથી બેઠો થઇ ગયો! અમે ગભરાયા!

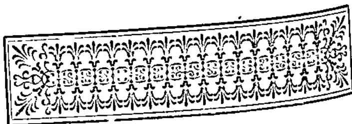
'મનહરભાઇ! હવે તમે જાણો ને તમારું કામ જાણે, મને બદલામાં મારી દીકરીને ઠેકાણે પાડશો એટલે ઘણું મળ્યું સમજીશ. જો કે બદલો માગવાનો મને હકક નથી, કારણ કે તે વખતે તો તમે મારા વિશ્વા...સે મારો...એ...કો કરેલ હ...!' થયું'! ભિખો છેલ્લા આંચકે તો પ્રભુના ધામમાં પહોંચી ગયો.

સાંધાવાળાને કહીને ભિખાની દિકરીનાં તેનાં ભાઇ સાથે લગ્ન કર્યાં. છોકરાને ત્યાંજ રાખ્યો. તે ભિખાનો એકો હાંકતો ને રાબ-ધેંસ ખાઇ સંતોષથી રહેતો.

હાલ તો વેપાર અર્થે હું પંજાબ તરફ રહું છું. ભિખાનો એકો કેવેક ચાલે છે તેથી તો અજ્ઞાન છું; પણ અહીં બેઠાંય ભિખાના મરણ વખતના છેલ્લા શબ્દોનો પડઘો મારા હૃદયમાં ગુંજ્યાજ કરે છે કે 'મારા વિશ્વાસે.........!'

વિશ્વાસે માથું આપવા તૈયાર થનાર આવા ભોળાઓને દાક્ષમાં જગત અને સમાજ મૂર્ખ અને અક્કલહીણા ગણે છે! તેને તો તેની આંખે પાટા બાંધી આદર્શ અને ભાવનાના દંભી પડદા ખડા કરનાર લેખે છે! પણ આજનો યુવાન એ પડદા ચીરી ત્વરિતજ તેની નજર સમક્ષ ખરાખોટા તરી આવશે!

(તા. ૧-૫-૧૯૨૨ના "વીસમી સદી"માંથી)

२१–दिलभर दिल

(લેખકઃ-શ્રી. ધીરસિંહ ગોહેલ)

મણિપુરના રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ગાઢો પ્રેમ હતો. જો કોઈ પ્રજાજનને જુએ કે તુરતજ રાજાના નેત્રમાં અમીઝરણાં વહેતાં હતાં. પ્રજાનો આબાલવૃદ્ધ કે ધનિક અથવા ભિખારી જોને જોને રાજા દેખતો તેના ઉપર વાત્સલ્ય ઉભરાઇ જતું. પ્રજાજનો પણ રાજાના દર્શનથી અહોભાગ્ય માનતા. પ્રજાને રાત્રે સુખેથી નિદ્રા લેવાનો સમય હતો, ત્યારે રાજા અંધારપછેડો ઓઢી પ્રજાનાં સુખદુઃખ તપાસવા કોઇ ન જાણે તેમ નગરચર્યા જોતો અને કોઇનું દુઃખ માલમ પડે તો દૂર કરતો.

દિવાળીના તહેવારોમાં બધા પ્રજાજનો રાજાની સલામે આવતા અને એકબીજાનાં હૃદયો પ્રેમથી ભિંજાઇ જતાં. દરેક પ્રજાજન પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો. એક ચંદનના કાષ્ટનો વેપારી ઉમદા પોશાક પહેરી આવ્યો. પોતે શ્રીમંત હતો ને સાથે શહેરમાં આબરૂ પણ સારી હતી. રાજા સારૂં માન આપતા. અમીરઉમરાવોમાં પણ તેની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી.

અત્યાર સુધી રાજા આ વેપારી ગૃહસ્થને પોતાના શહેરની શોભારૂપ માનતો. ચંદનના વેપારથી દૂર દૂર દેશમાં પણ મણિપુરની ખ્યાતિ વધી હતી, ઉત્તમ જાતિનાં ચંદન લાવી રાજાને તે આપતો અને રાજા તેના બદલામાં સારો પુરસ્કાર આપતો. વળી ચંદનનું દાણ લેવું પણ માફ કર્યું હતું અને દાણીને તાકીદ પણ આપેલી કે, ચંદનનું દાણ ભૂલવા ચૂકવા પણ ન લેવાઇ જાય.

આવી રીતે રાજાની મહેરબાની હતી. ચંદનના વેપાર… વેપારી સારૂં કમાતો હતો. જેમ જેમ વેપાર વધતો ગયો, તેમ તે… ચંદનનો સંઘર ને વધારે પ્રમાણમાં કરતો ગયો. એક તરફ ચં… નો સંઘર વધતો ગયો ને બીજી તરફ ચંદનનું વેચાણ ઓછું થ… વા માંડ્યું. છેવટે સંઘર એટલો બધો વધ્યો કે, આગળ જતાં વ…

ભાવ આવશે તે લોકો ઘણીખરી મટી ચંદનમાં રોકી દીધી, પણ હવે નિકાશ બિલકુલ બંધ થઇ હતી.

ચંદન કોણ ખરીદે ? આ પ્રશ્ન વેપારીને મુંઝવવા લાગ્યો. તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, જો રાજા મરે તો ચંદનનું વેચાણ થાય. જેવો આ વિચાર વેપારીના મનમાં આવવા લાગ્યો અને દૃઢ થયો કે તુરત રાજાનો પ્રેમ ઓછો થયો. દરેક પ્રજાજનને જોતાં જે પ્રેમ રાજાના હૃદયમાં ઉભરાઈ જતો, તેમાં થોડી ક્ષતિ થઈ; અને જ્યારે ચંદનનો વેપારી દૃષ્ટિએ ચડતો કે તુરત તેના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો.

દિવાળીના દિવસો આવ્યા, દર વરસની માફક આ વર્ષે પણ બધાં પ્રજાજન સલામે આવ્યાં. બધા ઉપર પ્રેમના ઉભરા આવ્યા, પણ જ્યારે ચંદનનો વેપારી સલામે આવ્યો કે તુરત રાજાના હૃદયમાં અસંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તે એટલે સુધી કે, ચંદનના વેપારીને એકદમ ગરદન મારવાનો વિચાર થઇ આવ્યો; પણ રાજા વિચારશીલ અને ધૈર્યવાન હોવાથી તેણે આ વિચારને દાબી દીધો અને તેનો અમલ કરવાના નિશ્ચયને ફેરવી નાખ્યો.

રાજાનો દિવાન બુદ્ધિશાળી અને રાજાપ્રજા બંનેને સરખો હતો. દિવાન ઉપર રાજાની પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેની ચતુરાઇ અને કાર્યકુશળતાથી રાજા પ્રસન્ન રહેતો. રાજાએ પોતાના હૃદયમાં ચંદનના વેપારી પ્રત્યે થએલો વિચાર કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી દિવાનને આશ્ચર્ય થયું; કારણ કે રાજાનું હૃદય દિવાન જાણતો હતો. કોઇ પણ પ્રજાજન ઉપર વિનાવાંકે રાજા ક્રોધ કરે નહિ તેમ તેના હૃદયમાં પ્રજાજન પ્રત્યે પ્રેમ ઓછો થાય નહિ અને આ વેપારીને કાંઇ પણ ગુન્હા વિના ગરદન મારવાનો વિચાર આવ્યો. વળી તેને દેખતાંજ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શું ?

દિવાન વિચારમુગ્ધ બન્યો, એટલે રાજા તેને સંબોધીને કહ્યું કે "દિવાનજી ! ગમે તે કારણ હોય પણ આ વેપારી પ્રત્યે મારો અભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. તેને દેખું છું ત્યારે મારા મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી દઉં છું; માટે તમે બુદ્ધિશાળી છો, આવાં કારણો શોધવામાં બાહોશ છો; તો આનું ખરૂં કારણ શોધી કાઢીને બીજા પ્રજાજન ઉપર પ્રેમ આવે છે તેવોજ આ વેપારી ઉપર પ્રેમ આવે તેમ કરો. જો આ બાબત નહિ કરવામાં આવે તો કદાચ હું આ નિરપરાધીને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી બેસીશ અને પ્રજાવાત્સલ્યનો મેળવેલો કેવળ ખોઇ બેસીશ; માટે આ બાબતમાં યોગ્ય ઉપાય કરો."

દિવાન મુંઝવણમાં પડ્યો. આનું કારણ શી રીતે શોધવું તે

પ્રથમ તો કાંઇ સૂઝયું નહિ, પણ રાજાની આજ્ઞા માનવી તે વફાદાર નોકરનું કર્તવ્ય સમજી કોઇ પણ ઉપાયે કારણ શોધી તે કારણ દૂર કરવાની હિંમત કરી અને માથું નમાવી બોલ્યો કે "આપ નામદારની ઇચ્છા પ્રમાણે કારણ શોધવા પ્રયત્ન કરીશ અને તેમાં સફળતા મેળવીશ; પણ આ કારણ એટલું બધું ગુપ્ત છે કે, તે સહેજમાં હાથ લાગશે નહિ; માટે આપ મને છ મહિનાની રજા આપો. છ મહિનાની અંદર કારણ શોધી તેને દૂર કરીશ."

રાજાએ છ મહિનાની મહેતલ આપી. દિવાન પોતાના મકાન ઉપર આવ્યો અને વિચારના ઘોડા ઘણા દોડાવ્યા, પણ કોઇ જાતનું કારણ સૂઝયું નહિ.

બીજે દિવસે દિવાન ચંદનના વેપારીની દુકાન પાસે નીકળ્યો. ચંદનના વેપારીએ સલામ કરી એટલે દિવાને પૂછયું કે "શેઠ! કેમ છો?" આટલું કહેતાં તો વેપારી અડધો અડધો થઇ ગયો અને દુકાનમાં પધારવા વિનવવા લાગ્યો. દિવાને બીજે દિવસે જરૂર આવીશ તેમ કહ્યું અને ચાલતો થયો. વેપારીના મુખ ઉપર ઊંડી ચિંતા દેખાઇ, તેથી અનુમાન કર્યું કે વેપારી ચિંતામાં છે. વધારે મુલાકાત કરવાથી કદાચ ફતેહ મળશે ખરી.

બીજે દિવસે નીમેલે વખતે દિવાન ચંદનના વેપારીની દુકાન ઉપર આવ્યા. દિવાનને આવેલા જોઇ તે પોતાને અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યો. બીજા વેપારીઓને આશ્ચર્ય થયું કે, દિવાન કોઇને ત્યાં જતા નથી અને અચાનક આ વેપારીની દુકાન ઉપર આવ્યા અને વેપારીનો સત્કાર અંગીકાર કરે છે, એનું કારણ કાંઇ સમજાતું નથી. આ રીતે આખા બજારમાં આશ્ચર્ય ફેલાયું. દિવાને પ્રેમથી વાતો કરવા માંડી. વેપારીનો સત્કાર સ્વીકાર્યો અને પોતાની પ્રસન્નતા જણાવી. થોડી આડીતેડી વાતો કાઢીને વેપારના સમાચાર પૂછવા માંડ્યા. એટલે હાયવરાળ કાઢતો વેપારી બોલ્યો કે "વેપારની બાબત તો કાંઇ ન પૂછો. આ વેપારમાં હું ગૃહસ્થ થયો અને હવે પાયમાલ થવાનો સમય આવ્યો છે. ચંદન મોંઘું ખપશે તેમ ધારીને ઘરબાર બધી મૂડી રોકીને ચંદન ખરીદ્યું, પણ હવે તેનું ગ્રાહક કોઇ નથી. ચંદન જેમનું તેમ પડ્યું છે. હવે શું કરવું? કોને કહેવા જવું!" આ રીતે પોતાના દુઃખનું કારણ વર્ણવ્યું; એટલે દિવાન સમજ્યો કે, આ વેપારી પ્રત્યે રાજાને ક્રોધ આવે છે તેનું કારણ ચંદનનો સંગ્રહ તો નહિ હોય ને! વેપારીના મનમાં કદાચ એમ આવ્યું હશે કે, રાજાનું અવસાન થાય તો ચંદન ખપે. આ વિચારથી રાજાનું મરણ ચહે

ાય અને તેની અસર રાજાના મન ઉપર થઇ હોય તો ના નહિ.

દિવાને વિચાર કરી રાજાના રસોઇયાને કહ્યું કે, હવેથી રસોઈ ચંદનના કાષ્ટનાં બળતણથી કરવાની છે અને તેના માટે જેટલું ચંદન જોઇએ તેટલું ચંદન પેલા વેપારીને ત્યાંથી દરરોજ લાવવું.

દિવાનના હુકમથી દરરોજ ચંદનના વેપારીને ત્યાંથી ચંદન લાવવા માંડયું અને રસોઇયાએ વેપારીને કહ્યું કે, હવેથી રાજાજીની રસોઈ ચંદનથીજ થવાની છે.

દરરોજ ચંદન ખપવા લાગ્યું; તેથી ચંદનના વેપારીના વિચાર ફરવા લાગ્યા અને રાજાજી દીર્ઘાયુ રહે તેમ અંતઃકરણથી ઇશ્વર-પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. જેમ જેમ દિવસ જવા લાગ્યા, તેમ તેમ રાજા પ્રત્યે પ્રેમ વધવા લાગ્યો અને વધારે જીવે તેમ ઇચ્છવા લાગ્યો.

૭ મહિના ચાલ્યા ગયા એટલે રાજાજીનો જન્મદિવસ આવ્યો. પ્રજા સલામે આવી તે સાથે ચંદનનો વેપારી પણ આવ્યો. આ વખતે ચંદનના વેપારીને જોઇને રાજાજીને વધારે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો અને પ્રથમનો ક્રોધ જતો રહ્યો.

રાજા દિવાનની બુદ્ધિને વખાણવા લાગ્યો અને દિવાનને કારણ પૂછવા લાગ્યો. દિવાને ચંદનના સંગ્રહની અને તેનો ગ્રાહક ન હોવાથી રાજાના અનિષ્ટનો થએલો દઢ વિચાર ફેરવવા માટે રસોઇ-ની કરેલી ગોઠવણ વગેરે અથથી ઇતિ સુધી હકીકત કહી સંભ-ળાવી. તે સાથે કહ્યું કે, જ્યારે વેપારીના મનમાં અનિષ્ટની ભાવના હતી ત્યારે આપના મનમાં ક્રોધ થતો; અને જ્યારે તેના વિચારમાં પરિવર્તન થયું ત્યારે આપના મનનું પરિવર્તન થયું. પ્રજા ઉપર આપને પ્રેમ આવે છે તેનું કારણ પ્રજાનો આપના ઉપર પ્રેમ છે, તેથીજ આપનો પ્રેમ પ્રજા ઉપર છે.

રાજા હવે સમજ્યો કે, આપણે બીજા ઉપર જેટલી શુભેચ્છા રાખીએ તેટલી શુભેચ્છા બીજા આપણા પ્રત્યે રાખે. આ ઉપરથીજ કહેવત થઈ છે કે "દિલભર દિલ." જેવું આપણાં દિલમાં બીજા પ્રત્યે હોય તેવું બીજાને આપણા પ્રત્યે હોયજ.

("શારદા"ના એક અંકમાંથી)

૨૨–ગરીબ ગોપાળની મજૂરી

(લેખકઃ–શ્રી. મોતીરામ ગિ. વ્યાસ)

તે ચોમાસાની અંધારી રાત્રિ હતી. રસ્તાઓ કાદવથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયા હતા. નાના નાના કેડાઓમાં પાણી ભરેલું હતું. આજુબાજુ ઘાસ ઉગી નીકળેલું હતું. હજુ તો રાત્રિના નવ વાગ્યા છે. પણ આખો દિવસ કામ કરી થાકીને લોથપોથ બની ગયેલા દલિત મજૂરો ઘરમાં ભરાઇ ગયા હતા. તેવામાં તો કીચડ ખુંદતા ખુંદતા રામો પટેલ દલિતોના ફળિયામાં આવી પહોંચ્યા. 'અલ્યા ગોપાળિયા! ઓ ગોપાળિયા! અલ્યા અહીં આવજે!'

'એ આવ્યો' કહીને ગોપાળ ફળિયાના નાકામાં આવી ઉભો. 'જો અલ્યા! આપણે બે દિવસ માટે દશ મજૂર જોઇએ. તમાકુ રોપવાની છે. બોલ આવીશ ને?'

'હા આવીશું. મજૂરી શું આપશો?'

'બધા ગામમાં અપાતું હશે એ. પછી શું!'

'પણ ગામમાં તો મજૂર દીઠ આઠ આના ને બે રોટલા અપાય છે તે જાણો છો ને!'

'હા હા' જાણું છું. પણ જો મારે ઘેર તારી પટલાણીનું શરીરે સારૂં નથી એટલે રોટલા તારે ઘેરથીજ લાવજે. આપણે દશ મજૂરના વીસ રોટલા થયા તેટલું અનાજ પછીથી તને માટે અને મરચાં તો હું લેતો આવીશ.'

'ઠીક, પણ તમે સવારે ખેતરમાં આવજો.'

'હા, હા! જરૂર આવીશ.'

બીજે દિવસે સવારમાં ગોપાળના ઘરનાં પાંચ માણસો ખેતરમાં જવા તૈયાર થયા. ગોપાળ અને ગોપાળની સ્ત્રી, ગોપાળનો છોકરો અને તેની સ્ત્રી અને ગોપાળની દીકરી મોંઘી, આ પ્રમાણે પાંચ મજૂર હતા.

મેહુલની [illegible] કરનારી તમાકુની રોપણી હતી. આ

માં વાદળાંનું તાંડવ નૃત્ય આરંભાયું હતું. ઝીણો ફરફરિયો વરસાદ તો ચાલુજ હતો. અને ટાઢનું તો પૂછવુંજ શું? હાથ તો ઠીકરા જેવા થીજી ગયા હતા; પણ આ સખ્ત કામ કર્યા વગર કંઈ મજૂરનો છૂટકો! તેમનું બાર માસનું અનાજ અને ખોરાકી માત્ર આ ચોમાસાની મજૂરી પરજ હતું. દયાળની સ્ત્રી સુખી માબાપની દીકરી હતી. તેને આ કામ ઘણુંજ કઠણ થઈ પડયું હતું. વળી પાસેજ કામ કરતા સસરાની લાજ રાખવા માટે તે વારે ઘડીએ સાલ્લાનો છેડો સંભાળતી હતી. આથી તે ઘણી વાર પાછળ રહી જતી હતી. તેવામાં તો રામો પટેલ ત્રાડી ઉઠયા: 'અલ્યા આ બાયડીને તો કંઈ રોપતાં આવડતુંજ નથી! એવા હરામના પૈસા ન મળે.'

'હશે પટેલ! કોઈ બે છોડ વધારે રોપે ને કોઈ ઓછા રોપે તેમાં શું?' ગોપાળે બચાવ કર્યો.

છતાં પણ દયાળની સ્ત્રી તો પાછળજ રહી જતી અને રામા પટેલનો મિજાજ ગયો. તેમણે માટીનું એક ચોસલું ઉપાડીને બિચારી તે સ્ત્રીના વાંસામાં જોરથી માર્યું કે તેણી ઉંધી વળી ગઈ! વાચક ભાઈ! તેં 'આફ્રિકાનો વેપાર' વાંચ્યો છે? તે ગુલામો-માં અને આ હિંદના દલિતોમાં માત્ર એટલોજ ફેર છે કે, તે ગુલામો શેઠના ઘરમાં રહે અને આ ગુલામો જુદાં ઝુંપડાં બાંધીને રહે!

આ પ્રમાણે આ મજૂરોએ બે દિવસ સુધી સખ્ત મજૂરી કરી અને તેમની મજૂરીના પાંચ રૂપીઆ થયા.

સાંજે ગોપાળનું કુટુંબ થાકીને તાપણી સળગાવી ઘરમાં બેઠું હતું. ગોપાળે દયાર્દ્ર ચહેરે દિલાસો આપતાં કહ્યું: 'હશે, દુઃખ તો પડયું, પણ પાંચ રૂપિયા પેદા થયાને? દુઃખ વગર સુખ કયાં હોય?'

રામાપટેલની તમાકુ રોપ્યાને આજે પાંચ દિવસ થઈ ગયા હતા. પણ આ પાંચ દિવસમાં આ શું? અજબ જેવો ફેરફાર! જ્યારે તમાકુ રોપાતી હતી ત્યારે વરસાદ ચાલુ હતો. વાદળાંની જમાવટને કારણે સૂર્ય પણ નહોતો જણાતો, અને આજે વાદળાંનું નામ પણ નહિ. તાપ તો જાણે વૈશાખના દિવસોનો! જમીન સુકાઈને પાકી હતી. તમાકુના રોપાઓ બળીને ખાખ થઈ ગયા હતા. આ પ્રમાણે લોકોની તમાકુની રોપણી નિષ્ફળ નીવડી હતી; અને પાંચ દિવસ પછી વરસાદ શરૂ થયો અને લોકોએ ફરીથી રોપવાની તૈયારી કરી. પહેલાંની માફક રામો પટેલ ગોપાળને ત્યાં આવ્યા અને 'દશ મજૂર તમાકુ રોપવા માટે જોઈએ' એવી માગણી કરી.

અને એ પ્રમાણે કબૂલ કર્યું. પહેલાંની માફક ગોપાળના કુટુંબે

બે દિવસ તેવુંજ કામ કર્યું અને આ વખતની તમાકુ જમીનમાં ચોંટી ગઈ. બીજે ત્રીજે વરસાદ ચાલુજ રહ્યો, અને તમાકુ વધતીજ ગઇ.

અંતે મહા માસની શરૂઆત થઇ. તમાકુ વળાઇ ગઇ. રામા પટેલના ખેતરમાં તમાકુ ખૂબ પાકી હતી.

આજે ગોપાળ કેડિયું પહેરી માથે પટકો બાંધી હાથમાં લાકડી લઇ રામાપટેલના ઘેર રૂા. દશની માગણી કરવા આવ્યો.

'જુઓને, હવે તો ઘણા દિવસ થઇ ગયા. અમારે પણ પેટ-પૂરતું કંઇ ખાવા જોઇએ ને?' બે દિવસથી ઘરમાં દાણા ખૂટી ગયા છે; માટે દશ રૂપિયા આપો તો ઉપકાર!" ગોપાળે નરમાશથી કહ્યું.

'હેં! શેના દશ રૂપિયા? મારી પાસે?' કંઈ પણ જાણતા ન હોય તેવું મોઢું કરી પટેલ બોલ્યા.

'શેના કેમ? આપણા ખેતરમાં તમાકુ રોપી હતી તેના.'

'અરે કૂતરાના હાળા! મારૂં દશ રૂપિયાનું ઘરં બગાડ્યું તેનું શું?'

'ક્યારે બગાડ્યું છે પટેલ! આમ વાંકું શું બોલો છો!'

'હું વાંકુ બોલું છું એમ? પહેલાં રોપ્યું તે તો તદ્દન બળી ગયું એ ખબર નથી?'

'હા! પણ એ તો વરસાદ ન થયો અને બગડ્યું તેમાં અમારો ગરીબનો શું દોષ!'

'દોષ? દોષ કેમ નહિ? તમે એવું કેવું રોપ્યું કે બળી ગયું!'

'આ બધા લોકોનું બળી ગયું તેમાં કંઇ તમારા એકલાનું જ ઓછું બળી ગયું છે?'

'પણ બધા લોકો મજૂરીના પૈસા નથી આપવાના. આખા ગામે એજ ઠરાવ કર્યો છે. અમારા ઘરમાંથી તો રૂપિયા કાઢવા પડ્યા છે. અમારા રૂપિયા ગયા અને તમારી મજૂરી ગઇ એમાં શું!'

'પણ ખરેખર આતો અન્યાય કહેવાય!'

'હં' શું બોલ્યો? જા જા, નહિ તો કંઈ સાંભળીને જઈશ.'

ગોપાળને ધ્રાસ્કો પડ્યો. અરેરે, ઘરમાં ખાવાના દાણા પણ નથી અને આ દશ રૂપિયા ઉપર તો આશા બાંધેલી! અરે! દુઃખમાં મજૂરી કરેલી તેનો આ બદલો' જેના માટે દશ ગાની સોને ય પડેલો તેનું આ ફળ! ટાઢમાં થરથર ધ્રૂજતાં મજૂરી કરેલી તે પણ ઘરના રોટલા ખાઇને તેનું આ પરિણામ! હાય.જાતે. કરિએ.એ જેના પર ભાર નાખ્યો છે તે શું આરાજ પુકારે? "ગોપાળને તો ખરેખર મરવા જેવું લાગ્યું અને ખરે

"રંકની ભાગી ઠીંકરી' રાવણનો ગયો ગઢ લંક; બંનેને દુઃખ સરખાં પડયાં, તેમાં કોણ રાય ને રંક" શું કરવું? તેની સૂઝ પડી નહિ. ગોપાળે ઘણાએ કાલાવાલા કર્યા, પણ તે નિષ્ફળ! આખરે ગોપાળના રૂંવેરૂંવાં ખડાં થયાં, અને તે ચાલતાં ચાલતાં બોલ્યો 'ઠીક પટેલ! માણુસ છો, પણ હૈયું તો નથીજ ને? અરે! તમારા જેવા દગાખોર પાપીઓને ઈશ્વર શું સજા નહિ કરે?'

'હું!' પટેલનો મિજાજ હાથથી ગયો અને ગોપાળ બે ડગલાં ચાલવા જાય ત્યાં તો પરોણાના ફટકા ગોપાળના ડીલપર પડવા લાગ્યા. 'હું દગાખોર–લે લેતો જા! ફડાફડ ફડાફડ કરતાં પરોણો ભાંગી ગયો! અરેરે! નિર્દોષ ગોપાળનો વાંસો લોહીલુહાણ થઇ ગયો અને લથડીઆં ખાતો ખાતો તે ઘર તરફ ફર્યો. ઘરનાં માણસો તે દશ રૂપિયાપર મીટ માંડીને બેઠાં હતાં. અરે! આશાના સાગરો ઉછેરતાં હતાં; પણ ત્યાં તો લોહીનીતરતો મરણતોલ ગોપાળ આવીને ધબ દઇને પડયો! આ દશ્ય જોતાજ ઘરનાં માણસો કંપી ગયાં. રોકકળની શરૂઆત થઈ ચૂકી. મહોલ્લાનાં બીજાં માણસો આવી પહોંચ્યાં, અને વર્ષોથી આ દલિત જાતિના ભક્ષક અરે! ક્રૂર અજગરરૂપી–હિંદુ સમાજની કુલીનશાહીના કરપીણ કૃત્યથી એ તો ધ્રૂજી ગયાં. ભાઈ વાચક! તમને પ્રશ્ન થશે કે, ગોપાળે સરકારમાં ફરિયાદ કેમ નોંધાવી નહિ? કાયદેસર પગલાં કેમ ભર્યાં નહિ? પણ સાભળો. ખરેખર 'રક્ષક બને ભક્ષક પછી ફરિયાદ ક્યાં કરવી?' રામો પટેલ તો ગામના મુખી હતા. એટલે આ બિચારો દલિત ક્યા ફરિયાદ કરે? વળી ઘરમા સાંજી ટંકનુંયે ભોજન ન હોય તે કોર્ટમા કેમ જઈ શકે! અરે જાય, પણ તે કોની સામે? રામો પટેલ તો પૈસાદાર અને મોટા મોટાની મુલાકાત! આખરે પેટ દીંચણુ તરફ નમે, અને છેવટે તો રામો પટેલ નિર્દોષ ઠરે પછી શું! બિચારા ગોપાળને પછી તે શું ન કરી શકે!

પણ યાદ રાખ! ઓ જાલીમ ઉચ્ચ સમાજ! તારાં આવાં કૃત્યો લખતાં તો ભલભલા કવિની કલમ પણ ઘસાઈ જાય! જમાનો એ આવ્યો છે કે, હવે તારી વર્ષોની મદાંધતા અને સત્તાના ચૂરેચૂરા થઇ જશે. શું ઈશ્વર હવે હિંદમાં ધર્મ અને ન્યાયી રાજ્ય સ્થાપવા માટે આ મદાંધોનો મદ નહિ ઉતારે?

("સુધારક"ના એક અંકમાંથી)

२३-अलीहुसेन

(લેખકઃ-શ્રી. જયંતકુમાર લક્ષ્મીરામ પાઠક)

અમારા ગામમાં સૌ કોઈ અલીહુસેનને વિચિત્ર વ્યક્તિ તરીકે માનતા, વૃદ્ધો શંકાની નજરે જોતા, યુવાનો કુતૂહલતાથી નીરખતા, બાળકો બીકની નજરે ભાળતા, મધ્યજનો તેને અનેક રીતે વર્ણવતા. કેટલાક તેને ગાંડો ગણતા, ઘણા ધૂની ધારતા, અમુક ઓલિયા તરીકે ઓળખતા, તો કોઈ સી. આઇ. ડી. ધારતા. આમ જેને જેમ ફાવ્યું તેમ તેના જીવન વિષે અટકળો બાંધી. સત્ય કોઇને ના સમજાયું.

નાનું સરખું અમારૂં ગામ અને નાનું એટલે સુંદર પણ ખરૂં. ગામના એક છેડે નાની સરખી ટેકરી, ત્યાં અલીહુસેનનો વાસ. ત્યાં તેની ઝુંપડી અને નાનો બગીચો, ગામના ઘણા યુવાનો ત્યાં ફરવા જતા. હું પણ જતો. સૌને અલીહુસેન મમતાભર્યો આવકાર આપતો, સ્વચ્છ પાણી પાતો, કોઇક વખત પાકા એરંડાનાં ફળનો સ્વાદ પણ ચખાડતો. આના બદલામાં એક પાઇ પણ ન લે. કદાચ કોઇ દયા ખાઇ આપતું તો તેને બનાવતો-સખ્ત બનાવતો, ફરી કોઈ દિવસ આપવાનું નામજ ન લે. તે કહેતોઃ 'આ અલીહુસેન પૈસાનો ભૂખ્યો નથી!' એટલો તે નિઃસ્વાર્થી હતો!

તેણે પોતાની આત્મકથા કોઇના આગ્રહ છતાં કહી નથી, કહેવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નહિ. કારણ? ગત પ્રસંગો તેને દુઃખ દેતા-ઘડીભર માટે તેને ગાંડો પણ બનાવી જતા. તે કવચિત્ ગામમાં આવતો. આવે ત્યારે નાના ગામમાં કોઇ ન કળાય તેવી રીતે ખળભળાટ થઇ રહેતો. તેની પાસે થઇને પસાર થતું સૌ કોઈ ટીકી ટીકીને જોઇ રહેતું. ઘણા તેની સામું આંગળી ચીંધતા, અલીહુસેનને આની દરકાર ન હતી. તે તો નીચું મો રાખી ચાલ્યો જતો. ગામમાં વધારે વખત તે રહી શકતો નહિ. ત્યાંના વાતાવરણથી તે ગભરાઇ જઇ [illegible] મુંઝાઇ મરતો. આથી [illegible] તે આવતો અને જલદી [illegible] જતો.

અલીહુસેનના આવા વિચિત્ર વર્તનથી હું આકર્ષાયો. મને ુ આ દુનિયા કંટાળાભરેલી લાગતી હતી. મનુષ્યમાં માનવપ્રેમ દીઠો. પારકાના દુઃખે દુઃખી થનાર લોકો ન દીઠા. પારકાનું દુઃખ ાઇ રાજી થનારા ઘણા દીઠા, હવે હું નિયમિત રીતે અલી હુસેનની ંપડીએ જવા લાગ્યો. હું બેકાર હતો. કામધંધો કાંઇ નહિ. વાચન- ા શોખ અને તે શોખનેજ આવા સમયમાં પોષતો હતો. નિયમિત નાર હું એકલો; એટલે અલી હુસેન મારા ઉપર વધારે પ્યાર રાખતો તો. હમેશાં મને મીઠો આવકાર આપતો. હું તેનાં હરેક કાર્યોમાં મદદ કરતો. તેના દુઃખમાં ભાગ લેતો. તેની વાતોમાં રસ માણતો. હવે તે ગામમાં જતોજ નહિ. ગામનું સર્વ કાર્ય હું કરતો. મને તેનું ગત જીવન જાણવાની ઇચ્છા થઇ; પણ મને ખબર હતી કે અલી હુસેન તેનું ગત જીવન વર્ણવતાં કંપે છે—દુઃખી થાય છે. મેં પૂછવાની હિંમતજ કરી નહિ. ભવિષ્યમાં કોઇ વખત આપોઆપ કહેશે એમ આશા રાખી હું નિયમિત ત્યાં જતો.

અલી હુસેનની ઝુંપડી સરીહાંની પણ ઘણીજ સુંદર રીતે બાંધેલી હતી. આમાંજ તે હીમ હેલી કે પ્રખર તાપમાં પોતાના વૃદ્ધ દેહને ટકાવી રાખતો. ઝુંપડીમાં કાંઈ ન હતું. હતું ફક્ત તેનું બાજઠ ઉપર પડેલ પવિત્ર કુરાન અને તૂટેલી ચારપાઇ. તે નિયમિત કુરાનમાંથી કલમો પઢતો, મનન કરતો અને આશ્ચર્યથી ગરકાવ થઈ આકાશ સામે નજર નાખતો. મને પણ ઘણી વખત ઇસ્લામ ધર્મનાં ગૂઢ તત્ત્વો સરળ ભાષામાં સહેલાઇથી સમજાવતો. ન સમજું ત્યાંસુધી તે મારી સાથે માથાકૂટ કરવામાં પાછો નજ પડતો. મારાથી ધર્મમાં વાદવિવાદ ન થઇ શકતો. તે કહે તેજ સાચું છે, એમ હું કબૂલ કરતો. કારણ ! વાદવિવાદ કરતાં કદાચ અલીહુસેન દુઃખી થાય તો ? ખરે- ખર! તે દુઃખીને રાજી રાખવા હું હા એ હા ભણ્યાજ કરતો.

હવે તેનામાં જુવાનીનું જોસ ન હતું. વૃદ્ધાવસ્થાનાં સર્વ ચિહ્નો તેના ઉપર આલેખાઈ ગયાં હતાં. તેના લાંબા રૂપેરી વાળ હમેશાં તેના ખભા ઉપર લટકાઇ રહેતા. તેની શ્વેત લાંબી દાઢી પવનમાં ઉછાળા કરતી. તેના સર્વ અવયવો જીર્ણ થઇ ગયા હતા, છતાં તેની આંખોમાં તપનું તેજ હતું. તે દિવસમાં એક વાર જમતો. શું ! ફક્ત પોતાના હાથે ઉછેરેલાં ઝાડોનાં ફળોજ. તે કહેતો કે હવે ભોજનમાં રસ નથી. તેનામાં જીવન ટકાવવાની શક્તિ લોપ થઇ ગઇ છે.

અલીહુસેનને એક કૂતરો પાળ્યો હતો. કૂતરો પણ તેના જેવોજ વિચિત્ર હતો. સાધારણ કૂતરા કરતાં કાંઇક જુદાજ પ્રકારનો. ડુંગરીની

નીચે ઉતરવાનું તો નામજ ન લે. જાણે કે તે દુનિયાનાં માણસો પર ચિડાઈ ન ગયો હોય! રાતદિવસ અલીહુસેનના નાના બગીચામાં ફર્યાજ કરે. વિશ્રામ લેવા અલીહુસેનની ચારપાઇ નીચે સુઇ રહેતો. અલીહુસેન ફક્ત ફળો ઉપર રહે, તોપણ કૂતરા માટે હમેશાં રોટી તૈયાર કરતો. રોટીના નાના નાના ટુકડા કરી તે તેને ખવડાવતો.

અલી હુસેનનું દૈનિક કર્તવ્ય કુરાન વાંચવું, નમાજ પઢવી, કૂતરાની રોટી તૈયાર કરવી, બગીચો સ્વચ્છ કરવો, છોડવાઓને પાણી પાવું તથા કોઇ ઝાડ તળે કૂતરાને પડખે બેસાડી ભૂત ને ભવિષ્યના ગહન વિચારોમાં ગરકાવ થઇ જવું વગેરે હતું.

પ્રથમ હું ફક્ત સાંજનાજ આવતો, પણ હવે જમીને આવતાં તે છેક અંધારૂં થતાં ઘેર પાછો ફરતો. મને ત્યાં જવાનું વ્યસનજ પડી ગયું. હું શામાટે જતો? અલી હુસેનની ગત જીંદગી જાણવા ખાતર જ. ગામના લોકો મારૂં આવું વર્તન જોઇ મને ગાંડો ગણવા લાગ્યા. નાનાં છોકરાંઓ મારી પાછળ હુરે કરવા લાગ્યાં. મનુષ્ય સમાજથી એટલો બંધાયલો છે કે એમાંથી જરા પણ ખસતાં તરતજ ગાંડામાં ખપી જાય છે. મારા વિષે પણ એમજ બન્યું. હું ગાંડો ગણાયો, પરંતુ ગાંડા તરીકેજ જાહેર થવામાં મને મઝા જણાઇ. આમ હું અલી હુસેનનો ભક્ત બનવાથી તેનો મારા ઉપર પ્યાર વધ્યો. પણ આના બદલામાં તેણે પોતાનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ કહી પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું નહિ.

આજ બપોરથી અલીહુસેન બેચેન છે. મૃત્યુનો પડછાયો તેની ઝૂંપડીમાં પડયો હતો. તેના દુઃખને જોઇ દુઃખી થનાર કોઇ ન હતું. હતું તેમાં હું અને તેનો પ્યારો વૃદ્ધ કૂતરો. તે સમજી ગયો હતો કે મારૂં જીવન વધારે ટકશે નહિ. હું તો હવે ઘેરજ જતો નહિ. મેં જાણ્યું કે ન જાઉં બધું સરખુંજ હતું. ઘેર મારી રાહ જોઇ બેસી રહેનાર કોઇ ન હતું. હવે તો અલી હુસેનજ મારે સૌ કોઇ હતું.

બીજા દિવસનો સૂર્ય ઉગ્યો. તબિયતમાં જરા પણ આરામ નહિ. મૃત્યુ આવ્યું જાણી તે આનંદ પામ્યો. તેની વાટ જોતો તે બેઠો. રાત્રિ આવી. દુનિયા અંધકારમાં ઘેરાવા લાગી. હિમ ઋતુ ઋતુ એટલે બહાર હીમ વરસી રહ્યું હતું. ટાઢનો સામનો કરવા મેં તાપણી ચેતાવી. તાપણીની એક બાજૂ તેનો વૃદ્ધ કૂતરો, આનંદ મહતું પણ ભાવી વગર તેના માલીક તરફ મૂંગી ભાષામાં, દિ કલોરનો જોઇ રહ્યો હતો. હું પણ તાપણીમાં ઉંડેથી ઝૂલતો વિચાર ના વમળમાં ઝુંપાનો બેઠો હતો. અલી હુસેનના મૃત્યુ પહેલાં ટેનું ભૂતકાળનું જીવન જાણવા નહિ મળે! અરે! તેના અંતર

ા છોડી ! ઘરનો ત્યાગ કર્યો ! સમાજમાં પાગલ ગણાયો તેના
ાજ ફકીર બનીને રહ્યો, છતાં આખરે શું નિરાશા મળશે ? શું
. ઇતિહાસ તેના મરણની સાથેજ ઘોરમાં દફનાઇ જશે ? વૃદ્ધ મરવા
ા હતો, છતાં હું નજ પૂછી શક્યો. મરતી વખતે તેનો આત્મા ગત
ન સંભાળી શા માટે દુઃખી કરવો ? મૃત્યુ શાંતિમાંજ ભલે થાય.
નીરવ શાંતિ. માનવનો અવાજજ ન મળે, જાણે મનુષ્યોની
. દુનિયાજ ન હોય !
મધ્યરાત્રિ થઇ, અલીહુસેન ભાનમાંજ હતો. એકાએક તેનામાં
ાનનો સંચાર થયો. સારી હાલતના માણસની માફક તે ચાર-
ઇમાં બેઠો થયો. પાણી માગી પીધું. રાત હોવાના કારણે કુરાન
ચી ન શક્યો. કુરાન લઈ નમન કરી બાજુ ઉપર મૂક્યું. મારા સામે
ાયું. કૂતરા સામે નજર નાખી. તેના મુખ પર વિશાદની છાયા ફરી
ળી. તેણે મારું હૃદય ક્યારનુંય વાંચી લીધું હતું. તેનું મુખ ખૂલ્યું:
"ભાઇ ! આ મૃત્યુ તો આવીને ઉભું. આ વિચિત્ર અલી
હુસેન સવાર થતાં સદાની શાંતિમાં સૂતો હશે. હું સમજું છું તું ગાંડો
બન્યો છે મારો ઇતિહાસ જાણવા ખાતર ! દુનિયા તજી ફકીરની
સોબત મીઠી ગણી. માફ કરજે ભાઇ ! હું મારું જીવન તને કહી
શકીશ નહિ. શું તું મને મારા આખરી સમયે દુઃખી બનાવીશ ?
ઇતિહાસ લાંબો છે, કાળો છે, ખૂનોથી ખરડાયેલો છે, અધમતાથી
ભરપૂર છે ! આ સઘળું મરતી વખતે વર્ણવી મારું મોત બગાડશે,
હું સુખે મરી શકીશ નહિ. માની જા ભાઇ ! મારો એવો ઇતિહાસ
મારી પાછળજ ઘોરમાં દટાઇ જવા દે."
"મૃત્યુને બગાડે એવો તમારો ઇતિહાસ મારે નથી સાંભળ-
વો. દફનાઇ જવા દો એને તમારા મૃત્યુની સાથેજ."
થોડી વાર પછી તેની આખો બંધ થઇ. બંધ કરતાં પહેલાં
તેણે કૂતરા તરફ તથા મારા તરફ ઉંડી અમીભરેલી નજર ફેંકી
અને પછી સદાના માટે સૂઇ ગયો.
મેં બગીચાના મધ્યમાંજ તેની ઘોર ખોદી. આખરી ક્રિયા
સંપૂર્ણ કરી અંસુની અંજલિ અર્પી. હવે હું દર શુક્રવારે તેની કબર
ઉપર ફૂલ ચડાવું છું, વંદન કરી આંખનાં આંસુ અર્પું છું. મેં
ક઼ો વારસજ સદાને માટે અલી હુસેનની ઝૂંપડીમાં કીધો છે. અલી
હુસેનનો વૃદ્ધ કૂતરો તેના મૃત્યુ બાદ થોડા દિવસે અલી હુસેનની ઘોર
ના ઉપરજ સદાની શાંતિમાં પોઢ્યો. મરતાં પણ માલીકની સેવા ન છોડી.
કેો પહેલાં અલી હુસેન તરફ ટીકી ટીકીને જોતાં; હવે મારા
ના જુએ છે. (તા. ૧૪-૮-૧૯૬૨ના "વીસમી સદી"માંથી)

૨૪—ન્યાય

(લેખકઃ-શ્રી. નિરૂ દેસાઇ)

કેસ પૂરો કરતા હોય તેમ આંખ ઉપરથી ચશ્માં ખસેડતાં એક તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ નાખી, કોઇ મહાન વિજેતાની પેઠે ન્યાયાધીશે ત્ર્યંબકને પૂછ્યું: "તારે કાંઈ કહેવું છે ?"

"ના સાહેબ" ત્ર્યંબકે ટુંકો જવાબ આપતાં કહ્યું. એ બોલતો હતો, પરંતુ એના હોઠ બિડાયેલા લાગતા. એના ઉપર એના શેઠનું ખૂન કરવાનું તહોમત હતું.

ન્યાયાધીશ સાહેબને આ જવાબ અધુરો અપૂર્ણ લાગ્યો. જો એ નિર્દોષ હોય તો એણે પોતાની નિર્દોષતા પૂરવાર કરી આપવી જોઇએ. એની સામે જે જુબાની પડી હતી એ ઉપરથી એમ સાબીત થતું હતું કે, આરોપી ગુનેગાર હતો અને રતિલાલ શેઠનું ખૂન એણેજ કર્યું હતું.

ન્યાયાધીશે અદ્‌ભુત છટાથી આખો કેસ જ્યુરી સામે રજુ કર્યો. જ્યુરીમાં નવ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો હતા. "આરોપી પોતાનો બચાવ કરવા અશક્તિમાન છે. જે ઓરડામાં શેઠ સુતા હતા એજ ઓરડામાંથી એ છરી સાથે પકડાયો છે. તમારી નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી આ કેસ તપાસજો" ન્યાયાધીશે જ્યુરીને સંબોધીને કહ્યું. જ્યુરી વિચાર ચલાવવા અંદર ગઇ. મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ પણ અંદર ગ[યા]. ત્ર્યંબક વિચારમાં પડ્યો.

એની દૃષ્ટિ આગળથી એક પછી એક વિચારો સરવા લા[ગ્યા]. જે સંજોગોમાં એ પોતાનું ગામ છોડીને શહેરમાં આવ્યો, તે કેટ[લા] વિકટ હતા! એની સ્થિતિ કેટલી વિષમ હતી, કેવી દુઃખભરી હ[તી]! વરસાદ થોડો પડ્યો હતો, જમીનમાં સમૂળગો પાક ન થ[યો]. લટકતી તલવારની પેઠે સરકારની મહેસુલ તો ઉભીજ હતી. એ [કઇ] રીતે ચુકવી શકે ! માથે બાપિકું શાહુકારનું કરજ ઉભું હતું, એ[ટલે] નવું કરજ પણ થઇ શકે તેમ નહોતું. વધારામાં એની આ [...] આંસુ એનાથી નહોતાં ખમાતાં. એ આંસુ જોઇ એનું હૈયું [...]

જતું અને જે સ્ત્રીએ પોતાના પ્રિય બાળક સમા ગામડાનો છૂપી રીતે ત્યાગ કર્યો એ ભયાનક રાત્રિ! ત્ર્યંબકની આંખો જૂની વસ્તુની યાદ આવતાં ભરાઈ આવી. એણે આજુબાજુ જોયું, કેટલાક કારકુનો અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. વકીલો બૂમ પાડીને કોઇ કેસ ઉપર ચર્ચા ચલાવતા હતા. કોર્ટની બહાર બેસીલો બેઠા બેઠા એમના જેવાજ જૂના કેસોની વાતો કરતા હતા અને શિયાળવાં જેવા ચાલાક વકીલોના ગુમાસ્તાઓ એમને હિંમત આપતા હતા. ત્ર્યંબકને કબજે રાખવા આવેલા પોલીસના માણસો કંટાળ્યા હોય તેમ "ઓ ખુદા" કહીને બગાસાં ખાઈ રહ્યા હતા. નિરાશાભરી દૃષ્ટિએ ત્ર્યંબક આ બધું જોઇ રહ્યો; એની વિચારમાળાના મણકા ફરીથી ગોઠવાયાઃ એ શહેરમાં આવ્યો. શહેરનાં વિવિધ આકર્ષણો; ઘડીઘડીમાં ચમકતા અને બુઝાતા સિનેમાની, માનવીના જીવન જેવી ઇલેક્ટ્રિક લાઇટો; આમથી તેમ ફરતી, એના નસીબ જેવી મોટરો; ઇશ્વરની કૃતિઓને હંફાવવા મથતી મિલો; આ બધું એ જોઇ રહ્યો. એ શહેરમાં આવ્યો અને બધા ખેડુતો જે રસ્તો લે એજ રસ્તે એ વળ્યો. એ મિલમાં જોડાયો, રોજના બાર આના મળે અને દશ કલાક કામ કરવાનું. લોહી ઉકાળવાનું કામ હતું. એનું શરીર ધીમે ધીમે ઓગળતું ગયું. એનું સશક્ત શરીર કૃશ બની ગયું, મિલની સખ્ત મજૂરી, પગાર ઉપરાંત નફામાં મળતો મિલનો ધૂમાડો, યંત્રવાદની અદ્દભુત અસર એના ઉપર પડી. અધોગતિના ઉંડા ખાડામાં એ સરતો ગયો. મનની શાંતિ મેળવવા એણે દારૂ પીવા માંડયો. ઘડીભર એને જે જોઇતું હતું તે મળતું. રેવાએ એને કેટલીક વાર આ લત છોડવા કહ્યું હતું, આજીજી કરી હતી. ગામડામાં જવાનો આગ્રહ કરતી હતી, બનાવે એની વિનંતિને–એની આજીજીઓની લવલેશ દરકાર એને નહોતી. એ બિચારીનાં ઘર કામ કરી મુસાફરને પૂરું કરતી. એને શી પડી હતી! પંદર દિવસના કચકચાટ પછી–પંદર દિવસના દાડ ઓગાળના શ્રમ પછી–પંદર દિવસની રેવાની માથાફોડ પછી પગાર આવતો અને એ ક્ષણિક શાંતિ મેળવતો. એ બેભાન અવસ્થામાં આખી રાત પડી રહેતો અને લવરી કર્યા કરતો. રાતમાં શું થતું એનું એને ભાન નહોતું. એ તો સ્વર્ગીય લહાણુનાં અનુપમ સ્વપ્નાં સેવતો હતો. દારૂમાં પૈસા ન બગાડયા હોત તો? મિલમાંજ ન ગયો હોત અને બીજી મજૂરીજ કરી હોત તો! શહેરમાંજ ન આવ્યો હોત તો! ગામડામા સુખી જીવન ન મળત!

એની આંખો ફરી ગઇ, એની વિચારમાળા તૂટી ગઈ. એની

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] તીક્ષ્ણ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] શબ્દો પૂરવાર [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અર્પણ [illegible]
[illegible] [illegible] જેવી અટલ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] પણ સાચું જોવા [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] જરા કોર્ટની [illegible]
[illegible] ન [illegible] તેવા મજબૂત હૃદયવાળા [illegible]
[illegible] [illegible] તેની દૃષ્ટિમર્યાદા સમીપ તરત [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] પાંજરામાં પુરાયેલા પશુના [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આંખો સહિત પોતે—કોર્ટનો [illegible]
[illegible] [illegible] અને બારે આંખો [illegible] પુષ્પો પરોવ્યાં. હ [illegible]

એની વિચારમાળામાં એણે ફરીથી પુષ્પો પરોવ્યાં. કેવા ભયંકર [illegible]
[illegible] ધૂમાડા કેવા ગાઢા નીકળતા હતા! કેવા [illegible] એ મિલમાં
હતા! તે દિવસે એ ગાદો પડ્યો હોત તો કેવું સારું! એ મિલમાં [illegible]
ન ગયો હોત તો કેવું સારું! તે દિવસે યંત્રમાં ધબકારા પણ [illegible]
જોસથી થતા હતા! જાણે કોઈ ગુનેગાર મનુષ્યનું હૃદય ધબકતું
હોય! એ ત્યાં ઉભો હતો, હજી સુધી એનું કામ સીધું [illegible]
હતું. કોઈ દિવસ એણે ભૂલ કરી નહોતી. એ દિવસે થઈ ગઈ. [illegible]
ખોટા આવી ગયા, તાકો બગાડી નાખ્યો. મેનેજર ત્યાં ફરવા [illegible]
આવ્યા હતા, પાછળજ શેઠ હતા. જગતનો બધો પૈસો, જગતનું [illegible]
ઐશ્વર્ય, બધો વૈભ[illegible] સુખ એમને ઘેર ઉતરે એવી [illegible]
આકાંક્ષા એમ[illegible] મળ્યુ એમને ઘેર [illegible]
તેની મદદ [illegible] રજમાત્ર પણ [illegible]
કેમ ખમી શકા[illegible]
રર...
[illegible]

ી બોલાઇ જવાયું:-

'શેઠ! આવી ભૂલ માટે આવી ગાળો સાંભળવા હું નથી
ર્જતો. અમારા પૈસા ઉપર તો જીવો છો. અમારૂં લોહી તો તમારે
ારે આપીએ છીએ. તમારા પૈસા એ અમારો પરસેવો છે. અમે
ના હોત તો તમે ના હોત."

આવું ન બોલ્યો હોત તો આજે દુઃખના દહાડા ન આવત, ન્યાયાધીશ સાહેબની ક્રૂર દૃષ્ટિ જોવા ન મળત, વકીલોના તિરસ્કારભર્યાં કટાક્ષ અને પોલીસોના ટોણા સાંભળવા ન મળત, ન્યાયની ક્રૂર મશ્કરી કરતા આ કહેવાતા ન્યાયાલયમાં આવવાનું ન હોત! શેઠથી આવું અપમાન સહન થાય ખરૂં! અને તે પણ મજૂરોના હાથે! કોઈ અમલદાર અપમાન કરે તો તો શેઠ પોતાને માન મળેલું સમજે, પરંતુ એ તો મજૂર હતો એટલે શેઠે જોરથી તમાચો માર્યો.

"તારે ઘેરથી મિલ્કત લાવ્યો હોઈશ નહિ? મિલ તેં બંધાવી હશે એટલે આટલો બધો મિજાજ કરે છે? નીકળ અહીંથી. કાઢો એને લાત મારીને બહાર" અને તરતજ શેઠના હુકમને માન આપીને આજુબાજુથી જોબરો અને મુકાદમો દોડી આવ્યા, અને ગડદાપાટુ મારીને એને બહાર કાઢી મૂક્યો. બસ, થઈ ચૂક્યું. એની નોકરી એ દિવસે ગઈ. રેવાને શું મોં બતાવશે એ વિચારે એને ગાંડો કરી મૂક્યો હતો. વાંક એનોજ હતો શું? શેઠને મારવાનો શો હક્ક છે? શું શેઠે જીવનમાં કદી ભૂલો કરીજ ન હતી! અને એકજ વાર ભૂલ થઈ માટે એને કાઢી મૂક્યો! એનાજ જેવી અવસ્થામાં શેઠ હોત તો શું કરત? એના જેવી દુઃખી, ગરીબ હાલતમાં હોત તો શેઠ શું કરત? એના વાંક માટે મિલમાંથી રજા મળી, પણ શેઠના વાંક માટે કશું નહિ. કારણ કે ત્યાં પૈસાનું જોર હતું. મિલ એમની હતી, ગુનો એનો હતો, શેઠ નિર્દોષ હતા! એ બહાર આવીને એના ઘા નિહાળતો હતો ત્યારે કેવા વિચારતરંગ એના મગજમાં ઉઠતા હતા! હોટલમાં જઈને ચાહનો પ્યાલો પીધો. એની અંદર શું કોઈએ ઝિણા લેવાના ઝેરી બિંદુ નહોતાં રેડ્યાં? અને ઝિણા લેવાનો નિશ્ચય પણ એણે ત્યાંજ કર્યો હતો. ચહાનું દરેક ટીપું એને ખુન કરવા ઉશ્કેરી રહ્યું હતું, અને કહી રહ્યું હતું કે, શેઠને તને મારવાનો હક્ક કોઈએ આપ્યો નથી, તને કાઢી મૂકવાનો પણ અધિકાર એમને નથી, ભૂલ થઈ હોય તો પગાર કાપી લે. બધાએ માણસો સરખા છે. પૈસાના જોરે વધારે અધિકાર કોઈ ન ભોગવી શકે અને એણે ત્યાંજ નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો કે, આનો

નજર રાખતી એકધ્યાને સાંભળતી અને પાસે પડેલા કાગળ ઉપર અગત્યની વસ્તુઓ ટપકાવી લેતી જ્યુરી; કોઇ પર્વતમાળાની નાની ટેકરી જેવા અટુલા હીમ જેવા ઠંડા ન્યાયાધીશ અને શાંતિના વખતમાં ક્રોધથી ફરતી એમની કલમનો થરથરાટ, એમનો અસાધ્ય શાંત નદીના જળ જેવો ચહેરો, તીક્ષ્ણ અને થોડાંક પણ મુદ્દાસરનાં અવલોકનો, વકીલનું ગુન્હો પૂરવાર કરવા મથતું તથા અંતઃકરણને ભેદી નાખતું ભાવનામય ભાષણ, ઘડીકમાં ન્યાયાધીશ તરફ ફરીને થોડુંક હાસ્ય વેરવાની તો ઘડીકમાં અર્થપૂર્ણ ગંભીરતા દાખવીને કોઇ નિષ્ણાત તરવારપટુના જેવી અટલ છટાથી કેસ રજૂ કરવાની એમની કળા, કોઇના પણ સામું જોયા વગર શરમાળ વહુની માફક નીચા મોંએ કામ કર્યે જતો કોર્ટનો કારકુન, તથા કશાની અસર ન થઇ શકે તેવા મજબૂત હૃદયવાળા પોલીસો; આ બધું એ સિનેમા ફિલ્મની માફક તેની દૃષ્ટિમર્યાદા સમીપ તરવા લાગ્યું અને આ બધાંની સામે એક પાંજરામાં પુરાયેલા પશુના જેવો તથા હિમવત્ ગાત્રો અને ભારે આંખો સહિત પોતે—કોર્ટનો ગુન્હેગાર

એની વિચારમાળામાં એણે ફરીથી પુષ્પો પરોવ્યાં. તે દિવસે મિલમાંથી ધૂમાડા કેવા ગાઢા નીકળતા હતા! કેવા ભયંકર દીસતા હતા! તે દિવસે એ માંદો પડ્યો હોત તો કેવું સારું! એ મિલમાં ન ગયો હોત તો કેવું સારું! તે દિવસે યંત્રમાં ધબકારા પણ કેવા જોસથી થતા હતા! જાણે કોઇ ગુનેગાર મનુષ્યનું હૃદય ધબકતું હોય! એ ત્યાં ઉભો હતો, હજી સુધી એનું કામ સીધું ચાલતું હતું. કોઇ દિવસ એણે ભૂલ કરી નહોતી. એ દિવસે થઇ ગઇ. ત્યાં ખોટા આવી ગયા, તાકો બગાડી નાખ્યો. મેનેજર ત્યાં ફરવા આવ્યા હતા, પાછળ શેઠ હતા. જગતનો બધો પૈસો, જગતનું બધું ઐશ્વર્ય, બધો વૈભવ, બધું સુખ એમને ઘેર ઉતરે એવી એમની આકાંક્ષા એમની હતી. જગતનું સામ્રાજ્ય એમને ઘેર ... તેવી મહદ્ ઇચ્છા તેમની હતી. એમનાથી રજમાત્ર પણ નુકસાન કેમ ખમી શકાય!

"સુવર......જોતો નથી? તારા બાપની મિલ છે? અહીં બગાડ કરવા આવ્યો છે?" શેઠે વચન કાઢ્યાં.

આ વચન કોણે સાંભળી લીધાં હોત તો આજે આ અસર ન રહેત. કોની નસોમાં મજૂરનું લોહી હતું. મજૂરોના ... ના પૈસાના પ્રતાપથી તેમની આંખો ચમકતી હતી. કોના ... સ્પર્શ ન કરી શકાય એવો—વિધિએ તેને ભૂલાવ્યો—

ી બોલાઇ જવાયું:-

'શેઠ! આવી ભૂલ માટે આવી ગાળો સાંભળવા હું નથી ચ્છતો. અમારા પૈસા ઉપર તો જીવો છો. અમારૂં લોહી તો તમારે ાટે આપીએ છીએ. તમારા પૈસા એ અમારો પરસેવો છે. અમે ા હોત તો તમે ના હોત.''

આવું ન બોલ્યો હોત તો આજે દુઃખના દહાડા ન આવત, યાયાધીશ સાહેબની ક્રૂર દૃષ્ટિ જોવા ન મળત, વકીલોના તિરસ્કાર-ર્યા કટાક્ષ અને પોલીસોના ટોણા સાંભળવા ન મળત, ન્યાયની ર મશ્કરી કરતા આ કહેવાતા ન્યાયાલયમાં આવવાનું ન હોત! શેઠથી આવું અપમાન સહન થાય ખરૂં! અને તે પણ મજૂરોના હાથે! કોઈ અમલદાર અપમાન કરે તો તો શેઠ પોતાને માન મળેલું સમજે, પરંતુ એ તો મજૂર હતો એટલે શેઠે જોરથી તમાચો માર્યો.

"તારે ઘેરથી મિલકત લાવ્યો હોઇશ નહિ? મિલ તેં બંધાવી હશે એટલે આટલો બધો મિજાજ કરે છે? નીકળ અહીંથી. કાઢો એને લાત મારીને બહાર'' અને તરતજ શેઠના હુકમને માન આપી-ને આજુબાજુથી જોબરો અને મુકાદમો દોડી આવ્યા, અને ગડદા-પાટુ મારીને એને બહાર કાઢી મૂક્યો. બસ, થઇ ચૂક્યું. એની નોકરી એ દિવસે ગઇ. રેવાને શું મોં બતાવશે એ વિચારે એને ગાંડો કરી મૂક્યો હતો. વાંક એનોજ હતો શું? શેઠને મારવાનો શો હક્ક છે? શું શેઠે જીવનમાં કદી ભૂલો કરીજ ન હતી! અને એકજ વાર ભૂલ થઇ માટે એને કાઢી મૂક્યો! એનાજ જેવી અવસ્થામાં શેઠ હોત તો શું કરત? એના જેવી દુઃખી, ગરીબ હાલતમાં હોત તો શેઠ શું કરત! એના વાંક માટે મિલમાંથી રજા મળી, પણ શેઠના વાંક માટે કશું નહિ. કારણ કે ત્યાં પૈસાનું જોર હતું. મિલ એમની હતી, ગુનો એનો હતો, શેઠ નિર્દોષ હતા! એ બહાર આવીને એના ઘા નિહાળતો હતો ત્યારે કેવા વિચારતરંગ એના મગજમાં ઉઠતા હતા! હોટલમાં જઇને ચાહનો પ્યાલો પીધો. એની અંદર શું કોઇએ કિન્નો લેવાનાં ઝેરી બિંદુ નહોતાં રેડ્યાં? અને કિન્નો લેવાનો નિશ્ચય પણ એણે ત્યાંજ કર્યો હતો. ચહાનું દરેક ટીપું એને ખૂન કરવા ઉશ્કેરી રહ્યું હતું, અને કહી રહ્યું હતું કે, શેઠને તને મારવાનો હક્ક કોઇએ આપ્યો નથી, તને કાઢી મૂકવાનો કોઇ અધિકાર એમને નથી, ભૂલ થઇ હોય તો પગાર કાપી લે. બન્ને માણસો સરખા છે. પૈસાના જોરે વધારે અધિકાર કોઈ ન મેળવી શકે અને એણે ત્યાંજ નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો કે, આનો

બદલો જરૂર લેવો. એનું મગજ કેવા વિચારોથી ભરાયેલું હતું! શેઠનો એ નોકર હતો. શેઠજી કહે એ સાંખી રહેવું જોઈએ. શેઠ તો મહાન દયાનિધાન હતા, કારણ કે એને નોકરીમાં રાખ્યો હતો. કૃપાળુ હતા, કારણ કે ફક્ત થોડીકજ માર મારી, પોલીસને ન સોંપતાં બહાર કાઢી મૂકયો હતો. પરંતુ આવા વિચાર એ વખતે નહોતા આવ્યા. એ વખતે તો એની આંખ ખુન્નસથી ભરેલી હતી. એણે શેઠને વિદાય કરી દઈ બદલો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે એ પછી એક મજૂરોને બહાર નીકળતા અને ખુશ થતા જોયા. દરેકને આજે પગાર મળ્યો હતો. કોઈ પૈસા લઈને 'સિનેમા જોવા જઈશું,' તો કોઈ 'ભાડાવાળાને પૈસા ચૂકવી દઈશું,' તો કોઈ 'આજે દારૂ પીને ખૂબ મઝા માણીશું' એમ વાત કરતું હતું. ફક્ત એજ દુઃખી હતો. એનેજ આજે પગાર નહોતો મળ્યો. એ મગજમાં યોજના વિચારતો હતો. એણે શેઠની મોટર ઝાંપા બહાર નીકળતી જોઈ અને એની ઉશ્કેરાયેલી લાગણી વધુ ઉશ્કેરાઈ હતી. એણે શેઠના મકાનની તપાસ કરી અને એ કાળરાત્રિએ શેઠના મકાનમાં એણે પ્રવેશ કર્યો. આજુબાજુનું શાંત અને નિઃસ્તબ્ધ વાતાવરણ, દૂરથી આવતો શેરીના કૂતરાઓ ભસવાનો અવાજ, વચ્ચે લાંબે અંતરે સંભળાતો મોટરના ભૂંગળાનો શબ્દ, એ સર્વ એને વધારે ભયાનક બનાવી રહ્યા હતા–એને વધારે મક્કમ બનાવતા હતા. આકાશ પટમાંના તારા પણ સૂચક હાસ્ય હસી રહ્યા હતા અને કહેતા હતા કે, સર્જનહારની સૃષ્ટિમાં સૌ સરખા છે, કોઈ કોઈથી મોટું નથી, બધાના અધિકાર સરખા છે. જે કોઈ આ નિયમને ઉથાપે એને શિક્ષા થવી જ જોઈએ. એણે શેઠના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ક્રોધ [illegible] ત્યાં ચમકતી હતી! એની છરી ઉપર વિનાશનું છૂપું પણ કાતિલ તેજ હતું! શેઠ નિશ્ચેષ્ટ હતા, શાંત રીતે પથારીમાં સૂતા હતા. એમને શી ખબર કે યમદૂત એમને આંગણે આવીને ઉભો છે, કાળનાં ચોઘડિયાં વાગી રહ્યાં છે અને ત્યાં જવા તૈયારી કરવાનો પણ પૂરતો વખત નથી મળવાનો? એણે છરી ઉગામી ત્યારે શેઠે પાસું ફેરવ્યું હતું. એ ચમકી ઉઠયો હતો. એણે શેઠના પેટમાં છરી ઘુસાડી દીધી અને શેઠે કારમી ચીસ નાખી. એ ત્યાંજ ઢળી થઈ રહ્યો. એને નાસી જવાની સમજણ ન પડી. આજુબાજુથી લોકો દોડી આવ્યા અને પોલીસે આવીને એને પકડયો. [illegible] કઠેડા ઉપર લાવ્યા ત્યારેજ એને સમજણ પડી કે, એને ભયંકર ગુનો કર્યો હતો. બિચારી પેટનું શું થશે, એનો પણ એણે વિચાર

કર્યો ન હતો. એને લીધે રેવાને કેટલું સહન કરવું પડશે, કેટલી યાતનાઓ વેઠવી પડશે તેનું ભાન એ વખતે એને નહોતું થયું. થયું હોત તો આવું કરત શું કરવા? અટકત નહિ? અને એની વિચાર-શ્રેણી ફરીથી તૂટી, એની અંદર ડખલગીરી થઇ, એની પાસે ઉભેલા પોલીસ જોડે કોઇ માથાઝીક કરતું હતું એમ એને લાગ્યું.

"અબે હટી જાને અહીંઆંથી, ખાલી માથું ઝીકે છે! ફોજદાર સાહેબની રજા વિના કેદીને ન મળી શકાય. મોટા ન જોયો તારો ધણી! ખૂન કરીને તો આવ્યો છે." અપૂર્વ બેદરકારીથી પોલીસ એની જોડે માથાઝીક કરતો હતો.

ત્રંબકની આંખ ઉંચી થઇ અને એણે જોયું તો એજ શાંત પ્રેમની મૂર્તિ રેવા, એજ પ્રેરક મોં, એજ પ્રણયચક્ષુઓ! એ એને મળવા આવી હતી. એની આંખોમાં આંસુ હતાં, એને કોઇ દાદ દેતું ન હતું. એ પોલીસ પાસે આવી અને આજીજી કરવા લાગી. ત્રંબક રેવાની નિરાધાર અવસ્થા જોઈ રહ્યો. આ દશાનું મૂળ કારણ પણ એજ હતો. એનું ભવિષ્ય પણ એણે બગાડયું હતું.

"ભાઇ એને આવવા દેને! તારૂં શું બગાડવાની છે?" ત્રંબકે વિનવણી કરતાં પોલીસને કહ્યું.

"એટલે તારે એની જોડે સંતલસ કરીને નાસી જવું છે એમ ને?" પોલીસને મુખ્ય ચિંતા કેદી નાસી ન જાય એ જોવાની છે, એ પોલીસને તરતજ યાદ આવ્યું; એટલે કાયદાના રક્ષણહારની જવાને સહેજ પણ આંચ ન આવે માટે એણે જવાબ ન આપ્યો.

"ભાઇ! થોડીકવારજ મળવા દે ને!" રેવાએ હાથ જોડી કહ્યું.

"સાહેબ પાસેથી પરવાનગી લઇ આવો." પોલીસનું વચન એ શાહનું વચન, બોલે એટલે ફરેજ નહિ. રેવા બિચારી ફોજદારને શોધવા ચાલી. પતિના હાથમાં બેડી જોઇને એનું હૃદય ચીરાઇ ગયું હતું, એને એનું સુખી જીવન યાદ આવ્યું. શહેરનો શાપ-મિલનાં વિનાશકારી યંત્રોનો શાપ-એને યાદ આવ્યાં. એના હૃદયને ખૂબ આઘાત પહોંચ્યો હતો. પતિને શી શિક્ષા થશે તે એ સમજી ગઇ હતી. પતિ સામેનો ગુનો પુરવાર થયો છે એ વાત તે જાણી ગઇ હતી તેણે વકીલ પણ નહોતો કર્યો, કે જે બચાવી શકે. તેનું ભવિષ્યનું જીવન કરમાઇ જશે એ વિચારે એ ગભરાઇ ગઇ હતી. એણે આખરે ફોજદારને શોધી કાઢ્યો. પાન ચાવતો ફોજદાર ખુરશીને ટેકે ટાંટિયાં ઉલાળતો હતો. ખૂબ માથાકૂટ પછી થોડા સમય માટે વાતો કરવાની પરવાનગી આપી.

બંને ગળ્યાં. ગભરાયેલી હરિણીના જેવી રેવાની આકુળવ્યાકુળ અવસ્થા જોઇને જંબક રડી પડયો. રેવાનું ભવિષ્યનું જીવન ચીંથરા જેવું બનાવવા માટે એ જવાબદાર હતો. રેવાની આંખ રડી રડીને લાલ બની ગઇ હતી. બંનેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ન નીકળી શક્યો. આવેશમય ભાવનામાં એક પણ શબ્દ ક્યાંથી ઉચ્ચારી શકાય ? સમય પૂરો થઇ જતાં, કેદીને દૂર ખસેડવામાં આવ્યો.

જ્યુરરો બધાય બહાર આવી ગયા, ન્યાયાધીશ સાહેબ પણ બહાર આવી ગયા અને એમની ખુરશી ઉપર બેસી ગયા. ઉપર પંખો ચાલતો હતો તેના ઉપર સહેજ નજર નાખી, જ્યુરરો તરફ જોયું. એક યંત્ર ચાલતું હોય, એવી રીતે ન્યાયાધીશ સાહેબ વર્તતા હતા.

"તમારો શો મત છે ?" ન્યાયાધીશે પૂછ્યું.

"અમે આરોપીને એકમતે ગુનેગાર ઠરાવીએ છીએ." ફોરમેન આગળ આવીને બોલ્યો.

"સાહેબ! દયા રાખજો!" આંસુ સાથે રેવાએ બૂમ મારી. એ છેક કોર્ટના બારણા પાસે ઉભી હતી.

ન્યાયની આ ક્રૂર મશ્કરી લાગી હોય તેમ ન્યાયાધીશ હસ્યા.

"કોર્ટ આરોપીને ફાંસીની સજા ફરમાવે છે!"

ચુકાદો આપીને ન્યાયાધીશ અંદર ચાલ્યા ગયા.

રેવા ઘૃણાત્મક નજરે એમની પાછળ જોઇ રહી. જંબકની આંખમાંથી થોડાક ઉનાં આંસુ ધરતીને ભેટવા પડયાં.

પોલીસો એને ત્યાંથી લઇ ગયા. પાછળ કોઇના ડૂસકાંનો અવાજ એનું હૃદય વલોવી નાખતો હતો.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૨ ના "નવચેતન"માંથી)

૨૫–દારિદ્રનાં દુઃખ

(લેખકઃ–શ્રી. રમાકાન્ત)

"નારાયણ! તારા જેવા આળસુ માણસોનું અહીં કામ નથી. જા.. ચાલ્યો જા." મિલના દરવાજામાં પેસતાંજ અંગ્રેજી પોશાકમાં સજ્જ દેખાતા સાહેબે કહ્યું.

"સાહેબ! આજનો દિવ..."

એ વાક્ય પૂરું થતાં પહેલાંજ સાહેબની આંખ લાલચોળ થઇ ગઇ. નોકર સામો જવાબ આપે તો એ સાહેબ શાના? એટલે લાલચોળ આંખે એમણે જણાવ્યુંઃ "આજનો દિવસ? બેવકૂફ! તને ખબર નથી કે આમ કેટલા દિવસોથી તું મોડોજ આવે છે? અને પાછો આજનો દિવસ?"

સાહેબના આ શબ્દો નારાયણને માટે અસહ્ય હતા, એમ એનું મોઢુંજ કહી આપતું હતું; છતાં એણે સહી લીધા, છતાં હતી તેટલી બધીય હિંમત એકઠી કરી એણે જવાબ દીધોઃ 'સાહેબ! આજનો દિવસ માફ કરો. વગર કારણે ક્યારેય મોડો થયો છું?"

આ વિનવણી પણ સાહેબને ભારે પડી. "તારે તો રોજ કારણ હોય. રોજ ને રોજ માફ કરવાનું કેવું? નોકરી કરવી છે કે બાઇજાપી?" સાહેબે રોફમાં ને રોફમાંજ જવાબ આપ્યો.

"પણ બહાનું નથી, ઘરમાં મારો........." પણ સાહેબે એ વાક્ય પૂરું પણ થવા ન દીધું. કેમ જાણે બહુ કામમાં ન હોય અથવા નોકર કંઇ પણ દલીલ કરવાને યોગ્યજ ન હોય તેમ 'જા, આજ તો જવા દઉં છું; પણ હવે પછી જો આમ બનશે, તો દરવાજામાંજ નહિ પેસવા દઉં સમજ્યો!" કહી રોફમાં ને રોફમાં સાહેબ ચાલતા થયા.

નારાયણ તો આ બધું સાંભળીને પથ્થર સ્તબ્ધજ બની ગયો. એને તો એમજ લાગ્યું કે, જાણે આ બધું શું થઇ ગયું? પછી કેટલીક વારે એ ધીમે પગલે પોતાના ખાતા તરફ ચાલતો થયો.

સામાન્ય રીતે સુખી ગણાતા કુટુંબનું એ સંતાન હતું. એના પિતા ગામડામાં માસિક પચીસ રૂપિયાના પગારે માસ્તરની નોકરી કરતા હતા. સંતાનમાં એમને નારાયણ અને બીજી એક નાનો પુત્ર તથા પુત્રી હતાં. ગામડામાં રહેવાનું અને તેમાંય સંપૂર્ણ સાદાઈ પાળતા હોવાથી એ થોડા ખરચમાં પણ પોતાનો સારી રીતે નિભાવ કરતા, એટલુંજ નહિ પણ નારાયણને અંગ્રેજી કેળવણી આપવામાં પણ યથાશક્તિ ધન ખર્ચતા.

અભ્યાસમાં એ પ્રથમથીજ હોંશિયાર ગણાતો. ગુજરાતી સાત ધોરણ પસાર કર્યા પછીજ એને હાઇસ્કૂલમાં મૂકવામાં આવ્યો. અભ્યાસમાં સંપૂર્ણ કાળજી અને હોશિયારીને લઇને એ પ્રતિવર્ષ પાસજ થતો ગયો. એના શિક્ષકવર્ગને પણ એને માટે સારું માન ઉત્પન્ન થયું, પરંતુ એનો એ અભ્યાસ લાંબી મુદત ટકી શક્યો નહિ–આગળ વધારી શક્યો નહિ.

એની બારેક વર્ષની વયેજ ગામમાં ને ગામમાં એક સારા કુટુંબની કન્યા સાથે એનું લગ્ન કરી નાખવામાં આવ્યું હતું. એની પત્ની સુશીલા સર્વગુણસંપન્ન હતી, જૂના જમાનામાં સ્ત્રીઓ મેળવી શકે તેટલીજ કેળવણી એણે મેળવી હતી. ગૃહકાર્યની કેળવણીમાં એને એની માતાએ કુશળ બનાવી દીધી હતી.

મેટ્રિકમાં પાસ થયા પછી નારાયણને કૉલેજમાં મોકલવાની એના પિતાની હિંમત ન ચાલી. આર્થિક સ્થિતિની અમુંઝણનો પ્રશ્ન એમને મૂંઝવતો હતો; તેમાંયે પોતે પેન્શન પર છૂટા થવાની તૈયારીમાં હતા, એ સ્થિતિમાં પુત્ર જો કમાતો હોય તો કરકસરથીયે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં વાંધો ન આવે, એવો એમનો વિચાર થયે-એટલે નારાયણને અભ્યાસ છોડી નોકરી શોધવાની ફરજ પડી.

ઘણા ઘણા પ્રયત્નો–સીપારસો–મુશ્કેલીઓને અંતે અમદાવાદ જેવા શહેરમાં એ એક મિલમાં માસિક ત્રીસ રૂપિયાના પગારની નોકરીએ મેળવી શક્યો. એ જો કે એને અનુકૂળ તો નહોતી, પરંતુ કરવું શું? અભ્યાસ છોડ્યા પછી પાંચ-છ માસ તો એમ ને એમ નોકરી શોધવામાંજ વીતી ગયા હતા. ત્યારે મહામહેનતે આટલું હાથમાં આવ્યું તાત્કાલિક નિર્વાહને માટે એ તક શુભ... એને યોગ્ય ન લાગી અને એ નોકરીમાં જોડાઈ ગયો.

પરદેશમાં પુત્રને ખાનપાનાદિની મુશ્કેલી ન નડે, અને ... હોટલનાં ખાણાં ખાઈ પૈસા ખરચી શરીરની બરબાદી ન ... પડે એવો વિચાર કરીને એના પિતાએ સુશીલાને પણ ટેની ...

મોકલી દીધી. ૭ માસનું બાળક ત્યારે એને ખોળે રમતું હતું.

નારાયણ બિચારો સવારના ૭ વાગે મિલમાં જતો તે સાંજના ૭-સાત વાગે ઘેર આવતો. એના મકાનને અને મિલને બબ્બે માઈલનાં છેટાં હતાં. સવારમાં વહેલો જાય અને સાંજે મોડો આવે, થાકીને લોથપોથ બની ગયેલા પતિ પાસે આનંદની બીજી કાંઇ પણ વાત સુશીલા શી રીતે કરી શકે? કેમ જાણે દંપતીજીવનનો આનંદ એમના માટે વિધિએ નિર્મ્યોજ નહિ હોય!

બેએક માસ આ નોકરીને થયા હશે, એવામાં એનું કુમળું બાળક એકાએક બિમાર પડ્યું. પરદેશમાં પોતાનું કોણ હોય? સુશીલા આખો દિવસ એની સંભાળ રાખતી; પરંતુ એની બિમારી દિને દિને એવી વધતી જતી જણાઇ કે માતાનીયે હિંમત રહી નહિ.

એ કારણે રાત્રિના ઉજાગરાયે કરવા પડતા. આખા દિવસના થાકેલા પતિને ઉજાગરો કરાવવાનું સુશીલા જરાય પસંદ કરતી નહિ; તેમ રાતદિવસ સુશીલા જ બાળક પાસે રહે અને ઘડીનોય આરામ ન લે, તે નારાયણને ગમતું નહિ. એને બીક હતી કે, વખતે સુશીલા બિમાર થઇ ગઇ તો? એટલે મોડી રાત સુધી એ બેસી રહી બાળકને સંભાળતો અને એજ એજ પત્નીને આરામ આપતો. પાછલી રાતે એ જરા સુતો, પણ નોકરીની કાળજીએ એને વહેલા ઉઠવું પડતું. તોયે મિલ દૂર હોવાના કારણે એ કવચિત્ મોડો થઇ જતો, ત્યારે સાહેબના શબ્દો સાંભળી-સહી લેવા પડતા.

અધૂરામાં પૂરું ઘેર પણ એના પિતા બિમાર હોવાનો પત્ર એને મળ્યો. એટલે એની ચિંતા વધી. ઘેર જઇ પિતાની તબિયત જોઇ આવવાનું એને ઘણુંય મન થયું; પણ જ્યાં પાંચ મિનિટ મોડા થવાની વાતથીજ સાહેબ ખીજાય ત્યાં રજા માગવાનો તો અવકાશજ ક્યાં?

×

સાહેબના શબ્દો આજ એને ઘણા સાલ્યા. એ પોતાના ખાતામાં ગયો ખરો, પણ કામ ઉપર એનું ચિત્ત ચોંટ્યું નહિ. એને વારંવાર પુત્રની અને પિતાની માંદગીના જ વિચાર આવવા લાગ્યા. પોતે પરદેશમાં નિરાધાર જેવી સ્થિતિમાં હતો, પુત્રને માટે દવા લેવા જવાનોયે એને વખત ન હતો; એનો એક બિચારો પાડોશી દવા આણી આપતો અને દિવસમાં બે-ચાર વખત ખબર પુછવા આવતો. તેમજ બીજી પણ જરૂરી ચીજો બજારમાંથી આણી આપતો. આખો દિવસ પોતે પુત્રનું-બિમાર પુત્રનું સાણુભાર કેવું જોવા પામતે. નહિ આ નોકરી એને ઘણી સાલી. એનું હૃદય

ભરાઇ આવ્યું. એ એક ખૂણામાં બેસીને રોવાય તેટલું રોયો: ખરેખર, ચિંતાથી ઘેરાયલો માણસ એકલો પડે ત્યારે બીજું શું કરે!

બીજી તરફ સુશીલાની પણ એજ દશા હતી. એ બિચારી આખો દિવસ એકલી પડી મુંઝાતી. એને એકાંતમાં સાથ આપનાર એનું બાળક પણ બિમારીને બિછાને હતું. બાળકની માવજત કરતાં ને રડવામાંજ એનો આખો દિવસ પસાર થતો, પરંતુ ન એની સ્થિતિ નારાયણ જાણતો; ન નારાયણની સ્થિતિ એ જાણતી. સાંજે દંપતી બેગાં બેસે ત્યારે આનંદીજ જણાય.

× × ×

એ રાત્રે નારાયણે ન ઉંઘવાનો જ નિશ્ચય કર્યો. નોકરીની એને એટલી ગરજ હતી, કે કાલ સવારે શું થશે, તેનીજ ફિકર હતી. તાત્કાલિક બીજી નોકરી મળવી દુર્લભ હતી, અને અહીં તો બીજે દિવસે ખાવાના જ સાંસા. ઘરની સ્થિતિ એવી સદ્ધર ન હતી કે પિતા એને મદદ કરી શકે.

સુશીલાને હમેશની જેમ એણે સુવાડી દીધી, અને પેટે હાથમાં એક પુસ્તક લઇ વાંચવા માંડ્યું. વચમાં વચમાં બાળકના સહજ ઝીણા રુદનના અવાજમાત્રથી જ સુશીલા સચેત હતી, અને પયપાન કરાવી શાન્ત થતી.

રાત્રિના ત્રણેક વાગ્યા હશે. સુશીલા એકાએક જાગી પડી. નારાયણને વાંચતો જોતાંજ એણે કહ્યું: 'હજી સુતું નથી!'

'ના. આજે કોણ જાણે કેમ ઉંઘજ નથી આવતી.'

'આમ શું કરો છો? જરા સુઇ જાઓને!'

'પણ ઉંઘ આવ્યા વિના સુવું શા કામનું?'

'એ તો સૂશો એટલે ઉંઘ આવી જશે. આમ આખા દિવસની સખત મહેનત પછી જાગરણ કર્યા કરો તો બિમારી ન આવતી હોય તે આવે.'

સુશીલાના આ શબ્દોએ એને સચેત કર્યો. એને હવે એ વિચાર થયો કે, પિતા બિમાર છે, બાળક બિમાર છે અને અમારાં માંથી એકાદ લપટ્યું તો પછી શી દશા?

વળી એ રૂપે ઘેરાયેલો તો હતોજ. આખા દિવસના પરિશ્રમ પછી કોને ઉંઘ ન આવે? એટલે પાંચ વાગે જરાક ફરી એ જરા સૂતો, ને સુતો એવો જ ઉંઘી ગયો.

સુશીલાની તો શ્વાનનિદ્રા હતી, તેમાંય એમાં બિમાર બાળક સુતું હોય તો તો પછી પૂછવું જ શું? કોઈ માતા

ન હોય કે ઉંઘણશીની માફક ઘોર્યા કરે. એટલે બરાબર પાંચ વાગતાં જ એની આંખો ઉઘડી તો ખરી, પણ એણે નારાયણને ઉઠાડવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ.

એના મનમાં એમજ થયું હશે, કે હજુ અડધો કલાક ભલે સુઇ રહે. ત્રણ વાગે તો સૂતા છે, અને મિલમાં તો સાત વાગે હાજર થવાનું છે, પછી આટલા વહેલા ઉઠાડવાની શી જરૂર? એ બિચારી-ને ક્યાંથી ખબર હોય કે, પાંચ મિનિટ મોડા થતાં નોકરી જશે, ને ઉપરથી સાહેબનાં સારાં માઠાં વેણુ સાંભળવાં પડશે તે જુદાં!

બરાબર સાડાપાંચ વાગે નારાયણ ઉઠયો-સુશીલાએ ઉઠાડયો. અને ૭ વાગે એ ઘરમાંથી નીકળ્યો. પરંતુ કોણ જાણે કેમ એના પગ આજ ઘણાજ ધીમા ઉપડતા હતા, એનું હૃદય જાણે એને જવાની ના પાડતું હતું. મગજ પણ જાણે બહેર મારી ગયું હતું. એ વિચારમાં ને વિચારમાં ચાલતો હતો ખરો, પણ એ શા વિચાર કરતો હતો તેનું એને પોતાનેજ ભાન ન હતું, અને એ એટલો શિથિલ બની ગયો હતો કે મિલના દરવાજે પહોંચ્યો ને દરવાને એને અંદર જતાં રોક્યો ત્યારેજ એને ખબર પડી કે પોતે આજ અડધો કલાક મોડો થયો છે!

× × × ×

'કેમ પાછા વળ્યા? અને તમારા મોં પર આ ઉદાશી શી?' ઘરમાં પ્રવેશ કરતાની સાથેજ આશ્ચર્ય પામતાં સુશીલાએ પૂછયું.

પરંતુ બિચારો નારાયણ આનો શો જવાબ આપી શકે? આજ સુધી તો જે તે મિલમાંજ થતું ને એકલોજ બધું સહી લેતો. સુશીલાને એની ગંધ સરખીએ આવવા દેતો નહિ. પણ આજ? શું જવાબ આપવો તે ન સૂઝતાં એ મૂક રહ્યો, એટલે સુશીલાની જિજ્ઞાસા વધી.

"કેમ જવાબ નથી આપતા?"

નારાયણ નજ બોલ્યો.

"આમ શું કરો છો? વાત તો કહો? મને યે પારકી ગણો છો! આજ શું થયું છે? બોલતા કેમ નથી! મારા સમ! કહો ને!" સુશીલાએ ઉપરાઉપરી સોગન સાથે વિનવણી કરવા માંડી.

નારાયણથી ન રહેવાયું. અનેક દિવસનાં સારાં-મીઠાં વચનો સાંખ્યા છતાંય નોકરી જવાથી એને ઘણું લાગી આવ્યું. એનું અંતઃકરણ ઉભરાઇ ગયું-એનાથી રડીજ દેવાયું.

પતિનું દુઃખ જોઇ કયી પત્નીનું હૃદય ન રડે! સુશીલાને તો

કાંઇ સમજ ન પડી. પતિનું મુખ એણે પોતાની ગોદમાં લીધું. આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હોવા છતાં એણે પતિને હિંમત આપવા માંડી-ઘણા ઘણા પ્રયત્ને શાન્ત કર્યો, અને કહ્યું: 'જવા દો. તમારી વાત મારે નથી સાંભળવી.'

"ના, ના. સુશીલા! તને નહિ કહું તો કોને કહીશ!" મહા-પ્રયત્ને ઉંચું માથું કરી એ એકજ વાક્ય બોલી શક્યો.

"ત્યારે આમ રડો છો શું? તમારા જેવાએ આમ રડે ત્યારે પછી અમારી તો વાતજ શી?" પુરુષે તો કઠણ કાળજુંજ રાખવું જોઇએ એમ જાણે ન કહેતી હોય તેમ સુશીલા બોલી.

કેટલીક વારે નારાયણ શાંત થયો, અને આજ સુધીની બનેલી બધીય વાત સુશીલાને કહી દીધી.

શાંતિથી બધી વાત સાંભળી લીધા પછી સુશીલાએ કહ્યું: "કાંઇ નહિ. નોકરી ગઇ તો ભલે ગઈ, પણ તમારો આટલા દિવસ-નો પગાર તો લેતા આવવો'તો! તમને શું ખબર કે ઘરમાં પાઇ પણ નથી."

નારાયણને એ વાત સમજાઇ. અઠ્ઠાવીસમી તારીખે પોતાને છૂટો કરવામાં આવ્યો હતો, એટલે એટલા દિવસનો પગાર તો એ માગેજ ને?

એણે પાછાં કપડાં પહેર્યાં, ને ત્વરાથી મિલ તરફ ચાલવા માંડ્યું. પ્રથમના કરતાં આ વખતે એના પગ ઘણીજ ઝડપથીજ ઉપડતા હતા. પ્રથમથીજ એટલી ઝડપ હોત તો નોકરી ન જાત. પણ કોને ખબર કે ક્યારે શું બનવાનું છે!

લગભગ અડધા કલાકમાંજ એ મિલમાં પહોંચી ગયો. દરવાને પોતાના શેઠને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. શેઠની અનુમતી મળતાં વાર ન લાગી. એ સીધો શેઠની પાસે ગયો, અને પોતાની બધી હકીકત નિવેદન કરી.

ગમે તેવા પણ એ શેઠ હતા. નારાયણ જેવા બબ્બે નોકરો-ની હકીકતો એ સાંભળ્યા કરે તો એમને શેઠ કોણ કહે? એ એટલી એમને ફુરસદ ક્યાંથી હોય? એમને તો ગમે તેમ ... પણ પોતાની તિજોરી ભરાવી જોઇએ. નોકરોની એમને શી ગરજ? એટલે નારાયણની વાત સાંભળી-ન સાંભળી કરી જવાબ આપ્યો:

"ઠીક છે, જોઇશું."

"પણ સાહેબ! મારો પુત્ર સખત બિમાર છે, દવાને પૈસા નથી." નારાયણે દીનવદને કહ્યું.

છતાં શેઠ એકના બે થાય તો થૂંક્યું ગળી જવા જેવું ગણાય ને ? એ તો બોલ્યા તે બોલ્યા. નારાયણનો પુત્ર બિમાર હોય તેમાં એમને શું ? ટૂંકો ને ટચ જવાબ એમણે વાળ્યો: "બધાંનો પગાર થાય તે દિવસે લઇ જજો."

આ જવાબ નારાયણને ભારે પડયો. હવે એ મિલનો નોકર ન હતો. પોતાની સતત મહેનતનાં નાણાં લેવા એ આવ્યો હતો. એનો પુત્ર બિમાર હતો, ઘરમાં રાતી પાઇ પણ ન હતી; એટલે પગાર થવાની રાહ એનાથી જોઇ શકાય એમ ન હતું. એનું મગજ ફરેલું હતું, છતાં મહાપ્રયત્ને રીસ દબાવી એણે કહ્યું:

"સાહેબ ! ઘરમાં રાતી પાઇ પણ હોત તો આજ આપની પાસે ન આવત. મારો પુત્ર બિમાર છે. દવાની ફી કયાંથી લાવવી, એજ પ્રશ્ન છે. કૃપા કરીને મને મારો પગાર આપો, અથવા તો થોડાં નાણાં આપો, બાકીનાં પગારને દિવસે લઇ જઇશ."

પરંતુ આની કંઇ અસર શેઠ પર ન થઇ. "તારો પુત્ર બિમાર હોય તેને હું શું કરૂં ?" શેઠ બોલ્યા.

"એ તો આપ મારી જગ્યાએ હો, ને આપનો પુત્ર બિમાર હોય તોજ આપને સમજ પડે." નારાયણે ન સહેવાતાં જવાબ આપ્યો.

પણ આ જવાબે તો શેઠના સર્વાંગને હલાવી મૂકયું. એમને એમજ થયું કે "હું એક મિલમાલિક, મારી સામે બોલનાર કોણ ? એને ધક્કા મારી બહાર કાઢવો જોઇએ."

એમને ખબર ન હતી કે, ધક્કા મારી બહાર કાઢતા પહેલાં તો એ ક્યારનોય ચાલ્યો ગયો છે.

× × × ×

નારાયણ મિલમાંથી નીકળ્યો તો ખરો, પણ હવે પૈસા વગર શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પુત્રની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ખરાબ થતી જતી હતી. દવાને માટે આજ પોતા પાસે કાંઇ ન હતું. પોતાની આ ગરીબાઇ ઉપર તેને ઘણો તિરસ્કાર આવ્યો. પણ એમા ઇલાજ શો ?

વિચારમાં ને વિચારમાં એણે ચાલવા માંડયું. એ કયાં-કયી તરફ જાય છે તેનું એને ભાન ન હતું. એના પગ જ્યાં લઇ જાય ત્યાં એ જતો હતો. જાણે કોઈ એનું આકર્ષણ ન કરી રહ્યું હોય!

એટલામાં પાછળથી કોઇએ એના ખભા ઉપર હાથ નાખ્યો. એ ચમક્યો, પાછું ફરીને જોતાંજ આશ્ચર્ય પામ્યો. 'દિનુ!' એનાથી બોલાઇ ગયું 'તું અહીં કયાથી ?'

× × × ×

દિનકર એનો મિત્ર હતો. હાઇસ્કૂલમાં બને સાથે ભણતા

હતા. નારાયણને હોશિયાર વિદ્યાર્થી જાણીનેજ એણે મિત્રતા બાંધી
હતી. બેઉએ સાથેજ હાઇસ્કૂલ છોડી હતી. નારાયણે મેટ્રિકની પરીક્ષા
પાસ કરી હતી, જ્યારે વિનાયક નાપાસ થયો હતો એટલેજ માત્ર રે
પિતાની લાગવગથી વિનાયકે રેલ્વેમાં નોકરી મેળવી લી
હતી. નોકરીનો સમય પૂરો થતાં એ પોતાના મકાન તરફ જ
રહ્યો હતો. ત્યાં અચાનક નારાયણને જોયો, અને પાછળથી આવી
ખભે હાથ નાખ્યો, જૂની મિત્રતા સાંભરી આવી.

× × × ×

વિનુનો હાથ પડ્યો ત્યારેજ નારાયણને ભાન થયું કે, પોતે
વિરુદ્ધ દિશામાં જઇ રહ્યો હતો. એના વિચારમગ્ન ચહેરા પરથી
વિનુએ જાણી લીધું કે, એ કાંઇ ચિંતામાં છે. બે-ચાર માસથી
ઉભય મિત્રો એકજ શહેરમાં રહેતા હોવા છતાં આ તેમનો પ્રથમજ
મેળાપ હતો. વિનુએ સ્વાભાવિકજ પૂછ્યું: 'કેમ ભાઇ! કાંઈ ચિંતાતુર
જણાઓ છો? અહીં ક્યારના આવ્યા છો? ક્યાં ઉતર્યા છો?'
સાચી વાત કહેવી કે ન કહેવી? એની મદદ માગવી કે ન
માગવી? એવા વિચારવમળમાં ગુંચાયલો નારાયણ કાંઇ જવાબ ન
આપી શક્યો. એટલે વિનાયકે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો 'જવાબ નહિ આપો'
'વિનુ!' બોલતાંજ એની આંખો ભરાઇ આવી. ગદ્ગદિત સ્વ
તે બોલ્યો: 'ભાઇ! મારી સાથે આવીશ?'
વિનાયકને તો આમાં સમજજ ન પડી. અને સમજ પડે
શી રીતે? નારાયણની આંખ ભીની જોતાંજ એને લાગણી
આવી. એની ગરીબાઇ એ જાણતો હતો, પણ આ આંસુ
પણ એજ હશે તેની એને ક્યાંથી ખબર હોય! એણે નારાયણ
આશ્વાસન આપ્યું, અને એની સાથે ચાલવા માંડ્યું.
રસ્તામાં નારાયણનાં વીતક જાણવા કરેલો વિનાયકનો પ્ર
નિષ્ફળ ગયો.
ઘરમાં પગ મૂકતાંની સાથેજ નારાયણને માલમ પડી ગ
બાળક છેલ્લી સ્થિતિ પર છે, અને સુશીલાની આંખોમાંથી શ્રા
ભાદરવો વહી રહ્યો છે.
વિનાયક તો આ દશ્ય જોઇ સ્તબ્ધજ બની ગયો, અને
એક બોલી ઉઠ્યો: 'આ શું?'
"નસીબ ભાઇ," નારાયણે આંસુભરી આંખોએ કહ્યું: "વિનુ
બાળકની છેલ્લી ઘડી છે, પાસે રાતી પાઇ નથી; ને ખરી ગ
પગાર પણ શેઠે આપ્યો નહિ. આના કરતાં વિશેષ દુઃખ
હોય! શ્રીમંતોને શી ખબર છે!"

("જન્મભૂમિ-અઠવાડિક" ૧૯૪૮ ના "શ્રેષ્ઠ"

२६–समाजना पापे

(લેખકઃ–શ્રી. પંડિત શારદાશરણ)

(૧)

"મોટાભાઇ! આવતી કાલે તો શીતળાસાતમી છે. આપણે પણ નદીએ જઇ શીતળામાતાનું પૂજન કરીશું ને? મને પણ સાથે લઈ જશો ને?"

"હા, નાથુ! તું સવારમાં વહેલો ઉઠજે. તને જરૂર સાથે લઈ જઇશ."

પતરાંની બાંધેલી નાની સરખી એક ઝુંપડીમાં બે અંત્યજ ભાઇઓ વાતચીત કરી રહ્યા હતા. ઝુંપડી ઘણી નાની અને ઉભા થતાંજ માથામાં વાગે એટલી ઉંચી હતી. એ ઝુંપડીમાં બે ભાઇઓ સાથે તેમની એક વૃદ્ધ માતા પણ રહેતી હતી. દિવસે એ ત્રણે મિલ-માં કામે જતાં. ડોશીનો મોટો દિકરો માધુ તેમજ ડોશી ઉભય એકજ મિલમાં કામ કરતાં હતાં, અને નાનો નાથુ બીજી મિલમાં જતો હતો. ત્યાં તે બાળકારીગરના કલાક જેટલો વખત કામ કરતો, અને છૂટીને શહેરમાં બુટપૉલિશની પેટી લઇ ફરતો, જે દ્વારા તેને પાંચ પૈસાની પ્રાપ્તિ થતી. સાંજે કામ પરથી પાછો ફરી માધુ તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતો અને પડોશમાંના અન્ય મિત્રો વગેરેને આનંદ ઉપજાવતો. બધાય રામાયણ સાંભળવા ત્યાં એકઠા થતા. એ દરમિયાન એની માતા રસોઇ કરી લેતાં.

રોજ સુતા પહેલાં માધુ નાના નાથાને ભણાવતો. તેને વિવિધ વાતો કહેતો, આંકનાં પલાખાં પૂછતો, જુદાં જુદાં ભજનો શીખવતો અને સદાકાળ નિરભિમાન રહેવાના પાઠ પઢાવતો. તેની જ્ઞાતિના જે લોકો કરતી વધે ચડેલા હતા તેના તે દાખલા આપતો અને પર-સ્ત્રીથી તેઓ કેવા ખુવાર થતા હતા અને આખરે નાશને પામતે તેઓ કેર હાલ પટકાયા હતા, એ સઘળું તે તેના બાળમગજમાં ઠસાવતો. આમ રોજ. અહોરાતનો નિત્યક્રમ ચાલતો.

(૨)

આજે શીતળાસાતમનો દિવસ હતો. નદીકિનારે નાનાંમોટાં સ્ત્રીપુરુષોની અગણિત ભીડ ભરાઇ હતી. ક્યાંય પગ મૂકવા સરખી પણ જગ્યા જણાતી ન હતી. ત્યાં જરા આરામથી બેસવાનું તો બનેજ કેમ! કોઈ કોઇ જગ્યાએ બ્રહ્મદેવોએ અગાઉથી આવી જગ્યા રોકી લીધી હતી, જ્યાં તેમણે નદીના કાંપની બનાવેલી શીતળાની મૂર્તિઓ અબીલગુલાલ વગેરેથી ફરાઈ ફૂલહારથી છવાયેલી દર્શન દેતી હતી. બાજુમાંજ કેટલાય લોકોનાં નાહીને પહેરવાનાં કપડાંનો ઢગ પડયો હતો. નદીના પાણીમાં કોઈ કોઇ સ્ત્રીપુરુષો ઊભાં ઊભાં મનમાં સ્તોત્રો બોલી સ્તવન કરતાં હતાં ત્યારે કેટલાંક ગળાબૂડ પાણીમાં બેસી સ્તોત્રોચ્ચાર કરતાં હતાં; જ્યારે આમ બીજી બાજુ નાનાં નાનાં બાળકો નદીના પાણીમાં નાસાનાસ કરી એકબીજા પર પાણી ઉછાળતાં રમતાં હતાં.

નદી પર આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી ત્યાં માધુ અને નાનો નાથો શીતળા પૂજવા કિનારા પર બેઠેલા મહારાજ પાસે આવી પહોંચ્યા. તે બન્ને ભાઈઓની વેષભૂષા જોઇને કોઇને સહજ પણ શંકા ન આવે કે, તેઓ અંત્યજ જાતિના હશે. સૌ કોઈ તેમને કોઇ ઉચ્ચ કોમનાજ માની લે તેવા તે જણાતા હતા. માધુએ મહારાજને કહ્યું:

"મહારાજ! અમારે પણ શીતળામાતાની પૂજા કરવી છે; કહો, અમારાં લૂગડાં અમે ક્યાં મૂકીને નાહવા જઈએ?"

"મૂકોને, આ બધાના ભેગાં." મહારાજે આવકાર આપતાં માધુને જણાવ્યું.

"પણ બાપુજી! અમે હરિજન છીએ." માધુએ મહારાજને પોતાની જાત જણાવી.

"આ બધાય નાહવા આવેલા હરિજનજ છે ને! તમે જરા ભગવાનની વધારે ભક્તિ કરતા હશો તેમાં કંઈ શું બનાવો છો ભલા!" મહારાજે સમજ્યા વિના ભોળે ભાવે જણાવ્યું.

"અમે ભક્તિ વધારે કરીએ છીએ એવું કંઇ નથી. અમારા કરતાંય વધારે ભક્તિશીલ માણસો કેટલાય હશે. અમે એમાં કંઇ કરતા નથી. પણ......અમે અંત્યજ છીએ! હવે અમે હરિજન કહેવાઇએ છીએ." માધુએ સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહ્યું.

"ભલા આદમી! વાતોમાં નકામો વખત શું કામ ગુમાવો છો! તમે તમારે કપડાં મૂકીને જલદ નાહી આવો અને પછી પૂજા કરવા બેસો. જુઓને, મારે અત્યારે વાત કરવાનોય ક્યાં વખત છે!"

મહારાજ હજી પણ માધુની વાત નજ સમજ્યા; કારણ તેઓ થોડું ભણેલા હતા.

પરંતુ માધુ અને મહારાજ વચ્ચે થતી વાતચીત પાસે બેઠેલો બીજો બ્રાહ્મણ સાંભળી રહ્યો હતો. માધુ કપડાં ઉતારી પેલા કપડાંના ઢગ પર મૂકવા જતો હતો તેટલામાંજ તે બોલી ઉઠ્યે: "અર-રર......આ શું ? જરા શરમ આવે છે કે નહિ ? અહીં ઊંચ કોમ-ના માણસો ભેગો આવતાં તને લાજ કેમ નથી આવતી ? તું યે હવે તો અમારા જેવો બની જવા માગે છે કે શું ?"

"પણ બાપજી ! આમ નકામા ગુસ્સે શામાટે થાઓ છો ! એટલા માટે તો હું આ મહારાજને ક્યારનો કહી રહ્યો છું; મેં કહ્યું ન હોય, મારી જાત છુપાવી હોય તો તો તમે મને કહેવા હકદાર છો. તેમના હા પાડ્યા પછીજ હું મારાં કપડાં મૂકું છું. તેમાં આપ આટલા બધા ચિડાઇ શામાટે જાઓ છો ? લ્યો, હું નહિ મૂકું." માધુએ માર્દવતાપૂર્વક કહ્યું.

" પણ આટલે સુધી આવવાની તારી હિંમતજ કેમ ચાલી ? નાદ માણસ ! દૂર જા અહીંથી. જાય છે કે નહિ ?"

"અરે મહારાજ ! તમેય કેવા માણસ છો ! ઊંચ-નીચની પણ તમને ખબર પડતી નથી ! અરેરે ! આ બધાંય કપડાં અમારે બોળી નાખવાં પડશે. શિવ ! શિવ ! શિવ !"

"ચાલ, જાય છે કે નહિ અહીંઆંથી ? નહિ તો આ જોડો જોયો છે ! તારા માથામાંજ દઇ દઇશ. ચાલતો થાં." મહારાજની પાસેના માણસોમાંના એકે હાથમાં ખાસડું લઇ ઊગામ્યું.

" પણ ભાઇસાબ ! હું જાઉં છું. મારા ગરીબ માણસ પર આટલો બધો કોપ શું કામ કરો છો ? નાથા ! ચાલ, ભાઇ ! આ ઓવારે નાહવાનું ભગવાને આપણા ભાગ્યમાં નથી લખ્યું. હરી, ભગવાન બેઠો છે !" માધુએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

આટલી બધી વગોવણી ! અને તેને સહન કરનાર એકલો બિચારો માધુ ! બન્ને ભાઇ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. નદીના આખા કિનારા પર જ્યાં જાય ત્યાં એટલી ને એટલીજ ભીડ હતી. ક્યાંય માનવી વિનાની જગ્યા નહોતી. આવી જગ્યાએ ફરીને પણ જો તે જાય તો પાછી પૂર્વવત્ પરિસ્થિતિ થાય. તેથી ચાલતાં ચાલતાં તેઓ બન્ને અર્ધોએક માઇલ દૂર ચાલ્યા ગયા. અહીં માણસોની મેદની નહોતી; હતા માત્ર માધુ અને નાનો નાથો ! બન્ને ભાઇઓએ કપડાં ઉતાર્યાં; કિનારા પાસેથી કાંપ લાવી તેની શ્રીગંગા માતાની મૂર્તિ બનાવી.

પછી બન્ને ભાઈ નાહવા માટે નદીના જળમાં ઊતર્યા. પાણી ત્યાં ઊંડું વધારે હતું. ઉતરતાં વેંતજ નાનો સરખો નાથો તણાયો; પાણીનું વહેણ તેને ઊંડા વમળમાં તાણી ગયું. માધુએ જાણ્યું કે નાથાએ ડૂબકી મારી છે; પરંતુ હાય! પાંચ મિનિટ બાદ નાથો બહાર ન નીકળ્યો ત્યારેજ તેને સમજાયું કે નાથો ડૂબ્યો છે! તે પણ ડૂબકી મારી ઊંડે જતાં તેની તપાસ કરવા લાગ્યો, પરંતુ ત્યાંથી તે હાથમાં ન જ આવ્યો. તેનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું, પરંતુ ભરાઇ આવેલા ડૂમાને આ વખતે રોકગેજ છૂટકો હતો; અને હિંમત ધારી નાથાની શોધ કર્યેજ છૂટકો હતો. કપડાં-લત્તાં ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દઇ માધુ પાણી ખૂંદતો ખૂંદતો આગળ ચાલ્યો, પરંતુ ક્યાંય પણ તેને ભાઇનો પત્તો ન જ લાગ્યો. હજી તેને આશા હતી કે, તરતો તરતો તે થોડે દૂર નીકળી ગયો હશે. તેથી તેણે પાણીમાં ને પાણીમાં આગળ ચાલવું ચાલુ રાખ્યું. આમ ચાલતાં આગળ એક ધરો આવ્યો. માધુ તેમાં જઇ પડ્યો. અને ઘણાંય બાથોડિયાં માર્યાં છતાં તેમાંથી બહાર ન નીકળી શક્યો. જલદેવતા તેને હજારો હાથ ઊંડે પાણીને તળિયે લઇ ગયા હતા, જાણે ઇહલૌકિક બ્રાહ્મણોથી તિરસ્કૃત થયેલાને આશ્વાસન આપવા ન લઇ ગયા હોય! અને આમ બન્ને ભાઈઓ પાણીને પલ્લે ગયા.

(૩)

"ભાઇ સુંથા! મારો માધુ ને નાથો ક્યારનાય નદી પર શીતળા પૂજવા ગયા છે; બે વાગવા આવ્યા, પણ હજુય તેઓ આવ્યા નથી! જોને ભાઇ! જરા તપાસ ન કરી આવે! એમને ખબર નહિ હોય કે, મારી મા રાંધીને ક્યાં સુધી બેસી રહેશે!" રાહ જોતી માતાએ પડોશના એક લુવાણિયાને જણાવ્યું.

"રૂપાં મા! આવતા હશે. આજે તો નદી પર મેળો ભરાય છે તે નાથાને બતાવતા આવતા હશે. એમાં આટલાં બધાં અધીરાં શું થાઓ છો! બે-ચાર ઘડીનો આવો અંધારો રસ્તો ...કેમ પડ્યો હશે?" સુંથાએ ડોશીની વાતને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

"પણ સુંથા! મારો જીવ ઝાલ્યો નથી રહેતો. મારી ... આંખ પણ આજે ફરક્યા કરે છે! સવારના સાત વાગ્યાના ગયા છે, તે અત્યારે બે વાગ્યા ત્યાંસુધી ન આવે એ બનાવ નહિ... જા, ભાઇ! જલદી જા. મારૂં મરીનું એટલું કહ્યું માન."

સુંથાને ડોશીની દયા આવી, એટલે કપડાં પહેરી પગે ... નીકળ્યો. બજારમાં થઈ અ.જુબાજુ તપાસ કરી તે નદીપર ...

પરંતુ માધુનો પત્તો ન લાગ્યો તે નજ લાગ્યો. શોધતાં શોધતાં સાંજ પડી; પણ સુંઘો ઘેર ન આવ્યો તેથી ડોશીને ચિંતા થઇ. રાત્રે દશ વાગે શોધ કરતાં થાકી જઇ સુંઘો પાછો ફર્યો. ડોશીને પોતાની શોધનું પરિણામ જણાવ્યું. આ સમાચારથી રોતી કકળતી ડોશી આખી રાત બેસી રહી. સવાર થયું. ફળિયામાંના બીજા કેટલાકને વિનંતિ કરી એટલે તેઓ મિલમાંથી રજા મેળવી માધુ અને નાથાની શોધમાં નીકળ્યા. સાંજ પડવા આવી તોપણ તેમનો ક્યાંય પત્તો નજ લાગ્યો.

ખોળ કરતા કરતા તેઓ બીજે ગામ જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં નદીના કિનારા પર લોકોની ઠઠ જામેલી તેમના જોવામાં આવી. જઇને જુએ છે તો નાથાનું મુડદું તેમના જોવામાં આવ્યું. પાણીથી તરબોળ અને ઘણા દિવસ પાણીમાં રહેવાથી તે ફૂલી ગયેલું હતું છતાં તેઓએ તે ઓળખી કાઢયું. શબને લઇ ત્યાં ને ત્યાંજ ગામમાંથી કાઠી વગેરે માગી લાવી નાથાને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

હવે તેઓ માધુની શોધમાં નીકળ્યા. નાથાના શબ પરથી તેમને લાગ્યું કે, નક્કી માધુ પણ પાણીનોજ ભોગ થઇ પડયો હશે. તેમણે શોધ આગળ ચલાવી. જતાં જતાં નદીના છીછરા પાણીમાં વનસ્પતિનું એક ઝુંડ હતું. તેમાં શબ જેવું કાંઇ ભરાઇ રહેલું તેમના જોવામાં આવ્યું. જઇને જુએ છે તો જણાયું કે તે માધુનું શબ હતું. માછલાંએ સ્થળે સ્થળે તેને ફોલી ખાધું હતું. કાગડા પણ કૌ કૌ કરતા ત્યાં ભેગા થતા જતા હતા. ખોળ કરવા નીકળનારાઓમાંનો એક પાસેના ગામમાંથી અગ્નિસંસ્કારનાં સાધનો લઇ આવ્યો. બધાએ મળી તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

(૪)

ઘેરથી નીકળ્યે આજે તેઓને પાંચ દિવસ થઈ ગયા હતા. ડોશી જીવતાં મુવા જેવી જણાતી હતી. રાતદિવસ તેને ઊંઘ આવતી ન હતી. હજી તેણે કંઇજ ખાધું ન હતું. તેના જીવનનું નૂર, તેની હાયલાકડી, તેની બેઉ આંખોના તારા આજે તેની સમક્ષ ન હતા. આજે તે અંધારી ભીંત સમાન અને ગાંડી ઘેલી દીસતી હતી. વારંવાર તેના મુખમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળતા હતા. વખતેવખત તે માધુ અને નાના નાથાને યાદ કર્યે જતી હતી; અને રાહ જોઇ રહી હતી કે, મારો વહાલો નાથો ક્યારે આવી ‘મા’ કહીને વળગી પડે! મારો માધુ મને મા કહી ક્યારે બોલાવશે!

ડોશી આમ વિમાસણમાં પડી હતી; અને જાણે નિશ્ચેષ્ટ હોય

તેમ બેઠી હતી. એટલામાં પેલા શોધવા ગયેલા માણસો ઘેર આવ્યા.
બેબાકળી બનેલી ડોસીએ દીકરાઓની આતુરતાપૂર્વક ખબર પૂછી;
પરંતુ નિરાશા વિના તેને માટે શું હતું ? તેમણે બન્ને ભાઇઓના
ડૂબી મૂવાના સમાચાર જણાવ્યા. વૃદ્ધા મૂર્છા ખાઈ ભોંય પર પડી.
કલાકેક પછી ચેતના આવતાં પાડોશમાંનાં સઘળાંએ તેની સારવાર
કરી. પરંતુ તેની વિમાસણ દૂર ન થઇ તે નજ થઇ.

શહેર આખામાં આ બે અંત્યજ ભાઇઓના ડૂબવાના સમાચાર ફેલાઇ વળ્યા. મહારાજની પાસે ઉભેલા પેલા લોકોને પશ્ચાત્તાપ થયો; અને ફરીથી આવો કોઇ પણ અંત્યજનો તિરસ્કાર નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. માધુ જે મિલમાં કામે જતો હતો તે મિલના માલિકે પણ જાણ્યું કે, મારી મિલનોજ કામદાર આમ ડૂબી મર્યો છે. તેણે વૃદ્ધાની તપાસ કરાવી તેના ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો; પરંતુ વૃદ્ધા રૂપાંનું જીવનધન માધુ સમાજના તિરસ્કારે ગયો તે ગયો; તેનું દર્શન ડોશીને તે પછી કદી ન થયું. અને માધુના મરણ પછીના છઠ્ઠે માસે વૃદ્ધા પણ પુત્રવિયોગ ન સહેવાથી તેમની પૂંઠે પરવરી.

એ રીતે સમાજથી તિરસ્કારાયલું આખુંય અંત્યજ કુટુંબ વિનાશના પંથે પરવરી ગયું !

હિંદુ સમાજ આ પાપને ક્યારે દૂર કરશે?

(ચૈત્ર-૧૯૮૮ ના "સેવા"માંથી)

૨૭–સ્મરણ–કુંજ

(લેખકઃ–શ્રી. અમૃતરાવ કૃષ્ણરાવ)

પ્રિય કુમુદિની,

ઘણા દિવસે આજ તારો લાંબો પત્ર મળ્યો, બે ત્રણ વખત વાંચ્યો. તમે મને શોધો છો ખરુંને? કારણ? શું મારે માટે હજુ પણ સંસારનો કડવો અનુભવ ચાખવો બાકી છે? સમાજ–રીતમની ભયાનક ચક્કીમાં પીસાઇ ચૂકી હોવા છતાં હજુયે કંઇ અધૂરું છે? જીવન હારી જવા છતાં હજુય એના લહાવા માણવાના બાકી છે? બ્હેન! મારી શોધ શું કામ કરો છો? મને શોધી કાઢીને તમારે 'મરેલીને મારવી છે? દાઝયા પર ડામ દેવા છે?' જીવનર ધૂળ કરવું છે? મૃત્યુલોકમાં તિરસ્કારાયલીને દિવ્યલોકમાંયે તિરસ્કારાવવી છે? બહેન, પ્રિય કુમુદ! કહે તો ખરી? અથવા મને શોધીને મારા વૈધવ્યને સૌભાગ્યમાં ફેરવવું છે? પાછો સંસારસાગરમાં પ્રવેશ કરાવવો છે! મારું જીવનનાવ પુનઃ ડૂબાડવું છે! સાખ! તને મારા ઉપર લેશમાત્ર પ્રેમ હોય, તો આટલું તો કરજેજ કે મારી શોધ ન કરીશ, મને નિરાંતે મરવા દેજે. આટઆટલું સહ્યા છતાં મારાથી આત્મત્યાગ ન થયો–પણ એ આત્માજ મારો–આ શરીર-નો–ત્યાગ કરવા તૈયાર થઇ રહ્યો છે; મને એથી ઘણો આનંદ થાય છે. કારણ કે હું પવિત્રતાથી મરું છું. મૃત્યુલોકમાં જે ન મળ્યું તે દિવ્યલોકમાં મેળવવાના વિશ્વાસથી મરું છું, અને તેથીજ–ટુંકું ટુંકું તારા માગવા મુજબનો વૃત્તાંત તને મોકલતી જાઉં છું. મારો કાગળ તુંયે આનંદ પામજે; પણ પછી તું મને મળી શકીશ કે કેમ, તે સંદેહાત્મક છે. અને ઉત્તમ વાત તો એ છે, કે મળવાનો વિચારમાત્ર પણ ન કરવો—

"મીઠી! સુશીલ અને પવિત્ર હિંદુ કુળમાં હું જન્મી, સંસ્કારી માતાપિતાની છાયા નીચે ઉછરી કેળવણી લીધી, બાર વર્ષની વયે પરણી અને તેર વર્ષની વયે વિધવા બની! બસ ત્યારથી

જીવનજ જાણે ફેરવાઇ ગયું.

"હિંદુ સંસારમાં વિધવાને જે સ્થાન હોય, તેજ મને પ્રાપ્ત થયું! અંધારો ખૂણો, સાસુ-સસરાનાં કઠોર વચનો વગેરે વગેરે બધાંય કષ્ટો મૂંગેમોઢે મારે સહન કરવાં પડતાં, એમાંથી ક્યારેક તો રડીને રહેતી અને ક્યારેક તો એવું થઇ આવતું, કે જાણે વિષપાનથીજ આ જીવનની સમાપ્તિ કરૂં. પણ એવું તો કાંઇ ન થયું, નિયંતાએ મારે માટે તલવારની ધાર પર ચાલવાનું બાકી રાખ્યું, વિધિએ સળગતા અગ્નિમાંથી પસાર થવાનું મારા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે!

"બહેન! એક વયોવૃદ્ધ ડોશી હમેશાં મારે ત્યાં આવતાં હતાં. અમારા મકાનથી થોડે દૂર એ રહેતાં હતાં. દૈવયોગે એક દિવસ મારી તેમની સાથે અચાનક મુલાકાત થઇ. મારાથી ન રહેવાયું. હું રડી પડી. મારૂં દુઃખ જોઇ તે પણ દુઃખી થવા લાગ્યાં. તેમણે મને આશ્વાસન આપ્યું. મેં સહજ વાત કરી કે, મારા મામાનો પત્ર આવ્યો હતો. મારી ઇચ્છા ત્યાં જવાની તો છેજ; પણ ઘરનાં બધાં ના પાડે છે એટલે શું કરૂં!

"ડોશીમાને મારા ઉપર દયા આવી, અને એમણે ઘરનાં કોઇ ન જાણે એવી રીતે ચાલ્યા જવા મને સમજાવ્યું; પણ મારા ગામથી મામાનું ગામ દૂર હતું, અને એકલાંજ ચાલ્યા જવાની મારામાં હિંમત નહોતી, એટલે એમણે મને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. મનેયે કોણ જાણે શું સૂઝયું, તે મેં પણ એ વાત કબૂલ કરી. એટલે દિવસ નક્કી કરીને એ ગયાં. આ બાબતની કોઇને ગંધ સરખી પણ ન આવી.

"મધ્યરાત્રિનો સમય હતો. ઘોર અંધકાર અને નિઃસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય ચારે તરફ વ્યાપી રહ્યું હતું. જગત નિદ્રાના પાશમાં ઘોરતું હતું, ક્યારેક માત્ર શ્વાનના રુદનનો અવાજ કાન સોંસરો નીકળી જતો, અને ઘડીકમાં પાછી શાંતિ પથરાતી. ઘરનાં બધાં માણસ નિદ્રાવશ હતાં; હુંજ માત્ર મોસાળ જવાના ધ્યાને જાગતી હતી. એવામાં ડોશીનો સંજ્ઞાસૂચક અવાજ દ્વાર પર સંભળાયો. ધીરજથી મેં દ્વાર ખોલ્યું. ડોશીની પાછળ પાછળ મેં ચાલવા માંડ્યું, અને એક અંધારી ગલી વટાવી અમે ધોરી રસ્તા પર આવી ગયાં, જ્યાં અગાઉથીજ તૈયાર રખાવેલી ઘોડાગાડીમાં અમે બેઠાં ગાડી સ્ટેશન તરફ ચાલવા માંડી.

"આમ ગાડીમાં ને ગાડીમાંજ એક કલાક તો વીતી ગયો. મારાથી ન સમજી શકાયું કે ગાડી ક્યાં જાય છે! મારૂં હૃદય

અનિષ્ટ શંકા ઉદ્ભવી તો ખરી, પણ વયોવૃદ્ધ ડોશીના સંગાતને લીધે બીજીજ પળે શાંત થઈ ગઇ. તેની સાથેજ કોઇ એક ગલીના નાકા પાસે ગાડી પણ અટકી, અને ડોશીએ નીચે ઉતરી મને ઉતરવાની સંજ્ઞા કરી. ગલીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી એમણે મને કહ્યું: 'આજની રાત્રિ મારે ત્યાં ગાળી આવતી કાલે થોડોક સરસામાન લીધા બાદ આપણે સ્ટેશને જઇશું.'

"આમ આગળ ને આગળ ચાલતાં એક મકાનના દ્વાર પાસે અમે આવી ઉભાં. ડોશીએ બારણું ઉઘડાવ્યાં એટલે અંદરથી ચાળીસેક વરસનો એક પુરુષ બહાર નીકળ્યો. એનો રંગ કાળો હતો, મૂછો ઘણી મોટી હતી. આંખો રાતી હીંગળોક જેવી તેમજ નાક ચપટું હતું. એને જોતાંજ મારા હૃદય પર જાણે પથ્થર પડયો હોય એમ મને થયું. મારૂં હૃદય ધડકવા લાગ્યું; છતાં ચિત્રવત્ હું ચાલી ને મેડા ઉપરની એક ઓરડીમાં સ્થાન લીધું.

"એ ઓરડીમાં એક પલંગ અને તેના ઉપર એક બિછાનું બિછાવેલું હતું. એનાં બારણાં બહારથીજ બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં હતાં, હવે હું ફસાઇ હોવાનું મને સંપૂર્ણ ભાન આવ્યું. પરંતુ દુર્ભાગ્યને દોષ દઇ રડવા સિવાય બીજો એકે માર્ગ મારે માટે હતો નહિ, અને એજ સ્થિતિમાં આખી રાત મેં પસાર કરી.

"પ્રભાતે દ્વાર ખોલી મને બહાર કાઢવામાં આવી એટલે કેટલીક અભાગિણી સ્ત્રીઓનાં મને દર્શન થયાં. હવે મને સહેજેજ સમજાઇ ગયું કે, મારા જેવી અસહાય, અનાથ અને નિરાધાર અબળાઓને ફસાવીને ધન સંપાદન કરવાનો આ એક અડ્ડોજ છે. અનેક સ્ત્રીઓના રૂપ-વિક્રયનું આ એક બજારજ છે. હાય! હવે શું કરવું? આમાંથી શી રીતે મુક્ત થવું? કયાં જવું? વગેરે વિચાર મને થવા લાગ્યા.

"હું આમ વિચારસાગરમાં ગોથાં ખાતી હતી ત્યાં તો મને સુવાસિત સાબુ ચોળીને સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું, લાંબા કાળા વાળમાં ઉત્તમ પ્રકારનું સુવાસિત તેલ નાખી અંબોડો ગુંથવામાં આવ્યો. ભારે કિંમતનો એક કસબી સાળુ પહેરાવવામાં આવ્યો, અને ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં આવી. બીજી સ્ત્રીઓ મારફત મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે, આવી રીતે તૈયાર ન થનારને મહાન્ દુઃખો સહન કરવાં પડે છે, એટલે હિંમત રાખીને મૂંગે મોએ એ બધી વિધિ મેં કરવા દીધી.

"રાત્રિના દસ વાગી ચૂક્યા હતા. મને એક સુશોભિત દિવાનખાનામાં લઇ જવામાં આવી, જે અપૂર્વ શોભાથી શણગારેલું હતું. દેદીપ્યમાન રોશનીના પ્રકાશમાં આંખો અંજાઇ જતી હતી. દિવાલો ઉપર બીભત્સ ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં. મારાથી તે તરફ જોઇ શકાયું નહિ. લજ્જાથી હું જમીન તરફ જોઇ રહી. જરા ઉંચું જોતાંજ એક મોટા આઇનામાં મારી નજર પડી. મારું અનુપ સૌંદર્ય જોતાંજ મને ચકરી આવી ગઇ. હું એક આરામખુરશીમાં બેસી ગઇ. થોડોજ સમય વીત્યો હશે ત્યાં તો એક શોખીન અને શ્રીમંત દેખાતા પુરુષે પ્રવેશ કર્યો. શીઘ્રતાથી દ્વાર બંધ કરી દીધું. ધારતીની મારી હું સહસાજ ઉભી થઇ ગઇ. તે પુરુષ મારી સમીપમાં આવ્યો. મારી આંખોમાંથી આંસુધારા વહેવા લાગી. એ પણ જોઇજ રહ્યો, અને થોડીક મિનિટો પછી પૂછ્યું: 'તમે અહીં છો તો સ્વેચ્છાથીજ ને?!'

"આ સાંભળી મને હિંમત આવી. મેં કહ્યું: 'ના, હું આપને સત્યજ કહું છું કે, મને ફસાવીને અહીં લાવવામાં આવી છે. હું સ્વેચ્છાથી નથી આવી. આપ કોઇ સારા આબરૂદાર સજ્જન દેખાઓ છો. મારી પવિત્રતાના રક્ષણને માટે આપ મને અહીંથી છોડાવશો તો ઉપકાર થશે; નહિ તો મારી આ કટારી તો મારી પવિત્રતાનું રક્ષણ કરશેજ.'

"મારાં વચનોની એ પુરુષ ઉપર સારી અસર થયેલી જણાઇ, એણે મને અભયદાન દીધું અને છૂટકારા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી."

× × × ×

"રાત્રિના ત્રણ વાગવાની તૈયારી હતી. રસ્તાપરના એક ઝરૂખામાં હું ઉભી હતી, નીચે ઉતરવાનો માર્ગ શોધતી હતી, એટલામાં પેલો પુરુષ એ ઝરૂખા નીચે આવ્યો. એક વાંસની ટોચે દોરડું બાંધી એણે તે વાંસ મારા હાથમાં આપ્યો. સરળતાથી એ દોરડું ઉંચકી એક છેડો બારીના કઠેરા સાથે બાંધી એ દોરડા વડે હું નીચે ઉતરી ગઇ. પેલો આવનાર પુરુષ તો ચાલ્યો ગયો; પણ મારે ક્યાં જવું? શરીર ધ્રૂજતું હતું, ગાત્રો શિથિલ હતાં, છતાં હિંમત રાખ્યા સિવાય છૂટકો નથી એમ માની ત્વરિત ગતિએ મેં રસ્તો કાપવા માંડ્યો, અને સૂર્યોદય થયો ત્યારે હું એક ધર્મશાળા પાસે આવી રહેલી જણાઇ.

"એ ધર્મશાળાના ઓટલા ઉપર એક દિગંબરાવસ્થામાં મુનિ પદ્માસન ઉપર આસન વાળીને બેઠેલા મારા જોવામાં આવ્યા

લાંબી સફેદ દાઢી, તેજસ્વી ચહેરો, ભાલમાં ત્રિપુંડ્ર અને કરમાં રુદ્રાક્ષની માળા વગેરે જોઈને મને એ સાધુ પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન થયો. પાસે જઈ મેં નમસ્કાર કર્યા અને મારો વૃત્તાંત દીનતાપૂર્વક વિદિત કર્યો. એણે મને આશ્વાસન આપ્યું અને પોતાની–ધર્મશાળામાં આવેલી એક ઓરડીમાં વિશ્રાંતિ લેવા સૂચવ્યું."

* * * *

"સાયંકાળનો વખત હતો. હું ઓરડીમાં બેઠી બેઠી અનેક પ્રકારના તર્ક વિતર્ક કર્યા કરતી હતી. એટલામાં એક ડોશી હાથમાં થાળ લઈ આવ્યાં, મારી પાસે થાળ મૂકતાંજ મેં જોયું કે તેમાં કેટલાંક ફળો તથા મિઠાઈ વગેરે હતું; પરંતુ દેખાવ પરથી ડોશી કોઈ મુસલમાન કોમની હોય એવું મને જણાયું એટલે મેં એ થાળનો અસ્વીકાર કર્યો. તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. ત્યાર બાદ થોડીજ વારે એક તરુણ મુસલમાન ત્યાં આવ્યો અને તેણે બારણાં બંધ કરી દીધાં.

"હવે મને ભાન થયું કે, હજી પણ હું ફસાયલીજ છું. 'ઓલામાંથી ચુલામાં' પડયા જેવી મારી સ્થિતિ છે. હાય! દૈવનો આ તે કેવો કોપ? હવે શું કરવું? એ દુષ્ટે પોતાની દુષ્ટ વાંચ્છના જાહેર કરી મારો હાથ પકડયો; પરંતુ કોણ જાણે કયાંથી મારામાં 'નવું જોમ આવ્યું'. એકજ ઝાટકે મેં તેનો હાથ તરછોડી નાખ્યો અને જરા દૂર જઈ ઉભી રહી. ક્રોધથી મારૂં સર્વાંગ ધ્રૂજવા લાગ્યું. આત્મરક્ષાની કટારી મારી પાસે તૈયાર હતી. એટલે મારા બળમાં વૃદ્ધિ થઈ. મેં કહ્યું–'એક પણ ડગલું આગળ આવ્યો તો ખબરદાર! તારાં પાપકર્મોનો બદલો દેવા તારે પ્રભુના દરબારમાં હાજર થવું પડશે.' આ સાંભળી એ સ્તબ્ધ બન્યો. ચપળતાથી દ્વાર ખોલી હું બહાર નીકળી ગઈ, અને રસ્તાના એક ખૂણામાં ઉભી ઉભી વિચાર કરવા લાગી.

"પણ હવે હું જીવનથી કંટાળી હતી. શું કરૂં? જ્યાં જાઉં ત્યાં મારે માટે તો દ્વાર બંધજ હતાં. સાસુસસરો તો હવે ઘરમાંયે ન પેસવા દે. માતપિતાની છાયા કાળના મુખમાં હોમાઈ ગઈ હતી, આશ્રય આપનાર દુષ્ટ નીકળ્યા. કયાં જવું! છતાંય પરમાત્મા પર ભરૂંસો રાખી હું આગળ આગળ ચાલવા લાગી, ને આ મનોહર પ્રાસાદના દ્વાર પાસે આવી અટકી. મને લાગ્યું કે, આ દિવ્ય ધામ જણાય છે, એમાં કોઈ સજ્જન રહેતા હશે, એ અવશ્ય મારૂં રક્ષણ કરશે. અને હું અંદર ગઈ.

" ભવ્ય પ્રાસાદના સુશોભિત દિવાનખાનામાં એક રૂપવાન યુવક આરામખુરશી પર બેસી કંઈક વાંચી રહ્યો હતો. દોડીને મેં તેના ચરણોમાં મસ્તક ઝૂકાવ્યું. મને જોતાંજ એ આશ્ચર્ય પામ્યો. મને ડૂમો ભરાઇ આવ્યો. કેટલીક વાર સુધી તો હું કાંઇ બોલી શકી નહિ. યુવકે એક માડીજાયા વીરની માફક મારું સાંત્વન કર્યું અને ઘણું પૂછ્યું. છેવટે હૃદય શાંત કરી મેં મારી વીતી કહી. એ આશ્ચર્ય પામ્યો. આપણા સંસાર ને સમાજ ઉપર એમને તિરસ્કાર છૂટયો, અને કહ્યું: 'બહેન! તું મને તારો માડીજાયો વીર માનજે. આ મકાન તારૂંજ માનીને અત્રે શાંતિથી રહી તારા ધર્મનું રક્ષણ કરજે.'

"ત્યારથી બહેન! હું અહીં રહી છું. આજ ત્રણ વર્ષ વીત્યાં જાહેરમાં આવવાની મેં ઇચ્છા નથી કરી. અને મારે કરવી નથી. ધર્મનું રક્ષણ કરતાં પરમાત્માના સ્મરણમાં અને ગીતાના વાચન માં હું મારો સમય વ્યતીત કરૂં છું. યુવકે-મારા એ માડીજાયા વીરથીએ પ્રિય બાંધવે-ક્યારે પણ-સ્વપ્નેયે-મારા તરફ વિકારી દૃષ્ટિ નથી કરી. રાત્રિના અમે બેસીને રામાયણ કે ભાગવતનું અધ્યયન કરીએ છીએ. અને હવે તો આકરા તપની કસોટીએ ચઢી દેહ સમાપ્ત કરી-દિવ્ય ધામની મુસાફરી માટે તૈયાર થઇ રહી છું.

"સખી! આજ મને જીવતર ધન્ય લાગે છે. લોક કાંઇ કંઇ વાતો ઉડાવતા હશે-ઉડાવશે; પણ હવે તો મને સ્વર્ગમાંયે મારાં મળશે, એ વાતથી આનંદ થાય છે. હવે તારે મને પત્ર પણ લખવાનો નથી, તું ને તારાં બધાં કુશળ હો. વધારે શું લખું? ઘણું લાંબુ લખાયું. મારી દશા વાંચજે અને બે આંસુ સારજે, વિદાય-

તારી મનુ

અંતિમ વિદાય!"*

(ચૈત્ર-૧૯૮૮ ના "સેવા"માંથી)

* સૂચિત.

२८–नवो फोजदार

(લેખકઃ–શ્રી. દામુ સાંગાણી)

દશેક હજારની વસ્તીવાળું એ ગામ છે, એટલે કે ગામડું નહિ ને શહેરે નહિ. એ ગામને પાદરે એક સુંદર ધાટની નદી સર્પાકારે ખળખળ કરતી વહ્યા કરે છે. ગામની સ્રીઓ એ નદીએ જ્યારે કપડાં ધોતી હોય છે ને નાનાં બાળકો પાણી ઉરાડતાં હોય છે, ત્યારે દૃશ્યની શોભા અનુપમ થઈ રહે છે. ગામની અંદર સ્વચ્છતા ઘણી રહેતી ને લોકોના દિલમાં એથીએ ઘણી સ્વચ્છતા હતી. આજે ગામમાં ઝીણી ઝીણી ચર્ચા ચર્ચાતી હતી.

"જૂના ફોજદારની બદલી થઈ ને આજે નવો ફોજદાર નિમાયો છે. કોણ જાણે કેવા ગામનો હશે! મને એનું મોઢુંજ વિચિત્ર લાગે છે, કાંઇ જૂનો ફોજદાર થાય?"

"ઇ અત્યારથી શી ખબર પડે?" એક પટેલ જેવા લાગતા માણસે વચમાંજ કહ્યું. ને ચર્ચા આટલેથી અટકી. નવા ફોજદાર આજે પહેલો દિ' હોઇ ગામમાં આંટો મારવા કે પછી નિરીક્ષણ કરવા નીકળ્યા હતા. ગામના ભોળા લોકોએ ઝૂકી ઝૂકીને સલામો કરી. ફોજદાર સાહેબ ગયા ને પછી ચર્ચા ચાલુ થઇ. "બહુ દમામદાર લાગે છે હો!" ને એમ કેટલીએ વાર સુધી ચર્ચા ચાલુ રહી. કોણ જાણે શાથી આ ફોજદારને જોઇ કોઇને લાગણીજ ન થઇ.

બીજો માસ ચાલતો હતો. નવા ફોજદારની વર્તણુક કોઇને ગમી નહિ. એનો મિજાજ નાના ગામમાં આપખુદ સત્તાથી વધારે ગરમ થયો હતો. નાની નાની બાબતોમાં લોકોને રંજાડવામાં એને મઝા પડતી.

ફોજદાર કુટુંબ સહિત હતા. ઘેર નાની વયના બે બાળકો હતા. ફોજદાર શહેરમાં રહેતા ત્યારે એક ખાસ નોકર રાખ્યો હતો તે રોજ સાંજે બાળકોને ખુલ્લી હવામાં ફરવા લઇ જતો. આ ગામમાં આવ્યા પછી આ બાળકો માટે ફરવાનું બંધ થયું હતું. આથી દેવી શ્રી ફોજદારને દરરોજ કહ્યા કરતી કે "તમે તેમ કરી એક

માણસ રાખી લો, જે બાળકોને હમેશાં ફરવા લઇ જાય."

બાળકો માટે આ ફોજદારને આવશ્યક લાગ્યું. પણ વગર પૈસાનો નોકર મળ્યો નહિ.

કાનો એક જૂનો પસાયતો હતો. ટુંકા પગારમાં પોતાની સ્ત્રીનું ને એક બાળકનું જેમ તેમ ગુજરાન ચલાવતો. આડતો નહિ એટલે નભ્યે જતું, છતાં કોઈ કોઇ વખત ખેંચ પડતી. કાનો અહર્નિશ ફોજદારની હજુરમાં રહેતો, ભલા કાના ઉપર ફોજદારનાં બાળકોને રમાડવાનું કામ આવી પડ્યું. પણ એથી કાનાને જરાય ક્ષોભ થયો નહિ. એને ફોજદારની મહેરબાની ઉપર નાઝ હતું. દિનપ્રતિદિન કાના ઉપર કામનો બોજો વધતો ગયો. ફોજદાર સાહેબના ઘરના તેમજ તેમના અન્ય કામ આડે ઘેર રહેવાનો અવકાશ બિલકુલ મળતો નહિ. આગલા ફોજદારના વખતમાં કાનાને બહુ મઝા હતી.

સંધ્યાનાં કિરણો જગત ઉપર છેલ્લી વાર પ્રકાશી અદૃશ્ય થતાં ને આકાશમાંથી અંધકાર ઉતરતાં, કાનો ફોજદારનાં બાળકોને ખુલ્લી હવામાં ફેરવી તેને ઘેર મૂકી પોતાને ઘેર જતો. ઘેર આવી ખાટલા પર બેસી પોતાના વહાલા છોકરા દેવલાની કાલી કાલી બોલી સાંભળી ઘડીભર આનંદ પામતો. કોઇ વખત તેના વહાલા છોકરા દેવલાના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં વિચારમાં મગ્ન થઇ જતો. તેના બાળકના અંગ ઉપર પૂરાં લૂગડાં નહોતાં, ત્યારે ફોજદારનાં બાળકોના અંગ ઉપર સુશોભિત કપડાં હતાં, ને તેના પર છાંટેલા અત્તરની મોહક સુગંધ બહેકી રહેતી. તે સ્વગત બોલી ઉઠતો કે "કેટલો બધો તફાવત!"

× × × ×

એક પછી એક દિવસો જવા લાગ્યા. એક દિવસે કાનાના દિકરાએ કહ્યું:-"બાપા! તમે સાંબના છોકરાને ફરવા લઇ જાઓ છો તો સાથે મને કેમ નથી લઇ જતા?"

"બેટા! એ તો બાગાગાડીમાં બેસે છે."

"પણ હું પગે ચાલીશ." નિર્દોષભાવે છોકરાએ કહ્યું, પણ કોણ જાણે શાથી કાનાનું દિલ નિરાશ થતું હતું. તે એક ઘડી નિઃશ્વાસ મૂકી બોલ્યો:-"બેટા! તારાં કપડાં સારાં નથી." પણ કાનાનો છોકરો એમ માને તેમ નહોતો. ફોજદારના છોકરા સાથે ફરવા જવા માટે એને ખૂબ મરજી થઇ હતી. તેણે કહ્યું:-"તો મને સારાં કપડાં લઇ દો, પણ એ ખાવું પછી. હું તો આજ ફરવા આવીશ

એમ કહી દેવલો ખુશ થતો ચાલ્યો ગયો. આજ એના હર્ષનો પાર નહોતો, કારણ કે તે આજે ફોજદાર સાહેબના છોકરા સાથે ફરવા જવાનો હતો, ને એ વિચારે એનું નાનું દિલ નાચી ઉઠતું હતું.

સાંજ પડી. સૂર્યનાં કિરણો ઝાંખાં થયાં. કાનો ફોજદારના છોકરાઓને બાબાગાડીમાં બેસાડીને તેના મકાનમાંથી નીકળ્યો તેવામાં તરતજ "બાપા! હું આવું છું" એમ કહેતો દેવલો તેની પાસે દોડી આવ્યો. તે વખતે તેનું હૃદય ખૂબ હર્ષ પામતું હતું. ફોજદાર નાની અગાસીની કોરે બેઠા હતા. તેણે આ જોયું. ફાટેલતૂટેલ કપડાં પહેરેલાં ને દૃષ્ટિએ ગંદા લાગતા છોકરાને જોઇ ફોજદારને અણગમો આવ્યો. તિરસ્કારસૂચક સ્વરે તે બોલ્યા–"કાના ! આ તારો દિકરો ?"

"હા બાપુ !" કાનાએ પોતાના વહાલા દિકરા પ્રતિ વાત્સલ્યભરી નજરે નિહાળી જવાબ આપ્યો.

"એ ક્યાં આવવાનું કહે છે ?"

"એને આજે મારી સાથે ફરવા આવવું છે." નમ્ર સ્વરે કાનો બોલ્યો.

"પણ આવા ગંદા શરીરે ને ફાટેલતૂટેલ પહેરેલ કપડાંએ ક્યાં સાથે લઇ ચાલ્યો ? જોતો નથી મારાં છોકરાં એને જોઇનેજ સૂગ ચડાવે છે ?"

"બેટા દેવલા! ઘેર જા." કાનાએ નિરાશ થઇ કહ્યું. એના સ્વરમાં ઉંડી વેદના હતી.

"ના મારે આવવું છે." બાળસ્વભાવ પ્રમાણે દેવલાએ જરા હઠ પકડી.

"બાપુ આજનો દિ' ભલે આવે. નથી માનતો." કાનાએ કરુણ સ્વરે વિનંતિ કરી. ફોજદારના મોઢા પર સખ્તાઇ આવી. કાનાની વિનંતિ એના ધ્યાનમાં ન આવી. "નથી કેમ માનતો !" કરડાકીભર્યા અવાજે ફોજદાર બોલ્યા. છોકરો ડર્યો. તેને સાહેબની બીક લાગી. દયામણું મુખ કરી ઘર તરફ ધીમાં પગલાં ભરતો તે ચાલતો થયો. તેના નાના હૃદય ઉપર મોટો જખમ થયો હતો. દિલ રડું રડું થઇ રહ્યું. ઘેર ગયો ને માના ખોળામાં પોતાનું મોઢું મુકી મુક્ત કંઠે રડી પડ્યો.

× × × ×

"સાહેબ, મારે હમારી નોકરી નથી કરવી." બીજે દિવસે સવારે કાનો પસાયતો ફોજદાર પાસે જઈ બે હાથ જોડી આર્ત સ્વરે

બોલ્યો. એનો સ્વર કંપતો હતો. જાણે હમણાં ફોજદારનો રોષ માથે ઉતરશે એવી તેને બીતિ હતી. નોકરી છોડવાનું કારણ એના વહાલા દેવલાનું હતું. ગઇ કાલનું પોતાના પુત્રનું રડતું મુખ એનાથી નહોતું જોઇ શકાયું. એના દિલમાં કારી ઘા વાગ્યો હતો. પોતાના છોકરાને રમાડવા ઘડીની ફુરસદ ન મળે, ને ફોજદાર સાહેબના છોકરાઓને ઉભે પગે સાચવવા! દિકરાનું દિલ દરરોજ તોડવું, તેના કરતાં નોકરી તોડવી એ તેને વધારે પસંદ પડ્યું.

"કેમ શું થયું?" ફોજદાર સાહેબે તોછડા અવાજે સખ્તાઇથી પૂછ્યું.

"મને નથી ફાવતું" કાનાએ નમ્રપણે ટુંકો ઉત્તર આપ્યો. ફોજદારને ગઇ કાલનું કારણ સમજાયું. તેના અંગે અંગમાં ગુસ્સો વ્યાપી ગયો.

"આટલું બધું અભિમાન? તારાં ને મારાં છોકરાં સરખાં [illegible] કેમ?" કઠોર સ્વરે ફોજદાર બરાડ્યા. એ સ્વરમાં કાનાને [illegible] ભય લાગ્યો; પણ એનો વિચાર દૃઢ હતો. અવાજમાં જેટલી નમ્રતા મૂકી શકાય તેટલી નમ્રતા મૂકી તે બોલ્યો:

"બાપુ! તમારા દિકરા રમાડવા આડે મારા દિકરાને માથે હાથ ફેરવી શકું એટલો વખત મને આખા દિવસમાં જરા પણ મળતો નથી. મોડો જાઉં છું, ત્યારે એ મારી રાહ જોતા સૂઇ ગયો હોય છે, અને સાંજે દયામણે મોઢે દૂર ઉભાં ઉભાં તમારા છોકરાઓને બહાર ફરવા લઇ જતાં જોઇ રહે છે. તેનાં આંસુ મારાથી નથી જોવાતાં." ફોજદારને આ શબ્દો અસહ્ય થઇ પડ્યા. એ [illegible] વિચાર તેના મસ્તકમાં ઘૂમી રહ્યો "મારા છોકરા સાથે તેના છોકરાની સરખામણી?" તેનો મિજાજ હાથથી ગયો, કાનાને બે [illegible] લાફા ચોડી દેવાની ઇચ્છા થઇ, પણ કાનાનું મજબૂત શરીર જોઇ એ વિચાર માંડી વાળ્યો. "બસ જા, મારે તારી પરવા નથી." એમ કહેતાં ફોજદાર ઉઠ્યા. બે ત્રણ ડગલાં આગળ ગયા ને [illegible] યાદ આવતાં પીઠ ફેરવી પુનઃ બોલ્યા: "મારી પાસેથી તેં જે [illegible] રૂપિયા ઉપાડ્યા છે તે કાલેજ આપી જજે."

કાનાએ આઠેક દિવસ પહેલાં હાથખેંચ વતી જવાથી [illegible] દાર સાહેબનું મન મનાવી દર પગારે ત્રણ રૂપીઆ વાળી [illegible] દારને વીસ રૂપિયા લીધા હતા. ફોજદારના છેલ્લા શબ્દોએ [illegible] ફટકાર વિંધી નાખ્યું. ઘરમા માંડ બે ત્રણ રૂપિયા હતા. [illegible] ધાર્યું હતું કે, કાના પાસે પૂરતા પૈસા નહિજ હોય. તેથી તો [illegible]

સ્વાભિમાનના ચૂરેચુરા કરવા હતા. કાનો આજીજી કરે કે રૂપિયા થોડા દિવસો પછી આપવાની વિનવણી કરે, તે પહેલાં ફોજદાર રોફમાં ચાલ્યા ગયા.

× × × ×

બીજે દિવસે કાનાનું ઘર વિંખાતું હતું. બાળકો એક ખૂણામાં ભરાઇ રડતાં હતાં. કાનાની સ્ત્રી શું થશે એ વિચારે કંઇક ગભરાતી, કંઇક ધ્રુજતી અવાક્ થઇ ઉભી હતી.

ફોજદારના વીસ રૂપિયા માટે કાનાના ઘર ઉપર જપ્તી આવી હતી. તેના ઘર સામે કેટલાક માણસો કાનાને આંખો દ્વારા આશ્વાસન આપતા હોય એમ ઉભા હતા. તેવામાં કોઇએક વૃદ્ધે ઝીણી આંખે જોતાં કહ્યું–"અરે, આ ઘર ઉપર જપ્તી લાવનાર અને કાના પસાયતાને ધમકાવનાર કોણ છે ?"

ટોળામાંથી કોઇનો ધીમો અવાજ આવ્યો–"નવો ફોજદાર."

("સાહિત્ય" ના એક અંકમાંથી)

:વી તે આગળ વધ્યો.

વીસ માઇલ મુસાફરી કરી તેણે ઘોડાને ખવરાવવા પીવરા-
રે છોડયા ને પોતે ધર્મશાળામાં આરામ લેવા ગયો. થોડી
ારામ લીધા પછી તેણે ચા મૂકવાની આજ્ઞા કરી. આટલો
તેણે સિતાર વગાડી વીતાવી દીધો.

સહસા ત્યાં એક બીજી ગાડી આવી પહોંચી તેમાંથી એક
અમલદાર ઉતર્યો સાથે બે સિપાઇઓ હતા. અક્ષયાનંદની
આવીને તે પૂછવા લાગ્યો કે "તમે કોણ છો? કયાંથી આવો
અક્ષયાનંદે બધી વાતોનો પૂરેપુરો જવાબ આપી કહ્યું:
થોડી ચા લેશો?"

પરંતુ તે સરકારી ઑફિસર તો સવાલ પૂછતોજ રહ્યો: "તમે
કયાં ગાળી? તમે એકલાજ હતા કે સાથે એક બીજો વેપારી
હતો? તે વેપારી સાથે આજે સવારે તમારી મુલાકાત થઈ
? તમે આટલા વહેલા ધર્મશાળા છોડી કેમ ચાલ્યા આવ્યા?"

અક્ષયાનંદ અચંબામાં પડી ગયો કે, મને આટલા બધા પ્રશ્ન
વાનું કારણ શું? છતાંયે તેણે બધી વાતો અથ-ઇતિ કહી દીધી.
પૂછયું:-"તમે મને આવા સવાલ ઉપરાઉપરી કેમ પૂછી રહ્યા
! શું હું કોઇ ચોર યા ડાકુ છું? હું મારા કામને માટે મુસાફરી
છું. આ પૂછપરછ કરવાનું કારણ શું?"

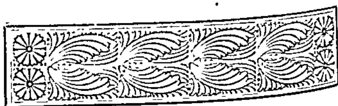
ઑફિસરે સિપાઇઓને બોલાવી કહ્યું: "હું આ જીલ્લાનો
લિસ ઑફિસર છું. તમારી સાથેના વ્યાપારીનું ખૂન આજે રાતેજ
ઇ ગયું છે. આથી હું તમારી સાથે પૂછપરછ કરું છું. હું તમારી
જતી લઉં છું."

તે અંદર ધૂસી આવ્યા. પોલિસ ઑફિસરના સિપાઇઓએ
અક્ષયાનંદની એકેએક ચીજ તપાસી જોઇ. સહસા ઑફિસરે તેના
ામાંથી એક છરો કાઢયો. છરો નીકળેલો જોઇ અક્ષયાનંદ ભય-
ીત થઇ ગયો.

"કહો, છરા પર આ લોહીના ડાઘ કયાંથી પડયા?"

અક્ષયાનંદે ઉત્તર દેવાનો પ્રયાસ તો કર્યો, પણ કંપિત સ્વર-
તે કઠિનતાથી એટલુંજ કહી શકયો: "મ...મને ખબર નથી-
તો નથી."

ઑફિસરે કહ્યું: "આજે સવારે તે વ્યાપારી પોતાના બિછાના-
...લો જોવામાં આવ્યો છે, તેનું ગળું કપાયેલું છે. ને કાગ
...ઈજ છે. પર અંદરથી બંધ હતું અને બીજું ...અંદર હતું

૨૯–સત્યનો સાક્ષી ભગવાન

(મૂળલેખક–લિયો ટૉલ્સ્ટૉય. અનુવાદક–શ્રી. હસનજી મણિભાઈ દેસાઈ)

વ્લાડિમિર નગરમાં ઇવાન દિમિત્રચ અક્ષયાનંદ નામનો એક યુવાન વેપારી રહેતો હતો. એને એની પોતાની બે દુકાનો અને મકાન હતાં. અક્ષયાનંદ હતો સુંદર, સુડોળ, ઘુંઘરાલા વાળવાળો અને વિનોદી સ્વભાવનો. સંગીતમાં તો જાણે એનો પ્રાણ વસતો હતો. ભરયુવાનીમાં તે ખૂબ પીતો, તોફાન કરતો, પરંતુ લગ્ન થયા પછી તે આદત છૂટી ગઇ. પીતો કોઇક વારજ. ગ્રીષ્મઋતુના એક દિવસે નિજનીના મેળામાં જવાનો અક્ષયાનંદે વિચાર કર્યો. પરિવાર પ્રત્યે વિદાય લેતી વખતે પત્નીએ કહ્યું: "આજે તમે ગાડી વાળો. મેં તમારે માટે એક ભૂરું સ્વપ્ન જોયું છે, માટે આજે ઘર નહિ છોડો"

અક્ષયાનંદે હસીને કહ્યું:–"કેમ? તને શું એવો ડર છે કે, હું મેળામાં જઇ મોજશોખ અને સુરાપાનમાં લીન થઇ જઇશ!"

તેની પત્નીએ જવાબ દીધો:–"કઇ વાતથી હું ભય પામું છું તે કહી શકતી નથી. પણ હા, મેં એક ખરાબ સ્વપ્ન જોયું છે કે તમારા બધા વાળ સફેદ થઇ ગયા છે."

અક્ષયાનંદ ફરી હસ્યો. "એ તો શુભ લક્ષણ છે" તેણે કહ્યું "જોઇ લેજે મારી બધી ચીજો વેચાઇ જશે અને હું તારે માટે એક સુંદર ચીજ લઈ આવીશ."

આમ પોતાના પરિવારની પાસે વિદાય લઇ તે મેળા તરફ ચાલ્યો.

અર્ધો રસ્તો પસાર કર્યા પછી તેને એક પરિચિત વેપારી મળ્યો. બન્નેએ એકજ ધર્મશાળામાં રાત ગાળી. સાથેજ ચ્હા પીને બન્ને આજુબાજુના ઓરડામાં સુવા ચાલ્યા ગયા.

અક્ષયાનંદની આદત સવારે ઉઠવાની હતી. સવારની ઠંડકમાં સફર કરવાના ઇરાદે તેણે પહો ફાટયા પહેલાંજ ઉઠી ગાડીવાળાને ગાડી જોડવાની આજ્ઞા કરી.

ધર્મશાળાનો માલિક પાછળ એક ઝુંપડામાં રહેતો હતો. તે

દામ ચૂકવી તે આગળ વધ્યો.

પચીસ માઇલ મુસાફરી કરી તેણે ઘોડાને ખવરાવવા પીવરાવવા માટે છોડયા ને પોતે ધર્મશાળામાં આરામ લેવા ગયો. થોડી વાર આરામ લીધા પછી તેણે ચા મૂકવાની આજ્ઞા કરી. આટલો વખત તેણે સિતાર વગાડી વીતાવી દીધો.

સહસા ત્યાં એક બીજી ગાડી આવી પહોંચી તેમાંથી એક પોલિસ અમલદાર ઉતર્યો સાથે બે સિપાઇઓ હતા. અક્ષયાનંદની પાસે આવીને તે પૂછવા લાગ્યો કે "તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો?" અક્ષયાનંદે બધી વાતોનો પૂરેપુરો જવાબ આપી કહ્યું: "તમે થોડી ચા લેશો?"

પરંતુ તે સરકારી ઑફિસર તો સવાલ પૂછતોજ રહ્યો: "તમે રાત્રિ ક્યાં ગાળી? તમે એકલાજ હતા કે સાથે એક બીજો વેપારી પણ હતો? તે વેપારી સાથે આજે સવારે તમારી મુલાકાત થઈ હતી? તમે આટલા વહેલા ધર્મશાળા છોડી કેમ ચાલ્યા આવ્યા?"

અક્ષયાનંદ અચંબામાં પડી ગયો કે, મને આટલા બધા પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ શું? છતાંયે તેણે બધી વાતો અથ-ઇતિ કહી દીધી. તેણે પૂછ્યું:-"તમે મને આવા સવાલ ઉપરાઉપરી કેમ પૂછી રહ્યા છો? શું હું કોઇ ચોર યા ડાકુ છું? હું મારા કામને માટે મુસાફરી કરું છું. આ પૂછપરછ કરવાનું કારણ શું?"

ઑફિસરે સિપાઇઓને બોલાવી કહ્યું: "હું આ જીલ્લાનો પોલિસ ઑફિસર છું. તમારી સાથેના વ્યાપારીનું ખૂન આજે રાતેજ થઇ ગયું છે. આથી હું તમારી સાથે પૂછપરછ કરું છું. હું તમારી જડતી લઇશ."

તે અંદર ઘૂસી આવ્યા. પોલિસ ઑફિસરના સિપાઇઓએ અક્ષયાનંદની એકેએક ચીજ તપાસી જોઇ. સહસા ઑફિસરે તેના થેલામાંથી એક છરો કાઢ્યો. છરો નીકળેલો જોઇ અક્ષયાનંદ ભયભીત થઇ ગયો.

"કહો, છરા પર આ લોહીના ડાઘ ક્યાંથી પડ્યા?"

અક્ષયાનંદે ઉત્તર દેવાનો પ્રયાસ તો કર્યો, પણ કંપિત સ્વર-થી તે કઠિનતાથી એટલુંજ કહી શક્યો: "મ...મને ખબર નથી-મને તો નથી."

ઑફિસરે કહ્યું: "આજે સવારે તે વ્યાપારી પોતાના બિછાના-માં મરેલો દેખાયો છે, તેનું ગળું કપાયેલું છે. એ કામ આ છરાનું છે. ઘર અંદરથી બંધ હતું અને બીજું કંઇ અંદર હતું

૨૯–સત્યનો સાક્ષી ભગવાન

(મૂળલેખક–લિયો ટૉલ્સ્ટૉય. અનુવાદક–શ્રી. કસનજી મણિભાઈ દેસાઈ)

વ્લાડિમિર નગરમાં ઇવાન દિમિત્રચ અક્ષયાનંદ નામનો એક યુવાન વેપારી રહેતો હતો. એને એની પોતાની બે દુકાનો અને મકાન હતાં. અક્ષયાનંદ હતો સુંદર, સુડોલ, ઘુંઘરાળા વાળવાળો અને વિનોદી સ્વભાવનો. સંગીતમાં તો જાણે એનો પ્રાણ વસતો હતો. ભરયુવાનીમાં તે ખૂબ પીતો, તોફાન કરતો, પરંતુ લગ્ન થયા પછી તે આદત છૂટી ગઇ. પીતો કોઇક વારજ. ગ્રીષ્મઋતુના એક દિવસે નિજનીના મેળામાં જવાનો અક્ષયાનંદે વિચાર કર્યો. પરિવાર પાસે વિદાય લેતી વખતે પત્નીએ કહ્યું: "આજે તમે માંડી વાળો. મેં તમારે માટે એક બૂરૂં સ્વપ્ન જોયું છે, માટે આજે ઘર નહિ છોડો."

અક્ષયાનંદે હસીને કહ્યું:–"કેમ? તને શું એવો ડર છે કે, હું મેળામાં જઇ મોજશોખ અને સુરાપાનમાં લીન થઇ જઇશ!"

તેની પત્નીએ જવાબ દીધો:–"કઇ વાતથી હું ભય પામું છું તે કહી શકતી નથી. પણ હા, મેં એક ખરાબ સ્વપ્ન જોયું છે કે તમારા બધા વાળ સફેદ થઇ ગયા છે."

અક્ષયાનંદ ફરી હસ્યો. "એ તો શુભ લક્ષણ છે" તેણે કહ્યું "જોઇ લેજે મારી બધી ચીજો વેચાઇ જશે અને હું તારે માટે એક સુંદર ચીજ લઈ આવીશ."

આમ પોતાના પરિવારની પાસે વિદાય લઇ તે મેળા તરફ ચાલ્યો.

અર્ધો રસ્તો પસાર કર્યો પછી તેને એક પરિચિત વ્યાપારી મળ્યો. બન્નેએ એકજ ધર્મશાળામાં રાત ગાળી. સાથેજ ચ્હા પી અને આજુબાજુના ઓરડામાં સૂવા ચાલ્યા ગયા.

અક્ષયાનંદની આદત સવારે ઉઠવાની હતી. સવારની ઠંડીમાં સફર કરવાના ઇરાદે તેણે વ્હેલા ઉઠી ઘોડા જોડવાની આજ્ઞા કરી.

ધર્મશાળાનો માલિક પાછળ એક ઝુંપડામાં રહેતો હતો. તે

જોઇ રહ્યો. પત્નીએ કહ્યું: "સ્વપ્નમાં તમારા બાલોને મેં સફેદ થતા જોયા ન હતા? કેમ? યાદ છે? તે દિવસે તમને મેં ઘર છોડવાનું ના કહ્યું તે?" તેણે પોતાના પતિના બાલોને અંગુલિઓથી પંપાળીને પૂછ્યું: "વહાલા અક્ષયાનંદ! તમારી પત્નીને તો ખરેખરું કહો. શું આ કામ તમારું નો'તું?"

"તું પણ સંદેહ કરે છે?" અક્ષયાનંદે કહ્યું. તે બંને હાથે મોં ઢાંકી આંસુ વહાવવા લાગ્યો. સિપાઇએ આવી કહ્યું 'સમય થઇ ગયો છે, માટે તમે હવે ચાલ્યા જાઓ.'

અક્ષયાનંદે પોતાની સ્ત્રી અને બાળકની વિદાય લીધી.

તેના ગયા પછી અક્ષયાનંદે વિચાર્યું: "હાય! મારી સ્ત્રી પણ મારા પર સંદેહ કરી રહી છે?" તેણે મનમાંજ કહ્યું: "માલમ પડે છે કે સત્યનો સાક્ષી એક ભગવાનજ છે માટે. તેનાજ દરબારમાં વિનંતિ કરવી જોઇએ. ત્યાંથીજ દયાની ભિક્ષા મળી શકે છે."

અક્ષયાનંદે બીજો પ્રાર્થનાપત્ર ન મોકલ્યો. બધી આશાઓને છોડી તે ભગવદ્‌ભજનમાં લાગી ગયો.

અક્ષયાનંદને સજા થઇ. કોરડાના મારના ઘા રૂઝાયા પછી તેને બીજા અપરાધીઓની સાથે સાઇબીરિયામાં મોકલી દેવામાં આવ્યો.

સાઇબીરિયામાં કેદીજીવન ગાળતાં છવ્વીસ વરસ વહી ગયાં. તેના કેશ હિમની સમાન શ્વેત થઇ ગયા. દાઢી વધીને લાંબી થઇ ગઇ. એનો બધો આનંદ વિલીન થઇ ગયો. તેની કમર ઝૂકી ગઇ. તે ધીરે ધીરે પગલાં ભરતો, થોડું બોલતો, હસતો કદી નહિ અને બહુધા ભગવદ્‌ભજનમાં મગ્ન રહેતો.

કેદખાનામાં તે જોડા બનાવતાં શીખ્યો. એમાંથી થોડું કમાઇ તેણે 'સંતોનું જીવન' નામનું પુસ્તક ખરીદ કર્યું. કેદખાનામાં જ્યાં સુધી પ્રકાશ હતો, ત્યાંસુધી તે પુસ્તક વાંચતો. દર રવિવારે તે કેદખાનાના પ્રાર્થનામંદિરમાં જઇ પાઠ વાંચતો અને સમૂહની સાથે ભજન ગાતો.—હૃદય ચોખું એટલે એની વાણીમા પણ મિઠાશ હતી.

કેદખાનાના વ્યવસ્થાપક અક્ષયાનંદને એની નમ્રતાને લીધે બહુ ચાહતા. એના સાથી કેદીઓ એને માન આપતા, તેઓ એને દાદા કે સંત કહેતા. કદાચ એમને જેલના અધિકારીઓ સમક્ષ કાંઇ ફરિયાદ કરવી હોય તો તેમાં તેઓ અક્ષયાનંદનેજ આગળ કરતા. કેદીઓમાં પરસ્પર ઝઘડો થતો, તો તેનો નિકાલ કરાવવા માટે તેઓ અક્ષયાનંદ પાસેજ આવતા.

અક્ષયાનંદને ઘરની કાંઇ ખબર મળતી ન હતી. એને એ પણ

પણ નહિ. વળી આ ખૂની ખંજર પણ તમારા થેલામાં
આવ્યું છે. તમારા ચહેરાની દશા પણ તમારા મનની હ
રહી છે. કહો, હવે તમે કેવી રીતે એનું ગળું કાપ્યું?
માલ કબજે કર્યો?"

અક્ષયાનંદે કસમ ખાઈ કહ્યું: "એ કામ મારું નથી.
પીધા પછી મેં તે વેપારીને જોયો પણ નથી. મારા પોતા
હજાર રૂબલ સિવાય મારી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી."

તે ગભરાઈ ગયો હતો અને ભયથી એવો કંપી રહ્યો
કે જાણે એજ ખરેખરો ગુનેગાર છે!

ઑફિસરે અક્ષયાનંદને ગિરફતાર કરવાનો ને બાંધીને
નાખવાનો સિપાઈઓને હુકમ કર્યો. જ્યારે તેના હાથપગ
તેમણે તેને ગાડીમાં નાખ્યો ત્યારે તે ચોધાર આંસુએ રડવા
એનો બધો માલ અને પૈસા લઈ લેવામાં આવ્યા. એક
શહેરમાં મોકલી તેને કેદ કર્યો. વ્લાડિમિરમાં એની ચાલચલ
તપાસ કરી. ત્યાંના વેપારીઓએ અને બીજા ગૃહસ્થોએ કહ્યું: "
એને દારૂનું વ્યસન હતું અને તે રઝળતો ફરતો હતો, પરંતુ
એ ભલો માણસ."

એક વેપારીના ખૂન કર્યાનો એના પર મુકદ્દમો ચાલ્યો
તેના વીસહજાર રૂબલ લૂંટી લેવાનો આરોપ તેના પર મૂકવામાં આ

તેની પત્ની નિરાશાના સાગરમાં ગોથાં ખાવા લાગી.
વાતનો વિશ્વાસ કરવો તે તે સમજી ન શકી. બાળક હતાં
નાનાં નાનાં. એક તો હજી ગોદમાંજ હતું! તેને લઈને તે
પતિ કેદમાં હતો, તે શહેરમાં ગઈ. પહેલાં તો એ બિચારીને
ને મળવાની આજ્ઞા ન મળી, પરંતુ વારંવાર પગે પડી વિનં
કરવાથી ઑફિસરનું હૃદય પીગળ્યું. તેણે આજ્ઞા આપી. કેદીને
માં, હાથકડી ને પગમાં બેડીઓથી બંધાયેલા પોતાના પતિને ચોર અને
ખૂનીઓની સાથે કેદ થયેલ જોઈને તે મૂર્છિત થઈ પડી ગઈ.
વારે તે સાવધ થઈ. પોતાનાં બાળકોને છાતી સાથે લગાડી તે
પાસે બેસી ગઈ. ઘરની સ્થિતિ કહ્યા પછી તેણે પૂછ્યું: "હવે તમ
મારે શું કરવું?"

"આપણે ઝારને પ્રાર્થના કરીએ. હું તદ્દન નિર્દોષ છું."

પત્નીએ કહ્યું: "મેં ઝારની સેવામાં પ્રાર્થનાપત્ર
મોકલી દીધો છે, પણ તે સ્વીકારાયો નથી."

અક્ષયાનંદ ચૂપ રહ્યો. ચૂપચૂપ તે જમીન તરફ જોતો

જોઈ રહ્યો. પત્નીએ કહ્યું: "સ્વપ્નમાં તમારા બાલોને મેં સફેદ થતા જોયા ન હતા? કેમ? યાદ છે? તે દિવસે તમને મેં ઘર છોડવાનું ના કહ્યું ને?" તેણે પોતાના પતિના બાલોને અંગુલિઓથી પંપાળીને પૂછ્યું: "વહાલા અક્ષયાનંદ! તમારી પત્નીને તો ખરેખરું કહો. શું આ કામ તમારું નો'તું?"

"તું પણ સંદેહ કરે છે?" અક્ષયાનંદે કહ્યું. તે બંને હાથે મોં ઢાંકી આંસુ વહાવવા લાગ્યો. સિપાઈએ આવી કહ્યું 'સમય થઈ ગયો છે, માટે તમે હવે ચાલ્યા જાઓ.'

અક્ષયાનંદે પોતાની સ્ત્રી અને બાળકની વિદાય લીધી.

તેના ગયા પછી અક્ષયાનંદે વિચાર્યું: "હાય! મારી સ્ત્રી પણ મારા પર સંદેહ કરી રહી છે?" તેણે મનમાંજ કહ્યું: "માલુમ પડે છે કે સત્યનો સાક્ષી એક ભગવાનજ છે માટે. તેનાજ દરબારમાં વિનંતિ કરવી જોઈએ. ત્યાંથીજ દયાની ભિક્ષા મળી શકે છે."

અક્ષયાનંદે બીજો પ્રાર્થનાપત્ર ન મોકલ્યો. બધી આશાઓને છોડી તે ભગવદ્‌ભજનમાં લાગી ગયો.

અક્ષયાનંદને સજા થઈ. કોરડાના મારના ઘા રૂઝાયા પછી તેને બીજા અપરાધીઓની સાથે સાઈબીરિયામાં મોકલી દેવામાં આવ્યો.

સાઈબીરિયામાં કેદીજીવન ગાળતાં છવ્વીસ વરસ વહી ગયાં. તેના કેશ હિમની સમાન શ્વેત થઈ ગયા. દાઢી વધીને લાંબી થઈ ગઈ. એનો બધો આનંદ વિલીન થઈ ગયો. તેની કમર ઝૂકી ગઈ. તે ધીરે ધીરે પગલાં ભરતો, થોડું બોલતો, હસતો કદી નહિ અને બહુધા ભગવદ્‌ભજનમાં મગ્ન રહેતો.

કેદખાનામાં તે જોડા બનાવતાં શીખ્યો. એમાંથી થોડું કમાઈ તેણે 'સંતોનું જીવન' નામનું પુસ્તક ખરીદ કર્યું. કેદખાનામાં જ્યાં સુધી પ્રકાશ રહેતો, ત્યાંસુધી તે પુસ્તક વાચતો. દર રવિવારે તે કેદખાનાના પ્રાર્થનામંદિરમાં જઈ પાઠ વાચતો અને સમૂહની સાથે ભજન ગાતો.-હૃદય ચોખ્ખું એટલે એની વાણીમાં પણ મિઠાશ હતી.

કેદખાનાના વ્યવસ્થાપક અક્ષયાનંદને એની નમ્રતાને લીધે બહુ ચાહતા. એના સાથી કેદીઓ એને માન આપતા, તેઓ એને દાદા કે સંત કહેતા. કદાચ એમને જેલના અધિકારીઓ સમક્ષ કાંઈ ફરિયાદ કરવી હોય તો તેમાં તેઓ અક્ષયાનંદનેજ આગળ કરતા. કેદીઓમાં પરસ્પર ઝઘડો થતો, તો તેનો નિકાલ કરાવવા માટે તેઓ અક્ષયાનંદ પાસેજ આવતા.

અક્ષયાનંદને પત્ની કાંઈ ખબર મળતી ન હતી. એને એ પણ

ખબર ન હતી કે, એની પત્ની અને છોકરાં જીવે છે કે મરી ગયાં!

એક દિવસ કેદખાનામાં નવા અપરાધીઓની એક ટોળી આવી. સાંજે જૂના કેદીઓ પોતાના નવા સાથીઓને ઘેરીને તેમને પૂછપરછ કરવા લાગ્યા:—"ક્યાંથી આવ્યા છો? કયા ગુન્હાને લીધે સજા થઇ?" વગેરે. અક્ષયાનંદ પણ નવા આવનાર કેદીઓની પડખે બેસીને ગરદન ઝુકાવી વાતો સાંભળી રહ્યો હતો. નવા કેદીઓમાંનો એક જે ૬૦ વરસની ઉંમરનો લાંબો અને મજબૂત સફેદ દાઢી વાળો માણસ હતો તે પોતાની ગિરફતારીની હકીકત બીજાઓને સંભળાવી રહ્યો હતો.

"દોસ્તો," તેણે કહ્યું "મેં તો ફક્ત એક ખૂટેથી બાંધેલા ઘોડાને છોડી મૂક્યો હતો; પણ તેમાં મને ગિરફતાર કરી મ… ઉપર તહોમત મૂક્યું ચોરીનું. મેં બહુએ કહ્યું કે, મારે ઘેર જલદી પહોંચવું હતું. ત્યાં પહોંચતાંજ મેં ઘોડાને છોડી મૂક્યો હતો. એટલું જ નહિ, ગાડીવાન મારો દોસ્ત પણ છે. મેં કોઇ અનુચિત કા… કર્યું નથી, પરંતુ તેમણે કહ્યું કે નહિ, તમે ચોરી કરી છે. પણ તેઓ, મેં કેવી રીતે અને શા માટે ચોરી કરી તે બતાવી શક્યા નહિ. હા, એક વાર મેં ખરેખર દુષ્કર્મ કર્યું હતું અને તેને માટે મારે ક્યારનાયે કેદખાનામાં આવવું જોઇતું હતું; પરંતુ તે વખતે તો હું પકડાયોજ નહિ. અને આ મને વિનાકારણજ પકડી કે… કર્યો છે. હું તો પહેલાં પણ સાઇબીરિયામાં આવી ગયો છું. પરં… વધારે દિવસ નહિ."

"ક્યાંથી આવ્યા છો તમે?" કોઇએ પૂછ્યું.

"વ્લાદિમિરથી, મારું કુટુંબ ત્યાં છે. મારું નામ સેમ્યોનીચ…

અક્ષયાનંદે માથું ઊંચું કરી કહ્યું: "કહો સેમ્યોનીચ! … વ્લાદિમિરના અક્ષયાનંદ વેપારીને પણ ઓળખો છો? એના કુ… માં કોઇ હજી જીવતું છે?"

"ઓળખું છું—જરૂર ઓળખું છું. અક્ષયાનંદનું કુ… પણ ધનવાન છે. પરંતુ તેનો બાપ મારી પેઠે સાઇબીરિયામાં દિ… જીવન ગાળી રહ્યો છે એવી મને ખબર છે અને તમે કહો … તમારું આવવું અહીં શી રીતે થયું?"

અક્ષયાનંદ પોતાના દુર્ભાગ્યની ગાથા એને કહેવા ઇચ્છ… હતો. એક આહ ભરી તેણે કહ્યું: "હું પણ મારા પાપ… છવીસ વર્ષથી આ બંદીગૃહમાં ભોગવી રહ્યો છું."

"કયું પાપ!" સેમ્યોનીચે પૂછ્યું.

કિંતુ અક્ષયાનંદે કેવળ એટલુંજ કહ્યું: "ખેર! એજ મારા ભાગ્યમાં લખ્યું હતું." તેણે કાંઇ અધિક ન કહ્યું; પરંતુ તેના સાથીઓએ તે નવાગતને અક્ષયાનંદને શા કારણે સાઇબીરિયામાં મોકલવામાં આવ્યો તે બધી હકીકત કહી.

આ વાત સાંભળી સેમ્યોનીચે ધ્યાનપૂર્વક અક્ષયાનંદ તરફ જોયું. તે એકદમ બોલી ઉઠયો: "વાહ! ઘણી આશ્ચર્યની વાત છે આ! ખરેખરજ આશ્ચર્યની! કેમ દાદા! ઉંમર કેટલી થઇ?"

બીજાએ પૂછ્યું: "તમને આટલી નવાઇ કેમ લાગે છે? તમે એમને ક્યાંક જોયા છે?" પરંતુ સેમ્યોનીચે કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે ફક્ત એટલુંજ કહ્યું: "અમે બંને અહીં આવીને મળ્યા એ આશ્ચર્યની વાત છે."

અક્ષયાનંદ ચેતી ગયો. હો ન હો આ માણસ પેલા વેપારીના ખુનીને જરૂર ઓળખે છે. તેણે પૂછ્યું: "સેમ્યોનીચ! તમે આ ઘટના વિષે કાંઇ જાણો છો કે શું? તમે મને પહેલાં કદી જોયો છે?"

"જાણું કેમ નહિ? દુનિયામાં અફવાઓ તો ચાલ્યાજ કરે છે; પણ એ તો બહુજ જૂની વાત છે. હમણા તો હું એ બધું ભૂલી ગયો છું."

"અરે! પણ એટલું તો સાંભળ્યું હશે કે, એ વેપારીને કોણે માર્યો?" અક્ષયાનંદે પૂછ્યું.

સેમ્યોનીચે હસીને ઉત્તર દીધો: "બીજું કોણ? જેના થેલામાંથી ખૂની ખંજર મળ્યું હશે તેજ હશે. જો કોઇ બીજાએ તે છરો થેલામાં કદાચ છુપાવી દીધો હોય, પણ તે ન પકડાય એટલે તે અપરાધી શી રીતે ગણાય? થેલો તો તમારા માથા નીચે હતો. કોઇ બીજો તેમાં છરો છુપાવે પણ શી રીતે? એમ કરવાથી તો તમે જરૂર જાગ્રત થઇ જાઓ."

તેની આ વાત સાંભળી અક્ષયાનંદને ખાત્રી થઇ કે, એણેજ તે વેપારીનું ખૂન કર્યું હતું. ત્યાંથી તે ઉઠીને ચાલ્યો ગયો, આખી રાત તેણે ઉંઘ વિનાજ ગાળી. તેના દુઃખનો પાર ન હતો. વિભિન્ન પ્રતિમાઓ એના ધ્યાનમાં આવી રહી હતી. તે જે સમયે પોતે મેળામાં જવા માટે પત્નીની રજા લેતો હતો ત્યારનું દૃશ્ય તેની આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યું. તેને માલમ પડ્યું કે, પોતે પોતાની પત્ની સન્મુખ ઉભો છે. પોતાનું મુખમંડળ અને આંખો ઉઘાડીને તે તેની તરફ જોઇ રહી છે—તેને તેની મધુર વાણી અને હાસ્ય સંભળાય. ત્યાર પછી તેની નજરે પડ્યાં તેનાં નાના નાના બાળકો—

"શામાટે ?" અક્ષયાનંદે પૂછ્યું.

"તે વેપારીનો ખૂની હું છું. મેંજ તમારા સામાનમાં તે છરો છુપાવી દીધો હતો. મારો ઇરાદો તો તમારું પણ ખૂન કરવાનો હતો; પરંતુ બહાર કાંઇ અવાજ થતાં હું છરો તમારા થેલામાં છુપાવી બારીમાંથી નાસી ગયો હતો."

અક્ષયાનંદ ચૂપ હતો. શું કહેવું તે કાંઇ સમજમાં આવતું ન હતું. મકાર સૈમ્યોનીચ બિછાના પરથી ઉતરી જમીન પર ઘુંટણ ટેકવી બેસી ગયો. "ઇવાન દિમિત્રચ !" તેણે કહ્યું: "ક્ષમા કરો. ભગવાનના પ્રેમના નામ પર મને ક્ષમા કરો ! હું બધી વાત સાચે સાચી કહી દઇશ. તે વેપારીનો હત્યારો હું છું, એ કહી દઇશ. તમે છૂટી જશો, અને ફરી તમે એક વાર તમારા કુટુંબને મળશો."

અક્ષયાનંદે કહ્યું: "વાત કરવી બહુ સહેલ છે. હું તો તમારે લીધે છવ્વીસ વરસથી આ કષ્ટ ભોગવી રહ્યો છું. હવે હું જાઉં પણ ક્યાં ?...મારી પત્ની હવે આ સંસારમાં નથી. બાલબચ્ચાં પણ મને ભૂલી ગયાં હશે. આ જગતમાં હવે મારે માટે કોઇ સ્થાન નથી..."

બદમાશ સૈમ્યોનીચ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠયો નહિ. તે પસ્તાવો કરવા લાગ્યો. "ઇવાન દિમિત્રચ ! ક્ષમા કરો, મને ક્ષમા કરો!" તેણે જોરથી કહ્યું: "કોરડા ખાવાની પીડા સહન કરવી એ તો સહેલી છે; પણ આ કષ્ટ તો.........ઓહ!! કેટલા દયાળુ છો તમે! તમે મારી વાત નહિ કહી ! પ્રભુના નામને ખાતર મને ક્ષમા કરો. આ પાપીને ક્ષમા કરો." તે રડવા લાગ્યો.

તેનું રુદન સાંભળી અક્ષયાનંદનાં નેત્ર પણ ભરાઇ આવ્યાં. "ભગવાન તને ક્ષમા કરશે !" તેણે કહ્યું: "હું તો તમારા કરતાં સોગણો વધારે બૂરો છું." આમ કહેવાથી તેનું હૃદય હલકું પડી ગયું. ઘરબાર જોવાની તેની લાલસા તિરોહિત થઇ ગઇ. કારાગ્રહમાંથી બહાર ખાનું છોડવાની અભિલાષા હવે એને રહી નહિ. કેવળ આકાંક્ષા રહી હતી અંતકાલ આવવાની.

અક્ષયાનંદના સમજાવ્યા છતાં મકાર સૈમ્યોનીચે પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કરી દીધો; પરંતુ એને છોડી મૂકવાનો હુકમ આવે તે પહેલાં જ અક્ષયાનંદનો પ્રાણ દેહપિંજરમાંથી ચાલ્યો ગયો.

(તા. ૩૧-૭-૩૨ના "વીસમી સદી"માંથી)

२०–काळनी साथे कुस्ती करनारो ब्राह्मण

(સંગ્રાહકઃ-શ્રી. ગંગારામ મોહન ઠાકર)

પાણીઆને પાદર બાપુ ઉવાવાળાના બગીચામાં ડાયરો અકડઠઠ જામેલ છે. કસુંબાના રંગેડા ઘોળાઇ રહેલા છે. હોકાની તાજી ભરેલી ચલમો પોતાની ભરયુવાનીમાં ઠેર ઠેર મહાલી રહેલ છે અને તે બંધાણીઓ સામસામા 'બા મારા સમ' અને 'બા તમારા સમ' 'બા સુરજદેવના સમ' અને વળી 'બાપુનો હાથ તે કાંઈ ઠેલાય' 'બાપુ જેતમાલવાળાની લાણુ તો લેવીજ જોઇએ' આમ બંધાણીઓ સામસામા વાદવિવાદ કરી રહ્યા છે. પાસે વાવમાંથી કોસ પણ ચીચૂડ ચીચૂડ ચાલી રહ્યો છે. વસંત ઋતુ એટલે મોગરો પોતાની ભરયુવાનીમાં મંદમંદ બહેકી રહેલ છે. પાસે શેત્રુંજી નદી ખળખળ વહેણે વહી રહી છે, પક્ષીઓ અતિ આનંદથી કલરવ કરી રહ્યાં છે. સૂર્યદેવ પણ અખિલ વિશ્વની મુસાફરીમાંથી નિવૃત્ત થવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે; અને એ પોતાનો અમિત ચહેરો ચાંચઇના ડુંગર કે જે આભને પણ ઓથ દે તેની પાછળ છુપાવાની તૈયારી કરી રહેલ છે. આછાં આછાં કિરણો ડુંગર ઉપરથી બગીચાનાં વૃક્ષો ભેદી અંદર છવાઈ રહેલ છે. મંદમંદ પવનના આગમનથી પ્રફુલ્લિત થયેલાં પુષ્પોની સુવાસ સર્વ જગો ઉપર પ્રસરી રહેલી છે. જ્યારે સૂર્યદેવ અસ્ત થાય છે ત્યારે આ બંધાણીઓમાં કેનો ઉદય થાય છે. સાથે થોડાં થોડાં ઝોકાં પણ આવે છે. સરસ્વતીદેવીના પુત્રો (ચારણ) પોતાની ઉદારતાથી બાપુ ઉવાવાળાના જશ ગાઇ રહ્યા છે. દરમિયાનમાં વાત નીકળી કે, બાપુ! આપણે તો કાલે ડાયરા સહિત વિરડે પધારવાનું છે. એમનો અતિશય આગ્રહ છે. જો ન જઇએ તો ખોટું લાગે ને! ત્યાં તો ડાયરામાંથી એક જણ બોલી ઉઠયોઃ-બાપુ! એ જવાની વાત તો સાચી છે. બાપુ આપણને ખાસ નોતરે અને ન જઇએ એ તે ઠીક નહિ. માટે બાપુ! આપણે કાલે સમીસાંજમાં પરિયાણ. ને બીજા એ ઘણાએ [illegible] ઉમેરો કરી બાપુને ઉપદેશ દેવા

હોય તેમ કહેવા લાગ્યો કે, બાપુ ! સમીસાંજમાં પરિયાણ કરવાનું કહે છે; પણ આપણું પાણીઆ ગામ, એટલે મોટું ગીર જંગલ, કે જ્યાં ધોળે દિવસે પણ કેસરી સિંહ આપણા બગીચામાં નીડરપણે આંટા મારતા હોય; વળી બહારવટીઆને સંતાવાનું પણ મથક; તો આપણો દરબારગઢ કોને ભળાવીને બધા જાશું ? ત્યાં દાયરામાંથી એક જણાનો અવાજ આવ્યો કે જ્યારે ચોમાસાની ઋતુ હોય, મેઘલી અંધારી રાત જામી હોય, દુશ્મનોની છાતી ફાટી એવા કડાકા થઇ રહ્યા હોય, વીજળી જાણે વિશ્વને પ્રજ્વાળવા પ્રયત્ન કરતી હોય, મેઘરાજા મુસળધારે જગતને સમુદ્રરૂપ બનાવી રહ્યો હોય, કેસરી સિંહની ગર્જનાઓ મેઘની સામે થઈ રહી હોય ત્યારે પણ આપણા પોપટ મહારાજ ચાંચઇથી પાણીઆ અર્ધી રાત્રે આવતા. રસ્તામાં શેત્રુંજી ગાંડીતૂર બે કાંઠામાં વહી જતી હોય છતાં પણ હિંમતવાન પોપટ મહારાજ, માણેકલાલની ધારીમાં પરશોતમ કામદારનું નાક ખાઇ જનાર એ મહાન વીર, જયરાંગ કહેતાંની સાથે આ કાંઠેથી સામે કાંઠે ગંગાપુત્રની માફક નીકળી આવે એવા શૂરવીર છે તેજ આપણા ગઢની રક્ષા કરશે.

ત્યાં તો આખો દાયરો બોલી ઉઠયો કે, બાપુ! પોપટ મહારાજ એ મહારાજ નથી પણ ગીરનો કેસરી સાવજ છે સાવજ. જોખમનું કામ તો એનેજ સોંપવું ઠીક લાગે છે.

બાપુને પણ એમના ઉપર વિશ્વાસ હતો. કેમકે તે ઘણાં વર્ષોથી દરબારના ખાનગી કારભારી તરીકે કામ કરતા. તેથી બાપુને પણ એ વાત ગમી. સર્વે દાયરાને આજ્ઞા કરી કે, આપણે સમીસાંજમાં પરિયાણ કરવાનું છે. આટલું જ્યાં બાપુ બોલે છે ત્યાં તો મસાલ આવી. દાયરો બધો ઉભો થયો. બાપુને નીચા નમી રામ રામ કર્યા, બાપુએ સામા રામ રામ કર્યા. સૌ બેઠા થયા અને દરબારગઢમાં ગયા. જતાં જતાં ડેલીવાળાને પૂછતા ગયા કે કોઇ પોપટ મહારાજ આવ્યા છે ? ડેલીવાળાએ જવાબમાં ના કહી. જ્યાં દિવાનખાનામાં પધાર્યા ત્યાં ડેલીવાળાએ અતિ હર્ષના આવેશમાં આવી બાપુને કહ્યું કે, બાપુ ! પોપટ મહારાજ ઝોટડેથી આવી ગયા છે. 'બહુ સારૂં, તેને અહીં મોકલો.' પોપટ મહારાજ અંદર ગયા કે આખો દાયરો બોલી ઉઠયો:-આવો પોપટ મહારાજ! આવો, કેસરી સિંહ! આવો. પોપટ મહારાજ એ તો ગીરનો સાવજ કહેવાય સાવજ' આ શબ્દો સાંભળતાં પોપટ મહારાજની છાતી વેંતવેંત ફુલવા લાગી અને રૂંવાડે રૂંવાડે શૂર ચડ્યું. પોપટ મહારાજ બોલ્યા કે

બાપુ! હવે આપણે બધાને મોડું થાય છે, હકાળા અહીંથી ઘણું છેટું છે તો હવે આપણે ઉપડવાની તૈયારી કરીએ. ત્યાં તો દાયરામાંથી જવાબ આવ્યો કે, પોપટ મહારાજ ! બાપુ આ દરબારગઢ અને જનાનખાનાની જોખમદારી તમોને સોંપે છે, તો હવે એ આબરૂ તમારા હાથમાં છે. તમો રાજ્યના નિમકહલાલ માણસ છો, જેથી તમારે ગઢમાં રહેવાનું છે.

પોપટ મહારાજે કહ્યું કે,—ભલે બાપુ! એમ કહેતા હોય તો આ રૂંવાડે રૂંવાડે ઉનાવાળાનું લુણ ભરેલું છે, એમાં હું કાંઇ નવાઇ નથી કરતો.

પોપટ મહારાજ ત્યાં રોકાણા અને આપો વાઘેરો અને આપો સુરો તથા આપા સેલાર એવા કેટલાક કાઠી બરકંદાજ જુવાનોએ બગલમાં બાર નંબરની બંદુકો અને ખભે કારતુસની હમેશાં આડી નાખી દીધી. સાથે કેટલાક સિંધીઓ જૂની જામગીરી બંદુકો કે જે ધડાકાની સાથે ગીરના ગાળેગાળા ધણધણાવી નાખે તે ખભે લઇને થયા રવાના. બાપુ પધાર્યા જાણી પોપટ મહારાજ ગઢને ચોકી ભરે છે અને વારે વારે એ શબ્દ યાદ કરે છે કે, બાપુ ગયા ત્યારે મને ખાનગીમાં કહેતા ગયા કે, ગઢની આબરૂ તમારા હાથમાં છે. આમ ખડે પગે ગઢની ચોકી કરતાં આખી રાત્રિ વ્યતીત થઇ ગઇ. આવી રીતે ખડે પગે ચાર દિવસ ચોકી કરી અને આજે પાંચમો દિવસ છે. બપોરનો વખત છે. ગઢમાંથી ગોલી આવીને પોપટ મહારાજને કહેવા લાગી કે, રાણીમા સાહેબે કહેવરાવ્યું છે કે કોટડેથી ધાબળના ગાડા મંગાવવા છે તો ચાર પાંચ ગાડાં વેંઢ કરાવી મોકલી દિયો.

પોપટ મહારાજે તુરતજ પસાયતાને બોલાવી ગાડાં વેંઢ કરાવી કોટડે રવાના કરવા હુકમ કર્યો. દરમિયાનમાં પોપટ મહારાજને વિચાર આવ્યો કે, આસને કોટડે આરો દશ ગાઉ. દિવસ હશે ત્યાં પાછો આવી જઇશ અને ગાઉ એક થાય છે તેથી કાંઇ વાર નહિ લાગે. એમ વિચારીને ગાડામાં બેઠા અને જનાનખાનામાં કહેવરાવ્યું કે, હું કોટડે જાઉં છું. દિવસ હશે ત્યાં આવી જઇશ. અને ગાડાં હંકાર્યાં.

પોપટ મહારાજ કોટડામાં આવ્યા. ચોરા પાસે ગાડાં ઉભાં [illegible] અને પોતે ઘેર જઇ પોતાના મોટા દીકરા લાલજીને પૂછવા [illegible] કે, બેટા! આજે [illegible] કોઇ સાથી [illegible] કહેવા ગયું [illegible] પછી [illegible] હાથમાં પકડી અને [illegible] આવી કહેવા લાગ્યો કે, બાપુ! હમણાં મને [illegible]

ખાઇ જાત. આપણા બળદને તો ખાઈ જશેજ. ખેતરમાં આવીને બાંધીને બેઠો છે. આ વાત સાંભળતાં પોપટ મહારાજને રૂંવાડે રૂંવાડે ઝેર વ્યાપ્યું અને બોલ્યા કે, એ કૂતરાના શા ભાર છે, હમણાંજ મારી નાખું; એમ કહી મેલી દોટ. હાથમાં નહિ કાંઇ હથિયાર કે સાથે ન મળે કોઇ માણુસો. માઇલ દોઢ માઇલ આવ્યા. મોટી મોટી નદીઓ અને વચમાં ખેતર તથા પડખે સટકીઓ ડુંગર. શિખર ઉપર મહાન મોટા પથ્થર, કેમ જાણે રાણુકદેવીએ થાપો માર્યો હોય એવી રીતે પથરાઓ તોળાઈ રહેલા હતા.

પોપટ મહારાજે ખેતરમાં જઇ પડકાર કર્યો કે, ઉભો રહેજે કૂતરા! અવાજ સાંભળતાંજ દીપડો ઉછળ્યો અને થયો પોપટ મહારાજની સામો. ઝાડનો ઓથ લીધો. ત્યાં તો કેટલીક માલધારીની ભેંશો માથે પૂછડાં ક્ષેતીકને કેમ જાણે પોપટ મહારાજની વહારે આવી હોય તેમ દોડી આવી અને દીપડાને માથાં મારવા લાગી. દીપડો તેમાંથી છટકયો. આવ્યો પોપટ મહારાજની પાસે. આવ કૂતરા! આજ તારે મારી સાથે ભેટવું છે? તો થઇ જા મરદનો દીકરો! એમ કરીને નાખી બાથ, આવ્યા બેઉ બાથોબાથ! ઘડીક દીપડો નીચે તો પોપટ મહારાજ ઉપર. એમ અર્ધો કલાક ધિંગાણું ચાલ્યું. જનાવર મોટું હતું અને જ્યાં ફાવે ત્યાં બટકાં ભરવા લાગ્યું. પોપટ મહારાજે વિચાર્યું કે, આ તો તળમાં રોકી દેશે, એમ ધારી હિંમત નહિ હારતાં દીપડાની ગળકી ઝાલી કર્યો ઘા અને ચડી બેઠા ઉપર. જડબી બે હાથે ફાડી નોખનોખી ખેંચી રાખી. એ વખતનો દેખાવ મહાકાળીએ કેમ જાણે દૈત્યોને મારવા ચંડી સ્વરૂપ ધારણ કર્યો હોય તેમ અંગોઅંગ ઝેર ચઢી ગયેલ છે. ભાલ વિશાલ, રૂપેરી વર્ણ આકૃતિ મહાન યોદ્ધાને શરમાવે તેવી અને સ્થાન વનનું હતું; પરંતુ ઘરવીરતા યુવાનોને લજાવે તેવી હતી. એણે જોરથી કર્યો સાદ! છોકરા! હવે દોડ, નકર આ કૂતરો મને ખાઇ જશે. આમ સાંભળતાં છોકરો દોડી આવ્યો. છોકરાએ મોટો પથ્થર લીધો. પિતાનાં કાંઇ જાળવી દીપડાના માથા ઉપર માર્યો. ત્યાં માથાના ચૂરેચુરા થઇ ગયા.

પોપટ મહારાજ ઉભા થયા. કેમ જાણે કરણ રાજાએ જનમ... મંગા ઉત્પન્ન કરેલ હોય તેમ કરોડો બાળગંગા પોપટ મહારાજના શરીરમાંથી નીકળવા લાગી, અને આવ્યા ઘેર. પોપટ મહારાજ પધારીએ.

ઉન ...ની ... એક ... ... દિ...
ઠેર ... ... રીતે ... ...

ગયું. ક્યારેક એમ પણ બોલાઇ જતું કે, અરે પ્રભુ! જો હું આ માંદગીમાંથી બચીને બે મહિના પછી મરી જાઉં તો મારે શિર કલંક ન રહે; નહિ તો સમાજ મને કહેશે કે, દીપડાના હાથથી મૃત્યુ થયું. તેની માગણી પ્રમાણે શરીરમાં આરામ થયો, પણ પંદર દિવસ બાદ એકાએક તાવની બિમારી લાગુ પડી અને તેનો અમર આત્મા અમરાપુરીમાં સીધાવી ગયો. પ્રભુ એના આત્માને શાંતિ આપે. એની ક્ષણભંગુર દેહ તો પડી ગઇ, પરંતુ અમર કીર્તિ પૃથ્વીના પટપર છવાઇ રહી છે. હજી પણ એ ઘૂઘવતા વડલા આગળ જ્યાં પોપટ મહારાજનું ખેતર છે ત્યાં ગોવાળીઆઓ બપોરને વખતે માલઢોર બેસાડી બોલે છે કેઃ—

પડકારો કરી પલકમાં, માર્યો કાળને હાર;
એવા શૂરવીરને રણમહીં, વિધિએ કરી ન વાર.
ધીંગાણું ધોડીને આદર્યું, પોપટે કરી પડકાર;
પણ અમર રે'ત આલમ મહીં, જો પાસે હોત કટાર.*

("શારદા"ના એક અંકમાંથી)

---

* આ [illegible] ડુંગરમાં ખરેખરી બનેલી છે. સંપાદક
[illegible]

ખાઇ જાત. આપણા બળદને તો ખાઈ જશેજ. ખેતરમાં આટકું બાંધીને બેઠો છે. આ વાત સાંભળતાં પોપટ મહારાજને રૂંવાડે રૂંવાડે ઝેર વ્યાપ્યું અને બોલ્યા કે, એ કુતરાના શા ભાર છે, હમણાંજ મારી નાખું; એમ કહી મેલી દોટ. હાથમાં નહિ કાંઇ હથિયાર કે સાથે ન મળે કોઇ માણસો. માઇલ દોઢ માઇલ આવ્યા. મોટી મોટી નદીઓ અને વચમાં ખેતર તથા પડખે સટકીઓ ડુંગર. શિખર ઉપર મહાન મોટા પથ્થર, કેમ જાણે રાણકદેવીએ થાપો માર્યો હોય એવી રીતે પથરાઓ તોળાઈ રહેલા હતા.

પોપટ મહારાજે ખેતરમાં જઇ પડકાર કર્યો કે, ઉભો રહેજે કૂતરા ! અવાજ સાંભળતાંજ દીપડો ઉછળ્યો અને થયો પોપટ મહારાજની સામો. ઝાડનો ઓથ લીધો. ત્યાં તો કેટલીક માલધારીની ભેંશો માથે પૂછડાં લેતીકને કેમ જાણે પોપટ મહારાજની વહારે આવી હોય તેમ દોડી આવી અને દીપડાને માથાં મારવા લાગી. દીપડો તેમાંથી છટક્યો. આવ્યો પોપટ મહારાજની પાસે. આવ કૂતરા! આજ તારે મારી સાથે ભેટવું છે ? તો થઇ જા મરદનો દીકરો! એમ કરીને નાખી બાથ, આવ્યા બેઉ બાથોબાથ ! ઘડીક દીપડો નીચે તો પોપટ મહારાજ ઉપર. એમ અર્ધો કલાક ધિંગાણું ચાલ્યું. જનાવર મોટું હતું અને જ્યાં ફાવે ત્યાં બટકાં ભરવા લાગ્યું. પોપટ મહારાજે વિચાર્યું કે, આ તો તળમાં રોકી દેશે, એમ ધારી હિંમત નહિ હારતાં દીપડાની ગળકી ઝાલી કર્યો ઘા અને ચડી બેઠા ઉપર. જડબી બે હાથે ફાડી નોખનોખી ખેંચી રાખી. એ વખતનો દેખાવ મહાકાળીએ કેમ જાણે દૈત્યોને મારવા ચંડી સ્વરૂપ ધારણ કરેલ હોય તેમ અંગેઅંગ ઝેર ચડી ગયેલ છે. ભાલ વિશાલ, રૂપેરી વદન આકૃતિ મહાન યોદ્ધાને શરમાવે તેવી અને સ્થાન વનનું હતું; પરંતુ શરવીરતા યુવાનોને લજાવે તેવી હતી. એણે જોરથી કર્યો સાદ કે છોકરા ! હવે દોડ, નકર આ કુતરો મને ખાઇ જશે. આમ સાંભળતાં છોકરો દોડી આવ્યો. છોકરાએ મોટો પથ્થર લીધો. પિતાનાં કાંઇ જાળવી દીપડાના માથા ઉપર માર્યો. ત્યાં માથાના ચૂરેચુરા થઇ ગયા.

પોપટ મહારાજ ઉભા થયા. કેમ જાણે કરણ રાજાએ ન...ગંગા ઉત્પન્ન કરેલ હોય તેમ ફરેરો ખાજુગંગા પોપટ મહારાજના શરીરમાંથી નીકળવા લાગી, અને આવ્યા ઘેર. પોતાના ... પધારીએ.

ઉન.ગાની ઋતુ હતી. દીપડાની એક એક દાઢ કરોળ ... ... સમાન વેદના કરતી હતી. તેનું શરીર ...

હવાલદાર તેની આંખની ઝાંખને લીધે ઓસરી પર બેઠેલા સર્વેને સલામ કરવા લાગી ગયો હોત; પરંતુ સાહેબનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો અને તેને ઝાઝી સલામ ભરવાની તકલીફ ન પડી. પલંગ પર પડેલા સાહેબને તેણે ઝૂકીને સલામ ભરી: "હાજર છું હજુર!"

"અત્યાર લગી કયાં ગુડાણો'તો? આશામી કયાં? આટલી બધી વાર?" સાહેબ હવાલદારને જોઈ ત્રાડૂકી ઉઠયા. તેમના સિદ્ધાંત મુજબ દરેક નાના નોકર પર રોફ માર્યેજ કામ થઇ શકે. સાહેબ તે સિદ્ધાંતને પૂરેપુરો અમલમાં મૂકવા તત્પર રહેતા.

"હજુર! આશામીની પાછળ બહુ રખડયો, પરંતુ ગામમાં નથી, ખેતર ગયો છે." તેણે ફરીથી ઝૂકીને સલામ ભરી. જીંદગીભરમાં તેણે અનેક અમલદારોને ખૂબ સલામો ભરી હતી, એટલે તેને તે વ્યસન જેવું ગઇ ગયું હતું.

"આશામીનો પત્તો નથી અને તું ગામમાં પાટકયા કરે? આશામી વિના મારે અહીં શું કામ કરવું? મારું કપાળ? તલાટી!"

"જી." મેં અદબથી જવાબ વાળ્યો.

"હજુરનો હુકમ હોય તો સીમમાંથી બોલાવી લાવું." હવાલદારે વચ્ચે ઝુકાવ્યું.

"વળી પાછો તું સીમમાં રખડવા જા અને મારે બે કલાક અહીં બગાસાં ખાવાં? તલાટી! આવા જઇફ માણસને હવે કયાં સુધી નભાવ્યે જશો! તેનાથી બિલકુલ કામ થઇ શકે તેમ નથી. તેને નોકરી પરથી દૂર કરવાનો રિપોર્ટ કરી મોકલો."

સાહેબે અમલદારી દોરમાં હુકમ કર્યો.

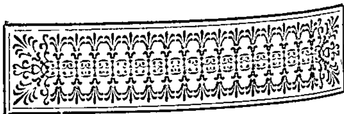
"હજૂર..."

હવાલદાર વચમાં બોલવા જતો હતો તેને એકદમ સાહેબે અટકાવ્યો. "અહીં કાંઇ પાંજરાપોળ નથી, સમજ્યોને." અને સાહેબે માણસને ઘોડો તૈયાર કરવા હુકમ આપ્યો. "અહીંનું બધું કામ બાકી રહ્યું. હવે આશામી સહિત તમારે આજ ને આજ સાંજ સુધીમાં રાજમહલ મુકામે હાજર થવું." સાહેબે મને હુકમ કર્યો અને ઘોડો દોડાવી ગયા.

દૂર સુધી સાહેબના ઘોડાની ઉડતી ધૂળ હવાલદાર જોઈ રહ્યો.

(૨)

એ વાતને આઠ દિવસ વીતી ગયા. રોજ ભીખુ હવાલદાર દેટકે આવીને બેસતો અને ફરાવરધનું દર નીચે પીને નોકરી બજાવે. સાહેબના હુકમની તેના પર કશી અસર થઇ ન હતી.

३१-मीठु हवालदार

(લેખકઃ-શ્રી. મયૂર)

ઘોડાપર બેઠા બેઠાજ સાહેબે ત્રીજી વખત બૂમ મારી: "હવાલદાર ક્યાં ગુડાણો?"

"સાહેબ! હમણાંજ આવી પહોંચશે. આશામીને બોલાવા ગએલ છે." મેં જવાબ વાળ્યો અને ઉમેર્યું: "આપ જરા આરામ લેશો?"

"પણ કેટલી વાર? મારે હજુ ચાર ગાઉ જવું છે. એક એક ગામે આટઆટલું રોકાવાનું થાય તો કામ ક્યારે પૂરું થાય!" સાહેબે બળાપા કાઢ્યા અને ઘોડાપરથી નીચે ઉતરવાની તજવીજ કરી.

બે માણસોએ ઘોડાની લગામ ઝાલી લીધી. એક માણસે પેગડા ઉપર પગ દીધો અને એક માણસે સાહેબની કેડ ફરતો હાથ મૂક્યો. સાહેબ બહાદૂર ઘોડા પરથી નીચે ઉતર્યા. ઉતારાની ઓશરીમાં પલંગ ઢાળેલો હતો, તેના પર શરીરને લંબાવ્યું અને બે હજૂરીઆ સાહેબની ચાકરીએ વળગ્યા. સાહેબના બળાપાનો કાંઈ જવાબ ન વાળતાં હું રસોડામાં સાહેબને માટે ચા તૈયાર કરાવવામાં રોકાયો.

ચા તૈયાર થઈ, સાહેબને પાવામાં આવી અને તૈયાર રાખેલ પાનસોપારી સાહેબે આરોગ્યાં. દરમિયાન હવાલદાર ડેલીના બારણામાં દેખાયો. એંશી વર્ષનો બુજર્ગ આદમી પૂરા સાત ફૂટ લાંબો, કદાચ એવા શરીરને હજુયે જાણે લાકડીને ટેકે ટકાવી રાખવા મથતો હોય. તેની ધોળી દાઢી હવામાં હિલોળા લઈ રહી હતી. ઘણી ઉતાવળથી ચાલતો હોવા છતાં વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેના પગ પાછા પડતા હતા. ડેલીથી ઉતારાની ઓશરી સુધી આવતાં તેણે ત્રણ ઠેકાણે ઠેસ ખાધી. એક જગ્યાએ તો પડતા પડતાં રહી ગયો. તેની આંખો સારી દેખાવા છતાં તેજ ઘટી ગયેલું હતું.

સાહેબે પલંગ પર પડ્યા પડ્યા ચોથી વાર બૂમ પાડી:

"તલાટી! હવાલદાર ક્યાં છે?"

માલેકની મહેરબાનીથી પરિવાર વધ્યો છે તે ધણીના રોટલાનેજ આભારી છે. ધણીની રહેમને લીધે આ અવસ્થા ભાળી શક્યો છું. ભલે, ધણીને મારી જરૂર નથી રહી; પરંતુ મારે હજુ ધણીની જરૂર છે. આજ સુધી ધણીનું લૂણ ખાધું છે તે હવે આ અવસ્થામાં હરામ નહિ કરૂં. ભલે મારો પગાર બંધ થયો, પરંતુ મારી નોકરી ધણીની તહેનાતમાં હજુ જારી છે. બાપુ! આ પંડ અહીંઆં ડેલીના ખાનામાં નાનેથી મોટો થયો અને એકજ ધણીની અદના નોકરી કર્યા કરી છે તેથી હવે તો એજ ધણીની નોકરી બજાવતાં પડશે. આ ડેલીના ખાનામાંજ આ પંડનું આયખું પૂરૂં થવું ખુદાએ નક્કી કર્યું છે તે અહીંજ પડશે. મારા માલેક! ભલે મને પગાર ન મળે, પરંતુ મારી નોકરી કરવાની મને ના ન કહેશો. હું અને મારાં બાલબચ્ચાં આપને આશીર્વાદ દઇશું." તેણે પોતાની નેકીની વાત કહી નાખી.

હું અવાક્ બની તેની વાત સાંભળી રહ્યો. એક પામર જેવા જણાતા જીવમાં આવો મહાન આત્મા! બસો પાંચસોના પગાર ખાતા અમલદારો પણ ઑફિસ બંધ થયા પછી કાંઇ દરબારના ચોવીસ કલાકના નોકર નથી એવું કહી નાખે, ત્યાં આ અદના હવાલદાર પગાર બંધ થયા પછી પણ પોતાની નોકરીનો એકરાર કરે! મને તેનાં ચરણોમાં લેટી પડવાનું મન થઇ આવ્યું.

હવાલદારે તેની વાત શરૂ રાખીઃ "બાપુ! તમે તો મારી ઉતરતી અવસ્થામાં અહીં આવ્યા. અત્યારે તો મને આંખે સુઝતું નથી, પગ પણ ચાલતા નથી, શરીર પણ હાથ નથી; પરંતુ બાપુ! આ પગે એકસાથે વીસ વીસ ગાઉની મજલ કરી છે; આ ખંભે પાંચ પાંચ મણના બોજા ઉંચક્યા છે; આ શરીરે વીસ વીસ ધાડપાડુઓના સામના કર્યા છે. એ બધી વાત કરી હું મારાં વખાણ કરતો નથી કે આગળની વાત સંભળાવીને હું મારી નોકરીની કરી અરજ પણ કરતો નથી. મેં મારા ધણીનું લૂણ ખાધું અને તેનું કામ બજાવ્યું, એમાં મેં કયો મોટો પાડ કરી નાખ્યો! પરંતુ હવે હું મારા માલેકની ખરી નોકરી બજાવું ત્યારેજ મારી નેકી સાચી. બાપુ! આ શરીર તમારૂંજ છે. જ્યારે કામ પડે ત્યારે કામ ફરમાવજો." હવાલદારે ફરી તસ્બી ફેરવવી શરૂ કરી.

હું આજેજ તેની ઉદારતાનું-તેની નેકીનું માપ કાઢી શક્યો. મને સરકારી નોકરી પ્રત્યે અને અમલદારોની નોકરોની ઢીલ પ્રત્યે દેખીતો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ ખેદ!

ચૌદ વર્ષની ઉંમરથી શરૂ કરેલી નોકરી તે એંશી વર્ષની અવસ્થાએ પણ એકધારી બજાવ્યે જતો હતો.

તે દિવસે હું ઑફિસમાં બેઠો બેઠો નવી આવેલી ટપાલનાં કાગળિયાં વાંચી રહ્યો હતો. એકાએક મારી આંખ જાણે કામ નથી આપતી તેવો મને ભાસ થયો. મેં ચશ્માં લૂછ્યાં, ફરી ફરીને લૂછ્યાં, અને ફરી ફરીને તે હુકમ વાંચવાનો પ્રયાસ કર્યો. આખરે જે લખાણ હતું તેમાં કાંઇ ફેર ન હતો. મીઠુ હવાલદારની નોકરીને છેલ્લા રામરામનો તેમાં હુકમ હતો. મારી આંખે ઝળઝળિયાં આવ્યાં, ગળે ખરેરી પડી. કેવળ સત્તાના ગાંડપણમાં એક વૃદ્ધ નોકરનો–તેની વૃદ્ધ ઓરતનો–આઠ બાળબચ્ચાંનો રોટલો તૂટી ગયો હતો.

"મીઠુ હવાલદાર!" મેં ખરેરી પડતે અવાજે હવાલદારને બોલાવ્યા.

"બાપુ આવ્યો" હવાલદારે તેના હાથમાં એકધારી ફર્યે જતી ઊન કાંતતી તકલી ત્રિંટી લીધી અને તે આવ્યો.

"હવાલદાર! તમારો હુકમ આવ્યો." કેવી રીતે તેને આ દુઃખદ સમાચાર સંભળાવવા તે સૂજ નહિ પડવાથી મેં કહ્યું.

"બાપુ!" તે મારી સામે બેઠો. તેના મુખ પર અશાંતિનું જરાકે ચિહ્ન નહોતું. તેની છાતીના ધડકારામાં કે તેના અવાજમાં જેવો ને તેવોજ વેગ હતો.

"હવાલદાર! તમારી નોકરી તૂટી ગઇ. બહુ ખોટું થયું. સાહેબે તેની જીદ ન છોડી." મારો અવાજ ગુંગળાઇ ગયો.

"બાપુ! માલેકની મરજી!" તેણે ઉંચે આસમાન તરફ હાથ લંબાવ્યા.

"શું કરું? નોકરીને ખાતર આ બધું કહેવું સાંભળવું પડે છે; પરંતુ આ અવસ્થાએ તમારો રોટલો તૂટે તે બહુ વસમું લાગે છે." હું આગળ ન બોલી શક્યો.

"હોય! બાપુ! કિસ્મતની વાત છે. તેમાં અફસોસ શા માટે કરો છો? ઘણા વરસ ધણીનો રોટલો ખાધો." હવાલદાર દૃઢતાથી તેની સ્વસ્થતાથી બોલી રહ્યો હતો.

"ત્યારે તમારી નોકરી હવે પૂરી થાય છે."

"નહિ, મારો પગાર પૂરો થાય છે. નોકરી તો હજુ તેવીને તેમજ રહી છે. બાપુ! ચૌદ પંદર વરસનો હતો ત્યારથી ધણીની નોકરી શરૂ કરી તે આજ સુધી મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે કરતો આવ્યો છું. આ ફકીરનો મકબરો, આ ગામમાં ઝુંપડું કર્યું છે તે મને કા

વીતી અને અલકમલકની વાતો કરતો. મારો આખોય દિવસનો થાક તે વખતે ઉતરી જતો.

તેની નોકરી ફરીથી સંધાય તેવા દરેક પ્રયાસ મેં કરી જોયા, પરંતુ નવા સાહેબને નોકરો પર રોફ બેસાડવો હતો. તેમને જૂના જમાનાની અને જૂના માણસોની જરૂર ન હતી. એટલે મારા પ્રયાસ મિથ્યા ગયા અને હવાલદાર વૃદ્ધાવસ્થામાં આજીવિકાહીન થઇ પડ્યો, છતાંય તે પ્રથમનીજ માફક નોકરી બજાવ્યે જતો.

(૪)

કેટલાક માણસોનાં નામ પણ સમાજ ઉપર સારી નરસી અસર કરી શકે છે. મીઠુ હવાલદારનું નામ આસપાસના મુલકમાં પંકાતું અને તેની ધાકે ખેડુતોની મોલાત અને માલમત્તા સુરક્ષિત હતાં. કોની દેન કે મીઠુ હવાલદાર જેમાં હોય ત્યાં બાજરાનું એક પણ ડૂંડું ભાંગી શકે? સીમમાં એક ઢોર રેઢું ન ફરી શકે, એવી તેની ધાક હતી.

હવાલદારની નોકરી ગઇ, એટલે હરામખોરોને એક જાતની નિરાંત થઇ. ઘણાયે વરસની તેમની ભૂખ હવે ભાંગશે. તેઓ ખેડૂતો-ની મોલાતમાં પોતાનાં ઢોર મનમાન્યાં ચરાવી શકશે અને ખેડુતોની માલમત્તા નીરાંતે લૂટશે. હવાલદારની નોકરી તૂટયાના સમાચાર ચારે તરફ ફરી વળ્યા.

તે રાતે ગામમાં સોપો પડી ગયો હતો અને હું યે સુઇ જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. હવાલદાર ડેલીના ખાનામાં બેઠો બેઠો તકતી ફેરવ્યે જતો હતો. ઝાંખું ફાનસ ધુમાડે મસાતું બળી રહ્યું હતું. એકાએક ડેલી બહાર બે બંદૂકોના બહાર થયા અને તેની સાથે ડેલીની સાંકળ કોઇએ જોરથી ખખડાવી.

હું સફાળો બહાર આવ્યો અને ડેલી તરફ દોડ્યો. બીજા પેશ્કના અને નવો આવેલો હવાલદાર પોઢી રહ્યા હતા. હવાલદારે અવાજ સાંભળ્યા અને એકદમ તકતી એક તરફ મૂકી ખીંટીએ લટકાવેલી બંદૂક તરફ દોડ્યો.

મેં બૂમ મારી "કોણ એ!"

જવાબમાં ડેલીનાં બાર ખૂબજ ખખડાવવામાં આવ્યાં અને જૂનું ઘડ ગયેલું કમાડ હમણાંજ તૂટી પડશે એમ મને લાગ્યું.

હવાલદારે બંદૂક લીધી અને મારી તરફ ફરી: "બાપુ! અંદર [illegible] જાણ્યો એ તો હજન આવી છે." અને તે સજ્જન [illegible] નિરાંતનો [illegible] રહી ગયો. બીજા બાજુનો બેનાસ[illegible]

(૩)

થયું ! હવાલદારની નોકરી બંધ થઇ. મેં સાહેબને ઘણી
આજીજી કરી, ઘણી દલીલો કરી, ગામલોકોએ હવાલદારને ફરી
કરવા ઘણી તડતેવડ કરી, પરંતુ બધું વ્યર્થ ગયું. હવાલદારને ફરી
બહાલી ન મળી. તેની જગ્યાએ બીજા માણસની નિમણુક થઇ ગઇ.
હવાલદાર તો હંમેશના કાર્યક્રમ મુજબ ડેલીના ખાનામાં
બેઠો બેઠો તકલી પર ઉન કાંત્યે જતો અને સવારસાંજ
આવતો, બે વખત ઘરે જઇ રોટલો ખાઇ આવતો અને ફરી પાછો
પહેરા પર ખડો ને ખડો રહેતો. તેના મુખ પર એક પણ ગ્લાનિનું
ચિહ્ન ન હતું, તેના પગમાં જરાકે મંદતા ન હતી.
મારી આ સ્થળે બદલી થયાને પાંચ વર્ષ થયાં હતાં, તે
વખતમાં હું મીઠું હવાલદારને સાંગોપાંગ ઓળખી શક્યો હતો
દિવસે દિવસે વૃદ્ધાવસ્થા તેના પર જામતી હતી, પરંતુ તેની
કરવાની શક્તિ કે તેની નેકીમાં જરાકે ફેર પડ્યો ન હતો.
સ્થિતિમાં ઉછરેલો અને પ્રથમથીજ હુકમો ઉઠાવવાને ટેવા
મીઠુ હવાલદાર મારી આગળના તમામ તલાટીઓનો માની
હવાલદાર ગણાતો. બહુ મોટી ઉંમરે અમલદારોની મદદને
તે પરણ્યો અને તેને સંતતિ થઇ. આઠ બાલબચ્ચાંમાં
હવાલદારને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં ટેકો આપે તેવો થયો; પરંતુ
હવાલદારની નોકરીની કસોટી કરવી હશે એટલે તેને પાછો
લીધો. હવાલદારના તે બહોળા કુટુંબનો આધાર તેના પગાર
હતો. ટુંક પગારમાં પણ તે સંતોષથી, સાદાઇથી અને સ્વચ્છ
રહેતો. તેનું ઘરનું આંગણું ખુદાના નૂર સમું સ્વચ્છ રહેતું
તેનું ડેલીનું ખાતું તે દિવસમાં ચાર વખત વાળીઝૂડી સાફ
ઉતારાના વિશાળ ચોગાનમાં એક પણ પાંદડું કે કાગળની
રખી પડ્યાં હોય તે તેને ન ગોઠતું. તેનાં ફાટેલ તૂટેલ
થીગડાં દઇ તે પહેરતો, તેના પર પણ એક ડાઘ તેને ન પડ
ખાનામાં એક તરફ બે માટલાં ભરાવી રાખતો, તે આવ્યા
એવું તેને પીવાના ખપમાં આવતાં. સ્થિતિનો તંગ છતાં
તે ભરજલાને એક કોરે મૂકી દેતો.
આવું તેનું રહનસહન અને તેની નોકરી પ્રત્યેની
મારા અંતરમાં વસી ગએલ, એટલે હવાલદાર પ્રત્યે મને
હતું. સાંજને પહોર હું ઉતારાના ચોગાનમાં લીમડા નીચે
દાતણને એમનો અને હવાલદાર નાકી ફેરવનો સામે બેઠે

[illegible]ીતી અને અલકમલકની વાતો કરતો. મારો આખાય દિવસનો થાક [illegible] વખતે ઉતરી જતો.

તેની નોકરી ફરીથી સંધાય તેવા દરેક પ્રયાસ મેં કરી જોયા, પરંતુ નવા સાહેબને નોકરો પર રોફ બેસાડવો હતો. તેમને જૂના જમાનાની અને જૂના માણસોની જરૂર ન હતી. એટલે મારા પ્રયાસ મિથ્યા ગયા અને હવાલદાર વૃદ્ધાવસ્થામાં આજીવિકાહીન થઇ પડયો, છતાંય તે પ્રથમનીજ માફક નોકરી બજાવ્યે જતો.

(૪)

કેટલાક માણસોનાં નામ પણ સમાજ ઉપર સારી નરસી અસર કરી શકે છે. મીઠુ હવાલદારનું નામ આસપાસના મુલકમાં પંકાતું અને તેની ધાકે ખેડુતોની મોલાત અને માલમત્તા સુરક્ષિત હતાં. કોની દેન કે મીઠુ હવાલદાર જેમાં હોય ત્યાં બાજરાનું એક પણ ડૂંડું ભાંગી શકે? સીમમાં એક ઢોર રેઢું ન ફરી શકે, એવી તેની ધાક હતી.

હવાલદારની નોકરી ગઇ, એટલે હરામખોરોને એક જાતની નિરાંત થઇ. ઘણાયે વરસની તેમની ભૂખ હવે ભાંગશે. તેઓ ખેડૂતો-ની મોલાતમાં પોતાનાં ઢોર મનમાન્યાં ચરાવી શકશે અને ખેડુતોની માલમત્તા નીરાંતે લૂટશે. હવાલદારની નોકરી તૂટયાના સમાચાર ચારે તરફ ફરી વળ્યા.

તે રાતે ગામમાં સોપો પડી ગયો હતો અને હું સુઇ જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. હવાલદાર ડેલીના ખાનામાં બેઠો બેઠો તકલી ફેરવ્યે જતો હતો. ઝાંખું ફાનસ ધુમાડે મસાતું બળી રહ્યું હતું. એકાએક ડેલી બહાર બે બંદૂકોના બહાર થયા અને તેની સાથે ડેલીની સાંકળ કોઇએ જોરથી ખખડાવી.

હું સફાળો બહાર આવ્યો અને ડેલી તરફ દોડયો. બીજા પેસાયતા અને નવો આવેલો હવાલદાર ઘોરી રહ્યા હતા. હવાલદારે અવાજ સાંભળ્યા અને એકદમ તકલી એક તરફ મૂકી ખીંટીએ લટકાવેલી બંદૂક તરફ દોડયો.

મેં બૂમ મારી "કોણ એ!"

જવાબમાં ડેલીનાં બાર જોરજોરથી ખખડાવવામાં આવ્યાં અને [illegible] થઇ ગયેલું કમાડ હમણાંજ તૂટી પડશે એમ મને લાગ્યું.

હવાલદારે બંદૂક લીધી અને મારી તરફ ફર્યા: "બાપુ! [illegible] એ તો જાન આવી છે." અને તે સજ્જ [illegible] ઉભો રહી ગયો. બીજા માણસો [illegible]

જાગી ઉઠ્યા અને બહારનો ગોકીરો સાંભળીને ઑફિસના ઓરડામાં ભરાઇ પેઠા. હું પણ મામલો વર્તી ગયો અને ઓરડામાં ભરાઇ બહાર શું થાય છે તે જોવાને ત્રંડમાં આંખ લગાડી. કેરવા હવાલ-દાર તિજોરી આડો બંદૂક તૈયાર રાખી ઉભો હતો.

એકાએક ડેલીનું બારણું કુડુક્ શુસ કરતું નીચે આવ્યું અને સાત આઠ બુકાનીદાર આદમી ડેલીમાં ધસી આવ્યા. તેઓ વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફગાર થાય, તે પહેલાં તો મીઠુ હવાલદારે બૂમ પાડીઃ "ખબરદાર!" અને તેની બંદૂકમાંથી સનનન કરતી ગોળી છૂટી. એક માણસ ચત્તોપાટ પડી ગયો.

વધારે હું જોઇ શક્યો નહિ. મારી આંખે કમકમાં આવ્યાં અને મેં આંખો બંધ કરી દીધી. કેવળ ગોળીઓની સનસનાટી અને બંદૂકના ધડાકાજ થોડો વખત મારે કાને પડયા કર્યાં.

× × × ×

સવારે હું સ્વસ્થ થયો અને બધું શાંત ભાળ્યું, ત્યારે સાવ ચેતીથી બહાર આવ્યો. તિજોરી તરફ મારી નજર જતાંજ હું અ... બની ગયો અને આખે શરીરે ચારણીરૂપ થઇ ગએલો મીઠુ હવાલદાર તિજોરી પાસે ચેતનહીણ પડયો હતો. તેનો એક હાથ હજુ પણ બંદૂકના ઘોડા પર હતો. તિજોરીનું સીલ અનામત હતું.

હું એ દૃશ્ય ન જોઇ શક્યો. મારી આંખમાંથી ચો... આંસુ સરી પડયાં. ખુદાઇ ફિરિશ્તાના ખુદાઇ નૂર સમું હવાલદાર... મુખ ઉપર નેકીનું નૂર પ્રજ્વળી રહ્યું હતું. તેના પર સૂર્યનાં કિરણે... એક તેજસ્વી વર્તુલ રચ્યું હતું. મૃત્યુદશામાં તે જાણે ધણી... નોકરી બજાવવા તત્પર હોય તેમ પડયો.

× × × ×

સાહેબને જ્યારે આ હકીકતનો રિપોર્ટ મળ્યો, ત્યારે તે... મુખમુદ્રામાંથી ફક્ત આટલાજ શબ્દો બહાર પડયાઃ "કેવો માણસ...

("શારદા" ના વાર્તાઅંક...

૩૨—માંધાતા

(લેખકઃ-શ્રી. વરજીવન ગોપાળજી)

[સ્થળ—બેંગાલ જ્યુટ મિલ્સની ડિસ્પેન્સરીનો ઑપરેશન રૂમ. સમય—વહેલી સવાર.]

"ડૉકટર સાહેબ! જલદી ચાલો, મેનેજર સાહેબ બોલાવે છે!"

"કોણ રામુ?"

"જી, હા."

"કેમ શું કામ છે?"

"ઇંદુબહેનને સખ્ત આંચકી આવે છે, અને સરયૂબા તો રડવાજ માંડ્યાં છે. તમે જલદી ચાલો. તમને ખૂબ જલદી બોલાવે છે."

"પરંતુ કહે કે હું નહિ આવી શકું. અને તું સમજાવજે કે, પેલા જ્યુટપ્રેસ પર કામ કરનાર મકનના ઇજા થયેલ પગને હું ઑપરેશન કરૂં છું; એટલે ઑપરેશન પૂરૂં થયા પછીજ હું આવીશ."

(રામુ જાય છે. ડૉકટર એનાં ઓજારો વડે ઑપરેશનની શરૂઆત કરે છે.)

(મકનનો જમણો પગ તદ્દન ભાંગી ગયો છે. જ્યુટ પ્રેસનો એક ભદ્દુંજ ભારે ભાગ અકસ્માત્ પડવાથી એને ઇજા થયેલી છે. પગનું હાડકું તદ્દન તૂટી ગયું છે, અને ડૉકટરની ઘટતી સારવાર નીચે એને રાખવામાં આવેલ છે.)

"સાહેબ! ડૉકટરસાહેબ આવવાની ના પાડે છે!"

(ગોરી મુછો, ભરાવદાર શરીર, ભર્યું મોઢું, અને ફૂલેલા શરીરનાં મદમસ્ત અંગો, શરીરના રોમેરોમમાં સત્તા, સ્નેહકમી, આપખુદી અને શ્રીમંતાઈનાં ચિહ્નો—રામુના ઉપર્યુક્ત શબ્દોના શ્રવણમાત્રથી એમનાં ભવાં ઉંચે ચઢે છે એમની આંખો સહેજ મિંચે છે. એમાં લાલાશ દેખાય છે.)

"કેમ આવવાની ના પાડે છે!"

"પેલા ક્રેનમેન મકનના પગનું ઑપરેશન કરે છે માટે—"

"અરે! એ બે બદામના મજૂરનું ઑપરેશન જહન્નમમાં જાય!
મારી 'ઈદુ'નું શું ?"

(રોષભર્યા ભાવે ખુરસી પરથી ઉભા થઈ પગ પછાડે છે. ટે
માંનું એક પનીર ખૂબ જોરથી ટેબલ પર પછાડે છે, અને પછી પવન
ના સુસવાટામાં રમી રહેલી કાળી મૂછો પર એક આછો હાથ ફેરે છે)

(એક મજૂર પ્રવેશ કરે છે)

"સાહેબ! મારૂં બાળક અને બૈરી બંને બિમાર છે, રહેઠા
ની કોટડી તદ્દન તૂટી ગયેલી છે. પાછળની 'મોરી' આજ
માસ થયાં સાફ થઈ નથી. મચ્છરો અને ડાંસ બાળકનાં અને
અમારાં શરીર ફોલી ખાય છે; માબાપ! આનો કંઇક બંદોબસ્ત કરો

(ખૂબ નિર્બળતાભરી-અને યાચનાયુક્ત ભાષામાં મજૂર ઉ
યુક્ત શબ્દો ઉચ્ચારે છે. અને પછી એ ગરીબ વદને સાહેબ
મુખપર ફેરવાયા કરતી ભાવનાને એકાગ્રચિત્તે નીરખી રહે
અસંતુષ્ટ ભાવે કંઇક અણગમારૂપે સાહેબ એનો પ્રત્યુત્તર આપે છે)

"હર્ષદ! એકથી અનેક પ્રસંગોએ મેં તને સમજાવ્યો છે
મફત રહેવું અને મિજાજ રાખવો, એ બન્ને એકીસાથે ન
પાલવે. 'મોરી' સાફ થઇ નથી, તો હાથ શું ભાંગી ગયા છે!
મચ્છરો અને ડાંસ ફોલી ખાય છે, તો તમને અહીં આવી સ્થિ
માં રહેવાને કોણ દુરાગ્રહ કરે છે?"

"પણ સાહેબ! આપ પણ મફતજ રહો છો ને? આ
'મોરી' જેમ ઢેડ હમેશા સાફ કરી જાય છે, એજ મુજબ અ
મજૂરોની મોરીઓ સાફ કરવા એક 'ઢેડ'ની વ્યવસ્થા ન કરી
દિવસભર શરીરને નીચોવી નીચોવીને તમારી આકરી ચાકરી ક
માંદા બાળક અને બૈરીની સારવાર કરીએ કે મોરી સાફ કરી
શું કરીએ સાહેબ! એ જરા કહેશો?"

(હર્ષદ સહેજ ગરમ બને છે. મેનેજર સાહેબ જરા ઉભા થ

"તમને ફાવે તેમ કરો. ઠીક છે, મોરીના ઢેડ માટે
જવાબ આપીશ. કોટડી તૂટેલી હોય તો સરખી કરાવી લેજો
હવે તારે છે શું?"

"હું પાંચ રૂપિયા લેવા આવ્યો છું."

"કેમ?"

"ઘરમાં સ્ત્રી અને બાળક બન્ને બિમાર છે. બાળકને
ઘરમાં ફૂટી બદામ પણ નથી. મારા પગાર પેટે રૂ. ૫)

"પણ માંદા! આજે તો મિલ બંધ છે. અહીં

નથી. તને કોણ આપે ?"

"તમે."

"ભલા માણસ ! મારી પાસે પૈસા ક્યાંથી હોય ? હું પણ જરૂર-પૂરતી રકમ રાખું છું. બાકીની બધી રકમ કેશયર પાસેજ રહે છે."

"તો એ જરૂરપૂરતી રકમમાંથી મને પાંચ રૂપિયા આપો ને કાલે તમે લઇ લેજો."

"એ નથી બની શકે તેવું. તું બીજેથી સગવડ કરી લે."

(ઇંદુને આંકડી આવે છે. મજૂર પગે પડે છે)

"માબાપ ! કોઈ આપે તેવું નથી. આપની ઉપરજ મારો આધાર છે."

"હર્ષદ ! વધુ બકબક કર નહિ. તને ના ન કહી ? ચાલ, બહાર નીકળ, નહિતર મારે નિરર્થક દરવાનને બોલાવવો પડશે."

"પરંતુ મારું માંદું બાળક મરી જશે, ગરીબપરવર !"

(મજૂરની આંખોમાં આંસુઓ ઉભરાય છે. અને નમી નમીને એ સાહેબનાં ચરણોમાં પડે છે. અને સાહેબના રોમના થરમામિટર-નો પારો ઉંચે ચઢતો જાય છે.)

"હર્ષદ ! માથું ના ફોડ; હું ખૂબ દિલગીર છું."

"પણ ખાલી માત્ર રૂ. ૨) તો આપો માબાપ ! અમે તમા-રાજ મજૂરો. બીજે કયે સ્થળે માગવા જઈએ ?"

સાહેબઃ (સ્વગત) "જહન્નમમાં."

"હર્ષદ ! મારી પાસે હાલ કશું નથી. આવતી કાલે આવજે. હું વ્યવસ્થા કરી આપીશ. આજે બીજે સ્થળેથી લઈ ચલવી લેજે."

"ના સાહેબ ! હવે મારે કાલે આપના પૈસાની જરૂરજ નથી. મારું કામ નિભાવવાવાળો પરમેશ્વર છે !"

(કરડી નજરે નિરાશ થઇ હર્ષદ રવાના થાય છે.)

"રામુ ! જા, ડાક્તરને બોલાવ."

(અને સાહેબ એમના ઓરડામાં બીડી સળગાવી સ્ટેજ લહે રથી ટહેલે છે)

× × × ×

[સ્થળ—એક ડિસ્પેન્સરીનો ઑફીસ રૂમ.]

[સમય—વહેલી સવાર (ઑપરેશન પછીનો.)]

"કેમ હર્ષદ ! બાળકને કેમ છે ?"

"અત્યારે બહુજ ગંભીર સ્થિતિ છે. તને જલદી સારો."

(હર્ષદ ગળગળો થઈ જાય છે. એની આંખમાં આંસુ આવે છે.)

"ચાલ આવું, પરંતુ તું રડે છે કેમ?"

"સાહેબ! અમારા ગરીબોના નસીબમાં રડવાનુંજ હોય છે!"

"પરંતુ તું સમજાવ તો ખરો. શું થયેલ છે?"

"કંઈ નહિ સાહેબ! તમે જલદી ચાલો."

"ના, હું જરૂર કંઈક મુંઝાય છે, હર્ષદ! મને ખુલાસો કર પછી આવું."

(ગરીબોના કુમળા હૈયાનાં આંતરદર્દોને સમજનાર માનવ સેવાભાવી ડૉકટર ફરી ફરીને હર્ષદને પ્રશ્નો પૂછે છે. હર્ષદ મેનેજર સાહેબ સાથે થયેલી વાતચીતનો આખોયે પ્રસંગ દર્દભરી ભાષામાં ડૉકટર સમક્ષ રજુ કરે છે. એની ગરીબ આંખોમાં દુઃખાશ્રુઓ ઉભ રાય છે. એની દયાભરી પરાધીન દશા પર એને ખૂબ ક્ષોભ ઉપજે છે. નીચી દૃષ્ટિએ એ પૃથ્વીમાતા પ્રતિ આંસુભીની આંખોએ નિરખી રહે છે. જાણે પૃથ્વી માતાને, પોતાને એના ઉદરમાં સમાવી દેવાની પ્રાર્થના ન કરતો હોય! ગરીબોનાં દર્દોને સમજનાર ડૉકટર ખિસ્સામાંથી રૂા. ૫)ની નોટ કાઢે છે, અને નીચી દૃષ્ટિએ નિહાળી રહેલ હર્ષદના હાથમાં મૂકે છે)

"ગાંડા! એમાં આટલો શું મુંઝાય છે! લે આ રૂપિયા તને સગવડ થાય ત્યારે આપી જજે."

(મૂકભાવે, આભારભર્યા હૈયે, અને હર્ષાશ્રુભીની આંખે હર્ષદ એ નોટ લે છે. એની ગરીબ આંતરડી ડૉકટરને અંતરના સાચા આશીર્વાદ આપે છે "પ્રભુ તમારૂં ભલું કરશે" એવા શબ્દો એના હોઠે આવે છે. એના હોઠ ફફડે છે.)

"ઠીક હર્ષદ! ચાલ આપણે કાંતિને જોઇ આવીએ. પછી મારે ઇંદુને જોવા જવું છે."

(રામુ દોડતો દોડતો હાંફતો હાંફતો આવે છે.)

"ડૉકટરસાહેબ! જલદી ચાલો. ઇંદુ બહેનને ખૂબ આંકડી આવે છે, જલદી ચાલો. તમે વહેલા આવવા આનાકાની કરી એટલે સાહેબ તમારી પર ખૂબ ગુસ્સે થયા છે; માટે જલદી ચાલો."

(પેટ-પીડાને એકસરખી મહત્ત્વ આપતો રામુ ડૉકટર મહેરને મેનેજર સાહેબનું બયાન આપે છે. સમજુ ડૉકટર રામુના કડક શબ્દ સાંભળી આછું સ્મિત કરે છે. બીજીજ પળે [illegible] ની ગરીબ દયાભરી દશાને લીધે એનું વદન સહેજ ગંભીર બને છે)

"ભાઇ જા, સાહેબને કહે કે, મેં હેલી દવા આપી છે [illegible] રોજ દમખું આપે એટલે આંચકી બધ થશે. અને [illegible]

હર્ષદના કાંતિને જોઇને આવું છું, એમ કહેજો."

"પણ પણ સાહેબ! ઇ મારા પર ગુસ્સે થશે. ભાઇસાબ! તમે જલદી આવોની! કાંતિ ક્યાં મરી જવાનો છે?"

(હર્ષદના કાને રામુના ઉપરોક્ત શબ્દો અથડાય છે. અને રામુપ્રતિ એ એક વક્ર દૃષ્ટિ ફેરવે છે. બીજી પળે એનો હાથ ઉંચો થાય છે. રામુ પણ હર્ષદને એનો પ્રત્યુત્તર આપવા તૈયાર રહે છે. ડૉક્ટર બન્નેને અટકાવે છે.)

"કાંતિ કે ઇંદુ કોઇ મરી જવાનું નથી. તું જા, અને મેં કહ્યું તેમ કર."

(ડૉક્ટર અને હર્ષદ બન્ને જાય છે)

(હર્ષદની ગરીબ ઝુંપડી. માંદુ બાળક અને સ્ત્રી, અધુરાં, મેલાં, ફાટેલાં વસ્ત્રો, નરી સાધનહીનતા અને અણુએ અણુમાં ગરીબાઈ.)

(દાક્તર કાંતિને તપાસે છે. એની માંદગી ગંભીર છે. પળવાર એ સ્થંભે છે અને પછી 'પ્રીસ્ક્રીપ્શન' લખી આપે છે. બીજી કેટલીએક સૂચનાઓ એની સારવાર માટે આપી ડૉક્ટર રવાના થાય છે.)

× × × × ×

[સ્થળ—મેનેજર સાહેબના નિવાસસ્થાનમાંનું દિવાનખાનું.]

[સમય—સવારના સાડાઆઠ.]

(રામુ દોડતો આવે છે)

"સાહેબ! ડાક્ટરસાહેબ આવ્યા નહિ."

"કેમ?"

"પેલા હર્ષદની સાથે એના માંદા કાંતિને તપાસવા ગયા."

"કેટલો નાલાયક માણસ છે! ત્રણ ત્રણ વખત માણસને દોડાવ્યા છતાં મારી ઇંદુને તપાસવા આવવાની એને ફુરસદ નથી મળતી, અને પેલા બે બદામના હર્ષદના કાંતિ, અને પ્રેસમેન મકનની કિંમત મારી ઇંદુ કરતાં વિશેષ છે!"

"પણ તમે એને નોકર કરીને રાખ્યા છે, એટલે પણું. તમને અનેક પ્રસંગે એ એના આવા વર્તન વિષે મેં ફરિયાદો કરેલી, છતાં તમે એ તરફ દુર્લક્ષ આપેલું. આજે તમારીજ સગાઇ તમે એ પણ જુઓ છે."

(મેનેજર સાહેબનાં [illegible] પત્ની, તેમના [illegible] [illegible] અને [illegible] એમની [illegible])

"[illegible] હું [illegible] એ [illegible] નિકાલ કરી નાખું."

"જોજો ફરી ન જતા, અને કાલે રજા આપવામાં વિલંબ કરશો તો હું કાલથી અનશન આદરીશ. એવા માણસને આપણે શા માટે રાખવો જોઇએ, કે જે આપણાંજ છોકરાં, કે આપણી માંદગી દરમિયાન આપણનેજ ઉપયોગમાં ન આવે?"

"બરાબર છે–સરયૂ! એને એના વર્તનનો બદલો મળવોજ જોઇએ, હું અવશ્ય કાલે શેઠને વાત કરી એનો ઘાટ ઘડી નાખીશ. તું ના રડ."

(અને મેનેજર સાહેબનાં પત્ની કોઇ મરેલાનું મોં વાળતાં હોય તેમ ડુસ્કાં ભરી ભરીને રડે છે. મેનેજર સાહેબ ખૂબ વહાલપૂર્વક એમની સ્નેહભીની સરયૂને આશ્વાસન આપે છે, અને એમ સરયૂનો આક્રંદ મર્યાદા મૂકે છે. મેનેજર સાહેબનું હૃદય આ દશ્ય જોઇ સળગી રહે છે. ડૉક્ટરને કોઇ પણ ભોગે રજા આપવા માટે મેં એમના મૃતપિતાના આકરા સોગંદ લે છે.)

× × ×

[સ્થળ—જ્યૂટ મિલ્સના મેનેજર સાહેબની ઑફિસ]

[સમય—મધ્યાહ્‌ન.]

"ડૉક્ટર સાહેબ! તમને આજથીજ તમારી 'સર્વિસ' પરથી છૂટા કરવામાં આવે છે!"

"મને એકાએક આમ રજા આપવાનું શું પ્રયોજન સમજી શકું?"

"એ વિષે ખાસ તો મને ખબર નથી; પરંતુ મજૂરોની રેજ ચિકિત્સા સામે ફરિયાદો, અને એમની સારવાર સામે અસંતોષ વગેરે વાતો શેઠ પાસે ગયેલી અને મને એમના તરફથી તમને વહેલાં તકે છૂટા કરવાની સૂચના મળી છે. તે મુજબ મેં ઉપલો હુકમ તમને કર્યો છે."

"તમે એ સંબંધે શેઠને કંઇ કહેલું કે નહિ?"

"ના. મને પણ એ વાત ઠીક લાગેલી; કારણ એ વિષે કેટલીક ફરિયાદો મારી પાસે પણ આવેલી."

"ભલે ત્યારે, સાહેબજી!"

(ભલા ડૉક્ટરને ઉદુની આંચકીની માંદગી દરમ્યાન મેં મે પ્રસંગે બોલાવ્યા હતા. હાજરી ન આપવા બદલ "મગરૂર" ના ઇ. ... દોષ મેનેજર સાહેબ અતે રજા આપે છે.)

અને એ રીતે મેનેજર સાહેબ એમની "માંદગીના" ... "વેર" મારે છે.

અને ભલા ડૉક્ટરને એની ભલાઇનો બદલો મળે છે.

[આ સ્થળે એટલું નિવેદન આવશ્યક છે કે, કારખાનાંઓમાં જે દવાખાનાની સગવડ રાખવામાં આવે છે તેનો મુખ્ય હિસ્સો મજૂરો માટેજ હોય છે. ગરીબ મજૂરો, જેઓ એમનાં બ.ળકો અને બૈરાંઓની તેમજ તેમની પોતાની માંદગી દરમિયાન ચિકિત્સા કરાવવા અસમર્થ હોય છે એમને માટેજ ઉપલાં દવાખાનાંઓ યોજવામાં આવે છે. કારખાનાના મેનેજર જેવા શ્રીમંત ગૃહસ્થો માટે એનો ઉપયોગ નજ થવો જોઇએ, એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે. ઉપરાંત આવાં દવાખાનાંઓ મિલને અંગે થતા અકસ્માત વખતે પણ મજૂરો માટે જ રાખેલાં હોય છે.]

(તા. ૧૭-૭-૧૯૩૨ ના "વીસમી સદી"માંથી)

३३–जादुगर

(લેખકઃ–શ્રી. પી. જે. બી.)

સારાયે શહેરમાં ખૂબ ગભરાટ વ્યાપી ગયો. હડતાલનો
વતો પવન વાઈ રહ્યો હતો. મિલઉદ્યોગમાં કામ કરતા
કામદારોએ પ્રચંડ હડતાલ પાડીને આ અમંગળ પ્રવૃત્તિને
આપ્યો હતો! બહુજ અલ્પ સમયમાં હડતાલની વ્યાપક
અસરનો અનુભવ પ્રત્યેકને થઈ રહ્યો.

શહેરના રસ્તાઓ ઉપર 'કાયદો અને વ્યવસ્થા' જાળવવા
માટે પોલીસો ફરતા હતા. કમ્મર પર રિવોલ્વર રાખી
ઘૂમી રહ્યા હતા, અને આ જાળવણીમાં ઘોડેસ્વાર પોલીસ
હંટર વડે લોકસમૂહને ડારી રહી હતી. સારુંયે સૈનિકદળ
ચોગાનમાં એકત્ર થયું હતુંઃ યાંત્રિક તોપો પણ ગોઠવાઈ
કામદારો તોફાન કરે તો તેમને દાબી દેવાને માટે સરકારે
સઘળાં સાધનો તૈયાર રાખ્યાં હતાં.

પણ કામદારોએ તદ્દન શાંત રહીને સરકારની સઘળી
ઓને બીનજરૂરી બનાવી હતી. અથડામણના એક પણ પ્રસંગ
હડતાલનો પ્રથમ દિવસ પૂરો થયો અને બીજા દિવસની

બીજે દિવસે

રસ્તા ઉપર બેકાર કામદારોનાં ટોળાં પાછાં દૃષ્ટિએ
આ અસાધારણ અથડામણના રોમાંચ અનુભવતો
ગલીએ ગલીએ ભેગો થવા લાગ્યો. પોલીસની ટુકડી
ગલીઓમાં ભરાઈ જતી. પોલીસો પસાર થતાં પાછાં
નીકળતાં. ત્રાસ અને જુલમના આ નવીન અનુભવમાં
પ્રકારનો આનંદ હતો.

દિવસ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. અને સવારનો સૂર્ય
પણે સ્વાભાવિક ઉમળકાથી પોતાનાં કિરણો ફેંકી રહ્યો
પ્રચંડ આંદોલનોની જ્વાળાએ પરવા ન કરતી હોય તેમ

પોતાની પ્રવૃત્તિ કરતી હતી.

કામદારોને મન તો આ આનંદનો અવસર હતો. મૂડીવાદ સામે સંગઠિત સામનો કરવાથી તેમનામાં અજબ આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટી હતી. તેમણે વર્ષોથી સેવેલું સ્વપ્ન આખરે સાચું પડ્યું હતું.

શહેરના સૂના વિભાગ ઉપર એક શ્રીમંત બાઈ અને બાળક જતાં હતાં. બાળકના હાથમાં તેના નવીન કોટનું બંડલ હતું.

'બા! આજે રસ્તા સૂના કેમ છે?'

'અરે, આમ તેમ જોઈશ નહિ. સીધો સીધો ચાલ...'

પણ બાળકે વળી પાછો પ્રશ્ન પૂછ્યો:

'ભાઈ કહે છે કે કામદારોએ હડતાલ પાડી છે!'

'કામદારો?'

'હા'

'શું કામદારોને રસ્તા પર ચાલવાનો પણ હક નથી?'

'પોલીસ કમિશ્નરનો હુકમ છે!'

'કેમ, પોલીસ કમિશ્નરે ના પાડી?'

'જો, મને ત્રાસ ન આપ. મારો હાથ પકડીને સીધો સીધો ચાલ......' બાઈએ કંટાળીને કહ્યું.

'કામદારો ત્યારે ખરેખર ખરાબ છે!'

'કોણ?'

'કામદારો.'

'ના ના તેમ નહિ, પણ કેટલાક ખરાબ છે. તેઓ લોકોને કનડે છે, અને...અરે જલદી ચાલ. વિક્ટોરિયામાં બેસી જઈએ!"

વિક્ટોરિયામાં સ્થાન લીધા પછી બાઈને સંતોષ થયો. હવે કામદારોના તોફાનની બીક રહી ન હતી. શહેરના સૂના વિભાગમાં વિક્ટોરિયા માર્ગ કાપવા લાગી.

'ક્યાં જઈશું?' ગાડીવાળાએ સવાલ કર્યો.

'ત્યાં સીધા...ને'

'બાઈ સાહેબ! રૂપિયો આપજો હો.'

'ત્યારે અમે ટ્રામમાં જઈશું.' બાઈએ જવાબ આપ્યો.

'બાઈ સાહેબ! હવે ટ્રામ પણ રવિવારથી નહિ ચાલે. હડ- [illegible]..'

'ના' ટ્રામ પણ બંધ પડી!'

'હા. મજૂરો [illegible] કરે છે'

'તો હું નિશાળે કેમ જઈશ!'

'તેની તું ચિંતા ન કરીશ. તારા 'ભાઇ' તેને માટે વ્યવસ્થા કરશે.'

રસ્તાની શાંતિ અભંગ હતી. બાળકની મનોવૃત્તિ આવી શાંત-માં અજબ ખીલી. તેણે ગાડીવાળાનેજ સવાલ કર્યો.

'ગાડીવાળા! તું કામદારોને ઓળખે છે?'

'હું પોતેજ કામદાર છું.'

'ત્યારે તમે કામ કરવાની કેમ ના પાડો છો?'

'ભાઇ! અમારી કંગાલ મજુરી પર આ શેઠીઆઓ કાપ મૂ
છે તેથી. જુઓને, તમારાં માતુશ્રી પણ એક રૂપિયાથી વધુ આપતાં કેટલાં અચકાતાં હતાં?'

'ત્યારે હડતાળ ક્યારે પૂરી થશે?'

'જ્યારે શેઠીઆઓ નમશે ત્યારે.'

'જ્યારે ભૂખ નહિ સહન થાય ત્યારે' બાઇએ વચ્ચે ઉમેર્યું.

'બાઇ સાહેબ! જંગલી પ્રાણીઓને કેળવવામાં ભૂખનો ઉપયોગ માનવી કરે છે; પણ માનવી માનવીના સંબંધમાં પણ એ આયુધનો ઉપયોગ કરે એ શું માનવતા છે?' વિક્ટોરિયાવાળા-એ ક્રોધથી કહ્યું.

બાઇએ જવાબ ન આપ્યો, પણ વિક્ટોરિયાવાળાએ તો પોતાનું ભાષણ ચાલુ રાખ્યું.

''બાઇ સાહેબ! તમારા શરીર પર જે સુંદર સાડી છે, તે કામ-દારોએ વણી છે. ભાઇએ પહેરેલો કોટ કામદારોએ વણ્યો છે, અને કામદારોએ સીવ્યો છે; છતાં તમારી પાસે આજે મહેલાતો છે અને મારા શરીરને ઢાંકવા માટે એક કપડાનું કડતું પણ નથી, એ શું વિચિત્ર નથી? બાઈ સાહેબ! આજે જગતમાં કામદારો દિ દિ હલાક કામ કરી રહ્યા છે, તેઓ જગતમાં સર્વસ્વ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે, છતાં તેઓ કેમ ભૂખે મરે છે?''

બાઈ સાહેબને જવાબ આપવાની ઇચ્છા જણાવે બનારી નહિ

'પણ બા! આ કહે છે તે ખરું છે?' બાળકે સરલ કં.

'તદ્દન જપ. ન મળે તો તેમનાં નસીબ.'

'સાહેબ! નસીબ બસીબ કંઈ નહિ, આજે તમારા જેવા અમા ઉપર જુલમ વર્તાવે છે. આજે અમે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ અને ત મોજવિલાસ માણો છો, આજે અમે જહેમત ઉઠાવીએ છીએ...'

'બસ, ચૂપ કર; તારું ભાષણ અમારે નથી સાંભળવું. બ કર, એક શબ્દ પણ આગળ બોલ્યો છે તો!'

'સાહેબ! ન સાંભળવું હોય તો ન સાંભળો. અમારી કદ

વિક્ટોરિયાઓ પણ બંધ થનાર છે. ચાલતાં જવું પડશે ત્યારેજ તમોને ખબર પડશે...'

તેના શબ્દોમાં આવતી કાલનાં એંધાણ હતાં.

કામદાર લત્તામાં

'બિરાદરો ! આ આપણો આખરી સંગ્રામ છે. આ આપણી છેલ્લી લડત છે. મૂડીવાદે આપણા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે તેનો આ એક સીધો જવાબ છે.' અંગાર વરસાવતો હોય તેમ કામદાર-નેતા શબ્દો વરસાવી રહ્યો હતો. તેના શબ્દે શબ્દે ધિક્કાર ભર્યો હતો; તેના અક્ષરે અક્ષરે વેરની ભાવના સળગી રહી હતી.

'બિરાદરો ! જગતમાં કારખાનાં કોણે ચણ્યાં ?'

'કામદારોએ' સમૂહમાંથી પડઘો પડ્યો.

'યંત્રો કોણે ગોઠવ્યાં ?'

'કામદારોએ.'

'ખાણમાંથી લોઢું કોણ કાઢે છે ?'

'કામદારો.'

'ત્યારે બિરાદરો ! આ કામદારોએ બાંધેલાં કારખાનાં, આ કામદારોએ બનાવેલાં યંત્રો, અને ખેડૂતોએ ઉત્પન્ન કરેલા કાચા માલના એકીકરણરૂપ આ કાપડ ઉપર ગંજાવર નફો મેળવવાનો માલિકગણને શું અધિકાર છે ? હું પૂછું છું કે, નીતિના કયા સિદ્ધાંતથી આ ક્રૂર શોષણ વાજબી ઠરી શકે છે ? બિરાદરો ! આ આપણે સર્જેલી સંપત્તિ છે. આ આપણી મિલ્કત છે. એનું સ્વામિત્વ આપણુંજ હોવું જોઈએ.'

વક્તાએ પોતાનું ભાષણ ચાલુજ રાખ્યું. કામદારોમાં અનેરો ઉત્સાહ વ્યાપી ગયો. તેના શબ્દે શબ્દે તેમને નવો માર્ગ સૂઝતો ગયો. વક્તાના વ્યાખ્યાનનું વેહેણ આગળ ચાલ્યું:

'પેલો ઈશ્વર—એ ઈશ્વર નથી. એ તો જુનું મૂડીવાદી હથિયાર છે. પાપ અને પુણ્ય જેવી વસ્તુજ નથી. બિરાદરો ! પ્રાર્થનામંદિર તો મૂડીવાદીઓએ આપણા માટે ઉભી કરેલી ઉઠાવગીરી છે. આ ઉઠા-વગીરીથી આપણે ન ફસાઈએ. જો ખરેખર પ્રભુ હોત તો શા માટે જગતના આ મજૂરો—વિશાળ જનસમુદાયને શિરે આટલાં દુઃખ દેત ? તો શા માટે આપણે આ દલીત દુઃખજનક ગરીબાઈ ભોગવીએ ? શું આપણે શ્રમ કરતા નથી ! શું આપણાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ કારખાનાંમાં કાળી મજૂરી નથી કરતાં ! જો એનું દેવ હો તો તે પ્રભુ પેલા ધનવાનોની પક્ષે ઉભો છે......"

અંધારૂં

'બહેન! આજે વીજળીની બત્તી નથી સળગતી! હું સારાયે ઘરમાં ફરી વળ્યો, દરેક બટન દાબી જોયું; પણ એક પણ દીવો સળગ્યો નહિ.' પેલા બાળકે બહેનને કહ્યું.

'ખરેખર!'

'હા બહેન! એક પણ દીવો સળગતો નથી.'

'ત્યારે શું એ લોકોએ પણ હડતાલ પાડી?'

'એમજ લાગે છે.'

'બહેન! આ કામદારોને સરકાર કંઇ કરતી નથી. હું હોઉં તો બધાને મારી નાખું! જુઓને, મારાથી નિશાળે પણ જવાતું નથી!'

'ભાઇ! એ સરકારથી જરાયે ડરતા નથી.'

'કેમ વારૂ?'

'સરકાર તેમને કંઇ પણ કરી શકે તેમ નથી.'

'ત્યારે તો એ જબરા જાદુગર હોવા જોઇએ. જ્યારે સરકાર આવતી હશે ત્યારે તેઓ જાદુથી અદૃશ્ય થઇ જતા હશે! અને સરકાર જતી રહેતી હશે ત્યારે પાછા બહાર પડતા હશે. બહેન! મને તો લાગે છે કે, કામદારો કંઇ જબરા જાદુગર છે, નહિ તો સરકારથી તે કેવી રીતે છટકી શકે?'

જગતની આંટીઘુંટીથી અજાણ્યુ બાળકે પોતાનો ઉકેલ કાઢ્યો.

'ભાઇ! જાદુ બાદુ કંઇ નથી. કામદારોમાં સંપ ઘણો મોટો છે, નહિ તો સરકારે ક્યારનીયે હડતાલને તોડી નાખી હોત.'

'એ બધું કંઇ નહિ બહેન! હું ખરંજ કહું છું કે, તેઓ જબરા જાદુગર છે. જોને, આપણા ઘરમાં કેટલું અંધારૂં થયું! ફાનસનો પ્રકાશ તે કંઇ વીજળી જેવો આવે? જો તો ખરી બહેન, નથી ચાલતી ટ્રામ, નથી ચાલતી પોસ્ટ ઑફિસ! છાપું પણ આ પણ બહાર પડતું નથી. દૂધ પણ થોડા દિવસ પછી નહિ આવે! હવે તો મોટર પણ ચાલતી નથી. આ બધું શી રીતે બન્યું! હું ખરૂં કહું છું કે, કોઇ કામદારે જાદુ કર્યું છે કે બધાં છાપાં બંધ થઇ ગયાં, ટ્રામ અટકી પડી, ટ્રેન ચાલતી નથી અને આપણું આવાસમાં હવે અંધારૂં થઇ ગયું.'

'ભાઇ! એમ નથી...પણ...'

'નહિ બહેન! હું ખરંજ કહું છું કે, કામદારો મોટા જાદુગર છે; નહિ તો પોલીસના હાથથી બચે ખરા? એ બધા દેવ પ્રતાપ? જાદુ નહિ તો બીજું શું!''

ધરપકડ

કમિશ્નરે ફરમાન બહાર પાડ્યું હતું કે, કોઇ પણ કામદાર-નેતાએ જાહેર ભાષણ ન આપવું.

કામદારોએ ખાનગી સભા ભરવાનું નક્કી કર્યું અને કામદાર લત્તાઓમાં ખાનગી સભાઓ ખૂબ ભરાવા લાગી. ત્યાં સરકાર સામે, માલદારશાહી સામે આકરાં વેણો વરસાવવામાં આવ્યાં !

આખરે સરકારે કામદારનેતાની ધરપકડ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. જાહેર શાંતિની જાળવણી માટે તેની પાસે જામીન મંગાયા.

કોર્ટ સમક્ષ નિવેદન કરતાં આ નેતાએ કહ્યું કે 'તમે મારી ધરપકડ કરી શકો છો, પણ તેથી તમો ક્ષુધાનો સંહાર નહિ કરી શકો. તમે મને મારી નાખી શકો છો, પણ તેથી આમવર્ગનાં આ ઉદ્દામ આંદોલનોને તમે નહિ કચડી શકો. મારો સંહાર કરવો એ સહેલ છે, પણ જ્યાંસુધી માનવ ઇતિહાસમાંના આ કારમા કલંક-રૂપી શોષણનો સંહાર નહિ થાય, જ્યાંસુધી માનવજીવનની આ દારુણ ગરીબાઈ નાશ નહિ પામે, ત્યાંસુધી આ આંદોલનોનો નાશ તમે નહિજ કરી શકો.'

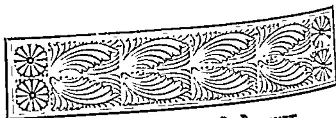
'યાદ રાખો ઓ ન્યાયાધીશ! જ્યાં સુધી અમારા પેટમાં ક્ષુધાના અંગાર સળગે છે, જ્યાં સુધી અમારી મહેનત ઉપર અન્ય લોકો મોજવિલાસો માણે છે, ત્યાંસુધી આવી હજારો ધરપકડો થાય તોપણ તમે સફળ બનવાના નથી. આજે દુઃખનો દાવાનળ સળગે છે. યુગ અમારી પડખે છે...'

હડતાલ પછી

થોડા દિવસ થયા અને હડતાલ ખુલી ગઇ. કામદાર માગણીઓને સંતોષવામાં આવતાં પ્રકાશ પાછો આવ્યો. ટ્રામો ચાલી. મોટરો ફરવા લાગી.

નિશાળે જતાં પેલા બાળકે બહેનને કહ્યું: 'બહેન! મેં નહોતું કહ્યું કે, કામદારો જબરા જાદુગર છે! નહિ તો એકજ દિવસમાં ટ્રામ, ઇલેકટ્રીક, ટ્રેન વગેરે ચાલુ કયાંથી થાય? તું માનતી નથી, પણ હું ખરું કહું છું કે, કામદારો જબરા જાદુગર છે!'

(''નવયુગ''ના એક અંકમાંથી)

३४–रस्ता वच्चे पडेलो पथ्थर

(અંગ્રેજી ઉપરથી)

એક હતો રાજા. તે એટલો બધો ડાહ્યો, ભલો અને ન્યાયી હતો કે તેની રૈયત બહુજ સુખી રહેતી અને તેની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાઈ રહી હતી.

પણ તેના ગામના લોકોમાં એક મોટી ખોડ એ હતી કે, કોઈ પણ કામ કરવાનું હોય તો પોતે ન કરતાં બીજા લોકો કરશે, એમ ધારીને બેદરકાર રહેતા; ને છેવટે કોઈ પણ માણસ કામ કરતું નહિ! આ ખોડ ભુલાવીને લોકોને શિખામણ આપવાનો રાજાએ નિશ્ચય કર્યો.

એ ગામમાં આવવાના ઘણા રસ્તા હતા. તેમાંનો એક રસ્તો બહુ સાંકડો હતો અને તેની બે તરફ ઉંચી ટેકરીઓ હતી. એક દહાડો મધરાતે રાજા છાનોમાનો આ સાંકડા રસ્તા ઉપર આવ્યો અને રસ્તા પર પડેલા ગાડાના ચીલાની વચ્ચોવચ એક ઉંડો ખાડો ખોદ્યો. પછી તેમાં થોડા પથ્થર પાથરીને પોતાના ઝભ્ભા તળે સંતાડેલી કંઈક ચીજ તેણે બહાર કાઢીને પેલા ખાડામાં મૂકી અને પછી બાજુની ટેકરી પરથી એક મોટો ભારે વજનદાર પથરો લાવીને પેલો ખાડો બરોબર ઢંકાઈ રહે તેમ તેના પર મૂકી દીધો. આટલું કરીને તે જતો રહ્યો.

બીજે દહાડે સવારે એક ખેડૂત હળ લઈને ત્યાં થઈને નીકળ્યો. રસ્તાની વચ્ચોવચ્ચ જ મોટો પથરો પડેલો જોઈને તે બોલ્યો: 'તોબા ભગવાન! આ ગામના લોકો એવા આળસુ છે કે ન પૂછો વાત! આવડો મોટો પથરો અહીં રસ્તા વચ્ચોવચ કોઈ માણસ કે જનાવરને વાગી જેમ તેમ પડ્યો છે, પણ એ ખસેડવાની કોઈની દાનતજ નથી! બધાજ આળસુ' આની સારી બાબત તરફ ધ્યાન આપવાની દરકાર કરતું નથી.' આટલું કહીને તે પોતાના [illegible] એક બાજુએથી તારવી લઈને પથ્થર ઉપાડ્યા વિનાજ [illegible]

થોડી વાર થઈ ત્યાં એક સિપાઈ નીકળ્યો. [illegible] લશ્કરનો લશ્કરનો એ [illegible] આવતો હતો. [illegible]

એટલો મશગૂલ થઇ ગયો હતો કે રસ્તા વચ્ચે પડેલા પથ્થર તરફ તેની નજરજ ન ગઇ અને તેની ઠેસ વાગવાથી તે જમીન પર પડયો. રસ્તા પરથી લૂગડાં ખંખેરતો અને લોકોની આળસ તથા બેદરકારીને ગાળો ભાંડતો તે ઉઠયો અને પથ્થર ખસેડયા વિનાજ પોતાની તલવાર લઇને ચાલવા માંડયું.

એટલામાં વણઝારાની એક પોઠ નીકળી. તેમાંનો એક બોલ્યો: 'આ મુલક કેવો રસાળ અને સરસ છે, પણ લોકો બહુજ બેદરકાર અને આળસુ લાગે છે. આ પથ્થર કોણ જાણે કેટલાયે દહાડા થયાં અહીં રસ્તા વચ્ચે પડયો હશે, પણ કોઇએ ઉપાડવાની તસ્દી જ લેતું નથી!' આમ એકબીજા અંદર અંદર વાતો કરતા ચાલ્યા ગયા, પણ તેમાંના કોઇએ પથ્થર ખસેડયો નહિ.

દિવસો ઉપર દિવસો અને અઠવાડિયાં ઉપર અઠવાડિયાં વીતી ગયાં. હજારો લોકો ત્યાં આગળ થઇને નીકળ્યા હશે અને આવ-જા કરી હશે, પણ કોઇએ તે પથ્થર રસ્તા વચ્ચેથી ખસેડયો જ નહિ.

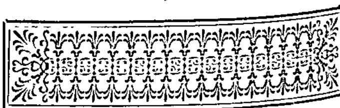
આમ ત્રણ મહિના થઈ ગયા. પથ્થર હજી ત્યાં ને ત્યાંજ પડયો હતો. છેવટે એક દહાડો રાજાએ ઢંઢેરો પીટાવીને ગામના તમામ માણસોને ટેકરીઓ વચ્ચેના સાંકડા રસ્તા આગળ, જ્યાં પેલો પથ્થર પડયો હતો ત્યાં, ભેગા થવાનું કહ્યું. લોકોની મેદની જામી. થોડી વારે રાજા આગળ આવીને બોલ્યો: 'મારા ભલા અને નિમકહલાલ ભાઇઓ! આ પથ્થર અહીં રસ્તા વચ્ચે મેં પોતેજ મૂકયો હતો. ત્રણ મહિના થયાં તે એજ જગ્યાએ પડયો છે; પણ હજી સુધી કોઇએ પણ તે ખસેડવાની દરકાર કરી નથી.'

આટલું કહીને તે વાંકો વળ્યો અને પેલો પથ્થર ત્યાંથી ખસેડી નાખ્યો. પથ્થર નીચે એક ખાડો હતો. તેણે લોકોને તે ખાડો બતાવ્યો. તેમાં ચામડાની એક ગોટી કોથળી પડી હતી અને તે કોથળી ઉપર લખ્યું હતું કે 'જે માણસ આ પથ્થર અહીંથી ખસેડે તેને ભેટ.'

પછી તેણે કોથળીને મોઢે બાંધેલી દોરી છોડીને કોથળી ઊંધી વાળી. ખનનનન કરતો સોનામહોરોનો ઢગલો કોથળીમાંથી રસ્તા પર વેરાઇ પડયો.

પછી રાજા બોલ્યો કે 'ભાઇઓ! આજના આ બનાવ ઉપરથી બોધ લેજો. કંઇ પણ કામ બીજાઓ કરી નાખશે એવી આશા રાખીને બેસી રહેશો નહિ. જે કામ આપણે પોતે કરવાનું તરફ લેવું નહીં, તે કામ બીજાઓ કરશે એવી આશા કરી રાખતા નહિ.'

("કુમાર"ના એક અંકમાંથી)

૩૫—સરસ્વતી મઠનો મહંત

(૧)

સરજુરામ નવા મંદિરના અધિકારી નિમાયા. શૃંગાર, આરતી અને ભોગ, એ સર્વની વિધિ એવી છટાથી થતી કે એ નવું મંદિર ટુંક વખતમાં બધાનું માનીતું થઇ ગયું. બાર મહિનામાં મોટા ઉત્સવો ઉજવાતા. ગરીબ-તવંગર બધાયે તેમાં ભાગ લેતા.

અન્નકોટ, ફૂલહીંડોલ અને રંગોળી, એ સર્વ પહેલે વર્ષે પૂરા હોંસથી ઉજવાયા. સરજુરામનો હરખ સમાતો ન હતો.

ત્યાં તો પહેલું વર્ષ પૂરું થયું. મંદિરના ભવ્ય ચોકમાં વાર્ષિકોત્સવ ઉજવાયો. લોકોની ભીડ સખત જામી. જુદાં જુદાં ચોઘડીઆંનાં નગારાં વાગ્યાં. સારાય ગામને આંગણે જાણે ઉત્સવ ન આવ્યો હોય તેમ બધામાં નવો ઉત્સાહ દેખાતો હતો.

સંગીતની મિઠાશથી બધાં ખુશ થયાં. મંડપના વાતાવરણથી બધાં ઉત્તેજિત થયાં ત્યાં તો સંવાદોની પરંપરા શરૂ થઇ. જમાનાને અનુકૂળ સંવાદો લોકોને ગમ્યા. એ સંવાદો ભજવવા સરજુરામે મઠના વિદ્યાર્થીઓને બોલાવ્યા હતા. લોકો એ સંવાદોથી અંજાઇ ગયા. સંવાદો ભજવનાર વિદ્યાર્થીઓનાં વખાણ થયાં. ત્યારપછી સરજુરામે ભાષણ કર્યું. પૈસાદારોનાં તેમાં વખાણ હતાં, માટે પૈસાદારોને તે ગમ્યું; સાધારણ જનસમાજની સેવા કરવાના તેમાં કોલ હતા માટે તેમને પણ ગમ્યું.

લોકો તો આ બધાથી ખુશખુશ થઇ ગયા. એ બધું ધર્મનું હતું કે સારું હતું માટે નહિ, પણ લોકોએ આવું કદી જોયેલું નહિ માટે તેમને વધારે ગમ્યું. લોકોને તેમની ઉન્નતિ થતી દેખાઇ. એ સ્થિતિ તૈયાર કરનાર અનેક તત્ત્વોમાં સરજુરામનું નામ પણ છેટે મોટે કંઇક [illegible]

સરજુરામ તો એ ગણત્રી ઉપરજ બેઠો હતો. લોકોની [illegible] મહત્તાનો એ મોટો [illegible] હતો. તે મોટો તેને મળ્યો; પણ [illegible] ઝૂકાવ્યા કહેવાય એટલે ફરી ફરી તેનું નામ લોકોની આંખે [illegible]

તેવો રસ્તો તેણે શોધી કાઢયો.

તે શેઠીઆઓને રીઝવવા માગતો હતો, પણ તે લોકસેવાને નામેજ થઇ શકે તેમ હતું. સરજુરામ પાસે ત્યાગ કરવા જેવું કશું ન હતું, અને ત્યાગ વિના સેવા સંભવે તેમ ન હતી, પણ એને સેવા કરવી ન હતી અને છતાં મોટું તો થવુંજ હતું.

સરજુરામનું પેટ કોઈ પામી શક્યું ન હતું.

(૨)

નકુશેઠ સાંજના મંદિરે આવ્યા. સરજુરામ ગાદી ઉપર બેઠા હતા.

"આવો શેઠ! આવો" અધિકારી બોલ્યા. સરજુરામની આજુબાજુ બેઠેલા બીજાઓ ધીમેધીમે ખસી ગયા. નકુશેઠ ત્યાં આવીને બેઠા.

"અધિકારીજી!" નકુશેઠ બોલ્યા.

"કેમ?" સરજુરામ બોલ્યા.

"એક સૂચના કરું?"

"શું?"

"તમે જેમ મંદિરને સંભાળ્યું તેમ આ મારો સરસ્વતી મઠ સંભાળો. તમારે લીધે કાંઇક છોકરા સુધરશે!" નકુ શેઠે તેના તરફ જવાબની આશા રાખતાં જોયું.

"હવે બીજા કોઈને શોધી કાઢો. હું તો આ એકને પણ માંડ પહોંચી વળું છું." સરજુરામ બોલ્યો.

"બીજું કોણ કરે તેમ છે? એતો બધું પહોંચી વળાશે. બીજા કરતાં તો તમે જરૂર સારું કરશો. તમારામાં એ શક્તિ છે."

"એ તો ઠીક, પણ કરવું એટલું સારું કરવું." સરજુરામ ફુલાયા.

"પણ તમે કહો તે સગવડના કરી આપીએ. પછી શું?"

"જો તમને આગ્રહજ હોય તો મને શો વાંધો હોય?"

એ મઠ નકુ શેઠે સ્થાપ્યો હતો, પણ તેમાં વ્યવસ્થાનો અભાવ હતો. વિદ્યાર્થીઓ બુદ્ધિશાળી હતા, પણ તોફાની હતા એમ કહેવાતું. એ બધું સુધારવા આખરે સરજુરામ એ મઠના મહંત નિમાયા.

સરજુરામને તો મનમાં ભાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું. તેને થયું કે "જ આ હાથ રંગવામણ. કે..કમેર.નો રોજ હવે સરસરીને કરી શકાશે."

સરજુરામ મઠમાં દરરોજ આવતા. ને જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓને મળતા. વિદ્યાર્થીઓને આ નવતર ઉપરી તરફ વિચિત્ર ભાવના હતી. સંવાદ કરતા.. ને વખતની ભાવનામાં તેમને ફેરફાર કરવો

સરજુરામ દિવસે દિવસે શેઠીઆશાહી વાતાવરણમાં ઘસડાતા હતા. મઠને સુધારવાને બદલે શેઠીઆઓને એ કેમ ગમે, એ જોવા તે તલસી રહ્યા હતા.

એક વાર સવારના મોડા તે મઠમાં આવ્યા.

“ કેમ ભાઇ ! તમારૂં નામ શું ? મોડા મોડા નાહવાનું!” નાહવા જતા એક વિદ્યાર્થીને સંબોધીને તે બોલ્યા.

“ આજે સહેજ વાંચવાનું વધારે હતું એટલે થયું કે વાંચીને નાહીશ” વિદ્યાર્થીએ વિનયથી જવાબ આપ્યો.

“ પણ તમને ખબર છે એ મઠના નિયમથી વિરૂદ્ધ છે!” સરજુરામ વિદ્યાર્થી ઉપર પોતાનો કાબુ સ્થાપતાં બોલ્યા.

“ હું સમજુ છું. પણ અગવડ સગવડે ફેરફાર તો થઇજ જાય.”

“એનોજ અર્થ સ્વચ્છંદતા. એ મારે મઠમાં ન જોઇએ. તમને ખબર છે, ગામમાં અમે તમારાં કેટલાં વખાણ કરીએ છીએ? પણ આમ તમને અત્યારે કોઇ શેઠ આવીને જુએ તો કેવી ખરાબ અસર થાય ?” સરજુરામે જાણે આખીયે સંસ્થા ઉપર અગણિત ઉપકાર કરી નાખ્યો ન હોય તેવી રીતે દબદબાથી બોલ્યા.

શેઠીઆઓ તો જાણે કેમ વિદ્યાર્થીઓના વર્તન ઉપર ચોકીજ કરતા હોય નહિ ! અને શેઠીઆઓના છોકરાઓ તો જાણે મોડા કોઇ દહાડો નાહતાજ ન હોય!

(૩)

આમ ને આમ કરતાં પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. અનેક નવ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા અને ગયા. દિવસે દિવસે વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં પક્ષપાત થવા લાગ્યો. સરજુરામ પોતાના ગામનાને ચૂંટતા, પછી પોતાની નાતનાને પણ ચૂંટતા. આથી વિદ્યાર્થીઓ નરમ બુદ્ધિના આવવા લાગ્યા. કોઇ તેજ બુદ્ધિના હતા તે પણ નરમ પડ

સરજુરામ કહેતા: “આપણી નાત એટલે સમાજસેવકોની નાત; આપણો ધર્મ એટલે સેવા; પણ આ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રતાનો ઉંધો અર્થ કરે છે.”

સરજુરામ વિદ્યાર્થીઓ પાસે મંદિરનું કામ કરાવતા. ઉત્સવોમાં કુલદી-ડોલના દિવસમા ફુલમંડળી ભરવા રોકતા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ખુશામત કરતા હોવાથી કામ કરતા તો કેટલાકને કમને કમને કામ કરવું પડતું.

સરજુરામ કહેતા: “આ વિદ્યાર્થીઓને સીધેજ મંદિર

વધ્યું છે અને આ સમાજસેવા પણ એ લોકોને આભારી છે." આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓનાં વખાણ કરે એટલે લોકો સમજતા કે એ કામ વિદ્યાર્થીઓને ગમતું હતું અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમાં પણ તેટલાજ હોશિયાર હતા.

"સમાજસેવા એજ ખરું શિક્ષણ છે. એકલાં પુસ્તકો શું કામનાં ? ભણવા સાથે ગણવું પણ જોઈએ." સરજુરામ વાતવાતમાં કહેતા, પણ એને મઠની પડી જ ન હતી.

"આ પણ નવા જમાનાની રીત છે. પહેલાં અધિકારીઓ કાન ઝાલીને કામ કરાવતા અને હવે ફૂંકી ફૂંકીને કામ કઢાવે છે." એક વિદ્યાર્થી ટોળામાં બોલ્યો.

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને ભોગે અને વિદ્યાર્થીઓની ઉંડી ઉંડી ઇચ્છા વિરુદ્ધ સમાજસેવાનાં દંભી કાર્યો થતાં. અભ્યાસનાં ધ્યેય ભુલાયાં; લોકસેવાનાં કાર્ય મઠમાં પણ લદાયાં; સરસ્વતી મઠ મટી જઇ એ જાહેર કાર્યનું ભારખાનું થયું. અભ્યાસનું શાંત વાતાવરણ પલટી ત્યાં અનેક જાહેર સેવકોનું ખળભળિયું વાતાવરણ થયું.

(૪)

"આપણું કોઈ ખરાબ ન બોલે તો સારું" એવી મનોવૃત્તિ ઉપર ચાલતા સમાજસેવક પહેલાં પોતાની સલામતી શોધે છે. બીકે બીકે ડગલાં ભરતો સેવક નથી પોતાનું ભલું કરી શકતો, અને નથી જેની સેવા કરવાના ડોળ કરે છે તેનું ભલું કરી શકતો; તેમજ બધાને સારું લગાડવા જતાં બધાને ખોટું લગાડવાનો પ્રસંગ આવે, એ પણ તે સમજતો નથી.

સરજુરામ વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેમના અભ્યાસને ભોગે પણ કામ કરાવતા. વિદ્યાર્થીઓ કચવાય નહિ એટલે તેમની પણ ખુશામત કરતો. એ મઠનો મહંત હતો એટલે મઠ સંબંધી જેટલી સૂચના આવે તેટલી અમલમાં મૂકતો. વિદ્યાર્થીઓ પણ સરજુરામની અસ્થિર મનોવૃત્તિથી થાક્યા હતા. પણ કોને કહે !

મોટા માણસોનાં દરેક કાર્ય મોટાં અને સારાંજ ગણવામાં આવે છે; નહિ કે તે હમેશાં તેવાં જ હોય છે. પણ તે ગણનાર વ્યક્તિઓની વૃત્તિઓ કુમળી હોય છે. તેના હાથ નીચેના માણસો તેની ટીકા કરે તે પણ કોઈ માનતું નથી; એટલે તે કમાઈ રહે છે. તેથી મોટા માણસોને તેને સત્તા મળેલ હોય છે અને તેના કર્મો ભોગવતા રહે છે, એટલે તેઓએ નમ્ર થવા નહિ જાણી

રહ્યા જે ખુશામતખોર મિત્રો, તેઓ એના કાર્યને વખાણે એટલે અંધશ્રદ્ધાળુ સમાજ તે સ્વીકારે.

મઠમાં પણ તેમજ થતું. સરજુરામનું કામ ન કરે તે વિદ્યાર્થી ઉપર સરજુરામ જુલમ ગુજારતા અને પજવતા. એટલે સુધી કે તેના અભ્યાસમાં વિઘ્નો ઉત્પન્ન કરતા; પણ વિદ્યાર્થી કોને કહે! ગામમાં વાત કરે તો લોકો તે સાંભળે પણ માને નહિ, અને ઉલટા એમ કહે કે "છોકરાંનોજ વાંક હશે." બીજા ઉપરી અધિકારીને વાત કરવાની ઇચ્છા થાય તોપણ ત્યાં સુધી તેને પહોંચવા કોણ દે? એ ભલા ભોળા શેઠીઆઓ તો સરજુરામને પોતાના જેટલા ભોળા કલ્પતા હોય અને એની ચાલાકી ઉપર ખુશ રહેતા હોય.

જ્યારે સંસ્થાની જવાબદારી અનેક જણ ઉપર નાખવામાં આવે છે અને તેઓ બેદરકાર રહે છે ત્યારે તેમાંનો એક માણસ તેનો એકહથ્થુ ઇજારો લે છે, પોતાના મનનું ધાર્યું કરે છે, પોતાની સત્તાનો દુરૂપયોગ કરે છે, પોતાના દાંભિક ધ્યેય તરફ સંસ્થાને પરાણે ઘસડી જાય છે.

સરજુરામે ઉજળું એટલું દૂધ દીઠું. પોતાની કીર્તિને માટે તે કાળાં ધોળાં કરતાં શીખ્યા. પોતાના યશયજ્ઞમાં તેણે મઠને હોમ્યો. વ્યવસ્થાને નામે અરાજકતા ચાલી. શાંતિનો માર્ગ ગયો. બળજબરીનો માર્ગ સ્વીકારાયો. પાંચ વર્ષમાં મળેલા યશથી તે પ્રમત્ત બન્યો.

દેવની પૂજાને ઠેકાણે પૈસાદારની પૂજા પેઠી. મઠની સેવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓની ગુલામી વધી. હવે સરજુરામ ગરીબોની બહુ દરકાર ન કરતા. હવે તે લોકસેવાની બહુ દરકાર ન કરતા. ધારેલું તેને મળી ગયું હતું. મળેલું પોતાના હાથમાં ચાલુ રહે તેટલા પૂરતીજ એ ખટપટ કરતા.

સરજુરામે એક મહાયજ્ઞ યોજ્યો. નક્કી તેમની સાથે હતા, કીર્તિભૂખ્યા ખુશામતખોર મળતીયાએ એ કાર્ય વખાણ્યું. ધીમે ધીમે લોકો એ યજ્ઞની ગોઠવણીમાં સરજુરામની કુટીલ નીતિ સમજવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓ તો એ યજ્ઞમાં નીચોવાઇ ગયા. અભ્યાસ તો ગયો.

"મારાથી એ નહિ બને" એક વિદ્યાર્થીએ ભારે થાકીને કહ્યું.

"એટલે?" મહંત ધડુક્યા.

"બીજા કોઇને કહો; હું એકલો તે કેટલુંક કરું?"

"તે તમે કહેનાર કોણ? જે હું નિમું તમારે માટે આટલું કરું

તેનું પણ કામ તમારાથી ન થાય !"

"થયું તેટલું કર્યું—થશે તેટલું કરીશું." બેદરકારીથી તે બોલ્યો.

"એમજ કે ?" સરજુરામ હોઠ દાબી ચાલતા થયા.

તે દિવસથી એ વિદ્યાર્થી ઉપર સરજુરામનો ખોફ ઉતર્યો. તેના ખુશામતખોર અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેને પજવવા લાગ્યા; પણ વિદ્યાર્થી ગાંજ્યો જાય તેમ ન હતો. તેણે કહ્યું: "હું પણ હવે જોઇશ કે એમ કેટલીક વાર પરાણે સેવા કરાવાય છે. હું એ મહેતાજીનાં પોકળ ખુલ્લાં કરું ત્યારેજ ખરો. હું તો દુઃખી થઇશ, પણ બાકીના બધાને એના પંજામાંથી છોડાવીશ."

હજુ પણ સરજુરામ તેવો જ રહ્યો છે. તેના તરફ હવે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે, પણ તેને તેની સ્થિતિનું ભાન કરાવતાં વખત લાગશે.

(તા.૧૯-૫-૩૨ના "લોહાણા હિતેચ્છુ"માંથી)

२६–द्रव्यना संताप

(લેખકઃ-શ્રી. હસમુખલાલ મ. કાજી બી. એ. એલ. એલ. બી.)

રાવબહાદુર ઘનશ્યામદાસ અને એમના ભાઇ રામશરણદાસ શ્મશાનેથી વળતા હતા. વરસાદ ઝરમર ઝરમર વરસતો હતો; ઓચિંતી રાવબહાદુરે છીંક ખાધી અને પછી કફ ભરેલી ઉધરસ આવી.

"હું" રાવબહાદુર બબડી ઉઠયા.

"સરલાએ કહ્યું હતું તેમજ થયું. આ શ્મશાનયાત્રાઓથી પણ તોબા છે."

ભાઇ સાથે સહાનુભૂતિ બતાવવા રામશરણદાસે પણ છીંક ને ઉધરસ ખાધી અને જવાબ વાળ્યો.

"અરે હારે, તદ્દન ખરાબ."

શ્મશાને પહોચ્યા તે પહેલાંજ બે ભાઇઓને શરદી થઇ આવી હતી એ ચોક્કસ વાત હતી. પોતાથી બને એટલી છીંકો ને ઉધરસો એમણે ખાધી. શ્મશાનથી થોડે દૂર રસ્તા પર ૧૯૩૦ મોડેલની શેવ્રોલેટ કાર ઉભી હતી. આ મોટરના માલીક રાવબહાદુર હતા. રાવબહાદુરની અને રામશરણદાસની મુખાકૃતિ લગભગ એકસરખી હતી અને અજાણ્યો કહી શકે નહિ કે, રામશરણને રામનું શરણ હતું અને રાવબહાદુરને લક્ષ્મીનું શરણ હતું. રામશરણે બજારમાં બુકસેલરની એક નાનકડી દુકાન ખોલી હતી અને દુકાનના પાછલા ભાગમાં પોતાની સ્રી અને પંચ નાનાં છોકરાં જોડે રહેતા. દુકાનમાંથી પેટિયું નીકળતું અને રામને શરણે થયેલાને ઘરના સંતોષમાં એઓ જીવન ગાળતા.

રાવબહાદુરે જીંદગીની શરૂઆત તો કાપડની દુકાને ગાંસડા ઉંચકવાના અને કાપડની પેટીઓ ઉપાડવાના કામથી કરી હતી અને ધીમે ધીમે ગુમાસ્તાગીરીથી દુકાનમાં આઠ આનાના ભાગે ભળ્યા હતા. એમની દુકાન ચાલતી ધમધોકાર અને આખા ગામમાં એમની દ્રવ્યસંપત્તિ વિષેની અટકળો નહોતી, તેની ખાત્રી એક તો એમની

ભારેખમ દુકાન અને બીજી એમની ભારેખમ ફાંદ. એમણે સરકારને વીસ પચીસ હજાર રૂપિયા નિશાળ બાંધવાના પરમાર્થમાં આપ્યા અને એ ઉદાર મહાનુભાવનાની કદરરૂપે સરકાર તરફથી રાવબહાદુરનો ઇલ્કાબ મેળવી સ્વાર્થ સાધ્યો હતો. ત્યારથી ધનસ્યામદાસ રાવબહાદુરને નામે ઓળખાતા.

સ્મશાનથી થોડે દૂર રસ્તા પર મોટર પાસે આવ્યા પછી રાવબહાદુરે રામશરણને નિમંત્રણ આપ્યું: "રામશરણ! ચાલ, રસ્તામાં તને ઉતારી દઇશ."

મારે થોડી ફિલસૂફી અહીં હાંકવી જરૂરની છે. મોટર ગાડીવાળા પૈસાદારો! લોકોને રસ્તામાં ન ઉતારી મૂકો. કાં તો તમને ઠેઠ ઘર સુધી પહોંચાડી આવો કે કાં તો એ કરતા હોય તેમ એમને કરવા દો. થોડી વધારે મિનિટો લાગે તેમાં તમને નુકસાન થવાનું નથી અને તમારા અણઢાયમના મહેમાનને એથી ઘણો લાભ થશે. એનો ખ્યાલ તમને ક્યાંથી આવે? સુંદર મોટરમાં આનંદથી મુસાફરી કર્યા પછી ખાડા ખડબચડાવાળા, કાદવવાળા, ગંદા રસ્તા પર ઘર સુધી ચાલતા આવવાથી ભોગવેલી મઝા પણ ઉડી જાય છે એ કલ્પના તમને ક્યાંથી હોય?

રાવબહાદુરમાં ઉદારતા હતી, પણ એ ઉદારતા એમના આરામમાં અને સગવડતામાં અંતરાય ન કરે ત્યાં સુધી. તે માયાળુ હૃદયવાળા હતા; શુભેચ્છક થવા ઇચ્છતા અને ઉદારતા લંબાવવા ન ચૂકતા; પણ તે આટલી સીમા સ્વીકાર્યા પછી. તેથી પોતાના ભાઇ રામશરણને હાઇસ્કૂલ આગળ ઉતારી મુકયા અને પછી પોતાના કંપમાં આવેલા આલીશાન બંગલા બાજુ મોટરમાં વહેતુ મુક્યું.

આ ઉપરથી એમ તો ધારવાનું નથીજ કે, રાવબહાદુરને રામશરણ માટે ભ્રાતૃભાવ નહોતો. પોતાના ભાઇને એ ચાહતા, પણ અત્યારે તો એમનું બધું ધ્યાન આ પીડા અને આ ઉપદ્રવોમાં સમાઇ ગયું હતું. માંદગીને અને દુઃખને તેઓ ધિક્કારતા. આ દર્શન મરણના વિચારમાંથી જન્મ પામતું એમનું મન મરણને ધિક્કારતું એટલે રામશરણને હાઇસ્કૂલ આગળ ઉતારી મૂક્યા ત્યારે આપણે એમ કહીએ કે, પોતાના મગજમાંથી પણ થોડા વખત માટે એમને ઉતારી મૂક્યા તો કાંઇ ખોટું નહિ. પોતાના બંગલામાં આવી ગયા પછી પોતાના [illegible] ને બે [illegible], [illegible] ન દેખાય એટલે નાસ્તો [illegible] (આ નાસ્તો [illegible] ટેવ [illegible] [illegible] ને [illegible], પણ [illegible] મોટી બે અને બે નાનાં

છોકરાં હતાં એટલે આ તાળી પાડવાની ટેવનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ એ ક
ન શકતો.) ત્યારે સરલાદેવી પધાર્યાં. બહુ સારાં પત્ની હતાં. એમ
રાવબહાદુરને પથારીમાં ઘાલ્યા, ઉના પાણીની એક નહિ પણ
કોથળી આપી, અને પોતાના ફેમીલી દાક્તર રાવબહાદુર ઘોઘારી
ટેલીફોન કર્યો. બે કલાક પછી રાવબહાદુર ઘોઘારી પોતાની બેગ
સ્ટીરિયોસ્કોપ, નળીઓ અને કાચની કાપલીઓથી સજ્જ થઈ
પધાર્યા. એમણે દરદીની નાડી જોઈ, રેસ્પીરેશન ગણ્યા, ટેમ્પરેચર માપી
લોહીનું દબાણુ જોયું, અને બીજી પણુ વિવિધ નિરીક્ષા કરી. તપા-
સતાં તપાસતાં ઘણી વાર તેમણે "આહ" અને "હં" કર્યું. પછ
તેમણે સરલાદેવીને બોલાવ્યાં અને કહ્યું: "મને લાગે છે કે, રાતને
માટે એક નર્સ રાખીએ તો સારૂં. શરદી સખત થઈ છે." અને
પછી તેઓ કંઇ બબડયા, જે અંગ્રેજી ભાષામાં હતું. પોતાની
માંદગીની ઘણી ચિંતા કરવા પાછળ રાવબહાદુરની રાત ખરાબ ગઈ
અને જ્યાં માંડ માંડ ઉંઘ આવવા માંડતી ત્યાં નર્સ આવતી ને એક
પડીકી પાઈ જતી. બીજે દિવસે સવારે રાવબહાદુર ઘોઘારી વહેલા
પધાર્યા અને દિવસને માટે પણ એક નર્સ રાખવામાં આવી. રાવ-
બહાદુર ઘોઘારીએ ઘણીજ લાંબી વાર સુધી શરીરની તપાસ કરી.
તેમનો ચહેરો ભયમિશ્રિત અને રહસ્યભર્યો દેખાવા માંડયો. છેવટે
તેમણે કહ્યું: "રાવબહાદુર સાહેબ! ગળાના કાકડાનો દેખાવ મને
જરાય ઠીક નથી લાગતો. તમને હરકત ન હોય તો મારા મિત્ર
રાવબહાદુર જાનીની સલાહ આ બાબતમાં લઈએ." રાવબહાદુર
ઘનશ્યામદાસ કે જેઓ ઘણાજ ગભરાયલા હતા તેમણે ડોકું ધુણાવી
"હા હા" કહી. રાવબહાદુર જાની તેજ દિવસે બપોરે આવ્યા
તેમણે પણુ ઘણીજ સંપૂર્ણ તપાસ કરી, પણુ રાવબહાદુર ઘોઘારી
સાથે વરંડામાં વાતચીત કર્યા પછી તેઓએ જાહેર કર્યું કે, મુશ્કેલી
કાકડાની નહોતી, પણ ગળાની નળીના સોજાની હતી, અને શહેરમાં
એકજ માણસ હતો કે જે ગળાની નળીના સોજાનો એક્સપર્ટ હતો
અને તે રાવબહાદુર છેલાણી. નસીબ પાધરું કે રાવબહાદુર છેલાણી
ગામમાંજ હતા અને એમણે માંડમાંડ બીજે દિવસે સવારે આવવાનો સમય
આપ્યો. એમણે બીજે દિવસે તપાસ કરી લીધા પછી વરંડામાં રાવબહાદુર
ઘોઘારી, રાવબહાદુર જાની ને રાવબહાદુર છેલાણીએ "કન્સલ્ટેશન" શરૂ
કર્યો, જે એક કલાક ચાલ્યા પછી રાવબહાદુર ઘોઘારી રાવબહાદુર
ઘનશ્યામદાસ પાસે આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે, ગળાપર એક નાનું-શું-
અ-લુંજ નાનું ઑપરેશન કરવું જરૂરનું છે. ગળાની નળીનો

સોજો દૂર કરવાની ઘણીજ જરૂર હતી. રાવબહાદુર ધનશ્યામદાસની ભયગ્રસ્ત આંખ "હા હા" બોલતાં વધુ ભયગ્રસ્ત થઇ. "હા હા બધું જોખમ દૂર કરો." રાવબહાદુર ઘોધારીએ વળી ચલાવ્યું: "દરમિયાનમાં ફેફસામાં કેટલી હદે શરદી પેઠી છે તે બાબતમાં અમારી વચ્ચે થોડી અનિશ્ચિતતા છે; તો તેને માટે મારા મિત્ર ડૉ૦ લાલ બટાકાની સલાહ લેવી જરૂરની છે." રાવબહાદુર ધનશ્યામદાસ ના પાડી શકે એવી સ્થિતિમાં હતા જ નહિ. એ તપાસ પણ થઇ ને ફેફસાં ઘણાં જ સારાં જણાયાં. પણ બીજે દિવસે રાવબહાદુર છોલાણી, રાવબહાદુર ઘોધારી અને ડૉ૦ ગંભીર કે જેઓ પણ ગળાવિષયક જ્ઞાનમાં નિપુણ હતા, તેમની સાથે પધાર્યા. નાનું-ધ-અ-ણુંજ નાનું ઑપરેશન ફતેહમંદ નીવડયું (એ નાના ઑપરેશનનો નાનો ધ-અ-ણોજ નાનો આંકડો પણ થોડા દિવસમાં મળ્યો) અને રાવબહાદુર ધનશ્યામદાસ સુધર્યા અને બેસી શકવા સુધીની સ્થિતિએ આવ્યા; એટલે રાવબહાદુર ઘોધારીએ એમની સાથે જુદા જુદા સ્થળની હવા વિષે વાતો ચલાવવા માંડી: "રાવબહાદુર સાહેબ! મને લાગે છે કે, મહિનો દિવસ આપે માથેરાન જવું જોઇએ. ત્યાંની હવાથી આપને એકદમ ફાયદો થઇ જશે." રાવબહાદુર ધનશ્યામદાસ એમનાં વહાલાં (સર્વોત્તમ વહાલો એમનો જીવ) પત્ની સરલાદેવી સાથે માથેરાન ગયા અને મહિનો રહ્યા, અને બાલસૂર્યનાં કિરણોમાં આરામખુરશીમાં બહાર બેઠા બેઠા શહેરમાં રહ્યા હોત તો કેટલા પૈસા કમાયા હોત તેનો સખેદ વિચાર કર્યો.

અને પછી એક દિવસ તેઓ પાછા આવ્યા અને બીજે દિવસે સવારે રાવબહાદુર દુકાને ગયા. દાકતરની સલાહ પ્રમાણે વહેલા ત્રણેક વાગે ઘેર આવવા નીકળ્યા. ઘેર આવતાં રસ્તામાં એકદમ પોતાનો ભાઇ રામશરણ યાદ આવ્યો. પરમેશ્વર! પરમેશ્વર! પોતાના ભાઇને એ કેમ ભૂલી ગયા? સ્મશાનયાત્રાનો તે દિવસ એમને યાદ આવ્યો ને રામશરણ પણ છીંક ને ઉધરસ ખાતો હતો એ યાદ આવ્યું. તેઓ બન્ને શરીર વિષે એકસરખી સ્થિતિમાં હતા. રામશરણને શું થયું હશે? રાવબહાદુર ધનશ્યામદાસને ત્યારે જણાયું કે પોતાના ભાઇને તેઓ ચાહે છે. ડ્રાઇવરને ગાડી ભાઇને ઘેર-દુકાને લઇ જવા કહ્યું. ધકે-ધકે કે રામશરણ મરી ગયો હોય! સારા દાકતરો બોલાવવા જેટલા કે દવાદારૂ કરવા જેટલા પૈસા એની પાસે હતા નહિ. ઓ પરમેશ્વર! રામશરણને શું થયું હશે! દુકાનમાં [illegible] રામશરણના નોકરે એમને ઓળખ્યા, હસીને આવકાર આપ્યો

અને ઘરમાં લઇ ગયો; અને તેની પાછળ તેની સ્ત્રી રમા આવ્યાં. બન્ને તંદુરસ્ત હતાં. "કેમ છો મોટાભાઇ!" "કેમ છો રામશરણ!" થોડી વાર સુધી આડીઅવળી વાતો બંને જણાએ કરી અને પછી રાવબહાદુર મુદ્દાની વાત પર આવ્યા.

"તે દિવસે આપણે સ્મશાને ગયા હતા તે યાદ છે? આપણ બેને કેવી શરદી થઈ આવી હતી?"

"કેમ ભૂલી જવાય," રામશરણે જવાબ દીધો "ઘેર આવ્યો ત્યારે માથું બહુ ભમતું'તું ને અવાજ પણ ભારેખમ થઇ ગયો હતો. ઘરમાંથી કહ્યું કે તમને તો સળેખમ થયું છે."

"હા! અને પછી તેં શું કર્યું?"

"હું પથારીમાં સૂઇ ગયો. છાતીએ, ગળે, નાકે ને કપાળ પર યુકેલિપ્ટસ ઑઇલ ચોળી દીધું. તીખા મરીમશાલાવાળી ગરમ ગરમ ચા પીધી. બીજે દિવસે ઉપવાસ કર્યો. સળેખમ મટી ગયું."

"ઓ મારા પરમેશ્વર! ઓ શંકર ભોળા! ઓ ગણુપતિ દાદા!" રાવબહાદુરે પોતાના જાડા ઘોકા જેવા હાથ ઘુંટણુપર મૂકયા "સર્વ ઠેકાણે અન્યાય અને અયોગ્ય લાભ! યુકેલિપ્ટસ તેલ અને ઉપવાસને લીધે બીજે દિવસે આરામ! ઓ પરમેશ્વર, ઓ પરમેશ્વર!" ખરચના આંકડાઓ રાવબહાદુરની આંખ સામે નાચવા માંડયા-સ્પેશિયાલિસ્ટે નર્સો, નાનું—ધ-અ-ણું જ નાનું ઑપરેશન-માથેરાનની હવાફેર બધું યાદ આવ્યું અને સાથે સાથે એ બધ.માં ખરચના પડેલા ચાર હજાર રૂપિયા અને પોતાની ગેરહાજરીમાં વેપારને થયેલ નુકસાન એ બધું છાતીએ લાગ્યું. ચારે કોર અન્યાય અને અયોગ્ય લાભ! યુકેલિપ્ટસ ઑઇલ અને ઉપવાસ કોઇ બોલતું હોય એમ જણાયું. એમણે ઉંચે જોયું. રમાનું હસતું મોં બોલતું હતું.

"હવે ચા પીનેજ જજો."

પોતાનું માથું ઘણી વાર સુધી ઘણા જોરથી એમણે હલાવ્યું નહિ કે એમને ચા પીવી હતી. ખરાબ દેખાતી એ ચાને એ અડ્યા જ નહિ, ઓરડામાં રાંધવાની વાસ આવતી હતી. ઉપર છોકરાં ધાંધાટ કરી રહ્યાં હતાં; પણ એમને ત્યાંથી જવું નહોતું. એ હાલે તેમ નવું દર્શન લાધ્યું હતું કે, આ લોકો પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે. "યુકેલિપ્ટસ ઑઇલ અને ઉપવાસ અને આરામ! ઓ મારા પરમેશ્વર!"

("ગુજરાત" માસિકમાંથી)

૩૭–દેપાળદે ગોહેલ

(લેખકઃ–શ્રી. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી)

આ ઉચ્ચ હૃદયના, કોમળ સૃષ્ટિની ખરી કિંમત કરનાર ગોહીલકુલભૂષણ રાજાથી સૌરાષ્ટ્રનું કોઈક જ ઘર અજાણ હશે. રાજા પરમ ઉદાર હતો. પરાર્થે માથું મૂકવા, જીવન સમર્પણ કરવા તે સદા તૈયાર થતો. તે પોતાની પ્રજાને સુખી જોઈ સદા પ્રસન્ન રહેતો. પ્રજાને સુખે સુખી ને પ્રજાને દુઃખે દુઃખી એ તો તેના હૃદયનો જીવનમંત્ર હતો. જે વખતની વાત થાય છે તે વર્ષ દુકાળનું હતું. આગલે વર્ષે પણ દેશમાં વરસાદ જરાય થયો નહોતો; પણ જેમ તેમ કરી બિચારાં લોકોએ પોતાનો માલ બચાવ્યો હતો. ત્યાં વળી આ વર્ષે પણ તદ્દન અનાવૃષ્ટિ થઈ. ઢોરઢાંખર ખડપાણી વિના હેરાન હેરાન થઈ મરવા લાગ્યાં. મહામહેનતે ખેડુનો જેઠ માસ ભેગા તો થયા. આકાશમાં વાદળાં ચડવા લાગ્યાં. ખેડુત પોતાના દુર્બળ બળદોથી આછું પાતળું ખેડવા લાગ્યા. આમ ચાલતું હતું ને એક દિવસ રાજા દેપાળદે ભારે હૈયે પોતાના ગરીબ ખેડુતની દશા નિહાળતો નિહાળતો પોતાની રાજધાની પાળિયાદને માર્ગે પહોંચ્યો. રાજા દેશની આ માઠી દશા જોઈ અતિ દુઃખી થતો હતો. કોઈનાં ઢોર પર ચોળીનું ટીપું સરખું પણ નહોતું, છતાં બિચારા ખેડુતો વરસાદને માટે પોતાથી બનતી તૈયારી કરી રહ્યા હતા. આ સર્વ જોતો રાજા એક દૃશ્ય જોઈ હેબક ખાઈ ગયો, ને દયામાં ભેદાઈ ગયો. એક ખેડુને પોતાના સાતીએ બે બળદને બદલે એક બળદ જોડ્યો હતો ને એક સ્ત્રી જોડી હતી. આમ સ્ત્રી અને બળદ બન્ને સાથે જોર કરી હળ ખેંચતાં હતા ને જમીન આડી પાતળી ખેડતાં હતાં. ખેડુત હળને હાંકો પકડી પાછળ ચાલતો હતો. બાઈના મુખ પરથી પરસેવો ટપકી રહ્યો હતો. [illegible] ને તે બાઈનું [illegible] હતું. તે બિચારી બળદની [illegible] [illegible] રાજાના હૈયાને

હ્રદયમથ વી મૂક્યું: "અરેરે ! આ તો દુઃખની હદ વળી ગઇ. આ સ્ત્રી: જગતજનેતા મહાદેવી આ પશુની સાથોસાથ જોડાય !" રાજાએ તે ખેડુત પાસે જઇને કહ્યું: "ભાઇ ! આ ન છાજતું ઢોરનું કામ સ્ત્રી પાસે ?" હજુ તો રાજાના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળે છે ત્યાં તો નસીબ પર રોષ કરતો તે હળખેડુ બોલ્યો: "એમાં કેમ કરવું ? જેવાં જેનાં નસીબ તેવું તેને કામ. પણ તને દયા આવતી હોય તો તું આવીને એને ઠેકાણે જોડાઇ જાને ? અમારે મહેનત કરી પાલી અન્ન તો મેળવવુંજ જોઇએ." બિચારો ખેડુત દુઃખનો માર્યો જેવું હતું તેવું બોલી ગયો. આ રાજા છે એમ તે ઓળખી શક્યો નહિ. રાજા પંડે જેવો દિલનો સાદો હતો તેવોજ પહેરવેશમાં પણ સાવ સાદો હતો. પ્રજાજનોમાં ભેળાઇ જઇ તેમનું જીવન જાણવા તે સદા જાતેજ તત્પર રહેતો; અને કોઇને ખબર ન પડે તેમ રાજા એ કામ સાધતો.

ખેડુતનું આ બોલવું સાંભળી રાજા દયાથી પીગળી ગયો. જરા પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના તેણે તે સ્ત્રી પાસે જઈ કહ્યું: "બહેન! બહાર નીકળી જાઓ. હું હવે બાકીનું પૂરું કરીશ." બિચારી સ્ત્રી શરમાતી ધોસરું તજી દૂર ઉભી ને રાજાએ પોતાની કાંધ પર ધુંસરું લીધું. બળદની સાથોસાથ જોર કરી તે સાંતીડું ખેંચવા લાગ્યો. આમ કરી તેણે બાકીના ચાસ પૂરા કર્યા. પછી રામરામ કરી રાજા ચાલતો થયો. તે ખેડુતે અને તેની સ્ત્રીએ તેના તરફ આભારની મીઠી નજર નાખી સામા રામરામ કર્યા. બે ત્રણ દિવસમાં તો બધે વાવેલું ઉગી લીલુંછમ થઇ રહ્યું; પણ અજબ જેવું તો એ થયું કે, જેટલી જમીન બળદ સાથોસાથ પેલા માણસે ધુંસરે જોડાઇને ખેડી હતી તેટલી જમીનમાં કશુંય ઉગ્યું નહિ. આ જોઈ ખેડુત ઘણોજ અજબ થયો. પછી તેને સુઝી આવ્યું કે, પેલા માણસે જેટલામાં ખેડ્યું છે ત્યાંજ કશું ઉગ્યું નથી એટલે માણો ભૂપરપગો તો ખરો ! જ્યાં જ્યાં ચાલ્યાં ત્યાં જમીન બળી ગઇ. અરે મારું એટલું બી પણ ફોકટ ગયું ! અરર, ખડ પણ કાઇએ ઉગ્યું નથી; હવે જેવી ભગવાનની મરજી." આમ ઘડી બે ઘડી વિચાર કરી [illegible] તેણે મન વાળ્યું. ચોમાસું પૂરું થયું. કાપણી શરૂ થઇ. અનાજ કપાઇને ખળાભેગું થયું; પણ જુઓ, જ્યાં ખેતરમાં કંઇ ઉગ્યું નહોતું ત્યાં તો કાઇ ક્રમસર ખોદતાં તે ખેડુતે ખોદવામાં નિમગ્ન મોતી ભરેલાં દીઠાં તેને ઉપાડી લીધા ને વધારે આગળ ખોદ્યું ત્યાં વધારે મોતી નીકળવા લાગ્યા, આમ જેટલી જમા [illegible]

પડતર રહી હતી તે બધી ખોદી જોઈ તો તેમાંથી મોતી વિના બીજું કશુંય હાથ આવ્યું નહિ. 'ભાળું' એટલામાં પેલા માણસના પગ ફરી ગયા છે તેમાં મોતી વિના બીજું કાંઈ નીકળતું નથી' હર્ષઘેલો ખેડૂત મોતીનો સુંડલો ભરી પોતાના ધણીને ચરણે દેવા આવ્યો ત્યાં તો જેણે બળદ સાથે ખેડ્યું હતું તેજ માણસને રાજગાદી ઉપર બેઠેલો જોયો. તેના ચરણમાં મોતીભર્યો સુંડલો મૂકી ખેડુત બોલ્યો:-

જો જાણ્યો જડધાર, કે નિર્મળ મોતી નીપજે;
તો વાવત વડવાર, દિ બધીય દેપાળ દે.

હે રાજા! પ્રભુ શંકરનો તું અવતાર છો; પણ મને જો ખબર હોત કે તારી પાસે ધોંસરું તણાવી વાવતાં નિર્મળ મોતી ખેતરમાં પાકે છે તો તો હું તારીજ પાસે મારું આખું ખેતર વવરાવત. આમ આ ભોળા ખેડૂતનું ભોળું બોલવું સાંભળી તથા તેની રાજભક્તિ ઉપર પ્રસન્ન થઇ ઉદાર દિલના દેપાળદે રાજાએ તે મોતી તેને પાછાં આપ્યાં ને તેનો વાંસો થાબડી તેના દિલમાં ઉત્સાહ પૂર્યો.

("શારદા"ના એક અંકમાંથી)

३८—चिनाइ मंदिर

ઓકસર યુદ્ધના ભડકા બળતા હતા ત્યારે દક્ષિણ મંચુરીઆના નૌ-રૂડન ગામમાં કંગાલિયતે કેર વર્તાવ્યો હતો. ત્યાંનાં ઘરોમાં નહોતી તેજદીપ્તિ કે નહોતો ધનપ્રકાશ. જૈફ થઇ ગયેલી એક વૃદ્ધ સ્ત્રી પોતાનું કોટડું પાડી કડવા દિવસો કાઢતી હતી. તેના ઘરમાં બારીઓ હતી, પણ તેનાં બારણાં તેલી કાગળનાં હતાં. તેને દિવાલો હતી, પણ તે કાચી માટીની હતી. તેના કાંકરા ખર્યાં કરતા હતા. અંદર એક ખાટલા સિવાય બીજી શય્યા નહોતી; એક ગૂદડ સિવાય બીજી ઓઢ નહોતી; એક ભાંગલા પ્યાલા સિવાય બીજું પાત્ર નહોતું.

એ ડોસીએ દિકરો ગુમાવ્યો હતો, પણ દિકરાની વિધવા વહુ સાસુની ચાકરી કરતી. ઘરમાં પૈસાની જબરી તંગી હતી, એટલે પુત્રે બચાવેલી થોડીક દોલત પણ ઘરખર્ચમાં ઘસડાઇ ગઇ. દિવસે દિવસે ગરીબાઇએ વધારે પંજો પાડયો. ઘરમાં કશું રહ્યું નહિ, મહેનત-મજૂરીએ પણ ઝાઝું આણી આપ્યું નહિ. ડોસીનો જીવ બહાવરો બની ગયો. તેની મુઝવણનો પાર રહ્યો નહિ પોતાની દિકરી સમી વહુને તેણે કહ્યું: "બેટા! તું પરણે તો કેમ! પછી લગ્ન કરે તો તું સુખી થાય. આમ દાન સાથે ક્યાં સુધી વેર રાખશું!"

"પણ મા 'હું પરણું'? મારા ભરથારનાં પવિત્ર યાદ ભૂલી જાઉં? તમેજ તમારા દિકરાને આમ ભુલાવી નાખશો? મા! મા! ઓ મા! મારે નથી પરણવું. મરીને તો જીવશું ને?" વહુ રડી પડી. તેનો વેગ અટકાવી શકાય એમ નહોતો. તેની આંખોમાં મૃતપતિની પવિત્ર યાદો ભરી હતી. તેના હૈયામાં વિદેહ સ્વામીના અનેક શપથો સંઘરવા હતા. બીજે ઘેર જવાના વિચાર પણ એણે નહોતો વિચાર્યો કે નહોતો કલ્પ્યો. પણ એ દીન મુખે સાસુને જોઇ રહી હતી. એણે મીઠા બોલ ઉચ્ચાર્યા: "દિકરી' આમ શીદને કરે છે! તું જુવાન છે; તું તો [illegible] મને બે ભૂખે મરે [illegible]'"

વહુના વદન પર અનેક ભાવો રહી આવ્યા, એના કપાળની

રેખાઓ વિશદ સૂચવતી હતી. એની આંખોમાં કરુણા નીતરી, એના હૃદયમાં જેમનો અભાવ આવ્યો, એનું હૈયું બીકથી થડકવા લાગ્યું. સાસુજીની વિષમ સ્થિતિનો એને ઓછો ખ્યાલ નહોતો. મૃત પતિનાં સંભારણાં એ એની પવિત્ર મતા હતી; પણ એણે પૂછ્યુંઃ "હું કોણ? નાથ! તમે ગયા ને તમને અખંડ રાખવા મથનારી તમારી પત્ની ક્યાંથી ડગે? પણ માતાને મારે લીધેજ મરવાનું? હાય! કેવી અભાગિણી!"

"સાસુજી!" તેણે સ્પષ્ટ પણ થડકાતાં કહ્યુંઃ "તમે કહો છો તો પરણીશ. પણ એ મારા નાથ, નાથ!" એ બેભાન થઇ પડી.

પછી તો બે દિવસો આવ્યા ગયા. વહુની અશાંતિને કામ-ચલાઉ શાંતિ મળી. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરનો એક આધેડ પુરુષ તેની સામે આવી ઉભો. તેણે પત્ની ગુમાવી હતી, પણ ત્રણ સંતાનોની સંભાળ તેના એકલા પર હતી. તેનામાં માયા હતી, ને દયા હતી. તે બોલ્યોઃ "કેમ? મને પરણશો ને? તમારી સાસુએ મને કહાવ્યું છે."

"પરણું?" વહુએ એક કરુણ સાદ કાઢ્યો, ને તે પોક મૂકી રડી પડી.

"પરણશો ને?" પેલા પુરુષે ફરીને પૂછ્યું. તેના બોલવામાં નહોતો અવિનય કે નહોતો ગુસ્સો.

"હા," વહુએ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું "મારાં સાસુજી કહે છે એટલે."

બન્ને પરણ્યાઃ સાદાઇથી બન્નેનાં લગ્ન ઉજવાયાં. સાસુએ દેવલોકની દિકરીસમી વહુને પરઘેર વળાવી, અને નવા પતિએ પોતાની પત્નીની સાસુને સો રૂપિયાની ભેટ દીધી. પતિપત્ની પોતાને ઘેર વળ્યાં, અને માનુ વળાવતી વહુને બાઝી બોલીઃ "મારે અંતરે ઠાર્યું."

એ તૂટેલા ઓરડાની પાસે એક નિશાળ હતી. પોતાની વહુને મોકલી સાસુને ટાઢા વળ્યા નહિ. સો રૂપિયાની થેલી ઉપાડી એ જોવા લાગી. તેની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં. તેના હૃદયમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈઃ "દિકરી! તને વળાવી તે મારાથી વિખૂટી થવા? હાય! મારો દિકરો શું કહે છે! હું કેવી અભાગણી! દિકરી! તું આવી નહીં હોત તો કેવું સારું!" પણ એ રુદન ઝાઝું ટક્યું નહિ. એની આંખોમાં આંસુને બદલે ચેન આવ્યું. એ ઓરડામાં [illegible]. પાસેના મકાનમાં [illegible] બાર વિદ્યાર્થીઓએ [illegible]. કોઈએ [illegible]. સો રૂપિયાની થેલી પર તેમની નજર પડી. [illegible] માટે એ પૈસા લેવાની તેમ-[illegible]. એક વિદ્યાર્થીએ [illegible] વિરોધ કર્યો, પણ [illegible] એને ઠપકો [illegible], ને નરમ બનાવ્યો.

છોકરાઓ ગયા ને રૂપિયા ચોરી લાવ્યા.

તે દિવસ આથમી ગયો, ને બીજણ રાત્રિ પણ સંકેલાઈ ગઈ. વહાણું વાયું, ને ડોસી ઉઠી. સો રૂપિયાની થેલી શોધવામાં તેણે તેની ઘરડી આંખોને કામે લગાડી. પણ એને હાથે થેલી ચઢી નહિ. કલાકો વહી ગયા, પણ એ પૈસાનો પત્તો લાગ્યો નહિ. નિશાળ શરૂ થઇ ગઇ, અને છોકરાએ આ ડોસીની વિહ્વળતા જોઈ, પણ તેઓ કશું બોલ્યા નહિ; પણ તેમણે કરૂણ સાદ સાંભળ્યો. તે અવાજ ડોસીનોજ હતો. પહાડ ફાટે એવી તેની વાણી હતી; તેમાં દયા હતી, કરુણાજનક આક્રંદ હતું.

"હાય! કેવી અભાગણી! મેં મારી વહુ ગુમાવી, વહુ આપી પૈસા મેળવ્યા તે ગુમાવ્યા. મારૂં સર્વસ્વ ગયું, દિકરી! ઓ દિકરી! મારાં પૂર્વજન્મનાં પાપ કે મેં તને અળગી કરી!" ને પછી એણે દોરડું ઝાલ્યું, છાપરા સાથે બાંધ્યું, ને ફાંસો કરી તે લટકી પડી. મરતાં મરતાં એક સાદ નીકળ્યો: 'દિકરી! ઓ દિકરી!

નવે ઘેર ગયલી પત્ની પોતાનાં બાળકોને ઉછેરતી હતી. તેનો પતિ આ ડોસીને કંઈક મદદ આપવા સુથારી કામે ગયો હતો તે આવ્યો, અને તેણે લાવેલી ભેટો સાથે પત્નીને આગલે ઘેર જવાનું કહ્યું. પત્ની ગઈ. એ કોટડામાં સાસુની ખરી જતી કાયાનું ભ્રમણ નહોતું સંભળાતું. એ અંદર ગઇ ને ફાંસે લટકતી સાસુને જોઇ ચમકી: "હાય, મા! મારી ખાતર તેં કેટલું કર્યું!" ને તે પણ ફાંસો લટકાવી લટકી પડી. સાસુની સેવામાં હાજર થવા તે બોલી: "માડી! આવું છું હો!"

પત્નીને ગયાને બહુ કલાક વીતી ગયા એટલે પેલો સુથાર પોતાના મોટા છોકરાને ઘર સોંપી આ ઝુંપડામાં આવ્યો. પોતાની પત્નીને અને ડોસીને ફાંસે લટકતાં જોઇ એના હૃદયમાં અનેક ભાવો આવ્યા: 'હા' તે બબડ્યો "હું જ ગુનેગાર. હું પરણ્યો ત્યારે આ ડોસીએ ફાંસો ખાધો, તેની દિકરી તેની સાથે ગઇ! હું કેવો!" અને તે પણ અત્યંત પવિત્ર ભાવે ફાંસે ચઢી લટકી પડ્યો. નિશાળના છોકરાઓએ આ ત્રણેને મરેલાં જોયાં. ગામના અધિકારીને આ કિસ્સાની ખબર પડી, ને સાસુની આજ્ઞાની ખાતર ફરી પરણવા કબૂલ કરેલી સ્ત્રી માટે મંદિર નિરધાર્યું; તેમાં ત્રણેની પ્રતિમા કરવાનું નક્કી થયું; પણ તેટલામાં નિશાળના મકાન પર વીજળીના ચમકારા પડ્યા. પેલો બહુ આ વખતે રાતો કાળનો મંતરો હતો. તેણે માસ્તરને કહ્યું: 'સાહેબ! હુંજ ગુનેગાર. હું મજૂરો હતો

કે, આ અગિયાર જણાએ ચોરી કરી છે. ચેતાવ્યા તોપણ તેઓએ મારું માન્યું નહિ, અને તેમણે ચોરી કરી. આ ડોસી મરી ગઇ તે મારાજ પાપે. મારા પર દેવ રૂઠ્યા જ હોવા જોઇએ." પછી માસ્તર પોતાના વિદ્યાર્થીઓને બહાર લઇ ગયા, વીજળીનો પ્રચંડ કડાકો પડ્યો, અગિયાર બાળકો નિષ્પ્રાણ બન્યા. માસ્તર ને બઇ બહાર બચી શક્યા.

પછી તો ચિનાઇ સરકારે ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. ફાંસે ઝૂલી મરનારાં ત્રણેની તેમાં પ્રતિષ્ઠા થઇ; અને અગિયાર બાલકો તેમને નમન કરતા ગોઠવાયા. મરી ગયેલા સુથારના છોકરાઓને ગવર્નરે દત્તક લીધા. આજે આ વાતને અનેક વર્ષો થઈ ગયાં છે, તોપણ હજી પવિત્ર વૈધવ્યનું મંદિર પેલા ગામને સીમાડે ઉભું છે. ને અનેક ભાવિક સ્ત્રીપુરુષો એ મંદિરની ભવ્ય આકૃતિઓને સહર્ષ ને સપ્રેમ વંદન કરે છે.

(૧૭-૪-૧૯૨૫ના અઠવાડિક "નવયુગ"માંથી)

३९–आगीयानी चमक

(મૂળલેખકઃ-શ્રી. પ્રેમચંદજી)

(૧)

પંજાબના રાજા રણજિતસિંહ સંસારમાંથી ચાલી નીકળ્યા હતા. રાજ્યના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો, જેમના દ્વારા રાજ્યની ઉત્તમ વ્યવસ્થા થતી હતી તેઓ માંહોમાંહેના દ્વેષ અને અણબનાવને લીધે હતા ન હતા થઇ ગયા હતા. રાજા રણજિતસિંહે બનાવેલું સુંદર ભુવન અત્યારે નષ્ટ થઇ ગયું હતું. કુંવર દલીપસિંહ અત્યારે ઇંગ્લાંડમાં હતા અને રાણી ચંદ્રકુંવરી ચુનારના કિલ્લામાં. રાણી ચંદ્રકુંવરીએ નાશ પામતા રાજ્યને બચાવવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એને રાજ્યકારભારની વ્યવસ્થાની ખબર નહોતી. અને કૂટનીતિ તો દ્વેષની આગ ભડકાવવા કરતાં બીજું શું કરવાની હતી?

રાતના બાર વાગી ગયા હતા. રાણી પોતાના નિવાસભવનની અગાશીમાં ઉભી ઉભી ગંગાની તરફ જોઇ રહી હતી અને વિચાર કરતી હતી કે લહેરો આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર શાથી છે? તેમણે કેટલા ગામ અને નગર ડુબાડ્યાં છે અને કેટલાંય જીવજંતુ તથા દ્રવ્યને ગળી ગઇ છે; છતા તે સ્વતંત્ર છે. એને કોઇ અટકાવતું નથી; એનું કારણ એ નથી કે, એ અટકાવી શકતી નથી. અટકાવી તો શકાય; પણ એથી તો એ ઉલટી એવી ગર્જના કરે-એવું જોર કરે કે બાંધેલા બંધ ઉપર થઇને પણ વહેવા માંડે અને એ બંધનનેજ નષ્ટ કરી નાખે-પોતાના જોરથી એને પણ વહાવી લઇ જાય."

આ પ્રમાણે વિચારતાં વિચારતાં રાણી ગાદી પર સૂઇ ગઇ. એનાં નેત્રો આગળ પૂર્વાવસ્થાની સ્મૃતિઓ એકાદ મનોહર સ્વપ્નની પેઠે આવવા લાગી એક સમયે એની પેતાની ભ્રમરની મરોડ તલવારથી પણ વધારે તીવ્ર હતી અને એનું મંદ સ્મિત વસંતના સુગંધિત સમીરથી પણ વધારે પ્રાણપોષક હતું; કિન્તુ હાય, અત્યારે એની દશા એવી દીનાવસ્થાએ પહોંચી છે કે જો રડે તો પણ તે પોતાનેજ સંભળાવવાને માટે હોય અને હસે તો પણ મા-

પોતાનુંજ દિલ બહેલાવવા માટે હોય. કારણ કે તે ગુસ્સે થાય તો પણ હવે બીજાનું શું નુકસાન કરી શકવાના છે ? રાણી અને બાંદીમાં કેટલો ફેર છે ? રાણીની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યા કે જે એક વખત વિષથી પણ વધારે પ્રાણનાશક અને અમૃતથી પણ મોંઘામૂલાં હતાં. આ પ્રમાણે એ એકલી નિરાશ હૃદયે કેટલીએ વાર રડી હતી કે જ્યારે તેને આકાશમાંના તારાઓ સિવાય બીજું કોઇ નીરખનાર નહોતું.

(૨)

આ પ્રમાણે રડતાં રડતાં રાણીની આંખ મળી ગઇ. એનો વહાલો કાળજાની કોર જેવો કુંવર દલીપસિંહ જેમાં એના પ્રાણ વસતા હતા, તે ઉદાસ મુખ આવીને સામે ઉભો રહ્યો. જે પ્રમાણે ગાય આખો દિવસ વગડામાં રહ્યા પછી સાંજે ઘેર આવે છે અને પોતાનાં વાછરડાને જોતાંજ પ્રેમ અને ઉમંગથી મતવાલી, મદવંતી થઇને દુધભર્યે સ્તને અને લીસે પૂછડે દોડે છે તે પ્રમાણે ચંદ્રકુંવરી પોતાના બન્ને હાથ પસારીને પ્યારા કુંવરને છાતીસરસો ચાંપવાને દોડી; પરંતુ આંખ ઉઘડી ગઇ અને જીવનનાં આશાઓની પેઠે એ સ્વપ્ન પણ વિનષ્ટ થઇ ગયું. રાણીએ ગંગાની તરફ જોઇને કહ્યું: 'મને પણ તારી સાથે લઇ જા.' ત્યાર પછી રાણી અગાશી પરથી તરત નીચે ઉતરી. ઓરડામાં એક ફાનસ બળતું હતું એના અજવાળામાં તેણે એક મેલી સાડી પહેરી, ઘરેણાં કાઢી નાખ્યા અને રત્નોની એક નાનકડી પેટી અને તીવ્ર કટાર કમરમાં રાખીને એ બહાર નીકળી ત્યારે નિરાશાપૂર્ણ સાહસની મૂર્તિ હતી.

"કોન હૈ" કહીને સંત્રીએ બૂમ પાડી.

રાણીએ ઉત્તર આપ્યોઃ 'એ તો હું ગંગી.'

"કયાં જાય છે ?"

"ગંગાજળ લેવા. [illegible] ગઇ છે. રાણીજી પાણી માગે છે."

સંત્રી જરાક આગળ આવીને બોલ્યોઃ "ચાલ હું પણ તારી સાથે આવું છું. જરા ઉભી રહે"

ગંગી બોલીઃ "મારી સાથે આવવા નહિ. પાણી ઉપર છે તે [illegible]."

સંત્રીને [illegible] ચંદ્રકુંવરી છુપે [illegible] અંધારા. [illegible] ગંગાને કિનારે આવી પહોંચી.

[illegible]

રાણી નદીને કાંઠે કાંઠે ચાલી જતી હતી અને લળી લળીને પાછળ જોતી હતી. એકાએક એક હોડકું ખીલાની સાથે બાંધેલું જોયું. રાણીએ ધ્યાનથી જોયું તો માછી સૂઈ ગયો હતો. એને જગાડવો એ કાળને જગાડવા જેવું હતું. તેણે તરત દોરી છોડી નાખી અને હોડીમાં કૂદી પડી. નાવડું ધીરે ધીરે પવનની મદદથી ચાલવા લાગ્યું, કે જે શોક અને અંધકારમય સ્વપ્નની પેઠે ધ્યાનના તરંગોની સાથે વહ્યું જતું હતું. નાવ હાલવાથી માછી ચોંક્યો, જાગી ઉઠ્યો. આંખો ચોળતાં ચોળતાં તેણે સામે જોયું તો એક સ્ત્રી હાથમાં હલેસાં લઇને બેઠી છે. ગભરાઇ જઇને તેણે પૂછ્યું: "તું કોણ છે? નાવ ક્યાં લઇ જાય છે?" રાણી હસી પડી. ભયના અંતને સાહસ કહે છે. બોલી: "સાચું કહું કે ખોટું?"

માછીમાર કંઇક ભયભીત થઇને બોલ્યો: "સાચું."

રાણી બોલી: "તો સાંભળ મારે, હું લાહોરની રાણી ચંદ્રકુંવરી છું. આ કિલ્લામાં કેદ હતી, આજ નાસી જાઉં છું. મને જલદી બનારસ પહોંચાડી દે. તને ન્યાલ કરી દઇશ. અને જો આનાકાની કરી તો જો, આ કટારથી તારું માથું કાપી નાખીશ. સવાર પડતાં પહેલાં મારે બનારસ પહોંચી જવું જોઇએ."

આ ધમકીનો ધાર્યો ઉપયોગ થયો. માછીમારે વિનીતભાવે પોતાની કામળી બિછાવી અને જોરથી હલેસાં મારવા લાગ્યો, કાંઠાનાં ઝાડ અને ઉપર ઝગઝગતા તારા સાથેસાથે દોડવા લાગ્યા.

(૩)

સવારે ચુનારના કિલ્લામાં દરેક માણસ અચંબિત અને વ્યાકુળ હતું. સંત્રી ચોકીદાર અને દાસીઓ બધાં શિર ઝુકાવીને કિલ્લાના માલેક આગળ ઉભાં હતાં. તપાસ ચાલી રહી હતી, પણ કશો પત્તો નહોતો લાગતો.

પેલી તરફ રાણી બનારસ પહોંચી, પરંતુ ત્યાં પહેલેથીજ પોલીસ અને સેનાની જાળ બિછાવેલી હતી. નગરનાં નાકાં બંધ હતાં. રાણીને શોધી લાવનારને ખાસ ઇનામ આપવાનું જાહેર થઇ ગયું હતું.

કેદખાનામાંથી નીકળ્યા પછી રાણીને ખબર પડી કે, તે બીજા એક વધારે મજબૂત કારાગારમાં છે. કિલ્લામાં દરેક માણસ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર હતું. કિલ્લાનો માલેક પણ તેને માનભરી નજરે જોતો હતો; કિન્તુ આજ સ્વતંત્ર થવા છતાં તેના હોઠ બંધ હતા. તેને સર્વ ઠેકાણે નવો શત્રુ દેખાતા હતા. પંજાબકેસરિ પક્ષીને તો પાંજરાના ખૂણામાંજ સુખ છે.

પોલીસના અધિકારી બધા આવનારા-જનારાઓને ધ્યાનથી જોતા હતા, કિન્તુ એક ભિખારણની તરફ કોઇનું ધ્યાન જતું નહોતું-જે એક ફાટેલી સાડી પહેરીને યાત્રાળુઓની પાછળ પાછળ ધીરે ધીરે શિર ઝૂકાવીને ગંગાની તરફથી આવી રહી છે. નથી એ ચોંકતી, નથી ગભરાતી કે નથી બીતી. કેમકે એ ભિખારણની નસોમાં રાણીનું લોહી છે.

અહીંથી ભિખારણે અયોધ્યાનો રસ્તો પકડ્યો. દિનભર એ વિકટ માર્ગે ચાલતી અને રાતે એકાદા જનશૂન્ય સ્થાનમાં સૂતી. મોં પીળું થઇ ગયું હતું, પગ છોલાઇ ગયા હતા, સુમનસમું શરીર કરમાઇ ગયું હતું.

ગામડાંઓમાં એ ઘણુંખરૂં લાહોરની રાણીની કહાણી ચર્ચાતી સાંભળતી. ક્યારેક ક્યારેક પોલીસના લોકો પણ એને રાણીની શોધમાં જણાતા. તેમને જોતાંજ ભિખારણના હૃદયમાં સૂતેલી રાણી જાગી ઉઠતી. તે ખુલ્લી આંખે તેમને તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતી. શોક અને ક્રોધથી એની આંખો બળવા લાગતી. એક દિવસ અયોધ્યા પાસે આવીને રાણી એક વૃક્ષતળે બેઠી હતી. કમરેથી કટાર કાઢીને તેણે સામે રાખી હતી અને વિચાર કરી રહી હતી કે ક્યાં જાઉં ? મારી યાત્રાનો અંત ક્યાં છે? શું આ સંસારમાં હવે મારે માટે ક્યાંય પણ સ્થાન નથી?

ત્યાંથી જરાક આઘે એક મોટું આંબાવાડિયું હતું ત્યાં મોટ-મોટા ડેરા તથા તંબુ તાણેલા હતા. કેટલાક સંત્રીઓ ચળકતાં કપડાં અને હથિયાર સજીને આરામથી ફરતા હતા. કેટલાક ઘોડા બાંધેલા હતા. રાણીએ એ રાજસી ઠાઠમાઠને ક્રોધની દૃષ્ટિએ જોયો. એક વખત એ પણ કાશ્મીર ગઇ હતી અને તેનો રસાલો આના કરતાં કેટલોય અધિકાનો હતો.

બેઠા બેઠા સાંજ પડી ગઈ. રાણીએ ત્યાંજ રાત ગાળવાનો વિચાર કર્યો. એટલામાં એક બુઢ્ઢો માણસ ત્યાં ફરતો ફરતો આવ્યો અને એની આગળ ઉભો રહ્યો. લાંબી દાઢી હતી, શરીરમાં તેજના ચમકારા હતા, કમરે તરવાર લટકી રહી હતી. એ માણસને જોતાંજ રાણીએ તરત કટાર કમરમાં ખોસી લીધી. સિપાઇએ તેની તરફ તીક્ષ્ણ નજરે જોઇને પૂછ્યું: "બેટી! ક્યાંથી આવે છે?"

રાણીએ કહ્યું "ઘણે દૂરથી."

"ક્યાં જવું છે?"

"એ તો કહી નથી શકતી, બહુ દૂર."

સિપાઈએ રાણીની તરફ એક વખત પાછું તીણી નજરે ધ્યાનથી જોયું અને કહ્યું: "જરા તમારી કટાર બતાવો."

રાણી સાવધતાથી ઉભી થઇ ગઇ અને તીવ્ર સ્વરે બોલી: "મિત્ર છે કે શત્રુ?"

ઠાકુરે કહ્યું: "મિત્ર."

સિપાઈની વાતચીત કરવાની રીત અને ચહેરામાં એવી કંઈક વિલક્ષણતા હતી કે જેથી રાણીને નાછૂટકે વિશ્વાસ રાખવો પડયો.

એણે કહ્યું: "વિશ્વાસઘાત કરશો નહિ; આ લ્યો, જુઓ."

ઠાકુરે કટાર હાથમાં લીધી. એને ફેરવી ફેરવીને જોઇ અને અત્યંત નમ્રભાવથી આંખે લગાડી. પછી રાણીની આગળ વિનીતભાવથી મસ્તક નમાવીને તે બોલ્યો: "મહારાણી ચંદ્રકુંવરી!"

રાણીએ કરુણ સ્વરે કહ્યું: "ના, અનાથ ભિખારણ! તમે કોણ છો?"

સિપાઇએ ઉત્તર આપ્યો: "આપનો એક સેવક."

રાણીએ તેની તરફ નિરાશાપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોયું અને કહ્યું: "દુર્ભાગ્ય સિવાય આ સંસારમાં મારે કોઇ મિત્ર નથી."

સિપાઈએ કહ્યું: "મહારાણીજી! એમ ન કહેશો. પંજાબના સિંહની રાણીના વચન ઉપર અત્યારે પણ સેંકડો શિર ઝૂકી શકે છે. દેશમાં એવા લોકો હયાત છે કે જેમણે આપનું નમક ખાધું છે અને એ ભૂલ્યા નથી!"

રાણી—"હવે એની ઇચ્છા નથી. કેવળ એક શાન્ત સ્થાન જોઇએ છે, જ્યાં એક ઝૂંપડા સિવાય બીજું કશું ન હોય."

સિપાઈ—"એવું સ્થાન પહાડોમાંજ મળી શકે છે. હિમાલયની ગોદમાં ચાલો, આપ ઉપદ્રવેથી બચી શકશો."

રાણી—(આશ્ચર્યથી) "શત્રુઓમાં જવું! નેપાલ ક્યારે આપણું મિત્ર રહ્યું છે?"

સિપાઈ—"રાણા જંગબહાદુર દૃઢપ્રતિજ્ઞ રાજપૂત છે."

રાણી—"કિન્તુ એજ જંગબહાદુર છે ને કે જે હમણાં હમણાં આપણી વિરુદ્ધ લોર્ડ ડેલ્હાઉસીને મદદ કરવાને તૈયાર હતો."

સિપાઇ (જરાક શરમાઇને)—"એ વખતે આપ મહારાણી ચંદ્રકુંવરી હતાં, આજ આપ ભિખારણ છો. ઐશ્વર્યનો દ્વેષ કરનારા અને શત્રુઓ ચારે તરફ હોય છે. લોકો બળતી આગને જુવે છે, પણ રાખને માથા પર ચડાવે છે. આપ જરા પણ વિચાર ન કરશો. નેપાલમાં હજી ધર્મનો લોપ થયો નથી. આપ ભયને સ્થાન

કરો અને ચાલો. જોજો, એ આપણું કેવી રીતે સન્માન કરે છે."

રાણીએ આખી રાત જાગતાં વીતાવી. સિપાઇ પણ ત્યાંજ સુતો. સવારે ત્યાં બે તીવ્રગામી ઘોડા હાજર થયા. એકના ઉપર સિપાઇ બેઠો અને બીજા ઉપર એક અત્યંત રૂપવાન યુવક. એ યુવકના વેષમાં રાણી ચન્દ્રકુંવરી હતી, જે પોતાના રક્ષણસ્થાનની શોધમાં નેપાળનો પ્રવાસ કરી રહી હતી. થોડીક વાર પછી રાણીએ પૂછ્યું: "આ છાવણી કોની છે?"

સિપાઇએ કહ્યું: "રાણા જંગબહાદુરની. એ તીર્થયાત્રા કરવા આવ્યા છે, કિન્તુ આપણા પહેલાં પહોંચી જશે."

રાણી—"એમની સાથે મારી મુલાકાત તમે અત્યારેજ કેમ ન કરાવી? એમના અંતઃકરણની ખબર પડી જાત."

સિપાઇ—"અહીં એમને મળવાનો સંભવ નહોતો. આપ જાસુસોની નજરમાંથી બચી શકત નહિ."

(૪)

એ વખતે મુસાફરી કરવી એ પ્રાણ અર્પણ કરવા જેવું હતું. બન્ને મુસાફરોને અનેક વખત લુંટારાઓની સામે થવું પડ્યું. એ વખતે રાણીની વીરતા, એનું યુદ્ધકૌશલ તથા સ્ફૂર્તિ જોઇને જુની સિપાઇ આંગળા કરડતો હતો. કોઇક વખત એમની તલવાર કામ કરતી તો કોઇક વખત ઘોડાની તેજી.

પ્રવાસ ઘણો લાંબો હતો. જેઠ મહિનો રસ્તામાંજ વીતી ગયો. વર્ષાઋતુ આવી. આકાશમાં ગાઢ વાદળાં છવાવા લાગ્યાં. સુકી ને કાલી નદીઓ ભરાઇ ગઈ. પહાડી નાળા ગરજવા લાગ્યાં. નહોતી નદીઓમાં હોડી કે નહોતાં નાળાને પાર; કિંતુ ઘોડા કસાએલા હતા. પોતે પાણીમાં કુદી પડતા અને તરતા તરતા જેમ તેમ કરીને સામે પાર પહોંચી જતા. એક વખત વિંછીએ કાચબાની પીઠપર સ્વાર થઇને નદીમાં મુસાફરી કરી હતી. આ મુસાફરી એનાથી ઓછી ભયદાયક નહોતી.

ક્યાંક ઉંચા ઉંચા સાગ અને ગુગળના જંગલ હતાં તો ક્યાંક [illegible] જાંબુના વન. એની ગોદમાં વાઘ અને હાથીના ટોળાં કલ્લોલ કરી રહ્યા હતા. અનાજના ક્યારા પાકીને ઝૂકેલા હતા. [illegible] ક્યાંક [illegible] અરણ્યની વચ્ચે વચ્ચે, મેદાનના [illegible] [illegible] કરતા હતા.

[illegible]

નેક વિચિત્ર દશ્યો નીરખતાં બંને મુસાફરોએ નેપાળની ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો.

(૫)

પ્રાતઃકાળનો સોહામણો સમય હતો. નેપાળના મહારાજા સુરેંદ્ર વિક્રમસિંહનો દરબાર ભરાયો હતો. રાજ્યના પ્રતિષ્ઠિત મંત્રીઓ પોતપોતાના સ્થાને બેઠા હતા. એક મોટી લડાઇ પછી નેપાળે તિબેટ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. અત્યારે સંધિની શરતો ઉપર વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો. કોઇને યુદ્ધમાં થએલું ખર્ચ મેળવવાની ઇચ્છા હતી તો કોઇને વળી રાજ્યના વિસ્તારની. કોઈક વળી વાર્ષિક કર ઉપર જોર દેતા હતા. કેવળ રાણા જંગબહાદુરના આવવાની ખોટ હતી. કેટલાક મહિનાના દેશાટન પછી ગઇ કાલે રાતેજ તે પાછા આવ્યા હતા, અને આ પ્રસંગ જે એમનાજ આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો, અત્યારે મંત્રીસભામાં ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો. તિબેટના મુસાફરો, આશા અને ભયની સ્થિતિમાં પ્રધાન મંત્રીને મુખે છેલ્લો ફેંસલો સાંભળવાને ઉત્સુક થઈ ગયા હતા. ઠરાવેલે વખતે ચોપદારે રાજાના આગમનની છડી પોકારી. દરબારના લોકો એમને માન આપવાને ઉભા થઇ ગયા. મહારાજને પ્રણામ કરીને પાછા પોતાને ઠેકાણે બેસી ગયા. મહારાજે કહ્યું: “રાણાજી! સંધિમાં કયા કયા ઠરાવ કરવાની આપની ઇચ્છા છે?”

રાણાએ નમ્રભાવે કહ્યું: “મારી અલ્પ બુદ્ધિ અનુસાર તો આ વખતે કઠોર થવું યોગ્ય નથી. શોકાકુળ શત્રુ પ્રત્યે દયા દર્શાવવી એ આપણો હમેશનો ઉદ્દેશ છે. શું આ અવસરે સ્વાર્થના મોહમાં ફસાઇને આપણે આપણા બહુમૂલ્ય ઉદ્દેશને ભૂલી જઇશું? આપણે એવી સંધિ જોઇએ છે કે જે આપણાં હૃદય એક કરી નાખે. જો તિબેટના દરબાર આપણને વેપારી સગવડો આપવાને તૈયાર થાય તો આપણે સંધિ કરવાને તૈયાર છીએ.

મંત્રીમંડળમાં વાદવિવાદ આરંભાયો. બધાની ઇચ્છા આ પ્રમાણે દયા દર્શાવવાની નહોતી. મહારાજે રાણાનું સમર્થન કર્યું. ઘણાખરા લોકોને શત્રુની સાથે આટલું નરમાશભર્યું વર્તન પસંદ નહોતું, તથાપિ મહારાજની વિરુદ્ધમાં બોલવાનું સાહસ કોઈ કરી શક્યું નહિ.

તિબેટના લોકો ચાલ્યા ગયા પછી રાણા જંગબહાદુરે ઉભા થઇને કહ્યું: “સભામાં હાજર રહેલા સજ્જનો! આજ નેપાળના ઇતિહાસમાં એક નવી ઘટના બનવાની છે, જેને હું આપણી નવીન

નીતિમત્તાની પરીક્ષા ગણું છું. આજ રાજસભામાં આવતી વખતે મને આ આવેદનપત્ર મળ્યો છે. આપ સજ્જનોની સેવામાં હું એ રજુ કરું છું. નિવેદકે તુલસીદાસની કેવળ આ ચોપાઇ લખી છેઃ—

आपत्काल परखिये चारी। धीरज धर्म मित्र अरु नारी॥

મહારાજે પૂછ્યુંઃ "આ પત્ર કોણે મોકલ્યો છે?"

"એક ભિખારણે."

"ભિખારણ કોણ છે?"

"મહારાણી ચંદ્રકુંવરી!"

કડક ખત્રીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યુંઃ "આપણા મિત્ર અંગ્રેજ સરકારની વિરૂદ્ધ નાસી આવી છે એજ ને?"

રાણા જંગબહાદુરે લજ્જિત થઇને કહ્યુંઃ "જી હા; પણ આપણે એ વિચારને બીજા શબ્દોમાં પ્રકટ કરી શકીએ છીએ."

કડક ખત્રી—"અંગ્રેજોની સાથે આપણે મિત્રતા છે અને મિત્રના શત્રુને મદદ કરવી એ મિત્રતાની નીતિની વિરુદ્ધ છે."

જનરલ સમશેરબહાદુર—"આવી સ્થિતિમાં એ વાતની બીક છે કે અંગ્રેજ સરકાર સાથેનો આપણો સંબંધ તૂટી જાય."

રાજકુમાર રણવીરસિંહ—"અમે એમ માનીએ છીએ કે, અતિથિ-સત્કાર આપણો ધર્મ છે, પરંતુ જ્યાસુધી આપણા મિત્રોને આપણી તરફથી શંકાનું કારણ ન મળે ત્યાંસુધી."

આ વિષય પર એટલો બધો મતભેદ તથા વાદવિવાદ થયો કે એક શોર મચી રહ્યો; કેટલાક પ્રધાનો એમ કહેતા સંભળાયા કે, અત્યારે મહારાણીનું આગમન દેશને કદી પણ મંગલકારી નથી.

એટલે રાણા જંગબહાદુર ઉઠ્યા, એમનું મુખ લાલ થઇ ગયું હતું. એમનો સદ્વિચાર કોપને કબજે કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરી રહેલ હતો. એ બોલ્યાઃ "મહારાજ! જો આ વખતે મારા શબ્દો આપને અત્યંત કટુ લાગે તો મને ક્ષમા કરજો. કેમકે હવે મારામાં ધૈર્ય ધારણ કરવાની શક્તિ નથી. આપણી રાષ્ટ્રીય સાહસહીનતાનું આ લજ્જાજનક દૃશ્ય હવે મારાથી જોયું જતું નથી. અતિથિ-સત્કાર અને સત્યતાની નીતિ નિભાવી શકવા જેટલું પણ સાહસ જો નેપાળના દરબારમાં ન હોય તો આ [illegible] હું [illegible] ઉઠી રહ્યો છું. દરબાર આ [illegible] પોતાને નિર્દોષ સમજે અને એમાં મારી ભિન્નતા જાહેર કરી દે."

કડક ખત્રી [illegible]: "કેમ એમ જાહેર કરવાની [illegible] નહિ [illegible]."

રાણા જંગબહાદૂરે ક્રોધના માર્યા હોઠ કરડયો; પણ ક્રોધને તાબામાં રાખીને તે બોલ્યાઃ "દેશના શાસનનો ભાર પોતાને માથે લેનારાઓ ઉપર આવી સ્થિતિ અનેક વખત આવે છે; એ અનિવાર્ય છે. જે નિયમોનું પાલન કરવું આપણું કર્તવ્ય છે તેનો આપણે ભંગ નથી કરી શકતા. પોતાને શરણે આવેલાની બાંહ્ય પકડવી—એનું રક્ષણ કરવું, એ રાજપૂતોનો ધર્મ હતો. આપણા પૂર્વજો હરહમેશ આ નિયમને ખાતર, આ ધર્મને ખાતર પ્રાણ પાથરવાને તૈયાર રહેતા. પોતે ગ્રહણ કરેલા ધર્મનો ભંગ કરવો એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રને લજ્જાસ્પદ છે. અંગ્રેજો આપણા મિત્ર છે, અને આનંદની વાત છે કે બુદ્ધિશાળી મિત્ર છે. મહારાણી ચંદ્રકુંવરીને પોતાની નજર તળે રાખવામાં તેમનો હેતુ એટલોજ હતો કે કોઈ સ્થાન ઉપદ્રવી લોકોને અડ્ડો જમાવવાનું સ્થાન બને નહિ. એમના એ ઉદ્દેશનો ભંગ ન થતો હોય તો આપણી તરફ શંકા લેવાને નથી તેમને કંઈ પણ કારણ કે નથી આપણે પણ એમનાથી શરમાવાની કશી આવશ્યકતા."

કડબડ—"મહારાણી ચંદ્રકુંવરી અહીં શામાટે આવી છે!"

રાણા જંગબહાદુર—"કેવળ એક શાંતિપ્રિય સુખસ્થાનની શોધમાં, જ્યાં એને પોતાની દુર્દશાની ચિંતાથી મુક્ત થવાનો અવસર મળે. એ ઐશ્વર્યવંતી રાણી, જે રંગમહેલોમાં સુખ ભોગવતી હતી, જેને પુષ્પશય્યામાં પણ ચેન પડતું નહોતું, તે આજ સેંકડો ગાઉથી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરીને નદી, નાળાં, પહાડ, જંગલ શોધતી શોધતી અહીં માત્ર એક સુરક્ષિત સ્થાનની શોધમાં આવી છે. બન્ને કાંઠે આવેલી નદીઓ, ગડમસ્ત થએલાં નાળાં અને વરસાદના દહાડા! આ દુઃખોનો આપને પરિચય છે, અને આ બધું શામાટે? એક સુરક્ષિત સ્થાનને માટે! જમીનના એક ટુકડાની આશાથી! પરંતુ આપણે એવા સ્થાનહીન છીએ કે એની આ અભિલાષા પૂર્ણ કરી શકતા નથી. ઉચિત તો એ હતું કે, એટલી જમીનને બદલે આપણે આપણું હૃદય બિછાવી દઈએ. વિચાર કરો, કેટલા અભિમાનની વાત છે કે આપણામાં ફસાએલી એક રાણી પોતાના દુઃખના દિવસોમાં જે દેશને યાદ કરે છે તે આપણો પવિત્ર દેશ છે. મહારાણી ચંદ્રકુંવરીને આપણા આ આશ્રયપ્રદ સ્થાનનો, આપણા શરણાગતોનું રક્ષણ કરવાના ધર્મનો, પૂરેપુરો ભરોસો હતો અને એ વિશ્વાસજ એને અહીં સુધી લાવ્યો છે. અહીં સુધી એ આવી તે એવી આશાથી કે, શ્રી પશુપતિનાથના શરણે મને શાન્તિ મળશે

એની આશાને પૂર્ણ કરવી કે માટીમાં મેળવી દેવી એ આપના અધિકારની વાત છે. જોઇએ તો રક્ષકતા–શરણાગતોની સાથે સદાચરણ–ના નિયમોને નિભાવીને ઇતિહાસનાં અમર પૃષ્ઠોમાં આપણાં નામ અમર રાખો, અગર તો રાષ્ટ્રીયત્વ અને સદાચારના નિયમોને નેવે મૂકીને પતિત બનો. મને વિશ્વાસ નથી કે, અહીં એક પણ એવો નિરભિમાન માણસ છે કે જે આ અવસરે શરણાગતપાલનના ધર્મને વિસારી પોતાનું મસ્તક ઉન્નત રાખી શકે. હવે હું છેલ્લા ફેંસલાની રાહ જોઉં છું. બોલો, આપ આપના રાષ્ટ્ર અને દેશનું નામ ઉજ્જ્વલ કરશો કે હમેશને માટે અપયશથી મસ્તક અવનત રાખશો?"

રાજકુમારે ઉમંગથી કહ્યું: "અમે મહારાણીનાં ચરણ તળે આંખો બિછાવીશું."

કેપ્ટન વિક્રમસિંહ બોલ્યા: "અમે રજપૂત છીએ અને પોતાના ધર્મનો નિર્વાહ કરીશું."

જનરલ બનવીરસિંહ–"અમે એમને એવી ધામધૂમથી લાવીશું કે સમસ્ત સંસાર ચકિત થઇ જશે."

રાણા જંગબહાદુરે કહ્યું: "હું આપણા મિત્ર કડબડ ખત્રીના મુખે એનો ફેંસલો સાંભળવા માગું છું."

કડબડ ખત્રી પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા, અને મંત્રીમંડળમાં રાણા જંગબહાદુરની વિરુદ્ધ પક્ષના પ્રધાન હતા. લજ્જાભર્યા શબ્દોમાં એ બોલ્યા: "યદ્યપિ હું મહારાણીના આગમનને ભયરહિત નથી સમજતો, પરંતુ આ વખતે આપણો ધર્મ એજ છે કે, આપણે મહારાણીજીને આશ્રય આપવો. ધર્મનો ભંગ કરવો, એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રને માનદાયક નથી."

કેટલાક અગ્રજનોએ ઉમંગભર્યા શબ્દોમાં આનું સમર્થન કર્યું.

મહારાજ સુરેન્દ્ર વિક્રમસિંહે વાદવિવાદ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યો અને કહ્યું: "ધર્મવીરો! હું તમારા ફેંસલાનું અભિનંદન કરું છું. તમે રાષ્ટ્રનું નામ રાખ્યું છે. પશુપતિ તમને આ કામમાં સહાય થાય."

સભા સમાપ્ત થઇ. દુર્ગમાંથી તોપો ફૂટવા લાગી. નગરભરમાં ખબર પડી ગઇ કે, પંજાબની મહારાણી ચંદ્રકુંવરીનું શુભાગમન થયું છે. જનરલ બનવીરસિંહ અને જનરલ સમશેર બહાદુર ૫૦૦૦નું લશ્કર લઇને રાણીના સામા ગયા.

[illegible] આનંદ અનેક જનના [illegible]

[illegible] છે,

પરંતુ કોઇએ ભિખારણને આવું માન મળેલું જાણ્યું છે? સૈન્ય બેંડ વગાડતું અને ધ્વજાઓ ફરકાવતું એકાદી બે કાંઠે આવેલી નદી-સમું ચાલ્યું જતું હતું. નગર સારામાં આનંદજ હતો. બન્ને બાજુએ સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો પહેરેલા લોકોની ઠઠ જામી હતી. સૈન્યના અધિપતિ આગળ ઘોડા પર સ્વાર થઇને ચાલતા હતા. સૌથી આગળ રાણા જંગબહાદુર, રાષ્ટ્રીય અભિમાનના મદથી મસ્ત થઇને, પોતાના સુવર્ણખચિત હોદ્દામાં બેઠા હતા. ઉદારતાનું આ એક પવિત્ર દૃશ્ય હતું. ધર્મશાળાને બારણે સ્વારી અટકી. રાણા હાથી ઉપરથી ઉતર્યા. મહારાણી ચંદ્રકુંવરી ઓરડીમાંથી બહાર આવી. રાણાએ શિર ઝૂકાવીને નમન કર્યું. રાણી એમને આશ્ચર્યથી જોવા લાગી. આ તો એજ મિત્ર--પેલો બુઢ્ઢો સિપાઇ હતો.

આંખો ભરાઇ આવી. સ્મિત કરતાં ખીલેલાં ફૂલ ઉપરથી ઝાકળનાં બિંદુ સરી પડ્યાં. તે બોલીઃ "મારા બુઢ્ઢા ઠાકુર, મારી નાવ પાર ઉતારવાવાળા! શી રીતે તમારા ગુણ ગાઉં?"

રાણાએ શિર ઝૂકાવીને કહ્યુંઃ "આપના ચરણારવિંદથી અમારો ભાગ્યોદય થઇ ગયો."

નેપાળની રાજસભાએ પચીસ હજાર રૂપિયા ખરચીને મહારાણીને માટે એક ઉત્તમ બંગલો બંધાવી આપ્યો, અને દસ હજાર રૂપિયા માસિક નક્કી કરી દીધા.

એ બંગલો હજી સુધી અસ્તિત્વમાં છે અને નેપાળની શરણાગતપ્રિયતા તથા પ્રણપાલનતત્પરતાનું સ્મારક છે પંજાબની રાણીને લોકો આજ સુધી યાદ કરે છે.

આ એ દાદરો છે કે જેનાથી રાષ્ટ્રો યશના સોનેરી શિખર સુધી પહોંચી જાય છે.

આજ ઘટનાઓ એવી છે કે જેનાથી રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ પ્રકાશવંતો અને મહત્ત્વનો થાય છે.

પોલિટિકલ રેસીડેન્ટે ગવર્નમેંટને રિપોર્ટ કર્યો. શંકા હતી કે ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા અને નેપાળ વચ્ચે કંઇક ખેંચતાણ થઇ જાય; પરંતુ ગવર્નમેંટને રાણા જંગબહાદુરનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. અને જ્યારે નેપાળની રાજસભાએ વિશ્વાસ અને સંતોષ આપ્યો કે મહારાણી ચંદ્રકુંવરીને કોઇ પણ શત્રુભાવના પ્રયત્નનો અવસર નહિ મળે, ત્યારે તો ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયાને પણ સંતોષ થયો. ખરેખર આ બનાવને ભારતીય ઇતિહાસની અંધારી રાતમાં 'આગિયાની ચમક' કહેવી જોઇએ. (જુન-૧૯૨૫ના "સિતમ્બર નમ્બર"માંથી)

૪૦–સ્વાતંત્ર્યનાં મૂલ્ય

(લેખકઃ–શ્રી. શંકરજતી ગોસાંઈ, મંત્રી–વાઙ્મય વાટિકા–વડોદરા.)

તે વખતે નાનાંમોટાં અનેક રજપૂત રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં. ઘણુંખરાં રાજ્યો પર મોગલસમ્રાટ અકબરશાહનો ધ્વજ ફરકતો છતાં અજયગઢ, અજમગઢ ને જોધપુર વગેરે નાનાં છતાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો હતાં. એ રાષ્ટ્રના રાજાઓને પોતાનાં નાનકડાં રાષ્ટ્રો પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય હતાં.

આજે આપણે અજમગઢના અભેદ્ય દુર્ગમાં પ્રવેશીએ! અજમગઢના દુર્ગની ત્રણેય બાજુએ ગાઢી વનઝાડી વિંટળાઇ વળી હતી, ને પૂર્વ બાજુએ નાનકડી ડુંગરમાળ દુર્ગને સંરક્ષી રહી હતી. અજમગઢનો અધિપતિ રાણો રણમલ વીરત્વશાળી ને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય હતો. ઘણા રજપૂત રાજાઓ તેની વીરતાકથી કંપી ઉઠતા.

રણમલને સર્વ પ્રકારે સુખ હતું, પરંતુ તેને ત્યાં એક મોટી ખોટ હતી. તેના નાનકડા સમૃદ્ધ રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી પુત્ર તેને નહોતો. તેને બે કન્યારત્નો હતાંઃ શશિકલા ને નિર્મળા.

પૂર્ણિમાના પૂર્ણેન્દુ સમું શશિકલાનું મુખ ગૌર હતું. તેના પ્રત્યેક અંગ-ઉપાંગમાંથી જ્યોત્સનાની જ્યોત ઝરતી. બાલ્યનાં આરણ્ય ઉલ્લંઘી તેણે યુવાના ઉપવનમાં પ્રથમ પગલું માંડ્યું હતું. યૌવનનો મધુર મદ તેના દેહે વસ્યો હતો. તેના લાવણ્યની પાંદડીઓ ખુલતી જતી હતી અને તેનો પમરાટ રણમલને ખાંડાની ધાર જેમ કાપી રહ્યો હતો. શશિકલાનું ઉઘડતું યૌવન-સુમન રણમલના આત્માને ડંખતું હતું; કારણ, શશિકલા હવે ઉપવર થઇ હતી.

[illegible] કુમારો અજમગઢમાં રણમલના અતિથિ બનતા. રણમલના રૂપ-ઉપવનમાં સ્વતંત્રતાની પાંખે ઉડતી, ને તેના સૂરે આનંદના ટહુકારો કરતી, અર્ધખીલી કોકિલા જેવી શશિકલાને રણમલના [illegible] જોતા, ને આનંદતા. તેમના [illegible] શશિકલાના ઉઘડતા યૌવનને નિરખવાની ઝંખના

ઉદ્દભવતી. ઘણા વયોવૃદ્ધો શશિકલાના અપ્રતિમ સૌંદર્યથી મુગ્ધ બની તેને પોતાની પુત્રવધૂ બનાવવા અંતરમાં અભિલાષ સેવતા. ઘણા રાજાઓએ રણમલ પાસે શશિકલાના હાથની માગણી પણ કરી હતી; પરંતુ તેમાનો કોઇ પણ શશિકલાને યોગ્ય ન જણાતાં, રણમલે એક યા બીજું કારણ બતાવી, તેમની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો હતો.

રણમલે માગણીનો અસ્વીકાર કરવાથી ઘણા રાજાઓ રણમલના શત્રુ બની ગયા, ને રણમલનો અહંકાર સંહારવા યોગ્ય અવસરની વાટ જોવા લાગ્યા.

રણમલ અંતરના ઉંડાણમાં ચિંતાની અકથ્ય વેદના અનુભવી રહ્યો હતો. તેના પર અનેક ધમકીના પત્રો આવતા, પરંતુ રણમલ એવી ક્ષુલ્લક ધમકીઓથી ડરે તેવો કાયર નહોતો.

શશિકલાના અણુએ અણુમાં રણમલનો પ્રાણ પરોવાયેલ હતો. શશિકલાને તે પુત્ર કરતાં પણ અધિક ચાહતો.

રણમલ અને તેની પત્ની સરલાદેવી શશિકલાના લગ્નની ચિંતામાં પડયાં. શશિકલા વધુ સમય સુધી અવિવાહિત રહે તે રિવાજ વિરુદ્ધ હતું.

અંતે રણમલે અજયગઢના રાજાને શશિકલા પરણાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું, ને અજયગઢનરેશે પણ અજીમગઢના નરેશના દુશ્મનોની બાબતનો પૂર્ણ વિચાર કરી શશિકલાનો સ્વીકાર કરવાનું સ્વીકાર્યું.

શશિકલા ને અજયગઢના રાજાના લગ્નની વાત અલ્પ સમયમાંજ રજપૂત રાજ્યોમા પ્રસરી ગઇ. રણમલના દુશ્મન બની બેઠેલા રાજાઓએ અજીમગઢ પર ચડાઇ કરવાની તૈયારીઓ ચલાવી.

જેઓની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો છે એવા ધુંધવાતા રાજાઓ અજીમગઢ પર ચઢી આવશેજ, એ રણમલે પહેલેથીજ ધારી લીધું હતું. અજયગઢનરેશ પોતાને મદદ કરશેજ, એ તે જાણતો હતો છતાં તે ગભરાયો. તેના બે કારણો હતાં: એક એ હતું કે, લગભગ દશેક રાજાઓનાં સૈન્ય અજીમગઢ તરફ આવી રહ્યાં હતાં; ને બીજું કારણ એ હતું કે, કોઇ રાજદ્રોહી આ વાતની ખબર મોગલ શાહ અકબરને આપે તો પોતાને મોગલ સામ્રાજ્યના માંડલિક થઇ રહેવું પડે, ને શશિકલાની શી દશા થાય એ કહેવું પણ અશક્ય હતું.

શશિકલા સમજુ હતી. પિતાનું સંકટ તે સમજી ગઇ. પિતાને ને અજીમગઢને સંકટમાંથી ઉગારવા આત્મહત્યા કરવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. કેવળ પોતાના માટે-એક વ્યક્તિના માટે અજીમગઢનું સ્વાતંત્ર્ય હણાય એ શશિકલાને ન રુચ્યું. 'સ્વાતંત્ર્યનાં મૂલ્ય' તે જ-

મળી ચૂકી હતી. પોતાના સુખ માટે માતાપિતાની, ને રાષ્ટ્રની કેવી દુર્દશા થશે એ વિચારે તે કંપી ઉઠી. દેશના સ્વાતંત્ર્યને હાનિ થાય તેના કરતાં નશ્વર દેહની આહુતિ આપવી એવો તેણે ઉત્કટનો અચલ નિશ્ચય કર્યો.

તેના મુખપર ગાંભીર્ય વિલસી રહ્યું. તે ઉઠી, ખંડમાં કાંઇક શોધવા લાગી. તે જે વસ્તુ શોધતી હતી તે આખરે જડી. તેનું હૃદય અકથ્ય આનંદથી ઉછળી રહ્યું.

એ વસ્તુ કયી હતી, જેને મેળવ્યે તેને આટલો આનંદ થયો? તે વસ્તુ હલાહલ વિષનું એક પડીકું હતું.

લેખનસામગ્રી લઇ તેણે ત્વરાથી એક પત્ર લખી નાખ્યો. ખંડની બહાર દૂર દૂરની વનઝાડીમા નજર નાખી. સર્વત્ર અંધકાર હતો. અમાવાસ્યાનાં કાળાં અંધારાં જગતને પોતાની પાંખમા આવરી રહ્યાં હતાં.

ખંડમા દીપકની જ્યોત ઝાંખો પ્રકાશ વેરતી હતી. શશિકલાએ દીપક હોલવી નાખ્યો. પલંગમાં પડી. વિષનું પડીકું છોડી વિષ ગળી ગઇ.

× × × ×

પૂર્વના દિગ્વદને ઉષાનો વિજયધ્વજ ફરકી રહ્યો હતો. નક્ષત્રમાળા અગાધ અંતમાં સરી પડી હતી. પૂર્વના ગર્ભદ્વારમાંથી બાલભાસ્કર ધીમે ધીમે આકાશનાં પગથિયાં ચઢતો હતો.

રણમલનું સૈન્ય સજ્જ થઇ ગયું હતું—દુશ્મનો સામે બાથ ભીડવા કૂચ કરવાની તૈયારી હતી. લશ્કરને સજ્જ કરી રણમલ શશિકલાને મળવા તેના ખંડ તરફ ગયો.

તેની સાથે સરલાદેવી અને નિર્મલા પણ હતાં. બારણાંને ધક્કો મારતાંજ તે ઉઘડી ગયું. ખંડમા પ્રવેશતાંજ રણમલે એક પત્ર જોયો.

રણમલે શશિકલાની શય્યા તરફ જોયું. શશિકલાનો નિશ્ચેતન દેહ શય્યાપર પડ્યો હતો. સરલાદેવીએ પણ એ કારમું દૃશ્ય જોયું! તે આક્રંદ કરવા લાગી. નાની નિર્મલા પણ માતાને રડતી જોઇ રોવા લાગી. રણમલ મૂર્છિત થઇ જમીન પર ઢળી પડ્યો.

ખંડમાંથી આક્રોશના ધ્વનિ નીકળતાં દાસદાસીઓ તથા રાજમહેલમાં ત્યાં દોડી ગયાં. રણમલને શુદ્ધિમાં આણ્યો. રણમલે સહુને પેલો પત્ર વાંચી આપ્યો.—

"શ્રી. મોહસિંહજી ક્રમ."

પ્રાણેશ્વર સિંહજી, મને માફ કરજો!

સિંહજી! મને આ પ્રકારનો મેં ઉત્તરનો પત્ર લખતાં અત્યંત

આનંદ થાય છે. હું તમને પ્રભુથી પણ અધિક પ્રિય હતી તે હું જાણું છું. તમારા સ્નેહનું ઋણ હું કેવી રીતે દેઉં ?

મારા લગ્નની બાબતમાં તમને કેટલાં સંકટો સહન કરવાં પડે છે તે મારી જાણબહાર નથીજ. મુજ અભાગિનીના ભાગ્યમાં પરિણિત જીવન લખ્યુંજ નહિ હોય, એમાં તમારો શો વાંક? લગ્નનો અમૂલ્ય લહાવો લેવાના બદલે રક્તપાતનો ભયંકર પ્રસંગ આજે આવી ઉભો છે, એ હું સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકું છું. અને તે કોના માટે ? કેવળ મારા માટે-તમારી અભાગિની આત્મજા માટે ? આવે સમયે મારું કર્તવ્ય શું હોઈ શકે ?

પિતાજી ! ગુસ્સે ના થશો ! મારા જીવવાથી હજારોનાં જીવન હણાશે; એટલુંજ નહિ, પણ આપણા અઝમગઢનો નાશ થશે-તેનું સ્વાતંત્ર્ય હણાશે. સ્વાતંત્ર્યનાં મૂલ્ય સર્વથી-જીવન કરતાં પણ-અદકાં છે. મારા મૃત્યુથી આવનારાં સંકટનાં વાદળ આપોઆપ વીખરાઇ જશે, ને સ્વતંત્રતા કાયમ રહેશે. સૌંદર્ય ને જીવન તો ક્ષણજીવી છે. મરણ એ જગતજૂનો અનિવાર્ય પ્રસંગ છે. જન્મે તેને મરવાનું તો છેજઃ તો હું સ્વાતંત્ર્યનાં મૂલ્ય સમજી, આપ સૌનાં-અઝમગઢનાં સંકટદળો વીખેરવા આમ કરું તો યોગ્યજ લેખાશે.

પિતાજી ! માતાજી ! તમારી શશિકલાના અંતિમ પ્રણામ સ્વીકારજો ! તમારા જેવાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિય માતપિતાને ત્યાં જન્મી, કેવળ સ્વાતંત્ર્ય સંરક્ષવા માટે આવો અણમોલ અવસર પ્રાપ્ત થવા માટે હું મારું જીવન ધન્ય માન્યું છું !

મારે ઠેકાણે નાની નિલુ છેજ. તેના તરફ જોઇ મનનું સમાધાન માનશો. લિ૦ તમારી અભાગી આત્મજા

શશિકલાના સાષ્ટાંગ પ્રણામ.

શશિકલાના મૃતદેહ પર વિલક્ષણ કાન્તિ વિલસી રહી હતી. સ્વાતંત્ર્યનાં મૂલ્ય શશિકલાને સમજાયાં હતાં. તે કેવળ સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રાણાહુતિ આપનાર વીરકુમારી શશિકલા પાર્થિવ દેહે મૃત છતાં કીર્તિદેહે ચિરાયુજ છે. તેની યશઃસુરભિ હજુયે ચેતન પ્રકટાવતી પમરે છે.

("વિલાસ"ના દિવાળી અંકમાંથી)

રૂપિયા ઓછા થવાની વાત જ્યારે તેણે જાણી ત્યારથી તેના મનમાં ધારકો પડ્યો હતો. એટલે જો વધુ મજૂરી મળે તો સ્થાન બદલવાના એકમાત્ર ઉદ્દેશથી તે કારખાનું જોવા તરફ વળ્યો હતો.

પણ બન્ને જણ નિરાશ બન્યા હતા. રઘાને મજૂરી કેટલી મળશે તે જણાયું નહિ અને કમલાકરને નવાં યંત્રો જોવામાં ઝાઝો રસ પડ્યો નહિ નિરાશવદને બન્નેએ પાલગઢના સ્ટેશનપર પગલાં મૂક્યાં.

(૩)

"સાહેબ! આજે જઈશું કે કારખાના ભણી?"

"એમાં તે શું જોવાનું છે?"

"કહે છે કે કારખાનું તો હવે પૂરેપુરું બંધાઇ ગયું છે અને પહેલી તારીખથી શરૂ થશે."

"ખરેખર?"

"વાત સાંભળી છે!"

"ચાલો ત્યારે."

રઘો અને કમલાકર બન્ને કારખાના તરફ ચાલ્યા.... થોડી મિનિટો વહેતા જળની માફક ભૂતકાળમાં સરી પડી.

"પેલું નાનું સરખું ચોકી જેવું શું છે!"

'મજૂર નોંધવાની ઑફિસ' પાટિયું વાંચી કમલાકરે જવાબ આપ્યો.

"ચાલો ત્યારે પહેલા ત્યાં જઈએ'"

થોડી પળમાં તો તેઓ મજૂર નોંધવાની ઑફિસ સમક્ષ આવી પહોંચ્યા. બારીના સળિયાને અડેલાને કોઈ પાંડુરોગથી પીડાતો હોય એવો પીળો પડી ગયેલો કારકુન બેઠો હતો બહાર ગામડિયાઓનું નાનું ટોળું હતું

"સાહેબ! જરા એને પૂછો તો ખરા કે અહીં કેટલી મજૂરી મળે છે!"

કમલાકરે પાટિયા તરફ નજર નાખી. જરા સંભાળપૂર્વક વાંચ્યું.

"દિવસના ચાર આના."

"કેટલી!" ચકિત થતા રઘીથી સવાલ કર્યો.

"દિવસના ચાર આના."

"ઓરતને ત્રણ આના."

"એટલા જ?"

"લખ્યું છે તે હું તો કહું છું!"

"સાહેબ! આટલી ઓછી મજૂરી કેમ!"

કમલાકરે [illegible] હવે [illegible]

[illegible]

"પણ હિ આપશ્રે ૧૦ આના પણ દેખાડશે કે નહિ?"

"દશ આના?"

"કેમ તમોને વધારે લાગે છે?"

"ના, ના, પણ ગામડામાં મજૂરી સસ્તી મળવી જોઇએ!"

"પણ પાલગઢમાંય આઠ આનાનો રોજ અપાય છે!"

"એમ કે?"

"તપાસ કરો એટલે ખબર પડશે."

રઘાએ કંઇક આત્મસંતોષ સાથે પાછાં પગલાં મૂક્યાં. જેવે તે બહાર નીકળતો હતો એટલામાં 'રઘા' 'રઘા!' એવા શબ્દો સંભળાયા. પાછળ જોયું તો સ્ટેશનમાસ્તરનો મોટો છોકરો કમલાકર રઘાને હાંક પાડી રહ્યો હતો.

"કેમ સાહેબ! જોયું ને કારખાનું?"

"ઠીક ઠીક છે."

"ચાલો ત્યારે હવે ઘેર જઇશું?"

"જરૂર."

બન્નેએ પગ ઉપાડયા. જેવા તેઓ કંપાઉંડની બહાર પગ મૂકતા હતા કે ખૂણામાં મુંબાઇથી ચિતરાવી આણેલા પાટિયા પર રઘાની નજર પડી.

"સાહેબ! શું લખ્યું છે પેલા પાટિયા પર?"

"મજૂરો જોઇએ છે."

"કેટલી મજૂરી?"

"તેનો તો કંઇ ઉલ્લેખ નથી!"

કમલાકર મુંબાઇથી સેંટ ઝેવિયર કૉલેજમાં બી. એ. ના વર્ગમાં અભ્યાસ કરતો કૉલેજિયન હતો. ઉનાળાની રજા માણવા પોતાના પિતા પાસે આવ્યો હતો, પણ તેણે ધાર્યો જેટલી મઝા સાંપડી નહિ. એકદમ શાંત વાતાવરણ, ટાઇમ ટેબલનેજ અનુલક્ષીને આવતી આગગાડીઓ, તેમજ કુદરતી નિર્જનતા વચ્ચે તેને જરાય ગોઠ્યું નહિ. આથી જ્યારે તેણે જાણ્યું કે, ગે માઇલ પર દિવાસળીનું પ્રચંડ કારખાનું ઉભું થાય છે ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ આખરે એક સધ્યાકાળ કંઇક જુદુંજ જોવામાં જશે, એ કલ્પનાથી તેને ખૂબ આનંદ થયો.

પણ રઘાની બાબતમાં તો વસ્તુ ભિન્ન હતી. દશ વર્ષો મીલમાં કામ કરતાં તે કંઇ કંટાળી ગયો ન હતો; પણ રોજે ઉપર પચાર પરાણાની વાતો સાંભળી અને ૨૫ રૂપિયામાં પાંચ

રૂપિયા ઓછા થવાની વાત જ્યારે તેણે જાણી ત્યારથી તેના મનમાં ફાંસો પડ્યો હતો. એટલે જો વધુ મજૂરી મળે તો સ્થાન બદલવાના એકમાત્ર ઉદ્દેશથી તે કારખાનું જોવા તરફ વળ્યો હતો.

પણ બન્ને જણ નિરાશ બન્યા હતા. રઘાને મજૂરી કેટલી મળશે તે જણાયું નહિ અને કમલાકરને નવાં યંત્રો જોવામાં ઝાઝો રસ પડ્યો નહિ નિરાશવદને બન્નેએ પાલગઢના સ્ટેશનપર પગલાં મૂક્યાં.

(૩)

"સાહેબ! આજે જઈશું કે કારખાના ભણી?"

"એમાં તે શું જોવાનું છે?"

"કહે છે કે કારખાનું તો હવે પૂરેપૂરું બંધાઈ ગયું છે અને પહેલી તારીખથી શરૂ થશે."

"ખરેખર?"

"વાત સાંભળી છે!"

"ચાલો ત્યારે."

રઘો અને કમલાકર બન્ને કારખાના તરફ ચાલ્યા... . થોડી મિનિટો વહેતા જળની માફક ભૂતકાળમાં સરી પડી.

"પેલું નાનું સરખું ચોકી જેવું શું છે!"

'મજૂર નોંધવાની ઑફિસ' પાટિયું વાંચી કમલાકરે જવાબ આપ્યો.

"ચાલો ત્યારે પહેલા ત્યા જઈએ!"

થોડી પળમા તો તેઓ મજૂર નોંધવાની ઑફિસ સમક્ષ આવી પહોંચ્યા. બારીના સળિયાને અડેલાને કોઈ પાંડુરોગથી પીડાતો હોય એવો પીળો પડી ગયેલો કારકુન બેઠો હતો બહાર ગામડિયાઓનું નાનું ટોળું હતું

"સાહેબ! જરા ને પૂછો તો ખબર કે અહીં કેટલી મજૂરી મળે છે!"

કમલાકરે પાટિયા તરફ નજર નાખી. જરા સંભાળપૂર્વક વાંચ્યું.

"દિવસના ચાર આના."

"કેટલી!" બેકરાર થતા ફરીથી સવાલ કર્યો.

"દિવસના ચાર આના."

"ઓરતને ત્રણ આના."

"એટલાજ?"

"લખ્યું છે તે હું તો વાચું છું!"

"સાહેબ! આટલી ઓછી મજૂરી કેમ!"

કમલાકર વધારે [illegible]... એવો સવાલ કરવું હતું [illegible] હેને [illegible] ન કહે... [illegible]

લાગ્યું. ક્ષણભર તો તે સ્તબ્ધ બનીને ઉભો રહ્યો, રહ્યાએ પાછો પ્રશ્ન કર્યો-

"સાહેબ! આટલી ઓછી મજુરી કેમ?"

માથા ઉપર હથોડા પડે અને જેવો આઘાત લાગે તેવી દશા કમલાકરની થઇ રહી. આમ જોયું તેમ જોયું, જવાબ શોધવાને ઘણાએ યત્નો કર્યા, પણ જવાબ જડયો નહિ. આખરે અજ્ઞાન પ્રદર્શન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ અભ્યાસને અભિમાને તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો.

(૪)

આ ઘટના પછી કેટલાંય વર્ષ વીતી ગયાં. કમલાકર તો મુંબાઈના મોહક વાતાવરણમાં રઘાનો સવાલ ક્યારનોય વિસરી ગયો હતો. પિતાશ્રીની સુંદર લાગવગને પ્રતાપે એકારીનું દર્દ એક દિવસ પણ સહ્યા વગર સંયુક્ત પ્રાંતમાં નવા સ્થપાયેલા શેરડીના કારખાનામાં મેનેજર તરીકે તેની નિમણુંક થઇ ગઇ હતી, અને કમલાકરે તરતજ પોતાની જગ્યાનો ચાર્જ સંભાળી લીધો હતો.

આ નવી પરિસ્થિતિમાં તેને દરરોજ સેંકડો મજૂરો સાથે કામ લેવાનું હતું. માલિક તરીકેની સર્વ સત્તાઓ કમલાકરના હાથમાં મુકાઇ હતી; પણ અત્યાર સુધી અપ્રિય થઇ પડે તેવું, તેણે કંઇજ કર્યું ન હતું. મજૂરોમાં વાત ચાલતી કે 'મેનેજર સાહેબ છે તો ઠીક ઠીક.'

પગાર પણ કમલાકરને ખાસો ૮૦૦ રૂપિયા હતો, અને આથી કમલાકરને પણ લાગતું કે સાંપ્રત સમાજવ્યવસ્થા સામે ફરિયાદ કરી શકાય તેવું જરા પણ નથી. કમલાકરની ખાત્રી થઈ ગઇ હતી કે, આધુનિક સમાજરચનામાં એક પણ દોષ નથી. શક્ય હોય તેવી સૌથી સારી સમાજરચના આજ છે. આથીજ જ્યારે મજૂરપક્ષના ઉદ્દામ પત્રો ક્વચિત્ ક્વચિત્ તે જોતો ત્યારે તે મુછો ઉમળીને કહેતો કે, અત્યારની સમાજવ્યવસ્થા શું ખોટી છે! સૌ સૌને શક્તિ અનુસાર જરૂર મળી રહે છે!

પણ તેની આ માન્યતા ઝાઝો કાળ ટકી નહિ. અર્ધો વર્ષ બાદ ભરાયેલી ડિરેક્ટરોની પહેલી મિટિંગમાંજ કમલાકરના કામ પ્રત્યે સહેજસાજ અણગમાના સુર સંભળાવા લાગ્યા. કારખાનું જોઇએ એટલા નફામાં કામ કરે છે, એ જોઇને કેટલાક ડિરેક્ટરોના પેટમાં દુઃખવા આવ્યું હતું. કમલાકરને પણ આ વસ્તુની ખબર નહોતી તેમ નહિ. આથીજ જ્યારે મેનેજિંગ ડિરેક્ટરે કમલાકરને ખાસ આદરપૂર્વક કહેણ મોકલ્યું ત્યારે આ આમંત્રણનો અર્થ તેને કંઇક

કલ્પના આવી હતી. આથીજ જવાબ મનમાં વારંવાર ગોઠવીનેજ કમલાકરે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું.

× × × × ×

"જુઓ મિ. કમલાકર," મેનેજિંગ ડિરેક્ટરે આંખ ઉપર ચશ્મા ચઢાવતાં કહ્યું: 'તમારું આ વર્ષનું કામ જરાયે સંતોષકારક નથી. કંપનીએ માત્ર વીસ ટકા જેટલો નફો કર્યો છે; પણ આટલા ઓછા નફામાંથી ડિરેક્ટરોનું કમિશન બાદ કરતાં શેરહોલ્ડરોને ભાગે કંઇ જ રહેતું નથી. સમજ્યા મિસ્ટર! આપણી કંપનીના શેરના ભાવો સાવ બેસી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ મારા પોતાના શેરની બાબતમાં લગભગ ૨૫૦૦૦ ખોટ ખાવી પડી છે. આથી......"

"પણ સાહેબ! આમાં હું દોષપાત્ર શી રીતે? કારખાનાએ તેના સંચાઓની શક્યતા પ્રમાણે માલ ઉત્પન્ન કર્યો છે. જો વધારે માલ ઉત્પન્ન કરવો હોય તો નવા સંચાઓ આણો..." કમલાકરે "ગામડી" અર્થશાસ્ત્ર સમજાવવા માડ્યું.

"મિસ્ટર! એ કંઈ નથી. ખાંડના ઉત્પાદનનો ખર્ચ ઘટાડવો જ જોઇએ. જો આવતે વર્ષે કંપની ૫૦ ટકા નફો નહિ કરે તો અમો માર્યા જઈશું! સમજ્યા......"

"૫૦ ટકા! ભાવમાં ઉછાળો આવ્યા સિવાય આટલા ટકા નફો મેળવવો અશક્ય છે!"

"અશક્ય છે!"

"હા સાહેબ."

"જરાયે નહિ. આપણા કારખાનામાં કેટલાં માણસો કામ કરે છે!"

"૧૯૮૮."

"બધા મજૂરોને પગાર કેટલો વધુમાં વધુ છે!"

"[illegible] બે રૂ.ખ."

"તો પંદર ટકા કાપ નાખો. [illegible] મહિને ૪૦૦૦ની બચત થશે."

"સાહેબ! એ [illegible] ઠીક છે.......પરંતુ"

"પણ તે [illegible] મિ. કમલાકર! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

માટે ભોગ આપવાની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂકજો, પછી આ કાપ કરજો. અને જુઓ, તમારા પગારમાં જે બસો રૂપિયાનો ઘટાડો થશે તે તો જુઓને, સારો નફો થશે તો બોનસ આપીને પુરા કરી આપીશું. સમજ્યા? જાવ અને ફતેહ કરો. આ તો તમારા પિતા અને હું ખાસ મિત્રો છીએ એટલે સલાહના બે શબ્દ કહું છું. તમારી જગ્યાએ જો બીજો હોત તો અમોએ ક્યારનુંય બારણું બતાવી દીધું હોત. હં...અને વાત યાદ રાખો...આવતે વર્ષે ગમે તે રસ્તે ૫૦ ટકા નફો થવોજ જોઇએ. જાવ......"

સાહેબની શબ્દધારા અટકી; કમલાકર કંઇક વ્યગ્રચિતે બહાર પડયો.

* * * *

શેરડીના કારખાનામાં કમલાકરે સાહેબની આજ્ઞાનો અક્ષરે અક્ષર અમલ કરી બતાવ્યો હતો. છટાદાર વાણીમાં કારખાના માથે આવી પડેલી આપત્તિ તેણે વર્ણવી. આખરે કાપની વાત કરી અને જાહેર કર્યું કે, જ્યાંસુધી કંપની પાછી પગભર થાય નહિ ત્યાંસુધી તે પોતે ૨૫ ટકા પગાર ઓછો લેશે.

યોજના આબાદ સફળ નીવડી. કામદારોને લાગ્યું કે, ઘેર બેસવા કરતાં આવકમાં વીસ ટકાનો કાપ સહન કરવો વધુ સલાહભર્યો છે.

× × × ×

"એ પોરટર, સામાન કાઢ," સેકન્ડ ક્લાસની એક બારીમાંથી અવાજ આવ્યો. પાલગઢ સ્ટેશન પહેલાંની માફકજ હજુ પણ ખુલ્લુંજ હતું. સ્ટેશનમાસ્તરની ઑફિસ અને તેની આજુબાજુ આવેલી બે ઓરડીઓ અને સાથે ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓને બેસવા માટે વિશ્રાંતિસ્થાન, એ સર્વ ત્યાં સુધી એમનાં એમ રહ્યાં હતાં.

"એય પોરટર, એય પોરટર," તરતજ રઘો દોડતો આવ્યો.

"કોણ કમલાકર સાહેબ?"

"કેમ રઘા! ઓળખ્યો નહિ?"

"સાહેબ! આમ કંઇ અચાનક?"

"નક્કી ન હતું પણ નાતાલની રજાઓ પડી એટલે વિચાર થયો કે ચાલ પાલગઢ જાઉં!"

"ઠીક કર્યું સાહેબ."

"પેલું કારખાનું ચાલે છે કે?"

"દિવાસળીનું?"

રઘી જવાબમાં માથું ધુણાવ્યું: "ઠીક ઠીક ચાલે છે."

"તને પેલો સવાલ યાદ આવે છે કે?"

"કયો સાહેબ?" રઘાએ સામાન ઉતારતાં યાદ કરવા માંડયું.

"પેલો સવાલ...તેં મને નહોતું પૂછયું કે, કામદારોને આટલો ઓછો પગાર કેમ મળે છે?"

"હા...હા...યાદ આવ્યો!"

"મને તેનો જવાબ જડયો છે."

"સાહેબ! તેનો જવાબ તો મને પણ જડયો છે."

"હેં, ખરેખર!"

"હા સાહેબ!"

"શું છે તે?"

"સાહેબ! ક્ષણવાર ઉભા રહો."

કમલાકર તો આ પ્રકારના જવાબથી દિગ્મૂઢ બનીને ઉભો રહ્યો. શું જવાબ હશે તેની કલ્પનાઓ મગજમાં રમવા લાગી. રઘાએ સપાટાબંધ સામાન ઉતારી નાખ્યો. ગાડી ઉપડવાની તૈયારી થઇ. સિગ્નલ મળ્યું. વાતાવરણમાં એન્જીનનો તીણો સુર સંભળાયો.

"રઘા! ગાડી તો ઉપડી!"

"સાહેબ! પેલા રસ્તાની પેલી પાર જુઓ, શું દેખાય છે?"

"કંઈ કંઈ ગોટા જેવું જણાય છે!"

"સાહેબ! કંઇ સંભળાય છે!"

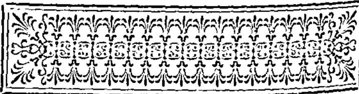
"હા, હા. સંભળાય છે ખરું!"

"સાહેબ! દિવાસળીના કારખાનાના કામદારોના પગારમાં પાંચ ટકાનો કાપ મૂકવાનો હતો, પણ તેમણે હડતાલ પાડીને સામનો કર્યો. આથી કારખાનાના માલિકને નમવું પડ્યું છે અને કાપ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે. આ વિજયને ઉજવવા માટે આ સરઘસ અહીં આવ્યું છે. સાહેબ! આ મારો જવાબ છે."

કમલાકરની આંખો સરઘસ પરજ ચોંટી રહી!

("નવયુગ"ના એક અંકમાંથી)

૪૨—હડતાલ

(લેખકઃ—શ્રી. અજિત મ. ઓઝા)

(૧)

રણછોડ એક મિલમજૂર હતો. પ્રભાતની કર્કશ વ્હીસલ થતાંજ સફાળો ઉઠી, એનાં એ ગંદાં વસ્રોમાં, અર્ધનિદ્રિત અને અર્ધજાગ્રતવસ્થામાં લથડિયાં ખાતો આંખો ચોળતો મિલ તરફ રવાના થતો. ભાસ્કરનાં પ્રથમ કિરણો અંધકાર ભેદી પૃથ્વી પર અજવાળાં પાથરે તે પહેલાં તે પોતાના હજારો કામદાર સાથીઓ સાથે કામે લાગી જતો. સાંચાઓનો અવિરત ખડખડાટ એ તો તેનું નિત્યનું જીવનસંગીત બની ગયું હતું. સારા દિવસની તનતોડ મહેનત પછી જ્યારે તે થાક, ભૂખ અને મિલની ઝેરી હવાથી લગભગ બેહોશ જેવો બહાર નીકળતો ત્યારે તેને જેલમાંથી છૂટ્યો હોય એટલો આનંદ થતો.

આજે મિલમાં ચારે તરફ એકજ વાત થતી હતી. વ્યાપાર-રોજગારની મંદીને બહાને વણાટખાતાના ૨૫૦ કામદારોને રજા આપવાનું મિલના સત્તાવાળાઓએ જાહેર કર્યું હતું. સમાજવાદ અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાથી પ્રેરાએલા કામદારો પોતાના સાથીઓ ઉપર આવેલા દુઃખમાં ભાગ લેવા કટિબદ્ધ થયા. સાંજે કામદારોની પ્રચંડ સભા મળી. મજૂરનેતાઓએ કામદારોને એકત્ર અને સંગઠિત બનવા હાકલ કરી, બરતરફ થયેલા કામદારોને પાછા નોકરી પર લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધીમાં કોઇ પણ મજૂરે મિલમાં ન જવું એવો ઠરાવ થયો. બીજે દિવસે મિલના તમામ દરવાજા ઉપર યુનિયનના પિકેટરો ગોઠવાઇ ગયા. એક પણ કામદાર કામે ન ગયો. હડતાળ શાંત અને સંપૂર્ણ બની.

(૨)

"આજકાલ કરતાં હડતાલને પંદર દિવસ પૂરા થયા. હવે એનો ક્યારે અંત આવશે!" રણછોડે પિકેટિંગ કરતા પોતાના સાથીને પૂછ્યું.

"આપણા નેતાઓ વાટાઘાટ તો કરે છે, પણ મિલવાળા દાદ ક્યાં આપે છે?"

"પણ મિલમાલેકને તો રહેવાને બંગલા છે, ફરવાને મોટર છે, પાસે પુષ્કળ પૈસા છે, છતાં એ ગરીબ માણસોની રોટી શા માટે ઝૂંટવી લેતા હશે?"

"એ સઘળું પણ આપણેજ પરસેવો ઉતારીને પેદા કર્યું છે ને? શેઠ ક્યાં મહેનત કરવા ગયા હતા? તે તો આપણા ચઢી ગયેલા પગાર આપવાની પણ ના પાડે છે."

"હવે તો ઘરમાં અનાજનો એક દાણો પણ નથી રહ્યો." રણછોડે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો.

હડતાળ લંબાતી ચાલી. સમાધાનીનાં કોઇ ચિહ્નો નજરે ન પડતાં બેકારી, ભૂખમરો, નિરાશા અને મૃત્યુ કામદારો તરફ દાંતિયાં કરવા લાગ્યાં. રણછોડ પોતાના ટુંકા પગારમાંથી તેની સ્ત્રી શાન્તા અને એક બાળકનું મહામહેનતે ગુજરાન ચલાવતો. હડતાળ પડવાથી તેની આવક તદ્દન બંધ થઇ ગઇ, ઘરમાં અનાજ ખૂટી ગયું, અને કુટુંબને ખાવાના સાંસા પડવા લાગ્યા. થોડા દિવસ ઉછીનું માગી લાવી દેવું કરીને ચલાવ્યું, પણ સમય જતાં તે પણ બંધ થયું. હવે તેને કોઇ પાઇ પણ નથી ધીરતું. યુનિયન તરફથી દર સવારે હડતાળીઆઓમાં ચોખા વહેંચાતા. તેમાંથી ત્રણ શરીરનું બાળોતિયું(?) પૂરું થતું. ભાડાવાળો વારંવાર ઉઘરાણી કરતો, અને જો ભાડું ન ભરાય તો ઘર ખાલી કરાવવાની ધમકી આપતો. પરંતુ રણછોડ મજબૂત મનનો અને દૃઢ વિચારવાળો હતો. સંઘના ઐક્ય તથા બંધુભાવને જાળવવા ગમે તેટલાં દુઃખો સહન કરવા તે તૈયાર હતો. તેનો ભોળો આત્મા ચોક્કસ માનતો કે, આ ધર્મવિગ્રહમાં સત્ય મજૂરોના પક્ષમાં હતું, અને અન્તિમ વિજય તેમનોજ થવાનો.

પેટપૂરતું ખાવાનું ન મળે તો પણ રણછોડ પિકેટિંગ કરવા જતો, સભા અને સરઘસોમાં ભાગ લેતો, પોતાના કામદાર સાથીઓને મક્કમ રહેવા સમજાવતો, અને ભૂખ તથા દુઃખથી શાંત થઇ રમેશા(?) અવાજે 'મજૂર મહાજનની જય' પુકારતો.

[illegible] દેવા સંયમ અને નિશ્ચયાત્મક બાજની કસોટી થતી હોય તેમ તેનો એકનો એક પુત્ર માંદો પડ્યો. [illegible] ડાક્ટરને બોલાવવાના પૈસા ન હતા. [illegible]

બોલાવવા મોકલ્યો.

દાક્તરે છોકરાને તપાસી દવા લખી આપી, દર્દ ભયંકર હોવાનો મત આપ્યો, અને તાવ ઉતરતાંજ છોકરાને કોઈ સારી હવા-પ્રકાશવાળી જગ્યાએ લઈ જઈ ધીરે ધીરે દૂધ અને સાત્ત્વિક ખોરાક આપવાની સલાહ આપી. શ્રીમંતાઈમાં મહાલતા દાક્તરને ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવ્યો કે, હવા-પ્રકાશવાળી જગ્યા, દૂધ અને સાત્ત્વિક ખોરાકની સગવડ હોય તો તેમના આગમનની આવશ્યકતાજ ન પડે. છોકરાની માંદગી હઠીલી નીવડી. રણછોડ અને રાધા દિવસરાત જાગી સારવાર કરવા લાગ્યાં; પણ છોકરો તો મૃત્યુ તરફજ ઘસડાતો ગયો. દસ દિવસની દારુણ યાતના ભોગવી દુઃખી માતાપિતાને આંસુ સારતાં મૂકી છેવટે બાળકે આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. રણછોડ તદ્દન જડભરત જેવો બની ગયો. રાધાએ હૃદયભેદક વિલાપ કર્યો. રાક્ષસી હડતાળના ક્રૂર ખપ્પરમાં એ કુમળા ફૂલનો ભોગ અપાઈ ચૂક્યો.

(૩)

મિલમાં હજી સ્મશાન સમી શાંતિ હતી. દરવાજા ઉપર ચોકી કરતા પિકેટરો અને આસપાસ રખડતા કોઈ રડ્યાખડ્યા બેકાર મજૂરો સિવાય આસપાસ બધું તદ્દન વેરાન બની ગયું હતું. હડતાલનો અંત લાવવા સર્વ દિશામાંથી પ્રયાસો થઈ રહ્યા હતા, પણ હજી સુધી કાંઈ પરિણામ આવ્યું ન હતું. મિલમાલેક મક્કમ હતા, તેમજ કામદારો પણ નમતું આપવા તૈયાર ન હતા. મિલમાલેક સર પ્રતાપરાયને તો થોડાક લાખ રૂપિયાના નુકસાનનોજ પ્રશ્ન હતો; પણ હડતાળીઆને તો જીવન-મરણનો સોદો હતો. તેમનું અસ્તિત્વ ટકાવવા પૂરતાં સાધનો પણ ધીરેધીરે હરાઈ જતાં હતાં, અને જીવ ઉપર આવી ગએલા ઘણા કામદારો તો હડતાલનો સત્વર અંત ન આવે તો લૂંટફાટ ચલાવવાનો પોતાનો મત ખુલ્લો જાહેર કરતા.

સત્તાવાળાએ જાહેર કર્યું હતું કે, આવતી કાલે પહેલી તારીખથી જે હડતાળીઆ કામ ઉપર હાજર નહિ થાય તેની જગ્યાએ કાયમી નવા માણસો રાખી લેવામાં આવશે. મજૂરોમાં ગભરાટ ફેલાયો. કોઈક પોચા મનના કામદારોએ તો કામ ઉપર હાજર થવાનો પોતાનો ઈરાદો જાહેર કર્યો. આ નવી મુશ્કેલી માટે વિચાર ચર્ચા કરવા યુનિયન તરફથી એક તાત્કાલિક સભા બોલાવવામાં આવી. નેતાઓએ મજૂરોને એકત્ર અને મક્કમ રહેવા પોકાર કર્યો. [illegible] ચર્ચાને અંતે બીજે દિવસે આ નવા માણસો (બ્લૅક લેગ્સ)ને

દાખલ થતા અટકાવવા માટે સામુદાયિક પિકેટિંગ કરવાનું નક્કી થયું.

બીજે દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં હડતાળીઆઓનું એક પ્રચંડ સરઘસ યુનિયનની ઑફિસ પાસેથી બહાર પડ્યું. દરેક કામદારનો ચહેરો ઉત્સાહ અને નિશ્ચયવંત હતો. સરઘસ મિલની દિશામાં કૂચ કરતું ગાતું હતું કેઃ–

"એ સમર્થ આપણ સહુના, પૂર્વજના પીસણહાર,
ભૂખ્યાં આપણ શિશુઓની, રોટીના ઝુંટવનાર,
એ જુગ જુગના જુલ્મોના છેદન કાજે આજ પ્રયાણ."

લાલ વાવટાની અને મજૂર સંઘની જય પોકારતું સરઘસ મિલના દરવાજા આગળ શાંત ઉભું. એક માણસ પણ અંદર પ્રવેશી શકે તેટલી જગ્યા ન રહી, નવા માણસો ગભરાઇ ગયા. શું કરવું તેની સૂઝ ન પડતાં એક જગ્યાએ ટોળે મળી ઉભા રહ્યા. સામુદાયિક પિકેટિંગની ખબર પડતાંજ સામ્રાજ્યવાદના કાયદારક્ષકો સાર્જન્ટો અને પોલીસો જાહેર સુલેહશાંતિનું રક્ષણ કરવા મોટી સંખ્યામાં હાજર થયા. ટેલિફોન દ્વારા ખબર મળતાં સર પ્રતાપરાય પણ બપકાબંધ મોટરમાં પધાર્યા, અને સત્તાવાદી અવાજે મજૂરોને આઘા ખસી જવા હુકમ કર્યો. પોલીસ અને મિલમાલેકને જોતાંજ મજૂરોએ સામ્યવાદી પોકારોથી મેદાન ગજાવી મૂક્યું. લાલ વાવટાની જયના ગગનભેદી પોકારોથી મજૂરોમાં નવું ચેતન રેડાયું, બધા પોતાની જગ્યાને વળગી રહ્યા, અને ગમે તે થાય પણ નમતું ન આપવાનો નિશ્ચય કરી શું બને છે તેની આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા.

મજૂરનેતાઓએ સર પ્રતાપરાયને તેઓનો ઉદ્દેશ સંભળાવ્યો. નવા માણસોને દાખલ ન કરતાં હડતાળનું સમાધાન કરવાનું તે વચન ન આપે ત્યાંસુધી ત્યાંથી હડતાળીઆઓ નહિ ખસે એમ સ્પષ્ટ કહી દીધું. પોલીસ અધિકારી, સર પ્રતાપરાય અને મજૂરોના નેતાઓ ચર્ચા કરતા હતા. ત્યાં એકાએક હડતાળીઆઓની દિશામાંથી એક પથ્થર આવ્યો, અને તે [illegible] હાથ સાથે અથડાઈ તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. [illegible] ચૂવ્યું. પોલીસ અધિકારીની ખાત્રી થઈ ગઈ કે, હડતાળીઆ તોફાને ચઢ્યા છે. તેમણે એકદમ ગોળી છોડી. તેમણે તેમને વિખેરી નાખવાને હુકમ કર્યો. ધડ, ધડ, ગોળીઓ છૂટવા લાગી. મજૂરોમાં ભંગાણ પડ્યું. તેઓ ચારે દિશામાં નાસવા લાગ્યા. કેટલાક પડ્યા, કેટલાક ઘવાયા, કેટલાક મરાયા. મિલનું આંગણ લોહીથી રંગાઈ ગયું.

(૮)

[illegible]

બાંધી રણછોડ પડયો હતો. તેને ફેફસામાં ગોળી વાગી હતી. તેની બાજુમાં કપાળે હાથ રાખી નિસ્તેજ ચહેરે રાધા બેઠી બેઠી રણછોડના શરીર ઉપર હાથ ફેરવતી હતી. રણછોડ બેભાન અવસ્થામાં બકતો હતો

"ભૂખ્યાં આપણ શિશુઓની રોટીના,
ઝુંટવનાર.........ગાઓ બળવાનાં ગાન."

"ખુલી, હડતાળ ખુલી. રાધા! કાલે પગાર મળશે......ભાડું ભરશું......છોકરાની દવા કરશું....જય! લાલ વાવટાની જય ...રાધા! છોકરો જીવશે...જો જાગ્યો...'

નર્સ વારંવાર ગરમી માપી જતી. તાવ વધતો હતો. શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ ધમણની માફક જોરથી ચાલતો હતો. દાક્તરે આશા મૂકી દીધી હતી. રણછોડ થોડો વખત શાંત પડી રહેતો. પાછો ઝબકીને બેઠો થતો. ફાવે તેમ બકતો. શ્વાસ ચઢતાં પાછો શ્રમિત થઈ ખાટલામાં પછડાતો.

"રાધા! મજુરોનો અચૂક વિજય છે. જો, મિલ ચાલુ થઈ..." ગરીબ બિચારી રાધા પતિને વારંવાર શાંત રહેવા વિનવતી. તેને ધીરેથી ખાટલામાં સુવાડતી, અને તે શાંત પડતાં મનની વ્યથાને દાબી રાખી શૂન્યવત્ તેના તરફ અનિમેષ નેત્રે જોયા કરતી. પુત્ર ચાલ્યો ગયો, પતિ જતો હતો, ભવિષ્ય ગાઢ અંધકારમય હતું!

સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. આથમતા સૂર્યનાં લાલ કિરણો વાદળાંમાં થઈ ગમગીન પ્રકાશ ફેલાવતાં હતાં. દૂર દૂર હડતાળીઆઓનું સરઘસ ગાતું હતું કે:-

"હર સૂર્યાસ્તે સૂર્યાસ્તે ઓરાં આવંત મુકામ
હર સંવત્સર વહી જાતે વહે જાલીમ ઢળની હામ."

રણછોડ ઝબકીને જાગી ઉઠયો. "હા, હા, જરૂર વિપ્લવ થશે. મૂડીવાદનો નાશ થશે. મજુરોનો વિજય થશે. જો......જો ...રાધા...જો...ઓ..."

રણછોડ ધબ દઈને નીચે પડયો. શ્વાસ ધીમે ધીમે બંધ થવા લાગ્યો. સવિતાનારાયણ પૃથ્વીની બીજી બાજુને પ્રકાશ આપવા અસ્તાચળે ઉતરી અસ્ત થયા. સાથોસાથ રણછોડનો જીવનદીપક પણ ઓલવાઈ ગયો. સ્થૂળ શરીરને રડતી રાધા સમક્ષ મૂકી તેનો આત્મા પ્રયાણ કરી ગયો. મજૂર અને મૂડીવાદના મહાન વિગ્રહનો એ ભોગ બન્યો. ધમકીઓના રણાંગણમાં એક વધુ બલિ હોમાયો

અને હડતાળ તો ચાલુ જ હતી.

("નવયુગ"ના એક અંકમાંથી)

૪૩–બૂઝાતો આશાદીપ

(લેખકઃ-શ્રી. સીતારામ જે. શર્મા)

દૃશ્ય પહેલું

('ઇંદુભવન'નું વિશાળ દિવાનખાનું જમીનથી છત સુધી વૈભવ-વિલાસની સામગ્રીની સજાવટથી આકર્ષક છે. ઉત્તરદક્ષિણ દિશાની દિવાલનાં બારણાં બન્ને તરફના શયનખંડમાં પડે છે. પૂર્વ તરફના બારણામાંથી અંદરના ખંડમાં જવાય છે. પશ્ચિમ દિશામાં દિવાનખંડનું પ્રવેશદ્વાર છે. ચારે બારણાં આગળ મનોહર પડદા લટકે છે. જમીન મોંઘા ગાલીચાથી ઢંકાયેલી છે. વચ્ચે વિશાળ ટેબલ અને તેની આસપાસ સોફા, કોચ, ખુરશીઓ ગોઠવેલાં છે. દિવાલો પર જગતના મશહૂર ચિત્રકારોના ચિત્રો લટકે છે. ખુણીઓ પર કુશળ શિલ્પીઓની ઘડેલી પ્રતિમાઓ મૂકવામાં આવી છે.)

ઇંદુરાય—(પચાસેક વર્ષની ઉમ્મરના, [illegible] ન્યાયાધિપતિ દક્ષિણ દિશાના બારણામાંથી ડાકતર સાથે દિવાનખંડમાં આવતા દેખાય છે. તેમના વદન પર ચિંતાની સ્પષ્ટ રેખાઓ તરવરે છે.) ડાકતર! તમને કેમ લાગે છે?

ડાકતર (ગંભીર ભાવે)—ઇંદુરાય શેઠ! કેસનું સ્વરૂપ ભારે છે. [illegible] કોઈક દિવસ પડે તેમ લાગતું નથી. એને પૂરા શાંતિની જરૂર છે.

ઇંદુરાય—[illegible] છે. ચિંતાથી તેના કપાળ પર [illegible] છે, [illegible] નીકળ્યા છે.) ડાકતર! આ નવું [illegible] છે ને? [illegible] ડાકતર [illegible] છે.

ડાકતર [illegible]—[illegible]

ઇંદુરાય [illegible]

[illegible]

નહિ તો મારી મેતરાણીના છોકરાને એ ઠેઠ પૂજાની ઓરડીમાં લઇ જાય............

(વહેલી સવારે શયનખંડમાંથી ઓ-ઓ-ની ચીસો ઉઠતાં તે એકદમ અટકી જાય છે.)

રમા—(લગભગ દોડતી આવીને)-[દાક્તર એકદમ ઉઠે છે, રમાની પાછળ તે અંદર જાય છે. ઇંદુરાય વિચારનિમગ્ન બેસી રહે છે.) દાક્તર, દાક્તર..........

કિરણ (ઇંદુરાય અને રમાનો એકનો એક પુત્ર, રેશમી ગાદલાંવાળા મોંઘામૂલા પલંગમાં પડ્યે પડ્યે, બેભાનદશામાં બૂમો મારે છે.) ઓ!-ઓ!-આ જુઓ બાપાજીએ પેલા બિચારાઓને લાઠીથી મરાવ્યા-ભૈયા કેવા તડાતડ લાકડીઓ મારે છે-બિચારા, બિચારા એમને દર્શન શું કામ કરવા દેતા નથી?-રમા બહેન...!

રમા—(ગમગીન કિરણની પાસે આવી તેને મસ્તકે હાથ મૂકી) કિરણ! બેટા! અહીં કોઇને મારતું નથી. બાપુ! તું સુઇ જા."

(કરુણ ભાવે દાક્તર સામે જુએ છે. દાક્તર તેને ઇશારતથી શાંતિ સાચવવાની ભલામણ કરે છે.)

કિરણ (વળી ચમકીને)—બાપુજીએ પેલા બિચારા રતનાને કેવા ધક્કા મરાવ્યા?-બા! આપણા ભગવાનનાં દર્શન કરવાથી તો એ પાવન થાત-એ બિચારો કેવો રડતો હતો?-ભયથી તે બંગલાનાં પગથિયાં પર પડી ગયો, એને વાગ્યું ને લોહી નીકળ્યું, છતાં બાપુજી એને કેવા ધમકાવતા હતા?-બા' તેં પણ બાપુજીને કંઇ કહ્યું નહિ?..."

રમા—(એની આંખોમાંથી આંસુ વહેતાં હોય છે, તે સાફ કરી) બાપ! આપણે તારા રતનને બોલાવીશું હો, તું હમણાં સુઇ જા. દાક્તર કાકા તને ઉંઘી જવાનું કહે છે.

કિરણ—(બેફામ) એમ, એમ, તું રતનને બોલાવીશ? બાપુજી તારા પર ગુસ્સે નહિ થાય? હું રતનને ઘેર ગયો ત્યારે એની બાએ મને ધમકાવ્યો નહોતો, પણ બાપુજીએ તો એને ધક્કે મરાવ્યો.-ના, ના, રમાબહેન! તું એને અહીં બોલાવીશ નહિ. વળી બાપુજી ગુસ્સે થશે, એમના ભગવાન અભડાશે ને આખું ઘર ધોવડાવશે...

દાક્તર—(નવો ઇંજેક્શન તૈયાર કરી) બાપ કિરણ! તું આ દવા પી લે. એટલે તને સારું થઇ જશે. તું હમણાં ઘોડી પર ઉંઘી જા. પછી હું તારા રતનને અહીં લઇ આવીશ.

કિરણ—એમ, એમ, દાક્તર કાકા' ના, ના, પણ તમારી તો

બાપુજી ગુસ્સે થશે. તમે એવું સાહસ ન કરતા.

દાક્તર—(સમજાવટથી) તારા બાપુજીએ મને રજા આપી છે; આ દવા.

કિરણ—દવા પીઉં તો બાપુજી રતનાને મારી પાસે રમવા દેશે? લાવો, લાવો, મારે રવિવારના સરઘસમાં જવાનું છે. હું હવે નહિ બોલું હોં દાક્તર કાકા!

(તે દવા લઇને પીએ છે. થોડી વાર ભીષણ મૌન પથરાય છે.)

રમા—(સચિંત-ધીરે સ્વરે) દાક્તર! તમને કેમ લાગે છે?

દાક્તર—રમા બહેન! ખાસ ચિંતા જેવું નથી. પણ એ આમ વારંવાર ઉશ્કેરાઇ જાય છે ત્યાંસુધી જરા ગંભીર ખરું.

રમા—(સજળ નયને) દાક્તર! મારો એકનો એક કિરણ...

(તેનાથી રડી જવાય છે)

દાક્તર—રમાબહેન! આમ ન કરો. જરા તો હિંમત રાખો.

રમા—(રડતા રડતા) દાક્તર! હિંમત શી રીતે રાખું? મારી ઉરની જ્યોત બુઝાવા...(તે હોઠ કરડે છે. અમંગલ શબ્દોને હોઠ વચ્ચે દાબી રાખે છે)

દાક્તર—જુઓ, દવાની અસરથી એ જરા શાંત થાય છે.

રમા—દાક્તર! મને અમંગલના ભણકારા સંભળાય છે.

દાક્તર—ધીરજ રાખો બહેન! હમણાં એને સૂવા દો. તમે ઘડીભર બહાર આવો. નર્સ અહીં બેઠી છે

(બન્ને મંદ પગલે દિવાનખાનામાં આવે છે ત્યાં ઇંદુરાય વાત કરતા સંભળાય છે)

ઇંદુરાય—નહિ નહિ, જ્યાંસુધી હું [illegible] ત્યાંસુધી અમારા મંદિરમાં એ ઢેડ લોકોને આવવા નહિ જ દઉં. મિ૦ શાંતિલાલ! મારી તો તમને પણ એ સલાહ છે કે, તમે આ બધા ધતીંગ છોડી દો અને પોતાનું કંઇ કામ કરો.

શાંતિલાલ (હરિજનો માટે કામ કરનાર)—[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઈંદુરાય [illegible]

[illegible]

શાંતિલાલ—[illegible]

ઈંદુરાય [illegible]

[illegible]

(શાંતિલાલ ચાલવા માંડે છે. ઇંદુરાય ગુસ્સામાં બેસી રહે છે.)

રમા—(ધીરેથી પતિ પાસે આવી મમતાળુ ભાવે)—તમે કિરણ-
ની સામે તો જુઓ! એની ખાતર.......

ઇંદુરાય (વચ્ચેજ)—શું તમે બધાંએ મને ચીડવવાનોજ સંકેત
કર્યો છે?

દાક્તર—શેઠ! હમણાં કિરણને જરા ઉંઘ આવી છે, પરં
જાગે ત્યારે તમે એને આશ્વાસન આપશો તો એને ઠીક થશે.

ઇંદુરાય (જરા સંયમ સાથે)—દાક્તર! એ તો રતનને બોલાવવા-
ની જીદ પકડે છે.

દાક્તર—અત્યારે દર્દીની સ્થિતિ એવી છે કે જો તમારે એને
જલદી સાજો કરવો હોય તો રતનને બોલાવવો જોઇએ.

રમા (કરગરતી)—આપણા એ એકના એક લાડકવાયા મા
તમે એટલું પણ ન કરી શકો?

ઇંદુરાય—શું મારે વૈષ્ણવના ઘરને અભડાવવું!

રમા—અત્યારે તો બધાજ એમને અડવા તૈયાર છે.

ઇંદુરાય—એટલે મારે પણ ગાડરીઆ પ્રવાહમાં તણાવું!

દાક્તર—ચાલો સાહેબ! હું હવે જઇશ. જો મારી જરૂર પડે
તો મને 'ફોન' કરજો; પણ શેઠ! તમે બીજા કોઇની ખાતર નહિ
તો કિરણની ખાતર પણ નમતું મૂકો એવી મારી સલાહ છે.

(દાક્તર જાય છે, રમા કરુણભાવે પતિ સામે જોઇ રહે છે)

(પડદો પડે છે.)

દૃશ્ય બીજું

(ઇંદુભવનમાં નોકરચાકરોની દોડાદોડ થતી જણાય છે. એ
મોટર એકાએક દરવાજા પાસે આવી ઉભી રહે છે, તેમાંથી ઉતરી
દાક્તર ઉતાવળે પગલે દિવાનખાનામાં પ્રવેશે છે. બારણા આગળજ
ઇંદુરાય દાક્તરને મળે છે.)

દાક્તર—કેમ છે કિરણને?

ઇંદુરાય (સચિંત)—તમારા ગયા પછી એ કલાક ઠીક ગયા, પણ
તે પછી તો તે બહુજ ઉશ્કેરાય છે.

દાક્તર—ચાલો, જોઇએ એને.

(બન્ને કિરણના ઓરડા તરફ જાય છે. દાક્તરને જોતાંજ ર
તેની તરફ ધસે છે. એની બન્ને આંખમાંથી આંસુ દડદડતાં ટપ
રમા—દાક્તર, દાક્તર! મારા કિરણને બચાવો.

(ત્યાં વખત કિરણનો બબડાટ ચાલુ રહેલ છે.)

કિરણ—બાપાજી આવ્યા !–અરે, એ તો પેલા બિચારાઓને લાકડીએ મરાવશે–તમને પગે લાગું, બાપાજી! એ બિચારો નિર્દોષ છે. રતનને તમે ન ધમકાવો, એને તો હુંજ લઈ આવ્યો છું–તમેજ કહેતા નહોતા કે, માણસમાત્ર ભગવાનનાં બાળક છે અને એનાં દર્શન કરવાથી તો પતિત પણ પાવન થાય–એટલેજ હું રતનાને પાવન કરવા ઈશ્વર આગળ લઇ આવ્યો. ના, ના, એને ન ધમકાવો; એનો કંઈજ વાંક નથી, વાંક મારો છે; જોઇએ તો મને મારો.

(તે ઉશ્કેરાઈને બેઠો થાય છે, આમ તેમ હાથ વિંઝતો, તે ઈંદુરાય આગળ હાથ જોડે છે)

ડાક્તર (આગળ જઇ, કિરણને સુવાડતાં)—કિરણ, ભાઈ! સુઇ જા. હવે તો રતનને રોજ આવવા દેવાનું બાપાજીએ કહ્યું છે.

કિરણ—એમ, એમ! વાહ વાહ! પણ મને વિશ્વાસ નથી બેસતો. બાપાજી એ બાપડાને જરૂર મારશે......

(રડતી આંખે રમા પતિ સામે જુએ છે. ઈંદુરાયની આંખ પહેલીજ વખત નરમ બનેલી જણાય છે.)

રમા (પાસે જઈ)—તમને આ છોકરાનીયે દયા નથી આવતી?

ઈંદુરાય—હું શું કરું, કહે!

રમા—એક વખત તો એની પાસે જાવો એને સમજાવો. આ તો પિતૃત્વની કસોટી છે. તમને તમારા એકના એક દીકરા કરતાંયે આભડછેટીઓ ધર્મ વધુ વહાલો છે!

(ઈંદુરાય ગંભીર બને છે. તેનાથી બોલી શકાતું નથી; પણ એની આંખમાં પિતૃત્વ પ્રગટે છે.)

ઈંદુરાય (ઠેઠ તેની પાસે જઈ, એને કપાળે હાથ મૂકી)—બેટા! કિરણ! હું તારા રતનને નહિ મારું હો.

કિરણ—એમ, એમ–હા મેતાન'

ડાક્તર—કિરણ' બાપાજી હવે કદી એને નહિ મારે.

ઈંદુરાય (મમતાથી)—હા ભાઈ' તું શાંતિથી હમણાં સુઈ જા.

કિરણ—બાપાજી! હવે મને આનંદ થયો બસ, હવે તો હું સુઈ નહિ રહું. ભલે રતનને વહને વાંચવા જવાનું છે–હું હવે એને મોટી પદવી–વાળ કરું, બાપાજી કેવા ભલા છે! રતન, રતન, હવે તને આ ઘરમાં કોઈ અટકાવવાનું નથી.

(રતનને બોલે. હાથ તેને તે હાથમાં હાથ દેવે છે.)

ડાક્તર કિરણને સુવાડતાં કહે છે—બસ' તું નિરાંતે ઊંઘી જા તો.. તને પછી વાંચવાનું મોકળું રહ્યું છે.

કિરણ—નહિ, નહિ. દાક્તર કાકા! હવે તો હું સૂવાનો નથી. હવે તો રતનની સાથેજ રમીશ—વળી પાછા બાપાજી કદાચ ગુસ્સે થાય તો ?-એમણે પેલાઓને કેવો માર મરાવ્યો હતો!

રમા (દાક્તરના મોં પરના પલટાતા ભાવ જોઇ તેની પાસે જઇ)—દાક્તર ! કેમ લાગે છે ?

દાક્તર (ગંભીર ભાવે)—હૃદય ખૂબ જોરથી દોડે છે, માથાપર લોહીનું દબાણ વિશેષ છે, છતાં બહુ ચિંતા કરવા જેવું નથી.

રમા—દાક્તર! સાચું કહેજો હાં, મારી તો એ એકની એક આશાનો દીપક છે. તમે હમણાં અહીંજ રહેજો. (ઇંદુરાય તરફ જોઇ)—એમને આ શું સૂઝયું ?

(ઇંદુરાય આમતેમ ફરતો હોય છે)

કિરણ (પથારીમાંથી ઉછળતો)—ચાલો, ચાલો સરઘસ આવી પહોંચ્યું-હરિજનોનું સરઘસ ચાલ્યું-(તે ઉભો થવા જાય છે, તેને તેમ કરતાં દાક્તર રોકે છે) તમે મને પાછા કેમ રોકો છો ? શું મને સરઘસમાં નથી જવા દેવાના ? બાપાજીએ તમને ધમકાવ્યા ? જુઓ, સાંભળો, એ બધા-ના, ના, મારો રતનો મને બોલાવે છે, મને કોઇ ન રોકશો, જવા દો.

(ફરીથી તે જોરથી ઉછળે છે. દાક્તર તેને પકડે છે. તેટલામાં કિરણનું મુખ વક્ર બને છે, તેની આંખો ફાટી જાય છે, તે જોઇ)

રમા (ચીસ પાડીને)—દાક્તર! મારો કિરણ, એને બચાવો, બચાવો; ઓહ મારો એકનો એક આશાદીપ બુઝાઇ ચાલ્યો. ઓહ

(તેને મૂર્છા આવે છે.)

(ઈંદુરાય તેને મદદ કરવા દોડે છે. એટલામાં દાક્તરના હાથમાં જ કિરણનો છેલ્લો શ્વાસ સદાને માટે બંધ થઇ જાય છે.)

દાક્તર—શેઠ, શેઠ !

ઇંદુરાય (ચમકીને)—દાક્તર !

દાક્તર—કિરણ ગયો.

ઇંદુરાય—હું-એ-એ-(તેનું ગળું ફાટી જાય છે.)

(તે પણ ઢળી પડે છે. એના તૂટક તૂટક શબ્દો સંભળાય છે.)

કિરણ-ગયો-મારી ઇંદુ-રતન તુંજ હવે તો મારો કિ-ર-ણ—

("નવયુગ"ના એક અંકમાંથી)

૪૪–વેઠનો ત્રાસ

(લેખકઃ-શ્રી. મસાલચી)

(૧)

વળીઆ ગામની ચોતરફ લીલી કુંઝારવાડીઓ લ્હેકા દઇ રહી છે. ગામને ઘસીને સેરખડી નદી મીઠાં ગાન ગાતી, ઘડીમાં વાંકી-ચૂકી વળી જતી તો ઘડીમાં સીધી સડેસટ ચાલી જતી, નાચતી કૂદતી વહી જાય છે. છપ્પનીઆ જેવા કળકળના કાળમાંયે તાણુ ન પડે એવાં નીર ધરતીમાતાએ દેવ.ની બખોલમાં ભરી દીધાં છે. આજની ઘડી સુધી ગામમાં એકતાર છે, સૌ મોરલીધરના ઝંડા નીચે કનૈયાલાલની આરતી ઉતારે છે.

એમાં કાળી કરજુગના કાળા ઓળાયા ઉતરવા મંડયા. તેના ગણેશ ગોકુળઆશ્રમ જેવા મંગળ દિ'થી મંડાયા!

બનેમ એવો બન્યો કે, લાગણમાં ફોજદારનું અણધાર્યું આવવાનું થયું, હોંશીલા પટેલિયાઓએ ફોજદાર સાહેબને આદરમાન દીધાં. અઠો અઠો વાના કર્યા.

રંગીલા રોટીઆ દળી દીધા, મહુરની તબાહીઓ બિછાવી દીધી અને ખજૂરની પાખ જેવા બગલાથી ઓઢણાના ઉંડા હવામાં ફરકવા માંડયા.

આજે ક.ળ. કામ કરનાર કાનનુખા કંસને કાપનારનો જન્મ-દિવસ છે, આજે [illegible] ટાણું છે, અને આજે [illegible] [illegible]

નાનુંમોટું નવા લેબાશમાં છે. એક તો ગામ બેપાંદડે છે, અને એમાં આવો ઉજળો દિ, પેટીપટારામાંથી કોરાં ધાકોર લુગડાં કઢાયાં, શરીર ઉપર સજી દીધાં, ને છોકરાંઓનો હરખ તો ક્યાંએ માતો નથી, ઢીંગલાના ગોડીઆ જેવા શોભે છે !

ચપચપતી ચોરણી, ને કડકડતું કડીઉં, મોરપીંછાના ભાતવાળી ઓઢણી ને ફગફગતી ઘાઘરીઃ ને ચચ્ચાર ફૂમતાંવાળી નાડી હવામાં હીંચોળા લે છે.

ફોજદાર લાળીઆમાં બે દિવસ રહ્યો; પણ બે દિવસમાં આખા ગામને પી ગયો. તરતું ગામ તેની દાઢમાં આવી ગયું. બજરી ભેંસનાં દૂધ તેની નજર સામે તરવા માંડયાં. માનપાન પામી ફોજદાર શા'બે વિદાય લીધી.

થોડા દિ'માં ફોજદાર શાબનો સંદેશો આવ્યોઃ "એક મણ દૂધ મોકલજો." મેમાન મારવાડના છે. એ તરફ દૂધની બહુ અછત છે. પૈસા માણુસ હારે મોકલાવીશું.

પટેલને રૂંવાડે રૂંવાડે ભોળપ ભરી હતી. દુનિયાના કાવાદાવાથી અજાણુ હતા. પટેલનો માનમરતબો સારો હતો. ચપટીવારમાં મણુને બદલે સવામણુ દૂધ જમા થયું. ફીણુાળા હાંડા દૂધથી છલકાવા માંડયા. ખેપીઆ મારફત દૂધ રવાના થયું. ફોજદાર શા'બ તો કાગને ડોળે રાહજ જોતા હતા. દૂધ ઓસરીએ ઉતારી માણુસ બાધા જેમ ઉભો રહ્યો. ફોજદાર શા'બ ઉભા રહેવાનું કારણુ સમજી ગયા. ઉડાઉ જવાબ આપી ગગડાવવો હતો, પરંતુ ગમ ખાઇ ગયા. અને ઠંડે પેટે બોલ્યાઃ "પટેલને મારા રામરામ કહેજે. અને જ્યારે આવશું ત્યારે સમજશું."

ધોયેલ મૂળા જેવું ડાચું લઇ માણુસ પાછો વળ્યો. જઇને પટેલને સ્નાનના સમાચાર દીધા.

ભોળપભરેલા પટેલે ફોજદાર શા'બ પૈસા પોગતા કરશે, એ આશા છોડી નથી.

દિ' ઉપર દિ' જવા માંડયા, ત્યાં તો ફોજદાર શા'બના પેડાના ડાબલા ગાજ્યા. બે દિ ગણી દાટ કરી. જતાં જતાં પટેલને કહી દીધુંઃ "અમારે નીરણુની અછત છે. તે બે ગાડાં નીરણુ મોકલજો." અમારા ગામમાં વેચવાનો એટલો ચાલ. વણુખરા બેક સંયોગ કરે.' પટેલે પાધરો જવાબ દીધો.

" તે આપણે ક્યાં વેચવાની હોતી હશે ! તમ સરખા પટેલ [illegible] લેખી કરી મોકલાવી આપજો." આમ કહી પોતાની [illegible] મોકલ્યા

મેલી. ઘોડો થાણાના માર્ગ ભણી વહેતો થયો. શું કરવું તે વિચારતા પટેલનો ડાબો હાથ ગાલમાં ખુતી ગયો.

વાત આ કાનેથી ઓલ્યે કાને, અને ઓલ્યે કાનેથી પેલે કાને ગઈ. અમલદારોએ ગામની નાડ પારખી લીધી. પછી તો બધું ફાવી ગયું. બધા આવીને ગોદાવે, થાણદાર કહે 'છાણાંની ગાડી મોકલજો!' વહીવટદાર કહે 'સરાવ ખડનું ગાડું મોકલજો.' મોટા ફોજદાર આવીને કહે કે 'ગોળની ભેલી ને ઉપર ચાર રાડાં શેરડીનાં મોકલજો.' સૌ લાગીજ પડ્યું: 'મોકલજો રે ભાઇ મોકલજો. આમ 'મોકલજો'નો બોકાહો ગામમાં બોલવા મંડયો.

(૨)

પટેલને આ બધું વસમું થઇ પડ્યું છે. ગામને ભોગવવી પડતી હાલાકીથી એનું કાળજું સડસડ બળે છે. એના દિલમાં ધગતા અંગારા ભેલાયા છે; પરંતુ શું કરવું તેનો વળકવળ સૂઝતો નથી. પોતે ધોળા ઉપર કાળો ભણ્યા નથી. હાથમાં લેખણ કેમ પકડવી તે જાણતા નથી. કાયદા અને કલમને બાર ગાઉનું છેટું પડી ગયું છે. ગામ તો તેનો પડછાયો છે. મને કમને એ તો આવી પેટનું દુઃખ સહે જાય છે.

એમાં થાણદાર સા'બનો મુકામ થયો. સા'બે આવતાં વેંત પટેલને બોલાવ્યા. ઉતરી ગયેલ મોએ પટેલ આવતાં. તરતજ ઉધડા લીધાઃ

"તમારે હવે નાતો રાખવાનો વિચાર મોળો પડી ગયો લાગે છે."

"કેમ સા'બ, આમ બોલો છો!"

"જાણે કારણ ન જાણતા હો એમ બોલો છો!"

"એવું તો કંઇ નથી બોલતો, તમને લાગતું હશે." પટેલે ચોખવટ કરી.

"તમને સાહેબનો સંદેશો મળ્યો હતો?"

"હા સાબ."

"અને તમે મોકલ્યા હતા?" સા'બે ભૂલ પકડી.

"હા સાબ! મોકલ્યા હતા."

"મેં કેટલા મંગાવ્યા હતા?"

"પચાસ."

"અને તમે કેટલા મોકલ્યા હતા?"

"નવ."

"અને બાકીના કેમ ન મોકલ્યા ને મોકલ્યા કહેતા હશો કેમ?"

"સા'બ! મોકલવાનું હતું તેટલું ... છે. તે ... ગામ ... [illegible]

મળ્યાં. બીજી વાર વધારે મોકલશું."

"બીજી વાર શું ગાડાને મારે ચુડવા છે? કહીએ ત્યારે ન મોકલો ઇ મારે ખપમાં શું આવે?" શા'બે રોફ માર્યો.

"ઠીક હવે શા'બ! અમારી ભૂલ થઇ. માફ કરો" પટેલે આજીજી કરતાં કહ્યું.

"આમાં માફ કરવાની વાત નથી. અમારી આબરૂની વાત છે. જો તમારાથી ન થાય તો ચોખ્ખી ના પાડી દેવી. અમારે કાંઇ આ ગામ ઉપરજ છાપ નથી મારી. દરબારનાં તેર ગામ દુઝે છે."

"શા'બે ડારો ઉંટકાર્યો.

"હવે અગાઉથી કહેવડાવી દઇશું."

"આ તો ઠીક હતું કે મેં બીજાં બે ગાડાં તરતજ જોડાવી દીધાં; નહિ તો મેમાનમાં મારો વક્કર શું રહેત? મેમાન કહેશે કે મગાવ્યાં ગાડાંએ આવતાં નથી એનાથી થાણદારી કેમ થતી હશે!"

"ઠીક શા'બ, ઇ વાતની પરડ મેલો. બીજી વાર ચૂક પડે તો કાન તાણજો."

આ વાત ઉપર પડદો પડે છે. થોડી વારે શા'બ ચા-પાણી પી બીજી વાત કાઢે છે.

"એક સરાવખડનું ભરોટું મોકલવું છે. હું અહીંઆં છું જ, ત્યાં પહોંચતું થવું જોઇએ." શા'બે ચાનો ઘુંટડો પીતાં પીતાં કહ્યું.

દબડો ખાઇ ઠરી ગયેલા પટેલે વખત ઓળખી લીધો. ગામમાં ભારે અછત હોવાની વાત કહેતાં તેની જીભ ઉપડી નહિ. ચોકીદારને બોલાવી જ્યાંથી ખડ ભાળો ત્યાંથી એક ગાંસડી બાંધી લાવવાનું કહ્યું.

ચોકીદારોએ ઉજડીઆને ખબર આપી દીધા. ઉજડીઆઓ ઘેર-ઘેરથી ગાંસડીઓ બાંધવા મંડયા. એકુને મોંઘામૂલું ખડ આપી દેતા હતા. થાણદારની તાજી ધાક સૌના દિલમાં પેસી ગઇ હતી. થોડી વારમાં ખડનો ગંજ ચોરા સામે જમા થઇ ગયો. પાંચા પટેલે ખડ ન આપ્યાની વાત થાણદાર પાસે આવી. થાણદારે આ પટેલની ઓળખાણ માંગી:

"એવો બે માયનો કયો પટેલ છે!"

"શા'બ! ઓલ્યે ફેરે તમે નોતરયો'તો ને?" પડખે બેઠેલા પટેલિયામાંથી કોઇએ ખુલાસો કર્યો.

"મને કંઈ યાદ આવતું નથી."

"તમને જદુ કરવાતો'તો ને પછી તને બોરડા સ્‍ધ્ધા

ખમત કર્યો તે." પટેલે એંધાણુ બતાવ્યું.

"એમ, ઇ આપવાની ના પાડે છે?"

એમ કહેતા થાણદાર ખાટલામાં ઉંચાનીચા થઈ ગયા. એનો મિજાજ મેથળીને નહેરે ગયો.

"બોલાવો એ ગામના ધરાર પટેલને," થાણદાર બરાડી ઉઠયા.

હુકમ છૂટતાં દરબારી દૂતો છૂટયા. પાંચા પટેલને રજુ કર્યો.

"કેમ પટેલ! નીરણી નથી આપવી?" થાણદારે પાધરી વાત કાઢી.

"મેં નીરણની કયાં ના પાડી છે? બાપસા'બ! મેં તો કીધું કે સનાવખડ નહિ આપું—બીજું જે માગે તે આપું." પટેલે ખુલાસો કર્યો.

"સનાવખડ શું કામ નહિ?"

"મેં મારી ગાય સારૂ રાખ્યું છે."

"તારે ગાયને ખવરાવવું હશે, અને મારે ઘોડાને ખવરાવવું હશે, કેમ?"

"સા'બ! એમ કાંઇ હોય? તમારેય ઢોરને ખવરાવવું હશે."

"ત્યારે અમારાં ઢોર સનાવખડ ખાતાં નહિ શીખ્યાં હોય કેમ? જાડીબુંજાડી કડબ ખાતાં હશે કેમ?"

થાણદારે ખાંખરા માર્યો.

"સા'બ! સૌના ઢોર ખાય; પણ મારે ઝાઝું ખડ નથી. એટલું ગાસડી પીની જેમ સંઘરી રાખ્યું છે, અને ગાય સુવાવડી છે એટલે બીજું ખડ આડું ખાય. નહિ તો કાંઈ સા'બ તમને ના પાડું!" પટેલે બાપડા બની તોડતા કહ્યું.

"હવે બહુ અવળાઈ કરો મા. તમને બધાને ઓળખું છું. બજામના આપી દો."

"સા'બ! હુકમ કરો તો આપી દેવું પડે પણ..."

"હવે પણ ને બણ હાંકો છો કે નહિ! મારી આટલી શરમ આવે છે કે નહિ!"

"સા'બ' અમની વાત નથી પણ "

"ત્યારે ત્યારે તમારી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]"

શા'બ છેલ્લું વેણ કહેતાં હાથનું કાગળિયું ફગાવી દીધું. પછી તો મનામણાં ચાલ્યાં. 'અપરાધ માફ કરો, ભૂલ થઈ' એમ કહેવાયું. પાંચા પટેલ પગે પડયા. છેવટે ખડ સાથે પાંચા પટેલેજ ગાડું જોડવું એ શરતે મનામણાં પાર પડયાં...

પાંચા પટેલ ગાડું જોડી ત્રણ ગાઉ દૂર થાણામાં ખડ નાખી આવ્યા. વાટ બધી એજ વિચાર એને ઘેળાયા કર્યો. રાતે એને પૂરી નિંદર આવતી નથી. ઘડીક આંખ મળી જાય છે, ત્યાં હાઉ-હાઉ કરતો થાણદારનો ઓળો તેની નજર સામે તરે છે. ઝબકીને એ જાગે છે ત્યાં ગમાણે ગરીબડી ગાય દેખાય છે. ગાય તેની સામે જોઇ બરાડા પાડે છે. પાંચા પટેલ એને પંપાળી સૂઇ જાય છે. ફરી ઓશિયાળી ગાય તેના હૈયા પર ચઢી બેસે છે. ભાંભરતી ગાયના હિંહોટા પટેલનાં બોંતેર કરોડ રૂંવાડાં હચમચાવી દે છે.

પટેલ ઉભા થઇ વાડામાં જાય છે. ભુંભલી જેવી જાડી કડબ-માંથી ઝીણી કડબ વીણે છે. બથકડબ વીણી પટેલ ગાયને નીરે છે. ગાય ઘડી કડબમાં મોઢું નાખે છે, પણ કડબ ભાવતી નથી એટલે પટેલના પગ ચાટે છે. દયાની દેવી સમી ગાયને ભૂખી રહેતી જોઈ એની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી જાય છે. પટેલના હૈયામાં-થી હાય નીકળી જાય છેઃ-

"આ વેઠથી તો તોબા!"

આજ વખતે પવનનો સુસવાટો પડઘો પાડે છેઃ-

"સાચેસાચ, આ વેઠથી તો તોબા!"

(તા. ૩૦-૧૦-૧૯૩૨ ના "પ્રજામિત્ર કેસરી"માંથી)

४५–पंडित अने पादरी

(૧)

(લેખકઃ-શ્રી. સીતારામ શર્મા)

[પાદરી કે પંડિત બેમાંથી કોઈએ પણ વિશ્વના વિકાસક્રમમાં મદદ કરી નથી; બન્ને ધર્મ અને ભગવાનને નામે અંધશ્રદ્ધા અને વહેમ ફેલાવી માનવજાતિના મોટા સમૂહને દબાયલો રાખવામાં મદદગાર બન્યા છે. છતાં માનવતાના સામાન્ય નિયમોના પાળવામાં પાદરી પંડિત કરતાં કેટલાંક ડગલાં આગળ છે.]

રામોલમાં કૃપાશંકર પંડિત ઘણાજ પવિત્ર અને ડાહ્યા પુરુષ ગણાતા. નાના બાળકના પેટમાં ચૂંક આવતી હોય ત્યાંથી માંડીને મરણને કિનારે જઈ ઉભેલા વૃદ્ધની નાડીની ગતિ બંધ થઈ કે નહિ એ જાણવાનો આધાર ગામોલની જનતાને તો એકલા કૃપાશંકરભાઈ ઉપરજ હતો. જો તેઓ બે દિવસ બહાર ગયા હોય અને કોઈ માણસ મરી જાય તો મરનારના સ્વજનોને એવોજ વહેમ રહેતો કે પંડિતજી જેવા અનુભવીની ગેરહાજરીથી વખતે તેને લોકોએ જીવતોજ બાળી મૂક્યો હશે. ગામના વૈદ્યની કંઈ જાગરી કે દળદર [illegible] એમના [illegible] જણાતા. એટલે વ્યાપારીઓને [illegible] પણ એમને દર્શને બોલાવવા પડતા. જ્યોતિષ અને [illegible] કામ એમનાજ બાપનું ગણાતું. [illegible]

રામોલ ગામને ભસ્મીભૂત કરી દેશે એવો અનુભવ થતો. કૃપાશંકરભાઈની દયાનો તો પાર નહોતો. કોઈકનું તડકે સૂકવેલું અનાજ રખડતી ગાય ખાઈ જતી હોય તો કૃપાશંકરભાઈ કદી પણ તેને હાંકતા નહિ; પરંતુ તેમની ધાક એટલી બધી કે એમની હાજરીમાં કોઈ બીજું પણ તેને હાંકવાની હિંમત કરી શકતું નહિ; નહિ તો વિનાવિલંબે તેને 'પાપી'ની પદવી પ્રાપ્ત કરાવી દેતા. ગામમાં વિંછી કે સાપ ન થાય તે માટે ચોખ્ખાઈના નિયમો સમજાવવાનું તેમને યાદ નહોતું; પરંતુ ગમે તે ભોગે પણ વિંછી તથા સાપને તો જીવતા પકડી બીજા મહોલ્લાવાળાઓની પછીતે મૂકવામાં તેમનો દયાનો ઝરો વહી જતો દેખાતો. બિલાડીએ ખિસકોલી કે ચકલીને પકડી હોય, તો તે મોટેથી બૂમરાણ પાડી મૂકી આખા મહોલ્લાને એકઠો કરી બિલાડીના મોંમાંથી પેલા નિર્દોષ જનાવર કે પક્ષીને છોડાવી ઉપર ઘડો ભરીને ઠંડુ પાણી રેડી પ્રભુના ઘેરથી તેને પાછું બોલાવવાનો અફળ પ્રયત્ન કરવામાં કાશી ગયાનું પુણ્ય માનતા.

(૨)

રામોલમાં એક વખતે કોંક ગોરો 'વિશ્વાસી' આવી લોકોને 'ધર્મભ્રષ્ટ' કરી દેતો હતો. કૃપાશંકરભાઈને એ વાતની ખબર થતાંજ એકાએક શિવાલયમાંથી ઉઘાડે માથે બજારમાં દોડી આવ્યા. તુરતજ 'ગોરા વિશ્વાસી' સામે ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યું:–"તમે ત્રિકાળ સંધ્યા કરો છો?" ભાથામાંથી એ પહેલાજ બાણનો પ્રહાર દુશ્મન ઉપર કર્યો.

પ્રહાર કાતીલ નીવડ્યો. પાદરીએ કહ્યું: "અમે સંધ્યા બંધ્યા જાનટા ચે નહી, અમે લોક કેવલ......"

"હેં! સંધ્યા જાણતા નથી?" પંડિતજીએ ચમકીને પૂછ્યું: "ત્યારે તો તમે વિમુખ છો. હર હર! હું પવિત્ર સંધ્યામાંથી તો અહીં ઉઠીને આવ્યો. વારુ, તમારો વેદ કયો, ગોત્ર કયું, પ્રવર કયું? ચાલો બોલો; પછી શાસ્ત્રાર્થ કરવા થઈ જાઓ તૈયાર!" કૃપાશંકરભાઈએ પંજાબ મેલની ગતિથી ઉપરાઉપરી પ્રશ્નપરંપરા ચલાવી.

"અમે એ બડું જાનટા નહી. અમે ટો કેવલ એક વાટ જાનીએ છીએ કે પરમેશ્વર સહુનો પિટા ચે. એના દિલમાં બધાં સરખાં ચે અને જીસસ પ્રભુ, જે એ મહાન સાજનહારનો બેટા ચે, એનામાં વિશ્વાસ રાખવાથી માનસ પાપમાંથી છૂટી જાય ચે." પેલા પાદરીએ કહ્યું.

"ખોટું, ખોટું, ખોટું! એમાં કાંઈ સાચું નહિ. પહેલાં તો

તમને ઉત્પત્તિનીજ ખબર નથી; તો પછી તમારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ શા કરવા ? વેરાઇ જાઓ બધા અહીંથી. અહીં ઉભા રહેવાનો ધર્મ નથી. આ તો કોઇ વિમુખ લાગે છે વિમુખ.” કૃપાશંકરભાઇ મોદકના કકડા જેમ ઉપરાઉપરી મુખમાં મૂકતા, તેમ ઉપરાઉપરી વાક્યોના કકડા મુખમાંથી કાઢતાં ટોળાને આજ્ઞા કરી.

ઘણાખરા લોક તુરતજ ત્યાંથી ચાલતા થયા. પંડિતજીએ ઘેર જઇને વિમુખની સાથે વાત કરવાના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે સ્નાન કર્યું અને તે દિવસે ભોજનનો ત્યાગ કર્યો.

છતાં પાદરી નિરાશ ન થયો. જે થોડાઘણા લોકો ઉભા હતા તેમની સમક્ષ એને જે કહેવું હતું તે કહીને પછી ગયો; પરંતુ રામોલમાં તે દિવસથી કૃપાશંકરભાઇની કીર્તિમાં એવડો વધારો થયો. ભલભલા 'ગોરા વિદ્યાર્થી'ને એમણે શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવી દીધો; એવી વાત વાયુવેગે ગામમાં પ્રસરી ગઈ. તે સાથે પંડિતજીની કીર્તિ રામોલના દિગંતમાં પ્રસરી ગઇ !

(૩)

રામોલમાં બીજે અઠવાડીએ પાદરી ફરીથી આવ્યો; બજારમાં તે ભાષણ કરવાના સ્થાને ગયો તે પહેલાં ત્યાં એક વિચિત્ર ઘટના બની હતી. તોફાન કરતા અને લડતા બે પાડા દોડતા આવતા હતા; તે જોઇ બજારમાં બધા ખુસાખુસ કરતા દુકાનો ઉપર ચઢી ગયા. તે વખતે રામોલ ગામનોજ એક ઢેડ બજારના કંઈ કામસર આવ્યો હતો તે બિચારાએ એકાદ ઓટલા ઉપર ચઢીને આશ્રય લેવાના ઘણાએ પ્રયાસ કર્યા; પરંતુ કીડી અને મંકોડીને બચાવવાની હિમાયત કરનારા જૈન વણિકોએ તેમજ બ્રાહ્મણ નાગરના હિંદુઓએ ઢેડના દુકાનના ઓટલે ચઢ્યા રહેવાથી દુકાન અભડાઇ જશે, એ વિચારે એ 'પ્રભુના બાળકરૂપ મનુષ્યપ્રાણી'ને આશ્રય લેવા ન દીધો. પરિણામે ખૂન પર ચઢેલા પાડાઓએ તે બિચારાને પાયમાલ કરી દીધો અને તે પછી તેઓ તોફાન કરતા આગળ દોડી ગયા.

ગરીબ બિચારો ઢેડ [illegible] કરતો પરંતુ [illegible] હિંદુઓની નજરો [illegible] પરંતુ [illegible] હિંદુ [illegible]

દશ્ય એક દુકાન ઉપર બેઠા બેઠા જોતા હતા અને 'બિચારાને બહુ વાગ્યું છે, પણ આપણે શું કરીએ? એને મદદ શી રીતે આપી શકીએ?" એટલું વારંવાર બોલ્યા કરતા હતા.

એજ અરસામાં પેલો પાદરી પોતાની ગાડીમાં તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં ઘવાઈને પડેલા અત્યંજને જોતાંજ તે ત્યાં ઉતરી પડ્યો, પોતાની સાથેના બે માણસોને પણ ઉતરવા કહ્યું, અને અંત્યજ હોવાના દોષને લીધે હિંદુઓ તેને મદદ કરી શકતા નથી, એ જાણીને તુરતજ પોતાનાં માણસોમાંથી એકને પાણી લેવા મોકલ્યો અને બીજા માણસની મદદ સાથે એને ચતો કરી જે જે સ્થળે વાગ્યું હતું તે વિષે બારીક તપાસ કરવા લાગ્યો; એટલામાં પેલો માણસ પાણી લઈને આવ્યો. પાદરીએ પોતાની ટોપી અને કોટ ઉતારીને ગાડીમાં મૂક્યાં, ખમીસની બાંયો ચઢાવી તેના ઘા ધોઈ નાખ્યા અને બાજુની દુકાનમાંથી મલમલ ખરીદી જ્યાં જ્યાં પાટા બાંધવા ઘટતા હતા ત્યાં બાંધી દીધા. અકસ્માત્ વખતે તાત્કાલિક મદદ કેવી રીતે કરાય તે પોતે જાણતો હતો તથા ગાડીમાંજ એક નાનકડી પેટીમાં કેટલીક દવાઓ અને સાધનો હતાં તેની મદદથી એક બે જગ્યાએ તેને ગંભીર માર વાગ્યો હતો અને એક હાથ તથા પગનાં હાડકાં ભાગી ગયાં હતાં ત્યાં ખાપિયાં બાંધી પોતાની ગાડીમાં બેસાડી વધુ વૈદક મદદ માટે તે પોતાને સ્થાને લઈ ગયો અને માણસદ્વારા એ વાતની ખબર એના ઘેર કરાવી.

× × × ×

સનાતનીઓ કહે છે તેમ ભગવાન ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલા હોય તો તેમની નજરે રામોલના ધર્માત્મા ગણાતા કૃપાશંકર પંડિત પુણ્યશાળી મનાશે કે પાદરી?

(તા. ૩૦-૧૦-૧૯૩૨ ના "પ્રજામિત્ર કેસરી"માંથી)

૪૬–જમાનાની જડીબુટ્ટી

(રજૂ કરનારઃ–શ્રી. અગ્નિકુમાર)

દિવાળીની રાત્રે બાર ઉપર બે વાગી ગયા છે. શેઠના બંગલાના એક વિશાળ ઓરડામાં શેઠ દ્રવ્યદાસ અને શેઠાણી ચકરીના સ્પ્રીંગવાળા બે મોટા પલંગ, ઉંચી ઢબનું ફરનિચર, ખૂણામાં સ્વદેશી બનાવટની તિજોરી, અને પાસે 'રેડિયો સેટ' છે. ભૂરો ગ્લોબ અને લાલ હાંડીઓમાં વીજળીનો દિવો મિશ્ર પ્રકાશનાં કિરણો ફેંકે છે. આ ઓરડામાં શેઠનાં સંતાન અને ત્રીજા ઓરડામાં ગુરુ અને નોકર નિદ્રાની સત્તામાં ઝડપાયેલાં છે. એવામાં એક દિવાલમાં એકાએક શેઠના ઓરડામાં માનવી દાખલ થાય એવું [illegible] પડે છે અને તે વારે ખાખી પેન્ટ કમર સજ્જડ કસેલી, ચહેરા પર [illegible], વિદ્યુત મશાલનાં કિરણો અજવાળી ફેંકતી તથા હાથમાં પિસ્તોલવાળી આકૃતિ ચપળતાથી કૂદકો મારી, વગર અવાજે [illegible] પર આવી ઉભી રહે છે. [illegible] તે આકૃતિ ચારે બાજુ જુવે છે અને તેના શિકારરૂપ તિજોરી તેની નજરે પડે છે. તે વ્યક્તિ [illegible] ને પગલાં ભરતી, લેશમાત્ર પણ અવાજ કર્યા વગર તિજોરી પાસે પહોંચી જાય છે અને તિજોરી [illegible] અવાજ ન થાય તેટલા માટે તેને [illegible] ઉઘાડવાની [illegible] કરે છે.

[illegible] (ઊંઘમાં બબડે છે)––[illegible], અમને [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible], [illegible]" [illegible], [illegible] [illegible] છે, અને—

[illegible] ([illegible])––[illegible] —

[illegible] [illegible]?

[illegible]

શકરી શેઠાણી—(ખાત્રી કરવા બેઠી થતાં, મોટે સાદે) અત્યારે મધ્યરાત્રે તિજોરીનો ખ્યાલ છોડો. સવારે બેસતા વર્ષના દિવસે વહેલા ઉઠવું પડશે, માટે બે ઘડી જંપો.

દ્રવ્યદાસ (સફાળા જાગી)—હું તો અહીં છું ત્યારે ત્યાં કોણ હશે!

આકૃતિ (થેલીમાંથી 'રિવોલ્વર' કાઢી તેમની સામે ધરી)—ચૂઉઉઉપ! આમાં સાત ગોળીઓ ભરેલી છે. જીવવું હોય તો ઝબાન ન વાપરશો. થાય તે જોયા કરો અને માગી મદદ આપો.

શેઠ અને શેઠાણી (સાથે)—પણ તું-તમે-આપ કોણ છો!

આકૃતિ—હું-હું તમારી પાસેથી દયાથી રાતી પાઈ પણ ન મેળવી શકનાર, ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા કરવા માગતો ગણેશ ઘરફાડુ!!

શકરી—કો...ણ? ગ-ગ...ણે...શ? આખા હિંદનો નામચીન લૂંટારો. આજે અત્યારે નવું જોવાનું-જાણવાનું મળ્યું!

ગણેશ—ધાંટા નહિ; બેભાન થવું હોય તોજ લૂલી હલાવવી.

દ્રવ્યદાસ—બરાબર. સપરમે દિવસે આપણે ત્યાં અણુંતર્યા આવેલા અતિથિને જમાડી, બોણી આપી, તૃપ્ત કરી વિદાય કરવો જોઈએ. ના......થુ.........અલ્યા......નાથીઆ-આ-આ-આ! આટલી વહેલી તને ઉંઘ...........

ગણેશ—એક બાજુ કપટ તો બીજી બાજુ સહાયક (મોત) એ યાદ રાખજો.

શકરી શેઠાણી—અમારે તો તમને શકરપારા, ગાંઠિયા, પૂરી, ઘુઘરા અને શેરડીનો રસ ચખાડી મહેમાનગીરી કરવી છે. પછી ભલે તમે તિજોરી તળિયાઝાટક કરી જાઓ.

દ્રવ્યદાસ—જૂના અને નવા વર્ષના સંયોજક પૂલરૂપ આ ગાળામાં આવેલો આ અતિથિ અમારે ત્યાંથી ભૂખ્યોતરસ્યો જાય તો અમને નાનમ લાગે.

ગણેશ—ત્યારે ઉતાવળ કરો. આમતેમ વાતચીતમાં વખત ગાળી પરોઢમાં મને પકડાવી દેવા તમે પેરવી કરતા હો એમ મને ખાત્રી થતાંજ આ રિવોલ્વરથી ફૂંકાટી નાખીશ, પછી ભલે હું ફાંસીને માંચડે લટકું.

(નાથુ આવે છે. તે બૂમ મારવા જાય છે, પણ શેઠ તેના મોં પર હાથ મૂકી, બોલતો અટકાવે છે. તેના પડદાજ અંદરથી બહાર ગૂંદેલા ગુરુ સમર્થાનંદ, જનાર્દન અને ચિરંજીવી ત્યાંથી જતે છે. શેઠ ચૂપ રહેવા સંજ્ઞા કરે તે પડદો.—)

ગણેશ—શત્રુ હો તો બહાર રહો. મિત્ર હો તો ચૂપચાપ અંદર આવો; નહિ તો આ રિવોલ્વર—

દ્રવ્યદાસ—ગણેશ! આ તો આપણાંજ સ્વજન છે. તમે બધાં સીધાં સીધાં ચાલ્યાં આવો. આ ગણેશભાઇ વિજ્ઞાનની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધની મદદથી આ તિજોરી તોડે છે. આ પ્રયોગ જોવાની મઝા લૂંટવા તમે બધાં મૌન ધારણ કરી આ ગાલીચા પર સ્વસ્થ બેસી જાઓ. નાથુ! આ ગણુભાઇ માટે ખાવાનું લઈ આવ તો.

ગણેશ—અત્યારે મને મરવાને પણ વખત નથી તો ખાવાની તો વાતજ શી કરવી? શેઠ, તિજોરી ઉઘાડવાનો 'કોયડો' કહો નહિ તો આનાથી—ઑક્સોહાઇડ્રોજન બ્લો પાઇપથી—વજ્ર જેવા લોખંડને પણ વેદ પાડી શકાશે. તમારી તિજોરી રદ ન થાય માટેજ—

સમવાનંદ—ગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વભાવ પર જતા પ્રાણીને રોકાય નહિ.

ગણેશ—આ તો જ્ઞાનનું પૂંછડું લાગે છે. 'કોયડો' કહો, નહિ તો ગોળીબાર કે તિજોરીનો વિમો!

દ્રવ્યદાસ—ગણેશ! મારા ગુરુના બોલ્યા સામું જોશો મા. આ તિજોરી હજી પનતેરશને દિવસેજ-મુંબઈથી ખરીદી મંગાવી છે. મુનિમ સિવાય એ ઉઘાડવાની તરકીબ કોઇ જાણતું નથી. તમે તમારે ફાવે તેમ તેને ઉઘાડો નહિ તો નથુને મોકલી બોલાવી મંગાવું.

ગણેશ—કોને! પોલીસને! વદ દેખિયા, આ ગણેશ ધરાકુ એમ કંઇ તમારી ચાલબાજીમાં નહિ ફસાય. ચાલ નાથુ! આ તીજોરીનો દીવો ધર.

ચિરંજીવી—અને આ રિવોલ્વર હું પકડી રાખું?

ખર્ભાબેન—હું આ સામાનની [illegible] લઉં!

ગણેશ—દૂર! પરૂ દેશ! તમારી મજાક પણ કપટકળામાં [illegible] લાગે છે કે! [illegible] મારા હુકમ મુજબ હું મારીશ કહું એટલે તમે અને સમવાનંદ એને પકડી લો. [illegible] મારી [illegible], અને નથુ તિજોરીને [illegible] આવે. મારા [illegible] તાદીર [illegible] "ઓટોમેટિક" (સ્વયંચલિત) રિવોલ્વર [illegible] અને [illegible] 'ફ્રી ફાયર' થી તિજોરી [illegible]!

([illegible] તિજોરી [illegible])

ગણેશ (હીરાનો કંઠો હાથમાં લઇ)—આની કિંમત?

શકરી શેઠાણી—તે તો હજી કાલેજ મુંબાઇથી લાવ્યા છે! લગભગ સવા લાખ રૂપિયાનો હશે. મેં હજી તેને અંગે અડકાડ્યો પણ નથી. ભાઇ ગણેશ! તારે પણ બહેન હશેજ. તારી તે બહેન પોતાનો દાગીનો લાડેકોડે પહેર્યા વિના આમ જતો રહેતો જુએ તો તેને કેટલું પારાવાર દુઃખ થાય! સ્ત્રીઓ દાગીના પહેરવાની અને અલંકારથી અલંકૃત સગાં સહિયર વગેરેને દર્શાવવાની અભિલાષાની આશાથી જીવે છે. હું બેન તરીકે તારી પાસે 'પસલી' માગું!

ગણેશ—તમે! તમે મારી બહેન? તમારે ત્યાં કામ કરી હડી જાય એવા અમ જેવા શ્રમજીવીઓના વસ્તારને પૂરતું ખાવા ન આપો, અમારાં સંતાન રોગે મરતાં હોય તોપણ તેમને અડકવામાં અભડાઈ જાઓ, તે અત્યારે ગરજે બહેનનો સ્વાંગ ભજવવા તૈયાર થયાં છો ને! હશે, તમારૂં શકનનું વેણ પાછું ઠેલું તો મારી સગી બહેનને લાજવું પડે. એને ખાતર આ કંઠો પાછો લ્યો. આ શનિના નંગની વિંટીની શી કિંમત હશે?

ચિરંજીવી—ચારેક હજાર તેનું દામ છે. પણ મામા! તમે તે ભાણિયાને કંઇ આપો કે તેનું પડાવી લ્યો?

ગણેશ—હત્તારીની! તું પણ અણી વખતે ભાણિયો થવા આવ્યો છે? લે બાપૂ લઈ લે. પણ આ ચંદન હાર?

બણી બહેન—એ તો આ તમારી ભાણજીને કન્યાદાનમાં આપવા પાંચેક હજાર રૂપૈડીના ખર્ચે તૈયાર થએલો છે. બે 'મા' અક્ષરથી મા કરતાં પણ વધુ વહાલ દર્શાવતા 'મામા'! ભાણેજનું તે તાણેજાં કહેવાય! લાવો એ ચંદનહાર.

ગણેશ—અધધધ! આ તો સગાંની ફોજ વધતીજ જાય છે. આજે ધંધે નીકળનાં કોણ જાણે શાના શકન થવા લાગે છે! ભલે આજનો ફેરો અફળ જાય, પણ સ્વીકારેલો આપધર્મ કંઇ ચૂકાય? લે બહેન! તારો હાર! પણ હવે આ હીરાની પહોંચી-હેમની કંઠી-અને સોનાનો પાલખો મને મળશે કે પાછાં કોઇ સ્વજનદાવે તેનાં માલિક થશે?

દ્રવ્યદાસ—એ પોંચી, એ પોચી તો મારે માટે બની છે. બહેન-ભાણેજનાં દાવાં તો બનેવીને પણ એટલી ભિક્ષા આપવી પડે છે.

ગણેશ—બસ મારો પણ વિજય છે. સમરે મારા તરફ નજર પણ ન નાખનાર શેઠ મારી પાસે ભિખ માગે એ ચિરંજીવિનુ ભવિરાગ પાસે માગવા જવા એતી દશા સૂચક છે. શ્રીમંત

સજ્જન છતાં જે ઉદારતા બતાવવા આનાકાની કરે છે, તેજ મનની મોટાઈ અમ જેવા રાંક પાસે ફૂટી કોડી ન હોવા છતાં બતાવી શકીએ છીએ. ઉપરોક્ત કહેવાના પુરાવારૂપે લ્યો આ પહોંચી. નવાણું ભર્યા તો સો. તમે પણ રાજી થાઓ, હવે આ હેમની કંઠી ?

નથુ નોકર—બાપુ ! આ ગરીબને દિવાળીની બોહોણી તરીકે એ મળી છે, તમે અમ જેવા શ્રમજીવી માટે તો—

ગણેશ—લે લાવ ! આ કંઈ ઉઠાવી લે. તને તો ના નહિજ પડાય. ગરીબોને ભોગે માલદારો મોટરમાં મહાલે છે અને ફાંકડા થઈ ફરે છે, એ પ્રથાને તોડવાજ આ સેવકે ઘરફાડુનો ધંધો શરૂ કર્યો છે. પણ હવે આ સોનાનો પાલખો તો—

ગુરુ સમયાનંદ—એ તો દેવદ્રવ્ય છે. તું તો આસ્તિક છે એટલે ઘેરે દેવને પધરાવવા પધરાવેલો એ પાલખો તો તારે મને ગૌમાંસ બરાબર હોયજ.

ગણેશ—બરાબર છે. એ પણ લઇ લો. બે કલાક મહેનત કરવા છતાં કંઈ પણ મજૂરી ન મળી એ નસીબના ખેલ નહિ તો બીજું શું ? આ ફેરો તો—

(દૂર 'દિવાળીની રાત્રે અમાસને વદાવે "સબરસ" "સબરસ" એવા અવાજો સંભળાય છે)

ધારી સોરાણી—આળ નહિ જાય. તમે લોકો શુકન ખાતર મીઠાનો ગાગરો ઘેરથી લો છો તે થેલીમાં હોય તો તપાસ કરો.

ગણેશ—આ ધમાધમમાં પડી ન ગયો હોય તો દેવો જોઇએ, પણ એ હવે શા કામનો ? શુકન એટલા ખરા કર્યા કે મારે ખાલી હાથે—

(થેલી તપાસતાં સબરસનો ગાગરો હાથ આવતાં તે ધરીને)

લો, મીઠાનો ગાગરો આ રહ્યો.

ધારી—હાશ, વખતને દહાડે સબરસ કમાયા ! લ્યો એના મારા તરફથી સો રૂપિયા.

કમલાકાન્ત—અને મારા તરફથી સવાસો [illegible] રૂપિયા.

ચિરંજીવી—મારા આ એકાવન રૂપિયા.

[illegible]—મારી આ [illegible] રૂપિયાની ચાલુ નોટ.

[illegible]—મારો 'દુઃખ નહિ અને [illegible]' [illegible] રૂપિયા

[illegible]—મારે તો 'રૂડું કરવું' ને [illegible] [illegible] જ રહ્યો.

[illegible]

આ મારી રિવોલ્વર' યાદગીરી તરીકે લો, તે રમકડું છે અને ખાલીખમ છે !!

(મળેલું સર્વ દ્રવ્ય થેલીમાં ભરે છે. ઓજારો ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દે છે) ચાલો ત્યારે હું જાઉં છું. બધાંને સાલ મુબારક.

(ગણેશ જાય છે. તેના ગયા પછી—)

દ્રવ્યદાસ—એ ધરફોડુ કહેવાય છે, પણ ચારિત્ર્યવાન ભડવીર જણાય છે.

શકરી શેઠાણી—બાપડો ! દુઃખમાં પણ પોતે માનેલી નીતિને વળગી રહ્યો.

ચિરંજીવી—અને વળી કેટલી ઉદારતા ! આપણે કહેવાતા શ્રીમંતોના માનસ કરતાં ગરીબનાં હૃદય વંદનીય છે.

બબી બેન—આ માણસ વખાનો માર્યો જ આવો ધંધો લઈ બેઠો છે. આવાને યોગ્ય કામ મળે તો સજ્જન થાય. મને સમાભાઇ જેવું તેના ઉપર હેત આવે છે.

સમયાનંદ—આ ઉપરથી આ જમાનાની જડીબુટ્ટી, સાહસ, ચાલબાજી, ઉદારતા કે બંધુભાવ એ આપણે તારવી શકીએ.

(દૂર દૂર ગણેશનું 'અમે ઘડરીઓ ગઢ જીત્યા રે આનંદ ભર્યો' ગીત સંભળાય છે અને તે સાથે 'સપરમે દહાડે સમરસ'ના નાદો ઓતપ્રોત થાય છે.)

સર્વ—ઇષ્ટદેવે 'સપરમે દહાડે' થનારું વિઘ્ન કાંટાથી દૂર કર્યું માટે તેનો ઉપકાર. અસ્તુ. (સર્વ પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે.)

(તા. ૩૦-૯૦-'૩૨ ના "વીસમીસદી"માંથી)

૯૭–प्रतिज्ञानुं पालन के वीर निर्दलन ?

(લેખકઃ–શ્રી. બાલકવિ)

સંપૂર્ણ રાજસ્થાનમાં મેવાડનું રાજ્ય સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ઇચ્છાથી કે વગર ઇચ્છાથી બીજા રાજાઓને મેવાડનું રાજ્યાસન સ્વીકાર્યા વિના બીજો રસ્તો જ નહોતો.

બુંદીના હાડાઓ જોકે વીર હતા તોપણ મેવાડના રાણા આગળ તેમને શિર નમાવવું પડતું હતું. પરંતુ બુંદીના આ વખતના હાડા હામાજીએ આ ચાલતા નિયમને તોડીને મેવાડને ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું અને પોતાના બુંદી રાજ્યને સ્વતંત્ર ગણાવ્યું.

હાડાની આ શિરજોરીથી ચિતોડના રાણાજી ગુસ્સે થયા અને પોતાની વિશાળ ફોજને બુંદી ઉપર રવાના કરી. હાડા હામાજીએ વિચાર્યું કે, રાણાની ફોજ સામે વિજય મેળવવો એ આકાશકુસુમવત્ છે; તેથી તેણે કૂટનીતિનો આશ્રય લીધો. રાત્રિના અંધકારમાં પોતાના પાંચસો વીરોને લઇ તે મેવાડીઓની છાવણી પર કૂદી પડ્યો અને ક્રૂરતાથી કતલ ચલાવી.

મેવાડની ફોજ આ અણધાર્યા હલ્લાથી ગભરાઇ અને વિચાર કર્યા વિના ચિતોડ તરફ નાઠી. હજારો ભાગતા મેવાડીઓને હાડાની તરવારોના ઝાટકા સહન કરવા પડ્યા! આ નહિ બનનારા બનાવથી મહારાણા પોતે નાખુશ હતા, પોતાના સરદાર-સામંતો સાથે ઉદાસીની ભાવનાના પાઠ ભર્યા.

આ અણધાર્યા અપયશથી ચિતોડના મહારાણાને અતિ દુઃખ થયું. બુંદી જેવું નાનકડું રાજ્ય પરાજિત કરે એ તેમને મરણથી પણ વધારે કઠતું હતું. આ અભૂતપૂર્વ પરાજયથી મેવાડની સદૈવ [illegible]-કૌમુદી અસ્તંગત થતું તેમને જણાયું. અને એ મનો-વ્યથામાં તેમણે કંઇ પણ વિચાર કર્યા વિના પ્રતિજ્ઞા કરી કે- [illegible]

[illegible]

રાણાજી પડીને છઠ્ઠે ભાગે તે સર કરી શકત. કેમકે બુંદીના હાડા કરતાં ચિતોડના રાણાની શક્તિ ઘણી વધારે હતી. જો કે બુંદી-નરેશ હામાજી પણ અપૂર્વ નર હતો, અને રાણાના ઘેરા સામે તે વધારે વખત ટકી શકત પણ ખરો, પરંતુ રાણાજીએ તે બુંદીનો કિલ્લો સર કર્યા વિના અનાજપાણી પણ ન લેવું એવીજ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એટલે વગર ખાધે પીધે શી રીતે લડાઇ કરી શકાય! વળી એકવાર રાજપૂત વીરે પ્રતિજ્ઞા કરી તે પોતાના પ્રાણને ખોઇને પણ પાલન કર્યા વિના રહે નહિ! ત્યારે કરવું શું? આ સવાલ બહુ ભારે થઈ પડયો.

એક તરફ રાણાની પ્રતિજ્ઞા અને બીજી તરફ રાણાના કિંમતી પ્રાણ! સઘળા રાજદ્વારી પુરુષો ચિંતામાં નિમગ્ન હતા. બુંદીથી પાછા ફરતાં તેમને એકલા પરાજયનુંજ દુઃખ થતું, પણ હવે તો પોતાના મહારાણાના પ્રાણની તેમને બીજી ચિંતા ઉપસ્થિત થઇ હતી. છેવટે તેમણે વિચાર કરીને તુરતને માટે એક રસ્તો કાઢયો.

તેમણે રાણાને કહ્યું કે "મહારાણાશ્રી! આપે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, બુંદી ન જીતી લઉં ત્યાં સુધી અન્નપાણી ન લઉં. તો અમારા વિચાર પ્રમાણે અહીં એક બુંદીનો નકલી કિલ્લો બનાવવો અને તેનો આપ નાશ કરીને પછી અન્ન-પાણી લ્યો. એવી રીતે પ્રતિજ્ઞા-થી નિશ્ચિંત થઇને પછી ફોજ સાથે બુંદીપર આક્રમણ કરવું. એટલે પાંચે પંદરે પણ હાડાને આપની આધીનતા સ્વીકારવીજ પડશે; પરંતુ આવી રીતે આપે અન્ન-પાણીનો ત્યાગ કરેલો હોય અને ઉતાવળથી બુંદીપર જવામાં આવે તો વિજય થવો કઠિન છે અને પાછું મહારાજાના જાનનું જોખમ!"

આ યુક્તિ હતી તો ઠીક, પણ રાણાની નજરે પ્રતિજ્ઞાપાલન-નો આ એક ફારસ હતો, તેથી દૃઢપ્રતિજ્ઞ રાજપૂત નરેશ તેને સ્વીકારતાં અચકાતો હતો. પરંતુ મંત્રણાકુશળ અને રાજનીતિજ્ઞ વ્યક્તિઓના વારંવાર સમજાવવાથી નિરુપાયે તે વાત મહારાણાએ કબૂલ કરી.

તુરત સેંકડો કારીગરોએ ભેળા થઇને બુંદીના જેવો એક નકલી નાનો કિલ્લો બનાવ્યો. બુંદીગઢનાં જે જે નામો હતાં તે તે નામો આ નકલી કિલ્લાના ભાગોને આપવામાં આવ્યાં અને રાણાએ ફરમાવ્યું કે "આપણી ફોજમાં જે હાડા રાજપૂત હોય તેમણે આ કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું અને જ્યારે અમો સૈન્ય સાથે કિલ્લાપર આક્રમણ કરીએ ત્યારે આ કિલ્લાના એ હાડાઓએ

ગોળી વિનાની ખાલી બંદૂકથી અમારી સામે ફેર કરવા, એટલે એ કિલ્લો સર કર્યા પછી અમો અન્ન-જળ લઇશું."

(૩)

મેવાડની વિશાળ ફોજમાં બુંદીના રહીશ કેટલાક હાડાઓ પણ દાખલ થએલા હતા તે સઘળાઓને ભેગા કરીને આ નકલી કિલ્લાના રક્ષણ માટે મોકલવામાં આવ્યા. આ સૈનિકોનો સેનાપતિ કુંભો વેરસી હાડો હતો. જે છાતીદાર વીર પુરુષ હતો. આ બુંદી દુર્ગના વિજયના ફારસને જોતાં તેના હૃદયમાં સ્વદેશભક્તિ જાગ્રત થઇ, તેને સમજાયું કે, અનેક વીર નરોથી શોભા પામતી પોતાની જન્મભૂમિ બુંદીનું અપમાન કરવા માટે આ નકલી કિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો છે. અને રાણાજી તેની તુરત દુર્દશા કરવાના છે! પણ જ્યારે આ તુચ્છ કિલ્લાનું નામ બુંદી રાખવામાં આવ્યું છે, ત્યારે તે મારે તો પરમ પૂજ્ય છે. મારી હયાતીમાં રાણાજી તેની કેવી રીતે દુર્દશા કરી શકે ?

કુંભાવેરસી હાડાએ પોતાના આ સ્વદેશપ્રેમના જુસ્સાવાળા વિચાર પોતાના સાથી વીરોને જણાવ્યા એટલે તે સઘળાએ નકલી બુંદીના કિલ્લાનું રક્ષણ પ્રાણાંતે પણ કરવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી.

(૪)

રાણાજીએ પોતાના કેટલાક સૈનિકોને સાથે લઇને કિલ્લાપર ચઢાઇ કરી. એટલે કુંભાવેરસી હાડાના સૈનિકોએ ભરેલી બંદૂકોના ફેરથી રાણાની ફોજને વધાવી લેવા માંડી! રાણાજી કિલ્લામાંથી ખાલી બંદૂકોના ફેર થશે એમ માનતા હતા, પરંતુ જ્યારે આવી રીતે એકદમ ખરી ગોળીઓ છૂટીને આવવા લાગી, ત્યારે તેમના કાન ચમક્યા. તે પોતે ત્યાંજ અટકી ગયા અને પોતાના એક બે સેવકોને ગોળીઓ આવવાનું કારણ જાણવાને કિલ્લામાં મોકલ્યા.

કુંભાવેરસી હાડાએ રાણાજીને કહેવરાવ્યું કે—"હું સ્વતઃ રીતે રાણાજીનો સેવક છું. તેમની આજ્ઞા મારે વંદ્ય છે; પરંતુ જ્યારે બુંદીના—મારા દેશના નકલી—કિલ્લાની રક્ષાનો બોજો મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે એટલે રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરવા જેટલા [illegible] પણ તેની રક્ષા કરવા એ મારી ફરજ માનું છું. જ્યાં સુધી મારામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી રાણાજી આ દુર્ગની દુર્દશા કરી શકશે નહિ."

[illegible]

થયો. મહારાણાની વિશાળ ફોજ સામે, કુંભાવેરસીના ગણ્યા ગાંઠ્યા સાથીઓ અને એ બનાવટી કિલ્લો ક્યાં સુધી નભી શકે! થોડા અવકાશમાં વીરનર વેરસી હારી પોતાના સાથીઓ સાથે રણભૂમિ પર પડ્યો! પણ જ્યાં સુધી તેમાંનો એક પણ હયાત હતો ત્યાં સુધી રાણાજી એ બનાવટી કિલ્લાનો વાળ પણ વાંકો ન કરી શક્યા!

અહા! બનાવટી બુંદીના નામની રક્ષા માટે પણ બલિદાન આપનારા કુંભાવેરસી સરખાં રાજપૂત રત્નો ભારતભૂમિ પર પાડ્યાં છે, ત્યારે ખરા નામની રક્ષા માટે આત્મત્યાગ કરનારા લાખો વીરનરો પ્રકટવા માટે હિંદુસ્થાનનું ગૌરવ ઇતિહાસના સોનેરી પાનાં પર અંકિત હોય *તેમાં આશ્ચર્ય શું! સત્ય છે કે—

'જનની જન્મ ભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસિ'

* સસ્તા સાહિત્ય ખાતા તરફથી નીકળેલા રાજસ્થાનના બન્ને ભાગોમાં આવા તો અનેકાનેક વીરનરો અને વીરાંગનાઓના જુદા જુદા પ્રકારના અલૌકિક પ્રસંગો વર્ણવવા જણાશે.

૪૮–ધોળી આઈ

(શ્રી. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા)

(૧)

સિંધુ રાગ સોહામણા, થર મન હરખ ન માય;
શિર પડે ધડ લડે એનાં વધામણાં વૈકુંઠ જાય."

"વિસણ, સિંધુડો કયાં વાગ્યો ?"

"આઈ ! એ તો વડલીચોર અગળ બંદુરીના હાટીઓએ પણ પાછું વળ્યું, એટલે રાયજાદાઓ ધીંગાણે ચડ્યા છે."

"એ હાટીઓ માળા બહુ ફાટ્યા છે!"

"ધોળી આઈ ! એના દિ હવે ભરાઈ ગયા લાગે છે. વંથળીના રા'ની આંખ પણ એના પર રાતી થઈ છે."

"પણ મોજ દેવાં રાંકડાં એમાં બહાદુરી શી ! આજ તો એને પણ હાથ બતાવું કે, ચોરવાડનું પણ પાણી [illegible] કેટલી વારે તો થાય છે. વિસણ ! જા, મારી ઘોડી છોડી આવ. આજ હાટિડાને ઉભા ને ઉભા વાઢી નાખું." ધોળી આઈને શૂરાતન ચડ્યું.

"આઈ ! એ તો રાયજાદાઓ ધીંગાણે ચડી ચૂક્યા છે, એટલે એની [illegible] આવી જશે" વિસણે ઠાવકો જવાબ આપ્યો.

"રાયજાદાઓ એમની વારે ચડે અને આપણે અહીં બેઠા બેઠા ઉભા ઉભા જોયા કરીએ ? નમાલા ! તારા જેવો ચારણ [illegible] કયાં [illegible]. ઝટ...જા...મારી ઘોડી તૈયાર કર." [illegible]

[illegible]

"[illegible]" [illegible]

લાવ ઘોડી લાવ. તું તારે વહુ સાથે છાચુંના ગોળા ઘૂમરાજે મારી તરવાર હવે હાથમાં રે'તી નથી. જો ગોઠીરો વધી પડે, પિંગાણું ટોચે ચડ્યું, ઝટ વહેલો થા."

આંખો ઉઘડીને બીડાય એટલો વખત પણ ઘોળી આઇને ઉભું રહેવું ગમ્યું નહિ. એનાં આઠે અંગ ધગી ઉઠ્યાં. એનાં વૃદ્ધ નેણમાં અત્યારે વીરત્વ ચમકારા મારતું હતું.

"આઇ! તમે હાલાં મફતનાં ધિંગાણાં નોતરો છો." વિસણ ઘોડો લાવતો લાવતો બબડ્યો.

"બસ કર અરીણી નમાલા! તારે બોલણીએ ઘોળીને નેસડો લાજે છે. શું કરું કે તું મારો ભત્રીજો છે, બાકી મારું દૂધ પીનારો આમ બોલે તો તો એના એક ઘાએ બે કટકા કરી નાખું."

ઓટાપર ઉભી ઘોડીનો તંગ તાણતાં તાણતાં શૌર્યમાં ચકચૂર બનેલી ઘોળી આઇએ ઘોડીને તંગથી બે વખત ખેંચી. જેમ વેપારી છાબડું તોળે તેમ ઉપાડીને તોળી.

વિસણ તો ઘોળી આઇનું બળ જોઇ છક્ક થઇ ગયો. પણ પડતું અરીણુ ખાઇ પોતાની કાયા ગાળી નાખનાર એ વિસણની અજાયબી વચ્ચે આભમાં જેમ વિજળી ઝબુકે તેમ નાગી તલવારે ઘોળી આઇની ઘોડી ઝગકતી ઉડી.

વડલીચોર આગળ હાટીઓ અને રાયજાદાઓ વચ્ચે ઝપાઝપી જામી હતી. હાટીઓની તૈયારી આ વખતે મોટી હતી. આજે બારમી વાર હાટીઓએ ચોરવાડનું ધણ પાછું વાળવાની હિંમત કરી હતી.

પોતાના ગામની ગાયું વાળી જાય એ રજપૂતના શિરા માથે એક મોટું કલંક ગણાય છે. એને માટે પ્રાણ આપવાને કંઇક મીંઢાળબંધા હરીફાઇ કરી રહ્યા હતા.

ધીંગાણામાં રાયજાદાઓને હાંફતા જોઇ હાટીઓ ઘરાર ચડ્યા, એટલામાં તો રણચંડી સરીખી ઘોળી રાયજાદાઓને પાસે આવી ઉભી. "મારો......મારો......હા, મારો બાપો......રંગ ચડ્યો રજપૂત છુપે નહિ......કાપો......મારો," ઘોળીએ પડકારો કર્યો અને જેમ ઘાસની લણણી થાય તેમ ઘોળી હાટીઓનાં માથાં લણવા મંડી.

રાયજાદાઓને પણ આ પડકારથી બમણું બળ મળ્યું. ધીંગાણું ફરે ખરેખર મચ્યું. આખરે હાટીઓની હાર મનાઇ. તેઓ પંદરે ૧૧૨ ૧.૭૧ હાથ. ઘોળી ચારણિયાણીની તલવારમાં હાટીઓને

પોતાની સંહારક શક્તિ લાગી. મોતની ઝડપો પોતાપર આવતી જોઇ કેટલાક હાટીઓએ પીઠ ફેરવી.

"હાં...હાં...ખબરદાર...વાંસો દેખાડે એના પર શૂરવીર ઘા નજ કરે. અને ઘા કરે તો ઇ ઘા લાજે," ધોળીએ પડકારો કરી રાયજાદાઓને વાર્યા.

વિજયી રાયજાદાઓ ધણ સહિત ચોરવાડ પાછા ફર્યા. ધોળી આઇનાં પરાક્રમ માટે રાયજાદાઓએ એકસો એક ગાયો બક્ષીસ તરીકે તેને આપી.

(૨)

ધોળી આઇનો ધણી રતો ચારણ દિલ્હીના દસોંદી તરીકે ઓળખાતો. એ છ મહિના પોતાને નેસડે આવી રહેતો. ધોળીને પેટે કંઇ સંતાન નહોતું, તેથી પોતાના સાત ભત્રીજાઓને ખોળે બેસાડી નેસડામાં રાખ્યા હતા. નેસડામાં સો ભેંસું અને સાડા ત્રણસો ગાયો ઝૂલતી. ઘરકામમાં ભત્રીજાઓની વહુઓ અને બીજા ચારણ સાથીઓ ધ્યાન આપતા. સૌ ધોળીને ધોળી આઈ કહેતા. ચોરવાડના રાયજાદાઓ પણ ધોળી આઈ તરફ માનભરી નજરે જોતા. બેસતે વરસે ધોળી આઇને નેસડે આવી રાયજાદાઓ આશિષ લઈ જતા.

પાછલી રાતના અજવાળિયા ઝમ્યા હતા. રાત્રિ વિદાય લેતી હોય તેમ ઝમઝમ કરતી દોડી જતી. નેસડામાં પંખીઓનાં ઘર-સાધા અને ચારણિયાણીઓના ગીતોના લહકારથી આખોય નેસડો સંગીતમય થઇ ગયો હતો. સવારના ભેંસોની છાશની ગોળીઓમાં ફરતી રવાઇઓનો ધમધમાટ જ્યાં ત્યાં સંભળાઇ રહ્યો હતો; એ વખતે ધોળી આઇ ઘોડીપર સ્વાર થઇ પૂર્વ દિશા તરફ ફરવા ચાલી.

સંધ્યા હજુ મારે તરફ તેજ પૂરી રહ્યો હતો. ચંદ્રિકા પોતાની છેલ્લી કલા ઘનેરા તૈયારી કરતી હતી. એ તેજમાં નાસિકાની [illegible] વચ્ચે કોઈ પત્નીની [illegible] કરતી હોય એવી ધોળી [illegible] હતી. એનું [illegible] એના [illegible] અને એની [illegible] [illegible] હતા.

[illegible] હતી. [illegible]

"[illegible]..."

[illegible]

ઢળેલુાડી નાખી. ઘોળી આઈની પણ આંખો જે દિશા તરફથી ર
આવી એ તરફ ચોંટી. એણે ઘોડીને એડી મારી. ઘોડી પોતા
અસવારને ઓળખતી, એટલે પવનવેગે ઉપડી.

ભોજનધાર ઉપર આવતાં અજવાળિયામાં એણે દશ ઉઘા
તલવાર વચ્ચે એક માણસને તરફડિયાં મારતો ઘેરાયલો દીઠો. ઘો
દૂર એક ઘોડો લોહીના માંદણામાં પડયો હતો.

ઘોળીએ એક ક્ષણમાં પ્રસંગ માપી લીધો અને પડકારો કર્યો
'એલા કોણ છે ઇ બાયલાઓ ? દશ જણા હથિયારબંધ એ
થઇ એક ઘાયલ થયેલા માણસપર તરવાર લઇ કૂદ્યા છે। એ
બહાદૂરી શી ? ઇ તો રાંડીરાંડનું કામ છે."

ટોળામાંનો નાયક આ સાંભળી પ્રથમ તો બેદરકારીથી હસ્યે
પણ બીજી પળે એણે ઘોળી આઇને ઓળખી.

"તમને લડવાની હોંસ હોય તો છોડી દ્યો એને, આવો મા
સામે; એટલે ખાંડાના ખેલ કેવા થાય છે એની ખબરું પડે." ફ
એણે પડકારો કર્યો.

"ઘોળી આઇ ! અત્યારે તું અહીં શા માટે આવી ? અમા
શિકાર માંડમાંડ આજ હાથમાં આવ્યો છે. આજ અમારા પૂર્વ
પાણી પીશે એવો મોકો મળ્યો છે, એમાં તું આડે આવ મા.
ટોળીના નાયકે શાંત સ્વરે સૂચના આપી.

" તમે કોણ છો ?" ઘોળીએ સીધો પ્રશ્ન કર્યો.

"અમે ગીરના ગરાસીઆ છીએ. આ વંથળીના રા'એ અમા
ગામ ઝૂંટવી લીધાં છે. એની સામે અમારું બહારવટું છે. આ
ઇ રા' માંડમાંડ અમારે હાથે ચડયો છે; માટે આજ તો એને રીબા
રીબાવીને મારવા દ્યો."

"કોણ ? વંથળીનો રા' ?" ઘોળીનું રુંવાડે રુંવાડું ઉભું થઇ ગયું

"હા. ઇ જ રા' કે જેની સામે અમારું બહારવટું છે. આ
માંડ માંડ હાથમાં આવ્યો છે."

"બસ, એને એની શિક્ષા મળી ચૂકી છે. હવે ઘાયલ થયેલાને
શામાટે મારો છો !"

"અરે એનું તો માથું અમારા ગામને ગોંદરે જશે ત્યારે."

"એ નહિ બને, હું જીવતી હોઉં ત્યાં સુધી એ નહિ બને,
ઘોળીએ દોટ દાબી ટોળીના નાયક સામું જેયું.

"ઘોળી આઇ ! અમે તને ઓળખીએ છીએ. તારે નેતરે અમે
ખાધું પી મધા છીએ. તું કૃપા કરી તારે રસ્તે ચાલી જા. અમ

અમારૂં કામ કરવા દે."

"તમે બાહારવટિયા ભલે હો, પણ તમે રજપૂતના દિકરા છો. રજપુતાણીનું દૂધ ધાવ્યા છો. એક રજપૂત ઘાયલ થયેલા શત્રુને રીબાવીને મારે તો એનું લાંછન આખી રાજપૂતીને લાગે. હું ચારણિયાણી છું. રજપૂત જાતને કલંક લાગે એવું કાર્ય તમારે હાથે હું નહિ થવા દઉં."

"અરે આઇ ! તું આ રા'ને ઓળખતી નથી. એણે વંથળીની ગાદીએ આવી કેટકેટલું દુઃખ વરતીને આપ્યું ! પ્રભાસના જાત્રાળુઓ પર કર નાખ્યો અને જૂલમ..."

"એ બધું મારે સાંભળવું નથી. હું તો ઘાયલ થયેલા માણસનું રક્ષણ કરવું, એ મારો ધર્મ સમજું છું."

આમ કહેતી તે ઘોડી પરથી નીચે ઉતરી અને તરફડતા રા'ને ટેકો દઇ બેઠો કર્યો.

"આઇ ! છોડી દે અમારા શિકારને, નહિ તો જોવા જેવી થશે."

"શું કરશો ?" ધોળી આઇ હસી.

"આઇ ! હઠ પકડ મા."

"બાયલાઓ ! નામર્દની માફક જેના હાથમાં હથિયાર નથી, જેના ઘામાંથી રગત વહે છે એવા દુશ્મનને મારવામાં એટલી બધી આતુરતા ! !"

"ધોળી આઇ ! તારા નેસડાની છાશું પીધી છે, એટલે અમે ખમૈયા કરીએ છીએ. બાકી અમારા શિકારની વચ્ચે આવનાર તું કોણ ?" એક જણાએ કરડાઇ બતાવી.

"જોઇ જોઇ તારી બહાદુરી ! શરમાતો નથી ? પડેલાને પાટુ મારવી એ તો હિચકારાનું કામ છે. ખસો આઘા. આ ઘાયલ રા'ને હું મારે નેસડે લઇ જાઉં છું." દમામભેર ધોળી આઇએ રા'ને ઉપાડી ઘોડી પર મૂકવાની તૈયારી કરી.

"ખબરદાર, ધોળી આઇ ! જોવા જેવી થશે હો."

"હવે જોયા જોયા ! તને શું કરશો ? તમારે મારી સાથે [illegible] છે !" [illegible] પૂર્વ દિશામાં [illegible] તરફ દૃષ્ટિ ફેરી.

"[illegible] ! તું [illegible] ફોરમનું [illegible] રા'ને [illegible] છે, એટલે હવે [illegible] છે."

"[illegible] ! [illegible]..."

ઘાયલ થઇ પડેલા રાં'એ પોતાના દુઃખમાં પણ પોતાને ઉગારનાર ચારણિયાણી તરફ ઉપકારભરી આંખ ઉઘાડી. પ્રભુએ સાક્ષાત્ જીવનદેવી મોકલી હોય એવી આશા એ આંખમાં પ્રકટી.

દશે જણાએ ઘોળી આઇપર તલવાર ઉગામી, પણ એ પહેલાં તો ઘોળીની આંખોમાંથી શક્તિ ભભૂકી અને એકસામટા બે જણને ધૂળ ચાટતા કર્યા.

સાક્ષી પૂરતો સોનલાવર્ણો સૂરજ પણ આ ચારણીનાં પરાક્રમ જોતો પોતાનાં રાતાં નેત્રો ઉઘાડી રહ્યો.

જોતજોતામાં તો સાત જણા ઘોળીના તીખા ઘાથી ભૂમિ પર પડયા. બાકીના ત્રણ જણા મૃત્યુને સામે ઉભેલું જોઇ નાઠા.

તુરત ઘોળી આઇએ રાં'ને ઘોડી પર નાખી પોતે સ્વાર થઈ નેસડા તરફ ઘોડીને છૂટી મૂકી. દિ રાશવાર ચડયો ન ચડયો તેટલામાં તો નેસડા આગળ ઘોડી આવી ઉભી.

"વિસણ ! કયાં ગયો ?"

"આઇ ઈ તો ભેંસુંને પાણી પાવા ગયા છે."

"ઠીક રૂખી! લે આ મેમાન છે. ઘાયલ થયેલ છે. એને મારા ખાટલા પર સુવાડી દે અને કોઠી ઉપર ઘાબાજરિયું છે, ઇ ઝડપથી એને માથે ઘામાં લગાડ, અને વિસણને કહેજે કે, ભોજનધાર પર સાત લાશું પડી છે એને લાકડાં પહોંચાડી ઠેકાણે પાડે."

ઘોળી આઇ આમ કહી રાં'નું શરીર રૂખીને સોંપી ઘોડી પરથી ઉતરી પોતાને થયેલ નાના ઘા સાફ કરવા બેઠી.

રતનો ચારણ આજ દિલ્હીથી પોતાને નેસડે આવ્યો. સૌ હળ્યાંમળ્યાં, કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. શૂરવીર ચારણિયાણીએ પતિનું સ્નેહભાવે પૂજન કર્યું અને છ મહિનાની નેસડાની બધી હકીકત ટૂંકમાં કહી.

"કોણ ? વંથળીનો રાં', આપણે ત્યાં પડ્યો છે !" હકીકતમાં રાં'ની વાત આવતાં રતનો ચારણ પૂછ્યો.

"હા, આજકાલમાં એના ઘાને પૂરી રૂઝ આવી જાય તેમ લાગે છે. વંથળીથી એ એકલો પ્રભાસ છૂપે વેશે જતો હતો, પણ રસ્તામાં ગીરના ગરાસિયા એની સામે બહારવટે છે એણે એને ઓળખી કાઢ્યો અને એ લોકો તો એને જીવથી મારી નાખત, પણ આયુષ્યનું જોર મોટું !" ઘીંગાને પતિ આ.... ખુ....નો ...

"અરે એને તો જીવથીજ મારી નાખવો જોઇએ. એના પર દયા હોય ! ઇ રાં' માંડલિક એટલે જુલમી, નાદાન ને અધર્મી

રાજા. તને ખબર તો છે કે એણે મારું એક વખત ભયંકર અપમાન કર્યું હતું. લાવ, લાવ મારી તલવારથી આજ હુંજ એનું ડોકું ઉડાવી દઉં અને વેરનો બદલો વેરથી લઉં." આમ કહેતો કે રતનો ઘોળી આઈની અજાયબી વચ્ચે તલવાર લઈને ઉભો થયો.

"હાં...હાં...૭ શું કરો છો? ચારણકુળને એબ લગાડવા જેવું પગલું ઘોળાનો ધણી લેય તો તો દુનિયા ફરી જાય. તમને ખબર છે કે, મેં એને બારવટિયા પાસેથી બચાવી જીવનદાન આપ્યું છે?

વા ફરે વાદળ ફરે, ફરે નદીનાં પૂર;
પણ શૂરા બોલ્યા નવ ફરે, ભલે પશ્ચિમ ઉગે સૂર.

"અરે ઘોળી! તું આમ આડી શામાટે આવે છે? ઘર આગળ ચાલીને દુશ્મન આવે એને જીવતો મૂકવો, એ તો મૂર્ખાઈ છે."

"સ્વામી! શરણે આવેલો દુશ્મન હોય તો પણ શું થયું? આપણે આધારે એક માણસ આવી પડે એને બચાવવો એ તો શૂરવીરની શોભા છે. આવી રીતે રા'ને મારવો એને તો હું એક પ્રકારની કાયરતા ગણું છું."

"ઘોળી! મારૂં અપમાન? મને એ બધું સાંભળવું ગમતું નથી. હું તો એને મારીશ."

"એ નહિ બને."

"કેમ!"

"શરણ આવેલને હું મારવા નહિ દઉં."

"સતીએ પતિનો હુકમ માનવોજ જોઈએ. હું કહું એમ તારે કરવુંજ પડશે."

"ધણીની સર્વ આજ્ઞા મારા માથા ઉપર છે. પણ રા'ને મારવા નહિ દઉં."

"ધણી સામે આવો છો કે?"

રતનાએ ઘોળી સામે મીટ માંડી.

"ધણી અધર્મ આચરે તો એમાંથી ધણીને બચાવવો, એ તો ખોમાણનો ધર્મ છે."

"ઘેલી, તારા ધણીનું એણે અપમાન કર્યું છે, એનું તને કંઈ દાઝતું નથી!"

"એ તો જાણતી છું."

સમુદર [illegible] કરે, [illegible] ને [illegible];
[illegible]

"મારો ધણી સાચો માણસ બને એટલાજ ખાતર હું રા'નો વાંકો વાળ થવા નહિ દઉં."

"ત્યારે જેમ તું એને બચાવવા બહારવટિયા સામે વઢી તેમ હું એને મારવા તારી સાથે લડીશ, ચાલ થા તૈયાર."

"ધણી સામે, મારા માથાના મુકુટ સામે હથિયાર ઉગામું તો મારી તલવાર લાજે."

"ત્યારે આઘી ખસી જા."

"નહિ, તમે જે તલવારે રા'નું માથું કાપવા માગો છો એ તલવારે પહેલાં મને મારી નાખો," બોલતી બોલતી ઘોળીએ રા' અને પતિ વચ્ચે પોતાનું વીર માથું ધર્યું.

"ઘોળી! ખસી જા, વાયડી થા મા." રત્નાની આંખમાં હવે ખૂન ભરાયું.

"એ કદાપિ નહિ બને."

બીજી પળે એ શબ્દો સાથે રત્નાએ ક્રોધમાં તલવારની અણીથી ઘોળીને વચમાંથી ખસેડવા પ્રયત્ન કર્યો. તલવારનો ધક્કો લાગતાં ઘોળીના લોહીભર્યા શરીરમાંથી ધક્ ધક્ ધક્ લોહીનો ધોધ છૂટયો.

રા'ના ઘા હજી કાચા હતા, છતાં એ ખાટલામાંથી બેઠો થઈ ગયો. પોતાને માટે પ્રાણાર્પણ કરતી ચારણિયાણીના દેહને પડતો જોઈ એ ધ્રુજી ઉઠયો.

એટલામાં તો નેસડા બહાર ગડબડ થઈ સંભળાઈ અને જોતજોતામાં રા'ની શોધમાં નીકળેલા પચાસ સૈનિકો રા'ના ખાટલાની આસપાસ આવી ઉભા.

રત્નો આ સ્થિતિ જોઈ ગભરાયો. એની તલવાર રા' તરફ ઉગામેલી એમની એમ રહી ગઈ.

"રામદે! પકડ એ ચારણને!" પોતાના માણસોને ઓચિંતા આવેલાં જોઈ રા'એ ત્રાડ પાડી.

આ વખતે ઘાયલ થયેલી ઘોળી આઈ તરફડતી હતી. એણે પોતાના પતિને કેદ થતો જોયો. રા' સામે એણે પોતાની તેજસ્વી આંખો ફેરવી.

"રા'........રા'.. ......રા'"

"જટ્ટેન ભાવ, વંથળીના રા'ને જીવતદાન આપનાર કેવી ભેદ."

રા'એ ઘોળી સામે ખાટલે બેઠાં બેઠાં કરુણ નેત્રે જોયું.

"મારા ધણીને......હું......દેખતાં...કેદ ન દેવ......ઘેરી

દે એને," ધોળીએ પડયાં પડયાં સઘળી શક્તિ એકઠી કરી ભાગ્યા-તૂટયા શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં.

પોતાને ધોળીએ કેવી રીતે કટોકટીને પ્રસંગે બચાવ્યો, એ ઉપકાર રા'ના દિલમાં રમી રહ્યા હતા. એટલે ધોળીની ઇચ્છાનો તુરત અમલ થયો અને રતો છૂટો થયો. માત્ર એની તલવાર સૈનિકોએ ઝૂંટવી લીધી.

"રા'...હું...જાઉં છું મને સંતોષ છે કે, લાખોના પાલણહાર વંથળીના રા'ને મેં આશરો...આપ્યો અને એ પાછો...જીવતો વંથળી જાય છે...માતાજીએ મારી આબરૂ રાખી." હવે ધોળી છેલ્લા શ્વાસ લેવાની તૈયારી કરી રહી હતી. તેના મુખપર મૃત્યુસમયની તેજ-રેખા પ્રકટી.

રા'ની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં: "ધોળી આઇ, તેં મને જીવતદાન આપ્યું છે, તો આ મરણની ઘડીએ તારે માગવું હોય તે માગી લે. જરાય અચકાઇશ મા, સોરઠનું રાજ્ય પણ તારા જેવી આઇને ચરણે ધરતાં રા' પાછો નહિ હટે."

"રા' હું છું...માગું? હા. પણ તું આપતો હો તો મારા પતિ માટે અભયદાન માગું છું...આજથી એને સોરઠના દરબાર-માં કવિપદ આપજે."

"જરૂર મારી આઈ, જરૂર," આ પતિભક્ત સતીનાં વચનોથી રા'ને સતીજીવનની પતિભક્તિની મહત્તા સમજાઇ.

"અને બીજું એક રા' માગું છું. આ મારાં દીકરાં, મારી ગાવ-ડિયું એને માટે આ નેસડા આગળ પાણીની વાવ બંધાવજે. રા' ગાવડિયું રક્ષણ એ રાજપૂતોનો મુખ્ય ધર્મ છે. જે દિ રાજપૂતો ગોપાલક મટશે તે દિ એનો મારો દિ તનજ. માટે ગોપાલક બનજે અને ગાવડિયું માટે ઠામઠામ પાણીની સગવડ કર...જે...જય... સો...મ...નો જ...ય" બોલતાં બોલતાં ધોળીની આંખ ફરી જરા વારમાં એ આંખ એના પતિ પર ઠેરવી.

"મારા પતિ! [illegible] હું [illegible] ઉંડી [illegible] [illegible] નહિ, પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible]!"

[illegible]

સતીનો આત્મા ઉડી ગયો.

રા' ગ્રાહરિયાએ પોતાના દરબારમાં રત્નાને કવિપદ આપ્યું અને ધોળી આઇની યાદમાં જે ઠેકાણે એનો નેસ હતો ત્યાં એક વાવ બંધાવી, જે આજે ધોળી વાવના નામથી ઓળખાય છે. એ વાવની આસપાસ ચાર તળાવ તથા ગાયોને પાણી પીવા માટે સાત અવેડા બંધાવ્યા હતા. આજે એ તળાવોને ઠેકાણે જમીન થઇ ગઇ છે, અવેડાઓની મોટી શિલાઓ અહીંતહીં છૂટી છવાઇ પડી છે અને ધોળી વાવ ચોરવાડ, કુકસવાડા તથા ઘૂમલીને ત્રિભેટે ધોળી આઇ ચારણિયાણીની લોકકથા જીવતી રાખી આજે પણ ધોળધખતા તડકામાં ઢોરોને પાણી પાઇ આશીર્વાદ લેય છે.

(તા. ૧૭-૧૧-૧૯૨૬ ના "ગુજરાતી"માંથી)

४१-कुलीनतामां कचराती गृहलक्ष्मीओ

(લેખકઃ—શ્રી. સુધાકાંત)

(૧)

"અત્યારે તો એ ભલી બાઈ પ્રભુના ધામમાં પહોંચી છે. દુનિયાના મનુષ્યો તરફથી ન મળેલા ન્યાયની એ કદાચ ત્યાં યાચના કરતી હશે. આંખોમાં શ્રાવણ ભાદરવો વરસાવતાં એણે એની કરુણ કથા જ્યારે મને કહી સંભળાવી ત્યારેજ, કુલીનશાહીના સુંદર નામ નીચે જગતના સુંદરીસંઘ ઉપર કેવા અમાનુષી અત્યાચારો થઈ રહ્યા છે, તે હું પહેલવહેલા જાણી શક્યો."

અમે સામાજિક સુધારાની ચર્ચા કરતા હતા તે વખતે ઉપરના શબ્દોમાં રમાકાંતે મારી આગળ એક અભાગિણી ગુજરાતણની શોકકથા શરૂ કરી.

"બાઈ સુધાકાંત" તેણે કહ્યું, "આપણને કલ્પના પણ નથી એવા કઈની અગણી પાપીઓ કુલીન કહેવાતા કુટુંબોની ગૃહલક્ષ્મીઓ આજે પીસાઈ રહી છે. આપણી દુર્દૈવી એવી બહેનોના મૂંગા નિઃશ્વાસોનેજ આભારી છે. સમાજના પોલા ઢાંચાને ઉઘાડીને જોઈએ તો આવાં અનેક પાપી નાટકો હાલની ઘડીએ આપણા સંસારમાં ભજવાતાં આપણે જોઈ શકીએ; અને ત્યારેજ હિંદુસમાજમાં બહુ [illegible] 'લગ્નને નામે ઉછરતી બહેનોને રહેંસી નાખતા ક્રૂર રિવાજોનાં કારમા કૂંડાળેથી કુલીનશાહીની કહેવાતી સુંદર સંસ્થારૂપી રાક્ષસીનો આપણે પરિચય પામી શકીએ.

(૨)

એ બહેને મને કહેલી કથા આ રહી છે—

" [illegible]

છોકરાને મારા વરતરીકે પસંદ કરી પોતાને ધન્યધન્ય માન્યાં હતાં.

જેની સાથે પરણવાનું હતું તેને તો મેં પરણવા બેસતાં સુધી જોયો પણ નહોતો.

પણ લગ્નમંડપમાં મને બેસાડી અને અંતરપટ દૂર કરી, મારા હાથને ગોર મહારાજે એના હાથમાં મૂક્યો. તેજ ઘડીએ કુલીનના ફરઝંદનો મને અનુભવ થયો.

મારો હાથ એટલે પોતાની શક્તિનું માપ કરવાનું કશું યંત્ર હોય તેમ નીષ્ઠુરતાથી એણે ભચડવા માંડ્યો.

મને કષ્ટ થવા લાગ્યું. ઉંચીનીચી થઇ જાઉં તેવું કષ્ટ થવા લાગ્યું, પણ લગ્ન પહેલાં મને પિયરની વાતો ઉપરથી એવું શિક્ષણ મળેલું કે, કુલીન ઘરની પુત્રવધૂ થવું એ મહાન સદ્‌ભાગ્ય છે, અને તે માટે કેટલાંક કષ્ટ પણ મૂંગેમોઢે વેઠવાં પડે છે.

એથી મેં એ દુઃખને જેમ તેમ કરીને વેઠી લીધું. કુલીનના ઘરની પુત્રવધૂ બનવાના સદ્‌ભાગ્ય માટેના મારા તપનો એ તો માત્ર આરંભ હતો.

(૩)

પછી હું સાસરે ગઇ. જુદીજ સંસ્કૃતી, ભિન્ન સંસ્કાર બાપા અને વિચારમાયે ભેદ એ બધું મને ત્યાં જણાયું. મારે માટે તો એ સાસરવાસ એટલે જેલનિવાસ કરતાંએ ખરાબ થઇ પડ્યો. નરકયાતના પણ એનાથી વધારે નહિ હોય. પિયરમાં પંખિણી માફક છૂટથી ખેલતી, કૂદતી, રમતી, તે હવે એકદમ કેદ પડી ગઇ.

છાતી સુધી ઘુંઘટો ખેંચવો, દરેક મોટેરા આગળ મોંય બેસીને પગે પડવું, ઓછું જમવું, જમતાં જમતાં અવાજ ન કરવો, એ બધા રીતરિવાજોનું પાલન કરવું એ મારે માટે એકદમ નવીજ દુનિયા જેવું હતું.

અને હું તો ત્યાં કોઇને ઓળખતી નહિ, મારે તો પતિથી માંડીને ઘરનાં, ન્યાતનાં અને ગામના બધાંજ નવાં હતાં!

અજાણી બાળકીને માથે એકદમ આટલી બધી નવી ફરજો પડે, તે એને કચરી નાખવા કરતાં પણ વધારે છે.

પણ મારે નસીબે તો એથીયે વધુ બોજો પડવા સરજ્યો હતો. કુલીનશાહીના ચોકઠા જેવા સાસુ-નણંદના નડતર રૂપના પહેરે દિવસરાત સંભળાવા લાગ્યા.

મારા બાપે મને સાસરવાસ માટે શું શું આપ્યું છે, તેનું પ્રદર્શન કરવું પડ્યું અને તે જોવા ન્યાતની તમામ બૈરીઓ આવી.

ગમે તેટલું આપે તો પણ કુલીનશાહીને મન ઓછુંજ પડે! પોતાના ઘરમાં ખાલી તપેલીઓ કુસ્તી કરતી હોય, પણ વહેવાઇ આગળ બાજીરાવ પેશ્વા થઈને ઉભા રહેવું, એ કુલીનોના બાપદાદાનો વારસો છે.

અને મારા પિયરની વસ્તુઓના પ્રદર્શનમાં ઓછું પડેલું તેનો તમામ રોષ સાસુનણંદે મારી ઉપર પહેલા દિવસથીજ ઉતારવા માંડેલો.

"ભિખારડાના ઘરની તે શું લાવે? આવો વહેવાઇ વહોરીને અમારૂં કુળ ત્રણ પગથિયાં નીચું ઉતરી પડયું. રા...કયાંથી આવી!" આ સૂત્રો સાંભળવાં એ મારે માટે નિત્યનું તપ થઇ પડયું!

× × × ×

જ્યાં સ્ત્રીને એકજ આશ્વાસન હોય છે અને તે પતિનું.

સાસુ અને નણંદ પારકા કુટુંબની છોકરી ઉપર કયા સંબંધને લીધે સ્નેહ દાખવી શકે? 'દીકરાની વહુ' કે 'ભાભી' એ સગપણથી હૃદયમાં સ્નેહાંકુર ફૂટે નહિ.

તો પણ એ અંકુર ફૂટી ચૂકયા છે, એવું માની લેવાના વાતાવરણમાં હિંદુ છોકરીઓને ઉછરવું પડે છે.

પતિની વાત તેથી જુદી છે. પતિ-પત્ની વચ્ચેનો સંબંધ અનેરો છે, દૈવી છે. કોઇ પણ જાતના પટ વિનાનો શરીરનો, આત્માનો, વિચારનો સંબંધ છે. એથીજ પતિપત્ની વચ્ચેની પ્રીતિ દૈવી મનાય છે. પણ મારે માટે તો દુર્ભાગ્યે એ પ્રેમના દર્શન પણ અશક્ય થઇ પડયાં.

કુલીનનો દિકરો ખાસ્સુ ખ [illegible] સત્તર બાયડીઓ લગ્નના ઠાંઠામાં નિરંતર રહે છે. 'પત્ની' એનો મરમ કદી પણ તેને સમજવામાં આવતો નથી—તે સમજતો નથી.

જે સ્ત્રીને તે પોતાની 'બાયડી' તરીકે [illegible] હોય છે, તે [illegible] દીઠી એવી [illegible]

'હું [illegible] છું, માટે [illegible] [illegible]! [illegible]?' [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મરદાઇ માને છે અને સ્ત્રીને ન્યાય આપવો, એનો વાંક હતો કે નહિ એ તપાસવું; એને નામરદાઇ માને છે.

જે સાસુ એક વખત વહુ થઇને આવેલી તે અને જે નણંદ બીજે ઘેર વહુ થઇને ગયેલી હોય તે, પોતાના અનુભવો ભૂલી, નવી આવેલી વહુને તુચ્છ લેખી, તેને દુઃખી કરવામાં ગૌરવ માને, એ કુલીનશાહીનોજ પ્રતાપ!

ચોરીમાંજ જેણે મારા હાથને લોઢું કે લાકડું માનીને કચડી નાખેલો, તેને મારી કેટલી કિંમત હોય?

પોતાની વિષયલાલસા તૃપ્ત કરવાના યંત્ર જેવીજ માત્ર તે મને માનતો. શું કહું ભાઇ! શરમ આવે છે. પણ એની એ માન્યતાને લીધે તેને કદી પણ મારી તરફ સમભાવ થએલો નહિ, તો પછી સાચો પ્રેમ તો સંભવેજ ક્યાંથી?

અજાણ્યા ખારા સાગરમાં પતિ એજ સ્ત્રીને માટે નૌકા હોય છે. તેજ જો આવો હોય તો પછી સ્ત્રીની કેવી દશા થાય એ તમેજ કલ્પી લ્યો.

એમ કહીને એ બ્હેન બિચારી રડી પડેલી.

(૫)

"આ દશામાંયે પછી તો હું ટેવાતી ગઈ. નિરંતર ઝેરમાં રહેવાથી એ પણ સદી જાય છે.

હું પણ પ્રતિકુળ વાતાવરણને અનુકૂળ થઇ અથવા તો પરિચયને લીધે મને તે વાતારણ સદી ગયું.

પણ મારે માથે બીજીજ આપત્તિ આવી પડવાને સરજાયલી હશે તે કેમ મિથ્યા થાય! પ્રભુએ મને સંતાન આપ્યું; પણ તે થોડાક મહિનામાં પાછું લઇ લીધું.

અને જાણે એ મારો ગુનો હોય તેમ મારી સામે સાસુનણંદનાં જીભનાં યુદ્ધ મંડાણાં!

એની અસર મારા પતિ ઉપર પણ થઇ.

બીજે વર્ષે મારે સુવાવડ આવી, પણ તે બાળકનીયે થોડા મહિનામાં પહેલાંના જેવીજ દશા થઇ.

તુરતજ મારી ઉપર ક્રોધ લાવવાની પેરવી થવા લાગી.

મારા પતિ ઉપર સાસુએ દબાણ કરવા માંડ્યું.

'અમારું ઘર ઉઘાડું રાખવા' માટે મારા પતિને બીજાં લગ્ન કરવાનાં સમજાવવા માંડ્યાં.

મારી જાનનેજ [illegible] લાગી.

છતાં મારે સુભાગ્યે હજી રાહ જોવાનું મારા પૃથ્વી ઉપરના પરમાત્માને કોણ જાણે કેમ ઠીક લાગ્યું.

કારણ કે અમે ધંધાને લીધે બહારગામ રહેતાં અને મારાથી બને તેટલા બધા પ્રયત્ન હું એમની પ્રીતિ સંપાદન કરવા અને અમારું સારું દેખાડવા માટે કરતી. એકલાં રહેવાથી એમને પણ મારી તરફ કંઇક સમભાવ થવા લાગેલો. પછી તો સાસુ ગુજરી ગયાં, નણંદ એમને સાસરે ગયાં, અને અમારે બહારજ રહેવાનું થયું. મારે તે પછી પાંચ સુવાવડ આવી ગઇ, પણ દુર્ભાગ્યે એકે બાળક બચવા પામ્યું નહિ.

કોઇ કહેતાં કે મારે કોઠે રોગ છે; એટલે બાળક જીવશે નહિ.

આથી મેંજ એમને બીજી સ્ત્રી પરણવાનો આગ્રહ કરવા માંડ્યો, છતાં તેમણે મને નાજ પાડી.

"પ્રભુને જીવાડવાં હોત તો આપ્યાં તેજ ન જીવત!" એમ એમણેજ મારા મનનું સમાધાન કરવા માંડેલું.

આથી મને તો પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતર્યા જેવું લાગેલું. કુલીનશાહીનું ફરઝંદ થઇને આટલી બધી ઉદારતા બતાવે, એ અમારા જેવી કુલીનશાહીને પનારે પડેલી મારે તો જૂની આંખે નવા તમાસા જેવું હતું.

(૬)

પણ મારી ધારણા કેટલી ખોટી હતી તે આગળ જતા સમજાયું. એક વખત મને એમણે સમજાવીને પિયર મોકલી. બહુજ મિલાવથી, [illegible] બહાનાથી તેમણે મને આગ્રહપૂર્વક પિયર વળાવી. એ વખતે અમારા લગ્ન સંબંધને ચોવીસ વર્ષ થઇ ગયેલાં. એટલે મને તો [illegible] કરવાના પણ શાની આવે? પણ પિયર જઇ એક [illegible] દશે નહિ હોય ત્યાં તો મારી ઉપર પત્ર [illegible] આવ્યું!

એ દિવસો એમણે જે કરવા હતા. મને તે [illegible] 'શું કરવા આ દિવસ મોકલ્યા!' [illegible]

[illegible]

"સુધાકાંત, આ વાત યાદ કરતાં તે બિચારી ધ્રૂસકે ને ધ્રૂસકે રડી ગયેલી." મને રમાકાંતે કહ્યું.

અને ભાઇ! એ નિષ્ઠુર કુલહીણને પનારે પડેલી બાઇએ મને કહ્યું કે "ભાઇ! એમણે ફરીથી લગ્ન કર્યાં એનું મને દુઃખ નથી. હું જાતેજ એ માટે એમને વર્ષોથી સમજાવતી હતી, પણ એમણે મને આટલા વર્ષના સંબંધ પછી આમ દગો દીધો એથીજ મને દુઃખ થાય છે.

હું એમની સાથે રહેત. એમની દાસી માફક કામ કરત; પણ આટલે વર્ષે છતે પતિએ મારે આમ પિયરવાસ કરવો પડે તે ઓછો જુલ્મ નથી.

ભાઇ, સ્ત્રીઓના હૃદયની વાત સ્ત્રીઓજ સમજી શકે. મને તેમણે આ રીતે ત્યજી દીધી. તેથી લોકો મારે વિષે શું શું કહેશે! મારા સંબંધમાં કોઇ ગમે તેવી વાત કરે તો તેની જીભ મારાથી શી રીતે ઝલાશે ?"

"ભાઇ સુધાકાંત! આ વિચાર એ બિચારી ભોળી બાઇને અતીશય કષ્ટ આપતા હતા. તે એટલે સુધી કે નિરંતર એજ વિચાર કરી કરીને એનું ચિત્ત ભ્રમિત થઇ ગયું અને એના દગાબાજ પતિને લગ્ન કર્યે પૂરા પાંચ મહિનાયે નહિ થયા હોય ત્યાં તો, એ બિચારી બાઇ દુનિયા છોડીને ચાલી ગઇ!"

આમ કહેતાં રમાકાંતની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં.

સહેજ સ્વસ્થતા મેળવી તેણે કહેવા માંડ્યું:

" પેલા નિષ્ઠુરને તો કશીજ પરવા કે શરમ નહોતી. પચીસ પચીસ વર્ષ સુધી જેની સાથે તે રહ્યો, તે એની પત્ની પગનું જૂતું હોય એવી રીતે એ પાછળ, એ દુર્ભાગી બહેનના પિયરમાં આવીને 'મારી સ્ત્રીના દાગીના અને કપડાં આપી દો' એમ કહેતાં શરમાયો નહિ!"

"આવી કુલીનતાનું જડમૂળ ઉખાડી જવું જોઇએ." મારાથી બોલાઇ જવાયું.

"ખરૂં છે, પરંતુ શરમની વાત એ છે કે, આવા દુષ્ટ દગાબાજોને અને એવી દુષ્ટ કુલીનશાહીને સમાજ પોતાના શણગારરૂપ માને છે" રમાકાંતે કહ્યું.

"માટે તો હું તમને હમેશાં કહું છું કે, સમાજમાંથી સડેલો ભાગ કાઢી નાખવા માટે પ્રચંડ સામાજિક ક્રાન્તિની જરૂર છે." મેં કહ્યું.

"સાચી વાત ભાઇ! આજ સુધી હું ધીરે ધીરે સુધારો કરવામાં માનતો હતો, પણ હવે મને ખાત્રી થઇ ગઇ છે કે, સામાજિક ક્રાન્તિજ આ સડેલા સમાજને સુધારવાનો એકનો એક ઉપાય છે."

(તા. ૧૯-૮-૧૯૨૭ના દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)

૫૦–રાષ્ટ્રીય ધ્વજ માટે

(લેખકઃ–શ્રી. કાલીદાસ કૃપાશંકર શેલત)

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં રશિયા અને જાપાન વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ મંડાયો. એ પ્રસંગે પીંગયાંગના રણક્ષેત્રમાં એક જાપાની સુભટ સરદાર કુરોકી તેના જૂજ યોદ્ધાઓના રસાલા સાથે એક નાજુક તંબુમાં તેના યુદ્ધવિશારદ મંત્રીઓ સાથે મસલત ચલાવી રહ્યો છે. પાસેના ટેબલ ઉપર ભોજનની પીરસેલી થાળ પડી રહી છે, પણ યુદ્ધનો અભિલાષી વીર ભૂખને ભૂલી ગયો છે અને ભાવિ આક્રમણની વ્યૂહરચનાનો નકશો ચીતરી રહ્યો છે.

એક ચોપદાર અંદર દાખલ થયો, અને જમીન સુધી નમીને કુરોકી જનરલને બોલ્યોઃ "નામવર! કુસુ ૧૨ સિપાઈઓ સાથે આપને સરદાર ઓકૂના અંતકાળના પરાક્રમનો સંદેશો પહોંચાડવા હાજર છે."

કુરોકીના હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ. સિંહ જેવા પરાક્રમી ઓકૂના મરણના સમાચારથી તેનું તેજસ્વી મુખ ઝંખવાણું પડી ગયું. તેણે વ્યાકુળતાથી કહ્યુંઃ "એકદમ અંદર લાવ."

તરત જ કુસુ તેના રક્ષક સુભટ યોદ્ધાઓ સાથે તંબુમાં દાખલ થયો અને નમન કરીને ઉભો.

કુરોકી—"બોલ, કુસુ! તું શા સમાચાર લાવ્યો?"

કુસુ—"નામવર! આજે સવારે ૪ વાગ્યાને સુમારે દુશ્મનોની [illegible] ઓકૂના મોરચા ઉપર હલ્લો કર્યો."

કુરોકી—"પણ તમે તો [illegible] ને ?"

કુસુ—"[illegible] અને દુશ્મનોના [illegible]"

કુરોકી—"[illegible]"

કુસુ—"[illegible]"

દળને ગોળીથી વિંધી નાખ્યું. પણ અફસોસ! નામવર! અમારા વિજેતા સરદાર ઓકુ દુશ્મનોના બંદીવાન બની ગયા. મદદ આવી પહોંચી તે વખતે ફક્ત હું અને ઓકુ સાહેબ બેજ જીવતા હતા અને મુડદાંના ઢગને ઓથે રહીને દુશ્મનો ઉપર ગોળી છોડતા હતા, પણ એટલામાં એક દુશ્મન ટુકડીએ અમને ઘેર્યા અને ઓકુ સાહેબને કેદ કરીને ધુમાડાના અંધકારમાં અદૃશ્ય થઇ ગયા!

કુરોકીનું વદન મ્લાન થઇ ગયું, તે ક્ષણભર મૂંગો બની ગયો. થોડી વાર પછી પૂછ્યું-'ઓકુને જીવતોજ પકડી ગયા?'

યુત્સુ-"શત્રુઓને જ્યારે ખાત્રી થઇ કે અમારી સંખ્યા બહુ જૂજ છે, ત્યારે તેમણે નજીક ધસી આવીને સંગીનો અને તલવારો ચલાવી. એ દ્વંદ્વની ઝપાઝપીમાં એક રશિયન સરદારનો ઝંડો તેમણે ઝુંટાવી લીધો.

કુરોકી—શાબાશ!

યુત્સુ—"પણ ઓકુ સાહેબના હાથમાં આપણો ઝંડો હતો, તે પેલા અપમાનિત દુશ્મન સરદારે ખુંચાવી લેવાની કોશિષ કરી, પણ ઓકુ સાહેબના હાથમાંથી ઝંડો લેવો એ સિંહના દાંત ગણવા જેટલું ભયંકર હતું. એ સરદારને ઓકુ સાહેબે તલવારને એકજ ઝટકે જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યો. છેવટે તેમણે પકડાતા પહેલાં એ રશિયન વાવટો મને આપ્યો અને કહ્યું: 'હું જીવતો હોઇશ તો ઠીક છે, નહિતર સરદાર કુરોકી સાહેબની રજા લઇને આ ઝંડો મારી પત્નીને પહોંચાડજો. જ્યારે હું યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે મારા બાહુબળની નિશાની તરીકે મારી પત્નીને દુશ્મનોની પતાકા મોકલવાનું મેં વચન આપ્યું છે."

કુરોકી—(પ્રફુલ્લ વદને) "ક્યાં છે એ પતાકા?"

યુત્સુ—(તંબુ બહાર રાખેલી પતાકા લઇને) "આ રહી, નામવર!"

દુશ્મનનો હોવા છતાં એ રાષ્ટ્રીય ધ્વજને ટોપ ઉતારીને કુરોકીએ નમન કર્યું અને કહ્યું: 'એ બરોબર સંભાળજે; તેં એનું અપમાન તો નથી કર્યું ને?'

યુત્સુ-"નહિ જી, હરગીજ નહિ."

કુરોકી—"રાષ્ટ્રધ્વજ એ અતિ પવિત્ર વસ્તુ છે. એનું અપમાન કરવું એ નીચતા, કાયરતા, જંગલીપણું છે. બહાદુર ઓકુની પત્નીને હરકોઇ હિસાબે એ પતાકા મોકલવાની છે."

યુત્સુ કરનલ બહારી ચાલ્યો ગયો. કુરોકી ઓકુ જેવા બહાદુરની ખોટ કેમ પૂરશે, તેના વિચારમાં નિમગ્ન થઇ ગયો.

સાંજના પાંચના ટકોરા થયા. કુરોકીની છાવણીથી ૧૦ માઈલ દૂર રશિયન છાવણી પડેલી છે. રશિયન સરદાર પોતાના વિશાળ તંબુના આંગણા આગળ ૫૦ પહેરેગીરો સાથે પૂર દમામમાં એક આરામખુરશી ઉપર પડ્યો છે. તેની બિહામણી આકૃતિ કોઈ રાક્ષસી ભાવની સાખ પૂરી રહી છે. તેની આંખોમાં રતાશ જણાય છે. એકાએક તેણે ચારપાઈ ઉપર હાથ પછાડ્યો અને ઘૂરકીને બોલ્યોઃ "પેલા હરામખોર જાપાનીને હાજર કરો."

આશરે દસેક સિપાઈઓનું ટોળું નાગી તલવારો સાથે બેડીઓથી લદાયેલા, પિંજરમાં પુરાયેલા સિંહ જેવા ઓકુને પકડી લાવ્યું. તેના બેડીવાળા બન્ને હાથમાં જાપાનનો સૂર્યની પ્રતિમાવાળો લાલ ઝંડો હજી ફરફરી રહ્યો છે.

સેનાપતિની આંખોમાંથી અંગાર ઝરવા લાગ્યા. તેણે મોટી ગર્જના કરીને કહ્યું કે "ઓ બેવકૂફ! ઝંડો નીચે નાખ, તને ખબર છે કે તું મારો લાચાર કેદી છું!"

ઓકુ—"બરાબર ખબર છે, પણ ઝંડો નીચે શું કામ નાખું? મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે મારા આ રાષ્ટ્રદેવને, મારી માતૃભૂમિના પ્રાણ સમા મારા પૂર્વજોના બલિદાનની અને જાપાનના ગૌરવની સાખ પૂરતા મારા આ કીર્તિધ્વજનાં દર્શન કરીને દિલાસો લેવા આ ધ્વજને મારી પાસેજ બાથરામાં રાખશો."

સરદાર—"ઓ હેવાન! એક કેદીનું આટલું સાંભળતા હું નથી માનતો! તારો એ તુચ્છ ઝંડો મારા ચરણમાં તારે ઝુકાવવો પડશે, તેનું તને ભાન છે?"

ઓકુ—(ક્રોધથી ધ્રુજતો) "ચુપ! ઝંડો! ઓ પામર મનુષ્ય! પરદેશની, બીજા દેશોથી આવનારાને કલંક લગાડનારા ઓ નરાધમ! ઇરાદા હજુ તે કરી લે. આ શરીરમાં લોહીનું ટીપું રહે ત્યાં સુધી તારી તાકાત નથી કે તારી આ જાતથી મારી કેદમાંથી કોઈ પણ આ ઝંડાને આંગળી અડાડી શકે!"

"[illegible]"ના ફરમાન [illegible] ઇતિહાસના [illegible] પ્રતિનિધિ [illegible]

[illegible]

આરાધન કરતો તેની સામે છાતી કાઢીને નીડરપણે ઉભો.

બ્યુગલ ફુંકાયું. આખી સેના મેદાનમાં ખડકાઈ ગઈ. ફક્ત એકજ આત્માએ હજારો મનુષ્યોમાં અજબ કુતૂહલ જગાડયું. તત્કાળ તોપખાનું બોલાવ્યું અને એક ભયંકર તોપ મેદાનની વચ્ચોવચ ખડી થઇ. જમ જેવા ૧૦ સૈનિકોએ ઓકુને તોપને મોઢે બાંધ્યો. તેના જમણા હાથમાં હજી તેનો તેજ જાપાનનો વાવટો ફરકી રહ્યો છે. જાણે કંઈ પરવા ન હોય, તેમ એક ચક્રવર્તિ વિજેતાસમો ઓકુ તેના પ્રાણ લેવા બાંધેલી તોપના મુખ ઉપર પોતાનો જમણો હાથ ટેકાવીને ઉભો રહ્યો છે અને એ મેદાનમાં ઉભેલી પ્રચંડ સેના ઉપર પોતાની આણ વર્તાવી રહ્યો છે. તોપના મુખ ઉપર આરૂઢ થયેલી જાપાનની એ પતાકા બલિદાનના સર્વોપરિ વિજયનો સંદેશો આપી રહી છે. દેવોને પણ દુર્લભ એ દૃશ્ય જોવા પ્રકૃતિ પણ ક્ષણભર અટકી ગઇ. મેદાન પળવાર નિઃશબ્દ–શૂન્યવત્ દેખાયું, સૂર્યદેવ આ બલિદાનની અનુપમ વિધિ જોવા થોભી ગયા.

સાડાપાંચનો ટકોરો થયો. તોપચીએ તોપ ભરી દીધી છે, પલીતો સળગાવ્યો છે, અને તે ચાંપવાની તૈયારી કરે છે. આરામખુરશીમાંથી પેલો રૂસ સરદાર નજીક આવ્યો. તેના વદન ઉપર તેજવિહોણો ગર્વ છવાઇ રહ્યો છે. એક હાથે ઓકુની કાનપટ્ટી આમળતાં તે હોઠ પીસીને બોલ્યોઃ "હવે વાવટો નાખી દે છે કે એ ચીંથરાના કુરચા સાથે તારા પણ કુરચા કરવા છે?"

ઓકુ—(અત્યંત પ્રૌઢ વાણીમાં) "સેનાપતિ સાહેબ! આ સવાલ મારો અંગત નથી, રાષ્ટ્રનો છે. તેને માટે મરી ફીટવામાં હું ગૌરવ સમજું છું. આપ સાહેબ ક્રોધથી અંધ બની ગયા છો, તેથી બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠા છો. આપના વાવટાને જો આપ પવિત્ર ગણતા હો, તો આવી અધમ માગણી કદી ના કરો. ભગવાન બુદ્ધના સોગંદ લઇને અને આ સૂર્યદેવને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે, આ દેહમાં આત્મા છે ત્યાં સુધી આ વાવટો હું આપના હાથમાં પણ ન આપી શકું, તો ચરણમાં નાખવાની તો વાતજ શી! એ માટે આપને જે સજા કરવી હોય તે બેલાશક કરી નાખો.

સેનાપતિ પળવાર મુંઝાયો. તેના અંતરમાં દૈવી અને રાક્ષસી ભાવોનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું. પણ એ "વિશ્વવિધાતાના" પ્રતિનિધિનો ચવતાન આખરે જીત્યો અને તેણે તોપચીને હુકમ કર્યોઃ–"બત્તી!"

તોપચીએ જામગ્રીની રાખ ખંખેરી નાખી અને ઘડીક પોતાની આખી સેના સ્વપ્ન જેવી શાંતિથી ઉભી રહી. એ શાંતિમ

વીર ઓકુના હૃદયમાંથી અને આકાશના ગેબી ઉંડાણમાંથી પડઘો પડ્યો કે—

જય જય જય જનની જાપાન! અધમ કોણ હશે એવો
જે નિરખે તુજ અપમાન–જય જનની જાપાન.
તન, મન, ધન સહુ તુજને અર્પણ,
અર્પણ આ બલિદાન, જય જય જય જનની જાપાન!

બ્રહ્માંડનાં દિગંતોમાં આ બલિદાનનો સંદેશો પહોંચાડતો એક પ્રચંડ અવાજ થયો. ઓકુના બલિદાનથી જાપાનના વાવટાના ફુરચા પેલા રશિયન સેનાપતિના ચરણને બદલે તેના મસ્તક ઉપર અદ્ધર લટકી રહેલા આકાશમાં ઉડી ગયા અને એ તોપના અવાજના પડઘામાં આખી સેનાનો એકજ રણકાર સંભળાયો કે—

"ઓકુનો જય"

(તા. ૮-૬-૧૯૨૩ ના અઠવાડીક "નવયુગ"માંથી)

५१–लोहीनी इमारत

(લેખકઃ–શ્રી. ઉમાશંકર દ૦ વ્યાસ)

[અમદાવાદના શેઠ અમથાલાલ ઉજમભાઈએ સટ્ટામાં લાખોની કમાણી કરી પાંચ મિલો પર માલેકી મેળવી હતી. એમની એક મિલ ભાવનગરના મજૂરોનું લોહી ચૂસતી હતી. અમથાલાલ દેશભક્ત હતા અને તેમની સ્ત્રી તેમજ પુત્રીઓએ સ્વદેશીવાદને સાટે અટેક મહિનાની જેલ સેવી હતી. કોઈ 'દેશદ્રોહી'એ એમનો દંડ ભરી તેમને જેલમાંથી મુક્ત કર્યાં હતાં. એ પછીથી અમથાલાલની મિલોનો માલ દેશાવરમાં સોગણો ખપવા લાગ્યો...ભાવનગરમાં એમણે આરામ માટે મહાલય ઉભો કરવા માંડ્યો. સેંકડો મજૂરોનાં શરીર એ ઇમારતને ખડી કરવામાં ઘસાયાં. આખરે એને સાતમે મજલે ત્રણ ટનની ટાંકી ચડતી હતી, ત્યારે અકસ્માતથી ટાંકીનું દોરડું તૂટતાં ટાંકી એક મજૂર પર પડી અને મજૂર ચગદાઈ ખતમ થયો; પણ બે કલાક પછી એજ સ્થળે 'અમથા ભુવન' ખોલવાની ભવ્ય ને આનંદપ્રદ ક્રિયા થઈ! મરનાર મજૂરને સ્ત્રી અને નાની છોકરી હતી. એ સ્ત્રી પાસે શેઠ પર નુકસાનીનો દાવો મંડાવવા મજૂરસંઘના મંત્રીએ ખૂબ મહેનત કરી, પણ સ્ત્રીએ તેમ કરવા સાફ ના સંભળાવી. એ 'ના' કહેવાની ભીતરમાં શું ભેદ હતો, સ્ત્રીને અમથાલાલ શેઠે કેવી ઉદારતાથી આંજી હતી, મજૂરોની ચાલીમાં રહેતાં રહેતાં તે સ્ત્રીની શી દશા થઈ અને આખરે 'અમથા ભુવન'ની કાચની અટારી પર તેની મીટ કેમ મંડાઈ રહી...એ હ… ભુવન.ર હેવાલ જાણવો હોય તો આ … ૨૨ થાશે … "પ્રજામિત્ર અને કેસરી"]

… દિવસ હતો … ભાવનગર … જાગી … કરી …

સાથે બાથ બીડવા ઉંચે ને ઉંચે જઇ રહી છે. પાંચસો પાંચસો મજૂરો, કડીઆ, સુથાર, લુહાર, સુનાર, હમાલ, હલકેરી વગેરે–આજ ત્રણ ત્રણ મહિનાથી એના ઉપર અડપ્યા હતા. એક બાજુ કોઇ રાક્ષસી અવાજ કાઢતા સંચામાં રેતી સાથે સીમેન્ટ ભળ્યા જ કરતો અને એમાંથી બહાર પડતા કાળા મિશ્રણમાંથી તગારાં ભરી ભરીને મજૂરો ઉંચે લઇ જતા. બીજી બાજુ લોખંડના માળખામાં પેસતી ચારડીઓના તીણા સૂર આખો દિવસ નીકળ્યા કરતા, ને આખાયે સમૂહની મહેનતમાંથી મૂડીવાદની અખોલ બડી પોકારતી ઇમારત જાણે કે કોઇ જીવંત રાક્ષસની જેમ આગળ ને આગળ વધતી.

હવે તો સાતમો માળ એના ઉપર બંધાવો બાકી હતો. છએ માળની ઉંચાઇને ઠેઠ ઉપર સુધી અડકીને ઉભેલા વાંસડાના બાંધણની રોગે કામ કરતા મજૂરો હવામાં તરતાં પંખીઓ જેવા લાગતા. નીચેથી પસાર થનારા માણસોના શ્વાસ, એ અદ્ધર લટકી-ને માત્ર વાંસડાઓને આધારે કામ કરતા કામદારોને જોઇ, થંભી જતા. ઉપરથી હેઠે પડનાર આદમી પાવળું પાણી પણ ન માગે એમ કહી તેઓ છાતી પર હાથ મૂકતા. સૌના મુખમાંથી તારીફ-નો એકજ ઉચ્ચાર ખરતો:

"આહાહા ! અમથાલાલ શેઠનો શું સાયબી છે !"

શ્રીયુત અમથાલાલ ફુલચંદભાઈ શેઠની પાંચ પાંચ મિલો તો અમદાવાદમાં ચાલતી, અને છઠ્ઠી મિલ એમણે ગઇ સાલ જ ભાવ-નગરમાં બંધાવી હતી. એનો માલ આખા કાઠિયાવાડને પૂરો પડતો. ગામડે ગામડે અને શહેરે શહેરે અમથા શેઠનું નામ મશહૂર હતું.

પંદર વર્ષ પહેલાં મિ૦ અમથાલાલ મુંબઈની એક મિલમાં કારકુની કરતા. [illegible]
[illegible]

५१–लोहीनी इमारत

(લેખકઃ–શ્રી. હેલશંકર દ૦ વ્યાસ)

[અમદાવાદના શેઠ અમથાલાલ ઉજળાભાઈએ સટ્ટામાં લાખોની કમાણી કરી પાંચ મિલો પર માલેકી મેળવી હતી. એમની છઠ્ઠી મિલ ભાવનગરના મજૂરોનું લોહી ચૂસતી હતી. અમથાલાલ દેશભક્ત હતા અને તેમની સ્ત્રી તેમજ પુત્રીઓએ સ્વદેશીવાદને સારુ એકેક મહિનાની જેલ સેવી હતી. કોઈ 'દેશદ્રોહી'એ એમનો દંડ ભરી તેમને જેલમાંથી મુક્ત કર્યાં હતાં. એ પછીથી અમથાલાલની મિલોનો માલ દેશાવરમાં સોગણો ખપવા લાગ્યો...ભાવનગરમાં એમણે આરામ માટે મહાલય ઉભો કરવા માંડ્યો. સેંકડો મજૂરોનાં શરીર એ ઈમારતને ખડી કરવામાં ઘસાયાં. આખરે એને સાતમે મજલે ત્રણ ટનની ટાંકી ચડતી હતી, ત્યારે અકસ્માતથી ટાંકીનું દોરડું તૂટતાં ટાંકી એક મજૂર પર પડી અને મજૂર ચગદાઈ ખતમ થયો; પણ બે કલાક પછી એજ સ્થળે 'અમથા ભુવન' ખોલવાની ભવ્ય ને આનંદપ્રદ ક્રિયા થઈ! મરનાર મજૂરને સ્ત્રી અને નાની છોકરી હતી. એ સ્ત્રી પાસે શેઠ પર નુકસાનીનો દાવો મંડાવવા મજૂરસંઘના મંત્રીએ ખૂબ મહેનત કરી, પણ સ્ત્રીએ તેમ કરવા સાફ ના સંભળાવી. એ 'ના' કહેવાની ભીતરમાં શું ભેદ હતો, અને અમથાલાલ શેઠે કેવી ઉદારતાથી આંખ હતી, મજૂરોની ચાલીમાં રહેતાં રહેતાં તે સ્ત્રીની શી દશા થઈ અને આખરે 'અમથા ભુવન'ની કાચની અટારી પર તેની મીટ કેમ મંડાઈ રહી...એ કરુણ હચમચાવનાર કેવાલ જાણવો હોય તો આ વાર્તા જરૂર વાંચો તંત્રી "પ્રજામિત્ર અને કેસરી"]

એક દિવસ જતો ને એ ભાવનગર શહેરને છેડે જોયું આલીશાન મકાન આકાશની પરોઢમાં પહોંચતું હતું. રોજ રોજ એના પર સીમેન્ટના થર ચડતા અને રાત ઊંઘી બીજે દિવસે મકાનની નજરીમાં એકઠા થનાર મજુરોને લાગતું કે ઇમારત આજની

સાથે બાથ ભીડવા ઉંચે ને ઉંચે જઇ રહી છે. પાંચસો પાંચસો મજૂરો, કડીઆ, સુથાર, લુહાર, સુનાર, હમાલ, હલકેરી વગેરે–આજ ત્રણ ત્રણ મહિનાથી એના ઉપર ચાડ્યા હતા. એક બાજુ કોઇ રાક્ષસી અવાજ કાઢતા સંચામાં રેતી સાથે સીમેન્ટ ભળ્યાજ કરતો અને એમાંથી બહાર પડતા કાળા મિશ્રણમાંથી તગારાં ભરી ભરીને મજૂરો ઉંચે લઇ જતા. બીજી બાજુ લોખંડના માળખામાં પેસતી શારડીઓના તીણા સૂર આખો દિવસ નીકળ્યા કરતા, ને આખાએ સમૂહની મહેનતમાંથી મૂડીવાદની અણોલ છડી પોકારતી ઇમારત જાણે કે કોઇ જીવંત રાક્ષસની જેમ આગળ ને આગળ વધતી.

હવે તો સાતમો માળ એના ઉપર બંધાવો બાકી હતો. છએ માળની ઉંચાઇને ટેટેથી ઉપર ચૂંટી ચડીને ઉભેલા વાંસડાના બાંધણની રોચે કામ કરતા મજૂરો હવામાં તરતાં પંખીઓ જેવા લાગતા. નીચેથી પસાર થનારા માણસોના શ્વાસ, એ અદ્ધર લટકીને માત્ર વાંસડાઓને આધારે કામ કરતા કામદારોને જોઇ, થંભી જતા. ઉપરથી હેઠે પડનાર આદમી પાવળું પાણી પણ ન માગે એમ કહી તેઓ છાતી પર હાથ મૂકતા. સૌના મુખમાંથી નારીકનો એકજ ઉચ્ચાર ખરતો:

"આહાહા! અમથાલાલ શેઠનાં શું સાયબી છે!"

શ્રીયુત અમથાલાલ ઉજમભાઈ શેઠની પાંચ પાંચ મિલો તો અમદાવાદમાં ચાલતી, અને છઠ્ઠી મિલ એમણે ગઇ સાલ જ ભાવનગરમાં બંધાવી હતી. એનો કાપડ આખા કાઠિયાવાડને પૂરું પડતો. ગામડે ગામડે અને શહેરે શહેરે અમથા શેઠનું નામ મશહુર હતું.

પંદર વર્ષ પહેલાં મિ૦ અમથાલાલ કુંભટની એક મિલમાં કારકુની કરતા. પાંચ વર્ષ વેપારમંદીને લીધે એ મિલના માલિકો ને આટલી કાપડમાં તે આવી ગઇ, ત્યારથી એમણે એકેએક [illegible]

[illegible]

પડે છે એ તેમને ખબર હતી, તેથી અમદાવાદમાંજ એમણે એક મિલ ખરીદી લીધી. એવામાં મહાત્માજીનો સત્યાગ્રહ શરૂ થયો, અને ચોમેર 'બૉયકૉટ બ્રિટિશ ગુડસ,' 'સ્વદેશી ગ્રી-દાબાદ,' 'દેશના ઉદ્યોગોને મદદ કરો' એવી હાકલો વાગવા માંડી. અમથાલાલ શેઠે આ તકમાં ઉજ્જવળ ભાવી જોયું. એમણે મહાત્માજીને ખાદી ફંડ, સ્વરાજ્ય ફંડ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ફંડ વગેરેમાં ચાળીસ પચાસ હજાર રૂપિયાની મદદ કરી. વિલાયતી માલની દુકાનો પર પિકેટિંગ કરવા પોતાની સ્ત્રી અને કૉલેજમાં ભણતી પુત્રીઓને મોકલી દેશ-ભરમાં ડંકો બજાવ્યો, અને જ્યારે એ શેઠાણી અને પુત્રીઓની ધરપકડ થઇ ત્યારે તો આખા ઇલાકામાં કહેવાવા લાગ્યું કે, અમ-થાલાલ શેઠ અને તેનું આખું કુટુંબ મહાન દેશભક્ત છે. અમથા-લાલની શેઠાણી અને પુત્રીઓને કાં તો હજાર રૂપિયા દંડ ભરવાની અને નહિ તો ત્રણ ત્રણ માસ જેલ ભોગવવાની સજા થઈ; ત્યારે શરૂ શરૂમાં તો અમથાલાલ શેઠે દંડ ભરવાને બદલે કુટુંબને કારા-ગારમાં જવા દેવાનું પસંદ કર્યું. જેલમાં એમને 'અ' વર્ગ મળ્યો હતો, છતાં એ તો અમથાલાલ જેવા કરોડપતિનું કુટુંબ એટલે એના જેલનિવાસથી લોકો અંજાઇ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, અમથાલાલ જેવા ધનાઢ્યને-તેના આખા કુટુંબને-દેશસેવાનો ભારે રંગ લાગ્યો છે! આ એકજ બનાવથી અમથાલાલની મિલનો માલ સોગણા પ્રમાણમાં દેશભરમાં ખપવા માંડ્યો. 'બાપુજી'ના 'નવજીવન' અને 'યંગ ઇન્ડિયા'માં શેઠ અમથાલાલની અને તેના 'સેવાભાવી કુટુંબ'ની તારીફ રોજ રોજ આવવા લાગી. પૂજ્ય ગાંધીજી ઉપર શેઠની પુત્રીઓએ જેલમાંથી લખેલા પત્રો દરેક છાપામાં પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યા, તેમ તેમ અમથાલાલની મિલને આંગણે સમૃદ્ધિની છોળો વધારે ને વધારે ઉછળવા લાગી. પછી મહિનાની અંદર અમથાલાલ શેઠનું કુટુંબ અચાનક છૂટીને ઘેર આવ્યું, ત્યારે શેઠાણી-એ છાપાંઓમાં 'ઇન્ટર્વ્યુ' આપ્યો કે કોઇ દેશદ્રોહી માણસ મારા પતિની જાણ બહાર અમારો સૌનો દંડ ભરી આવ્યો હશે, તેથી જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે છોડી મૂક્યાં.
અમને અમારી મરજી વિરુદ્ધ [illegible]

અને અમથાલાલની ને તેની મિલની ખ્યાતિ અજબ [illegible] એટલી બધી વધી ગઇ કે તેણે અમદાવાદમાંજ આજ દિન સુધી-માં પાંચ મિલો પર માલેકી સ્થાપી અને છઠ્ઠી ભાવનગરમાં ઉભી કરી.

હવે ઉનાળામાં અમદાવાદના ઉકળાટથી [illegible] રહેતા અને [illegible] હવાની લિજ્જત માણવા એણે ભાવનગરમાં તખ્તેશ્વર ટેકરી-

ની પેલી મેર મહાલય બંધાવવો શરૂ કર્યો હતો. આભને ઓથ દેતા એના ૭ ૭ મજલા, ટેકરી ઉપરના તખ્તેશ્વરના શિવાલયની વિડંબના કરતા, સાતમા મજલા ઉપરથી એક બાજુ સાગરની પેલી મેર ઘોઘાના કિનારા પર નજર નાખવાની અને બીજી પાસ રૂવાપરીની ધાર અને ખાડીનાં આછાં નીર નિહાળવાની અમથાલાલને સ્પૃહા હતી.

સાતમો મજલો એકદમ પૂરો કરવા સારૂ અમથાલાલ શેઠે પોતાની મિલમાંથી અનેક મજૂરોને બોલાવ્યા હતા. દિવાળી આડે ચાર પાંચ દિવસોજ બાકી હતા. ધનતેરસને દિવસે તો એને મહાલયમાં "વાસ્તુ" કરવાનું હતું. એ મંગળ મુહૂર્ત માટે એકજ રાત બાકી રહી ત્યારે કામદારોની એક વધારે ટુકડી રોકીને શેઠે ધમધોકાર કામ ચલાવવા માંડ્યું.

એ દિવસની રાત પડી અને 'દિવાટાણું' થયું ત્યારે પેટ્રોમેક્ષની સંખ્યાબંધ બત્તીઓના અજવાળામાં છેક સાતમે મજલે સેંકડો કામદારો ને કારીગરો નિશાચરોની પેઠે જહેમત કરી રહ્યા હતાં.

મહાલયની ડાબી બાજુ સાત મજલા જેટલીજ ઉંચી લોખંડની સીડી પર જંગી પવનચક્કી ખડી કરવામાં આવી હતી. એની નીચે જમીનમાં પચાસ હાથ ઉંડા કૂવામાં અતાગ પાણી હતું. વાતાવરણમાં વિહાર કરતી લોહચક્કી એક મોટા નળવાટે એ પાણીને ઉંચે ચડાવી મહાલયના સાતમા માળ ઉપરની જંગી ટાંકીઓમાં ઠલવે એવી રચના શેઠે કરાવી હતી.

સવારના ચાર વાગે મહાલયનો સાતમો માળ તો બંધાઇ રહ્યો, પણ તેની ગગનચુંબી ટોચ ઉપર પાણીભંડાર માટે લોખંડની બે રેક્ષી ટાંકીઓ ચડાવવી બાકી હતી. એ ટાંકીઓ સવારના ૭ વાગ્યા પહેલાં ઉપર સ્થપાઇ જાય, પવનચક્કીએ પ્રેરેલું પાણી તેમાં ઠલવાવા માંડે, અને [illegible] મોહરાત્રિના નશો એ [illegible] બની દરેક ઓરડાને જગ આપવા માટે એમ [illegible] નિશ્ચયપૂર્વક [illegible] હતા. એમની [illegible] [illegible] ટાંકીઓનું ઉચ્ચાલન, સ્થાપન અને તેની [illegible] [illegible] પુરૂષ [illegible] બાકી હતું.

[illegible] હતું તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો ત્યારે કામદારોને પહેર [illegible] [illegible]

[illegible]

મજૂરોએ જમીન પર પડેલી ત્રણ ટનં વજનની ટાંકીને દોરડાં શિકરી લીધી. ઉપર સાતમે મજલે ઉભા કરેલા જંગી લાકડા ઘોડામાંથી લટકતી ગરેડીમાં જાડું દોરડું પરોવી મજૂરોએ ની ઉતાર્યું અને તેને જમીન પરની ટાંકીના બંધ સાથે ગાંઠથી જ દીધું. પોણોસો જેટલા કામદારો સાતમા મજલાને મથાળે જમ થયા. નીચે એક મજૂર ટાંકીના મુખમાં ઉભો રહ્યો. એણે હાથમ જાડો વાંસડો ઝાલ્યો હતો. સાતમે મજલે હલકેરીઓએ ગરેડી માંહેના મજબૂત દોરડાને પકડ્યા પછી, નીચેથી ટાંકી માંહેના મજૂરે હાકલ દીધી અને તુરતજ ઉપરથી એકસામટા દોઢસોથી બસો હાથોએ દોરડાંને ખેંચવા આંચકો માર્યો.

ટાંકી દોઢ હાથ ઉંચી થઇ. ફરી ઉપરથી મજૂરોનો આંચકો લાગ્યો અને લોઢાનો એ માળખો વધારે ઉંચે ચઢ્યો. ધીમે ધીમે એકેક હાથના માપથી આંચકે આંચકે ટાંકી હવાને કાપી અદ્ધર જવા લાગી. તેને મહાલયની ભીંત સાથે અથડાતી અટકાવવા ટાંકી માંહેનો મજૂર ભીંત સામે વાંસડો ભરાવી રાખતો અને એ રીતે તે ઉપર ને ઉપર જતી.

જ્યારે ટાંકીએ ચોથા મજલાને વટાવ્યો, ત્યારે ફરી એક વાર મજૂરોએ પોરો ખાવા ઉપરના દોરડાની ગાંઠ લાકડાના ઘોડાને મારી લીધી. દશેક મિનિટ સુધી ટાંકી હવામાં આરામ લેતી લટકી રહી. સવારના પાંચ વાગ્યાના આછા અંધકાર અને અસ્પષ્ટ ઉજાસમાં તેનો દેખાવ મહાલયને ભરખી જવામાં ઉડતી ને ભીંત પર ઝાપટ મારતી સ્વપ્નસૃષ્ટિની ડાકણ જેવો લાગતો.

થોડી વારમાં ફરી એક વાર સાતમા મજલાના કામદારોએ આંચકાને નિયમબદ્ધ બનાવવા અવાજો આદર્યા. તખ્તેશ્વરની ટેકરી અને તેની ચોમેર પથરાયલી નાની નાની ડુંગર-હારોમાં મરજરાક્ષસની ચીસો જેવી એ ઉચ્ચારમાળા પ્રસરી રહી.

ઉંચે ને ઉંચે ટાંકી અતિ ધીમી ગતિએ ચડતી હતી અને તે માંહેનો માણસ ગરણીઆ પકડ્યો હાથમાંના વાંસડાને ભીંત પર ટેકવી રાખતો હતો.

પાંચ મિનિટ, દશ મિનિટ, પંદર મિનિટ, એમ સમય વીતતાં પોણાછ વાગ્યા અને ટાંકી સાતમા મજલાના કોઠા સુધી પહોંચી. દશ વીસ આંચકામાં તો તે મજલે આવી જાય એટલી એની આવી રહી હતી.

મજૂરોએ તમામ બળ એકઠું કરી જોરથી ખેંચ્યું અને

આંચકા શરૂ કર્યા. ત્વરિત ગતિએ ટાંકી ઉલા થોડા ફીટનું અંતર વટાવી મથાળા ભણી ચાલી.

મથાળાને હવે ત્રણ ફીટનુંજ અંતર રહ્યું. ટાંકી માંહેનો મજૂર લાંકણા આગળનું દોરડું ઘોળી બહાર નીકળ્યો. બે હાથે દોરડું પકડી તે ટાંકીની સપાટી પર ઉભો રહ્યો. પગ નીચે ટાંકી અને તેની નીચે જમીન સુધીનું ઉંડાણ જોઇ તે પળવાર થરથર્યો. કપાળ પરથી પસીનો લૂછી તેણે ઉપરના આદમીઓને હાકલ મારીઃ

"ચાલો, જલદી કરો. ટાંકીને ઉપર ખેંચી લો."

અને ફરી એક વાર કામદારોના ગળામાંથી શરીરના તંતુઓની જોરદાર ગતિને નિયમ અને એકતાનતા આપતો અવાજ નીકળ્યો. ફરી ટાંકી દોઢ હાથ ઉંચી ચઢી. એકજ આંચકો લાગે એટલામાં તો તે મથાળે પહોંચી જાય તેવી હાલતમાં લટકી રહી.

તાકાતને કેંદ્રિત કરી કામદારોએ સંગીતમય અવાજે છેલ્લો આંચકો માર્યો.

ટાંકી મથાળાની કોર પર તોળાઈ રહી. એને અગાશીની સપાટી પર ખેંચવા મજુરોએ ટાંકીના મુખમા ભરાવવા સારૂ હુકવાળા સળીઆ લીધા.

એકજ સેકંડની વાર હતી. કામદારોએ ટાંકી તરફ સળીઆ પ્રસાર્યા. ટાંકી ઉપર ઉભેલા માણસે અગાસીપર આવવા પગ લંબાવ્યો.

એકજ પળ, એકપગે ઓછી પળવાર તેનો પગ અગાશીને અડક્યો, અને બીજીજ પળે લાકડાના ધોડાના જોરણ કડાકો થયો.

મજૂરોના મોમાથી એકસામટો અવાજ નીકળી ગયોઃ

"માર્યો, માર્યો!"

અને નિમેષમાત્રમાં તો આખેઆખે લાકડાનો ધોડો તૂટીને નીચે ગબડ્યો. ટાંકી પણ તેની સાથે જરા નીચે ગઈ. ટાંકી ઉપરના મજૂરના દેહનો સમતોલ [illegible] [illegible] વાર તેણે નીચે નજર કરી લીધી. [illegible] તેને લાગ્યું.

[illegible]

[illegible]

ત્રણે એકાકાર બની સડસડાટ કરતાં તળેટી તરફ ધસ્યાં.

ઉપરના મજુરોના મુખમાંથી "રામ, રામ"ની ચીસ નીકળી પડી.

દશેક સેકંડમાં તો આખો યે અંક ખતમ થયો. છેક જમીન ઉપર ટાંકીમાંથી મજૂર પછડાયો. એના ઉપર, ભયાનક ધડાકા સમેત ટાંકી ચાપટ બેસી ગઇ. લાકડાનો ઘોડો ટુકડે ટુકડા થઇ પચીસ ફીટ દૂર ઉડી ગયો.

અને ઉંચી નીચી ટેકરીઓની હાર પાછળ સર્જન પામતા સૂર્યની લાલાશ ખીલી ઉઠી. એની ટસરે ટસરમાં મજૂરના લોહીનો કસુંબલ રંગ પ્રસરી રહ્યો.

ત્રીજા માળના હૉલની પછીતની બારીએથી, ઉગવા તૈયારી કરતા આફતાબની ગુલાબી ઝાંયમાં આગામી જીવનના ઉલ્લાસ પેખતા અમથાલાલે ટાંકીના પછડાટનો કારમો અવાજ સાંભળ્યો. પળવાર પહેલાં ઉપરના મજૂરોના 'માર્યો માર્યો' અને 'રામ રામ'ના ઉચ્ચારોને મજૂરોનું શ્રમસાધક ગીત ગણી આરામથી ઉભેલા શેઠ ચમક્યા. કઠેડા ભણી દોટ મૂકી. એમણે ઉપર જોયું તો ચોથા માળનો રવેશ તૂટેલો દીઠો. નીચે નજર કરતાં ટાંકીને ભોંય પર ભાંગી પડેલી જોઈ.

"મર્યો, મર્યો, મરી ગયો" બોલતા મજૂરો હૉલના બારણા પાસેથી છેક નીચેનો દાદર ઉતરવા લાગ્યા.

એમની પાછળ પાછળ અમથાલાલ શેઠ આરામપૂર્વક હેઠે ઉતર્યા.

કામદારોએ ટાંકી ખસેડી અને જોયું તો તેની નીચેના મજુરની કાયા રોટલો બની ગઈ હતી. ચહેરા જેવો કંઇ આકાર જ રહ્યો નહોતો, પણ કેવળ કાળા વાળ, જડબાનાં હાડકાં, બત્રીસ દાંત, સફેદ મગજ અને લાલ લોહીના પચરંગી મિશ્રણનું એક ચીકાશ-વાળું ચગદું જમીન સાથે જડાઇ ગયું હતું. પાંસળીઓ બધી તૂટીને ખેતર માંહેના 'ડોંસા'ની જેમ ચામડી અને કપડાંની બહાર નીકળી આવી હતી. કેટલાંક અણીદાર હાડકાં જમીનમાં પેસી ગયાં હતાં. માનવદેહને બદલે માત્ર મસળાઇ, ચગદાઇ, ચંપાઈ ગયેલા કોઈ ચીકણા ને કાળા પદાર્થની પાપડી જમીનને ચોંટી રહી હતી. ભયંકર ને તમ્મર ચઢાવે એવું એ દશ્ય જોઇ મજૂરો "હાય હાય"નું આક્રંદ કરી ઉઠયા.

પણ અમથાલાલ શેઠે જાણે કે કંઇજ ગંભીર બનાવ ન બન્યો હોય તેમ ઠંડકથી સત્તાવાહી અવાજે કહ્યું:

"શું થયું છે ? એ મજૂર કોણ હતો ?"

માનપૂર્વક મજૂરોએ શેઠને માર્ગ આપ્યો. બધા અદબ વાળી ઉભા રહ્યા. એક જણે વિવેકથી જવાબ આપ્યો:

"અન્નદાતા! એ તો આપ સાહેબની મિલનો મજૂર રાઘવજી હતો."

"મજૂરસંઘનો એ સભ્ય હતો?" અમથાલાલે 'બીઝનેસ' કુશળ માણસ તરીકે પૂછ્યું.

"એ તો ખબર નથી," પેલાએ કહ્યું, "પણ એ આપ નામદારની ચાલીમાં રહેતો હતો. એને મોંઘી નામની બૈરી છે અને એક ધાવણી છોકરી છે."

"વારુ," કહી અમથાલાલ શેઠ એક ક્ષણ સુધી વિચારમાં ઉભા રહ્યા અને પછી તુરતજ મોટરમાં બેસી રવાના થયા.

અમથાલાલ શેઠે શું કર્યું, ક્યાં પગલાં લીધાં, રાઘવની સ્ત્રીને શી મદદ આપી, તેની કોઇને એ દિવસે તો ખબર પડી નહિ. ફક્ત મજૂરોએ રાઘવની લાશને ઉંચકી જતા સુધરાઇના માણસોને જોયા, અને કલાક-દોઢ કલાક પછી તો મહાલય આગળ બેન્ડ વાજાંના મધુરા સૂર સાંભળ્યા. થોડી વારમાં તો મહેમાનોની ગીરદી જામી રહી અને પ્રેમાભાથી 'અમથા ભુવન'ની ઉદ્ઘાટનક્રિયા ઉજવાઈ.

જ્યાં રાઘવનું લોહી છંટાયું હતું ત્યાં ત્રણ કલાક પછી સુગંધી પાણી, ફૂલો અને અત્તરોનો છંટકાવ મહેકી રહ્યો.

× × × ×

બપોરે અમથાલાલ શેઠના મજૂરોની ચાલીમાં રાઘવના મરણની વાતો જોરશોર થવા લાગી. મજૂરો અને મજૂરસંઘે એ રાઘવની ખોલી પર જઈને તપાસ કરી તો ત્યાં તાળું હતું. કેટલીક ઓરતોએ મોંઘીને છોકરી સહિત ચાલી બહાર એક મોટરમાં બેસતાં જોઈ હતી, પણ તે ક્યાં ગઈ તે કોઈને જાણવું નહોતું.

[illegible]

[illegible]

"આ તો શેઠ અમથાલાલની મોટર છે!" સંઘના મં
આશ્ચર્યમાં કહ્યું.

'શેઠજીએ તેને બોલાવી હશે" ચાલીની સ્ત્રીઓએ અનુમાન દોડા

ધીમે પગલે, દુઃખી ચહેરે તે ચાલીમાં આવી. સ્ત્રીઓ
વિંટળાઇ વળી, આશ્વાસન આપવા લાગી.

સંઘના મંત્રીએ લાગણીપૂર્વક તેની પાસે જઇ કહ્યું:

"બહેન! શેઠ ઉપર નુકસાનીનો દાવો તમારે માંડવો પડશે. તમ
ધણીના મરણ બદલ તમને આઠ દશ હજાર રૂપિયા કોર્ટ અપાવશે

મોંઘી તેના તરફ શંકાની નજરે જોઇ રહી. જાણે કે મં
પર વિશ્વાસ ન હોય તેમ તેણે કહ્યું: "તમારા ચડાવવાથી હું શે
જેવા દયાળુ અન્નદાતા ઉપર ફરિયાદ કરવાની નથી."

મંત્રીએ તેને બહુ બહુ સમજાવી, પણ તેણે ફરિયાદ નોંધા
વવાની નાજ સંભળાવ્યા કરી શેઠે તેને સો રૂપિયાની નોટ આપી
હતી તે બતાવી મોંઘીએ મંત્રીને છેલ્લી નોટીસ આપી:

"જો ભાઇ! તારા જેવા દલાલ અમારા ગરીબ લોકો પાસેથી
પૈસા લઇ ખાઇ જાય છે તેના કરતાં શેઠ સાત થોકે સારા છે. એણે
તો મને ઘેર બોલાવી દિલાસો આપ્યો. સો રૂપિયા મારા હાથમાં
મૂક્યા, અને હજી મદદ દેવા કોલ દીધો છે. શું એની માયા, એની
અમીનજરની શી વાત કરૂં!"

મંત્રીને આખરે નિરાશ થઇ પાછા જવું પડ્યું. તેણે જતાં
જતાં મોંઘીને ચેતવણી આપી:

"બહેન, અમથાલાલ હરામખોરનો હરામખોર છે. એ તમને
આ સો રૂપિયાથી મનાવી લેવા માગે છે, પણ થોડાજ રોજમાં
તમને લાત લગાવશે ત્યારે તમે મને યાદ કરશો."

પણ મોંઘી એકની બે થઇ નહિ. એણે તો મંત્રીને ગાળો
દઇ કાઢી મૂક્યો.

પછી તો મોંઘીએ દિવસો સુધી શેઠની દયા, ઉદારતા અને
સાદાઇની વાતો ચાલીની સ્ત્રીઓ પાસે કર્યા કરી. શેઠ કેવા નિખા-
લસ ભાવથી તેની સાથે બોલ્યા હતા, કેવી કેવી એણે આશા આપી
હતી, મજુર સંઘના મોવડીઓના ગોટાળા એણે કેમ સમજાવ્યા
હતા અને ફરી શેઠને મળવાની વેળા શેઠજી કેવી લાગણી બતાવશે
તેનું વર્ણન કરી કરીને મોંઘીએ ધણીના મરણ ઉપર મહિના સુધી
આશ્વાસન મેળવ્યું.

મહિનાને અંતે તે શેઠને બંગલે મળવા ગઇ, પણ તેને કોઇએ

અંદર પેસવા દીધી નહિ. બહારથીજ પટાવાળાએ જણાવી દીધું કે, શેઠ અમદાવાદ ગયા છે અને પાછા બે મહિના પછી આવવાના છે.

મોંઘી નિઃશ્વાસ મૂકી પાછી ફરી. તે થોડે થોડે અંતરે ઑફિસે ધક્કા ખાઇ આવતી, પણ શેઠનો પત્તો લાગતો નહિ.

તોપણ અમથાલાલની ઉદારતા ઉપર એને અવિચળ શ્રદ્ધા હતી, એટલે તે હમેશાં એનું ભલુંજ બોલતી અને જ્યારે જ્યારે સંઘનો મંત્રી આવતો ત્યારે તેને અપમાનભર્યાં વેણ સંભળાવી પાછો કાઢતી.

એક દિવસ મંત્રી વહેલી સવારે મોંઘીની ખોલી પર આવી ચઢ્યો. મોંઘીએ તેને ગુસ્સાથી પૂછ્યુંઃ "શા માટે તું મારી પાછળ લાગ્યો છે ?"

મંત્રીએ તેને નરમાશથી સમજાવ્યુંઃ 'હે બહેન ! હું તારા હિતની વાત કહેવા આવ્યો છું. તું મને સાચા જવાબો આપજે.'

"બહુ સારું" મોંઘીએ કંટાળો બતાવ્યો.

"તમારી પાસે શેઠે કંઇ કાગળ પર સહી કરાવી લીધી હતી ?" મંત્રીએ પૂછ્યું.

"હા" મોંઘીએ ટુંકે પતાવવા પ્રયાસ કર્યો.

"ત્યારે તો ગજબ થયો, બહેન !"

મંત્રીએ નિસાસો મૂક્યો, "તમારું સત્યાનાશ એ શયતાને કરી નાખ્યું."

"કેમ! કેમ!" મોંઘીને ગભરાટ છૂટયો.

"એ નરાધમને તમારી પાસેથી જે દસ્તાવેજ ઉપર સહી લીધી છે, તેમાં એમ લખેલું છે કે તમને એણે ગેરહાજર રહેવા [illegible] [illegible] પરવાનગી [illegible] કરી છે." મંત્રીએ પોતાના માથા પર હાથ મૂક્યો.

"પણ એ ખોટી વાત છે, એણે મને તો [illegible] આપ્યા છે," મોંઘીની આંખ [illegible] બની.

"હવે બધુંજ થઇ રહ્યું. અમદાવાદને [illegible] [illegible] [illegible] સહી પણ એ દસ્તાવેજ પર લીધેલી છે."

[illegible]

* * * *

બીજા દિવસનો ઝળઝાંખળો સૂરજ ઉગ્યો ત્યારે ફરી એક વાર મોંઘીનાં બારણાં પર ટકોરા થયા.

સંઘનો મંત્રી કંઇ મદદ લઇ આવ્યો હશે એમ ધારી તેણે ઉત્સાહભેર બારણાં ઉઘાડયાં, અને તેની સામે ત્રણ ચાર પોલીસ અને શેઠના બે નોકરો કરડે ચહેરે ઉભા રહ્યા.

બીતાં બીતાં મોંઘીએ પૂછ્યું: "શું કામ આવ્યા છો, ભાઇ!"

"તમારે આ ઓરડી ખાલી કરવાની છે. કચેરીનો હુકમ છે." શેઠના માણસનો નિર્દય ને ટુંકો જવાબ આવ્યો.

"પણ હું કયાં રહેવા જાઉં?" મોંઘીએ આજીજી કરી.

"જહન્નમમાં કે ફાવે ત્યાં," પ્રત્યુત્તર મળ્યો.

મોંઘી આનાકાની કરવા મંડી, એટલે તુરતજ પોલીસોએ તેની ઓરડીમાં પેસી જે કંઈ નાનો મોટો સરસામાન હતો તે બહાર ફેંકવા માંડયો.

માટીનાં હાંડલાં ઓસરી પર પછડાતાં ફટોફટ ફૂટી ગયાં અને તે માંહેના દાણા વેરણછેરણ થઈ ગયા.

કોલાહલથી જાગી ઉઠેલી છોકરી કાળી ચીસો નાખવા લાગી.

આશ્ચર્યચકિત ચહેરે એકઠાં મળેલાં ચાલાનાં આપુરુષો સમક્ષ ઉદાર ને દયાળુ અમથાલાલ શેઠના નોકરોએ ઓરડીને તાળું માર્યું.

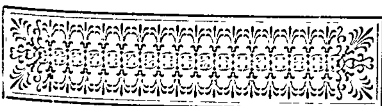
મોંઘીએ હૈયાફાટ રુદન કર્યું, તેના જવાબમાં ખડખડાટ હસતી અમથાલાલની ટોળી ચાલી છોડીને રવાના થઇ.

ને પડોશીઓના દિલાસાને ઉવેખતી, ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતી, અમથાલાલને શાપ આપતી મોંઘી છોકરીને કેડમાં લઇ બોર તળાવની દિશામાં ચાલી નીકળી.

દૂર તખ્તેશ્વરની ટોચને ડારતા 'અમથા ભુવન'ના સાતમા મજલાની કાચની બારીઓ સૂરજનાં કિરણોને ઝીલી, તેના ઝગઝગાટ કરી મોંઘીની આંખને આંજી રહી.

અને આઘે પથરાયલાં બોર તળાવનાં જળ અવકાશનાં બંધનોને છેદી તેની નજર સમીપજ પ્રલયનાં મહાધમધ્રાણોની જેમ ઉછળવા લાગ્યાં.

(તા. ૬ તથા ૧૩ મી નવેમ્બર ૧૯૩૨ના "પ્રજામિત્ર કેસરી"માંથી)

૫૨–રાજા ક્ષુધાસેન

રશિયાના એક નવલકથાકાર લીઓનીડ એન્ડ્રૂએ એક રશિયાની સામાજિક સ્થિતિનો હૃદયભેદક ચિતાર આપનારું નાટક લખ્યું છે. તેમાં તેણે દોરેલું કઠોર ચિત્ર રશિયાના બુદ્ધિવાદીઓની દુર્દશાનું સારું ભાન કરાવે છે. નાટકના પહેલા દૃશ્યમાં રાજા ક્ષુધાસેન કારખાનાના ગુલામોને બંડ કરવાની ઉશ્કેરણી કરે છે. બીજા દૃશ્યમાં રાજા ક્ષુધાસેન સમાજના બહિષ્કૃત મનુષ્યોની એક પરિષદને પ્રમુખપદે બિરાજેલો દેખાય છે. આ પરિષદ એક વિશાળ મકાનના ભોંયરામાં મળી છે. તેના ઉપલા ભાગમાં એક વિશાળ દિવાનખાનું છે. તેમાં મદ્યમાંસની એક મિજલસ ચાલી રહી છે. પેલી ગુલામ–પરિષદ એ મિજલસના નફ્ફટ નાચનારાઓનું નિકંદન કાઢવાનું કાવતરું રચી રહેલી દેખાય છે. નીચે આપેલા ત્રીજા–દૃશ્યમાં રાજા ક્ષુધાસેન પોતાના ભોગ થઈ પડેલા મનુષ્યોને દગો દે છે અને ન્યાયાધીશ બનીને તેમને મોતની સજાઓ ઠોકે જાય છે.

કેટલાક શ્રીમંતો ન્યાય જોવાના કુતૂહલથી કચેરી જોનારા બેઠા છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ ઝવેરાતના ઠાઠમાઠથી અને ભભકાદાર પોશાક [illegible] ... આવી છે. [illegible] (ઘણુંખરું ભૂખમરાથી) [illegible] છે. [illegible] નીચે મુજબ [illegible] છે –

રાજા ક્ષુધાસેન—પહેલો કેદી હાજર [illegible]!

([illegible])

રાજા ક્ષુધાસેન—[illegible]

રાજા ક્ષુધાસેન—[illegible]!

બુઢ્ઢો—ચ...ચ ચો...રી, મ-હા-રા-જ!

રાજા ક્ષુધાસેન—કેટલી?

બુઢ્ઢો—(તૂટક તૂટક શબ્દોમાં) મેં એક પાંચ રતલી પાંઉ ઉઠાવી લીધો હતો. મારી પાસેથી તે પાછો ખુંચાવી લીધો હતો; પણ એ ખેંચતાણમાં મેં એક બચકું ભરી લીધું. મહારાજ! નિશ્ચિંત કરો, હવે ફરીથી કદી નહિ........

રાજા ક્ષુધાસેન—નહિ કેમ કરે? તને કોઈનો વારસો મળ્યો છે કે હવે પછી લાંઘણ કરવા ધારી છે?

બુઢ્ઢો—(ધ્રૂજતે સાદે) ના સાહેબ! એ પાંઉનો તો મેં ફક્ત જરા જેટલો ટુકડોજ ખાધેલો. પાંઉ તો મારી પાસેથી તરતજ ઝુંટાવી લેવામાં આવ્યો હતો.

રાજા—પણ હવે ફરીથી ચોરી નહિ કરે તેની શી ખાત્રી? તું ભામટો થઈને ફરે છે, ત્યારે મજૂરી કેમ નથી કરતો?

બુઢ્ઢો—રોજી નથી મળતી, સાહેબ!

રાજા—તારાં છોકરાં ક્યાં છે? એ કેમ તારું પૂરું નથી કરતાં!

બુઢ્ઢો—બધાં છોકરાં ભૂખે મરી ગયાં સાહેબ!

રાજા—ત્યારે તું કેમ ન મરી ગયો?

બુઢ્ઢો—એ તો ઈશ્વર જાણે. મને જીવવાની મરજી થયા કરે છે.

રાજા—તારા જેવા કમબખ્ત ઉપવાસીને તે વળી જીવવાની જરૂર શી? (શ્રીમંત પ્રેક્ષક સ્ત્રીપુરુષોની તાળીઓ અને હર્ષનાદ.)

એક પ્રેક્ષક—આવા લોકો શા માટે જીવતા હશે?

બીજો—કામ કરવા રતો.

ત્રીજો—અરે જીવનના પાઠ શીખવા.

ચોથો—બાપડો મરી જાય તો છૂટે!

પાંચમો—અરે! કેવો સૂગ ચડે તેવો દેખાવ છે! એનું મોઢું સુંથણું તો જુઓ!

છઠ્ઠો—અરે બાઇ સાંભળવા દેશો!

રાજા—(ઊભો થઈને મોટે અવાજે) ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ! આ સંબંધમાં સુધારો આપના પહેલાં આપણે દરમિયાનગીરી કરવી પડશે. મારા માનવંતા ન્યાયાધીશોને હું દરમિયાનગીરીનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની વિનંતિ કરું છું.

(ન્યાયાધીશો થોડાક વખતને માટે વિચારમાં તલ્લીન થતા દેખાય છે. તેઓ ભ્રુકુટિઓ ચડાવે છે, ઉંચે છત સામું તાકીતાકીને જુએ છે, નાક ફુલાવે છે, ગાલ નાખે છે, અને વિચાર કરવાના મહેનત કરે

છે; થોડી વારની આ નિઃશબ્દ શાંતિ પછીથી ગંભીર મુખમુદ્રા રાખીને તેઓ એકીસાથે ચુકાદો આપનારા ન્યાયકારી યમરાજ તરફ દૃષ્ટિપાત કરે છે. પછી બધા લશ્કરી કવાયતની માફક, પણ માનપૂર્વક લળીલળીને નીચા નમે છે અને આગળ આવીને ઉભા રહે છે.)

રાજા ક્ષુધાસેન—(માથું નમાવીને) આપની શી મરજી છે ?

યમરાજ [એકદમ ઉભા થઇને વિકરાળ દેખાવ કરીને, ટેબલ ઉપર જોરથી હાથ પછાડીને ગર્જના કરતાં]—સેતાનના નામથી ફરમાવું છું કે એને ઠાર કરો !

રાજા—ઉપવાસી ડુક્કર ! જા, તને ગરદન મારવામાં આવશે.

ડુક્કર—દયા કરો, સાહેબ !

રાજા—એનો દાબડો ચડાવો; બીજાને બોલાવો.

(બીજો ગુન્હો કરનારી એક સ્ત્રી છે. એ બાઇ ખાનદાન અને રેવરૂપવાન છે. પણ એ યુવાન બાળા ભૂખમરાથી હાડપિંજર જેવી થઇ રહી છે. એનો ચહેરો ફિક્કો અને દયાજનક થઇ ગયો છે. તેની કામદેવના ધનુષ સમી કાળી ભમરો બેદરકારીથી વધી જઇને તેના નાક ઉપર નમી પડી છે. તેના અસ્તવ્યસ્ત વાળ જેમ તેમ બાંધી રાખેલા હોવાથી તે જેમ તેમ છૂટે છે. તેણે ના કોઇને સલામ ભરી કે ના કોઇની સામું જોયું. તેનો અવાજ કર્કશ અને બહેરો થઇ ગયો છે.)

ક્ષુધાસેન—કેમ, ઉપવાસી બાઇ ! તેં વળી શો ગુનો કર્યો ?

યુવતી—મારા બાળકને મારી નાખ્યું, સાહેબ !

મેંઢાઓમાં ખળભળાટ થાય છે. તેઓ આશ્ચર્યથી વાતચીત કરવા લાગે છે—બાપરે ! આ તો કોઇ રાક્ષસ દેખાય છે ? એના અંતરમાં કંઇ પ્રેમ જ નહિ હોય ?"

એઓ તમને નરક શી લાગે છે ?

અરે, પણ નરક તો કેટલી સુંદર છે !

માનો ન માનો પણ કંઇ ભેદ તો છે

કેવો ભલો માણસ ! તને બહુ દયા આવતી હોય, તો એની [illegible] !

[illegible]

[illegible]

[illegible]

યુવતી—(બન્ને હાથ નીચે ફેંકી દઇને ઘોઘરે અવાજે) કાળી ઘોર રાત્રે હું મારા બાળક સાથે નદી ઉપરના મોટા ઉપર ગઇ. મેં પહેલેથી સંકેત કર્યો હતો, તે પ્રમાણે નદીની વચ વચ્ચ જઇને મારા બાળકને કહ્યું: "જો, બેટા! નીચે નદીમાં પેલું પ કેવું ઉછાળા મારે છે!" મારા બાળકે કહ્યું "પણ બા! એ તો નીચું. મારાથી કેમ પહોંચાય? આ પૂલ તો બહુ ઉંચો છે!" કહ્યું: "લે હું તને ત્યાં પહોંચાડું." બાળક નીચે જોતું હતું, તેવામાં તેને ઉંચક્યું અને એ ઉછળતા પાણીમાં ફેંકી દીધું; બ પતી ગયું! હાય!

રાજા—બાળક તને વળગી પડેલું ખરું?

યુવતી—ના.

રાજા—એનું નામ શું?

યુવતી—હું એને 'બણુ' કહેતી હતી.

રાજા—પણ એનું નામ શું હતું?

યુવતી—"બણુ."

રાજા—(બે હાથથી મોં ઢાંકીને ગદ્‌ગદ કંઠે)—માનવંતા ન્યાયાધીશોને હું દરમિયાનગિરીનું વાતાવરણ ફેલાવવાની વિનંતિ કરું છું.

ન્યાયાધીશો સફસમારીને ભ્રકુટિ ચડાવીને છત સામું તાકી તાકીને જોવા લાગ્યા; હોઠ ફરકાવવા લાગ્યા અને ઘડીભર શાંતિ ફેલાઇ રહી. પછી તેમણે પહેલાંની માફક યમરાજને નમન કર્યું.

યમરાજ (પહેલાના જેટલાજ જુસ્સાથી)—સેતાનના નામથી એને ઠાર કરો!

રાજા—(ઉભો થઇને, મોટેથી) ઓ બાઇ! તને ઠાર કરવામાં આવશે. મોત (યમરાજ) તારી વાટ જુએ છે. યાદ રાખજે કે, રૌરૌ નરકમાં તારા ઉપર પારાવાર જુલ્મો ગુજરશે, અને અખંડ અગ્નિની ધગધગતી જ્વાળાઓ તને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે. રાક્ષસો તેમના તીક્ષ્ણ લોખંડી નખ વડે તારું કાળજું ફાડી ખાશે! ભયંકર ઝેરી નાગ તારું મગજ ફોલી ખાશે અને તને રોમરોમ કરડશે, તારાં આંસુ કોઇ નહિ લૂછે, તારી બૂમ કોઇ નહિ સાંભળે; કેમકે તારી વાણી બંધ થશે, તારા ઉપર શાશ્વત રાત્રિના ઘોર અંધકાર વરસશે. સામજ્યું કે ઓ ઉપવાસી ગુનેગાર બાઇ!

યુવતી—જી હા.

રાજા—એને મોઢે ડાબરો ચડાવો.

(નરનાર એ બાઇને લઇ જવામાં આવે છે. કચેરીની બંદી- દેશા લય પામે છે અને શુભચિંતન આનંદમાં રોકાતા પ્રેક્ષકો તમક

ભાષણ આપવા માંડી પડે છે.) પછી સુધાસેન કહે છે:—

ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ! હવે હું ડીશીનની રજા આપું છું. ન્યાયકાર્યનું કામ બહુ કંટાળાભરેલું છે. એટલે જરા "સ્ટીમ્યુલંટ" ની (માદક ખાનપાનની) જરૂર છે. (જરા સ્રીસન્માનની છટાથી) અને તેમાં પણ અત્રે પધારેલી મનોરમા માતાઓને અને યુવતીઓને તો ખાસ કરીને એન્ઝએન્જ ને! (હર્ષનાદ, તાળીઓ અને વાદવિવાદઃ-)

—અરે! એ તો ખાવાની વાત થઈ!

—ખાવાનો વખત થયો ને?

—બા, બા! મને શકરપારો!

—તારું મન તો એમાંજ ભમે છે!

—નામવર! ઉંઘ પૂરી થઈ હોય તો ઉઠજો. ભોજન તૈયાર છે.

—ત્યારે વહેલો કેમ ના ઉઠાડ્યો?

(એકાએક કચેરી મટીને મિજલસનો ઓરડો બની જાય છે. બધા શ્રીમંતો આનંદથી ફરવા માંડે છે. ન્યાયાધીશો એમના ટોપા ઉતારે છે, ટાલ પડેલાં ખુલ્લા માથાં ચળકી ઉઠે છે. તેઓ મિજલસમાં ભળી જાય છે; પલકમાં તેઓ હસે છે, પલકમાં ટોળા કરે છે, પલકમાં ખાવા માંડી પડે છે, પલકમાં વાતચીતમાં પડે છે. ખાવું પીરસનારાઓ વિવિધ સામગ્રીઓની ભરપૂર થાળીઓ લઈ આવે છે, સામગ્રીઓમાં એકેએક ચીજના જાણે અંકોટ પૂર્યો છે, પેલા ઉપમાંથી હોલા બેંચ જેવા ઢીંગા અને જાડા મખમલ પાને એક ટેબલ ઉપર એક ગંજાવર થાળ પીરસવામાં આવે છે. તેમાં એક જનાવરનું બાફેલું અંગ જણુ જણુ ઉઘાડીને લઇ આવે છે. પેલો ડિંડણ પેટ જુએ છે અને થાળી સામું જુએ છે)

ડિંડણ—મૅનેજર સાહેબ! [illegible]!

મેનેજર—મુબારકી નામવર.

ડિંડણ—અને તને! ન્યાયાધીશ સાહેબ?

ન્યાયાધીશ—કંઈ ભૂખ તો નથી, પણ [illegible] કેમ [illegible]! (એ રે [illegible] ઉપર માંડી પડે છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] છે)

([illegible])

५३–प्रजा–सत्त्वशोषक समाज

(લેખકઃ–શ્રી. ચિકિત્સક)

(૧)

કેમ ? વાચક ! કંઇક કૂતૂહલ થયું. જરા વિચિત્ર શીર્ષક છે એટલે ? સબુર–હમણાંજ ખુલાસો કરૂં છું.

હું ઉપરોક્ત સમાજનો એક રજવાડી શાખાનો ઉપમંત્રી છું. સભાઓના અહેવાલ લખવાની જવાબદારી મારે શિર છે. મેં અમારી શાખા ઉપરાંત બીજી ઘણીએક શાખાઓની મુલાકાત લીધી છે. તેમની સભાઓના અહેવાલોની ટિપ્પણો કરી છે. ક્રમશઃ સઘળા હેવાલો "કચ્છી"ના વાચકો સમક્ષ મૂકીશ.

અમારો સમાજ કંઇ આર્યસમાજ, પ્રાર્થના સમાજ કે સેવા સમાજ જેવો સંકુચિત નથી. આ સમાજમાં હરેક ધર્મના, હરેક મતના હરેક સ્થિતિના સ્ત્રી–પુરુષોને સભ્ય બનવાની છૂટ છે. સભ્ય થવાની શરત બહુ સહેલી અને સરળ છે. દરેક સભ્યે, બની શકે તેટલું પોતાને અનુકૂળ હોય તે રીતે અમારા ઉદ્દેશનું પાલન કરવું. ઉદ્દેશ ફક્ત ત્રણ શબ્દોનો બનેલ, નાનું બાળક પણ સમજી શકે તેવો, માયાદેવીના પૂજારી દરેક માનવને રુચિકર થાય તેવો અને તે માત્ર "પ્રજા–સત્ત્વશોષણ." અમારા સમાજનું કેન્દ્રસ્થળ હજી નિશ્ચિત થયું નથી. દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં તેની શાખાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; પણ ખરી ખૂબી તો એ છે કે એ અસંખ્ય શાખાઓની નિયામક કોઈ સંસ્થા થઇ નથી, અને તે ન થાય તેમાંજ પ્રજાહિત જળવાઇ રહ્યું છે. સમાજની આટલી પિછાન પૂરતી છે.

(૨)

આજ અમારી શાખાનો પહેલો વાર્ષિક ઉત્સવ છે. સભા ખાનગી છે. સમાજના સભ્યોને બહાર આમંત્રણ મોકલવાં નથી, છતાં કોઇ સ્વદેશના અંદર હોવાનો દાવો કરતી વ્યક્તિ, જાસૂસી કરવા કે નિર્દોષ કુતૂહલ સંતોષવા ખાતર કોઇ ક્યાંક

પ્રયાસ કરે તો તેને ભડકાવવા દૂરથી આંખે બાઝે એવા અક્ષરે, "ખાનગી" એ શબ્દ લાલ રંગે ચિતરાયો હતો. સભામંડપો બાંધવાનું, શણગારવાનું તથા એવા અનેક તમાશા કરવાનું અમારા સભ્યો પસંદ કરતા નથી. કારણ કે અમારો ઉદ્દેશ, દરેક સભ્યના હૃદયમાં દિનરાત જ્વલંત અગ્નિ પૂર્ણ અક્ષરે કોતરાએલો રહે છે. અને તે ઉદ્દેશ કાર્યની સફળતા યોજવા કાર્યક્રમ નિયત કરવાનું કાર્ય એ પ્રત્યેક સભ્યના સ્વતંત્ર મત તથા કર્તવ્યનો વિષય છે. હમણાં હમણાં મહાત્મા ગાંધી જેવી વિશ્વવિભૂતિને, પ્રભુ જાણે હૃદયની કઈ ઉંડાણમાંથી, વિશ્વના ઇતિહાસના કયા જૂના સડી ગએલ ખધોમાંથી, કયા કોહી ગએલ અન્નના પ્રાશનથી, "સમાજસેવા"નો ભયંકર રોગ લાગુ પડ્યો છે. સ્વાર્થત્યાગ, આત્મભોગ, સાદાઇ, સત્યવ્રત, માનસિક શુદ્ધિ, દેશસેવા અને એવા અનેક સજાતીય રોગો, મહાત્માના ચેપથી ભારતવર્ષમાં ફાટી નીકળ્યા છે. ઘણી વાર આ વ્યાધિઓ અમારી સમાજના સભ્યો પર આક્રમણ કરે છે અને પરિણામે સભ્યોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે.

ઉપરોક્ત કોઇ પણ મહાવ્યાધિનાં જંતુઓ, આ સભાગૃહમાં દાખલ થઇ, કોઇ નબળા પોચા સભ્યને કષ્ટ ન આપે, એટલા વાસ્તે બાહોશ વૈજ્ઞાનિકોની સલાહ લઇ, સ્વાર્થરૂપી વિજળી ઘણી તેજ માત્રાવાળા મિશ્રણથી, અમોએ અમારા સભાગૃહની દિવાલો હમણાંજ ધોળાવી છે.

(૩)

નિયમ મુજબ સભાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો, ગત વર્ષના અહેવાલો, હિસાબો વગેરે વંચાયા અને સર્વાનુમતે મંજુર થયા.

નવા વર્ષ વાસ્તે અધિકારીઓ, અને વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમવાનો વિષય સભાપતિએ (જે આ મંડળના સભ્યના જમાઈરાજ છે) અદ્ધર કર્યો, અને સભાસદોને અનુક્રમે [illegible].

[illegible]

[illegible]

વકીલરાજે મુંબઇમાં (હાઇ કોર્ટ પ્લીડર)ની પરીક્ષામાં પ્રયાસ કરેલે, પણ ભેજું જરા નબળું હોવાના કારણે નિષ્ફળ ગએલા. પણ રજવાડામાં કોણ પૂછે છે!! તરતજ પોતાના નામાભિધાનની પૂંછડીમાં એચ. પી. (હાઇકોર્ટ પ્લીડર)નું ભભકાદાર અક્ષર-યુગલ લગાડી દીધું.

વકીલરાજે પોતાની વ્યવસ્થાને ઘટતી કુનેહથી એક પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો:-

"દરેક ઉમેદવારે પોતાની ભૂત અને વર્તમાન કારકિર્દી અને લાયકાત સભા સમક્ષ રજુ કરવી એટલે ચૂંટણીના મતાધિકારીઓને પસંદગી કરવી સહેલ થાય."

કેટલાક વિવાદ પછી વધુ મતે પ્રસ્તાવ મંજુર થયો, અને તે અમલમાં લાવવા સભાજનોને વિજ્ઞપ્તિ કરવા સભાપતિરાજ પોતાની પાઘડી, પીછોડી સમારતા ઉભા થયા.

ઠરાવ મુજબ પોતાના અહેવાલો રજુ કરવા ઉમેદવારોને આજ્ઞા કરી.

અહેવાલો યાદ કરી, વિચારી, સભા સમક્ષ મૂકવા તૈયારી કરવા સમયની માગણી થઇ તે સર્વાનુમતે મંજુર થઇ અને સભાનો કાર્યક્રમ બીજી બેઠક વારતે મુલતવી રહ્યો.

(તા. ૧૭-૬-૧૯૨૩ના "ફુલછાબ"માંથી)

૫૪–હું સંન્યાસી કેમ થયો ?

(લખનારઃ–શ્રી. સજ્જન)

(૧)

પ્રિય વાંચનાર, 'દૌલત અને દરજ્જો જે ધારે તે કરી શકે' સદા એમજ સમજનાર, રંગરાગમાં મસ્ત અને મશગૂલ રહેનાર, અત્તર અને ચંદન, હીરા અને મોતી, સોનું અને ચાંદી દરેક કિંમતી વસ્તુઓને રમણિયાળ નજરે જોનાર, દારૂમાક અને સત્તાને પોતાનું જીવન સમજનાર, દુનિયાથી તદ્દન અજાણ, જનાનખાના અને રંગમહેલને બહેસ્ત માનનાર મોગલ રંગમહેલની પરીઓની પ્રેમકથા વાંચવાનો જો તને શોખ હોય તો આ મારી કથની વાંચવામાં તારા સમયને બરબાદ ના કરતો. આ તો કેવળ પ્રેમ, દયા, અનુકંપા તથા સેવાધર્મના અભ્યાસીઓને વાંચવા માટે જગતથી કંટાળી મર્માહત થએલા માનવીના સંન્યાસની કરુણ કહાણી છે.

ઉંમરની અમુક યા પહેલાંથીજ સંજોગોનો અભાવ તથા [illegible] લઈને પરદેશમાં [illegible] માં એક મારી સ્ત્રી અને [illegible] મિત્રમંડળમાં હું એકજ મારો મિત્ર. માણસથી જુદા દૂર રહેતા તેનું કારણ ખુલ્લુંજ છે. એક તો દરિદ્રતા અને બીજી [illegible]. તેથી [illegible] મારે કેટલાકની માન્યતા એવી હતી કે, [illegible] અને [illegible] આટલું [illegible] અને [illegible] નહિ તો. [illegible] કે મારા ઘરમાં [illegible] એવું હું કદી માનતો નહોતો, અને હજુ [illegible] નથી.

[illegible]

આ નિષ્ઠુર સંસારમાં અમિદષ્ટિથી મારા પ્રત્યે જોનાર, આ બળતા જીગરનું જલબિંદુ એકમાત્ર સુનંદા અને તેનો બાળક હતાં. થાકયો પાકયો ઑફિસેથી ઘેર આવું ત્યારે બાળકનો નિર્દોષ અને મીઠો કલ્લોલ તથા સુનંદાનું આવી ગરીબીમાં પણ સદા અમી વર્ષાવતું વહાલસોયું નાનું પણ ઘાટીલું મંદ હાસ્ય કરતું મીઠું મુખડું, મને કયાં લઇ જતાં તે હું જ જાણું, અથવા સંસારને ખરી રીતે ઓળખનાર સાચો ગૃહસ્થાશ્રમી જાણે. પણ હવે આ સ્વર્ગના સુખનો અંત નજીક હતો. એટલે ભૂતકાળનું વર્ણન બળતા હૃદયે કરું છું.

એક વખત કચોધડીએ સુનંદાને તાવ લાગુ પડયો. બે ત્રણ દિવસ તેણે કે મેં તે બાબત ગણકારી નહોતી. બિમારીને નિર્દોષ ઉપર કરપીણતા વાપરવી હતી, અને આખરે તેણે વાપરી. મતલબ કે, સુનંદા બિછાનાવશ થઇ. હું તેની સારવાર કરવા લાગ્યો. એટલે સ્વાભાવિક ઑફિસમાં મારી ગેરહાજરી રહેવા લાગી. મોટા ઑફિસરો કે અમીર માણસોને મન ગરીબોના જીવ અને જીવન, નાનાં જંતુઓ જેવાં; એટલે સુનંદાની બિમારીનું કારણ જાણ્યા છતાં મારી કપાતા પગારની નોકરી પણ ભારે પડી અને મને સદાને વાસ્તે રજા મળી.

દિવસે દિવસે સુનંદાની બિમારી વધવા લાગી. હું પણ મારી સ્થિતિ અનુસાર વૈદ્ય–ડૉકટરોના ચાંપતા ઇલાજ લેવા લાગ્યો. દરેક ચિકિત્સકનો એકજ મત હતો કે, ક્ષય લાગુ પડી ગયો છે અને તે પણ બીજા સ્ટેજમાં છે. મારી સ્થિતિનું વર્ણન પહેલાંજ કરી ચૂકયો છું એટલે જે કાંઇ નાનીશી રોકડ રકમ મારી પાસે હતી તે તો પહેલે માસેજ ખલાસ થઇ. ત્યાર બાદ મારી ગરીબીમાં કરકસરથી કરેલા ધનસંચયનો, સૌભાગ્યવતીના સૌભાગ્યને દાપાવે તેટલો જ માત્ર દાગીનો સુનંદાની માંદગીની વેદીમાં આહુતિ અપાઇ ગયો. હવે માત્ર ઉધાર લેવાનો માર્ગ બાકી રહ્યો, પણ ઉધાર કોની પાસે માગું! કોણ આપશે ? વગેરે સવાલોથી મન વ્યાકુળ થયું; પરંતુ હિંમત ન હારતાં પ્રથમથીજ મારાથી દૂર નાસતા પાડોશીઓ પાસે હું પોતાને ભૂલી જઇ ઉધારની યાચના કરવા ગયો. કોઇ પાસેથી એક કોઇ પાસેથી ચાર: એમ ઘણા દિવસ સુધી દરેક જણ પાસેથી બનતી મદદ લીધી. બિમારી લાંબી ચાલી. હવે કોઇ પાસે ઉધારની યાચના કરવા જવા હિંમત ચાલતી નહોતી. દરેક પાડોશી મારાથી કંટાળી ગયા હતા. હું તેને ત્યાં ન જાઉં તો સારું, તેવો ભાવ તેઓની આંખમાં દેખાઇ આવતો હતો. પરંતુ આ વખતે પૈસાની ખાસ જરૂર હતી. મજૂરી કરવા વિચાર થયો, પણ મને નિર્દોષ છોકરાંની

સ્થિતિ જોતાં વધારે વખત તેઓને ઘરમાં એકલાં રાખવાની હિંમત ચાલતી નહોતી.

કડકડતી શિયાળાની ટાઢીનો તે દિલ જખમાવનારો વખત મને બરોબર યાદ છે, હજુ ભૂલ્યો નથી. તાવથી સુનંદા બેભાન થઇ બિછાને પડી હતી. દવા ન મળવાથી તેની સ્થિતિ વધારે ખરાબ થઇ હતી. સખત ટાઢીમાં માત્ર એક પુરાણી ચીંથરેહાલ ચાદરમાં તેનું કૃશ શરીર વિંટાળેલું હતું. બેહોશીમાં તેના દાંતની દોઢ વળી ગઈ હતી.

વાચક! જન્મ અને મરણ કુદરતના અબાધિત નિયમ છે. તે મારે વાસ્તે નવીન વસ્તુ નહોતી. મને તેનો શોચ વધારે નહોતો. મને તો મારા તકદીરનો શોચ થતો હતો. જન્મથી તે અદ્યાપિપર્યંત કુદરતે મને જે સંજોગમાં મૂક્યો છે તેનોજ અફસોસ થયા કરતો હતો. મને બરોબર યાદ છે કે, મેં મારા નાના કુટુંબના પોષણ અર્થે લોભને વશ થઇ કદી પણ કોઇ જગ્યાએ અપ્રમાણિકપણું કર્યું નથી તેમ મારાથી કોઇના આત્માને પરિતાપ થયો નથી. આ બધી વસ્તુના સંમેલના પુરસ્કારૂપે મને આ ફળ કેમ મળ્યું, માત્ર તેનોજ વિચાર કરતાં કરતાં હું જાણે ક્યાંય ખોવાઈ ગયો હોઉં તેમ થતું. અંતે નિરાશાથી એકજ ઉદ્ગાર નીકળતો કે, કદાચ આ પૂર્વસંસ્કારનું ફળ હશે, એમ બોલી હું ચૂપ રહેતો; પણ હૃદય કેમે કર્યું ચૂપ થતું નહિ. હૃદયની અંદરથી એકજ હારની ચીસ પડતી કે, હાય ! આર્થિક સ્થિતિની નબળાઇને લઇ શું તેનો પ્રાણ જવા દેવો પડશે? પતિ તરીકેની મારી પવિત્ર અને કિંમતી ફરજ આમ પૂરી કરવી પડશે!

અચાનક વિચારમાળા તૂટી. કોટના ખિસ્સામાં હાથ નંખાઈ ગયો. હાથમાં શું આવ્યું ? માત્ર સાડાચાર આનાના પૈસા. અને ફરી નોકરી [illegible] એક અન્ય [illegible] ઉપર નોકરી [illegible] કરેલ અરજીનો જવાબ હતો, જેમાં [illegible] હતું કે [illegible] [illegible] [illegible] તાંજા [illegible] અરજ કરી હતી ત્યારે મનમાં એકજ આશા હતી કે સુનંદાને ઝટ આરામ થઇ જશે; પણ જ્યારે જવાબ [illegible] ત્યારે [illegible] નોકરી ઉપર [illegible] સુનંદા [illegible] કિનારે હતી.

હું [illegible] સુનંદા [illegible] [illegible]

દીપકનો મેલો પ્રકાશ—આ સર્વ વસ્તુ મારી નાનીશી ઓરડીના વાતાવરણને ભયંકર બનાવતી હતી. આ બધું જોઇ હું તેના ઓશી[illegible] પાસે બેઠો અને તેના કપાળ ઉપર હાથ મૂકયો તો ધાણી ફૂટે તે[illegible] તાવની ધગશથી મારો હાથ તપી ગયો. વાચક ! સાધ્વીનું જીવલે[illegible] દુઃખ અને ગરીબાઇનો કલેજાફાટ ઉદ્વેગ તે કુદરત કે સંસારને મ[illegible] નવી ચીજ નહોતાં અને નથીજ; આમ સમજી મન ન વાળું તો મને આશ્વાસન આપનાર તે વખતે કોઇ નહોતું.

કપાળે હાથ દઇ એકજ વિચાર થતો હતો કે, હવે આની રક્ષા કેવી રીતે થઇ શકે? જે વિચારો આવતા તે કેટલા ભયાનક હતા તે તો ઇશ્વરજ જાણે. વિચારસાગરમાં જ્યારે કોઇ પણ કિનારો નજરે ન પડયો ત્યારે હૃદયમાં જડતાએ પ્રવેશ કર્યો—અને કાન આગળ એક સેતાન ગણગણ્યો કે, તું ચોરી કર. ઘણા દિવસ સુધી હૃદયમાં સાચવી રાખેલી સચ્ચાઇએ જવાબ આપ્યો કે ચોરી? બુદ્ધિએ કહ્યું—હા, હવે બીજો ઉપાય નથી. માણસો ધનના લોભમાં શું નથી કરતા? કેટલાં બીષણ પાપ તથા કેટલી હત્યાઓ કરે છે! તારે તેમાંનું કાંઇ કરવાનું નથી. તારે તો ફક્ત એક પતિપરાયણા સાધ્વી અને નિર્દોષ સતી સ્ત્રીનો જાન બચાવવા ખાતર એક દિવસ ચોરી કરવી તેમાં પાપ શું?

હૃદયમાં એકજ વિચારની આલોચના શરૂ થઇ. જેમ વધારે વિચારતો ગયો, તેમ મનમાં સ્પષ્ટ સમજાયું કે, હવે આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી. ન તો કોઇને ખબર પડશે, ન તો કોઇ જોઇ શકશે, ન તો કોઇ સાંભળશે. ચોરી કરવાથી પૈસાનો અભાવ ટળશે તો સુનંદાને માંદગીમાં સારવાર કરી બચાવી શકાશે. માટે એજ કરું.

(૨)

મધ્યરાત્રિ વીતી ચૂકી હતી. મહાન કલકત્તાના બધા રસ્તા તે વખતે સુનકાર હતા. મારી ઓરડીનું દ્વાર ખોલી જોયું તો ચારે તરફ બીષણ શાંતિ હતી. મ્યુનિસિપાલિટીની ઝાંખી બત્તી ભયંકર અંધકારને દૂર નહોતી કરી શકતી, છતાં તે બધું જોઇ શકતી હોય તેવો ભાસ થતો હતો.

હું ઉન્મત્ત થઇ તુરત ઘરની બહાર નીકળ્યો. હૃદયમાં વિચાર થયો કે, મારી પેઠે નિરાશ થએલાઓ જરૂર આમજ ચોર થતા હશે. રસ્તો છોડી હું એક અંધારી ગલીમાં ગયો. બે ત્રણ વખત તે નાની ગલીમાં આમતેમ ચક્કર મારી બધી તપાસ કરી. તપાસને અંતે એક બે મકાનની વચ્ચે આવેલી સાંકડી ગલીમાં ગયો. તે

ઘણીજ સાંકડી હતી. બે માણસ ભાગ્યેજ સાથે ચાલી શકે તેવી હતી. ગંદકીનું તો પૂછવુંજ શું. એક ભીંતને વાંસાનો ટેકો તથા બીજી ભીંતને પગનો ટેકો આપી મારા શરીરનું વજન ઉપાડ્યું. વાંસાવાળી ભીંતને હાથનો ટેકો તથા સામી ભીંતને પગનો ટેકો દેતાં દેતાં ઉપર ચઢતાં વધારે મહેનત પડી નહિ. પણ હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું. મનમાં થયું કે કદાચ પકડાઇ જઇશ તો ? ગરીબ માણસો મને આબરૂદાર સમજે છે, પણ અત્યારે ચોરી કરવા જતાં પકડાઇશ તો મારી શું દશા થશે ? અરે મારી દશા તો ઠીક પણ સુનંદા અને નાના બાળકની દશાનો વિચાર કરતાં શરીરમાં કંપારી છૂટે છે.

મારા મનના ભ્રમિતપણામાં મને તુરતજ ગલીના નાકા ઉપર ઉભેલા પહેરેગીરનો અવાજ સંભળાયો—ખબરદાર ! ચઢતાં ચઢતાં અડધે રસ્તે ભયથી થંભી જવાયું. લોહી ઠંડુ પડી ગયું અને શુદ્ધ બુદ્ધ પણ વિસરી ગયો. હૃદયમાં ભયયુક્ત વિચારોની ભયંકર પરંપરા ચાલતી હતી. મારી સામે મનુષ્યની નિરછી આંખો એકીટસે જોઇ રહી છે. મને ઉપર ચઢતો જોઇ બધા એકસાથે પોકારી રહ્યા છે કે ચોર-ચોર-ચોર ! આવા અનેક બિહામણા વિચારોથી હું પાછો ઉતરવા લાગ્યો; પણ થોડુંક નીચે ઉતર્યા બાદ મને લાગ્યું કે, મારા ખાલી મગજનો એ માત્ર ભણકારો હતો. એટલે કાંઇક હિંમત પકડી અને હૃદયે તુરત પલટો ખાધો. સુનંદાનું રોગથી ભયંકર બનેલું મુખ આંખ સામે તરવરવા લાગ્યું. તેનું મૃત્યુ હાથ-વેંતમાં જોયું અને મૃત્યુ પછી સ્મશાનમાં ચિતા ઉપર સૂતેલી જોઇ. તેની આસપાસ અનેક ચિતાઓ ભડભડાટ કરતી બળી રહી છે. ખેદ અને ભયની કલ્પના [illegible] પછી ઉપર ચઢવાની હિંમત આવી. હવે કાંઇ પણ વિચાર ન કરતાં એકદમ તે ઉપર ચઢવા લાગ્યો. [illegible] હું તે નાના મકાનની ઉપર [illegible] અગાશી ઉપર ચઢી ગયો.

[illegible]

ઉભો અને તુરતજ કોટના ખિસ્સામાંથી બાકસ કાઢી દિવાસળી સળગાવી પ્રકાશ થતાં ચારે તરફ શું જોયું ?

હું એક ઓરડામાં ઉભો છું. ઓરડો વિશાળ હોવાથી વચ્ચે એક લાકડાનું ફેન્સી પાર્ટીશન દિવાલની માફક ઉભું હતું. છેડે એક નાનો દરવાજો હતો અને તેમાં બ્લ્યુ રંગનો જાડા કપડાનો પડદો ટાંગેલો હતો. મને સમજાયું કે, આ બે ઓરડામાં જવા-આવવાનો રસ્તો છે. પાર્ટીશનની સામી ભીંતે અરિસાનાં બારણાંવાળાં બે મોટાં કબાટ ગોઠવેલાં હતાં. ડાબા હાથ તરફની ભીંત ઉપરની ફેન્સી ખિંટીઓ ઉપર બૈરાંઓને પહેરવાનાં અપટુડેટ ફેશનનાં કિંમતી કપડાં લટકતાં હતાં અને તેની સામેની બાજુએ એક મોટા અરીસાવાળું ડ્રેસીંગ ટેબલ હતું. ટેબલ ઉપર ફેન્સી દાંતીઓ, બ્રશ, પીઅર્સ સોપ, કાચનું અત્તરદાન, રોઝ પાવડરનો ડબો, ઓટો મોહિનીની શીશીઓ, કુંકુમનો ડબો વગેરે સુંદરીના શણગારનાં સાહિત્યો પડેલાં હતાં. નીચે જમીન ઉપર કિંમતી ગાલીચો બિછાવેલો હતો.

આ બધું જોતાં નક્કી થયું કે આ કોઈ રમણીનું શૃંગારભુવન છે. અંધકારમાં ફાંફાં મારતો પ્રકાશમાં જોએલા કબાટ આગળ હાથ લાંબા કરતો ગયો. થોડું ચાલતાં કબાટને હાથ અડ્યો-હાથ ફેરવી દરેકના ખાનાનાં હેન્ડલો ગોતી ખેંચી જોયાં તો માલૂમ પડ્યું કે, દરેક બંધ છે. વિચાર થયો કે આટલી મહેનતને અંતે ખાલી હાથે જવું પડશે. તુરત બીજી દિવાસળી સળગાવી આસપાસ નજર ફેરવી તો જણાયું કે, એક ખિંટી ઉપર કેટલીક ચાવીનો ઝૂમખો લટકી રહ્યો છે. જોતાંજ હૃદયમાં આશાએ સંચાર કર્યો. અને જરૂર નીચ અને ઘોર કામ કરતાં પણ મારાથી બોલી જવાયું કે, આજે ઇશ્વર સારો સહાયક થયો છે.

એક એક ચાવી લગાડતાં લગાડતાં ખાનાને લાગુ થતી ચાવી ગોતી કબાટનું ખાનું ખોલ્યું અને ખાનું ખેંચતાં અવાજ થયો; પણ મારા લાભમાં ગેરફાયદો ન થયો. મેં ફરી એક દિવાસળી સળગાવી ખુલેલા ખાનાની અંદર જોયું તો એક હાર, કેટલીક નોટો બંગડીઓ, ઇયરીંગ વગેરે હતાં. તે દરેક ચીજ લીધી અને મ.ે.ેની જરૂર હતી. મને તેટલી બાકી ચીજની જરૂર નહોતી; કારણ કે હું ચોરીને ખાતર ચોરી કરવા નહોતો આવ્યો. હું દરિદ્રતાથી ત્રાસ પામી સુનંદાની દવા તથા સારવારમાં નડતી આર્થિક અડચણ દૂર કરવા તથા કોઇ રીતે તેનો પ્રાણ બચે તે ચિંતાએ આવ્યો હતો. એવો વિચાર કરી મેં નિશ્ચય કર્યો કે, આમાંની એક બંગડી

માં મારૂં કામ ચાલશે. કારણ કે તે વધારે કિંમતી છે. હું તેને વેચીશ નહિ. હાલ તો તેને કોઇ જગ્યાએ ગીરવી રાખી મારી જરૂરીઆત મુજબ રૂપિયા ઉપાડી મારૂં કામ ચલાવી લઇશ અને ઈશ્વર જ્યારે પૈસા આપશે ત્યારે તે ચીજ છોડાવી કોઇ પણ રીતે તેના માલીકને પાછી આપી દઇશ.

આમ વિચાર કરી ધ્રૂજતે હાથે એક ચૂડી ઉપાડી મનમાં કહ્યું કે, હે ઈશ્વર! મને ક્ષમા કર. આ મારૂં પહેલું અને છેલ્લું જીંદગીનું એકજ પાપ છે. અને બીજું પાપ આ જન્મમાં હવે હું નહિ કરૂં. કબાટનું ખાનું બંધ કરતાં કાંઇક ચીજ નીચે પડવાનો અવાજ થયો. તે શું ચીજ હતી તે તો ઈશ્વર જાણે. અવાજથી હું તો એકદમ સડક થઇ જડવત્ ઉભો રહી ગયો. કાન માંડી સાંભળતાં કોઇના કપડાંનો ફડફડાટ થતો કાને અથડાયો અને કોઇ ધારતે ધારતે કપડું ઉપાડતું મારી તરફ આવતું હોય તેવો ભાસ થયો. ભયથી મુંઝાઇ મારો જીવ તે વખતે મૃત્યુકિનારે હતો. કટ કરતો વીજળીના બટન દબાવવાનો અવાજ કાનને અથડાતાંજ આખા ઓરડામાં વીજળીની ઝગમગતી રોશની ચારે તરફ ફેલાઇ ગઇ. હું આંધળોભીંત બની ગયો.

જરા વારે ભાન આવ્યું, અને જોયું તો મારી સામે એક સ્ત્રી ખમચાઇને ઉભી છે. આશ્ચર્ય અને ભયથી તે રમણી મારી સામે [illegible] ભાવથી જોઇ રહી. આ દૃશ્ય જોતાજ મારૂં મગજ ભયથી ફરવા લાગ્યું. જમીન પગ નીચેથી સરી જતી માલુમ પડવા લાગી. પડતાં પડતાં જાતને પકડી લીધી અને પડતો બચ્યો.

તે સ્ત્રીના આશ્ચર્યનો વેગ ઓછો થતા તેની નજર [illegible] ખોલેલા ખાના ઉપર પડી કે તુરતજ [illegible] ગઇ. ખાનું જોઇ [illegible] પાછી વળી. હવે મને પૂરેપૂરૂં ભાન થયું કે તે [illegible] છે. હું [illegible] પાસે તેના પગમાં [illegible] પડ્યો. તુરતજ તે એક [illegible] અને મેં [illegible] તેને કહ્યું કે ' [illegible] ' [illegible] નહિ."

[illegible]

પ્રત્યુત્તરની રાહ જોતો હું તેના પગ આગળ માથું નમાવી પડ્યો હતો. મહામહેનતે માથું ઉંચું કરી તેના મુખ તરફ જોયું તો હજુ તો તે પૂર્વવત્ પથ્થરની મૂર્તિ સમી ઉભી હતી; પણ મને તેનું મુખ જોતાં એટલું તો સમજાયું કે, માતા કહેવાથી તથા મારા હૃદયનો વલવલાટ જોવાથી હવે તેનો મારા પ્રત્યેનો ચોર તરીકેનો ભય ચાલ્યો ગયો હતો અને તે સમજી ચૂકી હતી કે, મારાથી તેને જરા પણ નુકસાન થવાનું નથી. કારણ કે નહિ તો ક્યારનીએ તેણે બુમાબુમ કરી મૂકી હોત. મને સહેજ હિંમત આવી. અને દબાયલા તથા કંપિત સ્વરે મારો બધો હેવાલ બને તેટલી જલદીથી કહી દીધો. અને કહ્યું કે, હવે તમારી દયા સિવાય મારો અત્યારે એક પણ ઉપાય નથી. મારી આટલી કરુણ કથા સાંભળ્યા પછી તેની દૃષ્ટિમાં દયા અને કોમળતા બંને એકસાથે વસી ગયાં અને મને થયું કે, મારી વાતનો તે બાઈએ વિશ્વાસ કર્યો છે તો- પણ તે બાઈએ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ એટલે વળી મેં આગળ ચલાવ્યું-"મેં ચોરી કરી છે, પણ ચોર તરીકે નહિ. આપના બધા દાગીનામાંથી ફક્ત મેં આ એકજ બંગડી લીધી છે. કારણ કે મને વધારે જરૂર નહોતી. એક બંગડીમાં મારું કામ ચાલ્યું જશે, એજ ધારણાથી લીધી હતી. મારી મૃતપ્રાય સ્ત્રીને વાસ્તે આ કામ કર્યું, પણ અત્યારે હવે મને સમજાય છે કે, ઇશ્વરની તે પણ મરજી નથી. લ્યો બહેન! આ તમારી બંગડી. હું ચોર બનતાં પણ મારી સ્ત્રીને ન બચાવી શક્યો." એટલું બોલી મેં તેની ચોરેલી બંગડી તેના પગ આગળ મૂકી દીધી.

આ વખતે મારી આંખોમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુ ટપકતાં હતાં. પેલી બાઇએ એક વખત બંગડી તરફ અને એક વખત મારી તરફ જોઇ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા બાદ અતિ કોમળ સ્વરે કહ્યું કે "ભાઇ! તે બંગડી હવે તું લઈ જા." હું તેના તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો અને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું કે "મા! તમે સાક્ષાત્ જગદંબાનો અવતાર છો. તમારી દયાથી આજ મારી સ્ત્રીના પ્રાણ બચાવવા અર્થે હું કાંઇક કરી શકીશ તો આપનો આ ઉપકાર મારાથી આ જન્મમાં ભૂલી શકાશે નહિ. આપની આ કિંમતી વસ્તુ જેમ બનશે તેમ ત્વરાથી તુરત છોડાવી પાછી આપી જઇશ."

"પાછી આપવાની કાંઇ જરૂર નથી. તું હવે જલદી જા" કહી તે રમણીએ દરવાજા તરફ આંગળી ચીંધી. અંદરને બારે જે રસ્તેથી પ્રવેશ કર્યો તે રસ્તે બનાવટી ઉપર ગયો, અને નદી

ની છીતરીમાંથી ઉતરવાની તજવીજ કરતો હતો ત્યાં તો નીચેથી કોઇએ બૂમ મારી–ચોર, ચોર, ચોર. આ અવાજ સાંભળતાં હું પથ્થર બની ગયો. ઉંચુ જોયું તો અંધારી રાતના તારા પણ મને ચોર ચોર કરી પોકારી રહ્યા હોય તેવો ભાસ થયો અને ચારે તરફ-થી એકજ અવાજ સંભળાયો કે ચોર–ચોર–ચોર. નીચેથી એકદમ જોરથી ઘણા માણસના ઉપર ચઢવાના ધબકારા સંભળાવા લાગ્યા. તુરત હું અગાસીમાં પાછો ચઢી સીડી ઉતરી ફરી તેજ બાઇના ઓરડામાં ગયો. તે બાઇ પણ ચોર ચોરના શબ્દ સાંભળી ઉદાસ બની, તેજ ઓરડામાં જડવત્ ઉભી હતી. હું એક નાના બાળકની માફક રડતો રડતો તેના પગમાં પડ્યો અને અતિ નિરાશાથી કહ્યું કે "મા! મને બચાવો." તે બાઇએ કાંઇ પણ જવાબ ન દેતાં તુરત વીજળીની બત્તી બુઝાવી દીધી અને જલદી મારો હાથ પકડી બાજુના ઓરડામાં મને લઇ ગઇ. અને ધીરેથી તેણે કહ્યું કે "મારા બિછાનામાં ઓઢીને સુઇ જા." મેં ભયથી કહ્યું કે "હું પકડાઇ જઇશ તો આપનું શું થશે?" તેણે કહ્યું કે "માણસો પહેલાં આવીને બહાર તપાસશે, ગભરા નહિ. બચવાની મરજી હોય તો જલદી બિછાનામાં જઇ સુઇ જા."

મારાથી હવે વધારે કાંઇ પણ બોલી ન શકાયું.

બહાર આવેલા માણસો ઓરડાના દરવાજા આગળ ઉભા ઉભા જોરથી બુમબૂમ કરવા લાગ્યા. એટલે તુરત તે બાઇએ બારણેથી ઓરડાનાં દ્વાર ખોલી નાખ્યાં, પણ અધિકારને લીધે કોઇની અંદર આવવા હિંમત ચાલી નહિ. તુરતજ એક માણસ ફાનસ લઇ આવ્યો અને ગભરાટમાં બોલ્યો કે 'જાની, જાની' જુઓ તો! તમારા ઓરડામાં ચોર તો નથી આવ્યો?" નિરાંતથી એ [illegible] [illegible] હોય તેમ [illegible] તે [illegible] જવાબ [illegible] "શું! મારા ઓરડામાં ચોર?" એટલું કહી એક [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રત્યુત્તરની રાહ જોતો હું તેના પગ આગ
પડયો હતો. મહામહેનતે માથું ઉંચું કરી તેના
તો હજુ તો તે પૂર્વવત્ પથ્થરની મૂર્તિ સમી
મને તેનું મુખ જોતાં એટલું તો સમજાયું કે,
તથા મારા હૃદયનો વલવલાટ જોવાથી હવે તેનો
ચોર તરીકેનો ભય ચાલ્યો ગયો હતો અને તે સમજ
મારાથી તેને જરા પણ નુકસાન થવાનું નથી. કાર
ક્યારનીએ તેણે બુમાબુમ કરી મૂકી હોત. મને સહેજ
અને દબાયલા તથા કંપિત સ્વરે મારો બધો હેવા
જલદીથી કહી દીધો. અને કહ્યું કે, હવે તમારી દયા
અત્યારે એક પણ ઉપાય નથી. મારી આટલી કરુણ
પછી તેની દૃષ્ટિમાં દયા અને કોમળતા બંને એકસા
અને મને થયું કે, મારી વાતનો તે બાઈએ વિશ્વાસ
પણ તે બાઈએ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ એટ
આગળ ચલાવ્યું-"મેં ચોરી કરી છે, પણ ચોર
આપના બધા દાગીનામાંથી ફક્ત મેં આ એકજ બંગડી
કારણ કે મને વધારે જરૂર નહોતી. એક બંગડીમાં
ચાલ્યું જશે, એજ ધારણાથી લીધી હતી. મારી મૃતપ્ર
વાસ્તે આ કામ કર્યું, પણ અત્યારે હવે મને સમજાય છે
તે પણ મરજી નથી. લ્યો બહેન! આ તમારી બંગડી.
બનતાં પણ મારી સ્ત્રીને ન બચાવી શકયો." એટલું બોલ
ચોરેલી બંગડી તેના પગ આગળ મૂકી દીધી.

આ વખતે મારી આંખોમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસ
હતાં. પેલી બાઈએ એક વખત બંગડી તરફ અને એક વ
તરફ જોઇ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા બાદ અતિ કોમળ સ્વરે
"ભાઇ! તે બંગડી હવે તું લઈ જા." હું તેના તરફ આશ્ચર્ય
રહ્યો અને ગદ્‌ગદ્ કંઠે કહ્યું કે "મા! તમે સાક્ષાત્ જગદંબાને
તાર છો. તમારી દયાથી આજ મારી સ્ત્રીના પ્રાણ બચાવવા
હું કાંઇક કરી શકીશ તો આપનો આ ઉપકાર મારાથી આ
ભૂલી શકાશે નહિ. આપની આ કિંમતી વસ્તુ જેમ બને
ગીરવીથી તુરત છોડાવી પાછી આપી જઇશ."

"પાછી આપવાની કાંઇ જરૂર નથી. તું હવે તુરત
જા" કહી તે રમણીએ દરવાજા તરફ આંગળી ચીંધી. અહ
જે રસ્તેથી આવેલ હતો તે રસ્તે અગાસી ઉપર ગયો, અને

આ પ્રમાણે અનેક વિચાર કરતો ત્વરિત ગતિથી માર્ગ કાપતો ઘેર પહોંચતાં ટનટન ટનટન એમ ચાર ટકોરા થયા. હજુ રાત્રિનો અંધકાર તેવોજ હતો. આરતેથી મારી નાની ઓરડીનું અડકાવી રાખેલ કમાડ ખોલ્યું–અને અંદર જઇ સુનંદાના બિછાના પાસે બેઠો. જરા વાર મનમાં થયું કે, તેને નિદ્રા આવી ગઈ છે; પણ જ્યારે કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો ત્યારે સર્વાંગ શીતળ જણાયું. તેના ચહેરા સામું વધારે ધ્યાનથી જોતાં માલુમ પડ્યું કે, સુનંદા આ સંસારમાંથી સદાને વાસ્તે ક્યારનીએ પ્રયાણ કરી ગઇ છે.

મારા જેવા દરિદ્રના ઘરમાં તે દેવીને દુઃખથી પીડાતી ભગવાન પણ ન જોઇ શક્યા. સ્ત્રીઓને ગુલામ ગણી પોતાની સ્વાર્થી લાગણીઓને તૃપ્ત કરનારા પુરુષો વચ્ચે, આવી સાધ્વી સ્ત્રીઓનું સ્થાન નહોતું. તેઓનું સ્થાન તો દયામય પ્રભુની સોડમાં હતું અને તે પવિત્ર સોડમાં મારી સુનંદાએ સ્થાન કર્યું. આ વહાલા જીવને ગુમાવ્યા પછી, આ નિષ્ઠુર જગતનાં નિર્દય મનુષ્યો પ્રતે મને ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો. હું મારી સુનંદાના મૃતદેહ પર પડી લોહીનાંજ આંસુઓથી રડ્યો. પાસેના નાના બિછાના ઉપર બાળક ઇંદુ ખુલ્લે શરીરે પડ્યો હતો તેની ઉપર નજર પડતા, ઠંડીમાં તેને કંઇ ઓઢાડવા ઇચ્છા થઇ. પાસે જતાં માલુમ પડ્યું કે, માતા તથા પુત્રની મારા જેવા દરિદ્રના ઘરમાં એકજ દશા હતી–આ દશ્યો જોયા પછી શું બન્યું તેની મને ખબર નથી.

જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે જોયું તો એક પાડોશીની ઓરડીમાં હું બિછાના ઉપર પડ્યો હતો. તુરતજ બેઠો થયો અને મારી ઓરડીએ ગયો. એક પછી એક બનેલા બનાવનું ભાન થયું કે તુરતજ મેં સ્મશાન તરફનો રસ્તો લીધો. સ્મશાને પહોંચ્યો ત્યાં સુનંદાની ચિતા બળતી હતી. પાસે ત્રણ ચાર પાડોશીઓ ઊભા હતા અને બાળકને પણ મારા પહોંચ્યા પહેલાં અગ્નિસંસ્કાર આપી મૂક્યો હતો.

[illegible]

ગયા છે? આટલા શોરબકોરમાં પણ તેની નિદ્રા ઉડી નહિ! કદી
તે જવાબની રાહ જોતો ઉભો. "હવે મહેરબાની કરી વધારે ઘોંઘાટ
ન કરો તો સારૂં. કારણ કે તેની તબિયત આજે ઠીક નથી. મોડી
રાતના ઉજાગરાને લઇ હમણાંજ જંપીને સૂતા છે. ક્યાંક હશે તો
વળી ગુસ્સે થશે અને નાહક મારે ઠપકો સાંભળવો પડશે; માટે
બીજે ક્યાંઇ તપાસ કરો" તે બાઇએ જવાબમાં કહ્યું.

આ પ્રમાણે રકઝક કરતાં આવેલા માણસો નિરાશ થઇ,
'ચાલો, બીજે માળે તપાસ કરીએ' એમ અંદર વાતો કરતા તુરત
ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર બાદ હું એક છૂટકારાનો શ્વાસ લઇ બિછાનાથી નીચે
ઉતર્યો કે તુરતજ તે બાઇ મારી પાસે આવી. તેને જોતાંજ મારાથી
તેને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા વિના ન રહેવાયું. થોડી પળ ચૂપ રહ્યા
બાદ હું બોલ્યો કે "માતા! આજ તમોએ જીવસટોસટની બાજી
લગાવી મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. હવે કહો, ક્યાં જાઉં?"

તે દેવીએ જવાબ આપ્યો કે "ભાઇ! થોડો વખત ધીરજ ધર-
બધાને સૂઇ જવા દે." "કદાચ આપના સ્વામી આવી ચઢે તો!"
શંકાશીલ અને ભયભીત બની મેં સવાલ કર્યો.

નીચી દૃષ્ટિ કરી કરુણ સ્વરથી તે બાઇએ ઉત્તર દીધો કે
"તેઓ રાત્રે ઘેર આવતા નથી." આશ્ચર્ય અને અફસોસ સાથે હું
વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આવી દયામયી અને સાધ્વી સ્ત્રીના કર્મ-
માં આવું દુઃખ હશે? તે વખતે તે પણ વિચારમાં લીન બની ઉભી
હતી. બહુજ ધીમેથી અકસ્માત્ તેનાથી બોલી જવાયું કે, "પત્નીને
વાસ્તે પતિ ચોર પણ થવા તૈયાર થાય છે; પણ–મારા સ્વામી!
મારા સ્વામી..............."

ઉપરની બાબતનો ખુલાસો પૂછવા મારી હિંમત ન ચાલી
હું તે બાઇને ફરી પગે પડ્યો અને કહ્યું કે "મા! આ જન્મમાં
આપનો ઉપકાર કદી પણ ભૂલી શકીશ નહિ." જવાબમાં તે દે
મૂર્તિ મને સદર દરવાજા સુધી મૂકી ગઇ. તેને પ્રણામ કરી
મકાનની બહાર નીકળ્યો. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં મને એ
વિચાર થવા કરતો હતો કે, જગતમાં માણસો જેને દેવ કહે છે
આનાથી વધારે ચઢિયાતા હશે! કોમળતામાં જેનું હૃદય ગુલાબ
કવિઓથી અધિક કોમળ અને દયામય છે, પવિત્રતામાં જે ન
ઋષિઓને હાથે જગતના કલ્યાણ અર્થે થતા યજ્ઞોની વેદી સ
છે તેવી આને જગતજનની કહેવામાં અતિશયોક્તિનો દોષ રહેતો ન

આ પ્રમાણે અનેક વિચાર કરતો ત્વરિત ગતિથી માર્ગ કાપતો ઘેર પહોંચતાં ટનટન ટનટન એમ ચાર ટકોરા થયા. હજુ રાત્રિનો અંધકાર તેવોજ હતો. આસ્તેથી મારી નાની ઓરડીનું અડકાવી રાખેલ કમાડ ઉઘાડ્યું–અને અંદર જઇ સુનંદાના બિછાના પાસે બેઠો. જરા વાર મનમાં થયું કે, તેને નિદ્રા આવી ગઈ છે; પણ જ્યારે કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો ત્યારે સર્વાંગ શીતળ જણાયું. તેના ચહેરા સામું વધારે ધ્યાનથી જોતાં માલુમ પડ્યું કે, સુનંદા આ સંસારમાંથી સદાને વાસ્તે ક્યારનીએ પ્રયાણ કરી ગઇ છે.

મારા જેવા દરિદ્રના ઘરમાં તે દેવીને દુઃખથી પીડાતી ભગવાન પણ ન જોઇ શક્યા. સ્ત્રીઓને ગુલામ ગણી પોતાની સ્વાર્થી લાગણીઓને તૃપ્ત કરનારા પુરુષો વચ્ચે, આવી સાધ્વી સ્ત્રીઓનું સ્થાન નહોતું. તેઓનું સ્થાન તો દયામય પ્રભુની સોડમાં હતું અને તે પવિત્ર સોડમાં મારી સુનંદાએ સ્થાન કર્યું. આ વહાલા જીવને ગુમાવ્યા પછી, આ નિષ્ઠુર જગતના નિર્દય મનુષ્યો પ્રત્યે મને ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો. હું મારી સુનંદાના મૃતદેહ પર પડી લોહીનાંજ આંસુઓથી રડ્યો. પાસેના નાના બિછાના ઉપર બાળક ઉઘાડે શરીરે પડ્યો હતો તેની ઉપર નજર પડતા, કાંઈમાં તેને કંઇ ઓઢાડવા ઇચ્છા થઇ. પાસે જતા માલુમ પડ્યુ કે, માતા તથા પુત્રની મારા જેવા દરિદ્રના ઘરમાં એકજ દશા છે–આ દશ્યો જોયા પછી શું બન્યું તેની મને ખબર નથી.

જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે જોયું તો એક પાડોશીની ઓરડીમાં હું બિછાના ઉપર પડ્યો હતો. તુરતજ બેઠો થયો અને મારી ઓરડીએ ગયો. એક પછી એક બનેલા બનાવનું ભાન થયું કે તુરતજ મેં સ્મશાન તરફનો રસ્તો લીધો. સ્મશાને પહોંચ્યો ત્યાં [illegible] ચિતા બળતી હતી. પાસે [illegible] પાડોશીઓ [illegible] અને બાળકને [illegible] [illegible]

[illegible]

આપતાં મારાથી રડતાં રડતાં બોલી જવાયું કે "જેને વાસ્તે ચોરી કરી હતી તે હવે આ સંસારમાં નથી; પણ આ જન્મમાં હું આપને કદી પણ ભૂલીશ નહિ. જેને સગાંઓએ તરછોડયો-જેને દોસ્તોએ દૂર કીધો-તેને તમારા દયાળુ જીગરે દાદ આપી. સ્ત્રી દયા અને સ્નેહની પ્રતિમા છે. મારા જીવનમાં એક સ્ત્રીએ મારી અર્ધાંગના થઈને દુઃખ સહન કર્યું અને બીજી સ્ત્રીએ સાચા સ્નેહી તરીકે સ્થાન આપ્યું. ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો.

ઉંચે નજર કરતાં જણાયું કે, તે બાઈની આંખો આંસુથી છલોછલ ભરી હતી. તે બાઇ સાથે હવે વધારે કાંઇ પણ ન બોલતાં મેં ત્યાંથી સીધો જંગલનો રસ્તો લીધો. ભૂખ અને તરસથી જંગલમાં બેભાન અવસ્થામાં પડયો હતો ત્યાંથી એક મહાત્મા પોતાની પર્ણકુટીમાં મને લઇ આવ્યા, જેઓ આજ મારા પરમપૂજ્ય ગુરૂ છે અને હું તેમની અહર્નિશ સેવા કર્યા કરૂં છું. સંસારની માયાને ભૂલી જવાને બનતો પ્રયત્ન કરૂં છું, છતાં પેલી બંગડીવાળી બાઇ હજુ યાદ આવ્યા સિવાય રહેતી નથી.

(તા. ૯-૧૧-૧૯૨૩ ના "નવરોઝ"માંથી)

૫૫–કુરબાનીની કથા

(લેખકઃ—શ્રી. કાલિદાસ શેલત)

(૧)

૧૯૦૪ ની સાલની એક ખુશનમા રાત્રિની સફેદ દૂધ જેવી ચાંદનીમાં એક યુવાન એકાંતમાં ચાલ્યો જાય છે. તેના વિચાર અને ગતિ વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે. કેમકે તેને ખબર નથી કે તે ક્યાં જાય છે. તેના માથા ઉપરના વાળ પવનની લહરિઓમાં ઝોલાં ખાય છે. તેની પ્રભાવશાળી મુખમુદ્રા ચાંદનીના પ્રકાશમાં ઓર ખીલી ઊઠી છે. તેની કમ્મરે તલવાર ઝૂલી રહી છે, અને તેનું નીકલનું મ્યાન ચાંદનીમાં ઝબઝબી રહ્યું છે. પાસેજ વહેતા નિર્મળ ઝરણાના જલતરંગોમાં તેનું પ્રતિબિંબ આલ્હાદક દેખાય છે.

પેલો યુવાન થોડેક દૂર ગયો એટલામાં સામેથી આવતી એક ભવ્ય આકૃતિના અવાજથી તેની વિચારસરણી તૂટી ગઈ. અત્યાર સુધી નીચે જમીન ઉપર મીટ માંડી રહેલા તેના નયનો ઊંચકાયાં અને તેણે પોતાની સામે આવી ઊભેલા ધર્મગુરુને વંદન કર્યાં. ધર્મગુરુએ તેને માથે હાથ ફેરવ્યો, આશિર્વાદ દીધા. અને મોડી રાત્રે એકાન્ત સેવવાનું કારણ પૂછ્યું.

કરણ—મહારાજ! મારી [illegible]!

ગુરુ—શી ચિંતા છે, વત્સ!

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આવી ગયો ? ત્યારે શું ધર્મગ્રંથો નકામા ?

ગુરુ—બચ્ચા ! મેં તને ધર્મગ્રંથ બહારની વાત નથી કરી; બધા ધર્મોનો પાયો સ્વદેશસેવા છે. બધા ધર્મોએ માતૃભૂમિની સેવા સર્વોપરિ ગણી છે. અને માતૃભૂમિને અર્થે અપાતાં બલિદાનમાં ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ અને કામ, એ ચારેનો સમાવેશ અચૂક થઇ જાય છે. જે દેશમાં જન્મ્યા, જે દેશનાં હવાપાણીથી પોષાયા, જે દેશના અનાજથી આપણો દેહ ટકી શકે છે, જે દેશની સુરમ્ય પ્રકૃતિ ખોળે બેસીને મનુષ્યમાત્ર પોતાનું દુઃખ ઘડીભર વિસરી શકે, તે દેશ કરતાં-માતૃભૂમિ કરતાં વધારે બીજો કયો દેવ ? અને તે પૂજા, તેના ઉપર આવી પડેલી આફત ફેડવા માટેના બલિદાન કરતાં કયો ધર્મ અધિકતર ગણાય ?

યુવાન મૂંગો થઇ ગયો. ગુરુજીની સચોટ વાણીએ તેના ઉછળતા હૃદયને નમાવ્યું અને ઉપદેશનું સામ્રાજ્ય તેના ડહોળાઇ ગયેલા અંતરમાં સ્થપાઈ ચૂક્યું. ગુરુજી આશીર્વાદ આપીને ચાલ્યા ગયા.

ઉપર જણાવેલો યુવાન રુશિયાના લશ્કરનો એક સૈનિક હતો, તેનું નામ વસીલી લાયવફ. ૧૯૦૪ માં રુશિયા અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે શેનવોલસ્કી રેજિમેંટનો તે એક સૈનિક હતો. તે સેંટપીટર્સબર્ગ પાસે એક નાનકડા જર્જરિત પણ સ્વચ્છ મકાનમાં રહેતો હતો. લડાઇ હજી શરૂ થઇ નહોતી પણ તેને માટેનું વાતાવરણ તૈયાર થતું હતું. ધર્મગુરુ સાથે વાતચીત થયા પછીથી એ પેલા યુવાનના જીવનમાં મોટો ફેરફાર થયેલો દેખાતો હતો. એક વખત રસમય લાગતું તેનું જીવન અત્યારે તેને રસવિહોણું લાગવા માંડ્યું. તેના અંતરમાં એકજ ધ્વનિ ઉઠતો કે "બલિદાન!"

(૨)

લાયવફ તેના ઉચ્ચ આદર્શથી રુશિયાના સમાજમાં જાણીતો હતો. ઘણી યુવતીઓ તેના ઉપર મુગ્ધ હતી; પણ લાયવફ કોઇને રીઝવી શક્યો નહિ. અંતે એક રશિયન ઉમરાવની બાલિકા સાથે તેને અચાનક મૈત્રી થઇ અને જેમ જેમ તેના સંબંધમાં આવતો ગયો, તેમ તેમ તેને પોતાના આદર્શનું પાત્ર એ બાલિકા-રોઝીના ઉમદા હૃદયમાં દેખાવા લાગ્યું અને રોઝી તે ખરેખર રોઝ-ગુલાબના ફૂલની ફોરમ હતી. નિખાલસ પ્રેમના પરિમલથી તેણે લાયવફનું જીવન સુવાસિત કરી મૂક્યું. તેના રુપેરી નિર્દોષતા ઝરતી. તેના બન્ને ચક્ષુ સ્નેહના સોહામણા ... લાયવફની ... જીવનને ... ઝીલી લીધી અને આ પ્રેમાળ-રસભીનું યુગલ તનનાં નિર્દોષ પંખીઓ

સામું કલ્લોલ કરવા લાગ્યું.

માનવજાતિને ઈશ્વરે કોણ જાણે કયે પુરસદને વખતે ઘડી હશે કે તેને તો આકરા તાપની ભઠ્ઠીઓમાં શેકાવાનુંજ રહ્યું; રશિયાને ખૂણેખાંચરે એકજ ચર્ચા ચાલી રહી અને તે જાપાન સામે જાહેર થયેલા સંગ્રામની. રોઝી તો બાપડી કૂદતું ખેલતું બાળક હતી. તેને એ માનવભક્ષી વિપ્લવોની શી ખબર કે કાળજી? પણ રશિયાને માટે જેનું હૈયું ઉછળતું હતું, માતૃભૂમિના ગરવા નામથી જેનાં રોમાંચ ખડાં થતાં હતાં, યુદ્ધના નામથી જેની નસોમાં લોહી તરી આવતું હતું, એ પરાક્રમી વીર લાવવક કંઇ યુદ્ધની વાત વિસરી જાય તેમ નહોતું. થોડાજ દિવસ ઉપરના ધર્મગુરુના ઉપદેશથી તેનું મન સ્વદેશસેવા માટે તલપાપડ થઇ રહ્યું હતું, એટલે આ યુદ્ધના સમાચારથી તે બીજું બધું ભૂલીજ ગયો. રોઝીએ તેની પાસે આવીને તેને હલાવ્યો અને કાનમાં કંઈક કહીને બોલી: "ખરૂં ને?"

લાવવક—"એ બનીજ ન શકે."

રોઝી—(અપમાનિત મુદ્રા સાથે) આવી નજીવી વાત ન થાય? એ શું બોલ્યા? આજે હું તમને છટકવા દેવાની નથી!

લાવવક—એમ!

રોઝી—હા, હા.

લાવવક—પણ મારે તો આજે યુદ્ધમાં જવું છે.

રોઝી—તમને મારા કરતાં યુદ્ધ વધારે ગમે? (લાવવક વિચારમાં પડી જાય છે, ઘડીમાં આકાશ સામે જુએ છે, ઘડીમાં પોતાની સામે કાન્તિ અને પ્રેમની દૃષ્ટિ રેલાવતી [illegible] રોઝી સામું જુએ છે. એક બાજુ તેને યુદ્ધનું વિકરાળ દૃશ્ય સાંભરે છે, બીજી બાજુ તેનું કાન્તિ મધુરું જીવન તેને યાદ આવે છે; તેનું હૈયું ભરાઈ આવે છે)

રોઝી—નહિ બોલો! ત્યારે હું [illegible]

લાવવક—રોઝી! [illegible]

[illegible] હું જાણું છું. [illegible] નહિ

રોઝી—[illegible] કે હું [illegible]

[illegible]

લાવવક—રોઝી! [illegible]

[illegible]

રોઝી--પણ શું ? ઝટ બોલી નાખો !

લાયવફ--પણ આ વિશાલ દેશ, મારી માતૃભૂમિ મને પ્રભાત જેવી સુરમ્ય અને આહ્લાદક છે. પ્રભાતની એ સુવર્ણમાલા મને કદાચ રાત્રિની રૂપેરી શોભા ભુલાવી દઇ શકે.

રોઝી--(આવેશમાં) એટલે આ ઉજ્જડ, ભયંકર પહાડ અને ખીણોથી ભરેલો, ભયંકર જંગલી પશુઓવાળો આ દેશ મારા કરતાં વધારે ?

લાયવફ--અલબત્ત.

રોઝી—ઠીક ત્યારે હવે રામ રામ. આપણું લગ્ન હવે નહિ બની શકે. જાઓ રૂશિયાને માટે મરવા. હું તો આ ચાલી.

લાયવફનો આત્મા જાણે ચાલ્યો ગયો હોય તેવો તેને ભાસ થયો. ઘડીભર તેને તેનો દેહ જૂદો લાગ્યો. રોઝીને બોલાવવાની તેની હિંમત ના ચાલી. તેણે એક ઉંડો નિસાસો નાખ્યો.

(૩)

લાયવફને ચિંતાતુર જોઇ તેનો મિત્ર રોવરકી તેને દિલાસો આપવા આવ્યો છે. તે તેને ખળખળ વહી રહેલાં નિર્મળ ઝરણાંમાં, ચોપાસ ખીલી રહેલા ઉપવનમાં ફેરવે છે. છેવટે એક શિલા ઉપર બન્ને મિત્ર બેઠા.

રોવરકી—ત્યારે તું લશ્કરમાં શા માટે જોડાયો ?

લાયવફ—મરવા !

રોવરકી—તો પછી સંતાપ શાનો ?

લાયવફ—મારા કપાળનો.

રોવરકી--તારા કપાળનો નહિ, પણ ચંદ્રને શોભાવનારા પેલા ગુલાબી મુખારવિંદના કપાળનો! (લાયવફ ચૂપ રહે છે)

રોવરકી—ત્યારે લડવાની વાતો છોડી દે ને ?

લાયવફ--કેમ ?

રોવરકી—રોઝીની ખાતર.

લાયવફ--જા, જા, બેવકૂફ ! મારી માતૃભૂમિનો સાદ શું મેં નથી સાંભળ્યો ? મારા સ્વદેશને આંગણે જ્યારે સંગ્રામ ખેલાતા હોય, જ્યારે મારા દેશબંધુઓનાં લોહીની નદીઓ વહેતી હોય, ત્યારે હું રોઝી પાસે ઘરમાં બેસી રહું તો હું રોઝીનો હાથ પકડવા લાયક જ નથી.

રોવરકી—ત્યારે રોઝી તને યાદ નથી આવતી ?

લાયવફ—બહુએ આવે છે. મારા લોહીના ધબકારા પણ

નામ પોકારે છે. મારી માતૃભૂમિ મને રોઝીથય ભારો છે. મારૂં લોહી એ માતૃભૂમિને ચઢાવું એથી વધુ રોઝીના પ્રેમી તરીકેની લાયકાત માટે બીજું શું હોય ?

રોવરકી—પણ રોઝીનું લગ્ન બીજે થશે તો તારી જીંદગી રદ નહિ થાય ?

લાયનર—હું જીવતો હોઉંશ તો ને ? તને ખબર નથી કે દુશ્મનોનાં દળ નજીક આવ્યાં છે. તેમના લોહીથી આ સમશેર ધોવાની તને ઇચ્છા નથી થતી ? (રોવરકી મૂઢ જેવો બનીને સાંભળી રહે છે—લાયનર કહે છે:) શું તું એમ માને છે કે રોઝી મને ભૂલી જશે ? કદી નહિ; મારા શબ ઉપર, મારા દેહના ટુકડાને સમરાંગણમાંથી વીણી લાવીને તે ઉપર જો અશ્રુનું બિંદુ કોઇ સારવનારૂં હોય તો તે મારી પ્રિય રોઝી છે, એ યાદ રાખજે.

(૪)

(કેલિફોર્નિયા) લિયાવયાંગની પહાડની ખીણમાં રુસ સેનાપતિ પોતાના સૈનિકોને એકત્ર કરીને કહે છેઃ—

આપણને છેલ્લા હુમલામાં ગંભીર નુકસાન થયું છે, શત્રુઓની છળના આપણે ભોગ બન્યા છીએ. તેમની વ્યૂહરચનાનો ભેદ લાવવાનું બીડું ઝડપે એવો કોઇ માતૃભૂમિને માથું આપનાર આ મંડળમાં છે ? તેણે જાપાની વેશ પહેરીને શત્રુઓનો ભેદ માગું પેટનું મેળવીને લાવવો જોઇએ. છે કોઇ એવો !

બધા જુવાનોએ અને પ્રૌઢ યુવકોએ ના નું પાડ્યું. કોઇક બોલ્યો ન હતો, એટલામાં એક યુવાન ફ્રાન્સિસ ખડખડા ઉઠ્યો.

સેનાપતિ—તારૂં નામ !

યુવાન—ફ્રાન્સીસ લાયનર.

સેનાપતિ—તું મરવા તૈયાર છે ?

યુવાન—આ દેશને માથું કાપી દઉં [illegible]

સેનાપતિ—[illegible] (લાયનર [illegible] [illegible] ટેલ કરે છે, અને તે [illegible] શરીર [illegible] છે)

(૫)

[illegible]

જાપાનીઓને સજ્જડ માર પડવા લાગ્યો.

× × × ×

જાપાની સેનાપતિ માથે હાથ દઇને બેઠો છે. એકાએક તેણે ગુપ્તચરને બોલાવ્યો.

સેનાપતિ—આપણી છાવણીમાં દુશ્મનનો કોઇ જાસુસ હોવો જોઇએ; આજે બપોર પહેલાં મને પત્તો નહિ મળે તો તારૂં માથું ધડથી જુદું કરીશ, જા.

ગુપ્તચરના તો હોશજ ઉડી ગયા; પણ તેણે ધીરજ રાખીને તપાસ ચલાવી. તેને પેલા ચીનના શાહુકાર ઉપર શંકા આવી. અને છેવટે લાયવક્ પકડાયો! લાયવક્ ઉપર સેનાપતિનો ભૂખ્યા વાઘના જેટલો કોપ વરસી રહ્યો. તેણે ત્યાં ને ત્યાંજ તેનું કાટલું કરી નાખ્યું હોત, પણ એક વિચારે તેને અટકાવ્યો. તેણે ગુસ્સો શમાવી દીધો અને કેદી લાયવક્‌ને કહ્યું:-

"બચ્ચા! હવે તારૂં આવી બન્યું છે. તારો તારણહાર અત્યારે હું છું. એકજ ઇશારો કરતાં તારૂં મોત નક્કી છે, પણ મારે તને એક બે વાત પૂછવી છે."

લાયવક્—પૂછો સરદાર સાહેબ!

સેનાપતિ—તું અહીં કેમ આવ્યો?

લાયવક્—ભેદ લેવા.

સેનાપતિ—તને ખબર નથી કે તને ગરદન મારવાની સજા થાય!

લાયવક્—બરાબર ખબર છે, સરદાર સાહેબ!

સેનાપતિ—જો તું રુસ લશ્કરનો ભેદ બતાવે તો તને જીવતો મુકું.

લાયવક્—હા-હા-હા-હા! તમે તે મને કોઇ ઘરેડું ધાર્યો! સાહેબ, મને મરતાં આવડે છે!

સેનાપતિ—(જરા અકળાઇને) પ્રતિજ્ઞા લઇને ભેદ જણાવી દે, અને તને સિરપાવ અપાવું.

લાયવક્—મને શરીરની પરવા નથી, તો સિરપાવને લઇને શું કરૂં? મારો દેહ તો મેં મારી માતૃભૂમિને ભેટ ધર્યો છે. સ્વાર્થને ખાતર, આ તુચ્છ જીવનને ખાતર, વૈભવવિલાસને ખાતર જે દેશનો દ્રોહ કરે, તેને હું ગમાર સમજું છું, પાપી સમજું છું, રાક્ષસ ગણું છું. એવું નીચ કર્મ મારાથી નહિ થાય, સમજ્યા સરદાર સાહેબ!

(૬)

સેનાપતિના ત્રણ પાકા નોકરો [illegible] ઉપર હતા:—

"૩૦ ડિસેમ્બરે બપોરે ૧ વાગ્યે વસીલી લાયવરૂને ગરદન મારવામાં આવશે." લાયવરૂે તે હસતે મોઢે વાંચ્યું અને ૩૦ મીના બપોરની રાહ જોવા લાગ્યો.

૩૦ મી ડિસેમ્બરની સવાર પડી, બપોરના બારના ટકોરા થયા. ફાંસીનો માંચડો ખડકાયો. લશ્કરની દોડધામ શરૂ થઇ. ૧૨॥ વાગ્યે લાયવરૂને એક મોટી ફોજ સાથે ખડો કરવામાં આવ્યો.

સેનાપતિ—તારે કંઇ કહેવું છે?

લાયવરૂ—ના જી.

સેનાપતિ—તારે કંઇ સંતતિ છે?

લાયવરૂ—ના જી.

સેનાપતિ—તારે સ્ત્રી છે? તેને કંઇ કહેવું છે?

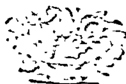
લાયવરૂ—હાજી—ના—ના—હા. (સ્ત્રી છે કે નહિ તેની તેને ગમ ના પડી. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. રોઝીનું ગુલાબી વદન તેને દેખાયું. ગુરુનો ઉપદેશ યાદ આવ્યો. તેણે આંખો લૂછી ખોંખારો કર્યો અને ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તના વચનો પ્રસંગ યાદ કર્યો. આકાશ સામે જોયું. જાણે ભગવાન ઇસુ તેને બોલાવી રહ્યા છે!

૧ નો ટકોરો થયો, ફાંસીના દોરડાની વિજયમાળા તેના ગળામાં પડી! પાટિયું ઉંચકાયું. લાયવરૂનો આત્મા માતૃભૂમિના જાપ જપતો ચાલ્યો ગયો!

* * * *

લાયવરૂની કબર ઉપર રોજ તાજાં ફૂલ ચડે છે. એ ફૂલની એકેક પાંખડીએ અશ્રુબિંદુનાં મોતી ગૂંથેલાં છે. એ ફૂલદાર [illegible] રોઝીનાં આંસુનો અર્ઘ્ય કબર ઉપર રેડે છે. [illegible] દિવસો પછી રોઝીનાં માતપિતાએ એજ કબર પાસે રોઝીનું [illegible] હતું! માતૃભૂમિની અહિંસક [illegible] ને આ [illegible] ના [illegible] ના ગંભીર [illegible] હતું.*

(તા. ૨૨-૬-૧૯૨૩ના [illegible] 'નવજીવન' [illegible])

* [illegible]

૫૬–પાઠકવાડીનો ભાણો

(લેખકઃ–શ્રી. દોલત દેશાઇ)

પાઠકવાડીમાં એક કણબી રહેતો હતો. લોકો તેને ભાણો કહી બોલાવતા. તેનો બાપ તેને પરણાવ્યા પછી મરણ પામ્યો હતો. ઢોરઢાંખરમાં ચાર જોડ બળદ, છ સાત ગાયો અને ત્રણ ભેંસો હતી. નહિ જેવી જરજમીન તે મૂકી ગયો હતો. મૂળથીજ ભાણો કાબેલ અને કસરી હતો. કણીમાંથી મણિ તે કરતો. ધીમે ધીમે તેણે ઠીક પૈસો એકઠો કરવા માંડયો. સવારથી સાંજ સુધી પોતાની સ્ત્રી સાથે કામમાં મચ્યો રહેતો. સવારે સૌથી વહેલો ઉઠતો. બધાં સૂના પછી તે સૂતો. તેની માલમિલકતમાં તેણે ઠીક વધારો કર્યો. પાંત્રીસ વર્ષની સખત મહેનત પછી તે પૈસાદાર લેખાવા લાગ્યો.

હવે તેની પાસે વીસ જોડ બળદ, પચીસ ગાયો અને દશબાર ભેંસો થઇ હતી. જમીન પણ ઠીક મેળવી લીધી. સારૂં સરખું ઘર બંધાવ્યું. ઘેર ગોવાળીઓ રાખ્યો. ઘરકામ માટે કામવાળી રાખી. ગાયો અને ભેંસો માટે બે માણસો રાખ્યાં. વલોવી ઘી બનાવવાનું કામ તેમને સોંપ્યું. તેણે આમ સારી સરખી પુંજી એકઠી કરી. સૌ કો તેની અદેખાઇ કરવા લાગ્યાં.

"કેવો ભાગ્યશાળી!" લોકો કહેતા "એને શું ઓછું છે! મરવાની બીક એણે શા સારૂ રાખવી જોઇએ?"

પૈસાદારને ત્યાં બને છે તેમ ભાણાને ત્યાં 'લીલા વનના સુડાઓ' ઉભરાવા લાગ્યા. દેશ-પરદેશથી મહેમાનો આવવા લાગ્યા; સાધારણ ઓળખાણવાળાઓ પણ ભાણા પટેલને પૂછતા આવતા. સૌની તે સરભરા કરતો. પરોણાગતમાં લેશમાત્ર પણ કચાશ આવવા દેતો નહિ. ચા-પાણી તો હમેશાં હોયજ. મિષ્ટાન્ન વિના તો ભાગ્યેજ દિવસ ખાલી જતો. સંતાનમાં તેને બે છોકરા અને એક છોકરી હતી. તેમને પરણાવેલાં હતાં. નાનો છોકરો કુંવારો હતો. પહેલાં આ બધાં ભાણા પટેલને કામમાં મદદ કરતા. હવે પૈસો વધ્યો એટલે તો આળસુ બન્યાં. મોટો છોકરો દારૂડીઓ નીકળ્યો. રોજ-રાતને

મણી અનેક અપલક્ષણો વળગ્યાં. શરીરની પાયમાલી કરી. નછૂટકે તેણે મરણ વહાલું કર્યું. તેની સ્ત્રી પણ આ દુઃખ ન સહન થવાથી મરી ગઈ. પુત્રી સુવાવડમાં ન ઊઠી. નાનો છોકરો ભાણાની મરજી વિરુદ્ધ પરણી જુદો રહ્યો. તેનો ભાગ તેણે તેને કાઢી આપ્યો.

ભાણો પટેલ બિચારો દુઃખી થયો. હજી કાંઈક બાકી હશે એટલે રોગ ફાટી નીકળ્યો. નાનો છોકરો અને તેની સ્ત્રી પણ તેનાં ભોગ થઈ પડ્યાં. ઢોરઢાંખરમાં પણ તે ફેલાયો. ઘણાં ઢોર તેનાં મરી ગયાં. પછી તો દુષ્કાળ પડ્યો. ઘાસચારા વિના કેટલાંક મરી ગયાં. બળદો ચોરાઈ ગયા.

આ સ્થિતિમાં સુદામો ઊઠી ગયા. મિલકત તેની ઓછી થતી ગઈ. ગરીબાઈનો તેને ભેટો થવા માંડ્યો. ફિકર-ચિંતામાં શરીર દૂબળું થતું ગયું. આટલાંબાર વર્ષની વયે તેને સજળ નેત્રે ધન્નુ રાચરચીલું વેચવું પડ્યું. તે દિવસે દિવસે ગરીબ થતો ગયો.

અચાનક આ સ્થિતિ આવી. તેણે આ નહોતું કલ્પ્યું. તેની પાસે હવે ફૂટી બદામ પણ ન હતી. મજૂરી કરવા સિવાય બીજો રસ્તો ન હતો.

'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण'-કવિ કાલિદાસની આ ઉક્તિ પ્રમાણે પહેરેલે કપડે તે નીકળ્યો. તેની આંખો પણ એજ દશા હતી. સંતાનના સુખથી તે પરવાર્યો હતો. આ અવસ્થાએ તેમને મદદ કરનાર કોઈ ન હતું. 'मामेकं शरणं व्रज' એ સૂત્ર તેમણે સ્વીકાર્યું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કરતાં વધી. તેમને કોઇ બાબતમાં કહેવું નહોતું પડતું. કામ કરતાં
તેમને આળસ નહોતી આવતી. મહમદશાહને તેમની દયા આવતી
તે તેમને આરામ લેવા કહેતો; પરંતુ તેઓ ખંતીલાં હતાં. કંઇ
નહિ ને કંઇ કોતરકોતર કર્યાજ કરતાં. ક્યાં તેમની આગલી જાહોજ-
લાલી અને ક્યાં આ કામ ! એમ મહમદશાહને થયાજ કરતું.

દૂર દેશથી મહમદશાહને ત્યાં પરોણા આવ્યા. બજારથી ક્યાંક
ગયો હતો. ભાણાની સ્ત્રીને રસોઇ કરવા બોલાવી હતી. જમવાની
તૈયારી થઇ. બધા જમવા બેઠા. ભાણો રસોડાના બારણા આગળ-
થી પસાર થયો એટલે વાત નીકળીઃ "પેલો ગયો તેને જોયોને?"
પરોણાઓએ કહ્યુંઃ "હા, એ કોણ છે ?"

"એ તો પાટકવાડીનો ભાણો. એને ત્યાં એટલો પૈસો હતો
કે ન પૂછો વાત. તમે કદાચ એના વિષે સાંભળ્યું પણ હશે."

બધાંના વતી મલેકશાહેજ વાત ચાલુ રાખીઃ "હા, સાંભળ્યું
તો છે; અમે માત્ર એને જોયો ન હતો. ગામેગામ એના તો ગુણો
ગવાય છે."

હવે એ બિચારા પાસે એક ફૂટી બદામ પણ નથી. કોઇ એનું
છેયે નહિ. મારે ત્યાં વાડીમાં ખાધા પેટે કામ કરે છે. મારું
દુઝાણું કરે છે.

પરોણાઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેઓ અવાચક બેસી રહ્યા. કેટ-
લાકનો કોળીઓ હાથમાં રહી ગયો. મલેકશાહથી ન રહેવાયુંઃ
"ભાગ્ય ચક્રના જેવું છે. એકને ઉંચે ચઢાવે છે અને બીજાને હેઠા
પછાડે છે. બિચારાને દુઃખ તો થતું હશે."

"અલ્લાહને માલૂમ. એ તો કાંઇ બોલતોજ નથી. કામ કિ
કરે છે."

"હું એને કાંઇક પૂછું ?"

"હા, ખુશીથી પૂછો."

ભાણાને મહમદશાહે બોલાવ્યો. તેનું ભાણું પીરસાવ્યું. ભાણો
આવ્યો. સૌને વંદન કર્યાં. પલાંઠી વાળીને બેઠો. વાતોના મસાલા માર
સૌ ધીમી વારે જમી ઉઠયા. મુખવાસ કરી સૌ રવેશમાં ગાદી-તકિ
ઓઠંગ્યા. ભાણાને પણ ત્યાં બેસવા કહ્યું.

મલેકશાહે વાત શરૂ કરીઃ "ભાણા ! તારા સુખના દિવસો
નથી સાંભરતા ? મને પૂછવાની જિજ્ઞાસા થઇ છે. થોડું ન લગાડીશ
તું ત્યારે કેટલો સુખી હતો ! આ દુઃખ નથી સાલતું ?"

ભાણો હસ્યો. ગાલે ખંજનના ખાડા પડ્યા. ને બોલ્યોઃ "મ

વાત તમારે ગળે નહિ ઉતરે. મારી સ્ત્રીને પૂછશો તો તમને ખાત્રી થશે. તેને તો 'હૈયે તેવું હોઠે છે! તમને સાચેસાચું કહી દેશે.'

ભાણાએ તેને બોલાવી. નીચું જોઇને ઉભી રહી.

મલેકશાહે ધીમે સાદે કહ્યું: "બ્હેન! તમારાં આગલાં સુખ સાંભરી તમને કાંઈ ઓછું નથી આવતું?"

શરમાતાં શરમાતાં તેણે જવાબ આપ્યો: "હું તો આમાં કાંઇ સમજતી નથી, પરંતુ પૂછો છો ત્યારે કહું છું કે અડતાળીસ વર્ષ અમે સુખની શોધમાં ગાળ્યાં, પણ લગીરે સુખ લાધ્યું નહિ. આજે ભિખારી છીએ. મજૂરીએ જીવીએ છીએ. કંઇક સુખની હવે ઝાંખી થવા માંડી છે. અમારે બીજું શું જોઇએ? અમો સુખી છીએ."

પરોણાઓ આ સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યા. મહમદશાહ પણ ચકિત થયો. સૌએ તે સ્ત્રી તરફ નિહાળી જોયું. તે તો હસતી હતી. તેની નજર ભાણા તરફ વળી. તે પણ હસ્યો. વળી તે બોલી: "હું સાચુંજ કહું છું. મશ્કરી નથી કરતી. અમો સદી લગભગ સુખની શોધમાં ફરી. પૈસાના પડળમાં અમને તે જરાએ ન મળ્યું, પરંતુ અત્યારે એ આવરણ ખેરી ગયું એટલે અમને અનેરું સુખ છે."

"તમારું સુખ શેમાં છે ત્યારે?"

"સાંભળો ત્યારે, કહું. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી અમારે ત્યાં વસતાં હતાં. એક ઘડીની અમારે નિરાંત ન હતી. અમે બન્નેએ સાથે બેસી કોઇ દિવસ વાત સરખીએ નથી કરી. દિલ તો ક્યાંથી હસવા હોય! આત્માનું કલ્યાણ નહોતું થતું. પ્રભુભક્તિ અમારે માટે અમારા નોકર કરી લેતા. અમારી ચિંતાનો પાર ન હતો. મહેમાનો પુષ્કળ આવતા: એટલે એમની સરભરામાં અમારો સઘળો વખત પૂરો થતો. અમારી [illegible] ન આવે એ તરફજ અમારું ધ્યાન હતું. [illegible] ની દેખરેખ રાખવી પડતી. તેમના ઉપર નજર ન રાખી-

[illegible]

" હવે કેમ ?"

"હવે અમે મરઘડા બોલતાં પહેલાં ઉઠીએ છીએ. આગળ બેસી નિરાતે વાત કરીએ છીએ. અમારી વચ્ચે તકરાર હવે નથી થતી. અમારી ફિકર માત્ર હવે શેઠને કેમ ઉપયોગી થવું એજ છે. વિચાર પણ એનાજ કર્યા કરીએ છીએ. અમારી મરજી પ્રમાણેજ કામ કરીએ છીએ. ન વધારે કે ન ઓછું. શેઠને કેમ ફાયદો થાય એ તરફજ અમારૂં લક્ષ છે. કામથી પરવારી રસોઇ બનાવી આનંદથી જમીએ છીએ. અમારે કોઇ જાતની ફિકર નથી. અમારી ફિકર અમારા શેઠને. આત્માની ઉન્નતિ અમો કરી રહ્યાં છીએ. પ્રભુભક્તિમાં લીન થઇ રહીએ છીએ. અડધી સદી વીત્યે આજ સુખની કંઇક ઝાંખી થઇ છે. અમને આનંદ થઇ રહ્યો છે."

સૌ કો હસ્યા.

ભાણો દાવકે મોંએ બોલ્યોઃ "હસવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી. એ લવારો ન ધારશો. જીવનના ખેલ એવાજ હોય. આપણે પાસા નાખી જોઇએ છીએ. દાવ દેવો હરિહાથ છે." મૂર્ખતાની મહેમાનીએ અમો હતાં. ગરીબ થઇ ગયાં. પૈસો પરવાર્યો. આખરે સત્ય દાખવ્યું. તમને અમે તે કહ્યું. તમને સંતોષવા ખાતર આ બધું નથી કહ્યું. તમનેએ કાંઇક પ્રભુનું ભાન થાય એટલા પૂરતુંજ કહી નાખ્યું."

ગલેકશાહે કહ્યું: " આના શબ્દે શબ્દમાં ડહાપણ રહ્યું છે. ભાણો સાચુંજ કહે છે. આપણાં ધર્મપુસ્તકો પણ પુકારી પુકારીને એજ કહે છે."

અતિથિઓને આનંદ થયો. સૌ કોને એનું સત્યજ જણાયું. અતિથિઓ ચાલ્યા ગયા. ભાણો પટેલ અને તેની સ્ત્રી મદમસ્તાને ત્યાં રહી પોતાનું શેષ જીવન વીતાવે છે.

(તા. ૨૯-૫-૧૯૨૫ના "સમાચાર"માંથી)

૫૭–ગાડીવાળો શાહજાદો

(લેખકઃ–શ્રી. ઉદયચંદ વૈદ્ય)

(૧)

સને ૧૯૧૧ ઇસ્વીના દિલ્હી દરબારમાં દિલ્હીના દિવસો ફર્યા. નવું નગર વસાવવાની તૈયારીઓ શરૂ થઇ. નકશાઓ બન્યા. શિલ્પશાસ્ત્રીઓ (ઇજનેરો) પોતાના મગજનો પ્રભાવ દેખાડવા લાગ્યા. આખા દેશના વઝીરોના વઝીર મનસુરઅલીખાં સફદરજંગના મકબરા-(સમાધિ-મંદિર)ની આસપાસ ઇંટો બનાવવાનાં અને પકવવાનાં કારખાનાઓ શરૂ થઇ ગયાં. હજારો મજુરોની રોજી ચાલુ થઇ. પાકી બનેલી ઇંટો રેલગાડી અને બળદગાડીઓમાં સવાર થઇ થઇને ભાવિ શહેરના નિર્માણ માટે આવવા લાગી.

તા. ૧૧ મી મેના દિવસની વાત છે. બરાબર બપોરના બાર વાગ્યાનો તડકો અને બેહોશ કરી નાખનારી ગરમીમાં એક પરદેશી [illegible], ખાનબહાદુર શેઠ મહમ્મદ હારૂનની ભઠ્ઠી ઉપરથી પોતાના [illegible] ઇંટો લઇને દિલ્હી આવવા નીકળ્યો. એના માથા ઉપર [illegible] હતા. તેની [illegible] અને [illegible] પર [illegible] હતા. માથા પર [illegible] હતી.

[illegible]

[illegible]

ગરીબ બુઢ્ઢો અને શક્તિહીન જોઇ તે બહુજ ગુસ્સામાં આવી ગયો. ફેશન તરીકે તેના હાથમાં એક ચાબુક હતો. તેને ફેરવતો તે મોટર-માંથી બહાર આવ્યો અને બિચારા ગાડીવાળાને મારવા લાગ્યો. ગાડીવાળો અશક્ત અને એકલો હતો. સૌથી વધારે તો તે ગરીબ હતો-મુફલીસ હતો. પરંતુ તેનામાં અજબ જેવી હિંમત હતી. તેણે ચાર ચાબુકનો માર ચુપચૂપ સહન કરી લીધો. ત્યાર પછી તેણે પણ બળદ હાંકવાનો પોતાનો ચાબખો લઇ તે યુવક ઉપર હુમલો કર્યો. તે યુવકના માથા પર પોતાનો ચાબખાનો દંડો એવા જોરથી માર્યો કે જેથી તે યુવકનું માથું ફાટી ગયું. મોટર ડ્રાઇવરે ચાહ્યું કે, તે ડોસાને સજા કરવા પોતે પણ આગળ વધે; પરંતુ તે પગ ઉપાડે તે પહેલાંજ ચાબખાની લાકડી તેના માથા ઉપર એવા તો જોસથી લાગી કે જેથી તેનો ચહેરો પણ લોહીથી લાલચોળ થઇ ગયો. એ બનાવ જોઇ મોટરમાં બેઠેલી વેશ્યા ગભરાઇ ગઇ અને તેણે રાડ પાડી કે "ખુદાને માટે તમે મોટરમાં ચાલ્યા આવો, નહિ તો એ ગામડીઓ ગમાર તમને જાનથી મારી નાખશે."

એ સાંભળી યુવક અને ડ્રાઇવર બંને મોટરમાં આવીને બેસી ગયા. પછી તેઓ ગાડીવાળાને ગાળો ભાંડવા લાગ્યા. ડોસો ચુપચૂપ ઉભો ઉભો જરા જરા હસતો હતો અને બબડી રહ્યો હતો કે—

"બસ, એકજ વારમાં ભાગી ગયા! તૈમુરી તમાચો સહન કરવો, એ કાંઇ સહેલું નથી!"

ગાડીવાળો એટલો તો બહેરો હતો કે તેણે મોટરડ્રાઇવરે અને યુવકે તેને દીધેલી ગાળો, તે જરા પણ સાંભળી શક્યો નહિ. તે ફરી પોતાના ગાડા ઉપર આવી બેઠો. મોટર દિલ્હી તરફ ચાલી ગઇ અને ગાડીવાળો રાયસીના તરફ ચાલ્યો ગયો.

(૨)

બીજે દિવસે રાયસીનાની પોલિસ ચોકીમાં બે જખમી મનુષ્યો અને કેટલાક ગાડીવાળા ઉભા હતા. એમાં પેલો બુઢ્ઢો ગાડીવાળો પણ હતો. જમાદારે પૂછ્યું:

"શું તમેજ એમને જખમી કર્યા હતા?" ડોસો ચૂપચાપ હસતોજ રહ્યો. જમાદારે ગુસ્સામાં આવી ફરી કહ્યું કે "બોલતો કેમ નથી?" એ સાંભળી બીજા ગાડીવાળા બોલી ઉઠ્યા કે "સાહેબ! એ બહેરો હોવાથી સાંભળી શકતો નથી." ત્યારે એક સિપાઇએ તેની પાસે જઇ તેના કાનમાં જમાદારનો સવાલ કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી ડોસાએ જવાબ આપ્યો કે "હા, મેંજ એને મારેલ છે.

એણે પહેલાં મારી ઉપર હુમલો કર્યો અને મને ચાર ચાબુક માર્યા. ત્યારે મેં પણ પથ્થરનો જવાબ પથ્થરથીજ વાળ્યો. આ અમીર લોકો ગરીબોને ઘાસના તણખલા જેવા સમજે છે. આજથી સાઠ વરસ પહેલાં એમનાં મા–બાપ મારા ગુલામ હતા, એટલુંજ નહિ પણ આખોએ હિંદ મારો તાબેદાર દેશ હતો."

એ સાંભળી પોલિસનો જમાદાર હસ્યો અને બોલ્યો કે, આ બુઢ્ઢો પાગલ છે કે શું? ઘડપણે એની અક્કલને ખોઇ નાખી છે. ઠીક છે, આને હવાલાતમાં લઇ જાઓ. કાલે એને કોર્ટમાં મોકલીશું. આવા દિવાનાઓને પાગલખાનામાં મોકલી દેવા જોઇએ.

(૩)

દિલ્હીના સીટી મેજીસ્ટ્રેટની અદાલતમાં ઘરડો ગાડીવાન અને બન્ને ફરિયાદીઓ હાજર હતા. કોર્ટના ઇન્સ્પેકટરે બનેલો બનાવ કોર્ટને કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી કોર્ટે ગુનેગારની તપાસ કરવાની પોતાની ખ્વાહિશ જાહેર કરી. તે બહેરો છે, એ જાણી લીધા બાદ ચપરાસીએ જોર જોરથી બૂમો પાડીને તેની તપાસ લીધી. ડોસાએ કહ્યું:

"મારૂં નામ જફર સુલતાન છે. હું મિરઝા બાબરનો દીકરો છું. એ મિરઝા બાબર બાદશાહ બહાદુરશાહના સગા ભાઈ હતા. મારા દાદા હિંદુસ્થાનના શહેનશાહ મુઇનુદ્દીન અકબરશાહ સાની હતા. '૫૭ ના ગદર–બંડ પછી મેં હજારો મુસીબતો સહન કરી. દેશમાં ખૂબ ફરી રખડી પાછો દિલ્હીમાં આવ્યો. હું ગાડીવાનનો ધંધો કરવા લાગ્યો. તા. ૧૧ મી મે સને ૧૯૧૭ ની વાત છે. એ દિવસ સને ૧૮૫૭ ના જેવોજ ગરમ અને સખત હતો, કે જે દિવસે (તા. ૧૧ મે ૧૯૧૭) ગદરનું બનાવ બન્યો. હું કાને બહેરો છું. મેં એ દરેક [illegible] અવાજ સાંભળ્યો નહિ. [illegible] અને ઉપર [illegible] કરી નહિ [illegible] મારા શરીરમાં જે [illegible] તેને હવે [illegible] અને [illegible] [illegible]

કરી શકું? બેશક ! મેં બદલો લીધો છે. આ બંને બહાદુરોનાં માથાં ભાગી નાખ્યાં છે. અગર આપ શરીફ લોકોનો ઇન્સાફ કરવા ચાહતા હો તો હું આપના ફેંસલાની સામે મારું શિર ઝુકાવવા તૈયાર છું."

બુઢ્ઢાની વાતો સાંભળી અદાલતમાં સ્તબ્ધતા છવાઇ ગઇ. યુરોપિયન મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ મોંમાં હોલ્ડર દબાવી એ ગાડીવાન ડોસાને જોવા લાગ્યો. તેના આસિસ્ટંટની આંખો આંસુથી છલોછલ ભરાઇ આવી. બંને ફરિયાદીઓ પણ ડોસાની વાત સાંભળી બેહોશ જેવા થઇ ગયા.

અદાલતે હુકમ કર્યો કે "તમને (ગાડીવાનને) છોડી મૂકવામાં આવે છે અને ફરિયાદીઓ ઉપર દશ દશ રૂપિયાનો દંડ કરવામાં આવે છે. કારણ કે તેઓએ જે જુબાની આપી છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે, તેઓએ નશાની હાલતમાં-કેફમાં ગાડીવાન ઉપર હુમલો કર્યો હતો."

ત્યાર બાદ મેજીસ્ટ્રેટે સિપાઇને કહી ડોસાને પુછાવ્યું કે "શું સરકાર તરફથી તમારે માટે પેન્શન નક્કી નથી થયું? તમે ગાડીવાનનો ધંધો શા માટે કરો છો?"

બુઢ્ઢા પણ ગાડીવાન શાહજાદાએ જવાબ આપ્યો કે— માટે

"હું જાણું છું કે, અમારા ખાનદાન(કુટુંબ)વાળાઓ સરકારે પાંચ પાંચ રૂપિયાનું માસિક પેન્શન નક્કી કરેલ છે. પહેલી વાત તો એ કે, કેટલાંએ વર્ષો થયાં હું દિલ્હીમાં નહોતો. ઉપરાંત જ્યાં સુધી હાથ-પગ ચાલે છે ત્યાંસુધી ગુજરાન માટે પોતેજ કંઇ મેળવી લેવું એ હું મારી ફરજ સમજું છું. સાહેબ! મને ગાડીવાનના ધંધામાં રોજના ત્રણ ચાર રૂપિયા મળી જાય છે. બે રૂપિયા બળદોને માટે રોજના ખરચ થઇ જાય છે; જેમાં મકાનનું ભાડું પણ આવી જાય છે. મારે માટે રોજના બે રૂપિયા બચી જાય છે. એવી હાલતમાં હું પાંચ રૂપિયા લઇને શું કરત! આજકાલ હું ઘણોજ આનંદમાં છું. બધી રીતે મને આઝાદી (સ્વતંત્રતા) છે. હું બેફિકર છું. જે લોકો તમારી કોર્ટોમાં નોકરીની તપાસ કરતા ફરે છે, બી. એ. અને એમ. એ. પાસ કરવામાં પોતાની ઉંમર બરબાદ કરી નાખે છે, તેમના કરતાં મારી એ ગાડીવાન તરીકેની હાલત લાખ દરજ્જે સારી છે. ગાડી હાંકવામાં કોઇ પણ જાતની નામોશી નથી. કારણ કે હું બળદો ઉપર હુકમ કરું છું-પણ હું પોતે બળદિયો બનીને કોઇને મારા ઉપર હુકમ

ચલાવવા નથી દેતો. કોઇનો પણ હુકમ ઉઠાવનાર બંદો હું નથી."

(૪)

ગાડીવાળો શાહજાદો પહાડગંજની મસ્જિદમાં નમાજ પઢી રહ્યો હતો. એજ મસ્જિદની પાસે એનું મકાન હતું. જ્યારે તે નમાજ પઢી રહ્યો ત્યારે તેની પાસે એક શખ્સ ગયો અને બોલ્યો કે—

"આજે હું અદાલતમાં હાજર હતો. આપે આપેલ જુબાની મેં સાંભળી છે. શું આપ મને બંદની કંઇક હકીકત સંભળાવી શકશો? ત્યારપછી આપ ક્યાં ક્યાં રહ્યા અને આપે કેવી કેવી તથા કઇ કઇ મુસીબતો વેઠી?"

એ વાત સાંભળી તે જઇફ શાહજાદો જરા હસ્યો. તેણે પોતાની રૂપેરી દાઢી ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું—

"શું તે હાલત તમે સાંભળી શકશો! શું આપને એ જૂઠી વાતો પર યકીન આવી શકશે! હું માનું છું કે, જે વાતકે બનાવ બની જાય, પછી તે ખુશીથી ભરેલો હોય કે ગમથી ભરેલો હોય, પણ તે બધું જૂઠું છે. તેનું બયાન કરવું જૂઠું બોલવા બરાબર છે. અને વીતી ગયેલો વખત જૂઠો છે. હું માનું છું કે, જે સમય નજર આગે છે તેની ઉપર યકીન કરૂં અને તે હસી-ખુશીથી વીતાવી દઉં! વીતી ગએલા વખતને યાદ પણ ન આવવા દઉં અને આવનાર વખતની જરા પણ ફિકર ન કરૂં. બસ, મારે જે કાંઇ સમજવું હોય તે વર્તમાન વખતનેજ સમજું કે જે આંખેથી દેખાય છે."

સવાલ કરનારે કહ્યું—

"એ તો તમારા પોતાના વ્યક્તિગત અનુભવની વાત છે. ઘણાના દિલને તકલીફો અને સદમાઓએ દુનિયાથી ઉદાસ કરી દીધેલ છે. પરંતુ હું તો બંડના વખતે બનેલા બનાવોને એકઠા કરતો રહ્યો છું. અને એટલાજ એ વાતો આપને [illegible] છું. એવી રીતે [illegible] એકઠી કરેલી છે. [illegible] તેમની [illegible] વાતો [illegible] પૂછીને લખી છે."

એ સાંભળી શાહજાદો જોરથી હસ્યો અને બોલ્યો—

"[illegible] ફરી તમે [illegible] છે. હું [illegible] [illegible] છું. એ [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible] કર. [illegible] [illegible]."

[illegible]

એક ખૂણામાં ગાય બાંધેલી હતી. અંદરના ભાગમાં એક મોટો પાટ હતો. તેની ઉપર એક સાફ ચાદર પાથરેલી હતી. તેની પાસેજ એક પલંગ હતો તેના ઉપર એક પથારી પાથરેલી હતી. અને તેની ઉપર પણ એક સફેદ દૂધ જેવી ચાદર પાથરેલી હતી. આ બધી વાતોથી જાહેર થતું હતું કે, ગાડીવાન સાફ-સૂફ રહેવાનું પસંદ કરનાર માણસ હતો. સવાલ પૂછનારને તેણે પાટ ઉપર બેસાડ્યો. પછી પોતેજ બબરચીખાનામાં જઇ ખાણું લઇ આવ્યો અને બોલ્યો-"આવો, પહેલાં આપણે ખાણું ખાઇ લઇએ. ત્યાર પછી વાતચીત કરીશું." ખાણું પણ સારૂં અને મજેનું હતું. એ શાક, દાળ, ચટણી અને મિઠાઇ તેમાં હતી. એ બધી ચીજો જોનારને જણાવી દેતી હતી કે, શાહજાદો પોતાની કફોડી હાલતમાં પણ સુખેથી જીંદગી વીતાવી રહ્યો હતો. સવાલ પૂછનારે ખાણું ખાવાની ના પાડી, પણ શાહજાદાએ તેની વાત ગણકારી નહિ. આખરે ઘણી રકઝક થયા બાદ બન્નેએ ખાણાને ઇન્સાફ આપ્યો. પછી શાહજાદાએ હુક્કો ભરીને રાખી દીધો. બે ચાર ફૂંકો હુક્કાની લીધા બાદ તેણે નીચે પ્રમાણે પોતાની આપવીતી કહી સંભળાવી, જેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છેઃ—

"જનાબ! હું મિરઝા બાબરનો દિકરો છું. મારા વાલિદ દિલ્હીના બાદશાહ-શહેનશાહ બહાદૂરશાહના સગા ભાઇ હતા. સન '૫૭ ના ગદરની પહેલાં બહાદુરશાહની હકુમત તો હિંદુસ્થાન પર નહોતી, છતાં એ ઇજ્જત અને ઠાઠમાઠ બાદશાહી હતા ખરા.

હું મારા મુરબ્બી પિતાજીનો પ્યારો પુત્ર હતો. મારા એ પ્યારા પિતાજી ગદર પહેલાંજ આ દુનિયાથી કૂચ કરી ગયા હતા-ગુજરી ગયા હતા. જ્યારે ગદર શરૂ થયું અને બળવાખોરોની ફોજ દિલ્હીમાં દાખલ થઇ ત્યારે તેઓએ અંગ્રેજો, તેઓની ઓરતો અને બાળબચ્ચાંઓની ઉપર જે જુલમ ગુજાર્યો તેનું બ્યાન કરતાં કલેજું કંપી જાય છે. એ પછી અંગ્રેજો પંજાબની મદદ લઇ આવ્યા. તેમણે બળવાખોરોને હરાવ્યા. ત્યારપછી બાદશાહ અને સાથે સાથેજ આખા શહેરના લોકો નાસી ગયા. મારી વાલદા (માતા) આંખે આંધળી હતી અને તે બિમારીઓથી ઘણી કમજોર થઇ ગઇ હતી. તેને રથમાં બેસવાનું પણ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું. પણ ને ઓઓની મદદ લઇ મેં તેમને રથમાં બેસાડ્યાં અને હું પોતે પણ રથમાં બેસી દિલ્હીથી નાસી છૂટ્યો. બાદશાહ વગેરે તો મકબરા શહેનશાહ હુમાયુના મકબરા તરફ ગયા હતા, પણ મેં કરનાલનો

રસ્તો પકડ્યો. કારણ કે ત્યાં મારો એક દોસ્ત રહેતો હતો અને કરનાલનો તે એક સારો માતબર જમીનદાર પણ હતો.

અમારો રથ અજમેરી દરવાજાની બહાર નીકળ્યો. ખરો રસ્તો તો લાહોરી દરવાજે થઈને હતો, પણ તે તરફ અંગ્રેજ ફોજોની જબરદસ્ત બીક હતી. અજમેરી દરવાજાની બહાર નીકળીને જોયું તો દેખાયું કે, હજારો મનુષ્યો–ઓરતો–બાળકો–બુઢ્ઢાઓ પોતાને માથે પોટલીઓ મૂકી હેરાન–પરેશાન થતા દિલ્હી છોડી ચાલી જતા હતા. ત્યાં રથ હાંકનારે કહ્યું–'ગુડગાંવા થઈને કરનાલ જવું જોઈએ, જેથી આપણે અંગ્રેજ ફોજના હાથમાં ગિરફતાર ન થઈ શકીએ. ગુડગાંવા સુધી તો અમે આરામથી પહોંચી ગયા. રસ્તામાં અમને ગુજર લોકો મળ્યા. તેમની ખૂબ ખુશામત કરી અમે તેમના પંજામાંથી છૂટી ગયા; પણ જ્યારે અમે ગુડગાંવાથી કરનાલ તરફ વળ્યા કે એક ફોજે અમને લૂંટવા માંડ્યું. હજુ તો તેઓ અમારા રથને હાથ લગાડે એટલામાંજ સામેથી એક અંગ્રેજ ફોજ આવતી દેખાઈ. એ ફોજમાં તમામ ગોરા લોકોજ હતા. તેને જોઈને ગુજર લોકો તો નાસી ગયા, પરંતુ તે ફોજે અમને ઘેરી લીધા. તે ફોજના લોકો અંગ્રેજી જબાનમાં અમારી મશ્કરી કરવા લાગ્યા. આપસ આપસમાં બોલીને અમને ચીડવવા લાગ્યા; પણ એમાં હું કાંઈ સમજી શકી નહિ. એક ગોરાએ રથનો પડદો ઉઠાવીને જોયું અને મારી [illegible] જોઈ અને [illegible] જોરથી હસ્યા. ત્યાર પછી તે લોકો ચાલી ગયા. અમે પણ આગળ વધ્યા. [illegible] સુધી ચાલ્યા [illegible]

મોકલવામાં આવ્યો. થોડીજ વારમાં ગામવાળાઓએ અફવા ફેલાવી
કે, અંગ્રેજી ફોજ આવે છે. તે સાંભળી ચોધરી મારી પાસે આવ્યો
અને બોલ્યો કે "તમે અત્યારે ને અત્યારે નાસી જાઓ; નહિ તો
તમારી સાથે અમે પણ માર્યા જઇશું !" એથી હું બહુજ ગભરાયો.
મેં ચોધરીને કહ્યું–"ભલા માણસ! હું મારી આંધળી માને લઇ
કયાં જાઉં ? શું તમને મારી હાલત પર દયા નથી આવી શકતી!"
એ સાંભળી ચોધરીએ મને એક ગડદો માર્યો અને બોલ્યો: "શું
તમારે માટે અમે અમારી ગર્દન કપાવીએ ?" મારું શાહી ખૂન
તપી આવ્યું. મેં પણ સારી પેઠે તે ચોધરીને મેથીપાક જમાડયો.
તે જોઇ ગામના તમામ જાટ લોકો ભેગા થઇ ગયા. તેઓએ ભેગા
થઇ મને ખૂબ માર માર્યો. હું બેહોશ થઇ ગયો. જયારે હું હોશમાં
આવ્યો ત્યારે જણાયું કે, હું એક જંગલમાં પડયો છું. વાલદા
મારી પાસે બેઠી બેઠી રોતી હતી. તેમણે કહ્યું કે, જાટ લોકો તમને
અને મને એક ખાટલામાં ઉપાડી લાવી અહીં નાખી ગયા છે.
જણાય છે કે, તેમણે આપણો સામાન લૂંટી લેવા માટે બહાનું
કાઢયું હતું. ફોજ-બોજ કોઇ પણ નહોતી આવી.

એ વખત અમારે માટે બહુજ વસમો હતો. બિયાબાં જંગલ,
માથું ફાડી નાખે તેવો સખત તડકો, તેમાં હું, મારી આંધળી માતા
અને ચારે તરફ ઉજડ તથા શૂન્યતા હતાં. તેમાં પણ દુશ્મનોની
બીક અને મારથી થએલા જખમોની તકલીફ અને અજાણ્યો રસ્તો
તથા પ્રદેશ! એવી હાલતમાં અમે મા-બેટા આવી પડયાં. અમારી
કારમી મુશીબતોનો તમે ખ્યાલજ કરી લો. તેથી કોઇ પણ સંગ-
દિલ માણસના જીગરને પણ રહેમ આવી જાય. એ બાબતમાં હું
વધારે લંબાણ કરીશ નહિ. મતલબ કે, એનું વર્ણન થઇ શકે તેમ
નથી. મારી માતાએ કહ્યું કે "બેટા! ચાલો. હિંમત કરીને આગળ
વધો. અહીં જંગલમાં પડી રહેવાથી કાંઈ પણ ફાયદો નથી." બહુજ
મુશીબતે હું ઉભો થઇ ગયો. માથે તથા હાથે પાટ હતા અને પગ
ઉપર પણ માર પડયો હતો; છતાં આંધળી માતાનો હાથ પકડી હું
ચાલવા લાગ્યો. કાંટાવાળી ઝાડીઓ આખા મેદાનમાં ફેલાએલી હતી.
એણે અમારાં બદન પરનાં કપડાં ફાડી નાખ્યાં. પગ લોહીલુહાણ થઇ
ગયા. મારાં માજી ઠોકરો ખાઇ ખાઇને પડી જતાં અને હું તેમને
સંભાળી લેતો; પરંતુ શરીરપરના ઘાવોને લીધે મારામાં અશક્તિ
આવી ગઇ હતી અને ચાલવાની શક્તિ કે હિંમત પણ નહોતી.
એવો વખત પરવરદેગાર અલ્લાહ-તઆલા કોઇને ન દેખાડે.

જ્યારે બપોરનો વખત થયો અને તડકો સખત પડવા લાગ્યો ત્યારે મારા માથા પરના ઘાવમાં એવી તો પીડા થવા લાગી કે જેથી હું ચક્કર ખાઇને જમીન ઉપર પછડાઇ પડયો. મારી આંખે તમ્મર આવી ગયાં. મારામાં શુદ્ધિ હતી, પણ ઉઠીને ચાલવાની તાકાત નહોતી. માતાએ મારૂં માથું ઉંચકીને પોતાના ખોળામાં લઇ લીધું અને ખુદા-એ-તઆલા પાસે દુઆ માગવા લાગી કે—"ઓ રહેમદિલ ઇલાહી! મારી ઉપર દયા કરો—રહેમ કરો. મારા ગુનાહો માફ કરી દો અને મારા માસુમ બચ્ચાની જાન બચાવો. ઓ ખુદા! આ આંધળી શાહજાદી તારી આગળ હાથ ધરે છે તેને મહરૂમ (વિમુખ) ન કરો. તારા સિવાય અમારૂં કોઈ નથી. જમીં અને આસમાં અમારાં દુશ્મન થયાં છે. તારા સિવાય હું કોને કહું અને કોને માગું? તું જેને ચાહે છે તેને ઇજ્જત બક્ષે છે અને તું ચાહે તેને જીલ્લત આપે છે. ગઇ કાલે જ અમે મુલ્કના અને હાથી-ઘોડા તથા ગુલામ-બાંદીઓના માલિક હતા અને આજે તેમાનું અમારી પાસે કાંઇ પણ નથી. શા ઉપર આ દુનિયાવાળાઓ ફાની (અસાર સંસાર)માં જીવવાની ખ્વાહિશ રાખે છે! તૌબાહ છે. ગુનાહોની તૌબાહ છે. રહમ એ ખુદા! રહમ-રહમ-રહમ.

મારી અમ્મા દુઆ માગી રહી હતી એટલામાં ત્યાંથી એક [illegible] પસાર થતો હતો. તેણે કહ્યું—"ઓ બુઢ્ઢી! તારી પાસે જે કાંઇ હોય તે નાખી દે." અમ્માએ કહ્યું—"દીકરા! મારી પાસે તો મારા આ બિમાર બચ્ચા સિવાય કાંઇ પણ છે નહિ." એ [illegible] તે વખતે અમ્માના માથા ઉપર જોરથી એક લાકડી મારી. તે વખતે જ તેણે એક કારમી ચીસ પાડી અને કહ્યું કે "અરે જાલિમ! મારા બચ્ચાને ન મારીશ." આ બનાવ જોઇને હું હિંમત હારી બેઠો? પણ એટલો કે ચક્કર ખાઇને ફરી પડી ગયો અને [illegible] બની ગયો. જ્યારે હું હોશમાં આવ્યો ત્યારે તે [illegible] જતો રહ્યો હતો અને અમ્મી બેહોશ [illegible] પડેલાં હતાં. [illegible]

[illegible]

જઈ પડ્યો. થોડી વારે ત્યાંથી એક ફોજી ઘોડેસ્વાર નીકળ્યો. મને ઝાડ નીચે પડેલો જોઈ તે મારી પાસે આવ્યો. મેં તેને મારી આપવીતી તમામ હકીકત સંભળાવી. તેણે પોતાની કમરેથી રૂમાલ છોડીને મને આપ્યો. મેં તેને તહેમતની જેમ બાંધી લીધો. ત્યારબાદ એ ઘોડેસ્વાર મને પોતાની પલટનમાં લઈ ગયો. ત્યાં ઘાવોની દવા કરાવી. એ ઈલાજથી મારા જખમ ભરાઈ આવ્યા. હું સારો-સાજો અને તંદુરસ્ત થઈ ગયો. પછી હું તે સ્વારની ચાકરી કરવા લાગ્યો. એ સ્વાર મુસલમાન હતો અને સ્વભાવે બહુજ ભલો હતો. તે પતિયાળાનો રહેવાસી હતો. તે ઘણોજ નેક તથા દયાળુ હતો. તેની સાથે પતિયાળામાં હું કેટલાક દિવસ રહ્યો. ત્યાર પછી ફકીર થઈને શહેરે શહેર ફરવા લાગ્યો. જ્યારે હું મુંબઈ પહોંચ્યો ત્યારે એક ધાર્મિક કાફલો મક્કાશરીફ જવાનો હતો તેની સાથે હું પણ મક્કા-મુઅજ્જમા ચાલ્યો ગયો. ત્યાં મેં દશ વર્ષ વીતાવ્યાં. પછી મદીના-શરીફમાં હાજરી આપી. ત્યાં પાંચ વર્ષ ગુજારી દીધાં. ત્યાર બાદ રૂમ-શામ અને બૈત-ઉલ-મુકદ્દસની જિયારતો (તીર્થયાત્રાઓ) કરી પછી બલખ થઈને બગદાદ જઈ પહોંચ્યો. બગદાદથી એક શખ્સની સાથે કરાંચી આવ્યો અને કરાંચીથી પાછો દિલ્હી આવી પહોંચ્યો. દિલ્હીની યાદ મને દરેક જગ્યાએ સતાવતી હતી. એથી હું દિલ્હી આવ્યો અને ફરી દાસ થયો.

અહીં આવીને રેલ્વે પર મેં મજૂર તરીકે કામ શરૂ કર્યું. એથી ખાવાપીવા ઉપરાંત મારી પાસે થોડા થોડા પૈસા ભેગા થવા લાગ્યા. બે વરસમાં મારી પાસે ત્રણસો રૂપિયા ભેગા થઈ ગયા. ત્યારે મેં એક ગાડીવાનના ભાગમાં એક ગાડી કરી લીધી. એ રીતે મને જે આવક થતી તેમાંથી ધીમે ધીમે મેં મારા ભાગીદારનાં નાણાં ચૂકવી આપ્યાં અને મારી પોતાની માલેકીની ગાડી બનાવી લીધી. હવે હું એની ઉપરજ મારું ગુજરાન કર્યા કરું છું."

સવાલ કરનારે ફરી સવાલ કર્યો કે "તમે બહેરા ક્યારથી થયા? આપને એથી બહુજ તકલીફ થતી હશે નહિ વારુ?"

"શુક્ર છે તે ખુદા-એ-તઆલા-નો કે જેથી મને કોઈ પણ જાતની તકલીફ નથી થતી. આખી દુનિયાની ખરાબ વાતો ન સંભળાય તે માટે કાન બંધ છે. ગામડામાં જ્યારે જાટ લોકોએ મને માર્યો હતો તે વખતે મગજ ઉપર એવો માર લાગ્યો હતો કે જેથી જમણો કાન તો તદ્દન બહેરો થઈ ગયો. હવે ફક્ત ડાબા કાનથી કાંઈક સાંભળી શકું છું. એ કાને જો કાંઈ [illegible]

શકાય છે તેથી મારું કામ મજેથી ચાલી શકે છે."

પ્રશ્ન પૂછનારે પૂછ્યું—"હું આપનું આ દુઃખદાયક દાસ્તાન (કથાનક) પુસ્તકમાં લખી દઉં ?"

"જરૂર, જરૂર લખી દેજો. પણ તેમાં સાથે એ પણ લખી દેજો કે–

"વીતી જનારી દરેકે દરેક વાત, વીતી ગએલો દરેક વખત અને વીતી ગએલું સુખ અને દુઃખ અસલ–સાચાં–નથી, પણ એ બધાંએ જૂઠાં છે! પરંતુ એ બધાંઓમાં ઉપદેશ અને બોધ અવશ્ય છે. તથા અંતે તો–

ફિતરતકી ફિતાત યહાં ખાક હુઇ,
કબ ઢૂંઢતી ફિરતી હૈ ઘર તેરા આજ હુઇ !
દેખના હોગા તુઝે ઝાલિમ નતીજા જોરકા;
ભૂલા હૈ કયા તખ્ત પર કર લે ઠિકાના ગોરકા !

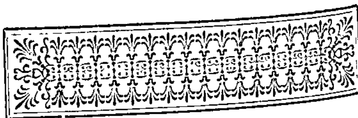
(જાફર)

અને વાચક !

અને બન્ને છૂટા પડ્યા. અહીં આ કરુણાજનક કર્મકથા પૂરી થઈ. ×

(ડિસેમ્બર–૧૯૨૪ના "ચિત્રમય જગત"માંથી)

[illegible]

૫૮–ધનદાસ

(અનુવાદકઃ-શ્રી. છગલાલ હરિલાલ પંડયા)

પહેલું દશ્ય

(સ્થાનઃ-ધનદાસનો ખૂબ શણગારેલો ઓરડો. સમયઃ-ચાર વાગ્યા પછી સંધ્યાકાળનો. ધનદાસ મિત્રોની સાથે જલપાન કરી રહ્યા છે. કેટલેક દૂર બેઠેલા ગવૈયાઓનું સંગીત ચાલુ છે. એક અપરિચિત પુરુષ પ્રવેશે છે. શરીર બહુ બલિષ્ઠ; ચહેરા પર શૌર્ય; નેત્રોમાં વિકરાળ તેજ છે.)

ધનદાસ (મનમાં)—આ અસભ્ય કોણ આવે છે? શું દરવાજા પર કોઇ પહેરો ભરનાર નહિ હોય? (નોકરને) જુઓ, પહેરા પર કોણ છે?

આવનાર પુરુષ—(નોકરને) તું ઉભો રહે. પહેરેદારની તરફથી ધનદાસને હુંજ જવાબ દઇશ.

(નોકર ઉભો રહી જઇ ધનદાસના મોં સામે જુએ છે.)

ધનદાસ—(ક્રોધથી વિહ્‌વળ બનીને) કોણ છો તમે? પહેલેથી સૂચના આપ્યા વિના કોઇના ઘરમાં આમ ઘુસી આવવું એ શું શિષ્ટાચાર કહેવાય?

પુરુષ—(દૃઢતાપૂર્ણ સ્વરે) હું કાળ છું. મારે માટે ક્યાંય રુકાવટ છેજ નહિ. મને કોઇ રોકી શકતુંજ નથી. હું મનુષ્યોના શિષ્ટાચારને વશ નથી; એટલે તમને સૂચના આપવાની મારે કંઇ આવશ્યકતા ન હતી.

ધનદાસ—(કાળનું નામ સાંભળી ગર્વ ગળી જતાં નરમાશથી) ઠીક. સૂચના આપવાની આપને આવશ્યકતા નહિ હોય, પણ આપને આવવાનો આ કંઇ યોગ્ય સમય કહેવાય? હું મિત્રોની સાથે જીવન-સુખ અનુભવી રહ્યો છું તેમાં આપ વિઘ્ન નાખવા કેમ આવ્યા છો?

કાળ—હું તમને પહેલેથીજ કહી ચૂક્યો છું કે, મારાપર કોઈનો અધિકાર નથી. હું તો ચાહું ત્યાં અને ચાહું ત્યારે જવાને પણ

સ્વતંત્ર છું. હું તમને લેવાને આવ્યો છું, ચાલો.

ધનદાસ (ભયભીત બનીને)—મને લઇ જવા? ભલા, કાલે તો મારો વિવાહ થયો છે. હજી મિત્રોને મેં વિદાય પણ કર્યાં નથી. જીવનનું સુખ કેવું છે તે મેં સારી રીતે જાણ્યું પણ નથી. કંઇ દાનપુણ્ય પણ કરી નથી શક્યો. એટલામાં આપ મને લેવા આવ્યા છો? આપ સ્વતંત્ર છો તેમ નિષ્ઠુર પણ છો, એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એટલી શિષ્ટતા તો આપનામાં હોવી જોઇએ કે કોઇને પહેલી સૂચના આપ્યા વિના તેના મકાનમાં ન જવાય

કાળ—ઠીક લ્યો, જીવનનું સુખ ભોગવવા હું તમને થોડો અવસર આપું છું. હવે હું તમને પાંચ સૂચનાએ આપીનેજ આવીશ.

ધનદાસ (પ્રસન્ન થઇને)—ધન્યવાદ! (કાળનું પ્રસ્થાન)

ધનદાસ—(મિત્રોને) વાતોમાં ને વાતોમાં મેં કાળને પણ કેવો ઉલ્લુ બનાવ્યો?

મિત્રગણ—આજ તો આપે કાળનેએ જીતી લીધો. આપના સમાન બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ભૂમંડલ પર કોઇ બીજા નહિ. (ઉત્સવની સમાપ્તિ)

બીજું દૃશ્ય

(સમય:-પ્રાતઃકાળ. ધનદાસ પોતાની બેઠકમાં આરામખુરશી પર બેઠો છે, સામેનું દ્વાર ખુલ્લું છે, ઇશ્વર અત્યંત દુર્બળ તથા કંગાલના સ્વરૂપમાં ભાગ્યા પાસે આવે છે)

કંગાલ—શેઠનું કલ્યાણ થાઓ. આજ ત્રણ ઉપવાસ થયા. હું રોગ તથા ભૂખથી પીડિત છું. કંઇ ખાવાનું આપશો!

ધનદાસ—પહેરા પર કોણ છે!

પહેરેદાર—હાજર, સરકાર!

ધનદાસ—તમે કેવા રહો છો અને આવા કંગાલ અહીં સુધી કેમ આવે છે એ કેવી વાત! પહિલે અત્યારથી [illegible] નહિ. હવે, તમને નોકરીથી દૂર કરવામાં આવે છે (બીજા પહેરે-દારને) આ ભિખારીને ધક્કો મારીને બહાર કાઢી નાખો.

કંગાલ—શેઠ! ઇશ્વરે તમને ધન આપ્યું છે. તમે એ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ત્રીજું દૃશ્ય

(સ્થાનઃ—ગરીબોનો સમૂહ. ધનદાસની ઘોષણાનો પ્રભાવ)

ધનદાસ—હું ફૂલોની પાસે મારું નાક લઈ જઈને સુંઘવાનું કષ્ટ ઉઠાવનાર નથી. ફૂલોની સુગંધે મારા નાક પાસે આવવું જોઈએ.

કોઈ ગરીબો—અરે સાહેબ! ફૂલોમાંથી અમે તરેહ તરેહનાં અત્તર બનાવી લાવીશું તેથી આપને ઘેર બેઠેજ તેની મોજ મળશે.

ધનદાસ—આંખોને માટે રૂપ જોઈએ.

કેટલાક ગરીબો—અમે આપને માટે સુંદર ચિતરી લાવીશું.

કેટલીક ગરીબ સ્ત્રીઓ (વેશ્યાઓ)—જુઓ સાહેબ! અમારા રૂપ સામે નજર કરો. અમે હાજર છીએ.

ધનદાસ—કાનને માટે મધુર સ્વર જોઈએ.

કેટલાક ગરીબો—અમે ગાઈ-વગાડીને આપને પ્રસન્ન કરીશું.

ધનદાસ—ભોગ માટે સ્ત્રીઓ જોઈએ.

કેટલીક ગરીબ સ્ત્રીઓ (મનમાં)—હાય! આ પાપી પેટ ભરવાને બધુંએ કરવું પડશે. (પ્રકટ) શરીર વેચવાને અમે તૈયાર છીએ.

ધનદાસ—જીભને માટે સ્વાદિષ્ટ ભોજન જોઈશે.

કેટલાક ગરીબો—અમે આપને માટે તરેહ તરેહનાં મિષ્ટાન્ન બનાવી આપીશું.

ધનદાસ—શરીરને માટે સુંદર વસ્ત્ર જોઈએ તેનું કેમ?

કેટલાક ગરીબ—અમે આપને માટે સૂતર કાંતીને કપડાં વણીશું ને આપ પાસે હાજર કરીશું.

ધનદાસ—પગને માટે સ્વારી જોઈએ.

કેટલાક ગરીબો—અમે આપની ઘોડાગાડી હાંકીશું અને પાલખી ઉઠાવીશું.

ધનદાસ—મનના સુખને માટે મારે શિકાર રમવા જવું પડશે.

કેટલાક ગરીબો—અમે આપને જંગલી જાનવરોનો પત્તો બતાવી દઈશું.

ધનદાસ—મોજ માટે શરાબ જોઈએ.

કેટલાક ગરીબો—સાહેબ! અમે તે બનાવવાની તજવીજ કરીશું.

× × × ×

ધનદાસ—મને મારી પ્રશંસા બહુ સારી લાગે છે.

કેટલાક ગરીબો—અમે ઘણાજ મધુર શબ્દોમાં આપની પ્રશંસા ગાવાનો પ્રયત્ન આદરીશું.

ધનદાસ—કેટલાક ભિખારી મારું ધન લુંટવા ચાહે છે.

કેટલાક ગરીબો—સાહેબ! અમે રાતદિવસ આપના મકાનની આગળ પાછળ પહેરો ભરીશું.

ધનદાસ—મારે તો સીવેલાં કપડાં પહેરવાં છે.

કેટલાક ગરીબો—સાહેબ! અમે સીવી લાવીશું.

ધનદાસ—મારા પગને ધૂળ તથા ઠંડકથી બચાવવાને જૂતાં જોઈએ.

કેટલાક ગરીબો—સાહેબ! ચામડું તૈયાર કરીને અમે જૂતાં બનાવી લાવીશું.

× × × ×

ધનદાસ—હવે મારી અવસ્થા પચાસ ઉપર પહોંચી છે. સુખ ભોગવતે ભોગવતે શરીર શિથિલ બની ગયું છે, પણ લાલસા હજી પ્રબળ છે. તેને કોઈ પૂર્ણ કરી શકે છે?

કેટલાક ગરીબો—(વૈદના રૂપમાં) અમે તરેહ તરેહની ઔષધિઓથી આપના શરીરને સબળ બનાવીશું; તેથી વળી નવી નવી લાલસાઓ ઉત્પન્ન થતી જશે

ધનદાસ—આવો, આપને સ્વાગત છે!

× × × ×

(મનમાં) સર્વ પ્રકારે હું સુખી છું. આ તો બધું મારાજ ભાગ્યમાં હતું ને!

ચોથું દૃશ્ય

(કેટલાક વર્ષ વીત્યા બાદ)

(સડક પર ધનદાસ સંધ્યાસમયે ધીમે ધીમે ભ્રમણ કરી રહ્યા છે, એક બાજુ ઈશ્વર ગરીબોના રૂપમાં એમના ભણી જોતા ઊભા છે.)

ગરીબો—ગરીબો પર દયા કરો.

ધનદાસ—[illegible] આવા દશ્યને સડક ઉપર કેમ રહેવા દેવામાં આવે છે? [illegible] અમલદારોને [illegible] રસ્તા ઉપર આવા કેદી, [illegible], કેમ ન કરે [illegible] કરવું છું. [illegible] નાગરિકોને [illegible] છે.

ગરીબો—શેઠજી! દયા કરો.

ધનદાસ—[illegible] પર દયા [illegible] કર ને! [illegible] મને દયા [illegible]!

કેટલાક—[illegible]

ધનદાસ—[illegible]?

કેટલાક—[illegible] છે.

ધનદાસ—ચૂપ રહો, બકબક ન કરો. (ધનદાસ ચાલ્યા જાય છે.)

પાંચમું દશ્ય

(ધનદાસ વૃદ્ધ થઇ ગયા છે. ઉપવનમાં સંધ્યાસમયે વાયુ સેવન કરી રહ્યા છે ત્યાં કાળ પ્રવેશ કરે છે.)

કાળ—કહો મિત્ર ધનદાસ! સુખી તો છો ને?

ધનદાસ (ચકિત બનીને)—કોણ? કાળ? વળી તમે અહીં પહોંચ્યા?

કાળ—હા, હવે જીવનસુખ ભોગવી લીધું ને?

ધનદાસ—અરે! હજી તો થોડુંજ શરીરસુખ ભોગવ્યું છે. પરલોકને માટે તો આજસુધી કંઇ કર્યુંએ નથી. દયાધર્મ માટે તો અવસરે મળ્યો નથી.

કાળ—ઈશ્વરે તો તમને ઘણાએ અવસર આપ્યા હતા.

ધનદાસ—ક્યારે?

કાળ—એક ગરીબ કેટલાએ દિવસનો ભૂખ્યો તમારી પાસે આવ્યો હતો તેને તમે ધુતકારી કાઢ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ બીજા એક ગરીબ પહેરેગીરની આજીવિકા તમે છીનવી લીધી હતી. એક વાર એક કોઢીએ તમારી પાસેથી સહાયતા માગી હતી. તમે તો તમામ દુઃખીઓની વિરુદ્ધ પોલીસને લખી દીધું કે, એવા તમારી આંખો આગળ ઉભા પણ ન રહે. તમારા સુખમાં વ્યાઘાત પહોંચતો હતો. એક ગરીબ વિધવા બાઈ બચ્ચાંને લઇને તમારી પાસે આવી હતી તેને તમે ધક્કો મારીને કાઢી મુકાવી હતી.

ધનદાસ—ત્યારે શું મારે એની પૂજા કરવી જોઇતી હતી!

કાળ—પૂજા કરી હોત તો તો ઈશ્વરનું દર્શન થઇ જાત!

ધનદાસ—ઈશ્વર ક્યાં એમ રખડતા ફરે છે?

કાળ—તમારા જેવાના ઉદ્ધારને માટે તો એ તરેહ તરેહનાં રૂપ ધારણ કરીને દયાધર્મ કરવા માટે તમને ઉત્સાહિત બનાવે છે.

ધનદાસ (કંઇક ચિંતાકુળ બનીને)—અરે! મને તો એ કંઇ માલમ પણ ન હતું.

કાળ—ખેર, હવે ચાલો; હું તમને લેવા આવ્યો છું.

ધનદાસ—(અત્યંત વિસ્મય સહિત) ભલા હજી તો મેં કંઇ કર્યુંએ નથી-નથી તીર્થયાત્રા કરી-નથી વ્રત કર્યું-નથી કોઇને કંઇ દાન આપ્યું-નથી કોઇના કામમાં હું આવ્યો, (એટલામાં કંઇક સ્મરણ થઇ આવવાથી જરા ઉત્તેજિત બનીને ધીઠો કરતા બોલ્યા.) "અરે કાળ! તમે નિષ્ઠુર તો બધે પ્રસિદ્ધ છો; પણ તેની સાથે

જુદાએ લાગો છો! એ તો હું આજસુધી જાણતોએ ન હતો."

કાળ—કેમ?

ધનદાસ—તમે વચન આપ્યું હતું ને કે, પાંચ સૂચનાઓ આપ્યા પછી આવીશ? તે શું ભૂલી ગયા?

કાળ (હસતાં હસતાં)—(જાણે વિષય બદલીને બોલતા હોય તેમ)—અરે ધનદાસ! તમારા વાળ તો બિલકુલ સફેદ થઇ ગયા છે ને શું?

ધનદાસ—(સમજ્યા કે વળી એને વાતમાં ઉડાવી દેવાશે તેથી પ્રસન્નતા ધરતા કહેવા લાગ્યા) હા, મિત્ર! પચાસ વર્ષની ઉંમર થઇ ત્યાં તો વાળ સફેદ થવા લાગ્યા. હવે તો એકે કાળો રહ્યોજ નથી.

કાળ—ચશ્માં ક્યારથી ચઢાવો છો?

ધનદાસ—બાલ સફેદ થવા લાગ્યા તેની સાથે આંખોમાંએ ઝાંખ આવવા લાગી.

કાળ—કાનથી પણ કંઇક ઓછું સંભળાય છે, નહિ?

ધનદાસ—જી હા. કેટલાક વર્ષોથી તેમ થયું છે ખરું.

કાળ—મોંમાંથી દાંત બધા ક્યાં ગયા?

ધનદાસ—એકે એકે બધાએ પડી ગયા.

કાળ—પગના આ હાલ છે?

ધનદાસ—અરે યાર! હવે તો શરીરનો ભાર પગ ઝીલી પણ શકતા નથી. તમે કંઇ દવા ન બતાવો?

કાળ—દવા લઇને તો આવ્યો છું; ચાલો મારી સાથે.

ધનદાસ—પણ પેલી પાંચ સૂચનાઓ ક્યાં?

કાળ—તમને ઉપરાઉપર [illegible] કરી ચૂક્યો છું ને કે, એ પાંચે તમને મળી ચૂકી છે. બાલ સફેદ થઇ ગયા, આંખોમાં ઝાંખ આવી, કાન બહેરા થઇ ગયા, દાંત પડી ગયા અને પગ નિર્બળ થઇ ગયા. એ પાંચ સૂચનાઓ મળી કે નહિ! ચાલો હવે વાર ન કરો, ચાલો.

ધનદાસ—(કરગરીને) અરે યાર! [illegible]

[illegible]

[illegible] હું [illegible]

([illegible])

अंगं [illegible] पलितं मुंडं दशनविहीनं जातं तुंडम् ।

[illegible] दंडं तदपि न मुंचत्याशापिंडम् ।

[illegible]

[illegible]

૫૯–જગના ક્ષુધાર્ત જાગો !

(લેખકઃ–શ્રી. મકનજી પરમાર)

આજે દીપોત્સવીનું પર્વ છે. ઘેર ઘેર દીપમાળાઓ પ્રકટી રહી છે. અમાવાસ્યાના ઘોર અંધકારને સ્થાને જાણે પૂર્ણિમાનો પ્રકાશ પથરાઇ રહ્યો છે.

પણ એ દીપમાળાઓ, એ પ્રકાશ કૃત્રિમ છે. આજના માનવીઓને અનુરૂપ એ કૃત્રિમ છે. દીપોત્સવીનું ખરૂં હાર્દ તો અંતરમાં દયા, જ્ઞાનની દીપમાળાઓ પ્રકટાવવાનું છે. વર્ષભરના પાપપુણ્યનો સરવાળો મૂકી, કાંચન સરીખડા શુદ્ધ બની આવતા વર્ષની પહેલી પરોઢે સ્નેહીમિત્રોને મળવાનું છે.

એવું અમોલ મહત્ત્વપૂર્ણ પર્વ આજે પણ ઉજવાઇ રહ્યું હતું. શ્રીમંતોને ત્યાં ગાનતાન અને રંગરાગ ઉડી રહ્યા હતા. દેવમંદિરોમાં દીપમાળાઓ પ્રકટી રહી હતી.

ભદ્રાવતીનાં આછેરાં નીરના યૌવનમદ ઓસરી ગયા હતા. તે સ્થિર ગંભીર રીતે વહી રહી હતી. એ એના નીરમાં કેટલાય સ્નેહભીના, દુખિયારા ને પીડિત હૃદયોની આંખલડીઓનાં આંસુ સમાવતી હતી, છતાં એ તો એની એજ રીતે વહે જતી હતી. એનું હૃદય યુગયુગથી એવાં દુખિયારાંઓનાં આંસુઓ પી પીને રીઢું થઇ ગયું હતું.

ભદ્રાવતીના કાંઠેજ એક દેવમંદિર આવેલ હતું. તેના ઘુમટ ઉપર પ્રકાશદાતા પણ ગરીબાઇ ઉપર જાણે હસતો હોય તેમ ભદ્રાવતીના નીરમાં પ્રતિબિંબ પાડતો પ્રકાશી રહ્યો હતો. મંદિરમાં દીપમાળાથી ઝાકમઝોળ થઇ રહી હતી. પ્રભુપ્રતિમા ઉપર હીરામાણેકનાં જવાહીર શોભી રહ્યાં હતાં. સુગંધિત ધૂપની ફોરમ સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી. પ્રભુ પોતેજ શ્રીમંતાઇની પ્રતિમૂર્તિ થઇ બેઠેલા હતા. તેના દ્વારે અત્યારે ઢોલકાં વાગતાં હતાં. નગારાં ને જાત જાતની સાડીઓથી, અને પરેણાંમાંથી ઢળી પડતી ઓઓ, હાર-દુશાલાથી શોભતા પુરુષો, અને અત્તરથી મહેકતી સ્ત્રી

દેવામાં ક્યાંય ગરીબાઇનું અસ્તિત્વ દેખાતું ન હતું.

રડ્યો ખડ્યો કોઇ ગરીબ ત્યાં જઈ ચડતો તો 'શેઠ સાહેબને, શેઠાણી સાહેબને જગ્યા ઘો, એય ભુડથલ! નથી સાંભળતો?' એવા પ્રભુસાર્થીઓના અવાજો સંભળાતા હતા

બિચારા ગરીબો જાણે અછૂત હોય તેમ એ માંધાતાઓ માટે રસ્તો સાફ કરી આપતા હતા, 'પ્રભુદ્વારે સર્વ સરખા' એ ભાવના ભુલાઈ જતી હતી.

મહેલાતો અને મંદિરોમાં જ્યારે આવી ધમાલ થઈ રહી હતી, ત્યારે એજ મંદિરની સામે આવેલ, એજ પ્રભુની છાયામાં એક નાનકડા ઘરમાં એક નાનકડું કુટુંબ ગરીબાઇના ભારડામાં ભીંસાતું પડ્યું હતું.

ત્યાં નહોતી દીપમાળા કે નહોતી દિવાળી ! ત્યાં તો દિવાળીના દિવસનું મૂળસ્વરૂપ આસોની અમાવાસ્યા ઘરમા ને દિલમા વ્યાપી હતી.

નાનકડા પતરાના ડબ્બામાં ટમટમ કરતો દિવો બળી રહ્યો હતો. એક ખૂણામાં તૂટેલ ખાટલામાં એક પંદર-સોળ વર્ષનો કુમાર પડ્યો હતો. દર્દના દુઃખથી ડુસકી રહ્યો હતો, અને વખતે વખતે ઉભો થઈને નાસવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ તેની પાસે બેઠેલ પચાસેક વર્ષનો આધેડ પુરુષ અને એક બાઇ તેને રોકી સમજાવી પસરાવી દેતાં તેને માથે ગોરો હાથ ફેરવતા હતા.

બાઇ ચાલીસેક વર્ષની હશે, પણ કામ કરી કરીને પચાસ જેવડી તેની હાલમાં આ પુત્રના મંદવાડે વધારે ચિંતા ભરેલ હતી, જેથી તે પચાસ વર્ષ જેટલી લાગતી હતી. તે ઉપરાંત એક બાર વર્ષનું છોકરું પણ રડતું હતું. તેના શરીર ઉપર એક ફાટેલ ફાનસ સિવાય બીજું કંઇ ન હતું, [illegible]

[illegible]

પત્ની પડ્યાં, એટલે જગુ બહાર દીપમાળા જોવા માટે ચાલ્યો ગયો.

'તમને પાંચ રૂપિયાનીએ ઑફિસમાંથી ના પાડી?'

'હા, કહે છે કે તું પચીસ રૂપિયા લઇ ગયો છું એટલે હમણાં

નહિ મળે!'

'તમે દેવજીની માંદગીનું કહ્યું હતું?'

'હા હા, પણ એ બધું પથ્થર ઉપર પાણી! ગરીબોની કોને પડી

છે! દેવજી આપણે મન દેવજી, બીજાંને શું? જો ને, ધર્માદા દવા-

ખાનાનો દાક્તર છે, તોપણ રાત્રે આવવાના રીના રૂપિયા માગ્યા ને?'

'ધનનંદન શેઠ તો બહુ દયાળુ કહેવાય છે, છતાં આવા કઠોર

હૃદયનાને કેમ રાખતા હશે?'

'એ દયાળુ કૃપાળુ તો માત્ર કહેવાના, બાકી બધાય પૈસાના

જોરે વાહ વાહ કહેવરાવવા ઇચ્છે છે. તું એમ ન સમજતી કે, તેમને

ગરીબોની પડી હોય!'

'ના ના, એવું તે હોય! દુનિયામાં કોઇક તો ગરીબનો બેલી

હોય ને? હશે, પણ હવે આપણે શું કરીશું? અત્યારે ઘરમાં તો

ફક્ત બે આના છે, અને દેવજી તો બિચારો લેવાતો જાય છે, તેને

માટે કાલે પેલો લેપ અને મોસં—'

સ્ત્રીના શબ્દો હજી પૂરા થાય એટલામાં તો કોઇનો બહારથી

સાદ સંભળાયો: 'એય...એ...ય મગન! અરે દોડ, તારો જગુ

ધનનંદન શેઠની મોટરમાં આવી ગયો! ઘુવડ જેવા સાળાઓ

પોતાના છોકરાનેય સાચવી શકે છે?'

'શું...શું...!' કહેતો મગન ગાંડાની માફક બહાર દોડ્યો. ત્યાં

જઇ તેણે જોયું તો માણસોના ટોળા વચ્ચે જગુ પડ્યો હતો.

ધનનંદન શેઠ એટલે ચડના ચડતાઃ 'છોકરાને ઇસ્પિતાલે લઇ

જાઓ' એવો હુકમ આપતા હતા. સ્વરમાં નહોતી ફિકર કે નહોતી

અનુકંપા. એક સામાન્ય સળેકડું પીસાયું હોય તેવી બેદરકારી એ

સ્વરમાં ગાજતી હતી.

પણ મગન તો ત્યારે ગાંડો બન્યો હતો. તેણે મોટરે ચડી

શેઠને પડકાર્યા:

'સાહેબ! મારો જગુ પીલાઇ ગયો, અરે તમારે આંખો છે કે

નહિ? તમે...ત...મે ક્યાં જતા હો? મારો જગુ લા...'

મગનના શબ્દોને રોકતા શેઠ બોલ્યા: 'જાઓ! એ હું જાણું

છું. એને ઇસ્પિતાલે મોકલું છું. આમ છોકરાઓને રખડતા ન

મૂકીએ. આ લે પચાસ રૂપિયા. એની સારવાર કરજે.'

'સાહેબ! તમારે આંખો નહોતી? તમારા ડ્રાઇવરને આંખો નહોતી? અને તમે શું મારા જગુની કિંમત રૂપિયા પચાસનીજ આંકો—'

'ચાલ દૂર ખસ! મારે દર્શનનું મોડું થાય છે!'

'અરે દર્શનવાળા ધર્મની પૂંછ—'

'એય કોણ છે, આને અહીંથી દૂર કરો. સાલા પચાસ રૂપિયા પણ હવે નહિ મળે.' કહી ધનનંદન શેઠ પ્રભુના દર્શને ગયા.

'જય ગરીબનિવાજ! જય અનાથના નાથ! વાહ વાહ! મારા પ્રભુ! દુખિયાના બેલી!' એ શ્રીમંત, શ્રીમંત પ્રભુને વંદના કરવા લાગ્યો. પ્રભુ અને ધનનંદન બન્નેને અત્યારે પેલા જગુની તો પડીજ ન હતી. ધનનંદન અને પ્રભુનાં જવ હીરા સામસામા પ્રકાશ ફેંકી ધનનંદન અને પ્રભુને એકાકાર કરી દેતા હતા.

બન્ને મગનની મૂર્ખતા ઉપર મંદ મંદ હસતા હતા! ધનનંદનના કાનમાં પ્રભુ શબ્દો પાડતા હતાઃ 'ધનનંદન' એમાં તારો શું દોષ! સાલાઓ છોકરાઓને પણ એટલા ન સાચવી શકે? અને તારા જેવાની મોટરમાં આવી એક છોકરો મરી જાય તોપણ શું! તારી હરિપતાલમાં પણ્યાય દર્દીઓ તને આશીર્વાદ દેતા પડ્યા છે. શોક મા કર!'

આવી રીતે ધનનંદન પ્રાર્થના કરી પ્રભુ તરફથી મનકલ્પિત આશ્વાસન મેળવી રહ્યો હતો, ત્યારે મગન આગળની માફક પોલીસ નાકાએ દોડ્યો જતો હતો. ત્યાં જઈ તેણે ફોજદારને કહ્યું:

'સાહેબ! મારા દીકરા જગુને ધનનંદન શેઠે તેમની મોટરનાં પૈડાં નીચે નાખ્યો. સાહેબ! હું ગરીબ છું, મને મદદ કરો. મારો [illegible]"

'બક બક બક ન કર, હું આવું છું' કહી ફોજદાર [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ખબર ની—'

"જહન્નમમાં જાય તારા દિકરાઓ ને તું! ચાલ, લે હવે આ સો રૂપિયા શેઠ સાહેબે આપ્યા છે તે, અને તેને ટે..."

"સાહેબ તમે..."

"ચૂપ કર, સાલા! સો રૂપિયા નહિ મળે, જો ઝાઝી ગડબડ કરી છે તો!"

'સાહેબ! મારે એ સો રૂપિયા નથી જોઇતા. હું સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ પાસે જઇ–'

'જા, તારે જવું હોય ત્યાં જા! હું જોઉં છું કે, તું શેઠ સાહેબને શું કરી શકે છે.'

અને ખરેખર, મગનને કયાંયથી દાદ નજ મળી. સર્વેએ તેનોજ દોષ કાઢયો. પેલો ગરીબનો બેલી પણ મંદિરમાં બેઠો બેઠો મગનની દોડધામ જોતો જોતો હસતો હતો. મગન પાછો આવ્યો. તેનું હૃદય અત્યારે રડતું ન હતું. તે અત્યારે લાગણીશૂન્ય માનવી બની ગયો હતો. એટલામાં તેના કાનમાં કોઇકે કહ્યું:

"મગન! મૂર્ખાઈ છોડી દે, બધેય ધનનંદન શેઠના હાથ લંબાઇ ગયા છે. તારૂં કોણ? તું જરા જો તો ખરો, મંદિરમાં બેઠેલો પેલો દીનદયાળ પણ તારી દોડધામ જોઇ હસી રહ્યો છે! મૂર્ખા, ગરીબ શા માટે થયો? ધનનંદન શેઠનો દિકરો તારા જગુ જેવડોજ છે, તે તારી હડફેટમાં આવ્યો હોત અને પડી ગયો હોત તો? માટે આ બધો તફાવત સમજી જા અને ડાહ્યો થઇ જગુને ઠેકાણે પાડ!"

'હા...હા...હા...હા, બરાબર છે! બરાબર છે! હું મૂર્ખો! ના ના, હું ગરીબ છું એટલે મૂ......' કહી તેણે જગુને ખભે નાખ્યો, અને દોટ મૂકી ઘરમાં ઘુસ્યો.

મગનની પત્ની મોંઘી વિહ્‌વળતાથી સામે દોડી.

'શું થયું? જગુને કેમ છે? અરે પણ તમે આમ કે–'

એટલામાં તો મગને જગુના શરીરને નીચે મૂકયું. મોંઘી ફાટી આંખે લોહી નિંગળતું જગુનું શરીર જોઇ રહી. જગુના શરીરમાં રહ્યોસહ્યો પ્રાણ નામે મૂકતાંજ હેઠા ટમકે ઉડી ગયો. મોંઘીએ જગુને હાથમાં લીધો. એ ઠંડા દેહને છાતી સરખો ચાંપ્યો, તેની આંખોનાં આંસુઓ થીજી ગયાં. તે અનિમેષ નયને તેને જોઇ રહી. તેમાંથી ઝરતી આગનો તમને ખ્યાલ છે? એ આગ જગતને ભસ્મીભૂત કરવા મથતી હતી. મગન પણ કોઇક પૂતળાની પેઠે સ્થિર થઇ એક ખૂણે ઉભો હતો.

એટલામાં તોઃ

'જયુ બા...ઇ તને હું...લાવી દઉં'...'

કહેતો દેવજી સનેપાતના જોરે પથારીમાં ઉઠયો. મગન તેને સંભાળે તે પહેલાં તો તે દ્વાર સુધી ચાલ્યો ગયો. ઉઘાડા બારણા સાથે ભટકાયો. બારણાનો નિર્જીવ ખૂણો તેના કપાળમાં ગરી ગયો. એક, બસ એકજ ધબાકો ને દેવજી પડયો. પડતાંજ તેનો પ્રાણ-પંખેરું ઉડી ગયો!

મોંઘી દેવજી તરફ દોડી, પણ તે મોડી પડી. ઘરમાં કોઇ ભૂતાવળ જાગી હોય અને તેનાથી બીતો હોય તેમ પ્રકાશ વેરતો પેલો ટમટમ બળતો દીવડો પણ હોલવાઇ ગયો.

મગન અને મોંઘીએ દેવજીના દેહને ઉંચકી જયુના દેહ પાસે સુવાડયો.

મોંઘીના મુખમાંથી એકજ શબ્દ નીકળ્યોઃ

'ઓહ...ઓહ!' આકાશના ઘુમટને તોડતો અને સારા જગત ઉપર પ્રલયકાળનાં પાથરણાં પાથરતો એ શબ્દ સમાયો અને સાથો-સાથ મોંઘીના જર્જરિત, ગરીબ દેહમાં રહેંસાયા નાનપ સમજતો હોય તેમ એ નિષ્ઠુર શ્વાસ પણ ઉડ્યો ધબકારો કરી બંધ પડ્યો.

મગન સ્થિર અને અચલ દૃષ્ટિએ પડીજર એ ત્રણેય સ્વજનો-ના દેહ સામે જોઇ રહ્યો. અત્યારે તેનામાં નહોતો થરથરાટ કે નહોતો કંપ! તે કોઇ પિશાચના પંજામાં સપડાયેલ કઠપૂતળી જેવો હતો. અત્યારે તે પોતેજ પિશાચ હતો.'

તેણે તેની દૃષ્ટિ ઉઠાવી, ઘરના ચારે ખૂણે જોયું અને પછીઃ

'હા... હા... હા' એક વિકટ હાસ્ય કર્યું. એ હાસ્યમાં [illegible] [illegible] ઉઠતી હતી. એ [illegible] ન હતું. પણ કોઈ [illegible] હતો.

[illegible] સમે મગને [illegible] તેની [illegible]

[illegible]

...ચને તે ઉપર સુવાડયાં. ઉપર લાકડાં ને છાણાં ગોઠવ્યાં. પ્રદક્ષિણા
... મગને આગ મૂકી. મંદિરના દીવાનું તેજ એ જ્વાલામાં
...માઇ ગયું. પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવના ધ્વજ સરીખડા એ દીવડાએ
...ણ એ જ્વાલામાં સમાઇ જવાનું વધારે ઉચિત ધાર્યું.
મગનનો પણ જીવનપ્રકાશ એ જ્વાળા સાથેજ સળગી ગયો
ચિતા ઠંડી પડી. અમાવાસ્યાનો ઘોર અંધકાર એ નિર્જ
નદીમાં પથરાઇ રહ્યો. તેવુંજ ઘોર પ્રકાશશૂન્ય હૃદય લઇ મગન
ઉઠયો. ચિતામાં આળોટયો, અને પછી એ ઘોર અંધકારમાં ગેબ
થયો. મગન ક્યાં ગયો, અંધકારમાં ક્યાં ગુમ થયો તેની જગતને
કાંઇ નહોતી પડી.

પ્રભુના ઓચ્છવમાં સર્વ મસ્ત હતા. એ ગરીબનવાજ, એ
નોધારાનો આધાર! પણ એ ભવ્ય દીપમાળાઓથી શોભતા આવા
સમાં, ધનનંદન જેવા ભક્તોની બિરદાવલિઓ સાંભળવામાં મસ્ત હતો.*
તેનાં હીરા-માણેકનાં આભૂષણો અત્યારે પણ ગરીબાઇ ઉપર
મંદમંદ હસતાં ઝળકી રહ્યાં હતાં.
ઝાંઝ પખાજ અને ગવૈયાઓના ગુલતાનથી ભક્તિજીનાં હૈયાં
મસ્ત હતાં. અને વચ્ચે વચ્ચે 'વાહ મારા પ્રભુ! વાહ ગરીબનવાજ'
કહી તાલ દેતા હતા.
ધનનંદન શેઠ જેવા ધનવાનોની અને તેમનાજ જેવા તેમના
પ્રભુની આજે દિવાળી હતી, પણ મગન જેવા ગરીબોની તો હતી-
'આસોની અમાવાસ્યા'

("બે ઘડી મોજ"ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

* ખાં જોતાં હરે એવી મૂર્તિને પ્રભુને નામે પૂજા [illegible]
નહિ, પણ મંદિરના [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] તરીકે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

૬૦–ગાંડી

(લેખકઃ-શ્રી. કિસનસિંહ ચાવડા)

(૧)

એ ગાંડી! એ……ગાંડી જાય!' કહેતાં છોકરાં-
ેક સ્ત્રીની પાછળ દોડતું હતું.
ર જઇને ગાંડી એક ઠેકાણે ઉભી રહી. એક તોફાની
ીજ એના તરફ જોરથી પથ્થર ફેંક્યો, અને 'લેતી જા
પાડીને નાઠો.
પથ્થર વાગ્યો એટલે એના ચહેરા ઉપર એક જાતની
ો અંકાઇ ગઇ, આંખોમાં દર્દ અને ખુન્નસ એકા-
ઊાયાં. જોરથી ત્રાડ પાડીને તે બોલીઃ "દૂર હટો! દૂર
બાળકોની પાછળ દોડી. છોકરાઓ નાસી ગયા.
ાછી ફરી એટલે છોકરાંઓ પાછળ પડયાં. છોકરાંઓને
આ ત્રાસમાંથી બચવા ગાંડી એક ઘરમાં ભરાઇ ગઇ.
ો કર્કશ અવાજ આવ્યોઃ 'મારો મારો, ગાંડી આવી.'
ગાંડીની પીઠમાં જોરથી લાકડીનો સપાટો લગાવી તેને
ી મૂકી.
ા બરડામાં સખત વેદના થતી હતી, પણ એની અસવ
આમગ એનો હિસાબ નહોતો. બહાર આવીને એણે
ર જોઇને જોરથી બૂમ પાડીઃ 'એ' એ! જુઓ
ી જાય છે! પૂરી જાય છે! ચારે બાજુ દાવાનળ લાગ્યો
આગ–આગ!'
ાણામાં દેવની સાથે એક વિશાળ ભવન પાસે ઉભી
ીમંતની અભિલાષા જેવા મહાલયને જોઇને તે બેઠી
ો સહેલ પણ એક દિવસ હતો ન હતો થઇ ગયું
હતી પડી. હરેક કારેક તો ભણકાર વાગે છે. પ્રતિ-
ેક તો જીવપી પણ વારે કાળુ હવે છે. સહેલ-

ને જોઇને ગાંડીએ નાચવા માંડ્યું. એનાલ નાચતી જાય, ભયાનક હસતી જાય અને જોરથી કાતિલ સ્વરે બોલતી જાયઃ 'એક દિવસ હું આ જગતની રાણી બનીશ. આવા આવા હજારો મહેલ પણ બનાવીશ. એમાં હિંચકા મટાવીશ અને પછી હસતી હસતી ઝૂલીશ, ખૂબ ઝૂલીશ. હા! હા! હા! ખૂબ ઝૂલીશ. અને એક દિવસ એ મારો મહેલ પણ તૂટી પડશે. પછી?'

(૨)

ગાંડીની અવસ્થા ૫૦ વર્ષની હશે. એના શરીરનું લોહીમાંસ સુકાઇ ગયું હતું. શરીરનાં હાડકાં ચામડીને તોડીને બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં. એનું કદ્રૂપું શરીર જોઇનેજ ઘણા ડરી જતા. પરંતુ એના પર કોઇ ભલા અને પરગજુ માણસની સદ્‌ભાવના જેવું સૌમ્ય તેજ પણ વિલસતું હતું. ક્યારેક તો એની ઉંડી પેસી ગયેલી આંખોમાંથી આંસુ બળ કરીને પણ સરી પડતાં.

એક દિવસ ગાંડી રસ્તે ચુપચુપ જતી હતી. એક રસ્તે જનારે એનો હાથ પકડીને પૂછ્યું કે 'આજે કેમ આ તરફ આવી!'

ગાંડીએ હાથ તરછોડીને કહ્યુંઃ 'હટ, મારે તો દૂર-પણે દૂર જવું છે.' અને પછી જોરથી હસી પડી.

પેલા માણસે પૂછ્યુંઃ 'ગાંડી! ખાવું છે?' ગાંડીએ પાછું વિલક્ષણ હસતાં હસતાં કહ્યુંઃ 'ભૂખ, ભૂખ, ભૂખ.'

પેલા રાહદારીએ દુકાનમાંથી ખાવાનું અપાવ્યું. ગાંડીએ ઊભાંજ થોડું ખાધું અને થોડું પાસે ઉભેલા કૂતરાને નાખી દીધું.

ગાંડીએ પાછું ચાલવા માંડ્યું. એજ રસ્તે પાંચ સાત વખત ગઇ ને આવી એટલે થાકી ગઇ. પછી તે રસ્તામાંજ એક બાજુએ પડી અને સુપ્ત થઇ.

બીજો કોઇ તુમાખીખોર આવ્યો. તેણે રસ્તે સુતેલી ગાંડીને લાત મારવાનો દેખાવ કર્યો. ગાંડીએ ઉભી થઇ આગળ ચાલવા માંડ્યું.

(૩)

ઘણા દિવસો વીતી ગયા. ગાંડીનું રૂપ દિવસે દિવસે ખુનીના જેવું ભયાનક બનતું જતું હતું. લોકો હવે એનાથી ખૂબ બીતા હતા.

એક દિવસ ગાંડી રસ્તે જતી હતી. એક મિઠાઇવાળાની દુકાન આગળ તે ઉભી અને હાથ ધરીને એક પકવાન લઇ મિઠાઇ ખાઇ જવા માંડ્યું. દુકાનદારે પાછળ દોડીને ગાંડીના માથામાં લાકડીના પ્રહાર [illegible]

ર રહી ગઇ. થોડી વારે શુદ્ધિ આવી, પાછી ઉઠી
મિઠાઇ લોકો તરફ ફેંકીને ચાલતી થઇ.
અંદર અંદર વાતો કરીઃ 'આ ગાંડીને ગાંડાની હૉસ્પિ-
દેવી જોઇએ.'
પાછો વીત્યો. હવે ગાંડીથી ચલાતું નહોતું. માર
ને દર્દની કારમી પીડાથી એનું જીવનબળ ક્ષીણ થઇ
દિવસ અનહદ તાવની પીડાથી તે એક ફૂટપાથ
ડી હતી. થોડી થોડી વારે વેદનાનો દયાજનક અવાજ
ળતો અને રસ્તામાં થતા કોલાહલમાં મળી જતો.
ર એ ગાંડીની આસપાસ માણસોનું જૂથ જામ્યું.
માંથી કહ્યુંઃ 'ગાંડી! રામનામ લે.' ગાંડી દુઃખમાં પણ
. હસતાં હસતાં સૌની સામે આંખો મીંચી દીધી.
ખતે પોલિસનો જમાદાર બે સિપાઇઓને લઇને
લમાં મોકલવા આવ્યો, પણ એના પહેલાંજ એ
આ ગાંડા સંસારને છોડી ક્યાંક બીજે ચાલ્યો ગયો હતો!
યું શું હશે! જીવનની વાસ્તવિક અવસ્થા કે પોતાની
ાનો રોગ?

("કૌમુદી"ના એક અંકમાંથી)

६१–वीर कासुनो जंतरडो

(લેખકઃ-શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા)

(૧)

"કાસુભાઇ ! આજ તમારૂં કામ પડયું છે."

"બોલો, જ્યાં જવું હોય ત્યાં ગાડું તૈયારજ છે."

"જાવું છે તો કુતિયાણા, પણ જરા જોખમ જેવું છે."

"ગલાલચંદભાઇ ! ગમે તેટલું જોખમ હોય પણ કાસુ ખોજાનું ગાડું એટલે રામરાજ્ય."

"ઇ તો મને ખાત્રી છે એટલે તો તમારી પાસે આવ્યો છું."

" ત્યારે બેસી જાઓ. બળદ ઉપે લગાડું એટલી વાર."

" ભાડું શું લેશો, કાસુભાઈ ! "

"આટલા વર્ષથી કામ પાડો છો એમાં કોઈ દિ ભાડું ઠરાવ્યું નથી અને આજ ભાડું ઠરાવું ?" કાસુએ હસતાં હસતાં પોતાની દાઢીના વાળ પર હાથ ફેરવ્યો.

" મારે આવવું હોય તો ઠરાવુંજ નહિ, પણ આ મહેમાનને જાવું છે."

ગલાલચંદે પંદર વર્ષનો એક છોકરો કાસુને બતાવ્યો.

" બસ એકજ છે ?"

" એકજ. "

"તમારી મરજી પડે ઇ આપજો. હું તો નામ નહિ પાડું."

"કાસુભાઇ ! એમ નહિ ચાલે. આજ તો તમારે બોલવુંજ પડશે. ઠેઠ કુતિયાણે જવું છે–લાંબો પંથ છે અને તેમાંય તમારૂં ગાડું કર્યું એટલે મને અનેક રીતે નિરાંત રહે."

"એમાં તમારે કાંઇ ફિકર નહિ. તમારા મહેમાનનો વાળ વાં[illegible] [illegible] તો એનો જવાબદાર હું."

"કાસુભાઇ! [illegible] [illegible] [illegible] અને તેમાંય આ છોક[illegible] [illegible] [illegible] છે."

"[illegible] [illegible] છો !" કાસુ [illegible] છોકરો [illegible]

માથા સુધી નીરખી જોયો.

"આદતથી આવે છે."

"આદતથી આવનારને કુતિયાણે જવું હોય તો તો પોરબંદર પાંસરું પડે."

"ઈ વાત સાચી, પણ વેરાવળના એક શેઠનો સથવારો હતો. પાસે જોખમ હોવાથી એ સથવારાની સાથે વેરાવળ ઉતર્યો અને ત્યાંથી અહીં કેશોદ આવી કુતિયાણે જવાનું એના પિતાએ ઠેઠ આદતથી નક્કી કરી દીધેલ છે."

"ભલે, ખુશીથી ગાડે બેસી જાય. ગલાલચંદભાઈના મહેમાન ઈ મારા પણ મહેમાન."

"એમ ન ચાલે, ભાડાનું નામ પાડો તો ઠીક."

કાસુ ખોજો ગલાલચંદનો હાથ પકડી કેશોદ સ્ટેશનના દરવાજા પાસેના એક મોટા વડલા નીચે તેડી ગયો.

"ગલાલચંદભાઈ! છોકરા પાસે જોખમ કેટલુંક હશે?"

"વીસેક હજાર રૂપિયાનું જોખમ હોવું જોઈએ."

"ત્યારે ભાડાની વીસ કોરી આપજો, એટલે ઘણી."

ગલાલચંદને આ વીસ કોરી વધુ લાગી નહિ; કારણ કે કાસુ જેવો વિશ્વાસુ ગાડાવાળો આ આખાય પંથકમાં નહોતો. બાલાગામના કાસુ ખોજાનું ગાડું હોય પછી મધરાત્રે હજારોનું જોખમ લઈને જનારના પેટનું પાણી પણ ન હાલે એવી કાસુની આંટ હતી.

વીસ વર્ષનો કાસુ ભેટમાં જંતરડો હમેશાં રાખતો. તલવાર, જમૈયો અને ટદિયાળી ડાંગ રાખનારા અનેકને કાસુના આ જંતરડાની પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી.

કાસુના ખેતરમાં ઉનાળુ મોલ ઝકુંબી રહ્યા હતા. બાલાગામ એટલે ઘેડ પ્રદેશનો હરિયાળો બાગ. ઓઝતના એ રમણીય કાંઠા પર ઉનાળુ જુવાર કાસુના ખેતરમાં માથોડું માથોડું ઉંચે ઉભી હતી. જુવારના ખેતરમાંથી ઉભા ને ઉભા સાંઢિયા ચાલ્યા જાય તોય ન દેખાય એવો કદદાર એ મોલ હતો. કાસુ ખેતરની વચમાં માચડો બાંધી મોલનું રખોપું કરી રહ્યો હતો. બરાબર મધરાતે મોલના [illegible] કંઈક અવાજ થયો. કાસુની ચપળ દૃષ્ટિએ રાતના અંધારામાં પણ એ મોલમાં કોઈ પેઠું છે એમ પારખી લીધું. [illegible] વિના કે અવાજ કર્યા વિના માચડા પર બેઠા [illegible] જંતરડામાં ચડાવી તે ફેંક્યો. જે [illegible] અવાજ આવ્યો હતો, એ દિશા તરફ [illegible]

ની માફક જંતરડાને જોરથી ફેરવીને ઘા કર્યો. સમ...મ...સમમ... કરતો પહાણો મોલમાં સંતાઇને ઉભેલા એક માટીના કપાળમાં લાગતાં એ ઉથલી પડયો. સવારે કાસુએ એ ખૂણા પર આવીને જોયું તો જંતરડાના ઘાથી એક વાઘરી ત્યાં ને ત્યાંજ મૃત્યુ પામ્યો હતો.

બીજા એક પ્રસંગે એક કણબણને લઇને ચાર જણ ભાગ્યા. કાસુને ખબર પડતાં એ એની પાછળ પડયો. એક ખેતરવા અંતર પડતાં કાસુએ એ ભાગતા ચારે જણને પડકાર્યા. એ ચારે જણા પાસે તલવારો હતી એટલે કાસુની રાહ જોતા એ ઉભા અને પાસે આવે એટલે પૂરો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ કાસુએ તો દૂરથીજ ભેઠે ભરાવેલા પહાણા જંતરડે ચઢાવ્યા અને બરાબર લમણાનો લાગ લઈ એક પછી એક એ ચારેને પૂરા કર્યા.

કાસુનાં આ પરાક્રમોથી ગલાલચંદ માહિતગાર હતો એટલે આદતથી રૂપિયા લઇને આવેલ આ છોકરાને સહિસલામત પહોંચાડવા માટે કાસુ સિવાય બીજા કોઈ ઉપર એની નજર ઠરી નહિ. એ વખતે કુતિયાણે જવા માટે રેલગાડી નહોતી. પગરસ્તે શાપુરથી જવાતું. પહેલાં ગલાલચંદને એવી ઇચ્છા થયેલી કે, શાપુર સુધી રેલગાડીમાં મોકલાવી પછી ત્યાંથી કોઈ ગાડું કરી લેવું, પણ કાસુ જેવો કોઇ વિશ્વાસુ ગાડાવાળો શાપુરમાં નહોતો.

" ત્યારે કાસુભાઈ ! થાઓ તૈયાર. "

"રોટલો ખાઇ લઉં એ દરમિયાન તમે મહેમાનને તૈયાર કરી લ્યો."

"કાસુભાઇ ! જંતરડો પાસે છે ના ?"

"આજ સાથે નથી રાખ્યો; કારણ કે હમણાં કંઈ જોખમ જેવું ગામડામાં નથી એટલે એમ ને એમ આવ્યો હતો."

"ત્યારે શું કરશો ? જંતરડો તો તમારે ચોવીસે કલાક તમારી પાસે રાખવો જોઇએ."

" સારું બાલાગામ થઇને જશું, એટલે ઝાંપે ઉભું રાખી ઘેર જઇને લઇ આવીશ. "

"જરૂર એમ કરજો. જંતરડા વિના બધુંય ખોટું."

" પણ હું કેવો છું ! કરતો જંતરડો હોય પછી શું વાંધો છે !" કાસુ ખડખડાટ હસ્યો.

(૨)

મહેમાર વાસુદેવનું ઘર કાસુનું સારું બાલાગામ આવી પહોંચ્યું. "જરા આરામ લેશો કે જમુભાઇ ?" કાસુએ પડાળમાં માથું ઊંચું રાખી ગાડામાં બેઠેલ એ પંદર વર્ષના છોકરાની સામે આં-

દીવાના અજવાળામાં જોયું.

"જેમ તમારી મરજી."

"હું તો એમ ઇચ્છું છું કે, તમે મારા આજે મહેમાન થાઓ. બ્રાહ્મણને બોલાવી રસોઇ કરું અને તમે અત્યારે ગરમ ગરમ રસોઇ જમો."

"જમવા જેટલો વખત હોત તો તો કેશોદ ગલાલચંદ કાકાને ત્યાં રોકાત."

"પણ હવે અહીંથી કુતિયાણા બાર ગાઉ રહ્યું. આપણે ચંદરમા ઉગે ચાલશું તોય સવારના ખુશીથી પહોંચી જશું."

"મારે બરાબર વખતસર પહોંચવું જોઇએ."

"વખતસરજ પહોંચશો. આજે બારશ ને કાલે ધનતેરશ."

કાસુ ગાડાવાળાએ પોતાને ત્યાં આ મહેમાનને જમાડવા બહુ આગ્રહ કર્યો, પણ જગુભાઇએ રસોઈ કરાવવાની ના પાડી અને પોતાની પાસે જે મિઠાઇ હતી તે પોતે ખાધી તથા કાસુના ઘરમાં પણ છોકરાંઓને આપી.

કાસુએ ફળિયામાં ખાટલો નાખી આપ્યો અને એક નવું ગાદલું પાથરી આપી જગુને થોડો વખત આરામ લેવાનું કહ્યું.

"કાસુભાઇ! બહુ મોડું કરશો મા હો. પાછો રસ્તો પણ ખરાબ છે."

"રસ્તો ખરાબ ખરાબ તો ઠીક. જ્યાંસુધી ભગવાન અને જંતરડો બે પાસે હોય ત્યાં સુધી કાસુને કાંટાળો રસ્તો પણ ફૂલ જેવો લાગે છે." બોલતો બોલતો કાસુ હસ્યો.

"જગુભાઇ! આ બળદને નીરણ નાખી છે એ ખાઇ લે પછી ગાડું જોડીશ."

ફળિયામાં ખાટલા પર ઠંડા પવનની લહેરીમાં જગુની આંખ મળી ગઇ. કાસુ બળદને તૈયાર કરી ખાટલા પાસે આવ્યો ત્યાં જગુને ઊંડે ઉંઘમાં દીઠો, ઉંઘમાં ને ઉંઘમા બે કલાક થઇ ગયા. મધરાત થવા આવી. શિયાળિયાંનો અવાજ સંભળાતાં જગુ ચોંકીને જાગ્યો.

"કાસુભાઇ! તૈયાર છો ની!"

"હા, તમે ઉઠો એટલી વાર."

"મને તો ઉંઘ ચડી ગઇ."

"કંઇ ફિકર નહિ."

કાસુએ ગાડું જોડ્યું અને મધરાત પછી કુતિયાણાને રસ્તે [illegible] ગાડું હાંક્યું.

સવારના [illegible] કાસુએ [illegible] દરવાજો [illegible]

"આટલા બધા પહાણા શા માટે ભર્યા ?" જયુએ પૂછ્યું.

"એનો કેવો ઉપયોગ થશે એ તમે જોશો ત્યારે રાજી થશો."

ઓઝત નદી ઉતરી ગાડું આગળ વધ્યું એટલે જયુને તો પાછી ઉંઘ ચઢી ગઈ.

કાસુ ઠંડે કલેજે ગાડું હાંકતો હાંકતો ચંદ્રાવળા લલકારતો હતો.

ગાડું આંબલિયાના પાદરમાં આવ્યું એટલે ચાર માણસો તાપણું કરીને તાપતા હતા.

"કોનું ગાડું ?" એક બુકાની બાંધેલાએ પડકાર કર્યો.

"ગાડું તો બાલાગામના કાસુ ઓજેજાનું આય" કાસુએ નિરાંતે જવાબ આપ્યો. ગાડું છોડી બળદને પાણી પાયું.

તાપણે તાપતા ચારે જણે મોઢા પર બુકાની બાંધી હતી એટલે કાસુ એ લોકોને ઓળખી શક્યો નહિ, પણ એ સમજી ગયો કે એ ચારે શકમંદ માણસો છે.

જાણે કંઇ પણ બન્યું ન હોય તેવી શાન્તિથી કાસુએ બળદને પાણી પાઇ ગાડું જોડ્યું. હજુ સુધી જયુ તો ઉંઘમાંજ હતો.

ગાડું થોડે દૂર ગયું એટલે કાસુએ જયુને જગાડ્યો.

"કેમ કાસુભાઇ ! ક્યાં સુધી પહોંચ્યા ?"

"હજુ તો કુતિયાણા ઘણું છેટે છે. આપણે આંબલિયા અને નાનડિયા વચ્ચે છીએ. આ સામે દેખાય તે જંગલી પીર." જયુએ આંખો ચોળતાં ચોળતાં એ જગ્યા તરફ ચંદ્રમાના અજવાળામાં જોયું.

"જયુભાઇ ! તમારા ભાતામાં મિઠાઇ છે ખરી ના ?"

"હા. કેમ આપું ? ભૂખ લાગી છે ?"

"મને તો ભૂખ લાગી નથી, પણ કોઇ મુસાફર ભૂખ્યો દેખાય તો જરૂર પડે એ માટે પૂછું છું."

વાત કરતાં કરતાં કાસુની નજર ગાડા પાછળ દોડ્યા આવતા પેલા ચાર જણ પર પડી.

"જયુભાઇ' તમારું જોખમ ક્યાં છે ? મને આપો."

જયુએ શંકાપૂર્વક કાસુ સામે જોયું.

"જયુભાઇ' વાર કરો માં. કઇ પેટી જોખમની છે એ મને બતાવો."

જયુનું દિલ હજી આનાકાની કરતું હતું.

"જયુભાઇ' પાછળ જુઓ. ચાર નિધી તમને લૂંટવા પાછળ પડ્યા છે."

"હવે શું થશે ?" જયુ બેબાકળો થઇ ગયો.

"જરા પણ ગભરાશો મા. કાસુનું ગાડું ટંકું એટલે કંઈ

રમત વાત નથી ! હાં, પણ તમે મને જોખમની પેટી બતાવો."

"જયુએ ડરતાં ડરતાં જોખમવાળી પેટી કાસુને બતાવી. કાસુએ ચાલતે ગાડે એ પેટીને પોતાના જૂના ગોદડામાં વીંટી લીધી.

"જયુભાઇ ! પ્રાણ જશે તોય આ પેટી કોઇના હાથમાં નહિ જાય સમજ્યા !"

કાસુ પેટી વીંટતો હતો તેટલામાં તો પાછળથી પડકારા થયા.

કાસુએ બળદને ઉપાડયા. હમેશના ટેવાયલા બળદ કાસુને ઇશારે ભાગ્યા. એમ લગભગ અર્ધો ગાઉ તો પેલા દોડયા આવતા ચાર માટીને કાસુએ પહોંચવા દીધા નહિ.

જયુના દિલમાં તો ઉત્પાત થઇ રહ્યો હતો. કઇ પળે એ સિંધીઓ આવીને લૂંટી લેશે એ મુંઝવણમાં એ મૂંગો થઇ ગયો હતો.

હવે એ ચારે માણસ ગાડાની લગભગ પહોંચી ગયા.

કાસુએ ગાડું ઉભું રાખ્યું અને ઉધ પર ઉભા રહી જંતરડો ખોળામાંથી કાઢયો. એક પાણો ચઢાવી ફેરવી હવામાં વિંઝયો. જંતરડામાંથી છૂટેલો પહાણો સમમમમમ......મ...મ કરતો હવામાં ગયો.

"એલા ગાડાખેડુ! ગાડું કેમ ઉભું રાખતો નથી ?" ચારમાંથી એક જણે દૂરથી પડકાર કર્યો.

"ત્યાંજ ઉભા રહેજો–નહિ તો કાસુનો જંતરડો તૈયાર છે."

કાસુનું નામ પડતાં એ ચારે જણા ત્યાં ઉભા રહી ગયા.

"એક પગલું આગળ વધ્યા છો તો જંતરડામાંથી પહાણો છૂટયો તો ચારમાંથી એક ઓછો થશે એ હું તમને ચેતવી દઉં છું." કાસુએ ઉધપર ઉભા ઉભા પડકારો કર્યો.

"કાસુ! અલ્લાના સોગન–તારો ગાડો તારી રજા વિના નહિ રોકીએ; પણ ભલા માણસ ! આજ તો ભાગીઓ થા." એક જણે કાસુને વિનવ્યો.

"શેમાં ભાગીઓ થાઉં ?"

"તારા ગાડામાં જે કંઇ માલ હોય એમાંથી ચોથો ભાગ મારો અને ત્રણ ભાગ તારા; પણ આજ તો મોકો સારો છે."

"એ કાસુ! આ બે દિ પછી દિવાળી આવે છે. એ દિવાળી-ના આ સિપાઇઓનાં છોકરાંઓ ભલે [illegible] [illegible] દિ ઇરાદા અને આજ તો જવા દે' [illegible] એ [illegible] [illegible].

"ખબરદાર! એક પગલું આગળ વધ્યા તો જંતરડો [illegible] [illegible]!"

"કાસુ! દિવાળી સરખી રીતે ઉજવવા દે."

"કાસુ જીવતો હોય ત્યાં સુધી તમે લૂંટીને દિવાળી ઉજવો, એ કદાપિ નહિ બને."

કાસુએ જંતરડામાં પહાણો ચડાવ્યો અને ફરી પાછો ફેરવીને હવામાં એક ઘા કર્યો.

"કાસુ..............."

" બસ, હવે એક પણ શબ્દ બોલશો નહિ. જુઓ, આ કરોદાનમાં મિઠાઇ છે એ હું તમને આપું છું. દિવાળીમાં છોકરાંઓને ખવરાવજો."

કાસુએ જગુ પાસેથી મિઠાઇનું કરોદાન લઇ નીચે મૂક્યું.

"તમે ત્યાંજ ઉભા રહેજો. અમે અહીંથી ખેતરવા જઈએ પછીજ આ કરોદાન લેજો. જુઓ, પાસે આવ્યા તો જંતરડો......"

× × × ×

કુતિયાણામાં જગુના પિતાએ જ્યારે કાસુના જંતરડાની બહાદુરી જગુને મોઢેથી સાંભળી ત્યારે વીસ કોરી ઉપરાંત એ જંતરડા સોને મઢાય એટલું સોનું કાસુને એની પ્રમાણિકતા માટે ઇનામમાં આપ્યું.

× × × ×

એ઼થી દિવાળી વટાવી ગયેલો એ વીર કાસુ બોજો આજે પણ એના જંતરડાનાં પરાક્રમો સ્વમુખે કહેવા હયાત છે. વંદન હો એ વીર પુરુષને!

(તા. ૨૩-૧૦-૧૯૨૩ના "જે ઘડી મોજ"માંથી)

૬૨—સાડીપર પડછાયો

(લેખિકાઃ—સૌ. ગંગાબ્હેન પટેલ)

(અસ્પૃશ્ય શામલીનો પડછાયો પડવાથી શેઠાણીની સાડી અભડાઈ, શેઠાણીએ રોષે ભરાઈ શામલીને કાઢી મૂકી અને એક દિવસ એજ શામલી "દયાની દેવી" બની શેઠાણીના ઘરમાં દાખલ થઈ.)

"અરી શામલી! આ શું કર્યું? મારી સાડી ઉપર તારો પડછાયો પડ્યો! રાંડ! આંધળી છે? હવે કયો તારો બાપ મારી પાંચ રૂપિયાની સાડીના પૈસા આપશે? આટલા વર્ષથી આવે છે, તોય કેમ સાચવવું એ તો જાણુતીજ નથી. તારી સાસુ વાડીમાં પેસતાંજ બૂમ પાડી ચેતાવતી, એટલે લૂગડાં હોય તો લઈ લેતા; પણ તું તો મોટી નવાબજાદી થઈને આવી છે, જાણે કોઈ હિસાબમાંજ નથી." મણિબાનો આવો મોટો ધડાકો સાંભળી શામલીના હાથ ગગડી ગયા. તે ત...ત પ...પ કરતી કહેવા લાગીઃ "બા! હું શું જાણું કે મારો પડછાયો પડશે? નહિ તો ત્યાંથી ન જાત, માફ કરો બા! તમારી છોરૂ છું."

"શું કહું? માફ કરૂં? અને એ સાડીનું શું કરૂં? એ સાડીના પૈસા તારા પગારમાંથી વાળીશ. હજુ તો કાલેજ પહેલી કઈ છે, સમજી! તે તારે માટે નથી જાણ્યું ને?" ગર્જની સિંહણને પણ વિસરાવે તેવાં મણિબા બોલ્યાં.

"બા! મારો પગાર એક રૂપિયો અને તેમા પાચ કાપો તો કરૂં શું? [illegible] જાય. બા! દયા કરો, મારો પડછાયો તો પૂરો પણ નથી." આંખ લુછતી શામલી કરગરવા લાગી. તે [illegible] [illegible] પગાર ઉપર [illegible] ગયેલઃ "એક તો સાડી અભડાવી અને [illegible] કરીને ઢોંગ કરે છે! [illegible] મારે નથી."

"[illegible] મારે કામ નથી! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ સાડી. અને તારો જે [illegible] પગાર છે તે અને આ [illegible] [illegible] રૂપિયા [illegible] [illegible]. અને [illegible] [illegible] [illegible] જાય. મારે [illegible] કામ નથી અને [illegible] કામ નથી."

"[illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

છે, નહિ તો મને મારશે! બા! દયા કરો, હવે એવી ભૂલ નહિ કરૂં
બા! આટલો ગુનો માફ કરો, હું તમારૂં છોરૂં છું." કહેતી શામલી
ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી. એનું કોમળ મુખ આંસુઓથી ધોવાઇ
રહ્યું હતું. તેર વર્ષની નાદાન શામલીને સાસુ અને ધણીની વિકરાળ
મૂર્તિઓ વિચારદૃષ્ટિમાં દેખાવા લાગી અને જાણે હમણાંજ ધણીની
લાતો અને સાસુના ગડદાથી પોતે ઘેરાઇ હોય તેમ બેબાકળી બની
ગઇ. પણ મણિબા એમ થોડાંજ ડરવાનાં હતાં. તેમણે છોડેલું "બ્રહ્માસ્ત્ર"
પાછું ન વળ્યું તે નજ વળ્યું.

આખરે રડતી ગભરાતી શામલી ચાલી ગઇ અને માણીએ
ઝાંપો બંધ કર્યો.

શામલીના હાથમાં સાડી જોઇ જીવલી ખુશી ખુશી થઇ ગઇ. એ
તો શેઠાણીબાની સાડી વહુને આપી હશે, એમ મનમાં વિચાર કરતી
ઝુંપડીમાંથી બહાર આવી. શામલીના હાથમાંથી સાડી સમદીની
ઝડપે લઇ લીધી: "વાહ! વાહ! શી સાડી છે! આ તો હુંજ પહેરીશ;
તારે તો હમણાં બહુ છે." એમ કહેતાં તેણે શામલી સામે મીટ માંડી
તો શામલીની આંખોમાં ભય અને આંસુ જોયાં. તેણે સાડી મૂકી
દીધી અને શામલીને પૂછ્યું: "શું થયું? સાડી ચોરીને લાવી છે!"
ના કહેવાને જીભ તો અશક્ત હતી. એટલે માથું ધુણાવી તેણે ના
કહી. "ત્યારે થયું શું! કેમ રૂએ છે? પગાર લાવી!" પગારનું
નામ સાંભળતાંજ શામલી જોરથી રડી પડી. ઘણી મહેનતે એણે
રડતાં રડતાં સાસુને વાત કરી. આખીયે વાત સાંભળતાં જીવલીએ
"ચંડિકા"નું રૂપ ધારણ કર્યું. "રાંડ કર્કશા! મારી વર્ષોની નોકરી-
માં આગ મૂકી. રાંડ અપશુકન! તારા બાપનું સત્યાનાશ જાય!
મારી સોના જેવી નોકરી ટાળી! 'એકું જૂડું' મળતું, પગાર
અને દિવાળીની બોણી બધુંજ ટળ્યું. તારૂં સત્યાનાશ જાય તારૂં!"
ગાળોના વરસાદ સાથે માર પણ શરૂ થયો. એટલામાં રઘિયો બહાર-
થી આવ્યો અને મા, પોતાની વહુને મારે છે, એ જોઇ બોલ્યો કે
"કેમ મા! વળી આજે એ [illegible] શું કર્યું છે!"

"એ બીજું શું કરવાની હતી! [illegible]
[illegible] તો તારા [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

લેચો વળીને પડી રહી. એ દિવસ એને અન્ન ન મળ્યું. બીજે દિવસે એનો સૂર્ય તો એમ ને એમજ આથમ્યો. ત્રીજા દિવસની સવારમાં રૂડિયાએ જાગીને જોયું તો શામલીને ખૂણામાં જોઇ નહિ. બહાર કુદરતે ગઇ હશે, એવી આશામાં એક કલાક ગયો પણ શામલી પાછી ન ફરી. રૂડિયાએ અને જીવલીએ ઘણી તપાસ કરી. કૂવા-વાવ જોયાં, પણ શામલી જાણે દુનિયામાં હોયજ નહિ એમ થયું. સાથે પેલી સાડીયે ગઇ.

× × × ×

"નર્સ! તમને શું લાગે છે? શું મારી શારદા જીવશે? ખરે-ખરૂં કહો! બહેન! ઈશ્વર તમારૂં ભલું કરશે. તમારો ઉપકાર કોઇ દિવસ નહિ ભૂલું. તમે મારી શારદાને જીવાડવામાં મદદ કરી છે તો પ્રભુ તમારાં બાળકોને જીવાડશે." આંખમાં આંસુ સાથે કરગરતાં મણિબા નર્સને પૂછતાં હતાં. આજકાલ કરતાં એક મહિનાથી એમની એકની એક દિકરી શારદાને ટાઇફોઇડ લાગુ પડયો હતો તેથી એમનો જીવ પડીકે બંધાયો હતો. ચિકિત્સા માટે મોટા મોટા ડૉક્ટરો રોક-વામાં આવ્યા હતા અને સારવાર માટે ખાસ મુંબઇની કામા હૉસ્પિ-ટલમાંથી નર્સ બોલાવવામાં આવી હતી. નર્સને આવ્યે લગભગ દશ દિવસ થયા હતા, પણ જાણે ઘણાં વર્ષની જાણીતી હોય એમ લાગતું હતું. તેનું નાનું શરીર રૂપાની આર્તિની જેમ ચારે બાજુમાં ફરી વળતું. તેણે શારદાની સારવારમાં ઉંઘ, ભૂખ બધુંયે વિસાર્યું હતું. તેની ચાકરીથી કહો કે ડૉક્ટરોની દવાથી કહો કે પછી મણિ-બાના નસીબથી કહો પણ આજે શારદાને તાવ ઉતરવાનાં નિશાન જણાતાં હતાં અને તેને લીધે તે જરા શુદ્ધિમાં આવવા માંડતી હતી. કંઇક બેચેન દેખાતી હતી, એ જોઇ મણિબા ગભરાયાં હતાં.

નર્સ શાન્તાએ સ્મિત સાથે મણિબા સામે જોયું અને નરમ અવાજે બોલી કે "બહેન! તમારી દિકરીને હવે આરામ થવાનાં ચિહ્ન જણાય છે. અને ઈશ્વર કરશે તો થોડાજ સમયમા સારી થઇ જશે." નર્સના મીઠા શબ્દોથી અને તેની માયાળુ નમ્ર આંખથી મણિબા [illegible] દુઃખ ભૂલી ગયાં.

× × × ×

આજે શારદા મંદવાડમાંથી ઉઠી તે નિમિત્તે મણિબાએ એક [illegible] રાખ્યો છે. શરૂઆતમાંથી નિમંત્રણ અપાઇ ગયાં છે. પણ દિવસથી [illegible] મુંબઇ નર્સ શાન્તાને પણ મણિબાએ અત્યંત આગ્રહથી [illegible] છે. શાન્તાના [illegible] અને [illegible] તેથી નર્સને મણિ-બાએ [illegible] છે. [illegible] પણ [illegible] મણિબાના

શાન્તાને પોતાની પાસે પાટલે બેસાડી જમાડતાં, એને હાથે મોસંબી-નો રસ કઢાવી ઠાકોરજીને ધરાવતાં, એનો કાપેલો સીવેલો "વાઘો" પ્રભુને પહેરાવતાં, અને શાન્તાની આવડતને વખાણતાં.

પૂરદાસમાં દિવાનખાનું શણગારવામાં આવ્યું હતું. વચમાંજ એક મોટી આરામચેરમાં શારદાને સુવાડી હતી, પાસેજ શાન્તાબાઇ નર્સ બેસી હારમોનિયમ વગાડતી હતી. થોડીક શારદાની બહેનપણીઓ વારાફરતી ગાતી હતી. તેમાંથી એકે ગાયું.

"સૃજેલાં શ્રીપ્રભુજીએ મનુષ્યો સર્વ સરખાં છે."

એટલામાં મણિબાએ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમના એક હાથમાં સુંદર બાકસ હતું. બીજા હાથમાં ફૂલહાર હતો. તેઓ સીધાં શાન્તા પાસે આવ્યાં અને એના ગળામાં ફૂલહાર પહેરાવી બૉક્સમાંથી એક સોનાની સાંકળ અને ચાર બંગડી તેના હાથમાં મૂકતાં ગળગળાં થતાં બોલ્યાં: "શાન્તાબાઈ! તમારો ઉપકાર અમા-રાથી ભૂલાય તેમ નથી. તમે આટલી ખંતથી ચાકરી કરી ન હોત તો મારી શારદા બચવાની ન હતી. અમારાથી તમારો શો બદલો વળાવાનો છે! તમે તો આ દયાનો પંથ પકડી તમારા જીવનનું સાર્થક કર્યું છે. અમારાથી શું થવાનું છે!" શાન્તાબાઇ પોતાનાં વખાણ સાંભળી નીચું જોઇ રહી, બીજાં બધાંએ વખાણમાં પુરવણી કરી. થોડી ક્ષણમાં સ્વસ્થતા મેળવી શાન્તાબાઇએ ઉભાં થઇ મણિબાનો ઉપકાર માન્યો અને ઉન્નતિમાં મણિબાઇ સહાયભૂત થયાં છે એમ કહ્યું ત્યારે મણિબા તો ફુલાઇ ગયાં. શાન્તાબાઇ-એ કહ્યું: "મનુષ્ય, નરમાંથી નારાયણ થાય છે. તેનામાં આત્મવિશ્વાસ હોવો જોઈએ અને સારા મનુષ્યોનો સહવાસ પણ હોવો જોઈએ. શેઠાણી ન હોત તો આજ શાન્તાબાઇના નામથી ખ્યાતિ [illegible] ન હોત. અને જે "દયાગુંજ્યા" ને મણિબાએ વખાણ્યું એ "દયાગુણ" એમણે રાખ્યું હત તો આજ હું આ સ્થિતિએ પહોંચી ન હોત. આત-મૂતાં પછી વખત કેટલું ખૂબ કરી જવાય છે. તેનો જીવંત દાખલો હું છું. ઉત્તમ શેઠાણીએ જે માતા તરીકે મારા દેખાડીને મને ભેટ આપી છે તે ઉપકાર સાથે હું સ્વીકારું છું. અને હું મારી [illegible] એક નજીવી ભેટ આપું છું તે મણિબા સ્વીકારે અને [illegible] તો મારી સેવા સફળ થયેલી માનીશ." એટલું બોલી તેણે એક [illegible] શેઠાણીના હાથમાં આપ્યું. [illegible] ખોલ્યું તો [illegible] હતો તે પાં...ચ...સે...એ...ક...ની નોટ હતી.

([illegible])

૬૨–વીરાત્માઓનો 'નરમેધ યજ્ઞ'

(લેખકઃ—શ્રી. હીરાલાલ આર. ઠક્કર)

બોલ્શેવિઝમ! અને રશિયન ક્રાન્તિ! એ તો ઇતિહાસોનો પણ ઇતિહાસ છે. જગતનો એ અનેક અને અદ્વિતીય કથાભાગ છે. કચડાએલી—ત્રાસ, દુઃખ, ભૂખમરો, અને હીનભોથી પીસાએલી પ્રજાના ધૂંધવાતા જીગરમાં જ્યારે પ્રજાસ્વાતંત્ર્યની પ્રથમ ચીણગારી સળગી ત્યારે નિરંકુશ ઝારશાહીના જુલ્મી ચક્રીવાદે સત્તાનાં તમામ અત્યુગ્ર સાધનોથી તેને ફૂંકી ફેંકી દેવાની તમામ અધમ યોજનાઓ રદ કરી દીધી. પરંતુ પીસાઇ ગયેલી પ્રજાના પરાધીનતાના અવશેષ-માત્રને પ્રજાળી નાખનારો પ્રચંડ જ્વાલામુખી સમસ્ત જનતાનાં દિલદિલમાં હવે તો ધખધખી ઉઠ્યો હતો. ઝારશાહીની જુલ્મી રમતો જ્યાં મોંઘી પડી. પ્રજાના રક્ત સાથે રમાએલી એ રમતોનાં ખેલનમાં કુટુંબકબીલા સાથે ઝારશાહીના ભુક્કા ઉડી ગયા. જગતના તખ્તા પર 'ઝારશાહી' જાણે ભૂતકાળનાં આશ્ચર્ય ના હોય એમ થઇ ગયાં. ખેરખર! પીડાઇ પીસાઇને દુભાએલી સમગ્ર જનતાનો પ્રકોપ જ્યારે ફાટી નીકળે છે ત્યારે એના ભયંકર [illegible], સત્તામદમાં પોષી રખાતાં નામોનિશાન પણ ન રહે એવું થઇ જાય છે. ભૂતકાળના પાનાંઓમાં આવા [illegible] અનુભવોના [illegible] જોવાં છતાં [illegible] અને [illegible] ત્યારે પણ [illegible] અને [illegible] પ્રજાસ્વાતંત્ર્યના [illegible] આખરે [illegible] જાય છે. [illegible] એ જ ક્રમ હશે!

[illegible] 'ના [illegible] 'બહાદૂર [illegible]' [illegible] પાર્ટી' (પ્રતિક્રાન્તિકારી) [illegible]

[illegible]

સન ૧૯૧૯ ની ૭ મી ડિસેમ્બરે 'ડેર-ટેગ' નામના બોલ્શેવિક વિરોધી પત્રમાં આ બિના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી.

"બોલ્શેવિક લોકો પુરાણી સત્તાઓનાં નામજ બદલી નાખતા હતા. મૉસ્કોની 'લાલ' બોલ્શેવિક સેનાના સ્કંધ પર જે પટા બાંધવામાં આવતા હતા તેના પર "કે-એલ" છપાએલું હતું. આ 'કાર્લ લિબને ક્ર્' નામના જર્મન બોલ્શેવિકનું સંક્ષિપ્ત સ્મરણચિહ્ન હતું. આવી સેનાઓમાંની એક 'રેજીમેન્ટ' જાસુસ ખાતા તરફથી પકડી લેવામાં આવી અને 'વ્હાઇટ' ન્યાયાલયમાં તેનો મુકદ્દમો ચાલ્યો. આવા મુકદ્દમા ચલાવવાની રીતો પણ શાસકોએ કઢંગી અને અમાનુષી ઢબની શોધી રાખી હતી. 'લાલ' સેનાના પ્રત્યેક સિપાઇને પૂછવામાં આવતું કે 'તું શું સામ્યવાદી છે ?' જો ઉત્તર હકારમાં મળતો તો તેને તરતજ 'ફાંસી' દેવામાં આવતી અગર તેને 'ગોળી'થી વિંધી નાખવામાં આવતો.

ઓહો સત્તા ! તારો છાક ! ખરેખર કેટલીક વખતે સત્તામદમાં સ્વાર્થાંધ બનેલો મનુષ્ય જંગલી હિંસક પ્રાણીઓને પણ ભુલાવી દે એવું વિકરાળ વનચરપણું ધારણ કરે છે. અરે, મનુષ્યો !

પકડાતા તમામ સિપાઇઓને આવી સજાઓ માલૂમ હતીજ, અને એને ઝીલવાની તમામ તાકાત કેળવીનેજ તેઓએ સ્વાતંત્ર્યના આ સમરમાં ઝુકાવ્યું હતું.

પકડાએલી 'બોલ્શેવિક રેજીમેન્ટ'ને એક લાઇનમાં ઉભી રાખવામાં આવી. 'વ્હાઇટ ગાર્ડ'ના લશ્કરી અફસરે તેમને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

"તમારામાંના જે સાચા સામ્યવાદીઓ હોય તે આગળ આવવાનું સાહસ ખેડે." થોડીક ક્ષણોની અવાચક સ્તબ્ધતા પછી તમામ સેનાનીઓ આગળ ધસી આવ્યા અને મોતને પુચકારતી મર્દાઇની પ્રકાશિત રોશનીભર્યા મસ્ત ચહેરાથી સેનાપતિને પડકારી એ તમામે કહ્યું કે: "અમે પાકા અને સાચા સામ્યવાદીઓ છીએ."

અને પછી નજીક આવતા આકરા પરિણામને સત્કારવા તેઓ તત્પર બન્યા અને એકમેકને સ્નેહ સહેજ કરવા. મર્દાઇભર્યા મરજીવા આખરી પળે એક શરીર પોતાના પ્યારા શરીર બાથને જે કંઇ [illegible] ભાગથી હસે તેમ તેઓ સહેજ સહેજ હસતા હતા. સાથે રહેતા તેઓ સાથેજ મરવાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા [illegible]. તેમના આ [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] નામર્દોમાં [illegible] ના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાખી હતી.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

...યાક થઇ ગયો, આક્રીન થઇ ગયો; પરંતુ બીજીજ ક્ષણે તેને પોતાની ...ક ફરજનું ભાન આવ્યું. ક્રુદ્ધ બની તેણે કઠોર સજા ફરમાવી.

'તમો સર્વેને આજ રાત્રે ગોળાથી વિંધી નાખવામાં આવશે.'

બીજણ શાંતિથી જાણે કેમ આ સજા તેમને મન મામુલી ...ય એવી અણનમ સ્વસ્થતાથી સર્વેએ પોતપોતાના ખભા સહેજ ...ચાની સ્મિત કર્યું. છાતી કાઢી વધુ ટટાર બન્યા. એમની એ ...રિતભરી અકડાઇમાં એમનો એ આખરી વિજય હતો.

અને એ શીતળ અને મનોહર ચંદની રાત્રે જ્યારે ઠંડી કડ-...ડીને પડતી હતી, ત્યારે ચંદ્રનાં સ્નિગ્ધ કિરણો એ શહેરના મિનાર-...ે જાણે દૂધથી ધોઇ ઉજમાળો બનાવી દીધો હોય એમ લાગતું ...તું. મઘમઘતાં ફૂલોની સુવાસ ચોપાસ ફેલાઇ મધુર સુગંધ વેરી ...રહી હતી અને જ્યારે સર્વત્ર નીરવ અનંત શાંતિ ફેલાઇ રહી હતી ...યારે પ્રાણદંડ અપાયેલા યોદ્ધાઓને હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો કે 'તમામ વસ્ત્રો ઉતારી એક બાજુ મૂકી દો." આ કઢંગા ફરમાન-...ને તાબે થતા તેઓ સહેજ અચકાયા, છતાં અન્યોન્યને સ્નેહ ધરાતાં ...ણી તેઓ હસી પડયા અને ત્વરાથી વસ્ત્રો ઉતારી એક બાજુ ઢગલો ...રી દીધો. તદ્દન નવસ્ત્ર–નગ્ન–તેઓ મરતીભર્યા બીજી યાતના માટે ...તત્પર બની ઉભા રહ્યા.

નીલ આકાશ નીચે પથરાયેલા ઠંડા મીઠા અજવાળિયામાં આ ...નગ્ન સામ્યવાદી સેનાનીઓ મર્દોને છાજે એવી સહનશીલતાથી ઉભા ...હતા. કઠોર શીતથી એમનાં બદન બરફની માફક જામતાં જતાં ...હતાં. એમનાં કસાએલાં શ્વેત શરીરો કાચની માફક ચમક મારી ...રહ્યા હતાં. દરેક ક્ષણે નજીક આવતા મોતને ચૂંથવાની યુક્તિ ખેલ-...વામાં આવે છે એવું જાણવા છતાં, ઘોર અરણ્યમા ભયાનક વાવા-...ઝોડ સાથે વારંવાર અથડાવા છતાં, અડગ રહેતા કોઇ નિશ્ચલ ખડકની ...માફક તેઓ પહાડી સ્થિરતાથી નિશ્ચિંત ઉભા હતા.

[illegible] 'રાઇફલો' તેમને દરેકને ઘેરી વળી હતી. તેમને દરેક-...ને [illegible] આપવામાં આવી. હસતાથી તેઓએ [illegible] અને [illegible] ફરમાનની રાહ જોતા ઉભા.

"દરેક [illegible] પોતપોતાની [illegible] જલદી [illegible] લો" [illegible] [illegible] ફરમાન છૂટયો.

[illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નજરે [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]

દેહ પોષાઇ સશક્ત બન્યા હતા તે પ્યારી જનનીના ઉદરમાં જગત્‌ના ભ્રમિત અને ત્રાસિત ઉલ્કાપાતોમાંથી વિરક્ત બની અનંત શાંતિથી સમાઈ જવા તેઓએ પોતાની આખરી સફર માટે ગંભીર દ્રઢતાથી મજબૂત હાથે ખોદકામ ચાલુ કર્યું. ધડાધડ ટકોરાઓથી જમીન ફાટવા લાગી. આકાશમાંથી નીતરતાં ઉસનાં બુંદો તેમનાં યુદ્ધમાં ઘવાએલાં ઉઘાડાં શ્વેત શરીર પર પડી પડી ઉજળાં મોતીઓ માફક ચમકી રહ્યાં હતાં અને શ્રમિત થએલા તેઓ દાંત પીસીને જમીન ફોડવામાં તલ્લીન બની ઇચ્છાપુર્વક અકાળે આમંત્રેલા મોતનું સંપૂર્ણ સ્વાગત કરી રહ્યા હતા. પહેરેગીર પ્રેક્ષકોનાં નેત્રો સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાની ફરતી બરદાસ્ત કરી રહેલા આ વફાદારોની અણનમ અડગતા જોઇ કરુણાથી ભરાઇ ગયાં. વિરોધી અફસર પણ આ અલૌકિક જવાંમર્દી જોઇ મુગ્ધ થઈ ગયો. આમ બની તેણે તેઓમાંના મુખ્યને જરા થોભાવી પૂછ્યું:

"શાથી તમો બધા સામ્યવાદી બની ગયા ?" તે સૈનિક થોભ્યો. તેણે સાંભળ્યું. તે વધુ ટટાર થયો. તેની શ્રમિત મુદ્રા પર તેજ પથરાયું. તેણે ખોંખાર ખાઇ સખ્ત અવાજે સંભળાવ્યું:

"તમારી વ્યવસ્થિત ઝારશાહીથી અને મૂડીવાદની અમર્યાદ ચૂસણનીતિનાં અનેકાનેક કષ્ટોથી અમારા પીડિત અને પતિત આમવર્ગને હવે ઉગારી સંસારને ઉદ્ધારવા" કહી તે ખડખડાટ હસ્યો. અને જેપરવાળાઓ ફરી કામે લાગી ગયો. જગતના કચડાએલા જે વિશાળ આમવર્ગના એકલા પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાની ઘેર ખોદતાં ખોદતાં ખુલ્લાં ચોગાનમાં સખ્ત લશ્કરી પહેરા હેઠળ પેલા લશ્કરી અમલદારને બેધડક જડબાંતોડ જવાબ આપી પોતાના મોત સમક્ષ એ મરજીવો જે રીતે 'ખડખડાટ' હસ્યો હતો એનું હાસ્ય જગત જ્વરહેજ લુએ છે.

એના એ ખુલ્લા હાસ્યમાં બળતીમ ઝારશાહી અને અનિષ્ટ મૂડીવાદ પ્રત્યે દૃઢ બનેલા આમવર્ગનો, ફફડી રહેલા લાખોના રક્ત જેટ ભયંકર આક્રમણો જાગ્યો હતો. ધુત્કાર અને તિરસ્કારનાં બીભિ[illegible] [illegible] એમાં ભર્યાં હતાં—દુઃખ, દર્દ અને વ્યથાની પીડિત [illegible] એની બહાદુરી [illegible] કરી નાખેલા અસહ્ય ગુંગળાઇ રહેલા [illegible] સંસારના [illegible] આમવર્ગની—તેમના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

આ બે શાપિત વાદ સામે ઉકળી ઉઠેલા આમવર્ગના ઉછળેલા પ્રલય-કાળનાં ધસમસતાં આવતાં પૂર ભર્યાં હતાં. સ્મશાન સમા એ વાતાવરણમાં—મર્દોનાં મોતથી ઝાંખી થતી એ સુરત રાત્રિની જડ રોશનીમાં—ઘડી બે ઘડીમાં એ નરવીરોને ભેટનારા મૃત્યુ વખતની મૃત્યુ સમી અઘોર શાંતિમાં, સમરસાકાર ફેલાવી વિલીન થએલું એ મુક્ત હાસ્ય ! એ શહીદનું એ વખતનું એ શિરોમણિ હાસ્ય ! ખરેખર દુર્જેય હતું, અભેદ હતું, અદ્ભુત હતું.

પુનરુદ્ધાર પછીના પુનર્વિધાન થએલા આજના રશિયાના સામ્યવાદી ઇતિહાસના પાને એ અટ્ટહાસ્યની સદાએ અમર તારીફ અંકિત રહેશેજ. ઓહો ! એ દેવદુર્લભ હાસ્ય !

અંતે કબરો ખોદાઇ રહી. જરા થોભી થાકેલા વીરોએ વિશ્રાંતિનો એક ધારો શ્વાસ લીધો. લશ્કરી અમલદારે ફરી એમને એક હાર બનવા હુકમ આપ્યો. દઢતાથી—શાંતિથી તેઓ સર્વ એક હારમાં ગોઠવાઇ ગયા. ગોળી મારવાવાળી 'વ્હ ઇટ' સિપાઇ સેના 'કવાયત' સમારી સામે તૈયાર થઇ ઉભી.

'તમારી અંતિમ ઇચ્છા શી છે ?' લેફ્ટેનન્ટે તેમને પૂછ્યું.

તેઓમાંના દરેકે ભૂરા આકાશની અનંતતાને છેલ્લે છેલ્લે જોઇ, સમસ્ત સંસારના સંભ્રમોને ત્યજી દઇ ખુદાના ખીદમતગાર બંદો પોતાની આખરી મજલ વખતે જેમ તેઓ માંના દરેકે ફક્ત છેલ્લો ઉંડો અને ઉન્હો એક વધુ શ્વાસ ખેંચ્યો અને એક હર્ફ પણ બોલ્યા સિવાય નિર્વિકાર પામેલા યોગીની માફક તેઓ અડગ ઉભા.

ઝાંખી થએલી ચંદ્રરજનીમાં આ ત્યાગી નરવીરોની લાંબી હાર એક સ્ફેદ દિવાલની માફક ઝબકી રહી હતી.

'રેડી'—(તૈયાર !) અમલદારે ફરમાન છોડ્યું. અને ભરેલી બંદુકોની નળીઓને દરેક બોલ્શેવિક બહાદુરના બદનમાં નિશાન [illegible] તેઓ ઉભા હતા તેમના રોધ કરનાર [illegible]નું મોત આખરી [illegible] શાંત નિશ્ચલ-અને અડગ !

'ફાયર' [illegible] હુકમ [illegible]. અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] !

[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible]

અરેરાટ કર્યા સિવાય આ નરકેસરીઓ પડયા-જેમ વિંધાઇ ગયેલો વનકેસરી પડે તેમ.

લોહીતરસ્યા માનવવરૂઓની સંહારક વૃત્તિના રક્તપાનનો એ ઘોર અમાનુષી પ્રસંગ હતો. વિકરાળ વનચરો માફક આજની સદીનો કેળવાએલો કહેવાતો મનુષ્ય પણ પોતાના બીજા ભાઇબંધ મનુષ્યના ખૂન માટે આવો જીવલેણ થઇ તલસતો હશે એ ખ્યાલ-એ અનુભવ માનવઇતિહાસના કલંકોમાંનું ખરેજ એક ઘોર કલંક છે. ઓ મનુષ્યો! તમો પિશાચલીલા કરતાં ક્યારે અટકશો?

'ગો ઑન ફાયરિંગ'—

અર્ધપડયા—અર્ધમર્યા મર્દોની જીવનલીલાને ત્વરાથી સંકેલી લેવાની અધીરાઇથી અમલદારે ગુસ્સે થઇ ઉછેલો હુકમ છોડયો.

અને એકસરખી ધાણીની માફક ગોળીઓ છૂટી—ફૂટી 'અને એ જવાંમર્દોનાં શરીરોને તોડી ફોડી કોરી નાખ્યાં. બધાજ પડયા છતાં બધાજ ના મર્યા. ઘણા ઘાયલો દારુણ કષ્ટથી રીબાઇ રહ્યા હતા. તેઓમાંના કેટલાક પોકારી ઉઠયાઃ 'અરે યાર! નિશાન સાધી ગોળી તો ઠીક માર' કારણ કઢંગી ગોળીઓ લાગવાથી તેઓ અસહ્ય પીડાતા હોવા છતાં પ્રાણમુક્ત થતા નહોતા. એક અતિ જખમી સૈનિક અર્ધમૃત અવસ્થામાં મુશ્કેલીથી ઘુંટણ પર ટટાર થતાં પોતાની છાતી બતાવી બોલ્યોઃ

"જુવાન! ગોળી અહીં લગાવ—અહીં માર!" ફરી ગોળીઓ ચાલી અને ઉપર તેઓ તમામ આમંત્રિત મૃત્યુને ખોળે આરામમાં પોઢી ગયા. ભયભીત બનેલું મૃત્યુ પણ આ મર્દોને પોતાની પાંખમાં ખેંચતાં ખંચાઈ ઘણી વાર થંભી ઉભું હતું. આવા નરવીરોને પોતાના શાંત આરામગાહમાં સત્કારતાં મૃત્યુ પોતાને ધન્ય સમજ્યું. ખરેખર! જે પાણીદાર ભૂમિના મર્દો સદર્પ મોતને ભેટે છે તે ભૂમિના ગર્ભમાં બહુમૂલાં રત્નો પાકે છે.

ઇતિહાસમાં આવા અનુપમ બલિદાન કવચિતજ જડે છે જેમાં એકજ માનેલા ધ્યેયને ખાતર એક નહિ પણ અનેક [illegible] મર્દો હસતા મોતના આખરી અંજામ સુધી મૂક સિદ્ધાંતનાં [illegible] પણ [illegible] [illegible] ઓથી [illegible] હોય.

નરસંહારના આવા ક્રૂર હત્યાકાંડથી 'બે ફિટિશ' [illegible] [illegible] [illegible]

ઉશ્કેરેલા વેગને તેઓ વ્યર્થ અનુરોધવા મથતા હતા તેની અનંત તાણમાં જાલીમ ઝારશાહી ખેંચાઈ જઇ ક્યાંએ ખોરંભે પડી ગઇ અને 'વ્હાઇટ ગાર્ડસ'ના નાશ પછી આખરે આજના સમગ્ર સોવિયેટ રશિયામાં સમાનતા–શાંતિ અને સંતોષનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે.

પણ એ સમાનતા, એ શાંતિ, અને સામ્યવાદનો એ સંતોષ! રશિયાને સ્વતંત્રતાના સંહારયજ્ઞમાં કેટકેટલા બત્રીસલક્ષણાઓનાં બલિદાનો ચઢાવ્યા પછી સાંપડયાં?

ખરેખર! 'સ્વતંત્રતા અને મુક્તિ' એ ભીષણ સંગ્રામોમાંથી પસાર થતાં મૃત્યુના ગંજ પર ગંજ ગોઠવ્યા પછીજ સાંપડતી બહુમૂલ્ય મોંઘેરી વસ્તુ છે—પ્રાણદાતા જડીબુટ્ટી છે.

પરંતુ મૃત્યુને પડકારી—સામે ધસી જઇ એને ભેંગી ભેટનારા એ મર્દો ક્યાં? એ મર્દાઇ ક્યાં?

("મુંબઇ સમાચાર"ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

६४–शापित हीरो

(લેખકઃ-શ્રી. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઇ બી. એ.)

દેવની મૂર્તિ ઉપરથી આભૂષણુની ચોરી કરવી, એ અત્યમ
અધમ પાપ છે અને એવું પાપ કરનારને દેવ શાપ દે છે તથ
ભયંકર સજા કરે છે, એ વાત આજના સુધરેલા જમાનામાં ઘણાં
હાસ્યજનક લાગશે; પરંતુ નીચેની ખરી બનેલી વાત ઉપરથી આપણ
ને સમજાશે કે, જનસમૂહના વહેમની પાછળ કોઈ કોઈ વાર સત્ય પ
રહેલું હોય છે; અને જૂના જમાનાના લોકોની વાતોને માત્ર વહે
સમજી તેમની અવગણુના કરવી કે તેમને હસી કાઢવી એ યોગ્ય નથી

દિલ્હીનો બાદશાહ શાહજહાં અત્યંત વૈભવી અને વિલાસ
હતો. તેને હીરા, માણેક, મોતી, લીલમ વગેરે જવાહીરોનો બહુ શોખ
હતો. આ કારણુથી ફ્રાન્સના પ્રખ્યાત મુસાફર અને હીરાપારખુ બાહો
ઝવેરી જોન બેપ્ટિસ્ટ તેવેરનીઅર સાથે તેને ઘાડી મિત્રાચારી બંધા
હતી. તેવેરનીઅરે બાદશાહને પોતાની પાસેના કેટલાક કિંમતી હીરાઓ
બતાવ્યા હતા. કેટલાક બાદશાહને ભેટ પણુ આપ્યા હતા, તે
બાદશાહે તેની પાસેથી કેટલાક કિંમતી હીરાઓ વેચાતા પણુ લી
હતા. બાદશાહે પણુ પોતાની પાસેનો જવાહીરોનો અમૂલ્ય ખજાને
તેવેરનીઅરને બતાવ્યો હતો અને દરેક જવાહીરની તેની પાસે કિંમ
કરાવી હતી. બાદશાહ આ ફ્રેંચ મુસાફરને પોતાની સાથે હિમા
પર્વત ઉપરની હીરાની ખાણુ બતાવવા પણુ લઇ ગયો હતો. આ ખાણ
માંના કેટલાક હીરાઓ જોઇ તેવેરનીઅર તાજુબ થઇ ગયો. બાદશ
તેને કહ્યું કે "અત્રેદેશમાં આવેલા પેગુ નગરમાં રામ-સીતાનું એ
ભવ્ય મંદિર છે. આ મંદિરમાં રામ-સીતાની એકેક એક સુ
મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિની છાતી ઉપર અને એક મુકિટ આગળ મૂર્તિ
ભેટ ધરેલા કેટલાક કિંમતી જવાહીરો છે. એ જવાહીરોમાં એક બહુ
મૂલ્યવાન હીરો છે. એ હીરો અજોડ છે. તેના જેવો હીરા બજારમ
મળી શકે પણુ રહ્યો નહિ હશે. મેં એ એક જોઇ નિશ્ચિત હીરા મ

જોયો નથી અને હું ધારું છું કે, તમે પણ એના જેવો હીરો કદી જોયો નહિ હોય."

બાદશાહે કહેલી આ અદ્‌ભુત હીરાની કથા સાંભળી તેવેરની-એરની જિજ્ઞાસા જાગ્રત થઇ. તેણે બાદશાહ પાસેથી એ હીરા સંબંધી જેટલી મેળવી શકાય તેટલી માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. બાદશાહે તેને કહ્યું કે "એ હીરો બે હજાર વર્ષ થયાં રામસીતાની મૂર્તિના અંગ ઉપર છે. ત્યારપહેલાં બ્રહ્મદેશની એક રાજકુંવરી પ્રીસબનના અંગ ઉપર તે શોભતો હતો. લોકોની માન્યતા એવી હતી કે, આવો અમૂલ્ય હીરો તો દેવના અંગ ઉપર-જ શોભે. કોઇ મનુષ્યના શરીરને શોભાવવા તે સરજાયલો હોયજ નહિ. તેથી લોકોએ આવેશમાં આવી જઇ બિચારી રાજકુંવરી પ્રીસબનનું ખૂન કર્યું. તેના અંગ ઉપરથી એ હીરો લઇ લોકોએ તે રામસીતાને અંગે ધર્યો.

આ અદ્‌ભુત હીરાની કથા સાંભળી સાહસિક ફ્રેંચ ઝવેરીને એ હીરો પ્રાપ્ત કરવાનું મન થયું. બાદશાહને તેની મનોવૃત્તિ કળી જતાં બિલકુલ વાર લાગી નહિ. તેણે તેવેરનીઅરને ચેતાવ્યો કે "હે પરદેશી મુસાફર! એ હીરો પ્રાપ્ત કરવાની તારી લાલસાનો તું ત્યાગ કર. મંદિરના પૂજારીઓ એ હીરો તને કદી વેચાતો આપશે નહિ. વળી એ હીરાના સંબંધમાં એક એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે, એ હીરો તો દેવને માટેજ સરજાયલો છે. જો કોઇ મનુષ્ય પોતાના અંગ ઉપર તેને અડકાડશે તો તેને માથે મોટી આફત આવશે અને તે દુઃખી થશે." નાસ્તિક તેવેરનીઅરે એ દંતકથા હસી કાઢી. તેણે તો ગમે તે ભોગે એ હીરો પ્રાપ્ત કરવાનું પોતાના મન સાથે નક્કી કરી લીધું.

તેવેરનીઅેર ધનાઢ્ય હતો. તેની પાસે એ હીરો ખરીદ કરવા જેટલું ધન હતું અને જો તે હીરો વેચાતો મળી શકે એમ હોત તો જરૂર પૈસા આપી તેવેરનીઅેર એ હીરો ખરીદ કરત. પરંતુ મંદિરના પૂજારીઓ એ હીરો તેને કદી પણ વેચાતો નહિ આપે, એ તે સમજી ગયો. તેથી મૂર્તિના અંગ ઉપરથી એ હીરો ચોરી લેવાનું તેણે નક્કી કરી લીધું.

[illegible] તેણે મુસાફરી માટેનો પરવાનો તથા [illegible] [illegible] તે [illegible] પેઠું [illegible] પડ્યો. તેવેરનીઅેર ખરા- [illegible] અને [illegible] હતો. તેણે અનેક [illegible] [illegible] [illegible] કરી હતી; પણ આ વખતે તેણે જે કર્યું [illegible]

ધાર્યું હતું તે અત્યાર અગાઉ તેણે કરેલાં કાર્યો કરતાં વધારે જોખમ ભરેલું અને વધારે સાહસિક હતું. પણ જોખમથી બિલકુલ ગભરાય વગર તે પોતાની મુસાફરીએ નીકળી પડયો. તેનો ઠાઠ અપૂર્વ હતો વળી તે શાહજહાં બાદશાહનો ખાસ માનીતો મિત્ર હતો, એવી વાત ચોતરફ ફેલાયલી હોવાથી જ્યાં જ્યાં તે ગયો ત્યાં ત્યાં એને સાધન-સગવડો મળવા લાગ્યાં અને તેનો સત્કાર થવા લાગ્યો. તે મેંડેલે નગરમાં આવી પહોંચ્યો અને પેગુ નગર તરફ જવા નીકળી પડયો. હવે તેણે બહુ ઉદારતાથી પુણ્યદાન કરવા માંડયું. તેની ઉદારતાનાં ચોતરફ વખાણ થવા લાગ્યાં અને બ્રહ્મદેશના લોકો તેને કોઈ દૂરના દેશનો બાદશાહ સમજવા લાગ્યા.

તેવેરનીઅર શાહજહાં બાદશાહનો ભલામણપત્ર લાવેલો હોવાથી તેને મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં બિલકુલ અડચણ નડી નહિ. મંદિરમાં પેસતાંજ એક શ્રદ્ધાળુ અને ભાવિક ભક્તની માફક તે લાંબો થઇ મૂર્તિને પગે પડયો, પછી બેઠો થઇ પોતાની આંખો ઉપર હાથ મૂકી તે એકચિત્તે મૂર્તિની સામે ધ્યાન ધરી મનમાં ને મનમાં પ્રાર્થના કરવા મંડી પડયો. આમ કરવાનો તેનો હેતુ તો માત્ર એટલોજ હતો કે, આજુબાજુના લોકોને તેમ પૂજારીઓને બિલકુલ વહેમ પડે નહિ એવી રીતે અત્યંત બારીકાઇથી તે મૂર્તિનું નિરીક્ષણ કરી શકે અને મૂર્તિના અંગ ઉપરનો હીરા કેવી રીતે ચોરી શકાય તેની ગોઠવણ કરી શકે.

તેવેરનીઅર પેગુ નગરમાં એક યાત્રાળુ માફક પાંચ દિવસ રહ્યો. દિવસમાં ત્રણ વાર સવારે, બપોરે ને રાત્રે તે મંદિરે જઇ મૂર્તિનાં દર્શન કરતો હતો, લાંબો થઇ મૂર્તિને પગે પડતો હતો, મૂર્તિની પાસે બેસી એકચિત્તથી ધ્યાન ધરી પ્રાર્થના કરતો હતો અને દરેક વખતે પોતાની પાસેથી કિંમતી જવાહીર મૂર્તિને ચરણે ભેટ ધરતો હતો. આથી પૂજારીઓ તથા બીજા લોકોની પૂરેપૂરી ખાત્રી થઇ કે, આ ગોરો બાદશાહ રામદીનાનો અત્યંત ધાર્મિક ભક્ત છે. મૂર્તિ ઉપરના મહામૂલ્યવાન હીરાની ચોરી કરવાના ઇરાદાથી તે મંદિરમાં આવે છે, એવો ખ્યાલ સરખો કોઈને આવ્યો નહિ.

પાંચમે દિવસે અમાસ હતી. મોડી રાત્રે તેણે પોતાના નોકરોને એક એક હુકમ આપ્યો કે, આજે રાતના ને રાતમાં આપણે આ નગર છોડી દિલ્હી તરફ પાછા જવું છે; માટે મુસાફરીને માટે જોઈએ તે બધી તૈયારીઓ કરી લો.

અંધારપટ વીંટી ગઈ હતી. સર્વત્ર સૂનું શાંતિ વ્યાપી રહી

હતી. તેવેરનીએરના માવતો પોતાના હાથીઓને લઇ ગામબહાર તેવેરનીએરના આવી પહોંચવાની રાહ જોઇ ઉભા રહ્યા હતા. તેનો સરસામાન લઇ ઉંટો તો ક્યારનાંએ વિદાય થઇ ગયાં હતાં. હવે તેવેરનીએર માત્ર પોતાના વિશ્વાસુ યુરોપીઅન નોકરોને લઇ અત્યંત ચૂપકીદીથી પોતાના ઉતારામાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે તથા તેના માણસોએ મંદિર તરફનો રસ્તો લીધો. ઘોર અંધારી રાતે કાળાં કપડાં પહેરી તેમણે ચૂપકીથી મંદિરપ્રવેશ કર્યો. મંદિરના ચોગાનમાં મંદિરના કેટલાક નોકરો નિશ્ચિંતપણે ઉંઘતા હતા. તેવેરનીએરના યુરોપિયન નોકરોએ મંદિરના ઉંઘતા નોકરોના મોંમાં ડૂચા ઘાલી દીધા. આ રીતે તેમને બોલતા કે બૂમો પાડતા અટકાવી દઇ તેમના હાથપગ બાંધી દીધા.

બિલકુલ પણ અવાજ કર્યા વગર તેમણે દેવની મૂર્તિની ઓરડીનું તાળું તોડયું અને રામસીતાનો અમૂલ્ય હીરો ઉપાડી લીધો. જેટલી ચુપકીથી તેમણે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેટલીજ ચૂપકીથી તેઓ હવે મંદિરની બહાર નીકળી પડયા અને હાથીઓ તથા ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થઇ તેમણે દિલ્હીને રસ્તે ચાલવા માંડયું.

આખી રાત આ ભયંકર અત્યાચારની કોઈને કાંઇ પણ ખબર પડી નહિ. સવાર થતાં મંદિરના નોકરોની રાતમાં કોઇએ કરેલી દુર્દશાની બધાને ખબર પડી. તેમના મોંમાંથી ડૂચા કાઢી નાખવામાં આવ્યા, તેમનાં બંધનો છોડી નાખવામાં આવ્યાં. મંદિરના પવિત્ર પૂજારીઓને હવેજ ખબર પડી કે, રાતમા મૂર્તિ ઉપરનો અમૂલ્ય હીરો કોઇ ચોરી ગયું છે. આખા નગરમા શોરબકોર અને ખળભળાટ પત્ર રહ્યો. આવું ભયંકર પાપ કોણે કર્યું હશે, તેને માટે અનેક જાતના તર્કવિતર્કો થવા લાગ્યા. ગોરો બાદશાહ રાતમાં ને રાતમાં નગર છોડી જતો રહ્યો છે એવી વાત પણ ગામમાં ફેલાઈ ગઇ; પરંતુ આ ગોરો બાદશાહ, શાહજહાં બાદશાહનો ખાસ મિત્ર, આવો દયાળુ અને ભાવિક ભક્ત આવું ઘોર પાપ કરે એવી વહેમ પૂજારીઓને તેમ નગરજનોને એકદમ આવ્યો નહિ. આવું ઘેર પાપ કરનારાઓનું સત્યાનાશ જશે, એવો શાપ દઇ નવા [illegible] હીરાને પૂજારીઓ નિસાસા લેતી રહ્યા.

(૨)

બેરન ફોર્ટર ટેવેરનીએરને હીરા હિંદુસ્તાનના રહેવાનું [illegible] [illegible] [illegible] રહ્યું નહોતું. પોતાના મિત્ર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સવાર થેનું [illegible] [illegible] [illegible] રસ્તો

લીધો. ફ્રાન્સ પહોંચી તેણે પોતાના દેશબંધુઓને પોતાના આ મહા-પરાક્રમની કથા કહી ચકિત કરી દીધા. તેવેરનીએર મહાધનાઢ્ય વેપારી હતો. તેને પૈસાની બિલકુલ પરવા નહોતી, તેથી રામસીતાની મૂર્તિ ઉપરથી ચોરી આણેલો હીરો વેચવાનો તેનો વિચાર નહોતો; પરંતુ ફ્રાન્સના રાજા લૂઈ ચૌદમાને કાને તેવેરનીએરના આ પરાક્રમની વાત પહોંચી ગઈ. રાજાએ તેવેરનીએરને પોતાના દરબારમાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. રાજાને નજરાણામાં આપવાને કેટલાંક કિંમતી જવાહીરો પોતાની સાથે લઈ તેવેરનીએર ચૌદમા લૂઈના દરબારમાં ગયો. રાજાને સલામ ભરી તેને ચરણે નજરાણું ધર્યું, પણ રાજાને એ નજરાણાથી સંતોષ થયો નહિ. તેણે તેવેરનીએરને એકાંતમાં બોલાવી તેની પાસે રામસીતાનો હીરો વેચાતો માગ્યો. તેવેરનીએરે એ હીરો વેચવાની સાફ ના પાડી. રાજાએ સામ, દામ અને ભેદ બધું અજમાવ્યું. છેવટે નમતું આપ્યા વગર તેવેરનીએરને છૂટકો નહોતો. એક લાખ પાઉન્ડ અને ઉમરાવપદ લઈ તેવેરનીએરે એ હીરો લૂઈ ચૌદમાને વેચ્યો.

હીરો વેચી તેવેરનીએર ઘેર ગયો કે તરતજ એને ખબર પડી કે, તેના દીકરાએ પુષ્કળ દેવું કર્યું છે અને દેવા પેટે બાપની બધી મિલ્કત લખી આપી છે. તેવેરનીએરના હૃદયને આથી સખત આઘાત થયો. પોતાના કુટુંબની આબરૂ રાખવાને તેણે પોતાની બધીજ મિલ્કતનો ભોગ આપી દીકરાએ કરેલું દેવું પતાવ્યું. વધારે કમાવાની લાલસાથી આ વીર અને સાહસિક વેપારી ફરી પાછો એશિયાની મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો; પણ રામસીતાની મૂર્તિ ઉપરના હીરાના ચોરને રામસીતાના પૂજારીઓનો શાપ હતો તેથી તે હવે વધારે વખત જીવવા પામ્યો નહિ. મુસાફરીમાં તેને ઝેરી તાવ આવ્યો. તેના સાથીઓ તથા નોકરચાકરો તેને ત્યજીને નાસી ગયા અને તેના માંદા શરીરને જંગલી કૂતરાઓએ ફાડી ખાધું. આ રીતે મૂર્તિના હીરાના ચોરનો અતિ હૃદયભેદક અને કરુણ અંત આવ્યો.

હવે હીરાનો ઉપભોગ કરનારાઓની શી વલે થાય છે તે આપણે જોઈએ. ફ્રાન્સનો મહાન રાજા ચૌદમો લૂઈ હીરાના સુશોભિત રંગ અને તેના અદ્ભુત ચળકાટથી મુગ્ધ થઈ ગયો. તેની પાસે ઘણાં કિંમતી જવાહીરો હતાં; પણ તેના બધા હીરાના સંગ્રહમાં રામસીતાના આ હીરાનું સ્થાન તો અનુપમ હતું. રાજાના દરબારીઓને કાને પણ આ હીરાની અદ્ભુત કથા પહોંચી હતી; તેથી તેઓ પણ આ હીરાનાં દર્શન કરવાને આતુર બની ગયા હતા. આ હીરો પહેરી

સંતાડી રાખતો હતો અને લાગ મળે એ હીરો મોટી કિંમતે વેચવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. પોતાની પાસેની ખરચી ખૂટી પડી એટલે ઓલોએ મજૂરી કરી ઇંગ્લંડમાં પોતાનું પેટ ભરવા માંડ્યું. વિધિની કેવી ઘટના! એક મોટી જાગીર ખરીદી શકાય એટલી કિંમતનો હીરો પોતાના કબજામાં હોવા છતાં ઓલોને સખત મજૂરી કરી પોતાનું પેટ ભરવું પડતું હતું. તેને હવે પેટપૂરતું ખાવાનું પણ મળી શકતું નહોતું અને ભૂખે મરવું પડતું હતું; એટલે છેવટે તેણે હિંમત ધરી લંડનના એક પ્રખ્યાત યાહુદી ઝવેરી એલીસનને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો, તેને હીરો બતાવ્યો અને એ હીરો વેચવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ચતુર યાહુદી ઝવેરી સમજી ગયો કે, આ હીરો ચોરીનો માલ છે એટલે તેણે કિંમતને માટે પુષ્કળ રકઝક કરવા માંડી. છેવટે પાંચ હજાર પાઉંડ રોકડા આપી યાહુદી ઝવેરી એલીસને હીરો ખરીદ કરવાનું કબૂલ કર્યું. ઓલોએ પણ એ કિંમત કબૂલ રાખી. બીજે દિવસે સવારે યાહુદીએ ઓલોને ઘેર આવી તેને રોકડા પાંચ હજાર પાઉંડ આપી તેની પાસેથી હીરો લઇ જવો, એમ નક્કી કરી બંને છૂટા પડ્યા. બીજે દિવસે સવારે યાહુદી ઝવેરી એલીસન પાંચ હજાર પાઉંડ રોકડા લઇ ઓલોને ઘેર હીરો લેવા ગયો ત્યારે તેને તેની પથારીમાં મરી ગયેલો જોયો. ઓલોને ડૉક્ટરની તપાસમાં એમ જણાયું કે, તે માત્ર ભૂખથી મરણ પામ્યો છે! યાહુદી ઝવેરી એલીસનને આ રીતે એ હીરો મફત મળી ગયો.

તેવેરનીએર પેગુથી હીરો ચોરી લાવ્યો ત્યારપછી એ હીરાના ઘણુ કકડાઓ થયા હતા. આમસ્ટર્ડામના ઝવેરીએ આખા હીરાના બે કકડા કર્યા હતા. તેમાંનો એક કકડો એ ઝવેરીના દીકરાએ કોઇને વેચ્યો હતો. ઓલોએ તેમાંથી એક નાનો કકડો પારીસના ઝવેરી પાસે કપાવ્યો હતો. પારીસના ઝવેરીએ માત્ર ત્રણસો પાઉંડ લઇ તે ઇંગ્લંડના એક ઝવેરીને વેચી દીધો હતો. ઓલો પાસેથી યાહુદી ઝવેરી એલીસનને મળેલો હીરાનો કકડો તેણે ઇંગ્લંડના એક [illegible] લૉર્ડ ફ્રાન્સિસ હોપને ત્રીસ હજાર પાઉંડ લઇ વેચાણ આપ્યો હતો. આ હીરો ખરીદ કર્યા પછી [illegible] વખતમાં લૉર્ડ [illegible] હોપે મેરી હૉ નામની એક નટી સાથે લગ્ન કર્યાં. આ મેરી [illegible] લૉર્ડ [illegible] હોપ ઘણી વાર આ હીરો પહેરતી હતી. એક[illegible] લૉર્ડ ફ્રાન્સિસ હોપ પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લૉર્ડ ફ્રાન્સિસ હોપ [illegible] [illegible] [illegible] શાપિત હીરો પહેરનાર સૌના [illegible] કરેનુ

આ રામસીતાના હીરાને ઘણી વાર પોતાને ગળે પહેરતી હતી. એ બિચારીને માથે શી શી આફતો આવી અને તેને કેવાં કેવાં ભયંકર દુઃખો વેઠવાં પડયાં તે તો ઇતિહાસમાં જાણીતી વાત છે તેથી, તે સંબંધી અહીં વિવેચન કરવું જરૂરનું નથી.

હવે ફ્રાંસના જગવિખ્યાત મહાન વિપ્લવનો સમય આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૨ ની સાલમાં રાજ્યનાં જવાહીરોની ચોરી થઇ તેમાં આ હીરો પણ ચોરાઇ ગયો. આ ચોરી કરનારાઓ તો પાછળથી પકડાયા. તેમને સજા પણ થઇ અને ચોરાયલાં કેટલાંક જવાહરો પાછાં પણ મળ્યાં; પણ આ રામસીતાના હીરાનો તે વખતે કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહિ.

(૩)

હવે આ હીરો એકાએક હોલંડની રાજ્યધાની આમસ્ટર્ડામમાં દેખા દે છે. ફાલસ નામના એ શહેરના એક પ્રખ્યાત ઝવેરીને હાથે તે ચઢે છે. એક અજાણ્યા પરદેશીએ એ હીરો કાપવાને માટે તેમ તેના ઉપર પહેલ પાડવાને માટે તેને આપ્યો હતો, એમ તે કહે છે. આ ઝવેરીએ એ હીરાને કાપી તેના બે કકડા કરી તેમના ઉપર પહેલ પાડી પોતાના ગ્રાહકને બીજે દિવસે સોંપવા બે કકડાઓ તૈયાર રાખ્યા હતા; પણ રાતમાં ઝવેરીના છોકરાએ બે કકડામાંથી એક કકડો ચોરી લીધો, અને તેને વેચી નાખ્યો. હીરો વેચતાં જે ઉપજ્યું તે લઇ તે છોકરો નાસી ગયો. હીરો વેચી પોતાની પાસે આવેલા બધા પૈસા તેણે સ્વચ્છંદમાં, મોજમઝાહમાં, તેમ હલકી જાતના ભોગવિલાસમાં ખરચી નાખ્યા; અને છેવટે તે આપઘાત કરી મરી ગયો. આ છોકરા પાસેથી બોલો નામના ફ્રાન્સના એક વતનીએ એ હીરો વેચાતો લીધો હતો. ચતુર બોલો એકદમ સમજી ગયો કે, આ હીરો ચોરીનો માલ છે તેથી તેણે ઝવેરીના છોકરાને હીરાની કિંમતનો દસમો ભાગ પણ નહિ આપ્યો હોય. પોતાની પાસે ચોરીનો માલ છે એમ સમજી એ હીરો જાહેરમાં વેચવાની બોલોની હિંમત ચાલી નહિ; તેથી તે છાનોમાનો પારીસના એક ઝવેરી પાસે ગયો. આખી વાત ગુપ્ત રાખવાના તેની પાસે સોગંદ ખવડાવ્યા, પછી બોલોએ તેને હીરો બતાવ્યો અને તેમાંથી એક નાનો કકડો કપાવી એ ઝવેરી મારફતે એ કકડો તેણે વેચ્યો. એ કકડો વેચતાં જે ઉપજ્યું તે ઝવેરી તથા બોલોએ સરખે ભાગે વહેંચી લીધું. આ પ્રમાણે મળેલા પૈસા લઇ બોલો હીરાનો મોટો કકડો લઇને સાથે લઇ ઇંગ્લંડ નાસી ગયો. પોતાના પગના જોડા નીચે તે હીરો

હવે આ હીરો અમેરિકા જાય છે. મિસીસ એડવર્ડ બી. મેકલીન નામની એક ધનાઢ્ય અમેરિકન સ્ત્રી બાવન હજાર પાઉન્ડ આપી એ હીરો એક જાણીતી ઝવેરીની પેઢી પાસેથી ખરીદ કરે છે. રશીઅન એલચીના માનમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો પ્રમુખ સને ૧૯૧૧ ની સાલમાં એક ભવ્ય મેળાવડો કરે છે. આ મેળાવડામાં મિસીસ મેકિલન આ સુશોભિત હીરો પહેરીને જાય છે. બીજે દિવસે સવારે તેનો એકનો એક દિકરો, તેની અઢળક મિલ્કતનો વારસ, ઓચિંતો તેની આયાનો હાથ છોડાવી દોડી જાય છે. સામેથી ધમધમ કરતી મોટરકાર આવે છે અને પળવારમાં તો આ બાળકને ચગદી નાખે છે.

આ રામસીનાના હીરાની કથા જેવી અદ્ભુત પણ ભયંકર, રસિક, કરુણ કથા ભાગ્યેજ આપણા સાંભળવામાં આવી હશે.×

("શારદા"ના એક અંકમાંથી)

× [illegible] મિસ્તરના અંગ્રેજી લેખ ઉપરથી.

અંત આવ્યો. લૉર્ડ ફ્રાન્સીસ હોપ પણ હવે દેવાદાર થવા લાગ્યો. તેનું દેવું વધી પડવાથી તેણે રામસીતાનો હીરો વેચી દીધો. સને ૧૯૦૮ ની સાલમાં રશિયાના એક લક્ષાધિપતિ ઉમરાવ પ્રિન્સ કાંતિ વૉસકીએ લૉર્ડ ફ્રાન્સિસ હોપ પાસેથી એ હીરો ખરીદ કર્યો. આ રશીઅન ઉમરાવ ફ્રાન્સની એક નટી લાદયુ સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હતો. તેણે એક વખત પોતાની પ્રિયતમાને એ હીરો પહેરવા આપ્યો હતો. આ હીરો પહેરી લાદયુ રંગભૂમિ ઉપર પોતાનો વેશ ભજવવા આવી એટલે પ્રેક્ષકો તેણે પહેરેલા સુશોભિત હીરાના ચળકાટથી આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. પણ એવામાં ઓચિંતો તેનો પ્રિયતમ પ્રિન્સ કાંતિ વૉસકી રંગભૂમિ ઉપર ધસી આવ્યો અને તેને કોણ જાણે શું ધૂન ભરાઇ આવી કે એકાએક રંગભૂમિ ઉપરજ તેણે પોતાની પ્રિયતમાનું ખૂન કરી દીધું. પોતાની પ્રિયતમાનું ખૂન કરી તેના શરીર ઉપરથી આ શાપિત હીરો લઈ એક ગાંડા માણસની માફક તે નાઠો. બે દિવસ પછી પારીસના એક મહોલ્લામાં આ રશીયન ઉમરાવનું પણ કોઇએ ખૂન કર્યું. આ રીતે આ શાપિત હીરાના માલિકનો તથા તેનો ઉપભોગ કરનાર સ્ત્રીનો અનિ ષ્ટ અંત આવ્યો !

હવે આ હીરો એક ગ્રીક ઝવેરીને હાથ જાય છે. એ ગ્રીક ઝવેરીએ આ હીરો તુર્કસ્તાનના સુલતાન અબ્દુલ હમીદને વેચ્યો. હીરો વેચી તેની કિંમતનાં નાણાં લઇ આ ગ્રીક ઝવેરી પોતાની સ્ત્રી સાથે એક ઘોડાગાડીમાં બેસી રાજમહેલથી પોતાને ઉતારે જવા નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં ગાડીના ઘોડા ભડક્યા અને તોફાને ચડ્યા. તેમણે ખૂબ જોરથી નાસવા માંડ્યું. નાસતાં નાસતાં તેઓ એક ઉંડા ખાડામાં પડ્યા. ગાડીના ચૂરેચુરા થઇ ગયા. ઘોડાઓ, ગાડી હાંકનારો તેમ ગાડીમાં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષ બધાં મરણનો ભોગ થઇ પડ્યાં. સુલતાન અબ્દુલ હમીદે પોતાના એક વિશ્વાસુ ખજાનચીને એ હીરો સોંપ્યો.

એ ખજાનચી ઉપર થોડા સમયમાં સુલતાનની અકૃપા થઈ. તેને પકડી કેદમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. કેદમાં તે બિચારો ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો. પછી સુલતાને આ હીરો પોતાના એક માનીતા બેગમ કુમ્રુને રાખવા આપ્યો. બે-ચાર દિવસમાં આ કુમ્રુ બેગમને મહેલમાં કોઇએ ગળે ફાંસો દઇ મારી નાખ્યો. તુર્કસ્તાનમાં નાના-મોટા મહાન રાજકીય વિપ્લવ થયો. તુરાન તુર્કોએ સુલતાન અબ્દુલ હમીદને પદભ્રષ્ટ કરી મારી નાખ્યો, એ તો જગતની જાણીતી હકીકત છે.

જુઓ, વાત ખરી છે કે ખોટી, તે હમણાંજ જાણવામાં આવી જશે.

"સિપાઇ ! જુઓ કે, ગુન્હેગાર આવે છે કે નહિ ?" જડ્જ રૉબર્ટ જૅસકે કહ્યું.

"હજૂર ! એ જુઓ એ આવે છે." સિપાઇએ કહ્યું.

સામેથી મહામહેનતે બીડને હટાવતો કૉન્સ્ટેબલ એક શાન્ત-મૂર્તિ નારીને લઇ ચાલ્યો આવે છે. એ કોર્ટમાં આવ્યો. સિપાઇએ જડ્જ સાહેબને નીચે ઝૂકી સલામ કરી અને ગુન્હેગારને તેમની સામે ઉભો કરી દીધો. ન્યાયાધીશે એ ગુન્હેગાર સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:–

"મિસિસ એરડેલ ! તમારા ઉપર ગુન્હો સાબીત થઇ ગયો. એ તમારે જાણી લેવું જોઇએ."

"હા, તે મેં જાણી લીધું છે" ગુન્હેગાર સ્ત્રીએ કહ્યું.

"તો પછી કહો, તમારે કાંઇ કહેવું છે ?"

"કાંઇ નથી કહેવું !"

"એટલે એમ કે, તમે તમારો ગુન્હો કબૂલ કરો છો એમજ ને ?"

"એ પૂછો છો શા માટે ? શું અત્યાર સુધી તે કબૂલ નથી કર્યો ?"

"કોર્ટ જે કાંઈ પૂછે છે તેનોજ જવાબ આપો." આ ફેંસલા-ને દિવસે ફરીને સારી રીતે પૂછી જોવાનો રિવાજ છે.

"તો મારે ગુન્હો કબૂલજ છે !"

"જે બચ્ચાંઓને તમે ક્રૂરતાથી નિર્દયપણે રહેંસી નાખ્યાં તે બચ્ચાં કોનાં હતાં ?"

"માફ કરો ! એ હું નથી કહી શકતી."

"ઓ ગુન્હેગાર ઓરત ! સાંભળ. જો તું શરૂઆતમાંજ તારા અપરાધો છુપાવી લેત તો કદાચ બચી પણ જાત. કારણ કે એ નિર્દય કામ તેંજ કર્યું છે, એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવોજ નહોતો. પણ જ્યારે તેં બધા અપરાધ તારા પોતાનાજ માથે ઉઠાવી લીધો છે તો [illegible] શામાટે કરે છે ! આ રિવાજ પ્રમાણે પણ વર્ત !"

જડ્જ સાહેબની વાત સાંભળી મિસિસ એરડેલ કેટલીક વાર [illegible] રહી. એ અપરાધી અબળાના અંતઃકરણમાં જબરી ગડમથલ [illegible] હતી. તેના અંતરમાં એક જાતની ચળવળે જબરું યુદ્ધ મચાવ્યું [illegible] એણે માથું ઊંચું કર્યું અને તે કહેવા લાગી:—

"નામદાર જડ્જ સાહેબ ! તો હવે આપ મારા પહેલાંના [illegible] જે ગુનાને [illegible] [illegible]

૬૫–ગુન્હેગાર कोण?

(લેખકઃ–શ્રી. પંડિત ઉદયચંદ વૈદ્ય)

(૧)

"જાઓ, ગુન્હેગારને હાજર કરો!"

"જી હજૂર!" ન્યાયાધીશના હુકમની સામે માથું ઝુકાવી કૉન્સ્ટેબલે કહ્યું અને તે ગુન્હેગારને લઇ આવવા માટે જેલ તરફ ચાલ્યો ગયો.

વહાલા વાચક! અમેરિકાના પાટનગર ન્યુયૉર્ક શહેરની હાઇ-કૉર્ટમાં આજે બહુજ ભીડ છે. ક્યાંયે ખાલી જગ્યા જોવામાં નથી આવતી. આસપાસનાં ગામો અને નગરોમાંથી પણ કેટલાએ લોકો ન્યુયૉર્કની વડી અદાલતમાં આવ્યા છે. જે કેસમાં સ્ત્રી ગુન્હેગાર હોય, એવો અમેરિકામાં આ પહેલોજ કેસ છે. ત્યાં અંગ્રેજોની સત્તા શરૂ થઇ ચૂકી છે અને લોકો એઓના ન્યાયનું ધોરણ જાણી લેવા માટે આવ્યા છે. મિ. રૉબર્ટ જૉસફ ન્યાયાધીશના જબરદસ્ત જોખમ-દાર આસન ઉપર બેઠેલો છે. લોકો આપસઆપસમાં વાતો કરી રહ્યા છે. કોઇ કહે છે કે "એક સ્ત્રી પર કેસ ચલાવવો, એ કાંઇ સભ્યતા કે શિષ્ટતા નથી." કોઇ કહે છે કે "જુઓ, હમણાંજ ન્યાયની ખબર પડી જશે. શી ખબર કે એક સ્ત્રીને ન્યાયાધીશે શામાટે પકડી મંગાવી છે?"

આ બનાવ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં બનેલો છે. આજની જબર-દસ્ત ભીડ જોઇ અમેરિકન સત્તાએ પોલીસની એક ટુકડી નિમારી અદાલતની આસપાસ ગોઠવી દીધેલ છે. સરકારને ડર છે કે, કાંઇ ઝગડો ન થઇ જાય; કારણ કે અહીં પણ સ્ત્રીઓને ભારે સંખ્યામાં આવવામાં આવે છે.

ગુન્હેગાર એક સ્ત્રી છે. કેટલાકોની—સ્ત્રીઓની જુબાની પર-થી જણાવવામાં આવ્યું છે કે, એ સ્ત્રીએ કેટલાએ ન્યાયાધીશોનાં ખૂન કર્યાં છે અને તે એક નગરની કિનારે તેમ કરતાં પકડાઇ છે.

પૂરાં થતાં થતાં તો કરજ ચૂકવી દેતા અને શાંતિમય શ્વાસ લઇ ફરી પોતાને કામે લાગી જતા."

"પણ નિષ્ઠુર અને વિકટ વિધાતાથી મારી આ શાંતિમય ક્રિયા-રીતિ જોઇ શકાઇ નહિ. એણે એમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો. આનંદની જગ્યાએ વિષાદનું રૂદન છવાઇ ગયું. ખેડુતોની ઉપર આપત્તિઓનાં આભ તૂટી પડયાં. અચાનક દુષ્કાળ પડયો; એટલા માટે કરજ લેવું પડયું. બીજે વર્ષે પણ કાળ પડવાથી અમે કરજ ભરી શકયાં નહિ. ફરી વાર કરજ કરવું પડયું. ત્રીજે વર્ષે પણ એમજ બન્યું—કાળ પડયો. અમે લૂંટાઇ-લેવાઇ ગયાં. માથા પર બે વર્ષનું કરજ! ખાવા માટે અનાજનો એક પણ દાણો નહિ. અમે ભયંકરથી પણ ભયંકર હાલતમાં આવી પડયાં. અમારા જીવનમાં જબરૂં અંધારૂં છવાઇ ગયું."

"જમીનદાર-શાહુકારની પાસે જતાં મારા પતિ અચકાતા-શરમાતા. ત્યાં જવાથી તેમને પાછલું કરજ આપવું પડત અને તેમની પાસે હતું પણ શું કે જે આપે? એ તો ફરી કરજજ લેવા માગતા હતા. મને-કમને મારા પતિ જમીનદારની પાસે ગયા. કામ કઠણ હતું. આ વખતે એણે રૂપિયા આપ્યા નહિ. એ અમારી જમીનનો ભૂખ્યો હતો અને કરજને બદલે જમીન જપ્ત કરી લેવા માગતો હતો. મારા શાંતિપ્રિય પતિએ જમીનદારને કહ્યું—સાહેબ! ગરીબ ઉપર દયા કરો. આ વખતે જેમ બનશે તેમ રૂપિયા ભરી દઇશ. ગમે તેમ થાય તોપણ એની તો કરવીજ પડશે સાહેબ!"

"જમીનદારે રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કર્યું; પણ એવી શરતે કે, એકના બે પાછા આપવા. અહીં તો જીવન-મરણનો સવાલ હતો. પતિએ તે મુજબ લખી આપ્યું, રૂપિયા મળ્યા. એનીનું કામ [illegible] ગયું."

"[illegible] વર્ષે પણ મારા પતિ ચિંતાતુરજ હતા. તે કહેતા કે, [illegible] વર્ષે પણ દુકાળ પડયો તો..."

"હું એમને વચમાંજ અટકાવી દઇ કહેતી કે શું વારે વારે [illegible] છે! નહિ એ બનવાજોગજ નથી."

"[illegible] અને અંતઃકરણપૂર્વક તે દયાળુ પરમાત્માની પ્રાર્થના [illegible] કહેતી કે, આ વર્ષે આનું [illegible]! [illegible] નહિ [illegible]. એ [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

તે મારાં પોતાનાંજ બચ્ચાં હતાં, કોઇ બીજાનાં નહિ. સમજ્યું કે સાહેબ ?"

આ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં એ સ્ત્રી જરા પણ અચકાઇ નહિ કે ગભરાઇ પણ નહિ. એ મહિલાના મુખમંડળપર તરવરતા ભાવો, એની સત્યતા પુરવાર કરતા હતા; છતાં જડ્જે કહ્યું:—

"મને વિશ્વાસજ નથી આવતો કે, કોઇ પોતાનાંજ બાળકો-નાં ખૂન કરી શકે ?"

"હા, મારી શકે છે. ખૂન પણ કરી શકે છે! મેં તેમ કર્યું છે ખરૂં! તમે મારી જુબાની લખતા જાઓ. છેવટે તમને પોતા-નેજ વિશ્વાસ આવી જશે!"

(૨)

"જડ્જ સાહેબ! મારા નામ ઉપરથીજ આપને જણાઇ આવ્યું હશે કે, હું એરંડેલ વંશની એક છોકરી છું. મારાં લગ્ન એક ગરીબ ખેડુત સાથે થયાં હતાં; કારણ કે હું કાંઇ પૈસો, વૈભવ કે સુખવાસનાની ભૂખી નહોતી. હું મારા નાનકડા ને ટુંકા જીવનને શાંતિમય જીવન બનાવવા માગતી હતી."

"એજ સુખસ્વપ્નના સ્મરણમાં મેં ધન-વૈભવની પરવા કરી નહિ. શાંતિ-શાંતિ, એ તો ભીંત ઉપર પડેલો પડછાયો છે. તે જોઇને નાનું બચ્ચું તેને પકડી લેવા દોડી જાય છે; પણ તેનું માથું એ ભીંત સાથે અફળાઇને એ રોવા માંડે છે. નામવર! મારાં લગ્ન થયા પછી હું કેટલાક દિવસો સુધી બહુજ સુખી રહી. આખો દિવસ મહેનત કરી આવી મારા પતિદેવ બચ્ચાંઓને રાજી કરી ઉંચકી લેતા હતા. રાત્રે એ સાદા ઓરડામાં હજુ પણ મને યાદ છે કે, તેઓ મને ઘણુંજ પ્રેમથી છાતીએ ચાંપતા. એ સુખાળી હું મને પોતાને બહુજ ભાગ્યશાળી સમજતી. અંગ્રેજોના રાજ્યને પણ હું બહુજ શાંતિમય રાજ્ય માનતી હતી."

"તમારા (સરકારના) રાજ્યમાં જમીનદારોએ એક જુલ્મી નિયમ કરી રાખ્યો છે. ખેડુતને જરૂરને વખતે પૈસા તેઓ જ આપે છે. બીજાઓને શાહુકાર બનવા નથી દેતા; છતાં પણ વ્યાજ પીળ[illegible] એ કરતાં ઘણુંજ વધારે પડતું લે છે. બાપડા ખેડુતો પોતાના [illegible] રોટીનું પાણી કરી મહામહેનતે એ કરજમાંથી છુટી શકે છે. [illegible] પતિ પણ કરજ લેતા બહુજ શરમાતા. બીજે કેટલા[illegible] નહોતા. અમને બહુજ થોડા પૈસાની જરૂર હતી. એક દીક[illegible] એક દીકરી, એઓ અને હું. એ બધું કહુંછું! મારા પતિ [illegible]

દેવામાં આવ્યું હતું.

કેમ જડ્જ સાહેબ! તમે શા માટે માથું નીચું ઘાલી દીધું છે? હશે, એને બીજેજ દિવસે જમીનનો કર વસુલ કરવાની શરૂઆત થઇ. બધાએ ખેડુતો પાયમાલ થઇ ગયા હતા; પરંતુ જમીનદારનો ભય સર્વને ભયભીત કરી રહ્યો હતો. લોકોએ ઘરનાં રાચરચીલાં, ઘરેણું-ગાંઠું, ઢોરઢાંખર વેચી સાટીને કર ચુકવ્યા. જમીનમહેસુલ વસુલ કરવા માટે જમીનદારના સિપાઇઓ અમારે ત્યાં આવ્યા; પણ પાસે હતું શું? કાંઇજ નહિ! જ્યાં ખાવાના સાંસા ત્યાં જમીનમહેસુલના રૂપિયા અમારી પાસે ક્યાંથી હોય? એક સિપાઈ હંટર લઇ અમારા ઘર તરફ આવ્યો. મેં મારા પતિને સમજાવી કહ્યું કે, એ સિપાઇને કહી દો કે, થોડા દિવસ થોભી જાવ. કાંઇક ધીરજ રાખો. રૂપિયા થોડા દિ પછી આપીશું. ઘણા ઘણા કાલાવાલા કર્યા પછી સિપાઇ ચાલી ગયો. મને પાકો વિશ્વાસ હતો કે, જમીનદાર ચૂપચાપ નહિ બેસે. એ જરૂર રૂપિયા વસુલ કરશે અને પછી જંપીને બેસશે."

'બીજે દિવસે જમીનદારનો એક જમાદાર રૂપિયા લેવા આવ્યો. મેં રડી રડીને તેને મારી તમામ હકીકત કહી સંભળાવી. એ જમાદાર આવ્યો તો હતો રૂપિયા વસુલ કરવા, પણ એના અંતઃકરણમાં દયા હતી, મનુષ્યત્વ હતું, ઉદારતા હતી અને સહાનુભૂતિ તેમજ દુખિયાંઓની દાઝ પણ હતી. એની સામેજ મારાં વહાલાં બૂલકાંઓ રોટલીના ટુકડા માટે ટળવળતાં ટળવળતાં રડતાં હતાં. એ જોઇ જમાદારને દયા આવી ગઇ, એનું હૃદય પીગળી ગયું અને અમને રૂ. ઉપર આપ્યા. ડૂબતાને આધાર મળી ગયો. અંતરનું આંદોલન હળવું થયું; પરંતુ શાંતિ, શાંતિ તો આવનારા તોફાનની શરૂઆતજ હોય છે. એથી હું પૂરેપૂરી બેફિકર નહોતી."

"એ દિવસને વીત્યે આશરે ચાર મહિના થઇ ગયા હશે. એ દિવસ જમીનદારે મારા પતિને બોલાવ્યા; તેઓ ગયા. થોડી વાર પછી કેટલાક સિપાઇઓ મારે ઘેર આવ્યા. અનાજ વગેરે તમામ [illegible] લઇ ગયા. પછી મને ખબર પડી કે, એ જમીનદારનુંજ [illegible] હતું. હૃદયમાં તોફાન મચી ગયું કે, મારા પતિદેવનું શું થયું હશે! એઓ કેમ હશે! કેવી હાલતમાં હશે!"

"[illegible] કલાક પછી પતિદેવ ઘેર આવ્યા. એમનું મો [illegible] [illegible] હતું. તેઓ ડુસકાં [illegible] હતા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે, [illegible] છે, એમના શરીર [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible].

પણ પાકી ગયું અને પાક પણ ઘણોજ સારો ને સરસ હતો. આ વર્ષે મારા પતિદેવ બહુજ આનંદમાં હતા—ખુશી હતા અને સાથે સાથે હતા પણ સંતોષી! જાણે કે તેમને આ બધુંએ વગરમહેનતે મળી રહ્યું હોયની!"

"નામવર! હું પહેલાંજ કહી ચૂકી છું કે, નસીબ અમારી વિરુદ્ધ હતું. અમે અભાગીઆં હતાં. એક દિવસે ખેડુતોએ ખેતરોમાં જઇને જોયું તો હાય...! પાક બધોએ સૂકાઇ ગયો હતો, અનાજ બળી ગયું હતું. આ બધું એ રાત્રે પડેલા જબરદસ્ત હીમનું પરિણામ હતું. હાય! ખેડુતોનો રોટલો વળી ગયો–સત્યાનાશ થઇ ગયું. હવે હીમને લીધે પાક બળી જવાથી ખેડુતોનાં હૃદયો ફાટી પડ્યાં. હવે તો મારા પતિદેવ આ જીવનને તદ્દન નકામું ગણવા—માનવા લાગ્યા."

"જમીનદારને રૂપિયા ભરવાજ જોઇતા હતા. રૂપિયા ભર્યા વિના એ ગામમાં રહેવું બહુજ મુશ્કેલ હતું. રૂપિયા આપવા ક્યાંથી? આખરે પાસે કાંઇ નહોતું. ખાવાના સાંસા હતા. કાંઇ સૂઝતું નહોતું. આખરે નક્કી કર્યું કે, બળદ વેચીને કરજ ભરવું! બળદો મને બહુજ પ્રિય હતા. એ અમારા દોહ્યલા દુઃખદાયક દિવસોમાં સોબતે રહેનારા બળદો હતા. જે વખતે એ બળદ ખુંટેથી છોડી વેચવા માટે લઇ જવા લાગ્યા ત્યારે હું રોતી હતી. એ બળદોનો વિયોગ મને ગમતો નહોતો છતાં પણ હું લાચાર હતી. હાય રે કરજ...અફસોસ!"

"એ બળદો અમારા મિત્રો હતા, સહચર હતા, નોકર હતા, અમારા આનંદદાયક દિવસોના સાચા સાથી હતા! અમારી દશા પલટાઇ ગઇ. અમે કંગાલ બની ગયાં; છતાં પણ અમે અમારા એ બળદોનો ત્યાગ નહોતો કર્યો. એ એવા બળદ હતા કે બોલાવતાં એકદમ દોડીને પાસે આવી જતા. હું જે કાંઇ ખવરાવતી તે ખાઇ લેતા અને ચુપચૂપ પોતાની જગ્યાએજ ઉભા રહી જતા. ધનવાનને જેમ ધનનું અભિમાન હોય છે, તેમ એ બળદો ઉપર મને પણ જબરૂં અભિમાન હતું. એ બળદો મને મારા પોતાના વ્હાલા પ્યારા પુત્ર જેટલા પ્રિય હતા. આ બળદો નહોતા વેચાતા, પણ અમારા અને સહૃદયતાનાં વેચાણ હતાં. હું એમને બજાર લઇ જવા નહોતી દેતી, પણ હાય! જમીનદાર શાહુકારનું કરજ...ક્યાંનું દેવું શરીર ધ્રુજી ઉઠે છે અને અંતઃકરણ બળહીન થઇ જાય પામે છે.

"મારા પતિ પણ રોતા હતા; આંખેથી નહિ પણ હૃદયથી રોતા હતા. આખરે તેઓ બળદો વેચવા બજારમાં ચાલ્યા ગયા. એ બળદ વેચીને કરજ ભરવામાં આવ્યું; હૃદયનું રત્ન વેચીને કરજ ભ

"મને ઉંઘ આવતી નહોતી. અંતઃકરણમાં શંકાઓ અને ચિંતાઓ ભરેલી હતી. કોઇ કોઇ વાર હું હાથ જોડીને આકાશ તરફ જોતી-ઈશ્વરની દયા માટે યાચના કરતી. બહાર આવીને વારે વારે જોતી કે, તેઓ કદાચ આવીને દરવાજે ઉભા હશે અને અમને જગાડવા નહિ માગતા હોય. આમ કેટલીએ રાત્રિઓ મેં મારા મનમોહનના મંગલ માટે વ્યતીત કરી. આખરે હું બહુજ-બેહદ-ચિંતાતુર થઇ ગઇ. એ ચિંતા ભવિષ્યમાં આવનાર આફતની અગાઉથી સૂચના હતી."

"એક દિવસ મેં સાંભળ્યું કે, મારા પતિદેવ એક મોટરની નીચે કચરાઇ-ચગદાઇ જઇ પરલોકે પહોંચી ગયા! હાય! ઓ જડ્જ સાહેબ! જરા વિચાર કરો કે, તે વખતે મારી ઉપર શું શું નહિ વીત્યું હોય? મોટર! રાક્ષસી મોટર!! માનવશરીરની ઉપર થઇને નીકળી ગઇ! કોઇએ એને અટકાવી નહિ. કચરાઈ જવા બાદ મારા પતિને દવાખાને મોકલવામાં આવ્યા હતા કે કેમ? એ વિચારવાજોગ સવાલ છે. ધનવાન અમીરોના વિલાસનો દંડ ગરીબોની ઉપર પડે છે. ન્યાયાધીશ! કહો-કહો કે, આ કેવો અજબ ગજબનો ન્યાય છે વારુ! ખરેખર, હવે એ કહેવાતા પરમકૃપાળુ પરમાત્માપરથી મારો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો. ગરીબોને કુટુંબસ્નેહ-પારિવારિક પ્રેમ-પૈસાદારોથી કેટલોએ વધારે હોય છે. મારી સાસુએ, મારા પતિના મોતની ખબર સાંભળીને પોતાનું માથું એક પથ્થર ઉપર પછાડી દીધું. એ જરા જરા ટળવળ્યાં અને શાંત થઇ ગયાં-આ દુનિયાથી હંમેશા દૂર થઇ ગયાં. મને પણ આ જીંદગીની ઉપર જબરદસ્ત કંટાળો આવી ગયો. હું આત્મહત્યા કરવા માગતી હતી, પણ મારાં બિચારાં બે નિર્દોષ ભૂલકાં હતાં-એક દિકરો અને એક દિકરી! મેં રડતાં રડતાં છાતી પર પથ્થર મૂકીને સાસુજીની ઉત્તરક્રિયા કરી. એ કામ પણ ભીખ માગીને મેં કર્યું."

"ન્યાયાધીશ! શામાટે તમે આંસુ લૂછી રહ્યા છો! શા માટે [illegible] રહ્યા છો! જ્યારે દુનિયાની સહાનુભૂતિ ગરીબો તરફ [illegible] તો શામાટે તમે મારી સ્થિતિ ઉપર રડો છો!"

ન્યાયાધીશે બહુજ દુઃખથી માથું ઉંચું કર્યું અને કહ્યું—"[illegible] પછી શું!"

"[illegible] પછી બાળકો રડવા લાગ્યા, [illegible] લાગ્યાં. [illegible] કર્યું [illegible]! [illegible] શું અને [illegible]! [illegible]! [illegible] પૂરી [illegible] બાળકો [illegible]

હાય! શું મનુષ્ય મનુષ્યને આવું રાક્ષસી નરપિશાચ જેવું દુઃખ દઇ શકે છે? આટઆટલી નિષ્ઠુરતા કરી શકે છે? હાય! અરે ઓ પાપિયા! આ તેં શું કરી નાખ્યું? આમ મારૂં અંતઃકરણ ક્રોધથી ભરાઇ ગયું; પણ ગરીબના ક્રોધનો ઉપયોગ શો? તે તો ફક્ત આંસુઓના રૂપમાંજ દેખાઇ શકે છે–ઢળી પડે છે! હું રોવા લાગી. એ આવીને ચુપચૂપ બેસી ગયા. હું એમની પીઠે પાટા બાંધવા લાગી."

"પતિએ જબરો ને લાંબો નિસાસો નાખી કહ્યું—'એ દુષ્ટે ૨૦ ડૉલર પણ ઝૂંટવી લીધા.'"

"એને એમ કરવાનો શો હક્ક હતો? તમે કેમ આપી દીધા! મેં લથડતી જીભે પૂછ્યું."

"'હું કદીએ ન આપત, પણ મને ચાબુકના મારે વ્યાકુળ બનાવી દીધો. એ મારથી હું બેભાન થઇ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. એ વખતે એ રાક્ષસોએ મારી કમરમાંથી ૨૦ ડૉલર કાઢી લીધા. વહાલી! મને બહુજ પીડા થઇ રહી છે. મને તમારા ખોળામાં માથું મૂકીને સૂઇ રહેવા દો.'"

"મેં એમને સૂવાડ્યા. એ કરાંઝવા લાગ્યા. જો કોઇ પૈસાવાળાને આવું દુઃખ હોત તો દવાઓના ઢગલેઢગલા થઈ જાત; પણ નિષ્ઠુર ને ક્રૂર નિર્દયતા! તું કોઇને પણ નથી ચાહી શકતી! કોણ જાણે છે કે, એ વખતે મારી ઉપર શું શું વીતક વીતી રહ્યાં હશે?" હાય! અગ્રેજી રાજ્યમાં આ એક સ્વતંત્રતાનું જાજ્વલ્યમાન ઉદાહરણ હતું.

"ન્યાયી પદવીના અધિકારી પુરુષ! શામાટે નિઃસ્તબ્ધ થઇ જાઓ છો!"

જરૂજ—"ત્યાર પછી શું થયું?"

"ત્રણ દિવસ જેમ તેમ નભ્યું. પછી તો ઘરમાં અનાજનો એક પણ દાણો રહ્યો નહિ. પતિદેવ નોકરી માટે ઘેરથી નીકળી ગયા. એમને ગયે ત્રણ દિવસ થઇ ગયા, પણ એ પાછા આવ્યા નહિ. એ ત્રણ દિવસ અમે સાવ ભૂખ્યાં હતાં. જેમ તેમ કરી બચ્ચાંઓને ખાવાનું આપી દેવાતું. આખરે મેં અને મારી ઘરડી સાસુએ મજૂરી કરવાનું શરૂ કર્યું! પતિ તો ન આવ્યા તે ન જ આવ્યા. તેઓ સુખેથી ઘેર આવી જાય એટલા માટે હું દરરોજ પરમકૃપાળુ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતી. હું નથી જાણતી કે, મારી પ્રાર્થના પરમાત્મા સાંભળતો હતો કે નહિ! હું માનું છું કે, કદાચ ગરીબો માટે તેના પણ દરવાજા બંધ જ હશે."

દબાવને મજબૂત બનાવ્યું. મેરીનું સુંદર ગળું મેં એકદમ દબાવી દીધું અને તે એટલા જોરથી કે બિચારી બાલિકાના સુકોમળ શરીરમાંથી તત્કાળ પ્રાણજ્યોતિ નીકળી ગઇ—રહી ગઈ ફક્ત તેની ચેતનહીન કાયા! તેના મડદાને પણ મેં તળાવમાં પધરાવી દીધું. મારી આંખોમાંથી બે આંસુઓ ટપકી પડ્યાં. ત્યારપછી હું એજ તળાવમાં જળસમાધિ લેવા—મારાં બચ્ચાંઓને મળવા-કૂદી પડતી હતી એટલામાંજ મને પકડી લેવામાં આવી. એ જડ્જ સાહેબ! આ મારી પાપકથા છે-કષ્ટમય કરુણ કહાણી છે."

ન્યાયાધીશ બોલ્યો—"એરંડેલ! આ તમારાં બાળકોના જીવન ઉપર બલાત્કાર હતો. શું તમારા સિવાય બીજા ખેડુતો અહીં નહોતા?"

એ સાંભળી એરંડેલ બોલી—"નહિ, નહિ" તે ગર્જના કરવા લાગી—"હા, હતા અને અત્યારે પણ છે ખરા! કદાચ સ્નેહમયી માતાઓમાં તમે મને નિર્દયી-નિષ્ઠુર સમજતા હશો."

"હા, તેમજ છે!"

"પણ એ તમારી જબરી ભૂલ છે."

"કેવી રીતે? જરા સમજાવ તો!"

"ન્યાયાધીશ! તમે ગામડાંઓમાં જઇને જુઓ. ખેડુતોની માંઓ ભૂખથી દિવાની થઈ રહી છે. અન્નવિના તેઓ તથા તેમનાં બાળબચ્ચાંઓ ટળવળી રહ્યાં છે. તેઓને પોતાનીજ ફિકર છે-બચ્ચાંઓની નહિ. એઓ પોતાનાજ રક્તમાંસના પિંડોને ચીરી ચીરીને અને રાંધીરાંધીને ખાઇ રહી છે. તેઓ આપને-જે જાતિના તમે પોતે પણ એક ગૌરવવાન પુરુષ છો તે જાતિને-લાખો લાખો ધિક્કાર દઇ રહી છે. તેઓની ધિક્કાર અને બદુઆઓના શાપનો દેખો લોકો ઉપર વરસાદ વરસાવી રહી છે—ચોધાર આંસુડે રોઇ રહી છે. શું એજ તમારો ન્યાય છે! શું એજ સામ્રાજ્યસુખ છે! કહે, ન્યાયાધીશ! સાફસાફ કહો-સ્પષ્ટ કહો કે, આ તે તમારો કેવો [illegible] જવાબ છે? અજબ [illegible] છે!"

કેવો [illegible] કરુણ કહાણી છે! ન્યાયના [illegible] [illegible] વિચાર કરી ન્યાયાધીશની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; પરંતુ ન્યાયાધીશનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ હતું. [illegible] ન્યાય મન હતું— [illegible] હતું. [illegible] [illegible] [illegible] હતું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

હતાં અને મારું હૃદય ટળવળતું ને કપાઇ જતું હતું. કોઇ ઉપાયજ નહોતો. આખા દિવસ બાદ રાત્રે બાળકોનાં મોં ઉતરી ગયાં. એમને એક કોળિયો પણ ખાવાનું નહોતું મળ્યું."

"નાનકડી મેરીએ કહ્યું—'બા! ખાવાનું આપ.' વહાલા કિશોર જેકસે કહ્યું—'બા! મારા પિતાજીને બોલાવ; તે અમને જરૂર જરૂર ખાવાનું આપશે. તું તો નથી આપતી.'"

"જડજ સાહેબ! તમારે કોઇ બચ્ચાં છે ખરાં કે? જો હોય તો તમો પોતે મારા જેવી હાલતમાં તમને પોતાને મૂકી જુઓ અને પછી કાંઇક કલ્પના કરો એટલે તમને મારા દુઃખની કલ્પના આવી શકશે. ન્યાયાધીશ—ઓ ન્યાયાધીશ! એજ વખતે મારું ભાવી ઘોર અંધકારમય બની ગયું. જીવનમાં રસ રહ્યો નહિ—સુખની કલ્પના પણ બાકી રહી નહિ. બાળકોએ ફરી કહ્યું—'બા! રોટલી-ખાવાનું-આપ!'"

"'ચાલો, હું તમને તે આપું.' એમ કહી હું બન્ને બાળકો-ને બહાર લઇ ગઇ. થોડે દૂર ગયા પછી જેકસે કહ્યું—'બા! ક્યાં છે ખાવાનું?"

"'ચાલ મારા બાલુડા—ચાલ, આગળ વધ. હું તને ખાવા-નું આપીશ.' કહી અમે આગળ ચાલ્યાં."

"ચાલતાં ચાલતાં અમે એક તળાવની પાળે જઇ પહોંચ્યાં. મેં એક વખત બચ્ચાંઓને પ્રેમભરી નજરે જોયાં. એ વખતે ખાવા-નું મળશે, એ આશાએ તેઓ પ્રફુલ્લિત થઇ ગયાં હતાં. આશાનો અનેરો ચમકાર તેમની આંખોમાં થનગન કરતો નાચી રહ્યો હતો. એ જોઇ હું રડી પડી. જડજ! હું એ બાળકોની હતભાગિની માતા હતી-માતા!"

"એ વખતે જેકસે ફરી કહ્યું—'બા! ખાવાનું આપને!'"

"'આપું છું!' એટલું કહી મેં આસપાસ આમતેમ જોયું. કોઇ ત્યાં નહોતું. મેં જેકસનું ગળું પકડી લીધું. એ જોર જોરથી બૂમો પાડે તે પહેલાંજ મેં એને ચૂપ-ચીતો કરી નાખ્યો. એ શાન્ત થઇ ગયો, એનો જીવનદીપક બુઝાઇ ગયો અને આખરે મેં એને તળાવના પાણીમાં ફેંકી દીધો."

"અબુધ-અણસમજુ બાળિકા મેરી સમજી કે, જેકસને બાએ ખાવા-નું આપ્યું અને તેથી તે શાન્ત થઇ ગયો—મૂંગો રહ્યો. કંઇક આજે દયામણું મોં કરી મેરી બોલી—'બા! મને ખાવાનું આપને!'"

"એ બાળિકાને એના બાપની પાસે પહોંચાડી દેવ મેં મારા

એ એનો ધર્મ નથી ? શું એ તેમની ન્યાયી ને યોગ્ય ફરજ નથી ? મિ૦ જડ્જ ! સાંભળી લ્યો અને એ સ્મરણમાં રાખો કે, આ અન્યાયી સત્તા વધારે દિવસ ટકી રહેશે નહિ. તરતમાં તમારી જાતિનું સત્યાનાશ થઇ જશે—તમારો રોટલો વળી જશે ! એ પણ ન ભૂલશો કે, આ અમેરિકામાં થોડાજ સમયમાં એવો તો જબરદસ્ત ને દારુણ દાવાનળ સળગી ઉઠશે કે જે તમને બાળીને ખાખખાખ બનાવી દેશે અને આ પ્રાંત સ્વતંત્ર થઇ જશે. તમારૂં પોતાનુંજ રક્ત તમારો જબરો શત્રુ થઇ પડશે. તમારાંજ અંગો ફાટી જશે અને તમને પીડા દેવા લાગશે. આખરે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે તમારૂં નામજ નહિ રહે. દુષ્ટો ! ગરીબોને સતાવી સતાવીને રાજી થનારા શયતાનો ! તમારો થોડાજ સમય બાદ નાશ થઇ જશે. તમારી સંઘશક્તિ કાંઇપણ કામ નહિ લાગે. કાયરો ! કુટિલ નીતિજ્ઞો ! તમારા કાયદાઓ અને ન્યાયની ઉપર દુનિયા ખડખડ હસશે. ભાઇ ભાઇ જુદા જુદા પક્ષોમાં સામેલ થશે. તમારૂં ભયાનક પતન થશે. દુનિયામાંથી તમારૂં નામનિશાન પણ મટી જશે. જો રહી જશો તો હાથ ચોળી ચોળીને રડશો અને સડી સડીને મરી જશો. મિ૦ જડ્જ ! મારાં આ વચનો તમારાપ્રત્યેની મારી શત્રુતાનાં નથી, પણ મારા દારુણ દુઃખમય અંતઃકરણનો ખરેખરો અને ભયંકર શાપ છે ને તે જરૂર ફળશે ! મિ૦ જૅસેફ ન્યાયાધીશ ! જુઓ, આકાશ તરફ નજર કરી જુઓ ! પરલોક—સ્વર્ગ—તમારી ઉપર થુંકે છે. તમને દુનિયામાંથી ઉઠાવી લઇ જવા માટે શયતાન તૈયાર થઇ ગયો છે-ઉભો છે. તમે ક્રોધના પાત્ર નહિ પણ પતિત થનારા ને દયાને પાત્ર છો. પરમાત્મા તમને ક્ષમા કરે. સિપાઇઓ ! મને જલદી લઇ ચાલો. આ ન્યાયાધીશ છતાં પણ અજ્ઞાન છે ને પામર છે. એને હૃદય નથી. હૃદય હોય તોપણ તે નિષ્ઠુર છે, નિર્દય છે. એ મનુષ્યત્વહીન પામરનું મોં પણ હું નથી જોવા માગતી. ચાલો, ભાઇઓ ચાલો ! મિ૦ જડ્જ ! તમને આ છેલ્લી સલામ છે."

અદાલતની ઓરડીમાંથી "હિયર, હિયર" ને "શેમ, શેમ." ના પોકારો નીકળવાથી અદાલત ગર્જના કરવા લાગી. ગુન્હેગાર [illegible] સીપાઇઓની સાથે કેદખાના તરફ ચાલી નીકળી. મિ. મિસ એરટનના [illegible] ઉપર [illegible] હતી, ઓર્વના ચિહ્નો હતાં અને [illegible] ના ચહેરા ઉપર નરમી રહી હતી.

[illegible] આખી દુનિયા [illegible] છે. [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

સહાયતા કરી શકયો નહિ.

તેણે કહ્યું—"મિસિસ એરંડેલ! કોઇ પણ રીતે કોર્ટ તમારી સહાયતા નથી કરી શકતી. એને માટે મને બહુજ દુઃખ થાય છે-પશ્ચાત્તાપ પણ થાય છે, પરંતુ હું શું કરું? પરાધીન પ્રાણી સ્વતંત્ર વિચારોની સાથે નથી રહી શકતો. તમે પોતેજ તમારો ગુન્હો કબૂલ કરી લીધો છે. તેથી તમારા ઉપર બાળહત્યાનો ગુન્હો લાગી ચૂક્યો છે. બોલો, તમને કયી સજા વધારે સુખ અને શાંતિદાયક છે!"

"હું મોત સિવાય બીજું કાંઇ પણ નથી માગતી કે નથી ચાહતી. મૃત્યુદંડજ મારે માટે સુખકારક અને શાંતિદાયક છે-હું પણ તેજ ચાહું છું-માગું છું. હવે મને જીવતા રહેવાની લાલચ નથી અને આશા કે અભિલાષા પણ નથી."

જડ્જ—"તમારે જીવવુંજ પડશે. ન્યાય કહે છે કે, તમને જીંદગી સુધી દેશનિકાલની સજા થવી જોઇએ."

"કેમ વારુ?"

"તમે એક ભયંકર પાપ કર્યું છે. તમે કાળે પાણીએ જશો ને ત્યાં રહીને તમારાં પોતાનાં વહાલાં બચ્ચાંઓ માટે પશ્ચાતાપ કરતાં રહેશો. તમને એજ સજા કરવામાં આવે છે."

"એ સજા હું નથી કબૂલ કરતી. કાળેપાણીએ મને કોઇ પણ લઇ જઇ શકે તેમ નથી. હું હવે સ્વતંત્ર છું. મારી ઉપર કોઇની પણ સત્તા નથી."

જડ્જ—"તારે જવુંજ પડશે. સિપાઇઓ! તમારે ગુન્હેગારને લઇ જવી પડશે. આની ઉપર તમારે સખ્તાઇ પણ કરવી પડશે. જાઓ, એને લઈ જાઓ. લેડી એરંડેલ—"

"હું જાઉં છું મિ. જૉસફ! પરંતુ તમે પણ સાંભળતા જાઓ. (સિપાઇઓને પોતાની તરફ ધસી આવતા જોઇને) સિપાઇઓ! જરાક થોભી જાઓ. તમારે મારી ઉપર શક્તિપ્રયોગ કરવાની જરૂરજ નથી. વારુ મિ૰ જડ્જ! હું તો જાઉં છું, પણ તમને એ જણાવવા માગું છું કે, આ ખૂનની સજા તમે નથી કરી. આ તો ગરીબાઇ માટેની સજા છે. શું એ તમે સમજી શકો છો! મારી ઉપર બાળહત્યાનો ગુન્હો છેજ નહિ; પણ વર્તમાન—નીચ ને સ્વાર્થી લોકોના ક્રૂર ફૂગાવા...નો અપરાધ છે. સરકાર દરેક વખત હો-શિયાર કરે? પ્રજાની પામેલી જમીનમહેસુલ વગેરેના રૂપમાં કરોડો ડૉલર વસૂલ કરે છે, તે સરકારે આપત્તિને વખતે-વસમી વેળાએ ગરીબ નિરાધાર બાળકી દેવતાની સહાયતા ન કરવી જોઇએ! હું

થી ચમકી રહ્યું છે. કદાચ, હવે તેઓ ભૂખ્યાં નહિ હોય! એકાએક સમુદ્રનાં હાથીસમાં મોજાંઓ શાંત થઈ ગયાં. એ બાળકો સાગરના તરંગો ઉપર ઉભાં રહી ગયાં. ધીમે ધીમે પછી તેઓ પોતાની પાસેજ જાણે આવી ઉભાં હોયની, એવો મિસિસ એરંડેલને ભાસ થઈ આવ્યો. એ બાળકોનાં મુખ ઉપર તિરસ્કાર અને ઘૃણાના ભાવો ચમકી રહ્યા હતા. જેકસ જાણે પોતાની સ્નેહમયી માતાને કહી રહ્યો હતો કે "બા, બા! તું આ પાપી લોકોના પંજામાં કેમ આવી ગઈ છે? બા! આ ન્યાય નથી. આવ, અમે તને બચાવી લઈશું."

મેરીએ પણ જાણે કહ્યું કે "બા! ચાલી આવ. તારી દયા-કૃપાથી અમે સુખી છીએ માડી!"

"અહા! મારી દયાનું સ્મરણ કરાવી મને તિરસ્કારમય શબ્દોનું લક્ષ્ય બનાવી રહી છે—મને તરછોડી રહી છે." એણે તે તરફથી આંખો ફેરવી લીધી. આંખો ફેરવી લેતાંજ તે જે ઓરડામાં હતી તેના એક ખૂણામાં ફરી બાળકોનાં મધુર મુખ દેખાવા લાગ્યાં. બારીમાંથી બીજી તરફ જોયું તો ત્યાં પણ બાળકો ઉભાં ઉભાં કહી રહ્યાં છે કેઃ—

"માતા-માતા! આ ન્યાય નથી."

હવે આ નારીને નિરાંત ક્યાં મળી શકે? ખરેખર અહીં ન્યાય નથી. શું મારો એજ ન્યાય હતો? ઓ પરમાત્મા! શું દુનિયામાં તારી હસ્તી છેજ નહિ? અને જો હોય તો તું શું સૂઈ રહ્યો છે! શું તું નહિ જાગે? સારૂં, હવે હું પોતેજ તમારી નિંદા, તમારી [illegible] આની દૂર કરવાની કોશીશો કરીશ. તમામ દુનિયા સુખમાં છે તો પછી મનેજ શા માટે દુઃખની ભયંકર જ્વાલામાં નાખી દીધાં-રે દોમી દીધી? મોતજ મારી માતાની પવિત્ર સોડ છે અને તેજ મને આરામ આપી શકશે. પેલાં, ઓ વહાલાં બચ્ચાંઓ! મારાં ફૂલો જાઓ, આવું છું. ખરેખર અહીં ન્યાય છેજ નહિ!

એણે ફરી બારીમાંથી જોયું તો બાળકો અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા.

હવે ગુન્હેગારને જીવનનો મોહ થવા લાગ્યો. અહો! જીવન કેવું સુંદર અને કેટલું મોહક છે! એની સૌંદર્યમય કુદરતા- [illegible] મૃત્યુ પણ [illegible] છે, [illegible] છે, જીવનની નજર તે [illegible] નજરોવડે જોતા [illegible] છે, નહિ તો જીવનને [illegible] જરૂરજ શી છે! [illegible] મિસિસ એરંડેલ [illegible] તે તેને ફરી પણ [illegible] તેના મુખ ઉપર તિરસ્કાર [illegible]

સ્વચ્છ આકાશમાં વાદળના બે ચાર ટુકડાઓ આમતેમ ફેલાઇ ગયા છે. એ ટુકડાઓ સૂર્યની મનોહર રતાશને લીધે બહુજ રૂપાળા લાગે છે. વિશાળ સમુદ્ર પણ બધી રીતે શાંત છે. ફક્ત જળના બે ચાર તરંગો ઉત્પન્ન થઇ આમતેમ મજેથી નાચે છે એટલુંજ! એ સાગરના વિશાળ પટ ઉપર બ્રિટિશ ક્રેસલેટ નામની સ્ટીમર વેગથી ચાલી જાય છે. એમાંના મુસાફરો કોઇ વખતે જમવા જાય છે તો કોઇ વખતે સમુદ્ર અને આકાશના મનમોહક દેખાવો જોવા માટે ડેક ઉપર આવીને ઉભા રહે છે. કોઇ કોઇ તો આગબોટનાં મશીનો જોવા માટે તેમાં નીચે ઉતરી જાય છે. એ આગબોટના એક ઓરડામાં એક અબળા સ્ત્રી ચુપચૂપ બેઠી છે. વહાલા વાચક! એજ સ્ત્રી મિસિસ એરંડેલ છે. આજે એ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી રહી છે. એનું આપત્તિમય અંતઃકરણ ઉદાસ થઇ ગયું છે. દુઃખોથી બળી ગયેલી અબળાના અંતઃકરણમાં આત્મવેદના સિવાય બીજું શું રહી શકે તેમ છે વારુ? એનો સંસાર નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ ગયો છે. માળામાંથી પક્ષીઓ પોતાની પાંખો પહોળી કરીને ઉડી ગયાં છે અને સ્વતંત્રતાની પ્રેમી પંખિણીને જબરદસ્તીથી પરાધીનતાનાં પાશવિક બંધનોથી બાંધી લેવામાં આવી છે. આજે-અત્યારેજ મિસિસ એરંડેલ વિચાર કરી રહી છે કે "ખરેખર હું ગુન્હેગારજ હતી. મારે મારાં બાળકોનાં ખૂન કરવાની શી જરૂર હતી? શું મજૂરી કરવાથી પેટનો ખાડો પૂરવા પૂરતું નજ મળી શકત? ના, મજૂરી મળતીજ નહોતી. એવી હાલતમાં ખરેખર મારાં વહાલાં બાળકોનું ભરણપોષણ કરવાનું મારે માટે બધી રીતે અસંભવિત હતું-મારાથી ન બનવા જોગ કામ હતું! વહાલા દીકરા જેકસ! મેં તને અને તારી બહેન મેરીને પોતાના સ્વાર્થમય યજ્ઞકુંડમાં હોમી દીધાં, આહુતિ બનાવી બલિદાનની વેદી ઉપર વધેરી નાખ્યાં, છૂંદીછૂંદીને મસળી પણ નાખ્યાં! તે વખતે તમે અજ્ઞાન બાળકો હતાં; પણ હવે પરલોકમાં, મારાં વહાલાં ભૂલકાંઓ! તમે અજ્ઞાન નહિજ રહી હો! હાય, પ્યારા પુત્ર જેકસ-ઓ મેરી! આજે તમારું સ્મરણ મને વિહ્વલ બનાવી દે છે. મને માફ કરજો. મારાં વહાલાં ભૂલકાંઓ! અરે...પણ આ શું!..."

એ અબળા ઓરતે જોયું કે, સમુદ્રના ચંચળ તરંગો ઉપર બન્ને દિવ્ય બાળકો તરી રહ્યાં છે. આહ! શી શાંત થઇ ગઇ. જાણે કે આગબોટ ઉભી રહી ગઇ કે શું! તરંગો પર રમતાં બાળકો જેકસ અને મેરી છે, તેમનું મુખમંડળ મધુર મધુર હાસ્યથી પ્રફુ-

६६–सिंहणनी छाती

એ જુલમી રાજાનો મદ તોડવા એણે શસ્ત્ર ઉપાડયાં. જેની છાંય હેઠળ શીતળ શાંતિ પામવાને બદલે લોકોના હૈયામાં ભડભડ હોળી સળગતી, તેની સત્તાને ધૂળમાં રગદોળવાને શિરને સાટે એણે રંજાયેલા પ્રજાજનોની સરદારી સ્વીકારી અને ચીનના એ મહાજાલિમ સમ્રાટને યુદ્ધનાં કહેણ કહાવ્યાં, સમ્રાટે દરબાર ભર્યો. "કોણ છે આ પત્રનું લખનાર મગતરું? ચીનના સાર્વભૌમ સત્તાધારી શહેનશાહ સામે ઊંચી આંખો કરનાર કોણ છે આ કે જેને માથે કાળ ભમી રહ્યો છે! યમરાજનાં એને તેડાં આવ્યાં છે કે શું?"

સેનાપતિએ પડકાર કર્યો: "મહારાજ! એની માતા તો આપણા કેદખાનામાં સબડે છે. હુકમ કરો, કે તેનું ધડ શિરથી જુદું પડે."

સમ્રાટે ફરમાન કાઢયું: "જણાવો એ ડોશીને કે તારા પુત્રને [illegible] કરવાનું ફરમાવ, નહિ તો તારું ડોકું ધડથી જુદું થશે."

હાથમાં ખંજર લઈ સેનાપતિ ડોશીના કેદખાનામાં ચાલ્યો.

× × × ×

નાનકડી કોટડીમાં એક ખૂણે એ બેઠી હતી. ગાત્ર એનાં ગળાયાં હતાં. શરીર હાડચામનો માળો થયું હતું; પણ એ હાડચામના [illegible] પ્રજાને ડોલાવે તેવો આત્મા ઝબૂકતો હતો. [illegible] ને ખંજરસહિત સેનાપતિએ આવી સમ્રાટનો સંદેશો કહ્યો.

"[illegible] કરવાનું ફરમાવ તારા પુત્રને ઓ ડોશી! નહિ તો આ ખંજર તારી છાતીમાં ભોંકાઈ જશે [illegible]"

[illegible] હિંદ [illegible] જેના [illegible] નથી [illegible] ! એ [illegible]

[illegible] સાટે [illegible]

[illegible] ! [illegible] સમ્રાટને કહેજે કે, [illegible]

[illegible]

હતા અને આંખો પણ તેવાજ ભાવોથી ભરેલી હતી અને તેઓ
તેની તરફ જોઇ જોઇ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી રહ્યાં હતાં.

હવે એનાથી રહી શકાયું નહિ. હવે એણે નિશ્ચય કરી લીધો
કે, જ્યાંસુધી આ જીવન છે ત્યાંસુધી આ ભયંકર દેખાવ દેખાતો
બંધ થશે નહિ. હું જીવતી રહું પણ શામાટે ? શું એજ અન્યાયી
અધિકારીના અન્યાય સહન કરવા માટે ? એ નહિ બને. અને બની
શકશે પણ નહિ. એવો વિચાર કરીને તેણે મરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

ઓરડીનો દરવાજો બંધ હતો. એ બહાર આવવા માગતી
હતી, પણ આવી શકી નહિ. હવે એવો સમય હતો, કે જ્યારે તે
મરવા માગતી હતી પણ સાધન નહોતું. ફક્ત બારીએ લોઢાના ગજ
બેસાડેલા હતા.

મરનાર આખરે મરવાનું સાધન ખોળીજ કાઢે છે. એરંડેલે
ચુપચૂપ એક ભોંયરાનો દરવાજો ઉઘાડયો અને તે રસ્તે તે એ
નીચેના ઓરડામાં પહોંચી ગઈ. અહીં સ્વચ્છ પાણી ભેગું કરવાનો
ઓરડો હતો. પાણી છોડવા માટે ત્યાં એક ચક્કર લગાડેલું હતું.

મિસિસ એરંડેલે—દુઃખી અભાગિણીએ—એક વાર આમ તેમ
જોયું. પછી આકાશ તરફ જોયું. થોડી વાર તે તે તરફજ જોઈ
રહી. એ દૃઢનિશ્ચયથી ઉઠીને એક સિંહણની જેમ ઉભી થઇ ગઈ.
એનામાં જેટલી શક્તિ હતી તે બધી એકઠી કરી તેણે જોરથી-ખૂબ
જોરથી લોઢાના ચક્કર ઉપર એક નારિયેળની જેમ-માથું પછાડયું!
ચક્કરે અટ્ટહાસ્ય કર્યું અને ગુન્હેગાર સ્ત્રી મિસિસ એરંડેલ હમેશ
ને માટે શાન્ત થઇ ગઇ. એનાં કાર્યોનો અંત આવી ગયો.

એ અપરાધી સ્ત્રીનાં અધિકારીઓ પ્રત્યે નીકળેલાં શાપવચનો
ઘણા કાળ સુધી આકાશમાં ગર્જના કરતાં રહ્યાં. કોણ કહી શકે
છે કે, મિસિસ એરંડેલનો એ ભયંકર શાપ સફળ થયો કે નહિ!

અમે પણ અમારા વાચકોને નમ્રતાથી પૂછીએ છીએ કે—
આપ પોતેજ કહો કે, આમાં અપરાધી—ગુન્હેગાર—હતું કોણ?

("ચિત્રમય જગત" ના એક અંકમાં)

६७–धर्मनी अंतिम परीक्षा*

મુગલસરાયના સ્ટેશન ઉપર અસંખ્ય મનુષ્યોથી ભીડ જામી હતી. સૂર્યગ્રહણ–સ્નાનનું મહાપુણ્ય મેળવવાના હેતુથી સેંકડો ગામના યાત્રાળુઓ દૂર દૂરથી આવેલા હતા. અર્ધી રાત્રિના સમયે મુગલસરાયના સ્ટેશનનું પ્લેટફૉર્મ મધમાખોની પેઠે યાત્રાળુઓથી ઉભરાઈ ગયું હતું. એટલી બધી ભીડ હતી કે નબળા પોચા માણસને તેમાંથી સુરક્ષિત બહાર નીકળવું મુશ્કેલ હતું. શોરબકોર પણ એટલો હતો કે, કોઈ કોઈની વાત સ્પષ્ટ સાંભળી શકાતી નહોતી. કેટલાક એકબીજાનો હાથ પકડીને કંપાઉંડ બહાર જવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. કેટલાક એક સ્થળે ઉભા રહી ભીડ ઓછી થવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. કેટલાક ગભરાયેલી હાલતમાં પોતાનાથી છૂટા પડી ગયેલાને બૂમો પાડી રહ્યા હતા.

આ ભયંકર ભીડમાંથી એક બાળા છૂટી પડી જવાથી પ્લેટફૉર્મના એક ખૂણા ઉપર ઉભી ઉભી કાંપતી હતી. તેનું વય આશરે વીસ વર્ષનું હશે. તેણે બે–ત્રણ વર્ષનું એક નાનું બાળક તેડેલું હતું. તેનાં વસ્ત્ર વગેરે જોઈ તે કોઈ કુલીન ઘરની વિધવા હશે, એમ સહજ અનુમાન થઈ શકતું હતું; અને ખરેખર તે વિધવાજ હતી. તેનું નામ શાંતા. ૧૮ વર્ષની ભરયુવાનીમાં સગર્ભાવસ્થામાં પ્રભુએ તેને વૈધવ્ય આપ્યું હતું. ઉગતી યુવાનીમાં પતિવિહીન બનેલી શાંતા પોતાના નાના બાળકનું મુખ જોઈ વૈધવ્યદુઃખને વિસરી જવા મથતી હતી. આ બાળકને તે પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી હતી. તેના સાસુ–સસરા તેના ઉપર પ્રીતિ અને માયા રાખતા હતા. પોતાની પુત્રી પ્રમાણે તેને તેઓ ચાહતાં હતાં, અત્યંત ધાર્મિક હતા. તેઓ આજે સૂર્યગ્રહણે ગંગાસ્નાન કરવા માટે શાંતાને લઈને મુગલસરાય આવ્યાં હતાં. સ્ટેશનના ગડદામાં શાંતા તેમનાથી છૂટી પડી જવાથી પ્લેટફૉર્મના એક ખૂણામાં ઉભી રહી સાસુ–સસરાને શોધી રહી હતી.

* હિંદી ઉપરથી અનુવાદિત

બાળક સિંહજ નીવડે છે. સમશેરની ધારે તું મને ડરાવવા ઇચ્છે છે! મારા રુધિરની નીક મારા દેશને કાજે ભલે વહો!" આટલું કહીને તરતજ એ વૃદ્ધ વીરાંગનાએ સેનાપતિના હાથમાંથી ખંજર ઝૂંટવી લીધું અને તે પોતાની છાતીમાં આરપાર ભોંકી દીધું.

"નીચ! તારામાં કંઇ પણ હૈયું હોય, તો લઇ જજે આ રક્તગળતું ખંજર, ને સંભળાવજે મારા છેલ્લા બોલ મારા સપુતને કે "બેટા! જાલિમને કાજે તારી સમશેર સદા ભભૂકતી રહો. તારી માતાના દેહની તને બીક હતી તે હવે ટળી છે. પ્રજાનાં દુઃખદર્દમાં તારી ભાગીદારી સદાય અવિચળ રહો અને પુત્ર! સુણી કરો મારૂં જન્મસ્થાન, મારી માતૃભૂમિને સ્વતંત્ર કરો!"

(તા. ૧-૯-૧૯૨૬ ના "રાષ્ટ્રશક્તિ"માંથી)

માટે હમણાં મારી સાથે સામેના મકાનમાં ચાલો અને થોડી વાર વિશ્રાંતિ લ્યો. સવારે ધર્મશાળામાં જઈ, તમારાં વડીલોને ગળીશું !"

શાંતાએ કંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. શું કરવું તે વિચારવા લાગી ! નાસીને અજાણ્યા સ્થળે કયાં જવું ? બૂમ મારૂં તો કોણ સાંભળે ! વગેરે તર્ક-વિતર્કથી તેનું મગજ ભમી ગયું. તેને ચક્કર આવતા હતા, તોપણ એક વસ્તુનું તેને પૂર્ણ ભાન હતું, તેનું શિયળ જોખમમાં હતું. તેણે દૃઢતાથી પેલી કુલટાને ઉત્તર આપ્યો: "મારે કોઇ ઠેકાણે આવવું નથી. મને પાછી સ્ટેશન ઉપર પહોંચાડી દ્યો."

આ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળતાંજ પાછળથી એક દુષ્ટ મુસલમાને તેને બાથમાં પકડી લીધી, બીજાએ મુખ ઉપર લૂગડાનો ડૂચો દબાવી દીધો, ત્રીજાએ તેના બાળકને ઉપાડી લીધો. શાંતાને પણ ઉચકી લીધી. શાંતાએ પાપીઓના હાથમાંથી છૂટવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યાં, પણ યમદૂત જેવા ગુંડાના બળ આગળ તે વ્યર્થ હતું.

આ દુષ્ટોની એક ટોળી હતી. તેમાં અમીના પણ મળેલી હતી. તે નિત્ય સ્ટેશન ઉપર પ્રત્યેક ગાડીના સમય ઉપર હાજર રહેતી અને કોઈ અજાણી ભૂલેલી હિંદુ અબળા હાથ લાગી જાય તો તેને ભોળવીને આ ટોળીવાળાને સોંપી દેતી. ટોળીવાળા પાપી ગુંડાઓ તેનું સતીત્વ નષ્ટ કરી બળાત્કારે વટલાવી દેતા. અહીં સપડાયેલી કોઈ સ્ત્રી ભાગ્યેજ પોતાના મૂળ ઠેકાણે જવા યત્ન કરતી. કારણ કે આવા સ્થળમાંથી પાછી ફરેલી સ્ત્રીનો તેના કુટુંબમાં સ્વીકાર થવો પણ અસંભવિત હતો.

શાંતાને આ દુષ્ટો એક ઘરમાં ચુપચૂપ લઇ ગયા. ત્યા એકાંત ઓરડામાં તેને તથા તેના ગોપાલને પૂરવામાં આવ્યાં ! તે પછી બાજુના ઓરડામાં સઘળા યવનો એકઠા થયા અને શાંતાનું શિયળ ભંગ કરી તેને મુસલમાન બનાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પેલી દુષ્ટ અમીના બહારના દરવાજે ચોકી કરતી બેઠી.

અહીં કેદ પકડાયેલી શાંતા અજાણ્યા એકાંત સ્થળમાં [illegible] [illegible] ગોપાલને ખોળામાં લઇને મુક્ત થવા માટે અનેક [illegible] કરવા લાગી. તેને કોઈ માર્ગ સૂઝતો નહોતો. નાનકડા [illegible] અને પોતાનું ભવિષ્ય અનિશ્ચયકર જણાવા લાગ્યું. તેને એક [illegible] [illegible]. બહાર જવાનું બહાનું કરી નાસી છૂટવું: [illegible] પુત્રનું શું થાય ! પુત્રને લઇને બહાર જવું [illegible] નહિ. અને નાસી છૂટાય નહિ, તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પોતાના [illegible]

અર્ધી રાત્રે અજાણ્યા સ્થળે આમ એકાએક વડીલોથી જુદી પડી જવાથી તે ગભરાઈ ગઈ હતી. તેણે બે હાથમાં ગોપાલને (તેનો પુત્ર) તેડ્યો હતો. સાસુ-સસરાને જોવા માટે તે વ્યાકુળ હૃદયે ઉંચી થઈ થઈને ચારે બાજુ દૃષ્ટિ ફેરવી રહી હતી. એવામાં એક આધેડ વયની સ્ત્રી તેની બાજુમાં આવીને ઉભી. થોડી વારે તેણે શાંતાને પૂછ્યું-'બહેન! ક્યાં જવાનાં છો?' શાંતા તેના સામું જોઈ રહી. કંઈ બોલી નહિ. થોડી વારે વળી પેલી સ્ત્રીએ અતિનમ્રતા અને મીઠાશથી પૂછ્યું:-

'તમે ક્યાં જવાનાં છો? કોઈ તમારી સાથે છે કે એકલાં છો!'

શાંતાએ કહ્યું: 'મારી સાથે મારાં વડીલો છે. તેઓ મારાથી છૂટાં પડી ગયાં છે. તેમની શોધમાં હું અહીં ઉભી છું.'

પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું:-"બહેન! તમે ગભરાશો નહિ. હમણાં તેઓ આવી પહોંચશે, નહિ તો હું તેમને શોધી કાઢીશ."

શાંતા:-"પણ આટલી ભારી ભીડમાં તેઓ શી રીતે હાથ લાગશે!"

પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું:-"હાં, ભીડ તો ઘણી છે. મને લાગે છે કે કદાચ તેઓ સ્ટેશનની બહાર પણ નીકળી ગયાં હોય! તમે મારી સાથે ચાલો. આપણે બહાર નીકળીને તેમની તપાસ કરીએ!"

કદી પણ ઘરની બહાર નહિ નીકળેલી ભોળી શાંતા ગભરાયેલી હાલતમાં ગોપાલસહિત તે અજાણીની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. સ્ટેશનની બહાર ઘોર અંધારું હતું. અહીં તો નજીક ઉભેલું માણસ પણ હાથ લાગે તેમ નહોતું. પેલી અજાણી સ્ત્રીએ શાંતાને કહ્યું કે, અહીંથી થોડે દૂર સામે એક મોટી ધર્મશાળા છે. ત્યાં સઘળા જાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે, માટે આપણે ત્યાં જઈશું તો જરૂર તમારાં વડીલો મળી જશે.

શાંતાની બુદ્ધિ ગુમ થઈ ગઈ હતી. તેને આ સૂચના ઠી[illegible] લાગી. આગળ પેલી સ્ત્રી અને પાછળ બાળકને તેડી શાંતા ચાલવા લાગી. અર્ધી રાત્રિ વીતી ગઈ હતી. સ્ટેશન સામેના જનશૂન્ય મેદાનમાં થોડુંક આગળ ચાલ્યાં તેટલામાં એક મોટા ઝાડ પાછળથી ત્રણ પુરુષો નીકળી આવ્યા. તેમાંના એકે પૂછ્યું 'કોણ અમીના!'

પેલી અજાણી સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:-"જી હાં, હજુર! હું પુ[illegible] આજે તો એક હજાર ગુલબદીને આપની સેવા માટે પકડી લાવી."

શાંતા આ અણધારી ઘટનાથી અત્યંત ગભરાઈ ગઈ. [illegible] [illegible] ધ્રુજવા લાગી.

અમીનાએ તેને કહ્યું:-"અત્યારે રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ છે

આ બાજુ લાકડીના પ્રહારથી ઓરડાનું મજબૂત દ્વાર તૂટે એમ નહિ લાગવાથી યવનોએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેમણે જોરથી બૂમ મારી શાંતાને ધમકી આપી કે "જો દ્વાર નહિ ઉઘાડે તો તારા છોકરાને કાપી નાખીશું!" શાંતા તો ગાંડી બની ગઇ હતી, તેને દેહનું પણ પૂરું ભાન નહોતું; તે તો અમીનાના કંઠમાં બંને અંગુઠા ઘુસાડી દેવામાટે જોર કરી કરીને આંચકા દઇ રહી હતી. યવનોએ શાંતાના બાળકને સોટી વડે મારવા માંડયો. બાળક બૂમે-બૂમ પાડવા લાગ્યો. શાંતા આ કંઇ સાંભળતી નહોતી. થોડી વારમાં તો પાપીએ દરવાજા ઉપરની જાળીમાંથી બાળકનો કાંઠામાંથી કાપી નાખેલો પંજો બહાર ફેંકયો. રુધિરથી લાલચોળ રંગાઇ ગયેલો પંજો બરાબર શાંતાની સમક્ષ આવી પડયો. પડતાજ તેના રુધિરના છાંટા શાંતાના મુખ ઉપર પડયા. શાંતા ચમકી. આંખો ફાડીને પંજા સામું જોઇ રહી. કુમળી કળી જેવી પુત્રની આંગળીઓ ઓળખી. કાન ફાડી નાખે તેવી ચીસ પાડીને તેણે અમીનાનો કંઠ દબાવી દીધો! અમીનાની આંખો ફાટી ગઇ. અંતે જીંદગીભર કરેલાં પાપોનો હિસાબ આપવા તેનો અધમ આત્મા કિરતારના દરબારમાં ઉડી ગયો!

શાંતા અર્ધઘેલી જેવી હાલતમા તે દુષ્ટાની છાતી ઉપરથી ઉઠીને બહાર માર્ગ ઉપર દોડી આવી, બૂમો મારવા લાગી. થોડી-વારમાં પાંચ-પચીસ માણસોનું ટોળું તેની આસપાસ ફરી વળ્યું. પોલીસના બે-ત્રણ સિપાઇઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે શાંતાને શાંત પાડી, વસ્તુસ્થિતિ જાણી બીજા વધારે પોલીસોને બોલાવીને તેઓએ દરવાજો ઉઘાડયો. સર્વને પકડી લીધા. બહાર અમીનાનું મુડદું પડયું હતું. શાંતા "મારો પુત્ર ક્યાં!" એવી બૂમ પાડી જ્યાં પોતાને પૂરવામાં આવી હતી તે ઓરડામાં દોડી. પાપીઓએ તેના પુત્રનું માથું ધડથી જુદું કરી નાખ્યું હતું. તેણે પતિ-મૃત્યું ફૂટયા નહિ. તેની માનસિક અવસ્થા. ઉન્મત્ત બની ગઇ હતી. પુત્રના મસ્તકને હાથમાં ઉપાડી હૈયું અને છાતી સરસું ચાંપીને નાચવા લાગી—ગાવા લાગી

"મેં તો લીધેલ પ્રેમની સમ [illegible]"

[illegible]

બલિદાન આપી દેતી, તે મહામૂલા શિયળનો સંપૂર્ણ નાશ થવાનો સંભવ હતો. પવિત્ર આર્યકુળનું ધાવણ ધાવેલી શાંતા પણ સર્વસ્વનો–એકના એક પુત્રનો નાશ થાય તોપણ ધર્મભ્રષ્ટ થવા તૈયાર નહોતી. શિયળ માટે પુત્રપ્રેમને તુચ્છ સમજનારી આર્યજનની આ પૃથ્વીમાં એકજ અને અજોડ છે. શાંતાએ પુત્રને છાતીસરસો ચાંપી આંસુભરી આંખે તેને પ્રભુના ખોળે મૂકી ઓરડાના દ્વાર પાસે જઇ, "ઓ બાઇ! ઓ બાઇ!" એમ કહી પેલી દુષ્ટા અમીનાને બોલાવવા લાગી. તેનો અવાજ સાંભળી અમીના અને બે-ત્રણ ગુંડાઓ બારણું ઉઘાડી અંદર આવ્યા. શાંતાએ તેમને નમતાથી બાજરૂ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પ્રથમ તો આ પાપીઓ વહેમાયા, પરંતુ શાંતાનો બાળક ઓરડામાંજ હતો, એટલે તેને છોડીને તે નાસી નહિ જાય એમ જાણીને અમીના સાથે તેને ઘરબહાર બાજરૂ જવાની રજા આપી. શાંતાએ કઠોર હૈયું કરીને પુત્રને છેવટનો નીરખી લીધો. તેનાં નેત્રોમાં આંસુ ઉભરાઈ ગયાં. નીચું મુખ કરીને તે અમીના સાથે ઓરડા બહાર નીકળી. પેલા પાપીઓ પાછા પોતાના ઓરડામાં જઇ બેઠા.

શાંતાએ હવે ચંડિકાનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેના રોમરોમમાં પવિત્રતા-સતીત્વના જોશથી ઉષ્ણ રુધિર વહેવા લાગ્યું. પેલા પાપી યવનો પોતાના ખાનગી ઓરડામાં જઇ બેઠા કે તરતજ શાંતાએ તે ઓરડાનાં અંદરથી બંધ કરેલાં દ્વારને બહારની સાંકળ ચઢાવી દીધી અને વિકરાળ વાઘણની પેઠે કૂદીને નીચ અમીના ઉપર તૂટી પડી! અમીના આ પ્રસંગમાટે બિલકુલ તૈયાર નહોતી. તે બિલકુલ અસાવધ હોવાથી શાંતાએ કંઇ પણ હરકતવગર તેનો ચોટલો પકડી જમીન ઉપર ચત્તાપાટ પછાડી અને છાતી ઉપર ચઢી બેઠી! અમીના બૂમો મારવા લાગી. પેલા યવનો તેની બૂમ સાંભળી એકદમ બહાર આવવા માટે ઉઠયા; પરંતુ ઓરડાના દ્વારની બહારથી સાંકળ વાસેલી હતી. ઘણા આંચકા મારવા લાગ્યા, પરંતુ મજબૂત દ્વાર અને મજબૂત સાંકળ જરા પણ મચક આપે તેમ નહોતું. તેઓ દ્વાર તોડવા માટે અંદરથી લાતોઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. બહાર શાંતા અને અમીનાનું દંદયુદ્ધ થઇ રહ્યું હતું. અમીનાની છાતી ઉપર ચઢી બેઠેલી શાંતાને એકદમ કોઇ પ્રેરણા થઇ આવી હોય તેમ તેણે મહાકાળીનું રૂપ ધારણ કરી પાપિષ્ઠ અમીનાના મોં ઉપર અને હાથના અંગૂઠા જોરથી ખોસી દીધા. અમીનાનો પ્રાણ રૂંધાવા લાગ્યો અને તેના હાથપગ તરફડવા લાગ્યા.

એની માફક સમીરલહરિઓ સ્વચ્છંદે વિહરવા લાગી હતી. ગામ-બહાર થોડે છેટે ઉભેલા કોઇ ભૂતપૂર્વ વીરના સ્મારકચિહ્નસમા એકાદ પાળિયા પાસે કેટલાક મોટા પથ્થરો પડ્યા હતા, એમાંના એક પર હું બેઠો અને વિચારવા લાગ્યો કે, પાગલ દેખાવ નીચે છુપાયલું એવું મનુષ્યજાતનું કોઇ બેમૂલું રત્ન તો આ નહિ હોય! સંભવ છે કે કદાચ એ ખરેખરો બદમાસ પણ હોય. માટે તપાસ તો કરવીજ જોઇએ. આમ નિશ્ચય કરીને મેં આસપાસ નજર ફેરવી. ખેતરથી પાછા વળતાં એક ખેડુતપર મારી દૃષ્ટિ પડી.

"એલા હે...એ...ય અહીં આવ તો." મેં હાંક મારી. ખેડુ પાસે આવ્યો.

"આ ગામમાં એક પાગલ રહે છે, તેને તું ઓળખે છે?" મેં પુછ્યું.

"પાગલ! હા, હા, ઓલ્યો ગાંડીઓ. એને કોણ ન ઓળખે! એનું કામ પાડ્યું!" કહેતાની સાથેજ તેના મોઢાપર હાસ્ય છવાયું; પણ મારા સ્વરૂપ દેખાવ પર નજર પડતાંજ તે પાછો ગંભીર થઇ ગયો.

"ખાસ કામ તો નહિજ, પણ એ ક્યાં રહે છે તે મારે જાણવું છે. તને ખબર છે?" મેં કહ્યું.

"હા, જુઓ આ પાછળ નદીની પેલી તરફ વડલો છે તેની પાછળ જે ઝુંપડી જેવું દેખાય છે ત્યાં રહે છે, પણ.........આ એજ આવે." એમ કહી ખેડુતે ગામ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પછી ચાલતો થયો.

જે તરફ એણે દૃષ્ટિ કરી તે તરફથી એક માણસ ચાલ્યો આવતો હતો. એક-બે છોકરા તેની પાછળ આવતા હતા. મુઠ્ઠી ભરી [illegible] આપી તેમને વિદાય કરીને એ પળિયાની દિશામાં ચાલ્યો આવ્યો. પાસે આવ્યા પછી મેં તેને ધારીને જોયો. તેણે માથા પર એક પટો જેમ તેમ બાંધેલ હતો. [illegible]

[illegible]

૬૮—एक श्रेष्ठ कर्मयोगिनी कथा

(કીર્તિપ્રેમી કાંઇ કર્મયોગી નથી; પણ એ તો એક પ્રકારના લૌકિક વિષયનો ભોગી છે અને કેવો પૂર્ણ નિઃસ્પૃહી તથા ત્યાગી હોય તો કર્મયોગી એટલે કે માત્ર પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર માટે કર્મ કરનારો ગણાય, તે સમજવા માટે આ લેખ ઉપયોગી હોવાથી તે 'સુવર્ણમાળા' માંથી લીધો છે. લેખકનું નામ મળ્યું નથી.)

તેને સૌ પાગલ કહેતાં. તે કોણ હતો ને કયાંથી આવ્યો હતો, તે કોઈ જાણતું નહિ; પણ દીઠે સૌ તેને ઓળખતા. તેને માટે જાતજાતની વાતો ચાલતી હતી. કોઈ કહેતું કે, એ જાદુગર છે. કોઇનો મત પડતો કે, વહાલાના વિયોગમાં એનું મગજ સાવ ગયું છે. કેટલાક એમ કહેતા કે, તે શ્રીમંત છે અને ગરીબીનો ઢોંગ કરે છે; તો વળી કેટલાક તેને તદ્દન મુફલીસ માનતા. ઘણાની નજરે એ ઉસ્તાદ ઉઠાવગીર લાગતો ને ગામના એક બે પોલીસ સિપાઇઓ તો તેના પર નજર પણ રાખતા. કોઇનો મત એવો હતો કે એ તરંગી છે; પણ તેની ઉદારતાની ઘણાને પિછાન થઈ હતી. ગામમાં બાળકો તો તેની પછવાડેજ ભમતાં હતાં. કેમકે તેઓને પીપરમીંટ, અખરોટ, કાજૂ કે એવુંજ કંઇક મળ્યા કરતું. પાગલનાં ખિસ્સાં આ વસ્તુઓથી સદાએ ભરેલાંજ રહેતાં.

પણ એક વાત તો હું કહેતાજ ભૂલી ગયો. કોઇ કોઇ વખત સ્મશાનમાંથી કે નદીકિનારેથી કે એવીજ કોઇ એકાંત જગાએથી મધ્યરાત્રિની સમસમાકાર નીરવ શાંતિમાં હૃદયના તાર હલાવે ને મૃત આત્માઓ પણ અનંત નિદ્રા ત્યાગે એવું અદ્ભુત સંગીત સંભળાતું. બીજા લોકો એ ગાન પરીઓ ને ડાકિનીઓ ગાય છે, એમ કહી ડરી ઉઠતાં. માત્ર કોઇક કોઇક હિંમતવાન ગામડીઆઓજ જાણતા કે એ ગાન ગાનાર તો આ પાગલ હતો.

× × × ×

એક વખતે હું ફરવા નીકળ્યો. ગામ રમતાં નીકળનાર આગ-

ઓની માફક સમીરલહરિઓ સ્વચ્છંદે વિહરવા લાગી હતી. ગામ-
બહાર થોડે છેટે ઉભેલા કોઇ ભૂતપૂર્વ વીરના સ્મારકચિહ્નસમા
એક પાળિયા પાસે કેટલાક મોટા પથ્થરો પડયા હતા, એમાંના
એક પર હું બેઠો અને વિચારવા લાગ્યો કે, પાગલ દેખાવ નીચે
છુપાયલું એવું મનુષ્યજાતનું કોઇ બેમૂલું રત્ન તો આ નહિ હોય!
સંભવ છે કે કદાચ એ ખરેખરો બદમાસ પણ હોય. માટે તપાસ
તો કરવીજ જોઇએ. આમ નિશ્ચય કરીને મેં આસપાસ નજર
ફેરવી. ખેતરથી પાછા વળતાં એક ખેડુતપર મારી દૃષ્ટિ પડી.

"એલા હે...એ...ય અહીં આવ તો." મેં હાંક મારી.
ખેડુ પાસે આવ્યો.

'આ ગામમાં એક પાગલ રહે છે, તેને તું ઓળખે છે?"
મેં પૂછ્યું.

"પાગલ! હા, હા, ઓલ્યો માંદીઓ. એને કોણ ન ઓળખે!
એનું કામ પડ્યું!" કહેતાંની સાથેજ તેના મોઢાપર હાસ્ય છવાયું;
પણ મારા સભ્ય દેખાવ પર નજર પડતાંજ તે પાછો ગંભીર થઇ ગયો.

"ખાસ કામ તો નહિજ, પણ એ કયાં રહે છે તે મારે જાણવું
છે. તને ખબર છે?" મેં કહ્યું.

"હા, જુઓ આ પાછળ નદીની પેલી તરફ વડલો છે તેની
પાછળ જે ઝૂંપડી જેવું દેખાય છે ત્યાં રહે છે, પણ.........આ
એજ આવે." એમ કહી ખેડુતે ગામ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પછી
ચાલતો થયો.

જે તરફ એણે દૃષ્ટિ કરી તે તરફથી એક માણસ આવ્યો
[illegible] હતો. એક-બે છોકરા તેની પછવાડે આવતાં હતાં. મુઠ્ઠી
[illegible] કંઇક આપી તેમને વિદાય કરીને એ પાળિયાની દિશામાં
[illegible] આવ્યો. પાસે આવ્યા પછી મેં તેને ધારીને જોયો. તેણે
[illegible] પર એક પટકો જેમ તેમ બાંધેલો હતો. શરીરે ધોળી કફની
[illegible] હતી. તેનું મોઢું લબગોળ ને આકર્ષક હતું. બે આંખ
[illegible] ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. એક તો તેના હોઠ આસપાસ રમી
[illegible] સ્મિત ને બીજી તેની ફર-ફર કંઇક જોતાં કરતાં દેખાવ તેની
[illegible] આંખો. તે સ્મિત [illegible] છે. [illegible]
[illegible] આવાહનમા.
[illegible]
[illegible] પણ તેની
[illegible]

६८–एक श्रेष्ठ कर्मयोगीनी कथा

(કીર્તિપ્રેમી કાંઈ કર્મયોગી નથી; પણ એ તો એક પ્રકારના લૌકિક વિષયનો ભોગી છે અને કેવો પૂર્ણ નિઃસ્પૃહી તથા ત્યાગી હોય તો કર્મયોગી એટલે કે માત્ર પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર માટે કર્મ કરનારો ગણાય, તે સમજવા માટે આ લેખ ઉપયોગી હોવાથી તે 'સુવર્ણમાળા' માંથી લીધો છે. લેખકનું નામ મળ્યું નથી.)

તેને સૌ પાગલ કહેતાં. તે કોણ હતો ને ક્યાંથી આવ્યો હતો, તે કોઈ જાણતું નહિ; પણ દીઠે સૌ તેને ઓળખતા. તેને માટે જાતજાતની વાતો ચાલતી હતી. કોઈ કહેતું કે, એ જાદુગર છે. કોઈનો મત પડતો કે, વહાલાના વિયોગમાં એનું મગજ સાવ ગયું છે. કેટલાક એમ કહેતા કે, તે શ્રીમંત છે અને ગરીબીનો ઢોંગ કરે છે; તો વળી કેટલાક તેને તદ્દન મુફલીસ માનતા. ઘણાની નજરે એ ઉસ્તાદ ઉઠાવગીર લાગતો ને ગામના એક બે પોલીસ સિપાઈઓ તો તેના પર નજર પણ રાખતા. કોઈનો મત એવો હતો કે એ તરંગી છે; પણ તેની ઉદારતાની ઘણાને પિછાન થઈ હતી. ગામમાં બાળકો તો તેની પછવાડેજ ભમતાં હતાં. કેમકે તેઓને પીપરમીંટ, અખરોટ, કાજૂ કે એવુંજ કંઈક મળ્યા કરતું. પાગલનાં ખિસ્સાં આ વસ્તુઓથી સદાએ ભરેલાંજ રહેતાં.

પણ એક વાત તો હું કહેતાંજ ભૂલી ગયો. કોઈ કોઈ વખત સ્મશાનમાંથી કે નદીકિનારેથી કે એવીજ કોઈ એકાંત જગાએથી મધ્યરાત્રિની સમસમાકાર નીરવ શાંતિમાં દિલના તાર હલાવે ને મૃત આત્માઓ પણ અનંત નિદ્રા ત્યાગે એવું અદ્ભુત સંગીત સંભળાતું. બીકણ લોકો એ ગાન પરિઓ ને ડાકિનીઓ ગાય છે, એમ કદી કદી ઉઠતાં. માત્ર કોઈક કોઈક હિંમતવાન ગામડીઆઓજ જાણતા કે એ ગાન ગાનાર તો આ પાગલ હતો.

× × × ×

એક સાંજે હું ફરવા નીકળ્યો. ગામ ફરતા નીકળનાર ભાગ:

"આવો ને ભાઇ" જવાબ મળ્યો.

હું અંદર ગયો. અંદર ઝાઝો સામાન નહોતો. ખૂણામાં એક પાણીનો ગોળો; થોડાંક ઠામ; વચમાં એક સાદડી ને એક તરફ એક જૂની પુરાણી દિલરૂબા; બસ આટલુંજ રાચરચીલું હતું.

"કંઇ કામકાજ" તેણે મારા સામે જોઇ પૂછ્યું.

"કામકાજ તો ઘણુંએ હતું; પણ તમે કાંઇક ઉતાવળમાં છો એટલે હવે પછીજ વાત" મેં કહ્યું.

"હા, મારે ઉતાવળથી એક ઠેકાણે જવું છે." તેણે કહ્યું.

"હું સાથે આવું ?" મારાથી પૂછાઇ ગયું.

તે એક ક્ષણ મારી તરફ જોઇ રહ્યો, પછી કહ્યું: "મારી સાથે! મને બધાય શું કહે છે તે જાણો છો ને ? મારી સાથે આવવામાં શો લાભ મળશે ? મારા માર્ગ ન્યારા છે."

"ન્યારા ભલે બીજાને માટે રહ્યા. મને એ એવા નહિ લાગે; પણ તમને ખાસ વાંધો ન હોય તો મારી એટલી વિનંતિ સ્વીકારશો."

"ઠીક ચાલો" કહી તેણે એક કપડામાં દિલરૂબા વિંટાળીને બગલમાં મારી. અમે બે નદીને માર્ગે ચાલ્યા. પાએક કલાક ચાલ્યા પછી એક જીર્ણ થયેલું મકાન આવ્યું. ધીમેથી બારણું ઉઘાડી અમે અંદર ગયા. એકજ ઓરડો હતો, અંદરના ભાગમાં એક અર્ધતુટેલી ખાટલીમાં એક ડોશીમા સૂતાં હતાં.

"કાં મા! આજ કેમ છે?" કહી પાગલે તેને કપાળે હાથ ફેરવ્યો.

"બેટા! કાલ કરતાં કાંઇક ઠીક છે." ડોશીમાએ ધીમે સ્વરે જવાબ આપ્યો.

"મા! આજ એવી દવા આપું છું, કે જેથી તાવ નહિ રહે." એમ કહી પાગલ ખાટલી પાસે બેઠો અને દિલરૂબા કાઢી, તાર મેળવ્યા ને એક ભજન ઉપાડ્યું. હું સંગીતશાસ્ત્રથી સાવ અજાણ્યો નહોતો. નાનપણમાં કેટલાએ તાનપલટા મારી લીધા હતા. અનેક ઉસ્તાદોના પણ સમાગમમાં હું આવ્યો હતો, પણ આ બાબ મેં કદી પણ જોયો નહોતો. પાગલે એકતાન થઇ ભજન ઉપાડવા માંડ્યું. વાતાવરણમાં ભક્તિરસની છોળો ઉડવા માંડી. મકાનની બહાર હાલતાં વૃક્ષો સ્થિર થઇ ગયાં. અનિલ પણ થંભી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. ભજન અર્ધું પૂરું થયું ત્યાં ડોશીમાને કપાળે ઝાકળ જેવો પરસેવો વળ્યો. ... દ્રૌપદીએ ચીર ખેંચતી વખતે કરેલી પ્રાર્થના કે નરસિંહ મહેતાએ કેદારાને પ્રસંગે કરેલું સ્તવન કદી

આવનાં હશે તેનો કાંઇક ખ્યાલ મને પહેલવહેલો આવ્યો. એ તો દિલના તાર પરબારા પરમશક્તિ સાથેજ જોડાતા હોય તેમ લાગ્યું. થોડી વારે ભજન પૂરું થયું, પણ આ શું ? ડોશીમા ખાટલીમાં એકદમ બેઠાં થઇ ગયાં!

"વાહ પ્રભુજી વાહ, બેટા! મારો તાવ ગયો. દીનોનાથ તારું કર્યું કરે" કહેતાંની સાથેજ મા ઉભાં થઇ ગયાં અને દીવાસળી માટે થોડી શોધ કરી દીવો પ્રકટાવ્યો. પછી પાગલ પાસે આવી તેનું મોઢું ધારી ધારીને જોયું. આંખમાં આંસુ ઉભરાણાં. ગદ્‌ગદ્ કંઠે તેણે કહ્યું:–"પેટનો દીકરોએ ન કરે એવું તેં કર્યું. આપું પણ શું ? મારી પાસે કાંઇ ન મળે. થોડીક મીઠી રાબ કરી આપું ?"

"ના મા! મારે કાંઇ ન જોઇએ. મોડું થયું છે એટલે જઇશું" કહી પાગલ ઉપડયો. હું પણ બહાર પડયો. થોડેક ચાલ્યા પછી પાગલે મને કહ્યું:—

"બિચારીની સંભાળ રાખનાર કોઇજ નથી." હું તો ત્રણ બાબતોથી અજાયબીમાં ગરકાવજ થઇ ગયો હતો. પાગલની સહૃદયતા, તેણે સાધેલી અદ્‌ભુત કલા ને સંગીતનો દર્દ પર પ્રભાવ. થોડી વાર રહીને મેં કહ્યું:—

"તમારી પાસે આવી કળા છે તો કોઇ અમીરઉમરાવ......" હજી હું વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાંજ એ બોલી ઉઠયો:—

"શું ! એ તમારા ઉમરાવોની વાતજ કરશો નહિ. પચીસ વર્ષ એ સાધનમાં ગાળ્યાં તે મુઠ્ઠીભર નિષ્ઠુર અમીરોને ખુશ કરવા નહિ, પણ ગરીબ નિરાધારોની સેવાર્થે."

"પણ ક્યાં બિમારી ને ક્યાં સંગીત ?" મેં પૂછ્યું.

'સંગીતની દરદીપર શું અસર થાય છે, એ વાત તો પશ્ચિમના વિદ્વાનો તમને જણાવશે ત્યારેજ તમે માનશો. મેં જે જોયું ને અનુભવ્યું, તે તમે નહિજ માનો. બાકી જગતભરના કલાકારોને કહેજો કે, તમારું લક્ષબિંદુ કલા નહિ પણ તે દ્વારા સેવાધર્મ છે." તેણે કહ્યું.

[illegible]

[illegible]

"આવો ને ભાઇ" જવાબ મળ્યો.

હું અંદર ગયો. અંદર ઝાઝો સામાન નહોતો. ખૂણામાં એક પાણીનો ગોળો; થોડાંક ઠામ; વચમાં એક સાદડી ને એક તરફ એક જૂની પુરાણી દિલરૂબા; બસ આટલુંજ રાચરચીલું હતું.

"કંઇ કામકાજ" તેણે મારા સામે જોઇ પૂછયું.

"કામકાજ તો ઘણુંએ હતું; પણ તમે કાંઇક ઉતાવળમાં છો એટલે હવે પછીજ વાત" મેં કહ્યું.

"હા, મારે ઉતાવળથી એક ઠેકાણે જવું છે." તેણે કહ્યું.

"હું સાથે આવું ?" મારાથી પૂછાઇ ગયું.

તે એક ક્ષણ મારી તરફ જોઇ રહ્યો, પછી કહ્યું: "મારી સાથે! મને બધાય શું કહે છે તે જાણો છો ને? મારી સાથે આવવામાં શો લાભ મળશે? મારા માર્ગ ન્યારા છે."

"ન્યારા ભલે બીજાને માટે રહ્યા. મને એ એવા નહિ લાગે; પણ તમને ખાસ વાંધો ન હોય તો મારી એટલી વિનંતિ સ્વીકારશો."

"ઠીક ચાલો" કહી તેણે એક કપડામાં દિલરૂબા વિંટાળીને બગલમાં મારી. અમે બે નદીને માર્ગે ચાલ્યા. પાએક કલાક ચાલ્યા પછી એક જીર્ણ થયેલું મકાન આવ્યું. ધીમેથી બારણું ઉઘાડી અમે અંદર ગયા. એકજ ઓરડો હતો, અંદરના ભાગમાં એક અર્ધ-તૂટેલી ખાટલીમાં એક ડોશીમા સુતાં હતાં.

"કાં મા! આજ કેમ છે?" કહી પાગલે તેને કપાળે હાથ ફેરવ્યો.

"બેટા! કાલ કરતાં કાંઇક ઠીક છે." ડોશીમાએ ક્ષીણ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

"મા! આજ એવી દવા આપું છું, કે જેથી તાવ નહિ રહે." એમ કહી પાગલ ખાટલી પાસે બેઠો અને દિલરૂબા કાઢી, તાર મેળવ્યા ને એક ભજન ઉપાડ્યું. હું સંગીતશાસ્ત્રથી સાવ અજાણ્યો નહોતો. નાનપણમાં કેટલાએ તાનપલટા મારી લીધા હતા. અનેક ઉસ્તાદોના પણ સમાગમમાં હું આવ્યો હતો, પણ આ વાર મેં કદી પણ જોયો નહોતો. પાગલે એકતાન થઇ ભજન ઉપાડવા માંડ્યું. વાતાવરણમાં ભક્તિરસની છોળો ઉડવા માંડી. મકાનની અંદર હવાનાં મોજાં સ્થિર થઇ ગયાં. અનિલ પણ થંભી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. ભજન અર્ધે પહોંચ્યું ત્યાં ડોશીમાને કપાળે મોટાં મોટાં પરસેવાનાં ટીપાં બાઝવા માંડ્યાં. જગતમાં ડીપકરાગે અગ્નિ પ્રગટાવ્યાની વાતો સાંભળી હતી. પરંતુ કે નરસિંહ મહેતાએ કેદારાને પ્રસન્ન કરેલું ત્યારે

કદીનેજ બોલાવતો. જ્યારે જ્યારે પ્રેમ આપવા–લેવાની હમેશની જાણીતી વાત નીકળતી, ત્યારે પ્રસાદ આટલુંજ કહેતો કે–"બહેન! કળાને અભડાવાય નહિ, કળાનો સાચો ભક્ત બીજા માણસનું ભાન ભૂલાવે છે, પણ ધિક્કાર હજો જે કળાભક્ત માણસ પાછળ પોતાનું ભાન ભૂલે તેને! તું તો મારી દિકરી જેવીજ છે ને રહેવાની. બહેન! તારે પૂજાજ કરવી હોય તો કળાના શુદ્ધ સ્વરૂપની કર, તેના ભક્તની નહિ." જેને મોહજ થયો હોય તે પ્રસાદના સિદ્ધાંતો ક્યાંથી સમજે! પરિણામ એ આવ્યું કે, એ બાળાએ ઝેર ખાઇ આત્મહત્યા કરી. પ્રસાદ તેને એક પિતાના જેવા નિર્મળ પ્રેમથી હૃદયપૂર્વક ચાહતો હતો. તેના આવી રીતના અવસાન પછી પ્રસાદ પસ્તાઇ ગયો. તેણે ભપકાદાર વસ્ત્રો ત્યાગ્યાં. એક સાદી કફની ને માથે જેમ તેમ વિંટાળેલો પટકો, આ એનો પહેરવેશ બન્યો. અમીરઉમરાવો કે રાજામહારાજાઓને ત્યાં થતા જલસાઓમાં જવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. આગલા જલસાઓને લીધે તેની પાસે જે કાંઇ નાણું હતું તે તેણે છૂટે હાથે ગરીબ ને દુઃખી લોકોને વહેંચવા માંડ્યું. બસ, તેણે પોતાની રાજીખુશીથીજ મુફલીસ હાલત પસંદ કરી લીધી.

એ પછી તે કોઇ પણ એક સ્થળે લાંબો વખત રહેતો નહિ. કોઇ કોઇ વખત તો એ સાવ ફના થઇ જતો; છતાં ખુબી એ હતી કે, એવી મુફલીસીમાં પણ દેવી અન્નપૂર્ણા તેના પર કૃપા રાખતી.

એક પ્રભાતે ખબર મળી કે, એ ઓચિંતોજ આ ગામમાંથી ક્યાંય ઉપડી ગયો હતો. એ ક્યા ગયો તેની કોઇને ખબર પડીએ નથી ને પડવાનીએ નથી.

હજુએ કોઇ કોઇ વાર એકાન્તમા એ વિચિત્ર મૂર્તિ નજરસમક્ષ તરે છે અને સારી વાટમા પડઘા પાડતો સ્વર સંભળાય છે કે "કળા એટલે સેવા!"

બિમાર હોય ત્યાં તો આ પાગલ પોતાની દિલરૂબા લઇ પહોંચ્યોજ હોય. આટજ પૈસા ખિસ્સામાં હોય તો તે પણ આપી દેતાં અચકાતો નહિ. કોઇ દુબળી ગાય કે એવુંજ કોઇ પ્રાણી જુએ તો તે તેને ગળે હેતથી હાથ ફેરવી કાંઇક વાત કરવા લાગી જતો. તે હમેશાં શ્રીમંત, ભપકાદાર કે અધિકારી જેવા માણસોથી તો ભડકતો હોય તેમ દૂરનો દૂરજ નાસતો. કોઇ કોઇ વખત તો ખેતરોમાં પણ જઇ સુસંદ સુરે દુહા પર દુહા લલકારી ખેડુઓ કે કણબણોનાં મોઢાં હસતાં કરી આવતો. બાકી તેને વધારેમાં વધારે આનંદ ત્યારેજ મળતો કે જ્યારે એ કોઇ ગરીબ દરદીની મેલી પથારી પાસે બેસી કોઇ ધૂળીઆ મકાનમાંથી આભ સાથે હાયતાળી લેતી ભૈરવી કે કલ્યાણની તાન ઉપર તાન લેતો હોય.

તરંગ ચઢે તો કોઇ કોઇ વખત સામેથી હાંફળાં હાંફળાં ચાલ્યાં આવતાં કોઇ મજૂર કે મજૂરણના માથાપરનો બોજો પોતાને માથે થોડો વખત લઇ પાગલ તેઓને રાહત આપતો. આમ જ્યારે થાય ત્યારે બોજો ઉપાડનાર વ્યક્તિ આ અણધાર્યા સહાયક તરફ ડોળા ફાડી જોઇ રહે ને પાછળથી "સાવ પાગલ" કહે તો એમાં એનો શું વાંક? પણ આવી બાબતો કયાં ગણાવવા બેસું?

તેનું મૂળનામ અમૃતપ્રસાદ હતું. ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં કોઇ શહેરમાં તેનો જન્મ શ્રીમંત માબાપને ત્યાં થયો હતો. નાનપણથીજ તેને સંગીતનો શોખ હતો. તેના પિતા એને વેપારી બનાવવા માગતા હતા; પણ વેપારમાં પ્રસાદનું ચિત્ત બિલકુલ લાગતું નહિ. જન્મથીજ તેની મનોવૃત્તિ નોખી હતી. જે મોજશોખના વાતાવરણમાં એ ઉછર્યો તેનેજ એ અંતઃકરણથી ધિક્કારવા લાગ્યો. બારજ વર્ષની વયે કોઇ ઉસ્તાદ સાથે એ ભાગી ગયો. તેના પિતાએ બહુએ શોધખોળ કરી, પણ પત્તો નજ લાગ્યો. એ ઉસ્તાદજી પાસે પચીસ વર્ષસુધી રહી તેણે સંગીતશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો ઘુંટી ઘુંટીને પીધાં. ત્યારપછી ઉસ્તાદજી પણ શિષ્યની તેજસ્વી બુદ્ધિથી તાજ્જુબ થયો. ત્યારપછી ઉસ્તાદજીએ પોતાના માનીતા શિષ્યના સાદોરમાં જલસાઓ કરાવ્યા ત્યારે શ્રોતાજનો એનો અદ્ભુત કાબુ જોઇ દિંગમૂઢ થતા, ચારે તરફ વાહવાહ થઇ રહી.

પછી કોઇ અમીરે તેની દિકરીને સંગીત શીખવવા પ્રમા[illegible] રાખી હતો.. પ.[illegible] પણીએ વ[illegible]ઓમાં બને છે તેમ એ [illegible] પ્રસાદની સાથે પ્રેમમાં પડી—ન.., ના, મોહમાં પડી એમ મારે કહે[illegible] જોઇએ. કારણ કે પ્રેમ શબ્દ તો બહુજ પવિત્ર છે. પ્રમદા તેને [illegible]

એક વાર એક કુંભારનાં દશ ગધેડાં ઈંટો લાધેલાં નીકળ્યાં. કુંભારે પરબે આવીને ગધેડાને થોડું પાણી પાવા માગણી કરી. ત્યાં સ્ત્રી બોલી ઉઠી: 'હજુ માણસોને પાણી પહોંચતું નથી ત્યાં ગધેડાને પાણી શાનું પાઇએ? તારે ગામ જઇને પાજે.' કુંભારે કહ્યું કે, ગધેડાં બહુ તરસ્યાં છે; ને પાણી પાશો તોજ ગામભેગાં થશે, નહિ તો મરી જશે.

પણ સ્ત્રીએ માન્યું નહિ. સાચાને દયા આવી અને તે પાણી પાવા ઉઠયો; પણ તેની સ્ત્રી ખૂબ ચીડાઇ. તેણે પાણીનાં માટલાં સંતાડી લીધાં અને સ્વામીને ઠપકો દીધો. સાચો બહુ દુઃખી થયો. તે તુરતજ કૂવાપર ગયો અને પાણી ખેંચી ખેંચીને ગધેડાંને પાવા લાગ્યો. ગધેડાં બહુ તરસ્યાં હતાં. પાણી ખેંચતાં ખેંચતાં તે થાકયો, પરંતુ તેની સેવાબુદ્ધિ એ એવા થાકને ગણકાર્યો નહિ.

સાચો પાણી પાઇ રહ્યો ને પાછો પરબમાં આવી આરામ લેવા-ને સૂતો. તુરતજ તેને તાવ ચઢયો અને રાતે તો તે મરણ પામ્યો!

બીજી બાજુએ તેની ક્રોધી સ્ત્રીએ પરબની ચોકડીમાં જઇને ફાંસો ખાધો હતો. પોતાની ના ઉપર થઇને સ્વામીએ ગધેડાને પાણી પાવા માંડ્યું તેથી તે અભિમાની સ્ત્રીને બહુજ ગુસ્સો ચઢયો હતો અને તેથીજ તેણે એ કુકર્મ કર્યું હતું!

સાચાની સ્થૂળ સેવા, તેની પાછળ રહેલી સેવાબુદ્ધિ કે જેમાં મૈત્રી તથા કરુણા રહેલાં હતાં અને તેથી ઉલટું તેની સ્ત્રીની વૈતરારૂપ સેવા, કે જેની પાછળ સેવાબુદ્ધિ તથા તેને અનુકૂળ સદ્ગુણો નહોતા, તે બેઉનું સ્વરૂપ બીજા દિવસના પ્રભાતમાં વટેમાર્ગુઓના સમજવામાં હવે આવ્યું. સાચો માળી ગરીબ કે તવંગર, નાના કે મોટા, ઢેડ કે બ્રાહ્મણ, ગાય કે કૂતરું, ગમે તેવા પ્રાણીપરત્વે કેવી સેવાબુદ્ધિ ધરાવતો હતો અને તેમને પાણી પાઇ સંતોષ આપતો હતો; કેમજ તેની સ્ત્રી પાણી પાતી હતી છતાં તેની [illegible] પાછળ કેવી [illegible] વગેરે અવગુણો હતા, તે લોકો તો [illegible] હતા; પરંતુ એકજ કામ કરનાર બેઉ જણની સેવાના બે જુદા જુદાં [illegible] જોઇને તેમનું હૃદય [illegible].

[illegible]

([illegible])

૬૧–સાચા માળીની પરબ

(લેખકઃ–શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ)

સાચો નામનો એક માળી હતો. તે અને તેની સ્ત્રી વૃદ્ધ થયાં. તેમને પેટે કાંઇ સંતાન નહોતું અને જીંદગીસુધી ખાઇ શકાય તેટલું ધન તેમની પાસે હતું.

એક વર્ષે પૂરો વરસાદ પડ્યો નહિ અને દેશમાં દુકાળ પડ્યો. સાચાએ વિચાર્યું કે, પોતે વૃદ્ધ થયો છે અને કાંઈ ધન રળવાની હવે જરૂર નથી; તો આ દુકાળના વખતમાં લોકોનું કાંઇ ભલું પોતાને હાથે થાય તો ઠીક.

આ વિચારથી તેણે પોતાના ગામથી દૂર ત્રણેક ગાઉ પર એક કૂવાને કાંઠે પરબ બાંધી અને તે તથા તેની સ્ત્રી રાતદિવસ ત્યાં રહીને વટેમાર્ગુઓને તથા ઢોરઢાંખરને પાણી પાવા લાગ્યાં. સાચાની સ્ત્રીએ સ્વામીના ઇરાદાને અનુકૂળ મત આપ્યો હતો, એટલે તે પણ રાતદિવસ પરબમાં સ્વામીની સાથે રહેવા લાગી.

તે કૂવામાંથી પાણી ખેંચતી અને માટલાં ભરતી. સાચો પણ પાણી ભરતો અને પાતો; પરંતુ જેવી બુદ્ધિ સાચામાં હતી, તેવી તેની સ્ત્રીમાં નહોતી. કોઇ ઢેડનો છોકરો પરબે પાણી પીવા આવે તો સ્ત્રીના નાકનું ટીચકું ચડતું. પરબથી દૂર પાણી પાવા જવું પડતું. પોતાના ગામનો કોઇ વટેમાર્ગુ પાણી પીવા આવતો અને તેની સાથે સાચાની સ્ત્રીને કાંઈ અણબનાવ ભૂતકાળમાં થયેલો હોય, તો તે પાણી પાવા ઉઠતીજ નહિ; અને સાચો સ્ત્રીના સ્વભાવને સમજી યાદ કરી પોતાનેજ હાથે પ્રેમભાવથી પાણી પાવા ઉઠતો.

તેના ગામનો કોઇ શેઠ કે ગરાસીઓ પાણી પીવા આવતો ત્યારે સ્ત્રી ખુશામત કરતી અને કોઇ તરસ્યા ઢોર આવતાં ત્યારે તેની મરજીમાં આવે તો પાણી પાતી અને નહિ તો હાંકી કાઢતી. સાચા માળીને પોતાની સ્ત્રીનો આ સ્વભાવ ગમતો ન હતો; પણ કંકાસ ન થવા માટે તે ચૂપ રહી પોતાથી બનતી સેવા સર્વ કોઇની કરતો.

અને લોકો હસી પડતા ને કહેતાઃ "કેવો મૂર્ખ ! એમ ઈશ્વર મળી જશે !"

લોકોની એ નિંદાનો જવાબ જગદીશ નિર્દોષ હાસ્યથીજ વાળતો અને તે હાસ્યમાં તેના આધ્યાત્મિક-અભ્યાસના પડઘા પડતા.

× × ×

આજે જગદીશનાં ચારેય બાળકો બિમાર હતાં, તે બનતી સંભાળ લેતો ને ઈશ્વરસ્મરણ ન ચૂકતો.

લોકો કહેતા કે "કેવો મૂર્ખ ! બાળકો બિમાર હોય ત્યારે ઈશ્વર-સ્મરણ ન થાય તોય શું ? એમ ઈશ્વર મળી જશે ?"

દુઃખ કેટલીકવાર ભયંકર હોય છે આ પ્રસંગે જગદીશનાં બાળકોની બિમારી વધી પડી અને તેણે પોતાનાં બાળકોને પોતાના હાથે એક એક દિવસને અંતરે ચિતામાં સુવાડયાં.

જગદીશે પોતાનું ચોથું બાળક ચિતામાં સુવાડ્યું ત્યારે આકાશ વાદળાંથી ઘેરાઇ ગયું હતું, જાણે કુદરત પણ તેનું દુઃખ જોઇ રડતી હતી. તે દિવસે આખા ગામનું હૃદય કકળી ઉઠયું. "ગજબ થયો, પ્રભુએ પડનાને પાટુ મારી !"

લોકો ખરખરો કરતાઃ "ભાઈ ! બાળકોવિના ઘર સૂનું થયું !"

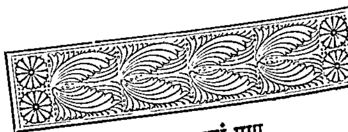
જગદીશ કહેતોઃ "એ સૂનકારમાં ઇશ્વર જેટલો નજીક છે, તેટલો આ જંજાળમાં નથી. ભલું થયું, ઈશ્વરે મારો માર્ગ સરળ કર્યો."

લોકો કહેતાઃ—"કેવો મૂર્ખ ! કહે છે 'ભલું થયું.' તેને તેના પરિવારનીય પરવા છે !"

ને જગતની નરી આંખે દેખાતી એ મૂર્ખાઇ પાછળ જગદીશ-ની ઈશ્વરી પ્રેમગાથાનાં ગહન ગાન હતાં. (સ્તુતિ નિંદા જગતકી, કેનાં કે સિર ધૂળ. એમા કહ્યું છે તેમ) લોકનિંદાને ન ગણકારતાં તે આધ્યાત્મિક શૂર પ્રશ્નોના શોધમાં મશગૂલ રહેતો.

જગદીશે પોતાને આંસુ રોવાડવાની મના કરી. સમાજે તેને સમજાવી કહ્યું કે "એમા આસક્ત નહિ. આ તો તારું દુઃખ [illegible] પણ, તારે લોકાચાર તો કરવો જ જોઇએ. ફૂલ જેવા બાળકો [illegible] નજર સામેથી દૂર થાય ત્યારે લોકરીતિને અનુસરવું જોઇએ."

[illegible]

७०—महत्तानां माप

(લેખકઃ-શ્રી. "કુમુદકાન્ત")

લોકો કહેતા કે 'કેવો મૂર્ખ ! આટઆટલું દુઃખ પડયું છતાં
અસર તેને કેંએ છે? વળી કહે છે 'ભલું' થયું ભાગી જંજાળ,
તેના પરિવારની પરવા છે ?"

સોમપુરનું વાતાવરણ જ્યારે આમ ચકડોળે ચડ્યું હતું,
જગદીશનું હૃદય આત્માના અવ્યક્ત ગાનમાં લીન થયું હતું.

× × ×

ગરીબ માબાપનો જગદીશ જન્મથીજ દુઃખી હતો. મા
સુખની તો તેનેજ ઝાંખી થઇ નહોતી, અને દુઃખ એ તો ગરી
પ્રકૃતિજ હોય તેમ તેની સ્ત્રી ચાર બાળકોને મૂકી ગુજરી ગ
આથી તેની ગરીબાઇ બેવડાઇ હતી; પણ એ બેવડી ગરી
જગદીશ આનંદ માનતો. સગાંઓના હાથમાં ઉછરેલ
બાળ-ઉછેરના નિયમોથી અજાણ હતો, એટલે તે પોતાનાં
પૂરતી સંભાળ લઇ શકતો નહિ.

પોતાના પડોશીને દુઃખી જોઇ પોતાને સુખી માનવો,
જીવનની પ્રથા પડી રહી છે; અને એ મુજબ ગરીબ
જ્યારે પોતાનાં દુઃખી બાળકોની પૂરતી સંભાળ લઇ શ
ત્યારે સગાંઓ તેનાથી દૂર રહી તેનું દુઃખ જોઇ પો
ગણતાં. અહા ! માનવજીવનની મહત્તા ન સમજાય તો મ
અધમ બને છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

જગદીશને હમેશાં સવારના ત્રણ કલાક ને સાંજના
જ કલાક ઇશ્વરસ્મરણમાં ગાળવાનો નિયમ હતો અને
દરમિયાન તે કોઇને જવાબ દેતો નહિ.

લોકો પૂછતા—"જગદીશ ! એ છ કલાક તું શું
જગદીશ કહેતો—"ઇશ્વરસ્મરણ ને જીંદગીનું સા

ભાષા ને શરીરના દરેક અવયવનું સામ્ય, એકઠા થયેલા સર્વ લોકોને શોક અને આશ્ચર્યમાં ડૂબાડવાને બસ હતાં. તે શોક ને આશ્ચર્યમાં જગદીશની કહેવાતી મૂર્ખાઇ માટે ધિક્કાર તરી આવતો હતો.

દરેક માણસના મરણ પછી એક સમય એવો આવે છે, કે જ્યારે સર્વ કોઇ તેના દુર્ગુણો ભૂલી જાય તેના મરણમાટે શોક કરે છે અને તેના સદ્‌ગુણો ગાય છે; પણ જગદીશનું તેમાં સ્થાન ન હતું, તેની કહેવાતી મૂર્ખાઇથી સોમપુરનું બાળક પણ અજાણ ન હતું. હજી્ય લોકોએ કહ્યું:–"કેવો મૂર્ખ! અંતે જીવ ખોયો!"

ને મહત્તાને મંદિરીએ પગલાં માંડનાર મહાન આત્માની પાછળ જગબત્રીસીનું અટ્ટહાસ્ય હોય છે; પણ એને ન ગણકારનારો આગળ વધે છે અને ગણકારનારો અધમતાના ઉંડાણમાં ગબડે છે.

("શારદા" માસિકમાંથી)

તો બાળકો માટે મને બહુ વધારે લાગે છે."

તેજ વખતે જગદીશની આંખમાંથી પહેલીજ વાર આંસુનું એક ટીપું પડ્યું.

જગદીશનું હૃદય પિતાહૃદય બન્યું હતું અને તેને સાંસારિક માયાના આછા રંગ લાગ્યા હતા, એટલે તે ક્ષણભર રડ્યું. જગદીશે તરતજ લાગણીઓ કબજે કરીને સગાંઓને રીતરિવાજ માટે મના કરી વિદાય કર્યાં.

સગાંએ કહ્યું: "રોવાકૂટવાની મનાઈ! કેવો મૂર્ખ!"

હવે તો આખું ગામ કહેતું કે "મૂર્ખનો સરદાર!" ગામમાં કોઇ મૂર્ખ નીકળતો તો લોકો કહેતા કે "આ મૂર્ખ પણ જગદીશથી તો સારો!" ઘેર ઘેર, શેરીએ શેરીએ ને ચૌટે ચૌટે એજ ગવાતું કે "ઓ જગદીશ! કેવો મૂર્ખ!"

સગાં વીખેરાયાં ને જગદીશ એકલો પડ્યો ત્યારે સંધ્યામાં નીલવર્ણા આછા રંગ પૂરાતા હતા. જગદીશ ઇશ્વરસ્મરણમાં બેઠો તે પહેલાં તેને વિચાર આવ્યો કે "હજીય આ હૃદયમાં સંસારમાટે મમતા છે ને આંખમાં તેની માયા ભરી છે; નહિ તો હૃદય રડે નહિ, આંખમાંથી આંસુ સરે નહિ. તે સર્વ જ્યારે તૂટી જશે ત્યારે ઓ પ્રભો! તું દૂર નથી!" ને ઇશ્વરી પ્રેમે જગદીશને ગળગળો કર્યો. જાણે કે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો હોય!

જગદીશ હવે દિવસોના દિવસ ઇશ્વરસ્મરણમાંજ ગાળતો. જગતની દૃષ્ટિએ મૂર્ખ ગણાતો જગદીશ હવે આત્માના ઉંડાણમાંથી ઉઠતા અવાજનો અટલ અભ્યાસી બન્યો અને તેમાંજ તેને જીંદગીનું સાર્થક લાગ્યું-આધ્યાત્મિક અભ્યાસ તેનાં ખાનપાન બન્યાં.

કોઈ પૂછતું કે "જગદીશ ક્યાં?" તો લોકો કહેતા કે "એ તો ઇશ્વરસ્મરણને જીંદગીનું સાર્થક કરે છે." પૂછનાર જવાબ દેનારની હાંસીજ હસી પડતો.

કોઇ અજાણ્યો પૂછે: "એ જગદીશ કોણ?" તો લોકો કહેતાઃ "ચાર ચાર બાળકોને ચિતામાં સુવાડનાર લાગણીહીન નરપશુ!" અજાણ્યો ધરથરી બોલી ઉઠતો કે "કેવો મૂર્ખ!"

× × × ×

આજે જગદીશનું ઘર લોકોનાં ટોળાંથી ભરાઇ ગયું હતું ને જગદીશનું નિર્જીવ શરીર એક ખુણામાં પાટલા ઉપર આસન વાળી બેઠું હતું. આંખોમાં તેજ, ચહેરા ઉપર હાસ્યમિશ્રિત ગુપ્ત શ્રી ભ.ઈ

હું વાંચવા બેસતો ત્યાં તે આવી મારી ચોપડી ખુંચવી લેતી અને મને વાતોમાં કે અડપલે વળગાડતી. જે બાપાનું ધ્યાન દીકરાને ખોળે બેસાડી ગીત ગવડાવીને વાજાં વગડાવવામાં પડ્યું—જે બાપાનું ધ્યાન ન્યાતવરામાં પડ્યું: તે મારી નિશાળની સ્થિતિની તપાસમાં ક્યાંથી પડે? નિશાળ ગઈ. વિદ્યાર્થીજીવન તૂટ્યું. મારા નખોદના નગારા પર ફરી ગેંજ દાંડી લગાવી.

× × × ×

થોડા દિવસ વીત્યા. બાપ ગયો, મા ગઇ. જીંદગીના સંગ્રામની ઘંટીમાં હું પીસાવા લાગ્યો. અધુરામાં પૂરૂં દેશનું દારિદ્ર વધારનાર એકાદ બે બાળકનો પિતા થયો. એ સંતતિ! પહેલો પુત્ર જન્મથીજ આંધળો અને પાંગળો હતો! હાય રે, ગુલામ દેશનાં ગુલામ સંતાન!

× × × ×

મારી સ્ત્રી પણ કાચના વાસણ જેવી નાજુક હતી. સંતોષથી હવે હું કેમ ખાઇ શકું? બિમારીનો મેં ઇજારો રાખેલો! બાપીકી મૂડીનો અર્ધો ભાગ ડૉક્ટરો ખાઇ ગયા. પૂલ પરના પથરા દિવસે દિવસે લાંબે વખતે ઘસાઇ જાય, તેમ મારી સ્થિતિ પણ દિવસે દિવસે ઘસાતી હતી! હાય! અત્યારે મારા ઘરમાં ચારે ખૂણે ભૂખ જ ડોળીઆં કરે છે. જોવી હોય તો આવો, બતાવું. ક્ષયરાજની સવારી પત્ની પાસે ક્યારનીય આવી પહોંચી છે. પ્રભુ! દુઃખનો પાસીરીક તેં મારા પરજ ઢોળ્યો! ના, ના! મારા હિતેચ્છુઓએજ. હવે તો જીવન અકારૂં છે!

× × × ×

પિતા, પિતા! તારા લાડલડાવાનો ભોગ થઇ પડેલો પુત્ર હવે તને ત્યાંજ રડાવવા આવે છે! હાય દુનિયા! હું તો જાઉં છું! ચેતજે, ચેતજે! ઓ બચ્ચાંના પિતાઓ! ઓ વડીલો! મારા આ છેલ્લાં આંસુથી ચેતજે!

પ્રભો! તારે શરણે. (આત્મઘાત)

("જાગૃતિ" માસિક પરથી)

७१–रे हिन्दु संसार ! चेत ! चेत !!

(બાળલગ્નની ચિતામાં બળીને ભસ્મીભૂત બનેલા એક ગુજરાતી હિંદુ નવજુવાને આપઘાત કરતાં છેલ્લી ઘડીએ કરેલા નિવેદનમાંથી કાળજાં કોરી નાખે તેવા ફકરા આજના હિંદુસમાજને અમે ભેટ કરીએ છીએ. અધિપતિ ગાંડીવ.)

મારી સાત વરસની વય હતી. ઢીંગલાઢીંગલીના ખેલ ખેલતો હતો, આછા ઝાંખા એકડા પાટી પર આલેખતો હતો. અરે! ગુલઝારના ગુલ જેવો હતો. હૈયે તેવું હોઠે ઉચ્ચરનારો બાળક હતો. કવિશબ્દોમાં કહું તો પ્રભુવિહોણા સંસારમાં પ્રભુનો પયગંબર હતો. દેશનું નાનું જવાહીર હતો. દેશના ઉદયની દોરી મારા હસ્તમાં હતી. ત્યારે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે, ઢીંગલાઢીંગલીની રમત રમનાર પોતેજ ઢીંગલાઢીંગલીના સ્વરૂપમાં મુકાશે, ગુલના ગુલબદન પર વજ્રનો બોજો મુકાશે. આછા ઝાંખા એકડા ઘુંટનારને પ્રેમના પાઠો શીખવવા શરૂ થશે! અફસોસ! એકાદ સાંજે આવી બાપાએ મોંમાં ગોળ ખવરાવ્યો–રે, ઝેર ખવરાવ્યું અને કહ્યું કે 'બેટા! તારૂં વેવિશાળ કર્યું છે!' આમ કહી બાપાએ પોતે મારા નસીબના નગારા પર પહેલી દાંડી પછાડી!!

× × × ×

મારી બા મને અને મારી બાળકપત્નીને ઉભેલાં કે હસતાં દેખી હાસ્ય સાથે–રુદનમય હાસ્ય સાથે–કહેતી કે 'બેટા! આ તારી નાની વહુ થાય!' અહા! ત્યારે તે કેવી હરખાતી! એ જૂના હરખમાં મારી મા મારી પાપમાલીનીજ વિપુટી વગાડતી; થોડા દિવસ ગયા. દશ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યો. બીજી ચોપડી પૂરી કરી હતી. એક સાંજે ચાર વાગે ઘરમાં મંગળ મંગળ વર્તી રહ્યું. જાંદા વાજાન બજ્યાં! લગન—અરે વજ્રપાતે ને વજ્રઘાતે નાખનારી લગન આવી. કપાળમાં મોટો ચાંદલો ને અક્ષત ચોંટી મદિરાની માફક કોટમાં ફૂલનો હાર ઓઢીને ઘોડે ચઢી હું પરણ્યો!

પુત્રીનાં કરુણ વચન સાંભળીને વિદ્યાનાં નેત્રોમાંથી મોતી જેવાં અશ્રુઓ ટપકી રહ્યાં. તેણે સાડી પાછળ મુખને ઢાંકવાના ઘણાએ યત્ન કર્યાં; પરંતુ ચતુર શ્રદ્ધા તે જોઈ ગઈ. માતાને આશ્વાસન આપતાં તેણે કહ્યું:—"બા ! આમ શોક કર્યે શું વળવાનું છે ? જો હું તને વહાલી હોઉં તો મારી મૃત્યુશય્યા ઉપરની છેલ્લી ઇચ્છા તું પૂર્ણ કર-બધાંને અંદર આવવા દે."

શ્રદ્ધાના શબ્દોથી સર્વેને દયા આવી. પુત્રીના આગ્રહ આગળ ડૉક્ટરની આજ્ઞા માતાને માલવિનાની લાગી. તેણે બહાર બેઠેલાં સર્વને માનપૂર્વક અંદર બોલાવ્યાં.

માંદા માણસની પાસે આવી, તેને અનેક તરેહના પ્રશ્નો પૂછી કંટાળો આપી, માંદગીમાં વધારો કરવા જેવું હિંદુસંસારમાં નિત્ય બને છે. ડૉક્ટરોની ગમે તેવી સલાહ હોય કે દરદીને ખુલ્લામાં રાખવો, તેની પાસે વધારે ગરદી થવા ન દેવી, તેની સાથે તો કોઈને પણ વાતસરખીએ ન કરવા દેવી; પરંતુ હિંદુસમાજમાં સોમાં પંચાણું ટકે તેનાથી ઉલટું જ વર્તન કરવામાં આવે છે.

પરંતુ વિદ્યાએ આજસુધી ડૉક્ટરની દરેક સૂચનાઓનો કડક અમલ કર્યો હતો. આજે પુત્રીનાં કરુણ વચનોએ તેની એ દૃઢતાને પિગાળી દીધી.

(૨)

બહારથી બધાં અંદર ગયાં. શ્રદ્ધાએ ધીરે રહીને પડખું બદલ્યું. સૌનો સત્કાર કરતાં તેણે કહ્યું:—"આવો."

તેને લાગુ પડેલી ખાંસીથી તેનો અવાજ બદલાઈ ગયો હતો, જ્યાં પણ એક વખતે એના ગળામાં કોયલ કે બુલબુલનો વાસો છે, એવું જણાતું હતું. વિનય અને વિવેકની તો તે સાક્ષાત્મૂર્તિ જ છે એવું અત્યારે પણ તેની વાતચીતની ઢબ ઉપરથી લાગતું હતું; અને હતું પણ તેમજ.

"બહેન ! બધાં આવ્યાં છે, પણ હવે તું વધારે ન બોલે તો સારું" પુષ્પાએ સૌની વતીથી કહ્યું.

"[illegible] કાકી ! તમારી મારા ઉપરનાં મમતા એમ કહે [illegible] અંતરાત્મા કહે છે કે, હવે હું બહુ બહુ તો [illegible] મહેમાન છું. હું પણ સમજું છું કે, વધારે [illegible] નથી; પરંતુ હવે મને [illegible] તમારા બધા [illegible] છે. મારી બા, [illegible] તથા [illegible] ઘણું કર્યું છે, પરંતુ એ બહુ [illegible]

૭૨–कुलीनतानो काळो नाग

એક બળતી બાળાની સાચી કરુણ કથા

(લેખકઃ–શ્રી. સુધાકાન્ત ભટ્ટ)

(૧)

(કુલીનતાને નામે સમાજમાં ચાલી રહેલાં પારાવાર પા
હવે અવધિ થતી જાય છે. નીચેની કરુણ આત્મકથા ગુજરા
હિંદુસમાજમાં ખરેખરી બનેલી છે. ઓ હિંદુસમાજ! મૃત્યુશ
પર સૂતેલી બાળાના રડતા હૃદયની કારમી ચીસ સાંભળ અને સાવધ થા!)

"બા, પુષ્પાકાકી, ચંપાભાભી! તમે બધાં અહીં આવો, બહાર બીજું જે કોઈ બેઠું હોય તેને પણ લેતાં આવો. ભલે મારી બા ગમે તે કહે. હવે હું તમારી ઘડી બે ઘડીની મહેમાન છું."

"શ્રદ્ધા! તારું સો વર્ષનું આયુષ્ય હો. એવું અમંગળ ન બોલીએ." પુષ્પા કાકીએ તેની પાસે જતાં કહ્યું.

"બેટા! ડૉક્ટરે કહ્યું છે કે, તું વધારે બોલીશ તો મગજ ઉપર દબાણ વધશે, માટે આજનો દહાડો શાંત રહે." શ્રદ્ધાની બા વિદ્યાએ દયામણું મોઢું કરીને કહ્યું.

"બા! મારે આજેજ બોલવું છે, કાલે તો પછી હું અહીં બોલવા કે તને સતાવવા રહેવાની નથી." મંદસ્વરે શ્રદ્ધાએ શ્વાસ ખાતાં ખાતાં કહ્યું.

ગુલાબની ખીલતી કળીને ભઠ્ઠીમાં નાખી હોય તેવી શ્રદ્ધાની દશા હતી. એના શરીરનું વાન, એના ચહેરાનો ઘાટ, એનું સ-પ્રમાણ નાક અને એનાં દીર્ઘ અણીયાળાં નેત્રો જોઈને કોઈ પણ કહી શકે કે, તંદુરસ્ત હાલતમાં શ્રદ્ધા ખૂબસુરત ગણાતી કન્યાઓ-માંની એક હશે; પરંતુ સુકોમળ વેલીને વિધિના આકરા આત
તાપે કરમાવી નાખવામાં આવી હોય, તેવી તેની દેહલતા કરમાઈ ગઈ હતી. માંદગીએ તેના શરીરને જેટલું નહોતું તાવી નાખ્યું તેટલું માનસિક વ્યથાએ તાવી નાખ્યું હતું.

તારા ગુણોનો પાર નથી, હું જનોભરની નમારી [illegible] છું: [illegible] સત્ય વાત કહેવામાં શા માટે અચકાઉં ?"

"દીકરી! અરેરે, અમે તે વખતે આમ [illegible] નહિ [illegible]" [illegible] રડતાં રડતાં કહ્યું.

"આ! બેશરમી માફ કરજો, પરંતુ આ તારી [illegible] વર્ષોની [illegible] જીંદગી ગાળવા જ્યાં આખું [illegible] [illegible] એ સહશે. તારો જમાઈ દુનિયાની નજરમાં [illegible] [illegible] જ્યાં મારી તેને લગારે હિંમત નહોતી. એનાં [illegible] [illegible] [illegible] વિષ રેડતાં છે, આપણે કુલીનને તે [illegible] [illegible] શું ? આ! મારી સામે ઉભા રહીને તે કદી [illegible] પણ નથી. [illegible] કદી વાત પણ કરી નથી. જાતિનો ઉદ્ધાર કરવાનો [illegible] [illegible] મારા સસરા અને દેશને સુધારવાનો દાવો કરનાર [illegible] [illegible] સદૈવ નગ્ન, ધરી અને [illegible] દારી [illegible] [illegible] પણ હું, વાસી અને [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] બનાવે છે પરણ્યાને મારી [illegible] વાત કર- [illegible] આપે! ઓ પુણ્યશાળી! [illegible]! [illegible], આ [illegible] કુલીન સગાંની કુલીનતા! ડૉક્ટર કહે છે ન કહે, પરંતુ [illegible] [illegible] પડ્યો છે. જેને પૂરેપૂરું [illegible]–[illegible] કે આવા [illegible] અને હમેશાં [illegible] [illegible], એકકે દાંધે આખા થતાં [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] એમાંજ [illegible] રહેવું પડે અને [illegible] આખું ઉજળતા થાય, સાસરવાસમાં [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] સૌભાગ્ય ગાળવાનું થાય, તેને [illegible] ન થાય તો [illegible] [illegible] ? કુલીન સસરાજીની પણ મેં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માંડ [illegible] પણ [illegible] છે! [illegible] [illegible]."

[illegible] [illegible] વાતો સાંભળી શી રીતે રહ્યું હતું. તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જાણે [illegible] આવી વાત સાંભળી [illegible] [illegible] [illegible] મનમાં વિચારી રહ્યા હતા.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નિશ્ચય કરી લીધો, તે [illegible] [illegible] [illegible] વખતે તેનાં નેત્રામાં આવીને [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] રહ્યું હતું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છો ? હાથનાં [illegible] [illegible] [illegible] છો, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], તે [illegible] [illegible]

જવા પછીથી પાળ બાંધવા જેવું છે."

શ્રદ્ધા ચઢેલા શ્રમને લીધે લગાર વિસામો લેવા થોભી. તે વખતે તેણે જોયું તો સાંભળનારાંમાંથી કોઇની પણ આંખ કોરી નહોતી.

ધીરે રહીને વળી શ્રદ્ધા બોલીઃ—"મારે આજે તમને સર્વને આ મૃત્યુશય્યા ઉપરથી એક શિખામણ આપવી છે. એ મારો જાતિ-અનુભવ છે, મારા ટુંકા જીવનની એ કરુણ કથા છે. હું ઇચ્છું છું કે, એ કથા સાંભળી તમારાં હૃદય દ્રવો! તમે બધાં અત્યારે મારી કાળજી રાખો છો, તેટલી કાળજી મારાં લગ્ન ગોઠવતાં કેમ ન રાખી? બા! પુષ્પા કાકી! માફ કરજો. જીવનસુધી તમારી શરમ પાળી છે, હવે મરણને કાંઠે આવી પહોંચી છું, એટલે જેટલું કહેવું છે તે કહેવા દો. કદાચ એમાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતું જણાય તો માફ કરજો."

"શ્રદ્ધા! એ શું બોલી? તારા જેવી દીકરીઓ બહુ ઓછી હશે." સજળ નયને વિદ્યાએ કહ્યું.

"મારા પિતાજીએ મોટાઇ મેળવવા માટે મારાં લગ્ન સરખાં સરખાંઓમાં નહિ કરતાં, પોતે માની લીધેલા કુળવાનને ઘેર કર્યાં, એ તો તમે સૌ જાણો છો. મારા સસરા આખી નાતને સુધારવાનો બોજો બોજો માથે લઇને ફરે છે. મારાં સાસુ દેશમાંથી ચાની બદી દૂર કરાવવા જાહેર ભાષણો કરે છે. મારા પતિ કૉલેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે છે. તમે બધાં એમને કુલીન માનો છો. એ લોકો પણ પોતાને કુલીન ગણાવે છે; પરંતુ અનુભવે મને શીખવ્યું છે કે, તેમનામાં સાચી કુલીનતાનો છાંટો પણ નથી. તેમનું હૃદય કુલીન-ને છાજતા સદ્‌ગુણોથી વિભૂષિત નથી; પરંતુ નાતમાં એમનું નામ કુલીન ગણાય છે, એનું માત્ર મિથ્યાભિમાન છે. મારાં માબાપે એ મિથ્યા મોટાઇના યજ્ઞમાં મારું બલિદાન આપ્યું છે. મારું અકાળ મરણ મિથ્યા કુલીનતાનેજ આભારી છે. તમે બધાં એ સમજો અને તમારી બાળાઓને એવા ઉંડે કૂવે ન ઉતારો માટેજ હું આ બધું કહી લઉં છું."

વિદ્યાથી ન રહેવાયું. તેનાથી મોટેથી ધ્રૂસકે રડી જવાયું. સૌ તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં.

વિસામો ખાઇને માંદી શ્રદ્ધા બોલીઃ—"મા! હવે બધી ફિકર નકામી છે. કુલીનને ઘેર દીકરી દઇ ખોટી મોટાઇ મેળવવાની તમારી લાલસાએ તમારી દીકરીનો ભોગ લીધો છે. કુલીનતાને પવિત્ર બનાવી તેના મંદિરે ચઢવાની કલ્પના તમારો ભ્રમમાત્ર હતી. ત્યાં તો પેલો કૂવો હતો, તમારી દીકરીને તમે એમાં ધકેલી મૂકી હતી. મા! માર

કેવું ગણુના ! જે વર્ગમાંથી સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ, સ્વાભિમાન અને વિવેકબુદ્ધિનો નાશ થયો હોય, તે વર્ગની શ્રદ્ધા જેવી નિર્દોષ બાળાઓ અકાળે મૃત્યુમુખે પડે તેમાં શી નવાઈ ? એ વર્ગનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ?

શ્રદ્ધા જન્મથીજ કોમળ હૃદયની, સંસ્કારી આત્માવાળી અને દુશ્મનને પણ વહાલી લાગે તેવા સ્વભાવવાળી હતી. એનાં માતાપિતાની તે એકની એક પુત્રી હોવાથી કુટુંબની લાડકી હતી. એ લાડને પરિણામે તેના વિદ્યાભ્યાસમાં કે ગૃહવ્યવહારના શિક્ષણમાં લગારે ક્ષતિ આવવા દીધી નહોતી.

શ્રદ્ધાના પિતા એના ગામમાં ડાહ્યા પુરુષ ગણાતા, પાંચ પૈસે સુખી અને પોતાના વિભાગમાં કુલીન ગણાતા; એટલે શ્રદ્ધાને કહેવાતા કુલીનને ઘેર દેવામાંજ તેઓ મોટાઈ માનતા હતા. એને લીધેજ તેમણે પોતાના કુટુંબના રિવાજની સામે થઈને, ન્યાતમાં વધારે ખાનદાન ગણાતા કુટુંબમાં શ્રદ્ધાને દીધી; પરંતુ એમની ન્યાતમાં ચારિત્ર્ય કે વિદ્યાની કસોટીથી ખાનદાની નહોતી અંકાતી. અમુક ગામમાં અને તેમાં પણ અમુક કુટુંબમાં જન્મે તે-પછી ભલે ચોરી કરતો હોય, ગરીબોનાં ગળાં રહેંસતો હોય, ખરાબ કર્મો કરી જેલ સેવી આવ્યો હોય, કે ભીખ માગતો હોય છતાં પણ તે-ખાનદાન ગણાતો. પોતાને હલકા ગણાવનારાઓ એ રીતે ખાનદાનીની કસોટી કરતા; એટલે એ કહેવાતા કુલીનો વધારે મક્કમ બની પોતાની જોહુકમી વધાર્યેજ જતા. એ ન્યાતનો યુવકવર્ગ આ નીતિની સામે થતો, પરંતુ શ્રદ્ધાના પિતા જેવાઓ તેમને દમી દેતા. પરિણામે કુલીનો વધારે ખાઉ ખાતા. પણ આજે પુત્રીની વાત સાંભળી એજ પિતા પસ્તાઈ રહ્યો હતો. !

(૪)

“બહેન' શાંત થા, તારી વાત ખરી છે, અને હવે આપણી [illegible] હવે [illegible] કરીશ.” શ્રદ્ધાના પિતાએ એની [illegible] વાંચી કહ્યું.

[illegible]

[illegible]

સુખ નજ મળે. પિતાજી ! બોલો, તમારાજ કુટુંબમાં પુત્રવધૂઓને હિંચકાની સાંકળે ચોટલાઓ બાંધી હીંચકવામાં આવી નથી ? તેમને ઘોડાઓની ચાબુકે ફટકાવવામાં આવેલ નથી ? તેમના મુખમાં શ્વાનવિ...ભરવામાં આવેલ નથી ? નરકયાતના આથી વધારે શું હશે ? જગતના લોકો ! કાન હોય તો આ મૃત્યુશય્યામાં પડેલી સ્ત્રીનાં વચનો સાંભળજો. જે ઘરની પુત્રવધૂઓ ઉપર ત્રાસ પડે છે, તે ઘરની દીકરીઓ કદી સુખી નહિ થાય. જે ઘરમાં પુત્રવધૂઓ પીડાય છે, તે ઘરની લક્ષ્મી, સુખ, ઉન્નતિ, વિદ્યા, સદાચાર સઘળું હરાય છે ! આ ખોટી મોટાઇ માટે મરતાં, સાચી ખાનદાની સિવાય ના કહેવાતા કુલીનોને ઘેર રહેંસાવા માટે તમારી દીકરીઓ દેના માબાપો ! આંખો હોય તો જુઓ, કુલીન કુટુંબનો ભોગ થઇ પં આ સ્ત્રીને !"

(૩)

શ્રદ્ધાની જ્ઞાતિમાં એક વર્ગ પોતાને કુલીન મનાવતો હતો, બીજા વર્ગને તેઓ પોતાનાથી ઉતરતા ગણતા. તેમને પોતાની દીકરીઓ દેતા નહિ; પરંતુ જેમને તેઓ ઉતરતા માનતા તેમની દીકરીઓ ચાંલ્લાવિના લેતા પણ નહિ. બીજા વર્ગમાં પોતાની જાતને માટે શ્રદ્ધા અને આત્મભાન કશુંએ નહોતું. ધીરે ધીરે બધું લુપ્ત થઇ ગયું હતું, એટલે એવું અપમાન પણ રાજી થઇને કબૂલ કરવામાંજ પોતાને મોટાઇ મળેલી ગણતા. પરિણામે કુલીનો એમની દીકરીઓ(પોતાની સ્ત્રીઓ)ને અપાર કષ્ટ આપતાં. તેમને પેટપુરતું ખાવા કે પહેરવા વસ્ત્રો પણ આપતા નહિ. વસ્ત્રો તો એના બાપેજ પૂરાં પાડવાં જોઇએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ રસોડાપ્રવેશ માટે તથા બીજી વિધિઓ માટે પણ કન્યાના પિતાએ મોટી રકમ આપવીજ જોઇએ, એવો હક એ વર્ગે સ્થાપિત કરી દીધો હતો.

ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઇએ કે, નોકરશાહીનો ખરાબમાં ખરાબ [illegible] સભ્ય પણ એ કહેવાતા કુળવાનો જેવો સંગઠિત નથી હોતો; [illegible] આગળ [illegible] ત્યાં ન સમજાય [illegible] કરતા પણ એમની [illegible] સ્વીકારે, તે માણસને એમનું નમા[illegible] જેની પુત્રીને તેઓ પત્નીતરીકે સ્વીકારે, તે માણસને એમનું [illegible] હતી. એ વર્ગ ખર્ચ નિભાવવુંજ જોઇએ, એવી તેમની માન્યતા હતી. [illegible] [illegible] સુદ્ધાં એજ મતને માનનારા અને એ લોકોને પરની [illegible] કરતાં પણ [illegible] હતા. આમ છતાં શ્રદ્ધાના પિતા [illegible] અનેક [illegible] એમની [illegible] હતા, કે જેઓ કરવાને તેમને [illegible] અને એવી પોતાના કુળને [illegible]

લેવું ગણતા ! જે વર્ગમાંથી સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ, સ્વાભિમાન અને વિવેકબુદ્ધિનો નાશ થયો હોય, તે વર્ગની શ્રદ્ધા જેવી નિર્દોષ બાળાઓ અકાળે મૃત્યુમુખે પડે તેમાં શી નવાઈ ? એ વર્ગનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ?

શ્રદ્ધા જન્મથીજ કોમળ હૃદયની, સંસ્કારી આત્માવાળી અને દુશ્મનને પણ વહાલી લાગે તેવા સ્વભાવવાળી હતી. એનાં માતાપિતાની તે એકની એક પુત્રી હોવાથી કુટુંબની લાડકી હતી. એ લાડને પરિણામે તેના વિદ્યાભ્યાસમાં કે ગૃહવ્યવહારના શિક્ષણમાં લગારે ક્ષતિ આવવા દીધી નહોતી.

શ્રદ્ધાના પિતા એના ગામમાં ડાહ્યા પુરુષ ગણાતા, પાંચ પૈસે સુખી અને પોતાના વિભાગમાં કુલીન ગણાતા; એટલે શ્રદ્ધાને કહેવાતા કુલીનને ઘેર દેવામાંજ તેઓ મોટાઇ માનતા હતા. એને લીધેજ તેમણે પોતાના કુટુંબના રિવાજની સામે થઇને, ન્યાતમાં ક્યારે ખાનદાન ગણાતા કુટુંબમાં શ્રદ્ધાને દીધી; પરંતુ એમની ન્યાતમાં ચારિત્ર્ય કે વિદ્યાની કસોટીથી ખાનદાની નહોતી અંકાતી. અમુક ગામમાં અને તેમાં પણ અમુક કુટુંબમાં જન્મે તે-પછી ભલે ચોરી કરતો હોય, ગરીબોનાં ગળા રહેંસતો હોય, ખરાબ કર્મો કરી જેલ સેવી આવ્યો હોય, કે ભીખ માગતો હોય છતા પણ તે-ખાનદાન ગણાતો. પોતાને હલકા ગણાવનારાઓ એ રીતે ખાનદાનીની કસોટી કરતા; એટલે એ કહેવાતા કુલીનો વધારે મક્કમ બની પોતાની જોહુકમી વધાર્યેજ જતા. એ ન્યાતનો યુવકવર્ગ આ નીતિની સામે થતો, પરંતુ શ્રદ્ધાના પિતા જેવાઓ તેમને દમી દેતા. પરિણામે કુલીનો વધારે ખાડ ખાતા. પણ આજે પુત્રીની વાત કે બળી એજ પિતા પરતાપ રહી હતો !

(૪)

"બહેન ! શાંત થા, તારી વાત ખરી છે, અમે હવે અમારી ભૂલ જોઈ શક્યા છીએ. પ્રભુ તને આરામ કરશે." શ્રદ્ધાના પિતાએ એની દશા અશક્ય જાણીને કહ્યું.

[illegible]

[illegible]

સુખ નજ મળે. પિતાજી ! બોલો, તમારાજ કુટુંબમાં પુત્રવધૂઓને હિંચકાની સાંકળે ચોટલાઓ બાંધી હીંચકવામાં આવી નથી ? તેમને ઘોડાઓની ચાબુકે ફટકાવવામાં આવેલ નથી ? તેમના મુખમાં શ્વાનવિ...ભરવામાં આવેલ નથી ? નરકયાતના આથી વધારે શું હશે ? જગતના લોકો ! કાન હોય તો આ મૃત્યુશય્યામાં પડેલી સ્ત્રીનાં વચનો સાંભળજો. જે ઘરની પુત્રવધૂઓ ઉપર ત્રાસ પડે છે, તે ઘરની દીકરીઓ કદી સુખી નહિ થાય. જે ઘરમાં પુત્રવધૂઓ પીડાય છે, તે ઘરની લક્ષ્મી, સુખ, ઉન્નતિ, વિદ્યા, સદાચાર સઘળું હરાય છે ! એ ખોટી મોટાઈ માટે મરતાં, સાચી ખાનદાની સિવાય-ના કહેવાતા કુલીનોને ઘેર રહેંસાવા માટે તમારી દીકરીઓ દેનારાં માબાપો ! આંખો હોય તો જુઓ, કુલીન કુટુંબનો ભોગ થઇ પડેલ આ સ્ત્રીને !"

(૩)

શ્રદ્ધાની જ્ઞાતિમાં એક વર્ગ પોતાને કુલીન મનાવતો હતો, બીજા વર્ગને તેઓ પોતાનાથી ઉતરતા ગણતા. તેમને પોતાની દીકરીઓ દેતા નહિ; પરંતુ જેમને તેઓ ઉતરતા માનતા તેમની દીકરીઓ ચાંલ્લાવિના લેતા પણ નહિ. બીજા વર્ગમાં પોતાની જાતને માટે શ્રદ્ધા અને આત્મભાન કશુંએ નહોતું. ધીરે ધીરે બધું લુપ્ત થઇ ગયું હતું, એટલે એવું અપમાન પણ રાજી થઇને કબૂલ કરવામાંજ પોતાને મોટાઇ મળેલી ગણતા. પરિણામે કુલીનો એમની દીકરીઓ(પોતાની સ્ત્રીઓ)ને અપાર કષ્ટ આપતા. તેમને પેટપૂરતું ખાવા કે પહેરવા વસ્ત્રો પણ આપતા નહિ. વસ્ત્રો તો એના બાપેજ પૂરાં પાડવા જોઇએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ રસોડાપ્રવેશ માટે તથા બીજી વિધિઓ માટે પણ કન્યાના પિતાએ મોટી રકમ આપવી જોઇએ, એવો હક એ વર્ગે સ્થાપિત કરી દીધો હતો.

ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઇએ કે, નોકરશાહીનો ખરાબમાં ખરા સભ્ય પણ એ કહેવાતા કુળવાનો જેવો સંગદિલ નથી હોતો; જન [illegible] હિસાબમાં ન ગણાય. કાયરની કરતા પણ એમની ક્રૂરતા આગળ [illegible] જેની પુત્રીને તેઓ પત્નીતરીકે સ્વીકારે, તે માણસે એમનું તમામ ખર્ચ નિભાવવુંજ જોઇએ, એવી તેમની માન્યતા હતી. એ વર્ગના [illegible] પુરુષો સુદ્ધાં એજ મતને માનનારા અને એ એમને ઘરની ઉપરથી [illegible] કરતાં પણ [illegible] ગણતા હતા. આમ છતાં શ્રદ્ધાના પિતા જેવા અનેક પિતાઓ એમની [illegible]માં હતા, કે જેઓ કરજને પણ [illegible] તેમને કન્યાઓ આપતા અને એથી પોતાના કુળને [illegible]માં મહા-

૭૨–दीनवंधु

(લેખકઃ-શ્રી. મૂ. સો. ભટ્ટ)

બહારનો દેખાવ કાંઇ સાધુસંન્યાસી જેવો નહોતો, છતાં તેની રહેણીકરણી ઉપરથી લોકો કહેતાં કે 'વાહ! સાધુ હો તો આવાજ હોજો !' નાના એવા એક ગામડાના પાદરમાં સુંદર મઢી બનાવીને ત્યાં રહેતો. આવ્યાને બે ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં છતાં કોઇએ તેને પૂછયું સરખુંયે નહોતું કે "તમારૂં નામ શું ? તમે રહેવાસી ક્યાં-ના ?" તેની ભાવપૂર્ણ દૃષ્ટિ, મોઢા પરની મધુર કાન્તિ અને સરળ સીધી વાતચીતનો સૌને સરખો પરિચય થતો. ખરૂં કહીએ તો તેનું નામઠામ કે ઓળખાણ પૂછવાનો કોઇને વિચારજ થતો નહિ. સૌના મનમાં તેને નિહાળીને એકજ ભાવ ઉભરાતો કે "આવો સુપાત્ર સાધુ અમારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ! એને તો ભગવાનેજ મોકલ્યો છે."

પહેલાંનું નામ તો ગમે તે હોય, ગામલોકો તેને દીનબંધુ કહી બોલાવતા. અમારૂં એકજ ગામ નહિ પણ [illegible] ગામનો તે સાચો દીનબંધુ કહી શકાય. તેનું કામ [illegible] સેવા કરવાનું. ગામનાં [illegible] અને ગોવાળોને માટે સીમમાં કૂવા [illegible]; તળાવ બંધાવ્યું; ગામના પાણીઆરાનો કૂવો જૂનો હતો, તેની [illegible] [illegible] પુષ્કળ કાદવ કીચડ થતો [illegible]; ગામના [illegible] માણસોને સાથે મળીને કામ કરતા કર્યાં; [illegible] ગામમાં જ્યાં ત્યાં ઉકરડાના ઢગલા હતા અને [illegible] [illegible] ગોઠવણ કરાવી. [illegible] દુર્ભિક્ષના દુઃખ [illegible]

[illegible]

ન્યાતમાં આટલો સુધારો થાય કે બીજી બાળાઓના ભોગ લેવાત બચે તોપણ ક્યાં ?"

શ્રદ્ધા વધુ બોલવા ઇચ્છતી હતી, પરંતુ શ્રમ એટલો જણાતો હતો કે બોલી શકાતું નહોતું.

એના પિતાએ કપાળ પર સ્નેહથી હાથ ફેરવતાં કહ્યું:-"બહેન! વિશ્રાંતિ લે, હવે બહુ બોલવા જતાં તબિયત બગડશે."

શ્રદ્ધાના મુખમંડળ ઉપર દિવ્ય તેજ પ્રકાશી ઉઠ્યું, કોઇક અકલ્પ્ય બળે તે બેઠી થઈ ગઇ. તેને ભાન નહોતું, હવામાં હાથ ફેરવતાં તે પોકારી ઉઠી:-"હિંદુસમાજ! મૃત્યુશય્યામાં પડેલી સુનારીનાં વચનો સાંભળી લે! હજી જો તારા પિશાચી યંત્રમાં સ્ત્રીવર્ગને આમજ છુંદાવા દઇશ તો હાલના કરતાં પણ તારો વધુ અધઃપાત થશે! પ્રભુની નજરમાં પણ હવે આ જુલમ ખુંચી રહ્યો છે. નિર્દોષ બાળાઓની ચિતામાં બળી ન મરવું હોય તો ઓ સમાજ! ચેત."

છેલ્લા શબ્દો બોલતાંજ શ્રદ્ધા ગબડી પડી, તેનાં નેત્રો વિકસિત થઇ ગયાં, મોં સહેજ પહોળું થઇ ગયું અને હમેશને માટે ગઇ.

(તા. ૧૨-૮-૧૯૨૭ના "હિંદુસ્થાન"માંથી)

આવાં મોટા અક્ષરે લખે અને વળી તેની છબી છાપે, એ બધી વાતની આગલી પાછલી તો અમે ક્યાંથીજ જાણીએ ? પણ દીનબંધુએ તો ઘણી ઘણી વાતો કહી નાખી. એ સુન–યાટ–સેન તો ચીનના વતની, મોટા દેશભક્ત, ચીનની સ્વતંત્રતા માટે તનતોડ મહેનત કરનાર અને ચિનાઈ પ્રજામાં અસ્મિતા લાવીને આજે યુરોપની પ્રજા પાસે સ્વતંત્ર સત્તાતરીકે કબૂલ કરાવવાની શક્તિ લાવનાર, એવું એવું ઘણુંય કહ્યું. એવીજ રીતે ઇજીપ્ત અને ઇરાન, કોરીઆ અને અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોની લડતોની વાતો કહેતા જાય અને સાથે સાથે નિશાળમાં બાર મહિના સુધી ભૂગોળ ગોખ્યા છતાં એ દેશો ક્યાં આવ્યા અને તેમાં માણસો વસે છે કે વાંદરાં તે અમે જાણતા નહોતા તે કલાક અર્ધો કલાકની વાતોમાંથી સમજાવતા જાય.

છાપાંને લગતી વાતો થઇ રહે એટલે કર્મકથા શરૂ થાય. ગામમાં કોઇને બોલાચાલી થઇ હોય કે કોઇનું ઢોર ગોલાનમાં નુકસાન કરી આવ્યું હોય એથી થયેલા દુઃખનું નિવારણ પણ સાંજે થઇ જતું. અડખે પડખેનાં ગામડાંના સુખદુઃખના, કોઇ સાળમાંદાના સમાચાર પણ આ રાતની સભામાજ મળતા.

અમારા ગામમા એક બીજી વ્યક્તિ પણ હમેશની યાદગીરી મૂકી ગઈ. દીનબંધુ જેટલું તો નહિ, પણ તેની સેવાના કામમા પર્તિરૂપ એ વ્યક્તિનો હિસ્સો પણ ઘણો ગણાય. એ વ્યક્તિ તે અમારાં ગંગાબહેન. જાતે બ્રાહ્મણ અને વળી બાળવિધવા. એમના બાપે પાંચ ચોપડીસુધી ભણાવેલાં. દીનબંધુ ગામમા આવ્યા પહેલાં ગંગાબહેન અગિયારશ કે વ્રતને દિવસે ગામની સ્ત્રીઓને વ્રતકથા વાંચી સંભળાવે કે પોળપદ ગવરાવે. દીનબંધુએ એમની સેવાઓને યોગ્ય દિશામા વાળી, એટલે ગામના સ્ત્રીસમાજનું સ્વરૂપજ બદલાઇ ગયું. અગિયારશ કે કોઈ પર્વણીને દિવસે કથાવાર્તાનિમિત્તે સ્ત્રીઓ ભેગી થતી તેને બદલે હવે [illegible] હતા [illegible] [illegible] સભાનાં [illegible] દિવસને બદલે રાત્રે સંભાજ [illegible] [illegible] બહેનોનું [illegible] [illegible]

બધાના મનમાં ઘડીભર એગજ થઇ જતું કે, આપણે કદી ગુરાઇ ન કરવી. નિર્મળ ચારિત્ર્યના આવા પ્રભાવથી અમારા ગામમાં અંદર અંદરના ઝઘડાઓ નાબૂદ થઇ ગયા. કોઇ વખતે તકરારનું સમાધાન આપમેળે કે બીજા મોટેરાઓની સમજાવટથી ન થાય તો પોતાની નમ્રતા, મીઠી વાણી અને નિષ્પક્ષ લાગવગથી એકેય પક્ષને કોર્ટમાં તો દીનબંધુ ન જ જવા દે. અમારી ખાત્રી હોય કે, અમુક કંકાસ તો કોઇ રીતે શમવાનો નથી એવા કિસ્સામાં પણ સુલેહશાન્તિ જોઇને 'સમાધાન શાથી થયું" એમ પૂછતાં એકજ ઉત્તર મળતો કે "શું કરીએ ભાઇ ! કાંઈ દીનબંધુનું મોઢું તરછોડાય છે ?"

આમ સૌ સાથે હળીમળીને રહેનાર કે પારકાં દુઃખે દુખાનાર સાધુચરિત માણસો ઘણા મળે; પણ દીનબંધુને તો કુદરત સાથે પણ એવોજ ગાઢ સંબંધ. ફૂલ-વેલાનો તો એવો શોખ કે સવાર-સાંજ સિંચી સિંચીને પાણી પાયા કરે. મઢીનું આંગણું વેલા અને ઝાડોથી એવું રળિયામણું લાગતું કે ઉનાળામાં ઘેર જવાનું મનજ ન થાય. ઓશરીની કોરે બે પાંજરાં લટકતાં. એકમાં તેના કોઇ આગલા મિત્રે જંગબારી પોપટ મોકલાવેલો તે અને બીજામાં એક મેનાં. એક મોર હળી ગયેલો, તે પણ સવારસાંજ ફળીઆમાં ટહેલતો હોયજ. દીનબંધુના ઘરનાં આ બધાં સ્વજન. માણસને માણસના સહવાસનો થાક લાગતો હશે ? કોણ જાણે કેમ, પણ કોઇ કોઇ વાર ખડકી બંધ કરીને દીનબંધુને આ મેનાંપોપટ કે મોર અથવા ફૂલ-વેલો સાથે ગેલ કરતો અમે બારણાંની તડમાંથી જોતા ત્યારે જાણે તે નર્યો બાળક જેવો આનંદમાં લાગતો.

રાત્રે ભારે મઝા જામતી. વાળુપાણી કરીને પટેલીઆઓ, પસાયતા, વેપારી, કારીગર, બધા મઢીએ બેસવા આવે. મઢીની ઓસરીમાં બેઠક જામે, અને એક પછી એક નવી નવી વાતો નીકળે. દિવસે તો કામ સિવાય કોઇ સાથે ઝાઝું બોલવાની દીન-બંધુને ટેવ નહિ; પણ રાતે તો બોલતાં કે વાતો કરતાં થાકેજ નહિ. ક્યારેક તો રાતના બાર પણ વાગે. સૌથી પહેલી શરૂઆત છાપામાં આવેલા નવા તાજા સમાચાર કહેવાથી થાય. પછી આ-વાડીક કે માસિકમાંથી એકાદ સારો લેખ વંચાય અને વિચારવાનું મળે. એક વાર છાપામાં એવા સમાચાર આવ્યા કે, ખૂન-ચાર-સેન મરી ગયા. દીનબંધુ આવ્યા પહેલાં અમારા ગામમાં છાપું જ આવતું નહિ. ત્યાં આ આશ્ચર્ય [illegible] હતા અને શું કામ, કેમ મરી ગયા અને મરી ગયા તેમાં આપણા છાપાંવાળા આવતા

જ કુટુંબકબીલે સુખી હતા. શેઠને ત્રણ દીકરા હતા તેમાં સૌથી નાનો ૧૮ વર્ષનો અમારી હેડીનો લાલચંદ શેઠને બહુ વહાલો હતો. વેપારીનો દીકરો, ખાનદાન કુટુંબના સંસ્કાર અને જુવાન દેખાવડો લાલચંદ ગામનાં સ્ત્રીપુરુષ સૌનો માનીતો હતો; પરંતુ કમનસીબે ત્રણ દિવસના તાવમાંજ એનું અચાનક મૃત્યુ થયું. શેઠના હૃદયને સખત આઘાત થયો. વૃદ્ધ શરીર અને પાછલી અવસ્થામાં આ ઘા બહુ આકરો પડશે અને કદાચ શેઠનું શરીર પણ નહિ બચે એમ સૌને લાગતું હતું; પણ સ્મશાનેથી પાછા વળતાંજ શેઠે સૌને સંભળાવી દીધું કે "ભાઈઓ! આપણે ઘણા દિવસ જંગલી રિવાજને પાળ્યા. હવે રડવા કૂટવાનું બંધ થાય તો ઠીક, એમ મને ઘણા વખતથી લાગતું; પણ પારકે ઘેર કેમ બોલાય? એટલે આજ સુધી હું મૂંગો રહેતો. આજ મારે ઘેરથીજ હું પહેલ કરું છું કે, સ્ત્રીપુરુષ કોઈએ રડવાકૂટવાનું નથી. વળી આવા મરણ પાછળ આપણે જે અણુમનાં જમણનાં ખર્ચ કરીને મરનારની સદ્ગતિ થશે એમ માનીએ છીએ તે પણ ખોટું છે. શક્તિ હોય તો એજ નાણું કોઈ સન્માર્ગે વાપરીને મરનારની યાદગીરી રાખવી એજ ઉત્તમ માર્ગ છે; માટે હું સૌ ભાઈઓને જણાવું છું કે, લાલચંદ જીવતો હોત તો મારી મિલકતમાંથી જે ત્રીજો હિસ્સો તેને મળત તેટલા પૈસા હું ધર્માદામાં ખર્ચીશ. તેની વ્યવસ્થા એવી રીતે થાય કે જેથી ગામની આબાદી, રહેણીકરણી, આચારવિચાર [illegible] થાય કે બીજાં ગામો આપણો દાખલો લે. એ બધું મારા વૃદ્ધ હાથે બનશે નહિ. માટે તેની તમામ વ્યવસ્થા કરવાનું આપણે દીનબંધુને સોંપીએ "

અમને બધાને [illegible]

[illegible]

સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનની કથાઓ સાંભળીને વર્તમાન સ્ત્રીજગત એટલે શું એની ઝાંખી થતી ગઇ, તેમ સ્ત્રીસુલભ સંકુચિત મનોભાવ જઇને નવું નવું જાણવા અને અનુસરવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઈ ગઇ. ત્રણ વર્ષના ગાળા પછી ગામના લગભગ બધા સામાજિક પ્રસંગોમાં અજબ ફેરફાર જણાવા લાગ્યો. ત્રણ વર્ષ પહેલાંજ, ગામમાં કોઇને ત્યાં મરણ થયું હોય તો ગામનાં બૈરાં મરનારનાં ઘરનાં માણસોને પેટ ભરીને રોવરાવી કૂટાવી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યાં જતાં, તેને બદલે ઉલટાં ઘરનાં રોતાં હોય તેને છાનાં રાખી બે ચાર પીઢ સ્ત્રીઓ વારાફરતી ત્યાંજ રોકાતી અને બીજી નાની ઉંમરની હોય તે સવારસાંજ આવી બે દહાડા એ ઘરનું કામકાજ આટોપી જતી. નિશાળે જવા લાયક છોકરાંને શાળામાં મોકલવા સમજાવવા છતાં જે માબાપો ધ્યાન ન દેતાં તેજ છોકરાંઓને માતાઓ પોતે કાંડે ઝાલી નિશાળે મૂકી જતી અને મહિનામાં છોકરૂં શું શીખ્યું એની પૂછગાછ કરી શિક્ષકને પણ સચેત કરી જતી. ગલીને નાકે નાકે નાગા શરીરે, ઓધરાળા કે ફૂગી વળેલાં નાકમાં લીંટ વહેતાં છોકરાંઓ ધૂળમાં રમતાં નજરે ચઢતાં બંધ થઈ ગયાં.

આવા તો અનેક દાખલાઓ ગણાવી શકાય. એકજ માણસની સદ્‌ભાવના અને નિઃસ્વાર્થ સેવાપરાયણતાથી અમારૂં ગામ આદર્શ કુટુંબ જેવું બની ગયું. એ વિચારતાં અત્યારે સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે; પણ ખરી રીતે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઇ નથી. મુરબ્બીપણું કે ગુરુભાવ છોડી દઇને સહૃદયતાથી કોઈ મીઠાશથી સમજાવીને યોગ્ય રસ્તે દોરવે તો આપણો ગામડીઓ સમાજ તો બહુ સહેલાઇથી સાચે રસ્તે વળી શકે છે. માત્ર તેમનામાં ભળીને તેના અંગરૂપ બની જઇને પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એમ તો જમાનાઓથી પુરાણીઓ કથા કહેતા આવ્યા છે અને લોકો સાંભળતા આવ્યા છે; પરંતુ કેટલાં થોડાંઓને કથાપુરાણમાં આવતો સદ્‌બોધ જીવનમાં ઉતારવાની ધગશ જન્મી ? દીનબંધુને મનથી લોકોનાં સુખદુઃખ અને મૂંઝવણના પ્રશ્નો તેના પોતાના બની ગયા હતા. ગામના જીવન સાથે તેનું જીવન એવું ઓતપ્રોત થઇ ગયું હતું કે કોઇને ન તો તે પરાયો લાગતો કે ન તો તેની સમજાવટવિષે કોઇને શંકા થતી. એવા સેવક જે ગામને મળે તેનાં અહોભાગ્ય સમજવાં.

પરંતુ ધીમે ધીમે થતા ફેરફાર એકદમ લક્ષમાં આવતા નથી. અમારા ગામના લોકજીવનમાં જે પલટો થતો જતો હતો તેનો ખરો ખ્યાલ એક દુઃખદાયક પ્રસંગે આવ્યો. ગામના નગરશેઠ દેવચંદ શેઠ

ગામની પ્રવૃત્તિઓમાં સરકારી મદદ અપાવવાની સરકારી અમલદાર-તરીકે આશા આપી.

હવે શેઠ તરફથી વળતો ઉપકાર માનવાનો શિષ્ટાચાર કરવો રહ્યો. બીજે પ્રસંગે તો શેઠ ડાહ્યા હોઇ ઘણું સારું બોલે, પણ આજ પોતાની વતીનો જવાબ આપવા માટે દીનબંધુનેજ તેમણે આગ્રહ કર્યો. દીનબંધુને અગાઉ કોઈ દિવસ ભાષણ કરવા ઉભા થયેલા અમે જોયા ન હતા, એટલે અમે આતુરતાથી કાન માંડયા:—

"વહીવટદાર સાહેબે આજે સરકારી મદદ અપાવવાની આપણ: ને આશા આપી આપણા આનંદમાં ઉમેરો કર્યો; પણ આજે એકઠા મળેલા સૌની વતી એમને હું વિનંતિ કરું છું કે, સરકારી મદદ કરતાં પણ આપ ઘણું વધારે આપી શકો એમ છો. આપ અને આપના તાબાના નોકરો સરકારના નોકરોતરીકેની જે ભાવના સેવો છો તેમાં થોડોક ફેરફાર કરવાની કૃપા કરો. સરકાર એટલે રાજાપ્રજા સમસ્ત, રાજ્યહિત એટલે એકલું મહારાજા સાહેબની તિજોરીનું હિત નહિ, પણ પ્રજાનું હિત પણ હવે પરના થાઓ અને અમારી જે પ્રવૃત્તિઓના આપે વખાણ કર્યાં તેમા સાચા દિલથી સાથ આપતા રહો, તો અમારું ગામ તો શું પણ તમામ ગામડાં સુખી અને સમૃદ્ધ બની જાય. માત્ર જરા દૃષ્ટિકોણ બદલવાની જરૂર છે. પછી અમે સરકારના નોકર છીએ એવા અભિમાનથી કોઈ અમલદાર પ્રજાને હેરાન નહિ કરે."

આજે દીનબંધુ નથી. [illegible] પછી છ આઠ મહિને યાત્રા-નિમિત્તે કોણ જાણે ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે [illegible] અને નિર્ધનને પણ [illegible]

[illegible]

અને તેનો લાભ આસપાસનાં ૭ સાત ગામને મળવા માંડયો. સીગરામ ગાડી કરાવી તેમાં પુસ્તકો મૂકી ગાડી અઠવાડિયાના દિવસ ગામડાંમાં જતી અને દરેક ગામના સ્વયંસેવકો ઘેર ઘેર ફ વાંચવા માટે જોઇતી ચોપડીઓ આપતા અને વંચાયેલી ચોપડીઓ પાછી ગાડીમાં સોંપતા. અમારા ગામની વ્યવસ્થા દીનબંધુ જાતે સંભાળતા. શરૂઆતમાં તો શું વાંચવું, કયું પુસ્તક વાંચવા જેવું છે તેની લોકોને સમજ નહિ; એટલે પુસ્તકોની પસંદગી કરવાનું કામ દીનબંધુનું અને ઘેર ઘેર પહોંચાડવાનું તથા પાછાં લાવવાનું કામ અમારે કરવાનું રહેતું. ગંગાબહેનની મહેનતથી ત્રણ વર્ષમાં કન્યાઓ તેમજ નાની ઉંમરની સ્ત્રીઓ પણ ખપપૂરતું વાંચતાં લખતાં શીખી ગઇ હતી અને પુરુષોમાં તો ૪૦ વર્ષની અંદરનો ભાગ્યેજ કોઇ આદમી હશે કે જે વાંચતાં પણ ન શીખ્યો હોય.

બે વર્ષ સતત મહેનત કર્યા પછી આસપાસનાં ગામડાંઓને પણ લાગ્યું કે, આવી સારી સેવા કરનાર દીનબંધુ તેમજ આવું સાધન પૂરું પાડનાર શેઠના આભારદર્શન માટે કાંઇક થાય તો ઠીક.

પણ સૌના મનમાં દીનબંધુનો ડર હતો. તે પોતાનાં વખાણ સાંભળે તો નહિ, પણ પૂંઠ પાછળ કોઈ બે સારા શબ્દ બોલ્યું હોય તોપણ ઠપકો દે અને વળી કહે કે, આપણા લોકોને સાધારણ વાતને પણ મોટું રૂપ આપી દેવાની બહુ ટેવ હોય છે; એટલે આ સમારંભની યોજનામાં કોઇએ તેને વાતજ કરી નહોતી. વહીવટદાર, ફોજદાર વગેરે અમલદારોને પટેલ નોતરું આપી આવ્યા પછી બધાંને ખબર પડી કે, પુસ્તકાલયની સ્થાપનાનો વાર્ષિક મહોત્સવ ઉજવવાનો છે અને દેવદિવાળીને દિવસે મેળાવડો થવાનો છે.

મહોત્સવને દિવસે લોકોના આનંદનો પાર નહોતો. આટલાં વરસની નિઃસ્વાર્થ સેવાની જાહેર રીતે કદર થવાની હતી. લોકોના પ્રેમપાત્ર દીનબંધુનાં આજ બે મોઢે વખાણ થવાનાં હતાં અને સૌથી મજાની વાત તો એ હતી કે, દીનબંધુને તે બધું મોઢામોઢ સાંભળવું પડે એમ હતું.

વહીવટદાર સાહેબ અને બીજા નાના મોટા અમલદારો પધાર્યા. ગામના ચોરામાં મેળાવડો ગોઠવ્યો હતો. સ્ત્રીપુરુષોની મેદની જામી હતી. ગામલોકો તેમજ ફરતાં ગામો તરફથી સુંદર શબ્દોમાં શેઠનો આભાર માન્યો અને અમારા ગામનાં સંપ, કેળવણીપ્રચાર, સ્વચ્છતા, પરસ્પરનો સહકાર અને કુટુંબભાવનાનાં વખાણ કર્યાં. ઉપરે એ શબ્દોમાં દીનબંધુની પણ કદર કરી અને અભાગ

રસ્તામાં

'હવે શું થશે ?'
'હવે શું થશે ?'
'હવે શું થશે ?'
'હવે શું થશે ?'

આ શબ્દોથી વાતાવરણ ગાજતું હતું. જ્યાં ત્યાં એકઠાં
લોકો આજ પ્રશ્ન પૂછતાં હતાં. અમારો તો શ્રીમંત વિ
એટલે કોઇ મિલનો માલેક, તો કોઇ મેનેજર તો કોઇ કારખાન
વ્યવસ્થાપક વગેરેજ હતા. મારી માફક માત્ર બેંકના વ્યાજ
જીવન ગુજારનારા પણ કેટલાક હતા, પણ તેમની સંખ્યા ઓ

એકે કહ્યું: "કામદારો તો હડતાલ પાડી બેઠા. હવે શું થશે

બીજાએ જણાવ્યું: "સેફ ડીપોઝીટો અને બેંકો પર સર
લશ્કરી પહેરો મૂકી દીધો છે!"

ત્રીજાએ ઉમેર્યું: "બેએક લશ્કરી ટુકડીને તૈયાર રાખવા
આવી છે એવા સમાચાર મળ્યા છે."

"કમાન્ડર કહેતો હતો કે, દરેક શહેરમાં લશ્કર ગોઠવવાન
સરકારે યોજના કરેલી હોવાથી આપણા શહેરમાં માત્ર બેજ ટુકડ
તેઓ રાખી શકયા છે." ચોથાએ પાદપૂર્તિ કરી.

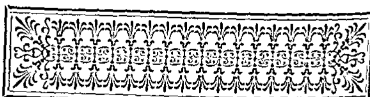
"પાંચ લાખ કામદારો સામે આ પાંચસો શું કરવાના હતા ?"
હતાશ થઇને છઠ્ઠાએ કહ્યું.

હું આ જૂથ છોડીને આગળ ચાલ્યો......રસ્તામાં કેટલાક
લોકો હજુ પણ ટોળે વળી ઉભા હતા. સામાન્ય રીતે તેમનાથી પણ હું
આગળ ગયો. આખરે એક જણ મારા જેવો મળ્યો. તે સાયકલ પર
આવતો હતો. મને જોઇને સાયકલપરથી તે નીચે ઉતર્યો.

તેણે કહ્યું. "કામદાર [illegible] તે [illegible] લોકોએ ઉત્સર માંડયો છે.
[illegible] તો [illegible] સુધી નથી. [illegible] તો [illegible] મલે છે.
એટલું કહી [illegible] તે મિત્ર [illegible] પર [illegible] ચાલતી પકડી.
હું તો [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] ધીમે પગલે
[illegible] છે.'
[illegible]

કામદાર સભામાં

[illegible]

७४–क्षुधार्तो जाग्या त्यारे

(લેખકઃ–શ્રી. પી. જે. બી.)

ઘરમાં

પાટનગર પર ઉષાનાં ઓજસ પથરાતાં હતાં. હવા તદ્દન શાંત હતી. વાતાવરણમાં નીરવ શાંતિ છવાઇ ગઇ હતી. મારા ઘર પાસેથી લોકલ ગાડીનો માર્ગ છે, પણ અત્યાર સુધી આગગાડીનો જરાય ધ્વનિ મને સંભળાયો ન હતો. એકદમ આવી શાંતિ જોઇ મને પહેલાં જરા નવાઇ લાગી. હું કદાચ બહેરો તો નથી બની ગયો તેની મને શંકા ગઈ. તરતજ મેં બારણું ખખડાવી જોયું.

એટલામાં મારી પત્ની આવી. તેણે મને કહ્યું કે 'આજ દૂધજ આવ્યું નથી.'

'કેમ' પૂછતાં પહેલાં કેટલીએ કલ્પનાઓ મારા મગજમાંથી પસાર થઇ ગઇ. તરતજ મને એકદમ ભાન આવ્યું કે, પાટનગરમાં અસાધારણ હડતાળ શરૂ થઇ ચૂકી હતી.

અસાધારણ હડતાળ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં મેં ઠીકઠીક વાંચ્યું હતું. કેટલાય મહિનાઓથી કામદારો એવી હડતાલની બીક બતાવતા હતા. આખરે તેઓએ કંઇક પડકાર જેવું આપ્યું હતું. મઇ કાલેજ મારો ભાઇબંધ મને કહેતો હતો કે, અસાધારણ હડતાલ પડે એવો સંભવ છે. પણ ત્યારે મને કલ્પનાયે ન હતી કે, આવી હડતાલ આજથીજ શરૂ થશે.

છેવટે દૂધ વગરજ સવારનો નાસ્તો પૂરો કર્યો.

નોકરો પણ હડતાલમાં જોડાયા હતા, એટલે મારી પત્નીને બધી વસ્તુઓ જાતેજ કરવી પડી. જરા કંટાળો તો આવ્યો, પણ આ નવો અનુભવ હોવાથી મને તો અનિશ્ચિત આનંદ થયો.

સાથે સાથે પાટનગરમાં કેમ ચાલે છે તે જાણવા માટે હું મારાં કપડાં પહેરીને બહાર નીકળ્યો. મોટર હતી પણ ડ્રાઈવર તો હડતાલ પર ગયો હતો.

પરિશ્રમ ઉપર વિલાસ કરો છો. તમો તેમની મહેનત પર મોજ-વિલાસ માણો છો અને તેથી કામદાર જનતા, તમને અને તમારી આ સમાજરચનાને તોડી નાખવા તત્પર બની છે..."

આ સમાજવાદી ભાઈનું ભાષણ ચાલુજ હતું, પણ મને તે સાંભળતાં કંટાળો આવ્યો; એટલે હું પછી ધીમે પગલે ઘેર ગયો.

ભૂખમરો

અસાધારણ હડતાલ તો ધાર્યા કરતાં ઘણી લાંબી ચાલી. એક અઠવાડિયું પસાર થઇ ગયું, અને અમારા ઘરમાં અનાજ હવે ખૂટવા લાગ્યું. મારી પત્નીએ તદ્દન કર્કશતાથી જણાવી દીધું કે "હવે માત્ર ચારજ દિવસ ચાલે તેટલું અનાજ છે." એટલે મેં નિર્ણય કર્યો કે, અર્ધા ભૂખ્યા રહી આઠ દિવસ એ અનાજ ચલાવવું.

મેં મારી પત્નીને કહ્યું: "હવે આપણે ખાઇએ છીએ તેના કરતાં અર્ધું ખાઇને એ અનાજ આઠ દિવસ ચલાવીશું."

અન્ય કંઇ ઉપાયજ નહિ હોવાથી મારી પત્ની પણ એકજ ટંક આહાર કરવા સંમત થઇ.

અમારા પાડોશીના બંગલામાં પણ એજ સ્થિતિ હતી.

હવે વળી અનાજ માટે ચોરીનો ઉપદ્રવ વધી પડેલો હોવાથી અમોએ અનાજના ડાબડાને તીજોરીમાં મૂકવાનું શરૂ કર્યું.

રાત્રે રસોડા આગળ જરા ખખડાટ થતાં મારી આંખ ઉઘડી જતી. 'ખાવાનું ચોરાઇ જશે' તેની બીકે અમો રાત્રે લગભગ અર્ધા જાગતાંજ સૂઇ રહેતાં.

ગામમાં અનાજનો એક દાણો પણ મળતો ન હતો. દાણા-બજારમાંનું અનાજ સરકારે તેમના લશ્કર માટે જપ્ત કર્યું હતું. એ અનાજમાંથી સૈનિકો માટે ખાવાનું પૂરું પાડવામાં આવતું.

આમ શહેરમાંથી તો અનાજ જાણે કે તેમ ન હતું અને ભૂખમરો અમારા સામે ડોળા [illegible] ફેરવી [illegible] હતો.

પરાકાષ્ઠા

આજ એકજ દિવસ [illegible]

મારી પત્નીના શરીર પર [illegible]

કોઈ કહેતો કે "આજે અમુકને નાસ્તોજ મળ્યો નથી," તો બીજો કહેતોઃ "અમારા શેઠ તો આજ સવારનાજ ભૂખ્યા છે." આવી વાતોથી વાતાવરણ ગાજતું હતું.

તે લોકોએ અસાધારણ હડતાલની સારી તૈયારી કરી રાખી હતી. અનેક કામદારોએ અનાજ સંઘરી રાખેલું હતું, તેમજ જીવનને જરૂરીઆતની વસ્તુઓ પણ સારા પ્રમાણમાં સંઘરી રાખવામાં આવી હતી.

આ હડતાલથી તેમને તો કંઇજ હાડમારી ભોગવવાની ન હતી. તેઓ તો ઉલટા આનંદમાં આવી ભાષણો ગોઠવતા હતા, અને કામદાર નેતાઓ તેમને ઉત્સાહ આપી રહ્યા હતા.

કામદાર લત્તાની એક હૉટેલમાં મેં ચ્હા લીધી, થોડુંક ખાધું; પણ પકડાઇ જવાની બીકે ગુપચુપ ખાઇને મેં કલબનો રસ્તો લીધો.

કલબમાં

કલબમાં અત્યારે તો બધાજ એકઠા મળ્યા હતા. પરસ્પર આળ ચઢાવવામાં મશગુલ બની ગયેલા એ માલેતુજારોની ભેગો હું પણ ભળી ગયો. અમારામાં કેટલાક માત્ર મારી માફક બેંકના વ્યાજ પર જીવતા હતા, તો કેટલાક મિલના વ્યવસ્થાપક હતા અને કેટલાક શરાફો હતા.

અમારામાંથી એક જરા સમાજવાદી જેવો શેઠ પણ હતો. તેણે તો બધાને ખીજવવાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. દરેકને તે ખૂબ ચીડવતો. એણે મારી મશ્કરી કરતાં કહ્યું:

"કેમ આજ ચ્હા મળી કે?"

"દૂધ વગર" મેં જવાબ આપ્યો.

"બે દહાડા પછી તમોને તે પણ મળશે નહિ. યાદ રાખો, જાણો છો કે, કામદારોનાં બાળકોને હજી દૂધ પણ મળતું નથી, અને ઉલટા તમો રોજ ધરાડવા માગો છો!"

"પણ તેમાં હું શું કરું?" એક શ્રીમંતે વિરોધ કર્યો.

"કેમ, તમારી જવાબદારી શું ઓછી સમજો છો? તમારી બેંક ઉદ્યોગ ઉપર પૈસા ધીરે છે. આ પૈસાના વ્યાજ માટે કામદાર લોકોનું લોહી ચુસાય છે. તમારું વ્યાજ એ કામદારોના લોહીથી ખરડાયેલું છે." તેણે તો આગળ ચલાવ્યેજ રાખ્યું.

"અને એમ ન સમજતા કે, તમારી કેળવણી, તમારો ધર્મ, તમારી નીતિભાવના હવે બહુ લાંબો કાળ કામદાર જનતાને છેતરી શકે. હવે એમ ન માનતા કે, તમારા ભાડૂતી કેળવણીકારો તેમજ તમારા પત્ર ચાલકો અખબારો હવે જેમ શીખવાડે તેમ જનતા શીખશે. હવે તો શ્રમજીવી જનતા સમજી ગઇ છે કે, તમો તેમના

૭૫–ગરીબની સૃષ્ટિ

સંધ્યાના બદલાતા રંગ સામે એ જોઇ રહ્યો હતો. વૃદ્ધત્વથી સફેદ થયેલા વાળ હવામાં આમતેમ વીંઝાતા હતા; એની આંખોમાં દીનતા ભરી હતી. એના વૃદ્ધ ચહેરા પર વૃદ્ધત્વની સ્પષ્ટ છાયા વિસ્તરની હતી.

સંધ્યા રંગ બદલતી હતી. આ વૃદ્ધના જીવનમાં કેટલાયે રંગ બદલાયા હતા. આજે મધુમતિને કાંઠે એ ઉભો હતો, સંધ્યા સાથે પોતાના જીવનની સમીક્ષા કરી રહ્યો હતો. ઘડીમાં એ દૂર દૂર તાકીને જોતો હતો, જોતો ઘડીમાં કોઇ સંસારના સમ્રાટ્ સમી મગરૂરી અનુભવતો હતો.

એક દિવસ તેને ત્યાં લીલાલહેર હતી. શ્રી અને સમૃદ્ધિ તેને ત્યાં ઉભરાતી. મધુમતિની પેલી પારનાં લીલાંછમ ખેતરો એક દિવસ તેની માલિકીનાં હતાં. આઠ આઠ ભગરી ભેંસો અને હૃષ્ટપુષ્ટ ગાયો, ચાર ચાર બળદની જોડી તેને આંગણે ઝૂલતી.

શ્રમજીવી ગ્રામ્યજીવન ગાળી તેણે કેટલાયે વર્ષો સુખચેનમાં વીતાવ્યાં હતાં. એનો યુવાન દેહ આજની કેટલીયે રોતી સુરતો અને માયકાંગલાને નવચેતન અર્પે તેવો હતો, અને તેથી જ આજે એંશી વર્ષની ઉંમરે એ વૃદ્ધ ખડતલ દેખાતો હતો.

મધુમતિનાં ખળખળતા નીર અને લહેરી ઇમારતોને મુકાબલે દીપક જેવા લાગતા તેના ભવ્ય ઘરને આરસનાં ઓસરતા તેજ, ઉષા અને પ્રભાતનો ઉગતો પહોર આજની વૃદ્ધ અને મન [illegible] ને યૌવનભરી આંખોએ તેણે નિહાળ્યો હતો.

આજે એ દિવસ નહોતો; એ શ્રી અને સમૃદ્ધિ નહોતી. એ સૌભાગ્યનું [illegible] જીવન પણ તેના નસીબે જીવવાનું નહોતું.

એનું [illegible] શ્રી અને સમૃદ્ધિ [illegible]
[illegible] અને [illegible]

[illegible]
[illegible]

અમારે માટે ભૂખમરો શરૂ થયો. અનાજ એક ટંક પણ મળતું હતું તે આખરે બંધ થયું અને માત્ર પાણીભેર દિવસ ગુજારવાનો સમય આવી પહોંચ્યો.

જે દિવસને માટે કામદારો ધમકી આપી રહ્યા હતા, જે ક્ષણને માટે તેઓ રાહ જોઇ રહ્યા હતા, તે ક્ષણ આખરે આવી.

બપોરના બારેક વાગતાં ભૂખ તો એટલી કકડીને લાગી કે મન વિહ્વળ થઇ ગયું, પત્નીથી તો ઉઠાયુંજ નહિ, તેના શરીરમાં જરાયે શક્તિ રહી ન હતી.

એટલામાં ધીમે અવાજે બારણું ઉઘડયું. મારો એક મિત્ર બહુજ ધીમે ધીમે આવ્યો. મારામાં 'આવો' કહેવાની હોંશ જરાયે ન હતી. માત્ર તે ધીમે પગલે પલંગ સુધી આવ્યો.

પલંગની પાસેજ પડેલી ખુરશી ઉપર તે જરા નિઃશ્વાસ નાખી બેઠોઃ "કેમ કંઇ અનાજ મળ્યું ?"

મેં હતાશ વદને ના પાડી.

મારી પત્નીએ કહ્યુંઃ "આજ તો ઉપવાસ છે. ગઈ કાલ બપોર પછી અમો જરાયે અન્ન પામ્યાં નથી."

તેના ધીરા-કરુણ અવાજે વાતાવરણને વધુ કરુણ કરી મૂકયું.

આખર

ભૂખમરાના નિર્દય અનુભવ પછી "કામદારોની માગણી સંતોષાવી જોઇએ" એવો કાગળ લખવાનો મેં વિચાર કર્યો.

પણ જેવો હું લખતો હતો કે મારી પત્નીએ ટકોર કરી કે 'તમારો કાગળ લઇ કોણ જશે !'

અને ખરે તેમજ હતું !

આંખને તમ્મર આવવા લાગ્યાં. ભૂખમરાએ અમારા શરીરને ભાગી નાખ્યું હતું. ઉઠવાની તો જરાયે તાકાત ન હતી.

એક ક્ષણવારમાં તો મને આખું ઘર ફરતું લાગ્યું-ફનિંગર ચકડોળના આકારમાં ફરતું લાગ્યું. 'પેલું મકાન આમ કેમ દેખાય છે !' મેં પત્નીને પૂછ્યું. તેનો શું જવાબ મળ્યો તે કંઇ સમજાયો નહિ.

પછી કેટલો કાળ પસાર થયો તે હું કહી શકું તેમ નથી. કારણ કે જ્યારે મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે હું જોઇ શકયો કે, મારી પાસે મારી પત્ની તેમજ મારા નોકરો ઉભા હતા.

મારી પત્ની મને દૂધ પાઇ રહી હતી. મારી આંખ ઉઘડતાંજ તેણે આનંદદાયક અવાજે કહ્યું 'હડતાલ પૂરી થઇ છે' અને અમારા નોકરે ઉમેર્યું કે 'કામદારો તેમાં વિજય પામ્યા છે.'

(તા. ૧-૨-૧૯૩૧ ના "પ્રજામિત્ર અને કેસરી" માંથી)

છે. તેની આંખો ઉંડી ઉતરી ગઇ છે. એ આંખોમાં અસહ્ય વેદના ઉભરાય છે. એ આંખોમાં દુઃખ અને ગ્લાનિ ભરી છે. એ આંખોમાં નિરાશા અને ગમગીની ભરી છે, તેના ગાલમાં ખાડા પડ્યા છે.

મૂડીવાદનાં લોખંડી ચક્કરોએ પ્રભુના આ સુંદર તત્ત્વવિધાન-ને-માનવ જેવા અમૂલ્ય વસ્તુસર્જનને બેડોળ, કદરૂપ અને નિર્જીવ બનાવી દીધું છે!

અને કુમારી? યૌવનના ઉંબરે પહોંચેલી 'કુમારી' નિસ્તેજ અને સાઠ વર્ષની ડોશી જેવી લાગે છે. પતિના દુઃખે ઝૂરી ઝૂરી જીવનનું દીપેડીપું નીચોવી રહી છે, હાય! ગરીબી!

વૃદ્ધ, સ્નેહઘેલો પિતા અથડાતો કુટાતો, પડતો આખડતો શ્વાસભેર દોડી આવ્યો. એની દૃષ્ટિ સામે તેનો લાડકવાયો રામો ઉભો; મધુમતિને કાંઠે ઉછળતા પાણીમાં ધૂબકા મારતો રામો ઉભો!

'માણકી'ને છબછબીઆ નીરમાં ધમાળતો રામો; ઝાડને પાંદડે પાંદડે ખેલતો રામો; સંતાકૂકડીની રમતથી કાળિયું રંજવતો રામો, અને પેલી લાડકવાયી 'તેજણ' ઉપર સ્વારી કરી દૂર દૂરના પંથ કાપતો યૌવનભર્યો રામો—

અને ત્યારપછી તો પેલી દુઃખદ ઘટનાવલિ દોડી આવે ઉ-પરાઉપરીના દુકાળો, પ્લેગ અને મરકી, ગામનું છિન્નભિન્ન થવું, આ-પવિકાનાં ફાંફાં અને રામાનું શહેરમાં જવું.

દીનાનાથનાં પુનિત કિરણો જગત પર ચોમેર ફેલાઇ રહ્યાં. 'વૃદ્ધ' શહેરની નજદીક આવી પહોંચ્યો, દૂરથી દેખાતા પેલા ટાવરો અને ધૂમ્રાચ્છન્ન થયેલા આકાશમાંથી માનવજીવનના મંદિરની તેને 'આગારી' દેખાઇ.

'ફુકે ફુક' કે પરદેના [illegible] નિપાંને બદલે-રડીમરો, મોટર [illegible] અને [illegible] આગારને પ્રભાકરને આરકારી [illegible] જીવનનું સંહારક ઝેર તેણે [illegible]

[illegible]

એ 'શ્રી' અને 'સમૃદ્ધિ' સમસ્ત લોકોની 'માતા' મટી આજે થોડા ગણ્યાગાંઠયા મૂડીવાદીઓની 'દાસી' બની હતી.

વૃદ્ધનાં આંખો આગળથી એ બધાં દશ્યો ચિત્રવત્ પસાર થતાં હતાં, અને સંધ્યાના ઓસરતા પૂર સમા આ જીવનનાં પૂર દુઃખ, ગ્લાનિ અને નિઃશ્વાસથી અનંત પવનની લહેરો સાથે દોડી જતાં હતાં.

સંધ્યા આવી, અને ગઈ......રાત્રિનો અંધકાર ચોપાસ ફેલાઈ રહ્યો હતો. વૃદ્ધના જીવનની ચારે તરફ અંધકાર જામતો હતો.

ઓહ! એ અંધકાર! અને ખરેખર તેના જીવનને એ અંધકાર ઝડપી લેતો હોય તેવું તેને લાગ્યું. તેના મગજને સખન આંચકો લાગ્યો. એકાએક એ યાદીએ-હા! તેના વહાલા પુત્રની બિમારીની એ યાદીએ તેને ટટાર કર્યો!

એકાએક સવારે સાંભળેલા સમાચાર તેની આંખ સામે તરવર્યા. તેનો એકનો એક લાડકવાયો પુત્ર-હા! તેના જીવનનું નૂર-તેની સમૃદ્ધિનો છેલ્લો અવશેષ ભયંકર બિમાર છે-અને હજુ સુધી પોતે અહીં બેઠો છે. ઓહ વૃદ્ધત્વ! સવારે સાંભળેલા આવા ભયંકર સમાચારને પણ વિસ્મરણ કરાવે એટલું ભયંકર!

વૃદ્ધે હાથમાં ડાંગ લીધી, એ ડાંગના ટેકાથી લથડતે પગે પ્રયાણ કર્યું.

જે શહેરમાં તેનો પુત્ર રહેતો તે તેના ગામથી બાર ગાઉ દૂર હતું. તેનો પુત્ર રામો અને પુત્રવધૂ 'કુમારી' છેલ્લાં ૭ વર્ષ થયાં આ શહેરમાં રહેવા આવ્યાં હતાં.

એક નાનીશી ઝુંપડા જેવી કોટડીમાં રામો કુમારી સાથે રહેતો. દિવસભર સખત મહેનત-મજૂરી કરી ગુજરાન જેટલું માંડમાંડ પેદા કરતો. તેમાંથી પોતાનું અને કુમારીનું અડધું પેટ ભરી ચલાવતો, અને થોડુંક નારણપુરમાં રહેતાં વૃદ્ધ માતપિતા માટે મોકલતો.

તેનો વૃદ્ધ પિતા એ ચાર મહિને આવી આ યુગલને નીરખી નેત્ર ઠારતો, અને જીવનમાં રહેલી આ અમૂલ્ય મૂડીથી રાચતો.

રામો શહેરમાં આવ્યો ત્યારે એક સારે ઠેકાણે પડ્યો હતો; પરંતુ પાછળથી જ્યારે તેને ખબર પડી કે બધા લેખાતા, એ દસ્તાન શ્રીમંતનો 'દીકરો' કુમારી પાછળ ફરતો હતો, ત્યારે તેણે એ સુખની નોકરી છોડી દીધી હતી, અને દેશીગે અથડામણો અને સંકડામણો બાદ તેને એક કારખાનાની નોકરી મળી હતી.

આજ આઠ દિવસ થયાં રામો સખત બિમાર પડ્યો છે. મૂડીવાદનાં ચક્કરોમાં પીસઇ પીસઇને તેનાં હાડચામ ગળી ગયાં

"પેલી સાત સાત માળની હવેલીઓ અને પેલી કરોડોની મિલ્કત એક વ્યક્તિ કેને ભોગે ભોગવી રહી છે?

લાખો ગરીબોનાં હાડમાંસ ચૂસી હવેલીઓ અને કરોડોની મિલ્કત ભોગવનાર આ મનુષ્યો તે મનુષ્યો હશે કે રાક્ષસો?

લાખો જીવનનાં સાધનોથી વિહીન છે, જે ટંક ખાવા પણ તેમને મળતું નથી. એમને એક રાત્રિ ગાળવાને માટે વિરામ માટે જમીનનો ટુકડો પણ મળતો નથી, ત્યારે આ તેનીજ મહેનતે-એનાજ લોહીએ મેળવેલ લાખોને પૂરું પડી શકે તેટલા ધન ઉપર આ શ્રીમંતો તાગડધીન્ના કરી રહ્યા છે, એ શું છે બધું?

ઓહ! ઓહ! મારો રામો જાય છે! શું ખરેખર જાય છે?!

કેટકેય વખત થયાં સખત મજૂરી કરી; અને એ મજૂરી પણ જીવલેણ નીવડી શું? આટલી તનતોડ મજૂરી પછી તેને શરીર-પોષણ જેટલો પણ ખોરાક ન મળ્યો!

ઓ પ્રભુ! શું આ તારોજ ન્યાય છે?

પેલા ગાદીતકીઆ ઉપર આળોટતા, મનુષ્યત્વહીન પામરો, માત્ર 'લૂંટવાની' પામર બુદ્ધિ ધરાવવાથી એશઆરામ કરે છે, ત્યારે એક મનુષ્ય સખત મજૂરી કર્યા પછી પણ રોટલાના ટુકડાને અભાવે વલખાં મારે છે. ઓ પ્રભુ! એ કેવો ન્યાય છે?"

રામાની બિમારી વધતી જતી હતી, એની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હતી. બિચારો રહ શું કરે? એની પાસે એક પાઈ પણ નહોતી, કે તે કોઈ વૈદને બોલાવી ઉપચાર કરે.

એ અંતિમ ઘડી આવી પહોંચી. 'મા' નહીં છુ.' એટલું કહેતાંજ રામાનો જીવનદીપક બુઝાયો. [illegible] રડી પડ્યાં. અંધકારનો ઘેર પડદો પડી ગયો. અને દુનિયાના કોઈ ખૂણામાં સબડતાં આ પ્રભુનાં બાળકો [illegible] આત્યારે આજે [illegible] જીવનમાં [illegible].'

[illegible]

[illegible]

સત્ય વૃદ્ધની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ખડું થતું, અને પામર 'શહેરી જીવન' એ રહસ્યને વધુ સ્પષ્ટ કરતું.

વીસ વીસ માઇલનો પંથ કાપતા એ જુવાનીઆ ક્યાં, અને એક માઈલ-અર્ધા માઇલને માટે પણ ઘડીએ ઘડીએ ટ્રામ અને ટેક્સી પકડતા આજના મવાલી શહેરી જુવાનો ક્યાં? પચીસ વર્ષમાં જમાનાનું કેટલું પરિવર્તન!

શહેરની ખોટી ધમાલો અને પ્રવૃત્તિ માનવજીવનનું લોહી ચૂસતી હોય, અને જાણે રામાના શરીરમાંથી લોહીની ધારા ચાલી જતી હોય, એવું કલ્પનાચિત્ર ડોસાની આંખ આગળ ખડું થયું!

અરે ડોસાને કમકમાં આવ્યાં!

પેલા ગ્રામ્ય જીવનની શાંતિ અને માનવીય આત્મસંતોષ ક્યાં, અને અહીંના મનુષ્યોનો વિચારવાયુ અને ઉન્માદભરત ચહેરો ક્યાં? ઓહ! કેટલું અંતર!

ડોસો દોડયો આવ્યો, આતુર નયને, આતુર હૃદયે.

શહેરની એક સાંકડી ગલીમાં રામાનું મકાન હતું. શેરીમાં ગટરની બદબો પ્રસરી હતી, અને ચારે તરફ 'મચ્છરરાજ'નું સામ્રાજ્ય પથરાયેલું હતું. નાક આડું કપડું રાખી ડોસો દુઃખાતે હૃદયે દોડયો આવ્યો.

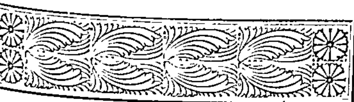
કંપતે હૃદયે તે રામાની ઓરડીમાં આવ્યો, અને તેણે શું જોયું! રામો છેલ્લા શ્વાસોશ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. આંખો બંધ હતી. જીવન-દીપક બૂઝાવાની તૈયારીમાં હતો.

પડખેજ ઉજાગરા અને ખાવાના સાંસાએ તવાઇ ગયેલી આંખમાંથી અશ્રુ સારતી, મ્લાનવદન 'કુમારી' બેઠી હતી. એ રામા તરફ એકીનજરે તાકી રહી, અને ભાવીના અંધકારમય જીવનને એકીનજરે-અનિમેષ નેત્રે નિહાળી રહી!

દયા પુત્રનો પિતા આ દશ્ય જોઇ શકશે? વૃદ્ધ હૃદય આ વેદના સહેવા જેટલું મજબૂત ન હતું. ડોસાએ આ દશ્ય નિહાળ્યું, અને 'ઓ દીકરા' કરતો કે બારણામાંજ તે ઢળી પડયો.

અકાળે વૃદ્ધ બનેલી 'કુમારી' બેબાકળી બની. વૃદ્ધ શ્વસુરની આવનાંવેંતજ આ સ્થિતિ જોઇ તેનું હૃદય હાથ ન રહ્યું. તે ગભરાઇ અને જોરથી રડી પડી.

પંદરેક મિનિટ આવી સ્થિતિમાં પસાર થઇ. ડોસાને શુદ્ધ આવી, અને એકાએક તેના હૃદયમાં ઉશ્કેરાટ અને ઉન્માદનો આવેશ આવે:-

७६–जन्माष्टमीनो जुगार

(લેખકઃ-શ્રી. કુમુદ સી. નાણાવટી)

નિર્જનતાના એ બીહામણા સામ્રાજ્યમાં એક વજ્જબાહુ અદી... ટહેલી રહ્યો હતો. તેની અડીખંભ કાયા ભલભલાની છાતીનાં ...ીઆં બેસાડી દે તેવી હતી. અસ્પષ્ટ અને તૂટક તૂટક સરી ...ા તેના શબ્દો તેની વિહ્વળ મનોદશાનું પારખું આપવા સામર્થ્ય- ... હતા. 'તાસેવરોની તુંદમીજાજ'ની તાતી તલવાર હેઠળ રહેં- ...જનાં અનેક હાડમાંસનાં માળખાઓનાં કરુણ દશ્યો તેના ...માંગને ધમધમાવી રહ્યા હતાં, પાંચ રૂપીઆ ઉછીના આપી ...ર રૂપીઆ ઝડપી લેનાર લક્ષ્મીનંદનોની દાંભિક લીલા તેના ...રોષાગ્નિને વધારે ઉકાળતી. એ બધામાંથી આ અર્ધભૂખ્યાં ...ખાંઓને શી રીતે ઉગારવા, એ અતિ અટપટી યોજના ઘડવામાં તેણે ...ારે તેની બધીજ શક્તિઓ કામે લગાડી દીધી. આવા પામર ...ઓને પોતાનું આત્મભાન કયા રીતે થાય તે યોજનાના અંકોડા ...ેડતો ને તોડતો

પ્રસ્વેદબિંદુથી નીતરતી તેની કાયા અંગાર વરસાવતી [illegible] ...ધકારની તીરછી રશ્મિઓથી [illegible] ...ું [illegible] નાખ્યા [illegible] તેણે એક પ્રચંડ [illegible] [illegible]

તેની [illegible]

હતી, પરંતુ અફસોસ! એ અશ્રુ લૂછનાર આજે આ જગતમાં તેનું કોઇ ન હતું!

દૂરથી ભોં ભોં કરતી મોટર દોડી આવી, કોઇ શયતાનનું એ જુલ્મી ચક્ર પૂરપાટ દોડી આવ્યું.

પાગલ ડોશી ઉપર થઈ એ ચક્ર દોડયું, બેપરવાઇથી જરા પણ થાકયા વિના-અને જ્યારે "આહ! ઓહ!" ની કારમી ચીસ સંભળાઇ ત્યારે એ માનવતાહીન રાક્ષસ-મોટરનો માલીક, ઝપાટાબંધ મોટરને એક ગલીમાંથી દોડાવી પલાયન કરી ગયો.

જગત ઉઠયું. સવારે એક ફાટેલ તૂટેલ કપડાંવાળી-અવ્યવસ્થિત ઢંગ ધડા વિનાની એક વૃદ્ધ ડોશીને મરેલી તેણે જોઈ.

તમાશાની પેઠે ટોળેટોળાં જોવા એકઠાં થયાં, અને હજારો તર્કવિતર્ક કરતાં બિચારાં રવાને થયાં.

શયતાનિયતના (છેલ્લા) ચક્રે એક કુટુંબના આવી રીતે પ્રાણ લીધા. પરંતુ એવાં તો હજારો 'કુટુંબો' એ ચક્ર નીચે આજે ચગદાઇ રહ્યાં છે-પીસાઇ રહ્યાં છે, તેનું શું?

(જુલાઇ-૧૯૩૦ના "સાહિત્ય"નો ચીનગારીનો લેખ)

પેલા યુવકે પાણી આપ્યું તે પીધા બાદ તે સ્વસ્થ થઈ.

"હો, તમે કોણ છો? પેલા કૂવામાં ઝંપલાવવાનું શું કારણ?"

તે બાલિકાને હવે જ બધી ઘટનાનું સ્મરણ થયું.

"હું ખરેખર તમારી આભારી છું ભાઇ! પણ મને બચાવી તમે મારી દુઃખદ જીંદગી નાહક લંબાવો છો."

"એમ શા માટે બોલો છો બહેન? તમારું જીવન આટલું બધું અકારું થઇ પડવાનું કારણ જણાવશો?"

"હો સાંભળો ત્યારે."

માથામાં થયેલા કારમા ઘાની વેદના જેમ તેમ શમાવતાં તે બાળા બોલી:

"મારું નામ કુસુમ, મારા પતિદેવ—કદાચ તમે તેને નહિ ઓળખો ભાઇ! એમનું નામ રમેશ. આ ગામમાં એક વાણિયાને ત્યા તેઓ પાંત્રીસ રૂપિયાના પગારે નોકરી કરતા હતા. અમારાં લગ્ન વેળાએ તેની પાસેથી લીધેલા નાણાં પેટે-અમે દર માસે પાંચ રૂપિયા તેને ભરતાં હતા ને છતાં ગરીબાઈમાંય અમારું જીવન અમને મધુર લાગતું.

"કુસુમબહેન! તમે જરા ટુંકાણમાં જ પતાવો. જુઓ, આ પાટો પણ લોહીલુહાણ થઇ ગયો છે. ઝાઝું કષ્ટ ના સહો."

"હા ભાઇ! હવે હું મૂળ વાત પર આવું છું. જે દિવસની હું આ વાત કરું છું તે દિવસ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો જન્મદિવસ—જન્માષ્ટમી હતો. મારા પ્રાણેશનો પગાર પણ તેને આગલે દિને તેઓ લાવેલા ને પોતાના [illegible] રૂપિયા [illegible] રાખી બાકીનો તમામ પગાર મારી પાસે જ [illegible] હતા. એ અમારો ક્રમ હતો.

"જન્માષ્ટમીનો [illegible]

[illegible]

"કુસુમબહેન, [illegible]

[illegible]

[illegible]

ગદાશાગે કૂવામાં ધબકાવ્યું.

કૂવો સદ્દભાગ્યે બહુ ઉંડો નહિ હોવાથી ને પાણી પણ
નહિ હોવાથી તેણે એ ડૂબતી આકૃતિને ચડપ કરતાં પોતાના
પર ટેકવી દીધી ને એક તીરાડમાં પગ ટેકવી પોતાની કા
જળસપાટી પર રાખી.

પેલા પરોપકારી કૃષિકારો મજબૂત દોરડું લાવ્યા. તેની
વડે પેલી આકૃતિને અચેતનાવસ્થામાં કૂવાની બહાર લાવ્યો.

સર્વેની અજાયબી વચ્ચે આ આકૃતિ એક યુવાન બાળ
માલૂમ પડી. સર્વેએ આ નિશ્ચેતન બાળાની સુકલ કાયાને પાસે
ખેતરમાં અસેડી, એ યુવાને પોતાના ધોતિયાનો મોટો ચીરો ચી
તેનાથી શેક કરવા માંડયો, ને થોડી વારે આ ગોટાઓના ગરમાવા
બાળાએ પાસું બદલ્યું.

તરતજ આ યુવકે સથવાઓને વીખેરાઇ જવા વિનંતિ કરી
અલ્પ સમય પૂર્વે તેના હ્રદયને હચમચાવી રહેલા વિચારો
કુમળી બાળાના આવા દયાજનક હાલ નીરખીને એકસામટા ધસ
ગયાઃ "આ ઉગતા પુષ્પસમી બાલિકા કૂવામાં કેમ પડી! તે અજા
ણતાંજ પડી ગઇ કે જાણી જોઇને? આવા નિર્જન કૂવા સમીપ
જવાનું તેને શું કારણ મળ્યું?" આવા આવા અનેક પ્રશ્નો તેન
તમ હ્રદયને સવિશેષ તપાવવા લાગ્યા.

"કોઇ બદમાસોનું તો આ કરપીણ કાવતરું નહિ હોય! કે
કોઇ કારમા દુઃખે ડરાવી તેને આ નિશ્ચય પર તો નહિ લાવી મૂકી
હોય? ગમે તેમ......"

યુવકની વિચારગ્રંથિ તૂટી. એ બાળાએ આંખો ઉઘાડી, સ્વપ્ન-
સૃષ્ટિસમું દૃશ્ય નીહાળતાં તે અવાક્ હાલતમાં એકીટસે તેની સામે
જોઇ રહી.

હર્ષોન્માદમાં પેલો યુવક ઉભો થઈ ગયો. જરા હસી પડતાં
એ બાળા તેનાં અસ્તવ્યસ્ત કપડાં સંકોરતાં બેઠી થઇ.

"ગભરાશો નહિ, બહેન! તમે સલામત સ્થળે છો."

"તમે કોણ?-હું ક્યાં?-અહીં કોણ લાવ્યું? આ જગ્યાએ હું
શી રીતે આવી?"

તે બાલિકા બહાવરી બની જતાં અનેક પ્રશ્નો તેણે પૂછી નાખ્યા.

"શાંત પડો બહેન! તમારે જરાય ભય રાખવાનું હવે
કારણ નથી."

પેલા યુવકે પાણી આપ્યું તે પીધા બાદ તે સ્વસ્થ થઈ.

"કહો, તમે કોણ છો? પેલા કૂવામાં ધબકાવવાનું શું કારણ?"

તે બાલિકાને હવેજ બધી ઘટનાનું સ્મરણ થયું.

"હું ખરેખર તમારી આભારી છું ભાઇ! પણ મને બચાવી મે મારી દુઃખદ છંદગી નાહક લંબાવો છો."

"એમ શા માટે બોલો છો બહેન? તમારું જીવન આટલું બધું અકારું થઇ પડવાનું કારણ જણાવશો?"

"લ્યો સાંભળો ત્યારે."

માથામાં થયેલા કારમા ઘાની વેદના જેમ તેમ શમાવતાં તે ળા બોલી:

"મારું નામ કુસુમ, મારા પતિદેવ—કદાચ તમે તેને નહિ ળખો ભાઇ! એમનું નામ રમેશ. આ ગામમાં એક વાણિયાને ત્યાં ઓ પાંત્રીસ રૂપિયાના પગારે નોકરી કરતા હતા. અમારાં લગ્ન ણાએ તેની પાસેથી લીધેલાં નાણાં પેટે-અમે દર માસે પાચ પાંચ પિયા તેને ભરતાં હતાં ને છતાં ગરીબાગરીબ અમારૂં જીવન મને મધુર લાગતું.

"કુસુમબહેન! તમે જરા ટુંકાણમાજ પતાવો. જુઓ, આ પાટો ણું લોહીલુહાણ થઇ ગયો છે. ઝાઝું કષ્ટ ના સહો."

"હા ભાઇ! હવે હું મૂળ વાત પર આવું છું. જે દિવસની હું ા વાત કરૂં છું તે દિવસ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો જન્મદિવસ- ન્માષ્ટમી હતો. મારા પ્રાણેશનો પગાર પણ તેને આગલે દિને ઓ લાવેલા ને પોતાના ખિસ્સાખર્ચ જોગા પાંચ રુપિયા પોતા સે રાખી બાકીનો તમામ પગાર મારી પાસેજ તેમણે રહેવા દીધો. અમારો ક્રમ હતો.

"જન્માષ્ટમીનો તહેવાર [illegible] મિત્ર રીટ જોડે પાસેના શહેરમાં [illegible] -પાટોશણો-સાથે મળીને રમવાની [illegible] આનાકાની [illegible] -અને [illegible] મણે મને રમવાની [illegible]

"[illegible]

[illegible]

ભડાકાયે કૂવામાં ધબકાવ્યું.

કૂવો સદ્‌ભાગ્યે બહુ ઉંડો નહિ હોવાથી ને પાણી પણ ઉંડું નહિ હોવાથી તેણે એ ડૂબતી આકૃતિને ચકપ કરતાં પોતાના ખાંધ પર ટેકવી દીધી ને એક તીરાડમાં પગ ટેકવી પોતાની કાયાને જળસપાટી પર રાખી.

પેલા પરોપકારી કૃષિકારો મજબૂત દોરડું લાવ્યા. તેની મદદ વડે પેલી આકૃતિને અચેતનાવસ્થામાં કૂવાની બહાર લાવ્યો.

સર્વેની અજાયબી વચ્ચે આ આકૃતિ એક યુવાન બાળાની માલૂમ પડી. સર્વેએ આ નિશ્ચેતન બાળાની સુકલ કાયાને પાસેના ખેતરમાં ખસેડી, એ યુવાને પોતાના ધોતિયાનો મોટો ચીરો ચીરી તેનાથી શેક કરવા માંડયો, ને થોડી વારે આ શેકાઓના ગરમાવાથી બાળાએ પાસું બદલ્યું.

તરતજ આ યુવકે સઘળાંઓને વીખેરાઇ જવા વિનંતિ કરી. અલ્પ સમય પૂર્વે તેના હૃદયને હચમચાવી રહેલા વિચારો આ કુમળી બાળાના આવા દયાજનક હાલ નીરખીને એકસામટા ધસી ગયા: "આ ઉગતા પુષ્પસમી બાલિકા કૂવામાં કેમ પડી! તે અજાણતાંજ પડી ગઇ કે જાણી જોઇને? આવા નિર્જન કૂવા સમીપ જવાનું તેને શું કારણ મળ્યું?" આવા આવા અનેક પ્રશ્નો તેના તપ્ત હૃદયને સવિશેષ તપાવવા લાગ્યા.

"કોઇ બદમાસોનું તો આ કરપીણ કાવત્રું નહિ હોય? કે કોઇ કારમા દુઃખે કરાવી તેને આ નિશ્ચય પર તો નહિ લાવી મૂકી હોય? ગમે તેમ......"

યુવકની વિચારગ્રંથિ તૂટી. એ બાળાએ આંખો ઉઘાડી, સ્વપ્નસૃષ્ટિસમું દશ્ય નીહાળતાં તે અવાક્ હાલતમાં એકીટશે તેની સામે જોઇ રહી.

હર્ષોન્માદમાં પેલો યુવક બેહોશ થઈ ગયો. જરા હસી પડતાં એ બાળા તેનાં અસ્તવ્યસ્ત કપડાં સમારતાં બેઠી થઇ.

"ગભરાશો નહિ, બહેન! તમે સલામત સ્થળે છો."

"તમે કોણ?–હું ક્યાં?–અહીં કોણ લાવ્યું? આ જગાએ હું શી રીતે આવી?"

તે બાલિકા બહાવરી બની જતાં અનેક પ્રશ્નો તેણે પૂછી નાખ્યા.

"શાંત પડો બહેન! તમારે જરાય ભય રાખવાનું હવે કારણ નથી."

તેની જન્મગાંઠ નિમિત્તે જરા તે મોડો ગયો એટલે એ મદોન્મત્ત નિરમારખાંએ મારા રમેશને નોકરી પરથી દૂર કર્યો.

"કાંતાબહેનના પતિને મેં જાતે તથા મારા રમેશે વિનંતિ કરી કે કયાંક પેટવડિયાં જોગું કામ અપાવે; પરંતુ વ્યર્થ. રમેશ સુકાવા લાગ્યો, મારી ચિંતા વધી. જન્માષ્ટમીના જુગારે તો દાટ વાળી નાખ્યો. ભાઈ...

"ને તે પછી એક રાત્રે મેં મારે હાથે કરીનેજ મારી ગુપ્ત વાત રમેશ પાસે ખુલ્લી કરી નાખી, એજ મારી ભયંકર ભૂલ થઇ. તેણે મને એક અક્ષર પણ ઠપકાનો ન સંભળાવ્યો, પરંતુ તે પછી મારા ઉપરનું તેનું પહેલાંનું વહાલ તો દિન પર દિન ઓછું થતું ચાલ્યું.

"તેનું મગજ પણ અસ્થિર હાલતમાં અટવાઇ ગયું. આખો દિવસ ઘરની બહાર તે રખડયાજ કરે ને રાત્રે ઠેઠ મોડો મોડો ઘેર આવે. નહિ ખાવાનું ભાન કે નહિ પીવાની તમા!

"આ હાલતમાં મેં પંદર દિવસ વીતાવ્યા. પછી મેં પણ મારી સહનશીલતાનો કાબુ ગુમાવ્યો. રમેશ બહાર રખડવા લાગ્યો એટલે મેં એક ચિઠ્ઠી લખી આ બાજુ પોબાર ગાપ્યા ને મારી આ કમનસીબ કહાણી આટલેથીજ ટુંકાવવા કુવામાં ઝંપલાવ્યું.

"અને આ બધીયે કરુણ ઘટનાની નાયિકા તો હું જ છું— જન્માષ્ટમીના જુગારેજ મારી આ દશા કરી છે, ને મારા રમેશનું તો શું થશે તે તો પ્રભુ જાણે એક પ્રભુ!"

આટલું કહી કુસુમે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઇ નાખ્યું ને અંતે બેભાન થઇ ગઇ.

બીજી બાજુ રખડતા રમેશને ગામમાંથી આ કરૂણ ઘટનાની જાણ થતા તે હાંફળો ફાંફળો દોડી આવ્યો. બેભાન કુસુમની [illegible] કાયા પર તે પડયો.

[illegible]

* * * *

[illegible]

[illegible]

"પરંતુ મારી લક્ષ્મીલોલુપતાની સર્વ ઇમારતોના કાંગરા કડડ-
ભૂસ થઈ ગયા. ધીરે ધીરે છતેલા પૈસા તો ગયા, પરંતુ મારા
હમેશના પ્રસ્વેદબિંદુની કમાણી પણ સાથે તણાવા લાગી."
"કુસુમબહેન! તમોએ ખરેખર એ એક ભયંકર ભૂલ કરી છે."
"સાચું કહો છો, ભલા ભાઇ! પરંતુ જેમ 'હાર્યો જુગારી
બમણું રમે' તેમ મેં પણ બસ છતી આંખે આંધળી બની બાજી
પર બાજી ખેલ્યેજ રાખી ને ચાર કલાકને છેડે મેં રૂપિયા સાઠ
ચંચળબહેનના દેણા કર્યા."
"આ વાત તમારા પતિદેવના જાણવામાં આવેલી કે નહિ?"
"ના, ના-તેઓ જો આ વાત જાણે તો ચિંતામાં ને ચિંતામાં
ગળવાજ માંડે ને! એટલે મેં બીજા ત્રીસ રૂપિયા કાન્તા બહેન
પાસેથી ઉછીના લીધા ને અમારૂં ઘરખર્ચ ચલાવવાનો વિચાર કર્યો.
"સાંજે રમેશ પાછા વળ્યા. હું જાણે કશુંજ ના બન્યું હોય
તેમ કૃત્રિમ હાસ્ય હસતા લાગી-ને જેમ તેમ કરી જન્માષ્ટમીનો
દિન તો પસાર કર્યો.
"પરંતુ હજી આ વાતને પુરા પંદર દિવસ તો વીત્યા પણ
નહિ એટલામાં તો ચંચળ બહેન ને કાંતા બહેને માગતા પૈસા માટે
ઘોંચપરોણા કરવાના શ્રીગણેશ આદર્યા.
"મેં તેમને કટકે કટકે આપી દેવાનું વચન આપ્યું, પણ
ભાઇ! અમારા સરીખાં ગરીબનું વચન માનેજ કોણ!-એટલે ચંચળ-
બહેનનો મણિયો-જે નશાબાજ હતો તેને ચંચળબહેને ચઢાવ્યો,
ને મારા પતિદેવ જ્યારે નોકરીએ ગયેલા ત્યારે મારા ઉપર તેણે
બીભત્સ હુમલો કર્યો.
"અને વળી તે ને તેજ ચંચળ બહેન સતાં થતાં આવ્યાં ને
મણિયાને ઠમઠોર્યો, ને ઘેર લઇ ગયાં.
"પરંતુ તે દિવસ પછીથી મને ચિંતામાં ને ચિંતામાં તાવ
આવ્યો. રમેશે ચાર દિવસની રજા લીધી, તેમનો પગાર કપાયો, ને
દાક્તરના બીલ પેટે રૂપિયા દશ દેવા પડયા તે તો ખાતર ઉપર દીવો."
"અરરર, તમારી 'એકજ ભૂલે' ખરેખર 'ભૂલનો ભોગ' લેવા
માંડયો એમજ કહો ને?"
"હા એમજ. હું સાજી થઇ, પરંતુ મારા મુખ પરની રાતી
ચટક લાલી તો ગઇ તે ગઇજ. પછી મેં મારૂં મંગળસૂત્ર-મારૂં
રાખજો, કે એ મારૂં સૌભાગ્યચિહ્ન હતું-માગતા પૈસા પેટે ચંચળ
બહેનને ત્યાં ગીરો મૂક્યું; પરંતુ કાન્તાબહેનને કેમ સમજાવવાં?
આ પ્રશ્ને મને થરથરાવી નાખી.
"દરમિયાનમાં રમેશ ચાર દિવસ નોકરીએ ગયા તેને લીધે
તેના દા તેના ઉપર મુંબાં દુવાં તો ગમેતેમ, પરંતુ એક દિવસ

વીનો સગો ભાઈ હોવાથી રાજવીના બધા ગુણો તેનામાં હતા; એટલે ભાયાતોને પોતાની સાથે રાખવામાં, અધિકારીઓને બરાબર પોતાના અધિકારની હદમાં રાખવામાં, ખટપટ અને તોફાનને દબાવવામાં તે સુચતુર હતો. પોતાનાજ વખતને માટે નહિ પણ બાળક ઉંમરલાયક થઇ ગાદીએ આવે ત્યારે કોઇ જાતની ઉપાધિ રાજ્યમાં રહે નહિ એવો એણે પ્રબંધ કર્યો હતો. જે સગીર નરેશને આવો સંભાળ રાખનાર મળે તે નસીબદાર છે. હાલમાં* ઉંચી કેળવણીના સમયમાં તેવા હૃદયનો કોણ જાણે કેમ કયે કમનસીબે અભાવ છે. જોધપુરને તે વખતે તેવો એક નર સાંપડયો હતો, કે જેણે પોતાની જવાબદારીના વખતમાં રાજ્ય સારૂં ચલાવ્યું અને બાળકને ઉછેરવામાં એવો બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કે જે પોતાની જીંદગી સુખરૂપ ભોગવતાં ભોગવતાં રાજ્ય તરફ ભક્તિભાવથી વર્તે.

જ્યાં આવી જાતનો પ્રબંધ હોય છે, ત્યાં વર્ષો જતાં વાર લાગતી નથી. સાત આઠ વર્ષની ઉંમરમાં બાળરાજ્યવદીવટ થયો હતો તે અગિયાર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે બાળજીંદગી પૂરી થઇ. અને રૈયત હર્ષથી નીરખી શકે એવો રાજ્યાભિલાષી યુવાન તૈયાર થયો. કાકાની જીંદગી તો તેને માટેજ હતી; એટલે તેમને વિચાર થયો કે ભત્રીજો હવે પરણીને ગાદીએ બેસે તો મારી આશા ફળે. સારૂં મુહૂર્ત જોઇને રાજ્યાભિષેકનો દિવસ ઠરાવ્યો. રાજ્યોમાં, ભાયાતોમાં, રૈયત વર્ગમાં એ શુભ દિવસના આમંત્રણ મોકલાયા. બીજે દિવસે સવારે રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો. તેને આગલે દિવસે કાકાએ ભત્રીજાને કહેવરાવ્યું કે, આજ આપણે બંનેએ સાથે એકલા શિકારે જવું છે. સ્નેહમાં ઉછરેલો, આંખની કીકીના જેવી સંભાળથી પોષાયેલો અને બાળપણથીજ કાકાના ખોળામાં રહેલો એવા એ કુમારે એ કહેણ માથે ચડાવ્યું. રાજ થયા પહેલા [illegible] કાકા સાથે છેલ્લો શિકારનો આનંદ લઇ લઉં એમ. તેને ઉમંગ થયો. શિકારે જવાનો વખત ૧૧ વાગ્યાનો હતો. કાકાભત્રીજો એક એક અશ્વ ઉપર સવાર થઇને નીકળ્યા.

ઉનાળાના દિવસો હતા. મારવાડ એટલે મરુભૂમિ. રેતીનું રણ અને ઉનાળાનો સૂર્ય. [illegible]

* [illegible]

[illegible]

૭૭–भूतकाळनी एक वात

નિરીક્ષણ

એક સૈકાથી ઓછા સમયની વાત છે. રાજપૂતાનાના જોધપુર રાજયની વાત છે. એ રાજયના એક નરેશનું અવસાન થયું ત્યારે એમના પાટવી કુમારની ઉંમર સાત વર્ષની હતી. હાલ સરકાર તરફથી સગીર ઉંમરમાં રાજયવહીવટ થાય છે, તેમ તે વખતે સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો ન હતો. કેમકે તે વખતે રાજ્યોની સાથે કરારોથી બંધાતો મિત્રતાનો સંબંધ જન્મ પામતો હતો, એટલે રાજ્યોમાં ડખલગીરી થઇ શકતી ન હતી.

તે વખતે ભાયાતોનું રાજયમાં જોર હતું. રાજા અને ભાયાતો જાણે એક કુટુંબના હોવાથી એમના સ્વાર્થની પણ એકતા હતી અને તેથી સુખમાં જેમ સર્વ સાથે આનંદ લેતા હતા, તેમ દુઃખમાં સર્વે એકબીજાને પડખે ઉભા રહેતા હતા. હિંદનાં રાજયો આ રીતેજ આટલા લાંબા સૈકાથી ટકી રહ્યાં છે.

એવા એક કાળમાં જોધપુરનરેશની નાની ઉંમરમાં તેમના સગા કાકાએ રાજયની સંભાળનો બોજો પોતાના ઉપર લીધો. રાજયની સંભાળ રાખી તે કરતાં વિશેષ સંભાળ તેમણે બાળનરેશની રાખી. રાજપૂતીને યોગ્ય ઉછેર થવા માંડયો. રાજ્ય ચલાવવાને પૂરતી કેળવણી માટે એ જમાનાના ધોરણ પ્રમાણે એમને કુલગુરુને સોંપવામાં આવ્યા. તે વખતની રાજપૂતાણીઓ શૂરવીર સ્ત્રીઓ હતી. એટલે તેની ગોદમાં ઉછરતો બાળક સહૃદય, શરાતનવાળો અને કેળવણીના પ્રભાવે ઉદારચરિત તથા સારી સમજણવાળો થવા લાગ્યો. પોતાના પુત્રથી પણ અધિક પાળે એવા કાકાની સંભાળ નીચે તે ખૂબ આનંદમાં અને તંદુરસ્તીમાં રહેતો હતો. ઉછેરની આ વ્યવસ્થામાં કયું બાળક સુંદર રીતે ન ઉછરે ! સારા ઉછેરના કોઇ પણ સાધનની ખોટમાં સ્વાર્થ જેમ કેટલેક ઠેકાણે ઉછેરને બગાડે છે, તેમ આ જમાએ સ્વાર્થ તો લેશ પણ ન હતો. વર્ષો વીતતાં ગયાં તેમ લાલકાનમાં કુમાર આગળ વધતા ગયા; અને તેમની ઉંમર વધતી ગઇ તેમ તેમ કાકાની જવાબદારીઓ વધતી ગની છતાં "હવે પોતાના કાળમાં એનું દું એને સોંપી દઉં" એ વિચારની દૃષ્ટિથી કાકાનું જવાબદારીનું જીવન આશાના વદન-માં ને વદનમાં આનંદમાં રહેતું. કાકા સમર્થ રાજપૂત હતા. રાજ-

બાળક, બાળકની માફક રડી પડયો. માએ માથે હાથ ફેરવી શાંતિ આપી અને સ્નેહથી માથું સૂંઘ્યું.

મજબૂત પાળથી બંધાયલું તળાવ હોય અને ધાર્યા કરતાં વિશેષ વરસાદ આવે અને તે છલોછલ ભરાઇ જાય ત્યારે કોઇ વખત એવો ભય ઉત્પન્ન થાય છે કે પાળ ફાટશે અને નીચેનાં ગામોને નુકસાન કરશે. એવે સમયે તળાવની એકાદ પાળ તોડીને પાણીના પ્રવાહને રસ્તો આપવામાં આવે છે, ત્યારે ગામમાં શાંતિ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે અતિશય શોક કે દિલગીરીથી હૃદય ફાટી જાય એવું દુઃખ થાય છે, ત્યારે કોઇ સ્નેહીની ગોદમાં કે પછી એકલા રહીને માણસ પોતાના ચિત્તને સાંત્વન આપે છે. પડતાં એ અશ્રુ, જેમ હૃદય ફાટવાના ભયને દૂર કરે છે, તેમ આ બાળક મહારાજાએ માના ખોળામાં કર્યું.

રાજ્યાભિષેકને ચોવીસ કલાકથી પણ ઓછા કલાક બાકી રહ્યા હતા. સવારે સાડાઆઠ વાગતે મુહૂર્ત હતું. દરબારની સઘળી તૈયારી થઇ રહી હતી. અભિષેક માટે કાવડોમાં કાશીથી ગંગાજળ પણ આવી ગયું હતું. આખા મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓની બેઠક ગોઠવાઇ ગઇ હતી. એવું કોઇ બાકી ન હતું કે જે આવા શુભ પ્રસંગ માટે તૈયાર હોય નહિ. બીજા દિવસની સવારે શહેરમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો. સાડાઆઠ વાગે રાજ્યાભિષેક થયો. રાજ્યની રીત એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર કાકાએ નરેશ થયેલા ભત્રીજાના હાથમાં ઘણાજ નમન સાથે મૂક્યા અને પછી જાતે નમીને પગનું ચુંબન લીધું. પાછા ઉભા થતા લોકોએ કાકાની આંખમાં અશ્રુની નદીઓ વહેતી દીઠી. એકજ શબ્દ કહ્યો કે "મહારાજ! તમારૂં તમને સોંપીને આજ હું કૃતાર્થ થયો. સુખેથી રાજ્યને, પ્રજાને સ્નેહથી પાળજો, જેમ મેં તમને આજસુધી પાળ્યા હતા તેમ." એટલું બોલતા તેમનાથી [illegible] નવા રાજાને આશ્ચર્ય થયું. એને થયું કે હાલ હું અનુભવતો હતો તે સ્વપ્ન કે આજ હું જોઉં છું તે [illegible] રાજ્યાભિષેક [illegible] ત્યારે [illegible] કહ્યું કે, [illegible]

[illegible]

અર્ધેક રાત્રિ ગયા પછી સૂર્ય બરાબર મધ્યાહ્ને
આવ્યો હશે ત્યારે કાકાએ કુમારને હુકમ કર્યો કે "ભાઇ!
થી નીચે ઉતરી જાઓ." વિશ્વાસુ કુંવરે તેમ કર્યું.
પછી હુકમ થયો: "પગરખાં કાઢી નાખો." આશ્ચર્યચકિ
પણ કર્યું. મહેલમાં પણ ઉઘાડે પગે ન ચાલનાર બાળ
તી રેતીમાં પગ મૂકતાં શા ભાવો થયા હશે તે એવી
ભોગવી હોય એવા માણસો અટકળ પણ ન કરી શ
પગમાંથી નીકળી ગયાં. જમીન ઉપર પગ મૂકતાં એ
અને એક પગ અદ્ધર લે તેમ વારાફરતી થોડાના થનથ
બાળક થનથનાટ કરવા લાગ્યો. કાકાના હાથમાં ચાબુક
ચાબુક ફટકાવી કાઢીને કાકાએ કહ્યું કે "મારા ઘોડાની આ
આગળ ભાવિ નરેશ અને પાછળ ઘોડા ઉપર સવાર થયે
ઘોડો દોડતો જાય અને કુમાર આગળ ભાગતો જાય અને
ચાબુકના સોટા વાંસામાં પડતા જાય, આંખમાંથી અશ્રુ વહે
પગનાં તળિયાંમાં ફોલ્લા પડતા જાય, રાજપુતી હિંમત છ
માંથી રડવા જેવો અવાજ નીકળતો જાય; એવું દૃશ્ય ત્યાં
લગભગ માઇલેક દોડાવ્યો હશે, ત્યાં ઉભો રાખી સાથે લઇ
પગરખાં પહેરાવી કાકાએ સાથે દોરવેલા ઘોડા ઉપર કુમાર
જવા હુકમ કર્યો. થરથર ધ્રુજતે શરીરે રીસને દબાવી અ
અધિકાર થશે ત્યારે કાકાને ઘાણીમાં ઘાલી તેલ કાઢીશ એવો
કરતાં કરતાં કુમાર ઘોડા ઉપર ચડ્યો.

શહેર કાંઇ બહુ દૂર ન હતું. દોડતે ઘોડે થોડાક
બધા રાજદરબારમાં આવી પહોંચ્યા.

મહેલમાં દાખલ થયા પછી શિકારથી આવીને જેમ
સ્નાન કરી સ્વચ્છ થાય, તેમ કાકો-ભત્રીજો સ્નાન કરી પોતપો
આગારમાં ગયા. યુવાન રાજા મનમાં ને મનમાં સમસમી ગયો.
ઉપર આવવાને હજુ ૮ દિવસની વાર હતી, એટલે શું કર
બાબત કોઇની સલાહ લેવાની તેને જરૂર લાગી નહિ; પણ
દુઃખ કોઇને કહ્યા વગર કે એકલું બેસીને રડી લીધા વગર
થતું નથી. તેની મા પાસે જઇને તે દિવસે બનેલ હકીકત
બની હતી તેવી કહી સંભળાવી અને ઉમેર્યું કે "મા! મને એ
તો એમ થયું કે ૧૧ વર્ષ સુધી પાળીપોષીને મોટો કર્યો પરંતુ
વર્ષ સુધી કાકાએ યથેચ્છ રાજ્ય કર્યાને લીધે મને રાજ્ય સોંપ
એની ઇચ્છા નહિ હોય તેથી એકલો જંગલમાં આ રીતે લઇ જ
જઇ મને મારી નાખવાનો ઇરાદો હોય એવું મને લાગ્યું હતું.

૭૮—કાળી મા ને ગધાભાઇ

શિવપુર મોટું શહેર છે. ગરીબ, પૈસાદાર, ઉંચ, નીચ-બધા લોક ત્યાં રહે છે. ગામબહાર એક સુંદર મોટું તળાવ છે. તેમાં બારે મહિના પાણી ભર્યું રહે છે. ઉનાળામાં તડકા તપે ને બીજાં બધાં નદીનાળાં સુકાઈ જાય ત્યારે પણ તળાવ તો ભર્યું હોય. તળાવની પાસે ઝાડોની ઘટા અને પડખેજ આંબાવાડીઉં, એટલે ગોરા લોકોના તંબુ પણ ત્યાંજ નખાય.

એક દિવસ બપોર થવા આવ્યા હતા તે વખતે ભગલા ધોબીનો ગધેડો પાણી પીવા તળાવે આવ્યો. પાણીબાણી પીને ગધાભાઇ જરા આળોટયા. એટલામાં જયુ મહારાજની કાળી ગાય ઝાડને છાંયડે બેઠેલી દેખાઈ. ગધાભાઇને મનમાં થયું કે, ઘણા દિવસથી કાળી મા દેખાયાં નથી, તો ચાલને સમાચાર પૂછું, નહિ તો વળી એનો સ્વભાવ રીસાળ છે તેથી મનમાં ખોટું લગાડશે.

કાળીની પાસે આવીને ગધાભાઇએ માથું નમાવી નમસ્કાર કર્યો અને નમ્રતાથી પૂછ્યું-"કાળી મા ! આપ તો આજકાલ દેખાતાંજ નથી ? તબિયત તો ઠીક છે ને ?"

કાળીએ પોતાનું મોઢું [illegible] ઈશારો કર્યો, એક વાર નિસાસો નાખ્યો અને બોલી - "ઠીક ! મારી ખબર પૂછવી તને ક્યાંથી સૂઝી ? તને શું ખબર પડે કે આ માણસજાત [illegible] કેવા હેરાન કરે છે !

[illegible]

[illegible]

શકતો નથી કે, કાલે તમે એજ કાકા હતા કે જેણે મારા પિતા કરતાં પણ વિશેષ અગીઆર વર્ષસુધી મને પાળ્યો અને પોષ્યો ?" એ નેત્રની કડકાઇમાં પણ કાકાને વિશ્વાસનો આનંદ આવ્યો. એને થઇ ગયું કે એનો શ્રમ સફળ છે. કાકાએ ઘણાજ વિનીતભાવે (કેમકે આજ તે ભત્રીજો નહિ પણ ધણી હતો) કહ્યું કે "મહારાજ! આપ ન સમજી શકો એવું હું માનતો નથી; છતાં ખુલાસો કરવાની રજા લઉં છું કે, આખી ઉંમર મેં ફૂલની માફક આપને રાખ્યા હોવાથી ગરીબ માણસોની સ્થિતિનું આપને ભાન થાય નહિ, તો રાજ્ય હાથમાં આવ્યા પછી રૈયત તરફની વર્તણૂંક શી હોવી જોઇએ તે સમજાય નહિ. આપને પાળવામાં જેમ મેં મહેનત કરી છે, તેમ આપને ભણાવવામાં પણ તનતોડ મહેનત કરી છે. કોઇ પાઠ એવો રહી ગયો નથી કે આપને ભણાવવામાં નહિ આવ્યો હોય. મને લાગ્યું કે, એક પાઠની ઉણપ છે, અને તે પાઠ મારે આપને કાલે ભણાવવો હતો તે ભણાવ્યો."

"માણસના પોતાના ઉપર જ્યાંસુધી દુઃખ પડતું નથી ત્યાં સુધી બીજાનાં દુઃખોનું મનુષ્યને ભાન થતું નથી. જે નરેશને ગરીબ લોકોના ઉપર પડતી હાડમારી પડી હોતી નથી, તેઓને લોકોનાં ખરાં દુઃખનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. ઘણાં રાજ્યોમાં લોકોની પીઠ ઉપર ચાબુકના માર પડતા મેં જોયા છે. તે વખતે મને થયેલું કે, તે વાગનારને કેવું દુઃખ થાય છે તેનું ભાન ન થવાનું મારનારને એજ કારણ હોવું જોઇએ કે, તે માર પોતાને નથી પડતો."

"આપની રૈયતના સુખ માટે, આપના રાજ્યના સ્થાયીપણા માટે કોઇ પણ પાઠ ભણ્યા વગરનો ન રહી જાય માટે તમને ઘણું દુઃખ થયું હશે છતાં અને મારૂં તો મેં જે કાલે કર્યું તે માટે હૃદય ચીરાઇ જતું હતું છતાં, આ છેલ્લો પાઠ આપને ભણાવી દઉં તો મારા અવસાન પછી પણ મારી હયાતીમાં જેવા સુરક્ષિત છો તેવા આપની પ્રજામાં રહી શકો તેટલા માટે તે સાહસ મેં કર્યું." હાથ જોડીને ખુલાસો કરતાં કરતાં તેનાં નેત્રમાંથી આંસુ દડતાં હતાં. બાળરાજા નરેશ થયા હતા, પણ એવા ઉછેરમાં ઉછર્યા હતા કે કાકાના આ શબ્દો, કાકાનાં અશ્રુ અને કાકાનું વિનીતપણું જોઇને સિંહાસન ઉપરથી ઉભા થઇ ગયા. બે હાથે કાકાને ઉભા કર્યા અને પછી પગમાં પડ્યા. અને કહ્યું કે "પિતાના મરણ પછી એનાથીપણ અધિક આપે પાળ્યો છે, પણ આજે આ પાઠ ભણાવીને તો આપે મને હમેશને માટે જીવાડ્યો છે."

રાજા સત્તાધીશ હતા છતાં કાકા જીંદગી સુધી તેના માનને પાત્ર રહ્યા. જાણે એજ રાજા હોય, તેમ તેની સૂચનાઓનો અમલ થતો.

("[illegible]"ના એક અંકમાંથી)

કાળીએ ખીજાઇને કહ્યું–"વાત પૂરી થયા પહેલાં વચ્ચે બોલી ઊઠતાં તારા જેવા ગધાએ પણ શરમાવું જોઇએ, સમજ્યો ?"

ગધો શરમાઇને બોલ્યો–"મારી ભૂલ થઈ, માફ કરો ! હવે તમારી વાત પૂરી ન થાય ત્યાંસુધી બોલીશજ નહિ."

કાળી–"હં તો ડાહ્યો. જો મેં ધાર્યું છે કે એ નિર્દય માણસોની મારે તો સેવા નજ કરવી, પણ મારી જાતવાળાને પણ ન કરવા દેવી. પછી જુઓ તો ખરા, દૂધ–ઘી ક્યાંથી લાવશે ? તારી શું સલાહ છે ?"

ગધાએ ઉત્તર આપ્યો–" માજી ! મેં હરતાલની જરા વાત કરી તો તમને દુઃખ લાગ્યું. તેથી હવે બીજી વખત સલાહ આપતાં મને બીક લાગે છે; તોપણ તમે પૂછો છો ત્યારે કહ્યા વગર કાંઈ છૂટકો છે ? તમે જાણો તો છો, કે અમારી જાતવાળાના વિચારો બીજાના કરતાં છેક ઉંધા હોય છે, એટલે ન ગમે તો માફ કરજો. દૂધ–ઘી આપીને તમે માણસો ઉપર બહુજ ઉપકાર કરો છો, એ વાતની કયો ગધેડો ના પાડી શકે ? પણ તેના બદલામાં [illegible] માણસો તમારી ચાકરી તો કરે છે. તમને સીધું ઘાસ લાવી આપે છે. ટાઢતડકામાં રહેવા [illegible] આપે છે, માંદા પડો તો ચાકરી કરે છે, કોઇની [illegible] તમારું રક્ષણ કરે છે. [illegible] છે. અમને ગધેડાને તો ન [illegible] ખાવા આપે, ન [illegible] કરે, ન કોઇ રક્ષણ કરે અને વગર [illegible] કરી જુઓ !"

[illegible]

[illegible]

ગા ! હરતાલ લગાડશો તો તમે પણ પીળાં બની જશો. પછી તમને 'કાળી' કહીને કોઈ નહિ ખીજવે. અને પછી માણસની સભામાં તમે પાછલા પગ ઉછાળી નાચશો ત્યારે તો બસ જોવા જેવું થશે. જગુ મહારાજ તો લળી લળીને સલામો કરશે. તમે ભૂલી ગયાં? તે દિ મારા શેઠને ત્યાં એક કાળવો છોકરો મોઢે હરતાલ ભૂંસીને નાચ્યો'તો ત્યારે નાનાં મોટાં બધાંય કેવાં લટ્ટુ બની ગયાં'તાં !"

ગધાની વાત સાંભળી કાળીને તો ખૂબ રીસ ચઢી. ખીજાઈને તે બોલી-'તું તો નર્યો ગધેડોજ રહ્યો ! તારા જેવી જાડી અક્કલ તો કોઇ ઢોરમાં પણ ના હોય ! હું મારું દુઃખ ગાઇ રહી છું, ત્યાં તને નાચ ગમ્મત સૂઝે છે."

ગધાભાઇ તો ભોંઠા પડી ગયા. બિચારાએ બહુ ગરીબાઇથી માફી માગીને કહ્યું-"માજી ! જ્યારે આદમીની અક્કલ બહેર મારી જાય છે ત્યારે લોકો તેને પણ 'ગધેડો' કહે છે. તો પછી હું તો જન્મથીજ ગધેડો છું. મારી તો જેટલી ભૂલ થાય એટલી થોડી."

ગધાની ગરીબાઇ જોઇ કાળીમા મનમાં ખુશી થયાં અને કહ્યું-"જો, તને ખબર નથી કે આ માણસલોક અમારી ઉપર કેટલો અન્યાય કરે છે ! તેમનો જુલમ દિવસે દિવસે વધતોજ જાય છે તેથી તો હું રાતદિ ચિંતા કરું છું અને તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શોધું છું."

વળી ગધાભાઇથી મૂંગા ન રહેવાયું. એટલે વચમાં બોલી ઉઠ્યા-"પણ તમને એટલું બધું દુઃખ દેવાનું કારણ શું ? મારી અક્કલમાં તો કાંઇ કારણ સમજાતું નથી."

કાળીએ ઉત્તર આપ્યો-"બેટા ! માણસ તો બહુ મતલબી છે. પોતાના સ્વાર્થ માટે એ તો બધુંય કરે. હજી સવાર તો પડ્યું ન હોય ત્યાં જગુ મહારાજ મને બાંધે; મારી વાછડી દૂધ પીવા ટળવળતી હોય એની તો કાંઇ દરકાર નહિ. બધું દૂધ પોતાનાં છોકરાં માટે નીચોવી લે. પોતાનાં બચ્ચાંનું આવું દુઃખ કોઇ મા સાંખી રહે ખરી કે ? મારી મરજી ન હોય તોપણ મારું દૂધ દોહી લેવાનો કોઇને હક હોવોજ શેનો ? પણ સાંભળતું છે કોને ? હું મરું કે મારું બચ્ચું મરે, એને પીડા પોતીજ છે ? ક્યારેક તો એવી રીસ ચડે કે દોહવા બેસે ત્યારે દૂધના વાસણને એક બે લાતો લગાવી દઉં; તોય ન માને તો પછી પૂંછડાની ઝાપટો મારું. છતાં હાંસલમાં ઉપરથી ને ચાર ઠોંસાપાટુ ખાવી પડે અને દૂધ તો બધુંય લઇ લે."

વળી ગધાભાઇએ વચમાં પૂછ્યું-'પણ માજી-'

ગયા. તેમણે પેલી મજૂરણને ભાંગીતૂટી હિંદુસ્તાની ભાષામાં પૂછ્યુંઃ 'કૌન હય ? ક્યોં રડતી હય ? ક્યા કુછ કામ હય ?"

મજૂરણે ડોકું હલાવી ધીમેથી રડતાં રડતાં કહ્યુંઃ "છોકરાને પાણી પીવું છે, તેથી એ રડે છે. મારી પાસે પૈસા પણ નથી કે. કોઈ હોટેલમાં લઈ જાઉં. પાસેના ઘરમાં પાણી માગ્યું પણ ગાળ દઈ કાઢી મૂકી."

આ સાંભળી પેલા મુક્તિ ફોજના માણસોએ પોતાની પાસેના પૈસામાંથી હોટેલમાં મા–દીકરાને લઈ જઈ બરફ નાખેલું પાણી અપાવ્યું અને થોડું ચવાણું પણ અપાવી તેમની ભૂખ તરસ છીપાવી. ખાઈ પીને મા–દીકરો શાંત થયાં, ત્યારે મિશનરી બોલ્યોઃ "બાઈ ! જોયો આ તમારો હિંદુધર્મ ! તમે ને તમારો છોકરો તરસે મરી જાઓ તોપણ પાણી પાવાની તેમને ફુરસદ નહિ અને માગો તો પાછો ઉપરથી તિરસ્કાર કરે તે જુદો. આવું દુઃખ અને અપમાન ક્યાં તમે રોજરોજ સહન કરો. જો તમે મારું કહ્યું માનો તો મારી સાથે આણંદ મિશનમાં ચાલો. હું તમને બન્નેને ભણાવી હોશિયાર બનાવીશ. પછી એ હિંદુઓ તમને હેરાન નહિ કરે પણ તમારા પગ પૂજતા પાસે આવશે. ખરેખર, ઇશુ ખ્રિસ્તના જેવો સરસ ધર્મ બીજો નથી. તમે પણ તેમાં દાખલ થાઓ તો સુખી થશો."

પેલા માણસનું બોલવું સાંભળી બાઈ વિચારમાં પડી ગઈ. આજે પોતાના એકના એક બાળકને તરસે રખડવું પડ્યું, તેથી એને પણ હિંદુઓ ઉપર ખૂબજ તિરસ્કાર આવ્યો હતો એટલે એ તરત-જ આણંદ જઈ ખ્રિસ્તી થવા તૈયાર થઈ.

મુક્તિ ફોજનો માણસ એને તથા એના પુત્રને આણંદ લઈ ગયો. ત્યાં બન્નેની પાસે એણે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા લેવરાવી. થોડાં વર્ષમાં તો એ બાઈ શીખીને નર્સનું કામ કરવા લાગી.

એનો છોકરો વધારે [illegible] અને [illegible] ધર્મનો પ્રચાર [illegible]...

(૨)

[illegible]

૭૯–આંખ ઉઘડી

(લેખિકાઃ–સૌ. બુલબુલ પંડયા)

(૧)

"બ્હેન જરા પાણી પાશો! ભગવાન તમારૂં ભલું કરશે, આ છોકરાને બહુ તરસ લાગી છે માબાપ."

અમદાવાદમાં ખરે બપોરે ઉન્હાળાના સખ્ત તાપમાં કામ કરતી એક કાઠિયાવાડી દેવડીએ જેકોર ડોશીના બારણા આગળ જઇ ઉપર મુજબ બૂમ પાડી.

વૈષ્ણવ ધર્મનાં ચૂસ્ત ઉપાસક અને અંધશ્રદ્ધામાંજ રચી પચી રહેલાં જેકોર ડોશીને આજે એકાદશી હતી. સવારનાં પાઠપૂજા, દેવદર્શન વગેરેથી પરવારી, ડોશી એકટાણું હોવાથી ફરાળ કરતાં હતાં.

બૂમ સાંભળી ભૂલમાં ઉભાં થઇ ગયાં, અને તરતજ બહાર આવ્યાં. બારણું ઉઘાડી બડબડતાં બડબડતાં પૂછવા લાગ્યાંઃ—કોણ છે? કેમ બૂમ મારે છે? ડોશીને જોઇ મજૂરણે પાછું પાણી માગ્યું. "બ્હેન, પાશો તો ભગવાન તમારૂં ભલું કરશે. છોકરાં છૈયાં સુખી રાખશે માબાપ."

જમતાં ઉઠવું પડયું તેમાં ઉપજેલો અને હવે જમાશે નહિ તેનો ગુસ્સો ડોશીએ ગરીબ બિચારી દેવડી પર કાઢ્યો, અને ગુસ્સામાંજ બરાડયાંઃ "રાંડ ચાલી જા, મને જમતી ઉઠાડીને પાછી પાણી માગે છે! જા નથી આપની! ખબર નથી, આજે મારે એકાદશી છે તે! હવે મારાથી જમાશે નહિ સમજી, જા રોગી સોગી ચાલી જા, પાણી બાણી કંઇ નહિ મળે."

એમ બડબડતાં બડબડતાં એમણે બારણું વાસી દીધું, અને ક્ષુધા તથા ગુસ્સો શાંત કરવાને થોડું દૂધ પીધું. ગરીબ બિચારી મજૂરણ તો જેકોર ડોશીનો ગુસ્સો જોઇને ગભરાઇ ગઇ, અને મૂંગી મૂંગી આંખમાં પાણી લાવીને છોકરાને ઉંચકી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

બપોરે સડક ઉપરના નળ પણ બંધ હતા. પાસે નજીકમાં કોઇ બીજું ઘર પણ દેખાતું ન હતું. નાનો છોકરો પાણી પાણી એમ ધાંટા પાડી જોરથી રડતો હતો, અને ગરીબ બિચારી બાઇ છોકરાને છાનો રહેવા સમજાવતી હતી, અને પોતાના આંસુ એક હાથે લૂછતી હતી. તે પોતાના નસીબને દોષ દેતી હતી.

સામે ત્યાં આગળ મિલનરીના એક બે મજૂરો આવી

કંઈ યાદ આવ્યું નહિ. એણે કહ્યું: "બહેન ! મેં તમને આજે પહેલી વાર જોયાં હોય એમ મને લાગે છે. મેં કોઈ દિવસ તમને સ્વપ્નેય જોયાં હોય એમ મને યાદ આવતું નથી."

એ સાંભળી મેરી હસી પડી, અને બોલી: "માજી પેલી મજૂરણ તે હું અને નાનો છોકરો તે મારો દીકરો ડા૦ જોસફ. તમે અમને કાઢી મૂક્યાં એટલે અમે રડતાં રડતાં ચાલતાં થયાં, રસ્તામાં એક પાદરી મળ્યો તે અમને આણંદ લઈ ગયો. ત્યાં અમે ખ્રિસ્તી થઈ ગયાં, અને ત્યાંજ રહી આ શીખ્યાં. હું નર્સ થઈ, અને છોકરો દાક્તર થયો. તમારા તિરસ્કારને લીધે અમે હિંદુધર્મ છોડી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. અમારાં જેવાં કેટલાંય ગરીબો દર વર્ષે ખ્રિસ્તી થાય છે તેનો તમને ભાગ્યેજ ખ્યાલ હશે."

મેરીની વાત સાંભળી ડોશી સડકજ થઈ ગયાં. એમને શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહિ. પછી થોડી વાર રહીને બોલી: "બહેન ! મારી ભૂલ થઈ ગઈ. મને ક્ષમા કરજો. ખરેખર મારો જયંતિ માંદો પડ્યો તેનું કારણ પણ એજ હશે. મારા પરનો ગુસ્સો જયંતિ પર કાઢતાં નહિ, એ બિચારો તો તદ્દન સુધરેલા વિચારનો છે; પણ હુંજ નઠારી છું." એ સાંભળી મેરી બોલી: "માજી, જયંતિલાલની ફિકર કરશો નહિ. એ તો મારો ધર્મજ છે, એટલે હું એમની ચાકરી બરાબર કરીશ. ફક્ત તમે લોકો અંધશ્રદ્ધાથી દોરવાઈ કેવું કરો છો અને તેનું શું પરિણામ આવે છે તે તમને સમજાવવા માટે મેં આ વાત કાઢી."

મેરીની વાત સાંભળી ડોશી નિશ્ચિંત થયાં. ડોશીએ એમણે મેરીની માફી માગી. ડા૦ જોસફની દવાથી અને મેરીની સારવારથી જયંતિલાલની તબિયત ધીમે ધીમે સુધરવા માંડી. [illegible] થઈ, એટલે જોરાર ડોશીએ જોસફ અને મેરીની વાત એને કહી. જયંતિલાલ સુધરેલા વિચારનો યુવાન હતો. એણે મેરી તથા જોસફને પાછા હિંદુ થવાનો [illegible] કર્યો. જોરાર ડોશી પણ પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત [illegible] ના આગ્રહને વશ થઈ મેરી તથા જોસફ [illegible] દ્વારા શુદ્ધિની ક્રિયા કરાવી હિંદુ ધર્મ સ્વીકાર્યો.

[illegible]

[illegible]

લાલને આરામ થઇ જાય."

મંગળદાસની વાત સાંભળી ડોશી બોલી ઉઠયાં: "ભાઇ ! તમેજ જઇને બોલાવી લાવોની ! ભગવાન કરે ને મારો જયંતિ પાછો ઉઠે એટલે બસ. મને કંઈ છોકરા કરતાં પૈસો વધારે વહાલો નથી. જો શ્રીનાથજી મારા જયંતિને સારો કરશે તો મહારાજની ઘેર પધરામણી કરાવીશ અને ખાટકી પાસેથી સો બકરા પૈસા આપીને છોડાવીશ !" આમ ગળગળતે અવાજે બોલતાં બોલતાં ડોશી રડી પડયાં. મંગળદાસ એમને શાંત કરીને દાક્તરને તેડવા ગયા. થોડી વારમાં દાકતરને લઇ મંગળદાસ આવી પહોંચ્યા. દા૦ જોસફને જોઈ ડોશી બોલ્યાં: "સાહેબ ! ગમે તેમ કરીને મારા દીકરાને સારો કરો. શ્રીનાથજી તમારૂં ભલું કરશે. હું તમારો ઉપકાર જીંદગી સુધી નહિ ભૂલું. એ મારી આંધળીની આંખ છે." દાક્તરે ડોશીને ધીરજ આપી, અને પછી દરદીને બરાબર તપાસ્યો. તપાસ્યા બાદ દાક્તર બોલ્યા: "એમને સખત ટાઇફોઇડ થયો છે, બહુજ સારી સંભાળની જરૂર છે. માથે ચોવીસ કલાક બરફ રાખવો પડશે. માટે જો તમે કહો તો કોઇ નર્સને મોકલી આપું. એમની સારવાર બરાબર કરશે. તમારા એકલાથી થાય એમ મને લાગતું નથી." એ સાંભળી ડોશી બોલ્યાં "દાક્તર સાહેબ ! જરૂર મોકલી આપજો; કેમકે એની વહુ પહેર સુવાવડમાં મરી ગઇ છે. બીજું કોઇ ઘરમાં છે નહિ. મારાથી તમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાકરી થશે નહિ. પૈસાની કંઈ મારે ત્યાં ભગવાનની કૃપાથી ખોટ નથી. તમારૂં અને નર્સનું બિલ હું ખુશીથી આપીશ. પણ ફક્ત તમે મારા જયંતિને જલદી સારો કરી નાખો એટલે બસ."

દાક્તરે [illegible] આપ્યા સિવાય [illegible] અને [illegible] બરફમાં મૂકી. કહ્યા મુજબ એમણે નર્સ [illegible] આપી. નર્સ પ્રૌઢ વયની હતી. તેનું નામ મેરી હતું. એણે [illegible]

વસ્ત્ર હતું. મોઢામાંથી ઠંડા શ્વાસ નીકળી રહ્યા હતા. તેની આવી હાલત જોઇ તે યુવતી તેની પાસે બેસી ગઇ. હું પણ તેમની વાત સાંભળવાને માટે એક વૃક્ષની આડમાં છુપાઇને બેઠો. તે દેવીએ પ્રશ્ન કર્યો કે "માતા ! તમે કોણ છો ? આ ભયંકર વનમાં તમે શામાટે એકલાં રહો છો ? આટલું બધું રુદન અને વિલાપ કરવાનું કારણ શું છે ?" દેવીનો આ પ્રશ્ન સાંભળી તે વૃદ્ધ સ્ત્રી શાંત થઇ એકીટસે તેના તરફ જોઇ રહી. તે બ્હાવરી જેવી કેમ લાગતી હતી તે કેમ કહેવાય ? તેનાં મોટાં મોટાં કમળસમાન નેત્રો કોની શોધમાં હતાં તે શું કહેવાય ? તેના દિલની વાત કોણ કહી શકે ? તેનું દુઃખ જોઇ પ્રકૃતિથી પણ રહેવાયું નહિ, તેથી તેનાં નેત્રોદ્વારા દુઃખરૂપી ધારાઓ વહેવા લાગી અને મોઢામાં આગળી ઘાલી દુઃખમય નજરે તે સ્ત્રી તરફ જોવા લાગી. પાઠકગણ ! થોડા સમયસુધી તે સ્ત્રીની એજ દશા રહી. બાદ તેણે જર્જર શરીરે દીર્ઘ શ્વાસ લેવા માંડ્યા. તેના હોઠ હાલતા હતા પણ તે શું બોલતી હતી તે સમજાતું નહિ. તેની આંખોમાંથી હજી પણ નીર ઝરતું હતું. તેની આવી દશા જોઇ તે યુવતીએ પોતાના હાથ વડે તેનું મોઢું સાફ કર્યું અને કહ્યું કે "માતા ! તમારા દુઃખની વાત મને કહો, મારાથી બનશે ત્યાંસુધી તમારો ક્લેશ દૂર કરવાને પરિશ્રમ કરીશ." આ કરુણામય શબ્દો સાંભળી તે વૃદ્ધ સ્ત્રી બોલી કે "પુત્રી ! તું મારા દુઃખની વાત સાંભળી શું કરીશ ? તે સાંભળવાને પણ સાહસની આવશ્યકતા છે. વારુ, જ્યારે તારી સાંભળવાની ઇચ્છા છે તો સાંભળ. મારું નામ 'ભારતમાતા' છે, કે જેનું દૂધ પીને તું મોટી થઇ છે અને [illegible] કરી છે. જો, હવે મારી કેવી દશા થઇ ગઇ છે ! [illegible]

૮૦—भारत मातानो

(લેખિકાઃ—શ્રીમતી કુમારી

અર્ધરાત્રિનો સમય છે, બાલ અને

તથા પશુ અને પક્ષી સર્વ નિદ્રાદેવીના ખો

તરફ ચપકીદી છવાઈ ગઈ છે. જેમના ઓઠ

વસ્ત્ર હતું. મોઢામાંથી ઠંડા શ્વાસ નીકળી રહ્યા હતા. તેની આવી હાલત જોઇ તે યુવતી તેની પાસે બેસી ગઇ. હું પણ તેમની વાત સાંભળવાને માટે એક વૃક્ષની આડમાં છુપાઇને બેઠો. તે દેવીએ પ્રશ્ન કર્યો કે "માતા ! તમે કોણ છો ? આ ભયંકર વનમાં તમે શામાટે એકલાં રહો છો ? આટલું બધું રુદન અને વિલાપ કરવાનું કારણ શું છે ?" દેવીનો આ પ્રશ્ન સાંભળી તે વૃદ્ધ સ્ત્રી શાંત થઇ એકીટસે તેના તરફ જોઈ રહી. તે બહાવરી જેવી કેમ લાગતી હતી તે કેમ કહેવાય ? તેનાં મોટાં મોટાં કમળસમાન નેત્રો કોની શોધમાં હતાં તે શું કહેવાય ? તેના દિલની વાત કોણ કહી શકે ? તેનું દુઃખ જોઇ પ્રકૃતિથી પણ રહેવાયું નહિ, તેથી તેનાં નેત્રોદ્વારા દુઃખરૂપી ધારાઓ વહેવા લાગી અને મોઢામાં આંગળી ઘાલી દુઃખમય નજરે તે ઓ તરફ જોવા લાગી. પાઠકગણ ! થોડા સમયસુધી તે સ્ત્રીની એજ દશા રહી. બાદ તેણે જર્જર શરીરે દીર્ઘ શ્વાસ લેવા માંડ્યા. તેના હોઠ હાલતા હતા પણ તે શું બોલતી હતી તે સમજાયું નહિ. તેની આંખોમાંથી હજી પણ નીર ઝરતું હતું. તેની આવી દશા જોઇ તે યુવતીએ પોતાના હાથ વડે તેનું મોઢું સાફ કર્યું અને કહ્યું કે "માતા ! તમારા દુઃખની વાત મને કહો, મારાથી બનશે ત્યાંસુધી તમારો કલેશ દૂર કરવાને પરિશ્રમ કરીશ." આ કરુણામય શબ્દો સાંભળી તે વૃદ્ધ સ્ત્રી બોલી કે "પુત્રી ! તું મારા દુઃખની વાત સાંભળી શું કરીશ ? તે સાંભળવાને પણ સાહસની આવશ્યકતા છે. વારુ, જ્યારે તારી સાંભળવાની ઇચ્છા છે તો સાંભળ. મારું નામ 'ભારતમાતા' છે, કે જેનું રૂપ જોને તું મોહી રહી છે અને તેનાજ [illegible] તે [illegible] કરી છે. જો, હવે મારી કેવી દશા થઇ ગઇ છે ! [illegible] જન્મ લેવાનું છોડી દીધું છે; [illegible] [illegible] ગઇ છે; મારે [illegible] પુત્રપુત્રીઓ છે, [illegible] કલેશ દૂર થતો નથી. [illegible] [illegible] રહીશ !" [illegible]

[illegible]

८०–भारत मातानो पोकार

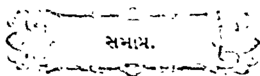
(લેખિકાઃ—શ્રીમતી કુમારી અમરદેવી)

અર્ધરાત્રિનો સમય છે, બાલ અને વૃદ્ધ, ગરીબ અને તવંગર તથા પશુ અને પક્ષી સર્વ નિદ્રાદેવીના ખોળામાં સૂતાં છે. ચારે તરફ ચૂપકીદી છવાઇ ગઇ છે, કોઇના બોલવાનો અવાજ સંભળાતો નથી. કદી કદી વાદળની ગર્જનાના અવાજ સંભળાય છે. જોતજોતામાં ચારેબાજુ કાળાં વાદળો છવાઇ ગયાં. મોઢેમોઢું સૂઝતું નથી. એટલામાં મૂશળધાર વરસાદ પડવા લાગ્યો. ઇંદ્ર અને રાક્ષસનું ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું, વીજળીના કડાકાથી હૃદય થરથરતું હતું. આવે સમયે જંગલમાંથી કોઇની ચીસનો શબ્દ સંભળાયો, જે સાંભળી હૃદય કંપવા લાગ્યું; પણ તે શું છે તે જઇને જોવાની હિંમત ચાલી નહિ. આ સર્વની કંઇ પણ દરકાર કર્યા સિવાય એક યુવતીને તે જંગલ તરફ જલદી જલદી જતી મેં જોઇ. આ વાતનો નિર્ણય કરવાને માટે હું પણ તેની પાછળ ગયો. તે યુવતી જંગલમાં પહોંચી, પરંતુ તે અવાજ ક્યાંથી આવતો હતો તે સમજાયું નહિ. કોઇ વખત પૂર્વમાંથી તો કોઇ વખત પશ્ચિમમાંથી અને કોઇ વખત ઉત્તરમાંથી તો કોઇ વખત દક્ષિણમાંથી તે આવતો હતો. થોડા સમય પછી ચારે તરફ શાંતિ પથરાઇ ગઇ, વાદળ ખુલ્લું થવા લાગ્યું અને ચંદ્રમાની મનોહર ચાંદની પથરાઇ ગઇ; પણ એટલામાંજ ફરી પાછો કોઇના વિલાપનો અવાજ સંભળાયો. ઉત્તરે જ્યાંથી તે શબ્દ આવતો હતો ત્યાં તે યુવતી ધીમે ધીમે પહોંચી ગઇ અને ત્યાં એક વિચિત્ર દશ્ય તેની નજરે પડ્યું. એક વૃદ્ધ સ્ત્રી તેના હાથમાં સૂકાયેલાં ફૂલોનો ગુચ્છો લઇને રડી રહી છે. તે ગુચ્છામાંનાં ફૂલોની પાંખડીઓ વેરણછેરણ થઇ ગઇ હતી તોપણ તેમાંથી બહુજ મનોહર સુગંધી આવતી હતી અને આખા જંગલમાં તે સુગંધ પ્રસરી રહી હતી. જો કે તે સ્ત્રી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે દુર્બળ હતી તોપણ તેના મુખમંડળની કાંતિ તેજસ્વી હતી. કપોલપ્રદેશ પર કાળી જટા લટકી રહી હતી, આખા શરીરપર માત્ર એક જ

સ્ત્રીઓ અને સીતાસાવિત્રી જેવી દેવીઓ ! શું તમારી બરાબરી કરે તેવી સ્ત્રીઓ આ વખતે આ દુનિયામાં છે ? અરે વીરજનની વિદુલા ! શું તારો મુકાબલો કરી શકે એવી કોઇ દેવી મળશે ? તારી માફક પોતાના એકના એક પુત્ર સંજયને આવું કેટલી સ્ત્રીઓ કહી શકશે કે 'અરે પુત્ર ! યુદ્ધમાં કોઇ વસ્તુનો મોહ કરીશ નહિ અને પ્રાણનો પણ મોહ કરતો નહિ; કારણ કે તારે પણ એક દિવસ શરીર છૂટવાનું તો છેજ.' અરે દેવીઓ ! તમે મારો ત્યાગ કરી ક્યાં ચાલી ગઇ ?"

પાઠકગણ ! માતાનો આવો વિલાપ સાંભળીને કયું એવું પથ્થર જેવું હૃદય હશે, કે જે પીગળી જાય નહિ ? માતાનું રુદન સાંભળી તે યુવતીનું હૃદય કંપાયમાન થઇ ગયું એટલુંજ નહિ પણ વનનાં દરેક વૃક્ષ અને પશુપક્ષીઓ પણ રડવા લાગ્યાં અને હું પણ રડ્યો. મારા મનમાં નાના પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા અને મારા મોઢામાંથી નીકળી પડ્યું કે "હે વિધાતા ! આ એજ ભારતરૂપી જનની છે કે જે એક વખતે ઐશ્વર્યવાન હતી અને જેમાં ક્રોડોનો વાસ હતો, આજે તેજ માતા અપવિત્રાત્માઓથી કલેશિત થઇ રહી છે. જે એક વખતે સુવર્ણમય ભૂમિ બની હતી, જેનાં રત્નોની પ્રાપ્તિને માટે દૂર પ્રદેશના લોકો આવતા હતા; તેનાજ સંતાનો આજે દરિદ્રતાથી માર્યાં માર્યાં ફરે છે. અરે કાળ ! તું પણ અન્યાયી છે, તને માતાની દશાપર દયા નથી એ શું ! અરે કાળચક્ર ! યાદ રાખજે કે, તારે તારાં કર્મોના ફળ ભોગવવા પડશે અને માતનું દુઃખ દૂર થશે. પાઠકગણ ! કાળચક્ર હને ભારત માતાના માથા ઉપર આવી ઉભું છે અને તે માતાને પીસી નાખવા માગે છે; પણ આપણે તેને આપણાં કામોથી ઉત્તર દેવો જોઇએ કે અરે કાળ ! તુંજ અમારું કહ્યું માનીશ, એટલુંજ નહિ પણ તારે અમારી આજ્ઞાઓના કહ્યા પ્રમાણે કામ કરવું પડશે."

(મ. સં.-૮૬૬ ના. "જો દર્શનું?" માંથી)

૮૦—भारत मातानो पोकार

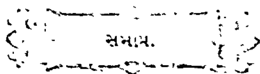
(લેખિકાઃ—શ્રીમતી કુમારી અમરદેવી)

અર્ધરાત્રિનો સમય છે, બાલ અને વૃદ્ધ, ગરીબ અને તવંગર તથા પશુ અને પક્ષી સર્વ નિદ્રાદેવીના ખોળામાં સૂતાં છે. ચારે તરફ ચૂપકીદી છવાઇ ગઇ છે, કોઇના બોલવાનો અવાજ સંભળાતો નથી. કદી કદી વાદળની ગર્જનાના અવાજ સંભળાય છે. જોતજોતામાં ચારેબાજુ કાળાં વાદળો છવાઇ ગયાં. મોઢેમોઢું સૂઝતું નથી. એટલામાં મૂશળધાર વરસાદ પડવા લાગ્યો. ઇંદ્ર અને રાક્ષસનું ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું, વીજળીના કડાકાથી હૃદય થરથરતું હતું. આવે સમયે જંગલમાંથી કોઇની ચીસનો શબ્દ સંભળાયો, જે સાંભળી હૃદય કંપવા લાગ્યું; પણ તે શું છે તે જઇને જોવાની હિંમત ચાલી નહિ. આ સર્વની કંઇ પણ દરકાર કર્યા સિવાય એક યુવતીને તે જંગલ તરફ જલદી જલદી જતી મેં જોઇ. આ વાતનો નિર્ણય કરવાને માટે હું પણ તેની પાછળ ગયો. તે યુવતી જંગલમાં પહોંચી, પરંતુ તે અવાજ ક્યાંથી આવતો હતો તે સમજાયું નહિ. કોઇ વખત પૂર્વમાંથી તો કોઇ વખત પશ્ચિમમાંથી અને કોઇ વખત ઉત્તરમાંથી તો કોઇ વખત દક્ષિણમાંથી તે આવતો હતો. થોડા સમય પછી ચારે તરફ શાંતિ પથરાઇ ગઇ, વાદળ ખુલ્લું થવા લાગ્યું અને ચંદ્રમાની મનોહર ચાંદની પથરાઇ ગઇ; પણ એટલામાંજ ફરી પાછો કોઇના વિલાપનો અવાજ સંભળાયો. છેવટે જ્યાંથી તે શબ્દ આવતો હતો ત્યાં તે યુવતી ધીમે ધીમે પહોંચી ગઇ અને ત્યાં એક વિચિત્ર દૃશ્ય તેની નજરે પડ્યું. એક વૃદ્ધ સ્ત્રી તેના હાથમાં સુકાયેલાં ફૂલોનો ગુચ્છો લઇને રડી રહી છે. તે ગુચ્છામાંનાં ફૂલોની પાંખડીઓ વેરણછેરણ થઇ ગઇ હતી તોપણ તેમાંથી થોડીજ મનોહર સુગંધી આવતી હતી અને આખા જંગલમાં તે સુગંધ પ્રસરી રહી હતી. જો કે તે સ્ત્રી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે દુર્બળ હતી તોપણ તેના મુખમંડળની કાંતિ તેજસ્વી હતી. કપોલપ્રદેશ પર કાળા જટા લટકી રહી હતી, આખા શરીરપર માત્ર એક જ

ણીઓ અને સીતાસાવિત્રી જેવી દેવીઓ ! શું તમારી બરાબરી કરે તેવી સ્ત્રીઓ આ વખતે આ દુનિયામાં છે ? અરે વીરજનની વિદુલા ! શું તારો મુકાબલો કરી શકે એવી કોઇ દેવી મળશે ? તારી માફક પોતાના એકના એક પુત્ર સંજયને આવું કેટલી સ્ત્રીઓ કહી શકશે કે 'અરે પુત્ર ! યુદ્ધમાં કોઇ વસ્તુનો મોહ કરીશ નહિ અને પ્રાણનો પણ મોહ કરતો નહિ; કારણ કે તારે પણ એક દિવસ શરીર છૂટવાનું તો છેજ.' અરે દેવીઓ ! તમે મારો ત્યાગ કરી ક્યાં ચાલી ગઇ ?"

પાઠકગણ ! માતાનો આવો વિલાપ સાંભળીને કયું એવું પથ્થર જેવું હૃદય હશે, કે જે પીગળી જાય નહિ ? માતાનું રુદન સાંભળી તે યુવતીનું હૃદય કંપાયમાન થઇ ગયું એટલુંજ નહિ પણ વનનાં દરેક વૃક્ષ અને પશુપક્ષીઓ પણ રડવા લાગ્યાં અને હું પણ રડ્યો. મારા મનમાં નાના પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા અને મારા મોઢામાંથી નીકળી પડ્યું કે "હે વિધાતા ! આ એજ ભારતરૂપી જનની છે કે જે એક વખતે ઐશ્વર્યવાન હતી અને જેમાં શ્રેષ્ઠોનો વાસ હતો, આજે તેજ માતા અપવિત્રાત્માઓથી કલેશિત થઇ રહી છે. જે એક વખતે સુવર્ણમય ભૂમિ બની હતી, જેનાં રત્નોની પ્રાપ્તિને માટે દૂર પ્રદેશના લોકો આવતા હતા; તેનાજ સંતાનો આજે દરિદ્રતાથી માર્યાં માર્યાં ફરે છે. અરે કાળ ! તું પણ અન્યાયી છે, તને માતાની દશાપર દયા નથી એ શું ! અરે કાળચક્ર ! યાદ રાખજે કે, તારે તારાં કર્મોના ફળ ભોગવવા પડશે અને માતનું દુઃખ દૂર થશે. પાઠકગણ ! કાળચક્ર હને ભારત માતાના માથા ઉપર આવી ઉભું છે અને તે માતાને પીડી નાખવા માગે છે; પણ આપણે તેને આપણાં કામોથી ઉત્તર દેવો જોઇએ કે અરે કાળ ! તુજ અમારૂં કહ્યું માનીશ, એટલુંજ નહિ પણ તારે અમારી આજ્ઞાઓના હુકમ પ્રમાણે કામ કરવું પડશે."

([illegible])

કે આ ગુચ્છાની માફક મારાં ભૂતપૂર્વ સંતાનો ચીમળાઇ ગયાં છે તોપણ અદ્યપિપર્યંત તેમની સુગંધ ચારે દિશાઓમાં ફેલાઇ રહી છે. દુઃખની વાત છે કે, એવા સુપુત્રોએ જન્મ લેવાનું છોડી દીધું છે અને મારાપર રૂષ્ટ થઇને તેઓ અન્ય દેશોને સુશોભિત કરી રહ્યા છે. કદી કદી કોઇ સિતારો દેખાય છે તો તે અજ્ઞાનના ઘટાટોપના છવાવાથી અદૃશ્ય થઇ જાય છે. હાય! જેની અમૃતમય છાયા નીચે દૂર દેશાવરના લોકો આવીને આરામ લેતા હતા ત્યાંજ આજે મારાં સંતાનોને રહેવા ઝુંપડી પણ મળતી નથી, મારાં લાખો પુત્રપુત્રીઓ અન્નને માટે તરફડે છે, દુષ્કાળ અને પ્લેગના મુખમાં મારાં હજારો સંતાનો ફસાઇ જાય છે, તેમને કોઇ આશ્રય આપનાર જણાતું નથી. કહે, હવે શું કરૂં?" આટલું કહેતાં કહેતાં તે મૂર્છિત થઇ ધરતીપર પડી ગઇ. માતાની આ દશા જોઇ તે યુવતી પણ રડવા લાગી. થોડા સમયબાદ જ્યારે માતાની મૂર્છા વળી ત્યારે તે ઉઠી અને કહેવા લાગી કે "અરે કુળકલંકી સત્યાનાશી દુર્યોધન! તારે લીધેજ આ મારી દશા થઇ. જો તેં કુસંપનું બી વાવ્યું ના હોત તો મારા કરોડો સુયોગ્ય પુત્રોનું પ્રચંડ મહાભારતરૂપી યુદ્ધાગ્નિમાં બલિદાન થાત નહિ. અરે દુષ્ટ! તેંજ મારા તમામ વીરોનું મૂળોચ્છેદન કર્યું કે જેઓ માંહોમાંહે કપાઇને મરી ગયા. તું સ્દૈવને માટે કુસંપનું બી વાવી ગયો, જેથી કરીને અદ્યાપિપર્યંત મારે ઘણાં દુઃખો સહન કરવાં પડયાં છે. અરે દુષ્ટ જયચંદ! તેંજ મારૂં રહ્યું સહ્યું સર્વસ્વ નાશ કર્યું, તેં તારા ભાઇ (પૃથ્વીરાજ) સાથે વિરોધ કરી વિદેશીય શત્રુ (શાહબુદ્દીન)ને બોલાવી મારાં વીર સંતાનોનું રક્ત વહેવરાવ્યું. અરે નિર્દય! તેં સાપને મિત્ર બનાવ્યો. તેનું તને ક્યાં ભાન હતું! એ અવસર મેળવી મને ડસશે તેનું તને જ્ઞાન હતું? માત્ર મારો નહિ, પણ આખા દેશનો સંહાર કરશે તેનો તેં ક્યાંથી વિચાર કર્યો હોય?" આટલું કહી તે ફરીથી બોલી કે "ઓ પ્યારા પુત્ર કાલીદાસ! શું તુંજ શેક્સપિયરનું નામ ધારણ કરી યુરપ ચાલી ગયો? પ્યારા અર્જુન! શું તેં મારી સાથે દીસાઇને નેપોલિયનનું નામ ધારણ કરી ફ્રાન્સને સુશોભિત કર્યું! અરે વૃદ્ધ ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્ય! શું તમેજ વૉશિંગ્ટન અને ગેરીબાલ્ડી બનીને ઇટાલી અને અમેરિકા ચાલ્યા ગયા? વીર અભિમન્યુ! શું તું આજ્ઞાકારી કેસાબિઆન્કા તો નથી થયો ને? અરે શ્રીકૃષ્ણની ગીતાના રહસ્ય! શું તેંજ હિસોર્ફીનું નામ ધારણ કરી પશ્ચિમના વિદ્વાનોના હૃદય! શું તેંજ હિસોર્ફીનું નામ ધારણ કરી પશ્ચિમના વિદ્વાનોને દંગ કરી દીધા છે? અરે રાજપૂત રમ-ણીઓ આખી દુનિયા ઉપર ફરતી દીધી છે? અરે રાજપૂત રમ-

આવી હકીકતો છાપી-છપાવીને તથા કહીને પણ ફેલાવવા કૃપા કરજો.

ઓચિંતી બળી મરતી સેંકડો સ્ત્રીઓ!

આ તરફ આવા અકસ્માતોના ભોગ બનનારી ઘણીખરી સ્ત્રીઓ ૧૬ થી ૨૦ વરસની હોય છે. અને ચુલા, દીવા તથા સળગતી દીવાસળી વગેરે તરફ બેદરકાર રહેવાને લીધે તેઓ બિચારી ઓચિંતી જીવતી બળી મરે છે. દાખલા તરીકે—

"દાઝી ગયેલી પારસી બાઇ"—સાંજ વર્તમાન ૨-૧-૩૨. "સ્ટવ સળગાવતી વખતે તેણીના હાથમાંથી સળગેલી દીવાસળી પડી જતાં તેણીની સાડી સળગી ગઇ હતી."

"દાઝી ગયેલી મુસલીમ છોકરી."-સાંજ વર્તમાન, તા. ૪-૩-૩૨

"મરનાર એક દીવા નજદીક રમતી હતી ત્યારે તેણીનું ફ્રૉક દીવાના સમાગમમાં આવતાં સળગી ગયું હતું."

"ખાણું પકાવતાં સળગી ઉઠેલી પરણી સ્ત્રી—હૉસ્પિટલમાં નીપજેલું મરણ."—જામે જમશેદ, તા. ૨૧-૫-૩૨.

"જયંતિલાલ પ્રભુદાસ દેસાઇની સ્ત્રી પ્રાઇમસ સળગાવતા બળી જવાથી ગુજરી ગયેલ છે."-ગુજરાતી ૧૨-૬-૩૨.

"નાગોરી કુટુંબની એક સ્ત્રી દીવો સળગાવતા દાઝી જતાથી મરણ પામ્યાનું જાહેર થયેલ છે."—ગુજરાતી, ૧૯-૬-૩૨.

"જામનગર રાજ્યના મરહુમ [illegible]ની દીકરી પ્રાઇમસ સળગાવતા દાઝી જતાથી મરણ પામેલ છે"—ગુજરાતી, ૭-૮-૩૨.

"એક જુવાન હિંદુ સ્ત્રી "સ્ટવ [illegible] ઉપરના [illegible] હતી."—જામે જમશેદ, તા. ૧૦-૧૦-૩૨.

"સોળ વરસની એક હિંદુ [illegible]"—જામે જમશેદ, તા. ૨૮-૧૦-૩૨

ઉપર [illegible]

[illegible]

[illegible] ૧-૧૧-૩૨ } [illegible]

વ્યાપારી ચૂસ્યાં મારાં ખોરડાં

(લેખકઃ-શ્રી. શાંતિકુમાર પંડયા)

ધરતીનાં મારે બેસણાં, ત્હારે ઉંચા હિંડોળા ખાટ,
ઝુંપડે ઝાંખા દીવડા, ત્હારે ઝુંમરના ઝળકાટ;
ત્હારા ઉજળા ખૂની હાક વ્યાપારી! ચૂસ્યાં મારાં ખોરડાં
ભૂંડા હાડચામ તો છોડ !—૧

વનવગડા મ્હારે વિંધવા, ત્હારે મોટરકારે મહાલવાં,
સૂવું મીઠ પત્થર પરે, ત્હારે ગાલમસુરીયાં ઢાળવાં;
લૂંટી બધું લાવતાં વ્યાપારી ચૂસ્યાં મ્હારાં ખોરડાં
ભૂંડા હાડચામ તો છોડ !—૨

ઝુંપડી મ્હારે છાજની, ત્હારે મહેલ ઝરૂખા માળ,
ભીંતડી માટી છાણની, ત્હારે પગથારે આરસપહાણ;
વ્યાજનાં ભરાવ્યાં વહાણ વ્યાપારી ચૂસ્યાં મ્હારાં ખોરડાં
ભૂંડા હાડચામ તો છોડ !—૩

છાંણુ વાસીદાં છીનવાં, ત્હારે જીવનના આરામ,
પહોર દી ચડે ઘોરવાં, મ્હારે કરવાં અઘરાં કામ;
લૂંટી ભર્યાં દામ વ્યાપારી ચૂસ્યાં મ્હારાં ખોરડાં
ભૂંડા હાડચામ તો છોડ !—૪

રાંધવી મ્હારે રાબડી, ત્હારે માલમલીદા માણવા,
ભોંય પથારી ધૂળની, ત્હારે છત્ર પલંગે પોઢવાં;
રંક મજુરી દાહમાં વ્યાપારી ચૂસ્યાં મ્હારાં ખોરડાં
ભૂંડા હાડચામ તો છોડ !—૫

કાળી મજુરી લોહીની, તું દે'કે ઝેરી નાળ,
ભૂખો મટાડવા ભોમ હું તોડું, ઉભો તું કાળ કરાળ;
મ્હારા લોહીના ચૂસનાર વ્યાપારી ચૂસ્યાં મ્હારાં ખોરડાં
ભૂંડા હાડચામ તો છોડ !—૬

("નવયુગ" માસિકના એક અંકમાંથી)

પ્રભુમય જીવન-સુધારેલી ૫ મી આવૃત્તિ ... ... ૦।=... ૦।
શ્રીસુબોધ રત્નાકર-નવી આવૃત્તિ ... ... ૦॥। ... ૦॥।
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ-શ્રુ. ભાષાંતર સાથે ... ... ૦)॥ ૦)॥
ઉપદેશસારસંગ્રહ-ભાગ ૧,૨ ભેગા ... ... ૧ ... ૧
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-શ્રુ. સરલાર્થ સહિત પાકું પૂંઠું ... ૦)॥ ૦)॥
" " " સાદું પૂંઠું ... ૦)॥ ૦)॥
" " " મોટા અક્ષર... ૦।॥ ૦।॥
" " શ્રીધરી અનુસાર અર્થ સાથે ૦।॥ ૦।-
" " માત્ર સરલાર્થ ... ... ૦)॥ ૦)॥
પંચરત્ન ગીતા-સરલાર્થ સાથે મોટા અક્ષર... ... ૦॥=... ૦॥।
ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમ અક્ષર ૦।, મોટા અક્ષર ૦॥
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના, મધ્યમ, મોટા અક્ષરમાં ૦।, ૦।=, ૦॥।
આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્યનીતિસાર-સાદું પૂંઠું ૦।= પાકું ૦।-

સંત-મહાત્માઓની વાણી

અખાની વાણી-મનહર પદ સાથે ... ... ૧॥ ... ૧।
પ્રીતમની વાણી-સર્વથી મોટો સંગ્રહ... ... ... ૧॥ ... ૧।
ધીરાભગતની વાણી-જુદા જુદા ત્રણ સંગ્રહ ... ૩॥ ...૨॥=
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિ ... ... સાદું પૂંઠું ૦। પાકું ૦।=

પરિચારકૃત સ્વર્ગનાં પુસ્તકો

સ્વર્ગનું વિમાન ... ૧.= ૧.' સ્વર્ગની કૂંચી ૧.= ... ૧।
સ્વર્ગના ખજાના .. ૧= ૧।। સ્વર્ગનો પ્રકાશ ૧.= ... ૧।

ઉત્સાહ અને ચૈતન્યપ્રેરક પુસ્તકો

કેશરી સૂચના અને [illegible] ...
સુખી જીવનનાં સાધન ... [illegible]
સુખસામર્થ્ય સમૃદ્ધિ અને વિચારોના ચમત્કાર ... ૧ ... ૧
ભાગ્યના સાધનો ... ... ૧.। ... ૧।
આગળ ધસો-નવી આવૃત્તિ ... ... ૧.. ...૧।
[illegible] વિચારણા ... ... [illegible]
[illegible]
[illegible]
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-[illegible] ... ૦)=
[illegible]

ઇતિહાસ અને [illegible] પુસ્તકો

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

आ संस्थाना तैयार ग्रं

૧–પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ જુ
છે. ૨–મંગાવેલામાંનું જે ન આવે તે ખલાસ સમજવું.
તથા પેકીંગ ચ૦ ના ૦।- પ્રથમ મોકલીને કમમાં કમ ૮-
પુસ્તકો રેલરસ્તે મંગાવવાથી ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૪–આ
ના કાર્યાલય માટે ઘણાંખરાં પુસ્તકોની કિંમત છ.પા કરત
ઘટાડેલી તે પણ આમાં આપી છે; અને રૂ. ૧૦૦)નાં લેવાથ
પણ ૬। ટકા કપાશે. ૫–મુંબઇના કાર્યાલય માટે આમાં જે
છાપી છે; તેમાં પણ કમમાં કમ ૨૫)નાં પુસ્તક લેવાથી દોઢ
મુજબ કપાશે. ૬–જે પુસ્તકની તરત માટે અથવા અમુક મુદ
કિંમત અરધી, પોણી કે કાંઇ પણ ઓછી રખાય, તેમાં ક
કપાશે નહિ, તથા મુંબઇના કાર્યાલયમાં ખર્ચ જોગી વધુ કિંમત
૭-આ સંસ્થામાં મળતી આંખ, વીંછી–સાપ તથા દાદરની
લાભ તથા વાપરવાની અને બનાવવાની વિધિ તેમજ એલ્યુમીનિ
નાં વાસણ વાપરવાથી થતાં ભારે નુકસાન વગેરે જુદું છાપેલું

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો	મુંબઇમાં મૂલ્ય	
સંપૂર્ણ મહાભારત–શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર ...	૩૬	..
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ–ઉત્તમ ભાષાંતર–૩૨ ચિત્રો.	૬	..
તુલસીકૃત રામાયણ–ઉત્તમ ભાષાંતર–૩૨ ચિત્રો....	૪	..
મહાભારતનું શાંતિપર્વ–ઉત્તમ ભા૦, નવી આવૃત્તિ.	૫	...
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૨।	...
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ–બે ભાગમાં ...	૧૦	...
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા–નવી આવૃત્તિ	૨।	...
શ્રીભગવતી ભાગવત–ઉત્તમ ભાષાંતર	૪॥	...
શ્રીમદ્ભાગવત–ઉ૦ ભા૦, ૧૯ ચિત્રો, નવી આવૃત્તિ.	૩॥	...
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત–બંને ભાગ ભેગા...	૨॥	...
મહાભારત અને રામાયણવિષે કેટલાક વિચાર ...	૦॥=	...
શ્રીમહાભારત વિષે ખાસ જાણવા જેવા વિચાર ...	૧॥	...
ધર્મતત્વ–બંકિમચરિત્ર સાથે	૦॥।	...
યોગતત્વ	૧।	...
સ્વામી રામતીર્થ–ચાર ગ્રંથમાં–ભાગ ૧ થી ૧૩ ...	૮।	...
સ્વામી વિવેકાનંદ–ગ્રંથ પહેલો ભાગ ૧-૨-૩ ...	૨।	... ૧
,, ,, ગ્રંથ ૨ જો ભાગ ૪-૫	૨।	... ૧
,, ,, ભાગ ૬–૭ ૦॥।, ભાગ ૮મો ૧।, ભાગ ૯મો ૨		
,, ,, ભા. ૧૦મો ૦॥।, ભા. ૧૧ મો ૧।=, ભા. ૧૨-૧૩ ૧॥		